Мићун М. Павићевић

На прелому

- историјски роман -

од Похаре Куча 1856. до уједињења 1918.

Наслов оригинала: На прелому
Аутор: Мићун М. Павићевић
Објављено први пут у Загребу 1939. године.
Штампу урадила штампарија "Станковић и Пољак", Медулићева 30, Загреб.

Издавач: Школа гусала Сандић, Београд, www.skolagusalasandic.rs
За издавача: Вукојица Сандић
Штампа: Донат Граф, Београд
Дистрибуција: 063/732-7738

Ово издање је рађено према издању Медеон-а из Подгорице, 2001. године, приређивача проф. Радојице М. Поповића, и књижевника Перивоја Поповића.

Захваљујемо се проф. историје Божидару Кљајевићу који је омогућио објављивање ове књиге.

Садржај

- Аутор о књизи 5

ПРВИ ДИО
- Похара куча 11
- Зеко Мали 18
- Јевропа је одредила - Кучи опет под Турску 19
- Живко Савин Томић 22
- Књаз Данило и Бјелопавлићи 25
- Марко и Јошо 27
- Марко и подгорички паша 29
- Књажев сукоб са Марком 31
- Књаз о Дрекаловићима 31
- Градња фортица 33
- Сердарство Ивана Попова 34
- Двадесет пет талијера 34
- Поп Ђоко Милачић 35
- Вређа зала Мирка и Данила 36
- Подгорички паша у Кучима 37
- Убиство књаза Данила 40
- Освета Кадићима 41
- Забрањена љубав 42
- Књаз Никола и Марко Миљанов 44
- Погибија Јоша Станојева 44
- "Благослови, јуначка мајко!" 45
- "Ратовање је Кучима најдражи посао" 46
- Марко, спушке паше и Јусо Мучин 48
- "Господару, ријеч натраг" 51
- Марко књазу о похарама Куча 54
- Један је Марко Миљанов 58
- Марков умир Васојевића и Климената ... 59
- "Силна влаха, од њега трага не остало" .. 62
- Марко позива Јуса на мејдан 64
- Јусова погибија 65
- Прољеће 1875. 66
- Фундина, турско губилиште 67
- Трубач Божо и брат му Марко 73
- "Јунаци, чувајте част оружја" 73
- Бој на Фундини 79
- Немрчипушка 84
- Предаја Медуна 85
- "А што ме уби, црн ти образ" 87
- Цетињски султан 89
- "А ће су ви молитве" 91
- "Пођи, Марко, књаз је љут" 93
- Суд под бријестом 94
- "Остави то, Ђуро, било па прошло" 97
- Јунаштво за јунаштво 99
- "Затвори ме, Иво" 106
- "Би ли ме, ђевојко, узела" 108
- "Марко је ка ја и ви" 109
- Рижна и баница Милуша 112
- "Турски Спуж усред твоје државе" 114
- Новица Брацовић - Куч, лагумаш 115
- Славље на Цетињу 116
- Како књаз држи ријеч 120
- Све за образ, образ ни за што 122
- "Ево ти ово гвожђе, а Јоле је сабља" 123
- Скровиште танколозовића и никоговића 124
- Књажев двор - разбојничка пећина 126
- "Обећаје, а ништа не даје" 128
- Млада Црна Гора 130
- Први јавни збор у Црној Гори 133
- Тамновање Тома Ораовца 135
- "Војводе су Карађорђе и Миљан Вуков" . 148
- "Лези да те шибикам" 149
- "Лаже ка пас" 150
- "Позлатиле ти се руке" 150
- Муке Митра Петрова Поповића 152
- "Нечојство ваља сатријети" 153
- "Зло ти радиш, куме" 157
- "Не ваља данашње вријеме" 158
- "Претуците пса" 160
- Крај неправди Маша Врбице 162
- Ораовац на слободи 164
- Књижевна посијела 166
- Никада 166
- Посљедње због 167
- Сиже за једну причицу 168
- Код султана 170

ДРУГИ ДИО
- Јован Поповић Липовац 171
- Дука од Медуна 172
- "Горим од севдаха" 174
- Неизвршено шибикање 175
- Књажевски пјеснички савјет 176
- "Никада нећу бити турска" 179
- Прве позоришне представе 184
- Посљедњи уздах слуге Господњега 186
- Магаре 186
- "Окле си лацманине" 187
- Лаза Костић на Цетињу 189
- "Балканска царица" у Подгорици 193
- Јоке Блажа Петровића 200

- Брука за бруком 203
- “Дај ми пружи руку” 213
- “Јели беса војводо” 216
- Посланица сердару Јолу Пилетићу 224
- “Дошла сам војводо” 229
- Херојско доба 230
- Валтазар Богишић 234
- Одлазак Лазе Костића 234
- Престолонасљедник 236
- “Ту пјесму сви пјевају” 237
- “Даћу ти писмо” 240
- “Не могу примити ту част” 242
- “Осветило му се поштење” 247
- Красота човјек 249
- Насељавање Црногораца по Србији 255
- Пророк Саво Почек 262
- “То ти је, тако ми Бога, Ђоко, истина” 264
- Пуцањ на краља Милана 266
- “Само сам ја племић” 267
- “Здрави Кучи витезови” 271
- Поп Јован и Енглези 273
- Сита мачка и риба цијела 274
- Митник и сладострасник 276
- “Најљепша си мушка слика” 277
- Књаз и поданици 279
- “Иди, лијечи се” 282
- “А коме ћеш Куче оставит” 284
- “Ми смо будући министри” 287
- “Ајде, ајде, дебељко” 289

ТРЕЋИ ДИО
- “Слушај Даковићу” 292
- Ристо Савов свети своју част 292
- Књажева изборна агитација 294
- “Ко што упрти носи до смрти” 295
- Сјеча бријеста на ћипуру 296
- Бомбашка афера 297
- Колашинска афера 307
- Црна Гора краљевина 311
- “Лијепо ли сам се ископа” 314
- Балкански рат 316
- “Погибе ноћас Блажо” 316
- Бардањолт и Тарабош 318
- Српско-бугарски рат 325
- Авро Цемовић 325
- “Бјелошка вода” 327
- Атентат у Сарајеву 331
- Ловћенски одред 333
- Санџачки и херцеговачки одред 333
- Гракћу црни гавранови 336
- Одступање без крви и борбе 338
- “Војска не постоји, само народ” 340
- На огњило кремен ударио 343
- Солунски фронт 344
- Омладина: “Бранићемо дјело ујединења!” 345

О аутору 353

"Тражи истину, слушај истину, говори истину, љуби истину, држи се истине и брани истину све до смрти." *Јан Хус*

... "Ви сте међутим, без сумње, примили рукопис Вашега 'Прелома'. Ја сам Вам нарочито захвалан, да сте ми омогућили увид у тако занимљиво дјело.

Да ли је то роман, како сте Ви то на насловној страни назначили? Сигурно да није роман у уобичајеном смислу. Књига далеко надилази један роман како по свом садржају, тако и по облику. То је једна велепјесан (епопеја) задњих осамдесет година Црне Горе - један снажан приказ, који ће сигурно служитл као врело будућим поколењлма. Изворно дјело за једно раздобље (вријеме), које је једино по Вама, иначе једва још по коме драгоме, могло бити описано. Свјежина и оригалност Вашега генија прискрбљује дјелу трајну вриједност.

Била би штето, да Ваш 'Прелом' буде издан само на југословенском језику. Цијели свијет, нарочито англо-саксонски свијет, требао би да упозна ту књигу. Мислим, да би у Њемачкој, крај садањих политичких односа, нашли отворена врата." *Александар Рода*

АУТОР О КЊИЗИ

Данас, у доба радија и авиона, херојска епика спада у историју. Прекривена гримизом романтике, на Западу је већ одавна сачувана у књигама за студије прошлости. Код нас, у Црној Гори, на југоистоку Европе, још се појављују, на махове и бучно, буктиње чисте херојске епике. Али и ту се та ванредно богата и садржајна појава животног стила налази на умору.

Ближи се дан, кад унуци неће знати што су им радили дједови. И у Црна Брда улази ново доба са новим лозинкама, новим потребама, новим идеалима и видицима. Да ли ће то ново доба створити нове јунаке?... Не јунаке са јатаганом и леденицом, него социјалне борце?

Црна Гора, колијевка најљепше херојске епике, данас је у првом стадијуму моралног и материјалног препорода. Стари Срби Црне Горе, који су доживјели похару Куча, клали се с Турцима на Граховцу и Фундини, нестају, јецају и дријемају над угашеним огњиштима витештва. Ратне трофеје: џевердаре и јатагане, нијеме сведоке снаге и прегнућа, прекрива паучина. Уз тиха огњишта још се понекад чују звуци јаворових гусала. Затрепере стара срца при сјећању на прошлост славну и крваву.

Један од одличних познавалаца црногорске херојске душе, Др. Гесеман, професор словенске филологије на немачком имиверзитету у Прагу, у својој опсежној студији "Der montenegrinische Mensch" (Prag, Selbstverlag der deutschen Universitat, 1934.), сажео је богати, духовни и пркосно покретни живот Срба Црне Горе до краја треће четвртине XIX вијека у ријеч: *херојски стил*. Тај херојски стил не очитује се само у моментима заносне срчаности и презира смрти, него обухвата све манифестације у борбеном и горштачком животу Срба Црне Горе. Тако постоји и "јуначка лијеност", "чојство" и она предивна сиромаштина далека од малодушја и понизности, коју часни витез Марко Миљанов назва "јуначка сиромаштина". Укратко, сваки чин, па макар он и не био у складу са нашим појмовима о етичким акцентима у животу, саставни је дио тог херојског стила. Овај стил изградио је склад свих етичких категорија, јер прави јунак не може бити истовремено и морална хуља, кајишар, лажов, шкртица, блудник и пијандура.

Историја Црне Горе у цјелости је јединствена хероика. Док су велика царства падала под насртајем Османлија, мала Црна Гора не би никада права турска робиња. У њој се искра слободе до краја не угаси. Ако је негдје била раја, није била роб. Док је западна урбанистичка култура успјешно продирала на Исток, она се на југу зауставила на границама Црне Горе. "Оро гнијездо врх ти-

мора вије, јер слободе у равници није." Срби Црне Горе су једини Словени који ударише свој настан у тешко проходним горским висинама, и ту заштићени од спољних културних уплива, сачуваше највише од свих Словена нерасточено праисконско словенско благородје и своју етичку плазму развише каткад до грандиозних облика људске душевне величине. Над интегралношћу духовног живота бдјели су јаки појединци, братства, племена и врховни господар - књаз, до Данила увијек владика. Без веза са свијетом развио се у Црној Гори социјални живот у шеми патријахалној: Ту не постојаху сталежи и сталешке разлике! Већу част и већа права уживао је већи јунак. Простодушност, јунаштво и нарочито чојство, развише се под упливом колективне свијести о заједници судбине у високом кршу и камену, и није чудо да је сваки Србин Црне Горе разговарао са својим врховним господаром неустрашиво и отворено као са својим вршњаком. Мали територијални опсег Црне Горе омогућавао је Црногорцима постојану везу са свим племенима, и сваки догађај претресао се на посједцима по цијелој Црној Гори. И ко је својим поступком повриједио старином посвећене принципе чојства и јунаштва и изазвао негодовање народа као колектива, томе је заувијек одзвонило у Брдима.

Народ се и данас сврстава по братствима и племенима, и свако племе биљежи по неколико великих јунака и мудрих глава. Када је Господар желио да нешто дозна или да се посавјетује, позвао је поглаваре племена и с њима је јавно, под ведрим небом, под Бријестом, разговарао. На таквим зборовима није владала ропска покорност, подло подворавање, нечасно потварање, немужевно лагање и кукавичлук, но је знало доћи до граје и оштре препирке. Али то не бијаше неслога, тако карактеристична код осталих Словена, него природна посљедица искрена расправљања.

У вјековним борбама с Турцима и пограничним арнаутским племенима судјеловаху сви, старо и младо, а о херојству жена говоре и народне пјесме. Погинути за слободу Црне Горе значило је посветити се, и коме је Црна Гора тронута шапнула: "Бог да му душу прости!" - тај и није био но одлика Надчовјека по црногорском схваћању човјечје вриједности.

Подносећи стоички сву тежину горштачког живота, задовољавајући се крпицом земље и неколико оваца, свладавши потребе свакидашњег живота до испосничке једноставности и отврднувши у брдима против свих непогода неба и земље, ту се развио диван народни славенски тип сличан ономе старе Хеладе: тврд, висок, бистар, снажан и јуначан, и изградивши јединствено благогласан лапидаран језик пун сугестивне пластике и слатка мелоса.

Па када је такав горштак у својој живописној витешкој и преукусној ношњи сишао са својих врлетних висина у равницу, гдје живљаху његова браћа под туђинском влашћу, и видио затучену рају која ријеч "слобода" са страхом шапташе, у њему вулкански узаврије понос на своја Брда и свој слободан живот испуњен надчовјечјим борбама и још незапамћеним јунаштвима. Он је тек тада био свјестан вриједности и драгоцјености својих Брда. Овако сачуван властитим крепостима, био је сваки Црногорац носилац колективне психичке снаге, несклоне улазу било каквих западних новотарија. Све до Балканског рата њихове борбе биле су већином јуриши голом сабљом, јер је срамота за јунака сакривати се и палити из сигурна заклоништа.

Ватрено оружје била је дисонансија у симфонији херојског стила и исправак те толерисане дисонансије био је - сијечење непријатељске главе.

Гусле јаворове сачувале су у Брдима глас о чојству и човјештву и читава покољења црпла су на посједцима и крај огњишта слушајући народне пјесме и анегдоте - први одгој срца и душе.

Није чудо да се по свијету много говорило о неком херојском народу који се као орлови угнијездио на врлетима и чувајући традицију свога косовског поријекла кроз вјекове бранио своју слободу од разорне експанзије Османлија. Словени су одувијек били поносни на тај слободан народ на југу Европе, а они су свој пјеснички геније величанствено посветили хероици Црногораца у Мажуранићеву епу "Смрт Смаилаге Ченгића", једноме од најкласичнијих херојских спјевова свих народа и времена. Владика Његош овјековјечио је своје Брђане дивним спјевом "Горски вијенац", и тако се Црногорци диче најљепшим производима пјесничких генија. Та два спјева

овјековјечили су Црногорце у умјетничкој књижевности, док је народни генијј у безбројним народним пјесмама опјевао сва јунаштва, а у балади "Женидба Максима Црнојевића" пружио доказ божанске искре у својој души.

Док је Мажуранићев еп чисти апел на Европу, да сврати поглед на зулум Турака над хришћанским народом Црногораца, Његош је успио да прикаже заједничка обиљежја Црногораца. Први је приказао Црногорце као народ достојан помоћи Европе у име високих начела хуманитета, док је Његош, користећи се народним афоризмима и узречицама, изнио низ прекрасних слика из народнога црногорскога живота, иступивши први у умјетничком облику са приказом филозофије црногорског хероизма. Послије тих одличних упозорења на тежак живот Црногораца, она је често фрагментарно описивана од разних туриста, који су у Црним Брдима тражили сензацију, док су малобројни црногорски књижевници у врло скромним радовима приказивали Црногорце као фанатичке ратнике.

Успркос велике међународне популарности коју су уживали Црногорци, они бијаху све до уједињења затворена тајанствена земља пуна реакционарне патријахалности, бизарних обичаја и дивних јунака, земља неботичних планина, гудура и горских извора и потока, народ оштра јатагана за пасом, а народна предаја посвећена звуцима древних гусала имађаше неодољиви чар прасловенске дубоке мистике.

У "Зборнику за народни живот и обичаје јужних Словена" налази се утресено много грађе о животу Црногораца, али како су та издања готово неприступачна широј публици, нијесу много допринијела свестраном упознавању Црногораца, а нијесу ни могла, јер нијесу органски рашчињала ону народну снагу која се зове народна душа.

Црногорски етнички колектив састојао се од десетак јаких племена, а та племена развијала су се као мале оазе тако да су појединa племена диферирала у нарјечју, нагласку, карактеру и ношњи. Спомињемо племена: Пјешивци, Васојевићи, Бјелице, Љешњани, Бјелопавлићи, Зећани, Кучи, Ровчани, Моračани, Пипери, Братоножићи, Његуши, Ћеклићи, Чевљани итд. Стара Црна Гора састојала се од четири окружја или нахије: Катунска, Ријечка, Љешанска и Црмничка.

Приступисмо белетристичком обрађивању Црне Горе од похаре Куча 1856. па све до ослобођења на бази историјских истина. Један народ може се упознати дугим боравком на његовом тлу и судјеловањем у свим његовим манифестацијама, гдје долази до изражаја профил појединца у колектива, или сугестивно написаним приказима многобројних згода из његова живота. Данас знамо да је теорија романтизма о народној пјесми као најбољем и најсигурнијем одразу народне душе - неисправна. Први који је почео откривати богати садржај црногорске душе био је војвода Марко Миљанов, Куч, јунак, којему је цијела Црна Гора још за живота признавала да је најбољи Црногорац. Тај најдивнији мушки лик што се замислити даде, орао сиједе бујне косе, оштра мужевна погледа, увијек у витешкој ношњи Брда, под старе дане, пао је у немилост књаза Николе и повукао се у Медун, гдје је живио као средовјековни витез у замку на врху литице. Тада је научио читати и писати. Створивши у ослободилачким ратовима личним јунаштвом најљепше раздобље херојске епике Црне Горе, претресао је у усамљеном замку своје ратничке доживљаје, и не могавши се отрести импресија доживјелих догађаја, у савршеним манифестацијама херојског стила, дао се на писање историјских анегдота. Оне изађу у Београду 1901. у издању Чупићеве задужбине под насловом "Примјери чојства и јунаштва". Стари јунак видио је да се приближује сумрак херојске епике и хтједе да спаси потомству најљепше примјере јунаштва за које је чуо и у њима судјеловао, а који су и данас сматрани класичним сликама још нерасточеног црногорског херојског стила. Интензитетом народне предаје, кружиле су по Црној Гори историјске анегдоте, у ствари кратке и сажете приче са афористичким дозирањем извјесне карактеристике херојског стила. У таквој причи маркантно је фиксиран дух заједнице, и зато су нам такве анегдоте одлично средство за упознавање народне етике и најсуптилнијих дрхтаја народне душе.

Црногорски хероизам је специфичан, јер је органски продукт своје средине. Социјални живот развијао се у границама племенских особина пуних патријархалних натруха сло-

венских средовјековних витештава и црквено-православних особености. Појединa племена ратовала су, каткад, између себе ради једне незгодне ријечи, а када су Турци ударали на Црну Гору као цјелину, сва племена зграбила су оружје. Племена најближа непријатељу била су изврнута интензивнијем развоју херојске пластике, а нарочито онога специфично црногорског нагона за психичким и физичким првјенством, који бијаше познат у старој Хелади, а звао се - агон, такмичење у свим облицима крепости. Јер је свако племе чувало интегритет својих племенских специфичности, одатле толико богате разноликости у херојској динамици.

Црногорска херојска анегдота била је кроз вјекове, богате бурним догађајима, врста народне хронике, и начином усмене предаје сачувала је народу најславнија дјела његових синова. Јуначки чин Црногораца из племена Куча претресао се на посједцима других племена, прирођени нагон за првенством потицао је на још већа јунаштва, јакост пријатељских веза међу племенима, додавала је или одузимала анегдоти гримиз хероике не дирајући у њену историјску језгру и тако је тај облик усмене предаје ухваћен у перо најприкладнији материјал за упознавање и студију народне душе.

Збирка војводе Марка Миљанова данас је мало позната и тешко приступачна. Готово пуних тридесет година Црногорац није обрађиван као необично интересантан тип горштака, кадно почеше излазити бољи и слабији радови о Црногорцима. Спомињемо: Шобајић, "Црногорци", Београд 1926; Церовић, "Примјери из живота Црногораца, њиховог чојства, витештва и карактера", Никшић 1929.

Вук Караџић црногорске анегдоте је, по тврдњи свеукупне неподијељене критике, Мићун М. Павићевић. Он је десетак година биљежио анегдоте, сакупљао их и сам писао и 1928. издаде прву књигу: "Црногорци у причама и анегдотама". Похвална критика потакнула га је да настави са издавањем огромне залихе народна богатства и тако је недавно изашла осамнаеста књига прича и анегдота. Тај велики и драгоцјени материјал данас је један од главних извора за студију Црногораца и њихове хероике као историјске и социолошке детерминанте. У рукопису има Павићевић још око десет књига анегдота, и тај грандиозни мозаик пружа нам потпуну биографију Црне Горе.

Ваља још истакнути да је Црна Гора, успркос устава од 1905. и успркос централизоване власти у рукама краља Николе, била етничка заједница људи на бази партикуларнога племенског обичајног права, и све до уједињења уважавани су феудално-кантонски патријархални принципи. Племена од вјекова навикла на неограничену слободу, осјећаху да централна власт апсорбује индивидуалну слободу, први услов херојског стила, и опираху се увађању административних новотарија. Процес ценрализације платили су књажевом немилошћу најбољи црногорски витезови сердар Јоле Пилетић, војвода Марко Миљанов и многи други, а племе Кучи страхотним покољем.

Писци су обухватили Црну Гору од 1856, када књаз Данило удари на Куче ради ускрате дације и похара их горе од Турчина, па све до уједињења. Вјерни историји, аутори могу очитовати да су ријечи актера у роману дословно изговорене.

Обрађујући овај роман послужиле су им ове књиге:

- Мићун М. Павићевић: 28 књига: "Црногорци у причама и анегдотама."

- Мићун М. Павићевић: "Народно благо из Црне Горе. Посебни отисак "Вјесника" Етногр. музеја у Загребу. Београд 1937.

- Зборник за нар. живот и обичаје јужних Славена: Књ. XXIX св. 1. Згб. 1933.

- Зборник за нар. живот и обичаје јужних Славена: Књ. XXIX св. 2. Згб. 1934.

- Зборник за нар. живот и обичаје јужних Славена: Књ. XXX. св. 1. Згб. 1935.

- Зборник за нар. живот и обичаје јужних Славена: Књ. XXX. св. 2. Згб. 1936.

- Марко Миљанов: "Племе Кучи". Београд 1904.

- Новица Шаулић: "Српске народне пјесме". 4 свеске.

- Војвода поп Кисто Бошковић: "Историјске приче - повјеснице Бјелопавлића". Никшић 1902.

- Марко Миљанов: Примјери чојства и јунаштва. Београд 1909.

- В. М. Г. Медаковић: "Живот и обичаји Црногораца." Нови Сад 1860.

- Вук Ст. Караџић: "Црна Гора и Бока Которска." Београд 1922.
- Вук С. Врчевић: "Три главне народне свечаности." Панчево 1883.
- Марко М. Бацковић: "Црна Гора при крају XIX вијека." ф .
- Вук Ст. Караџић: "Живот и обичаји народа српскога." Беч 1867.
- Симо Матавуљ: "Биљешке једнога писца." Београд, 1923.
- Др. Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија у XVIII. вијеку. Београд 1912.
- Иларион Руварац: "Монтенегрина." Земун 1899.
- Dr. Gesemann: "Der montenegrinische Mensch." Prag 1934.
- Др. Никола Шкеровић: "Преглед историје Црне Горе од 1500-1918." Подгорица 1918.
- Јужњак. Ахманах. Цетиње 1926.
- Саво П. Вулетић: "Наши људи." Цетиње 1913.
- Јаша Томић: "Савремена и несавремена историја." Нови Сад 1910.
- Тодор Божовић и Јован Ђоновић: "Црна Гора и напредни покрет." Београд 1911.
- Марко Миљанов: "Посланица сердару Јолу". Подгорица 1932.
- Батрић Марјановић: "Васојевићки главари." Подгорица 1929.
- Максим Шобајић: "Старине у Зети." Београд 1912.
- Стј. Митров Љубиша: "Приповијести." СКЗ. Београд, 1924.
- Н. Граовски: "С пута на хаџилук." Цетиње 1909.
- Нова Европа. Књ. XIII. бр. 9. 10. Згб. 1926.
- Нова Европа. Књ. XV. бр. 3. Згб. 1927.
- Лазар Кашовић: "Црна Гора у европском рату." Сарајево 1919.
- Споменица Колашинским жртвама. Београд 1910.
- Говори бранитељау казненој парници против Адама Прибићевића и 52 друга ради злочинства велеиздаје. Загреб, 1909.
- Максим Шобајић: "У моје доба." Београд 1933.
- Драг. Боричић: "Плав и Гусиње." Београд 1926.
- Лука Јововић: "Приповијетке из црногорског живота." Дубровник 1906.
- Ст. Л. Лопичић: "Цетињска бомбашка афера у вези са загребачким процесом." Београд, 1927.
- Андрија Радовић: "Србија и Црна Гора." Генова 1917.
- Мићун М. Павићевић: "Србија и Црна Гора." Канада 1917.
- "Никола Петровић и његов дом." Издање "Гласа Народа". Сарајево 1919.
- "Цетиње и Црна Гора." Београд 1927.
- Симо Шобајић: "Црногорци." Београд 1928.
- Мићун М. Павићевић: "Горски Вијенац као народно дјело." Љубљана 1937.
- Љубиша П. Борисавијевић: "Пад Ловћена и капитулација Црне Горе." Бегд. 1920.
- С. Богдановић: "Како је Црна Гора заведена за Галеш планину." Њу Јорк 1917.
- Ристо М. Поповић: "Црногорске приповијетке." Чикаго 1913.
- Мих. Вукчевић: "Босара." Скопље 1933.
- П. М. Божовић: "Антологија црногорских песника и приповедача." Подгорица 1927.
- Франко Поточњак: "Из емиграције." I, II, III, IV. Загреб 1921.
- Марко М. Греговић: "Ко је крив?" Земун.
- П. П. Његош: "Горски Вијенац." Београд 1928.
- Вук Врчевић: "Низ српских приповиједака." Панчево 1881.
- Миле Војводић (Мих. Вукчевић): "Разговори безазлена свијета с црногорских посједака." Београд 1900.
- Др. Перо Гавранић: "Узроци свјетске војне." Београд-Загреб 1922.
- Св. М. Јакшић: "Краљ Никола и предаја Ловћена." Београд 1921.
- Устав за кнежевину Црну Гору. Цетиње 1907.
- Саво Ђурашковић: "Ријеч двије о Црној Гори и њеном посљедњем господару", Београд 1924.
- Лазар Дамјановић: "Моји погледи на развитак Црне Горе." Цетиње 1933.
- Мићун М. Павићевић: "Народне пјесме."
- Мићун М. Павићевић: "Црногорско правосуђе и правно схваћање у анегдотама."

Вл. Буковац: "Мој живот."

Ст. Вл. Кађански: "Грахов Лаз." Цетиње 1895.

Раде Т. Пламенац: "Црна Гора и Скендерлија." Цетиње 1911.

Монтенегринус: "Уједињење Црне Горе са Србијом." Женева 1917.

Петар Шобајић: "Бјелопавлићи и Пјешивци." Београд 1923.

И не спомињући безброј брошура и новинарских изрезака, послужили смо се у историјској разради са горњим књигама, да лојално оправдамо ово дјело називом историјско-социјалног романа.

Иако ипак роман, његови главни јунаци нијесу измишљени. То су жива, реална и неромантизована бића, која су својом физичком и духовном снагом стварала бесмртна дјела достојна пера писца "Рат и Мир".

Грандиозну епопеју прворазредних љубимаца јунаштва која се стољећима стварала, наравски да једна књига писана са највећим и жаром и маром, није могла свестрано обухватити. Ту и тамо морало је изостати класичних фрагмената и величанствених мозаика.

Ми смо хтјели и жељели да запалимо неугасиву воштаницу Црној Гори Мандушића и Мићуновића, Новака и Милована и да буктињом истине освијетлимо сваки угао њеног унутарњег бића, и да њене митроносце и краноносце фотографишемо објективно. Уколико смо у том, необично тешком и одговомом послу успјели, показаће вријеме - без мита судија и литерарна критика из редова поклоника истине....

За наш двогодишњи рад највећа нам је награда духовни мир и душевна наслада које су нас пратиле при стварању сваке сцене.

август 1938.

НА ПРЕЛОМУ

ПРВИ ДИО

ПОХАРА КУЧА

Љето је Господње 1856.

Подно каменога брежуљка на Фундини, на југу Брда, у племену Кучи, стисла се у грлу пећине на стрмениту страну два ратника. Тихо говоре, и, усплахирени, упрли погледе према југоистоку. Безгласна страва сијева им из очију. Далеко на ивици брда пламсају огњени језици, на махове лута даљином изгубљени крик, уздах... Зрак, до неки дан пресићен тамјаном горскога цвијећа умивена тешком росом, данас заудара паљевином и прахом, по крви и несрећи...

- Затрли су наше племе, чума их позобола! - уздахне узрастао човјек педесетих година, витак.

- Ej, војвода Мирко, кучко над кучкама, и ти књаже Данило! Док је иједан Куч жив, платићеш то!

- А ђе је Марко? Зар толика похара на правди Бога, па да се врши без пушке Марка Мијљанова, најбољега Куча?

- Нека! Он је књажев перјаник и мора да прождире и ћути.

- Марко не ћути на зло, ка други.

Тишином се разлеже страховити прасак.

- Ка да неко лагуми.

- То је на Медун.

- А ђе су још наши? Зар сви изгибоше?

- Ће су! Неће нас нико истражити до Бога. Биће да се оно мушкијех, видећи да ће залуд изгинути брзо, одметнуло у шуму и горе, а неки се пребацише и Турцима.

Ослухнуше.

- Неко се вере и стење.

- О, о! - потихо ће један и спреми пушку.

- О, о! - озва се изнемогао старачки глас.

Тешка корака устави се код бјегунаца Саво Паунов Јокановић, стогодишњак. Повезана чела, запаљених очију, стиснуо уста и шкрипи са још здравим зубима. Кршан је.

Снијег дугих бркова пада му на двије стране, а обрве као два вунена надстрешја скачу укосо и прикривају прасак зацикталих очију.

- Замало те не мушкетах, стрико Саво! Видјех на те црногорску капу.

- Она ми је и спасла главу! - старац ће и, уморна корака, дохвати се овећега камена и сједе.

- Један Црногорац не шћеде изгубити душу, него ми дарова капу и рече: "Бјежи, старче, ја морам да ти бацим огањ у шљеме куће!"

- А ће су твоји?

- Моји сви умакоше, а ја остадох. Мишљах, неће злотвори на неборца.

- Па што је то? Што хоће књаз, оца му очина?

- Хоће да све Куче истријеби што не дадосмо данак.

- Нијесмо га давали док смо били под Турцима, па нећемо ни њему.

- И нећемо! - оштро ће старац.

Дуго су ћутали. Крваве мисли скакаху у главама бјегунаца. Заноћало је. Небом су љескале звијезде... Студени ноћни вјетрић пиркао је са Комова... Полегла тешка тишина дивље пустоши.

- Река сам ја већ, чим завезасмо преговарати са Цетињем, пуче у нас зло! Ми смо навикли под Турцима. Научисмо их. Наша једна глава, њихових педесет и доста! Али још владика Раде није да мира. Шћеде пошто-пото сјединити нас Куче са Црном Гором. Када је позва Вукића Попова да се заједно бију с Турцима, а Вукић је наговара владику да ударе на Подгорицу, паметно приговори Станко Стијепов, отац књаза Данила, Вукићу:

"Проћи се, ти Вукићу, нашега Рада и јединства ш њим и ударца на Подгорицу! Што ће нам Подгорица? И да ју освојите, опет ће ви ју Турци узет, не можете ју држат. Саме Цигане што има цар турски у царство да пошље, узели ви ју бише. Саме Мује или Алије, колико их цар у царевини има, да ви пошље, узели би ви Подгорицу, па и сву Црну Гору, кад бише истински прегнули. Но се прибиј, ти

Вукићу, у они крш и чувај оно мало Куча, да ти их Турци не спрште, а Раде нека чува ово мало Црне Горе."

Дааа, али не шћедоше оно двоје слушати паметну главу. То би, то би, чекај, то би 1832. И Св. Петар зва је на договор кучкога војводу Чубра Петрова, Пеша Јанкова Ивановића, онда Перована Ђурова Чејовића, и затражио од њих ријеч да неће Турцима, него да се Кучи сједине с Црном Гором. Сви му то обећаше осим Новака Мартинова. Боме ће он онако јуначки, ка да сијече: "Свети владико! Ако ми не дође мука на народ кучки од Турака, никада Турцима одити нећу; ако ми дође мука и видим да ће ми пропанут народ кучки, одит ћу к Турцима, па да ћу главом погинут од тебе, али од Турака."

Владика Раде

- И боме, кад Кучима дође мука, они одоше к Турцима, а Св. Петар их прокле. И, будале, ударисмо на Подгорицу, попалисмо нешто кућа и побјегосмо, јер нас издаше Црногорци. Одонда, ето, ми Кучи измјењивасмо с Турцима колац и конопац и издурасмо све досад. Ка проклета је сва ова горштина! Никада ви њој срећа не столоваше. Послије оне срамоте у Подгорици, ми Кучи учинисмо мир с Турцима тако дуго, док нам не закукаше кукавице. Тако и би. Ми и Турци до данас не престадосмо ломити хљеб и бацати огањ из пушака, а сада ето и Црногорци, кад нас тобоже пригрлише на братско, земаљско и државно јединство, хоће да ископају наше племе.

- Па и неће, док је ножева и пушака! - проциједи онај узрастао бјегунац, зван Црни Миле.

Он важијаше као најкрволочнији Куч. У сукобима с Турцима вазда би ујагмио по правилу по неколико турских глава. О њему се причаше по скуповима, да је у борби хитар и спретан као дивљи мачак, испружених руку и скврчених ногу скакао Турцима на прса, загризао бијесно зубима у гркљан, а са ножем у десници парао утробу.

- Зашто се и придружисмо Црној Гори? - упита Црни Миле.

- Зашто? Због Турака!

- Зар су Црногорци бољи од Турака?

Сада нијесу.

- Нијесмо ни Турцима давали харач, а сада хоће књаз да га њему дајемо! - Црни ће Миле.

- Када је владика поставио "гвардију" или суд од педесет Куча и одредио преко њега харач, Јоко Радованов рече да то није арач ка Турци што га тражише, него да ми то треба да дајемо цркви и владици.

- Не! викнусмо ми. Милован Илијин пође онда с неколико нашијех на Скадар код везира и све му исприча. Онај турски скот обрадова се, јер је зна да ће настати крвења кучких племена међу собом, па и Куча и Црногораца. И би тако. Погибоше многи јунаци. Ено, Вукић Попов! Медун постаде разбојиште кучких братстава. Погибе и Пуцо Радоњин. Убише га сјекиром у главу онај Боро Бакочевић и Милош Дмитров.

- Што би даље?

- Даље, синко мој, у нашу распру умијешаше се опет Турци. Поставише нам за војводу Тома Петрова Поповића. Скадарски везир потпаљивао је нашу крв на Пипере, а када војвода не хтједе да се за турски ћеиф обори на Пипере, пуче између њега и везира и везир му одузе војводство и даде га Брацану Ђуровићу. Уто Алибег Лекић удари с војском на Врбицу и Фундину. Крвили смо се, много кр вили. Чујао сам да су се Фундињани и Медуњани борили ка лавови. Прича ми отац да

се ту клало грло за грло. Ту је и Борика, мајка Марка Миљанова, доказала да је мајчино млијеко света бијела крв. Она је узела нож од Елеза Аметова.

О, не би дана, да не сипасмо огањ на Турке. Иако свака посјечена турска глава бијаше помоћ Црногорцима, они не ваљаше нама. Тако хтједосмо преко Пипера у Бјелопавлића на Турке, но Пипери не дадоше да прећемо. Ја се с једном четом провучем ноћу пријеким путем кроз Пипере, па падосмо под Орју Луку, гдје бијаше књаз Данило према Омерпаши. Књаз се обрадова што дођосмо.

- О, мој ђеде! Крв и крв прати нас Куче. Крв јутром, крв дању, крв ноћу. Шљеме и огњиште у нас је крваво. Трпезе су нам крваве, цио наш живот је крвав, а ипак у нас је само једна жеља: Да кроз наше шљеме вије дим мирна огњишта... - уздахне Црни Миле.

- Недавно се побисмо с Турцима на Лединe, па на врх Дољана. Ту се ка лавица борила Мира Гјура Рашовића. Ту погибе и брат Марка Миљанова, они добар дјетић Радоња, теке се довио осамнаесте.

- Тек извидасмо ране од онијех задњих бојева, ето, сам књаз удари на нас, горе од Турчина! - потмуло, као да гута ријечи, јави се Црни Миле.

- Ху, ху! - уздахне старац. - И на дјецу ударише погањевићи!

- Сјеме им се затрло, огубало их млијеко материно! - плане Црни Миле.

- Поп Михајло Војводић из Црмнице закла је троје дјеце. Двоје Ивана Радојева, старије од двије и по године, млађе од три мјесеца, а треће Николе Маркова.

- Ма што је то, браћо, зар помахнитасмо? - цикне Миле.

- Ружица Николина носила је дијете у колијевку. Ухватише је војници и почеше је раскубати. Мишљаше е ће да с ње скину хаљине, ка другима, но у то је оставе несвучену и она весело крену даље, мислећи да је ударила на војнике којима је ниско жену свуковати. Идући опази озада крв низа себе, пометну колијевку на земљу да види оклен крв, кад - али дијете нема главе, но ју је поп Михајло окинуо и поша!... - причаше старац лупетајући руком по леденици.

- Ма, ће смо ми то, ако Бога знате? Ако се књаз тако топи у кучке несреће, па ћемо ми опет напунити наше колијевке, а кад соколови окрилате, ископаће кућу крвникову.

Умучаше ... Ноћ је освојила ...

* * *

Војвода Мирко, брат књаза Данила, одреди да се посијеку сви Кучи, јер не хтједоше плаћати данак.

- Покољите све што ви допане шака! - заповједио је књаз и послао брата, војводу Мирка, да поведе војску.

Мирко је са војском дошао на Биоче код Мораче и послао Кучима књажеву наредбу да се пријаве дванаест кучких главара да буду мушкетани ради непослуха, а други народ да буде миран и да се сједини с Црном Гором и Брдима. Међу главарима бијаху три попа.

Састадоше се Кучи на вијећање. Дуго се препираху, док ће Јован Стојанов:

- Кучи, боље је да се придружимо књазу и да се с Турцима заједно бијемо, него редом један по један.

- Не дамо ми да нам гину дванаест главара! Кучке мајке не коте се ка прасице, него рађају ка Божји створови! - викне један стари борац.

И тако се Кучи раздвојише.

Већи дио оде војводи Мирку на Морачу, а остали остадоше. Од братства Чејовића не оде нико и око њих се скупи нешто пушака, а међу њима и четрдесет подгоричких Турака. Они кренуше пут биочких страна и ту се улогорише да спријече удар војводине војске на Куче. Војвода поручи Кучима да није дошао да се коље са хришћанским народом, но да међу Кучима постави ред и суд и здружи их с Црном Гором и Брдима.

- Иди у Куче - поручи војводи Чејовић - али дај вјеру оној дванаесторици.

- Не могу дати вјеру прије но књаза видим, но нека се они уклоне из Кућа, а ви наредите како најбоље знате - одговори војвода.

Неки се Кучи погодише с војводом, да црногорску и брдску војску ноћу одведу у град медунски и да ту к њима сви Кучи дођу, да се, по реченом уговору суд и ред постави, а куће оних дванаест главара да се попале и тако утоли књажев гњев. Тада Кучи, који пристадоше уз војводу Мирка, одведоше ноћу један дио црногорске војске низ Мазаницу поврх Дољана у Медун. Они Кучи, који се са

чејовићима улогорише на Биочу, спремни да се бију с црногорском војском, чувши у Медуну шемлучење пушака и вику, видјеше да су издани и разиђоше се куд који. Остали народ остаде код куће миран, вјерујући у коначно здружење и братско јединство, штавише, пођоше у сусрет Мирковој војсци која креташе на Медун.

Војвода Мирко Петровић, отац књаза Николе

Али војвода друго мишљаше. Није он кренуо са читавом војском, но само са једним дијелом, а други дио поведе Љешански војвода, Иван Ускоковић, и крену на Момче, а Павић Ђуканов, капетан морачки, и Милисав Мишнић, капетан ровачки, кренуше са својим четама горњим крајем Куча преко Брскута и широкара, да сигурно похватају кучку стоку у планини.

Сви Кучи, који први сретоше веселу браћу Куче и војводу Мирка, побијени су, а на мирна села бацише се војници као вуци, сијекући све живо. По књажеву налогу нијесу била поштеђена ни дјеца у колијевкама, ни старци, ни дјеца, ни жене, ни болесници. Вриснуо народна душа, јер ни Турци не дираху дјецу, жене и старце. Проклето неко крволоштво, звјерска помама за крвљу опи људска створења и сила навали таманити све људске животе.

Коруна Радоњина с Косора носила је дијете у колијевку, а војник Црногорац у трк за њом.

- Стан', жено! што ти је то на плећи те носиш?

- Дијете, и то некрштено! Ево га, тебе па Бог ти и Св. Јован, ти да га крстиш! - жена ће.

- Крстићу га, но чекај!

Жена причека. Црногорац, када је стиже, закоље јој дијете и понесе главу војводи Мирку на Медун.

- Ево сам посјека дијете! - рече и покаже дјетињу главу без косе.

Војвода Мирко, сух, жилав и напрасит човјек, навикао на нож и крв, проблиједи, а око њега сви се стресоше и само што не цикнуше у великој муци.

- Погански сине! Нијеси је мога метнут ђе и сви други?

Онда војска јурну на пљачку у Медун. Врата од косорске цркве пробише камењем и однесоше књиге, крстове и коло Св. Богородице, а пред црквом ископаше старе гробове, све поломише и сурваше. Стари Туро Ђуров, потомак војводе Петровића, не могаше више гледати овај зулум и рече војводи Мирлои:

- Зашто, војвода Мирко, ово да се чини од цркве и гробова?

- Није ово црква но џамија, Туро!

- Није но црква ришчанска и ришћани су је градили, да се у њу ришћански Богу моле од неколико стотина година, па јој ти данас турско име дајеш, пошто ју крвнички поара и сатрије! Доста си зла учинио, а да не рушиш и не палиш богомоље. Зар ти није ово доста? - рече и покаже руком на маслињак попа Луке.

У маслињаку попа Луке војници су све одсјечене главе натакли на коце, да војвода Мирко може видјети колико је људи побијено. Било је око три стотине глава на коцима, а међу њима само седамнаест војничких, а све остало старци, жене, дјеца и болесници.

Војвода Љешански дошао је са својом војском у село Рађеси. Људи га срдачно и братски дочекаше, а он их прими у војску. Дошао је и Вучета Мирков, војводин побратим, а с њим још неколико Васојевића.

- Бојимо ли се што, војвода? - упита Вучета Мирков.

- Ти ка да си заборавио, побратиме, е смо ја и ти по Богу браћа, но ка да вјеру иштеш? - војвода ће.

- Ја нијесам, ни да Бог, за мене, но знам да се не бојим код тебе, теке се чује за неке Куче, да им нема вјере - опет ће Вучета.

- Ко је река, ја не знам! Ми смо сви браћа ришчани, Божја је вјера дата свакоме, но ме води у твоју и моју кућу.

Вучета с дружином поведе војводу и војску преко Убалаца и Заграде на Горње Момче. Ту су коначили. Други дан дочуше за похару у Медуну. Сада се војвода сјети што треба да чини и поубија све који му прићоше.

- Што је ово, побратиме? Камо ти братска и Божја вјера, коју јуче даваше свакојему ришчанину? - стиснутих вилица упита војводу Вучета.

- Бога ми, побратиме, не могу ништа, но старији заповиједа!

Тако изгинуше Рађеси и Вујошевићи, а села им прождрије огањ. Када заче богомрска сјеча људи, клицаше војводи Јоко Савићев, Чевљанин:

- Што учиње, војвода, од браће и своје дружине, да Бог да ми не испала душа из тијела, док теби не видио срамотну погибију!

Равно десет година доцније, војвода је на најсрамотнији начин изгубио главу - погинуо врх туђе жене.

Док војске војводе Мирка и војводе Ускоковића затираху што им је под шаке стигло, не штедећи животе, чете морачкога и ровачкога капетана не зулумише. Кад су дошли у кучка села, скоро да су им искочиле очи из главе од паклених грозота. Видећи да је пало под нож све нејако и немоћно, видећи згаришта и лешеве побацане у ублове, најприје се скаменише, а онда ударише у вапаје. Командир морачки Милисав и капетан ровачки Павић Ђуканов залелекаше и груваху се шакама у прса.

- Изгубисмо све пред Богом и свијетом! - нарицаху.

Међу гомилом огуљених глава биле су и главе јунака Зека Јокановића, Николе Радоњина, Радована Станкова, Јована Николина, Ивана Николина и других, који су са Турцима водили јуначке бојеве и народ им дао име витезова.

- Да не би људске душе у Чевљана и Бјелопавлића, да не би војске цуцке, бјеличке, ћеклићске и пјешивачке, нестало би Куча ка да их небо поби и земља прогута! - цикну један стари борац на гаришту дједовскога огњишта. Он је за вријеме похаре био са овцама у планини и тако спасао главу. Од Цетињана неки су били људи, а неки су грабили до чега су дошли, а њихов војвода Марко Мартиновић грабио је све до чега је дошао. Ни Цеклињани ни Љуботињани нијесу били тако зли, а најцрњи зулум чињели су један дио Црмничана и Вражегрмаца.

Када је војвода Мирко стао на разбојишту и са коња обухватио хладним погледом згаришта и голе лешеве, посјечене главе и разваљена огњишта, а око њега занијемила његова свита, испаде из једне порушене куће као сабласт блиједа жена размршене косе, избезумљених очију, држећи у наручју чедо без главе. Мора да је неколико дана притискала на вреле груди обезглављено дијете, јер згрушана крв бијаше на врату црна као ораница. Поглед, који од муке преврће земљу, уприје жена на војводу Мирка. Он није могао заклонити очи са крваве слике. Стајао је нијем, а у образе му удари крвава румен.

- Дај ми главу моје крви, да бол утоли, бар мало утоли! - страшним и укоченим погледом прошапта жена и подиже кошчату бијелу руку.

- Шенула је - један че из пратње - треба је одвести.

- Крвниче! засикта жена, губо поганска, проклетниче, касапине дјеце и материнских сиса, проклета мајка која те родила, чудовиште и немани људска!

- Одведите ту женетину! - исти ће из пратње.

- Нека скапа пасји сој! - мрко ће војвода и крене даље, а зраком заори, проломи се, залелече ледени и стравичан грохот сабласних духова...

* * *

Војвода Мирко остави згаришта, врати се на Цетиње и каза књазу Данилу што је учинио. Из Куча се губио задњи дим попаљених домова, завлада широм тишина, прекидана на махове риком залуталих и престрашених говеди које затече покољ у селима, а нико их

не поведе. Чести јуриши Турака и крвави сукоби племена и братстава, срчани ноћни упади Климената и арнаутских разбојника нијесу никада остављали тако нечовјечне трагове харања. Чак и стабла воћака била су посјечена, а сточна храна попаљена је до посљедње трунке. Неки бездушник натакнуо је на шљеме изгорјеле куће одсјечену мушку руку... У Медуну је у једном преживљелом маслињаку надјено неколико дјечјих ногу и цио женски труп без руку и ногу...

Војске одоше, тек у Медуну војвода остави нешто Пипера и Бања. Они остадоше као књажева посада. Али опустошени Кучи не уђуташе за дуго. Дању на далеко не бијаше живе душе, али ноћу, у њеним црним скутима жамораше шапат... У почетку само шапат, а онда и притајен људски крик, а добро ухо разабрало би и звек оружја... У мрачним и дубоким кланцима, гдје се склањају дјеца, жене и стада од турскога насиља, састајаху се скупови Куча, и поново оживје душа измучена народа...

Недалеко Медуна, једне ноћи без звијезда, вјетровите ноћи са тешким мрмором неба над Хумом ораховским, тихо је стајала стража пред непроходним кланцем. Пригушени гласови одаваху овећи скуп.

- Одоше и оставише гробље! - јави се глас у мраку.

- У Медуну стоји чета Пипера.

- И Бања, Бања!

- Има и нешто нашијех Куча, одрода што пријеђоше војводи.

- Јунаци! Нама је или изгинути или опет подићи Куче. Ој, што учиње, што учиње немајчин злотвор! - закука старачки глас.

- Један подгорички Турчин прича је Јовану, куму Ђура Јакова с Лијешти, да је књаз дао попу Стевану из Дупила златну медаљу што је заклао једно мушко дијете од пола године мајци на крилу, те јој се синовља крв пролила на груди.

- Грдило људско!

- Машут Милић заробио је неко момче и довео га војводи Мирку на вјеру. "Не примам његову вјеру!" - викне војвода, а Машут, ка послушан роб, тргне двосјек и пред војводиним очима закоље дијете.

- Дуг је велики, али ми ћемо га већ одужити! - јави се страшно храпав и промукао глас.

- Крв за крв!

- Јеси ли ти то, Црни Миле?

- Јесам, Богу хвала!

- Добро је, што изније читаву главу.

- Е, чувам ја своју главу ради војводине главе!

Наједном скуп замукну. Неко се у мраку примицао, опрезно корачајући по каменој стази.

- О, живи!

- Који си? - упита један из скупа, а шездесет пушака зину према дошљаку.

- Ма, ја сам, дјецо, ја!

- Који? Нема вјере без имена! Који си, говори!

- Ја сам онај који неће да умре прије него књаз липше од пушке! - рече непознати полагано се примичући.

- Ко си! Ни корак ближе!

- Ја сам, дјецо, Саво Паунов Јокановић, стари курјак.

- Је ли вјера?

- Јест, стотину вјера!

Стигне скупу старац.

- Помага ви Бог, а ондак, с које ћемо стране да прођерамо из Медуна оне вране из Пипера.

Дах осмијеха прострује скупом.

- Зар ти, дједе, још није доста?

- Ех! Сада, сада сам тек гладан боја!

Мук.

- Браћо! - нагло ће старац, треба прекинути са овим животом ноћу!

- Остадосмо без жена и дјеце, без мала, без огњишта, без цркве, без гробова, све нам побише и поараше! - дрхтавим, дубоким гласом јави се један из скупа.

- Књаз освети Турке од кучкога ножа! Сада Турци шемлуче од весеља, а ми се раштркасмо ка вуци и не знамо што ћемо.

- Знамо ми што ћемо! - викне Црни Миле.

- Није оно да баш не знамо, али као да се скањујемо.

- Јутрос сретох Смаја Булића, подгоричкога Турчина. Зајахао ђогата, па ми викну: "Матори, поклонисте се Цетињу, нека, нека!" - старац ће и уздахне.

- Ено, неко хитро хода!

- Ја сам, Бог и вјера! - зачу се јаки глас.

- Марко! оте се свима.

Младић средњега стаса, широких јаких рамена, оштра носа и орловска погледа, одје-

вен у раскошно одијело књажева перјаника. Положивши жилаву руку на леденицу, испрси се усред скупа. Сви поустајаше, па и они најстарији. Марко је био човјек из двора, Куч, већ на гласу као јунак, мисаон, спретан, изврстан ратник, срчан и - наочит. У њега сви Кучи полагаху наду, иако то гласно не одаваху. Сви су осјећали да тај младић неће кренут вјером Куча.

- Марко Миљанов, добра ти срећа! - рече Саво Паунов послије часка ћутње.

- Што да ти причамо, онако све знаш!

- Онај гад, звијер, поби нам племе! Јутрос је мушкетао Јована Николина из Безјова. У књазу се повампирила душа некога зликовца. Дошао сам на час да ви само нешто кажем. Носио сам на коњу књажево писмо паши у Подгорицу. Пише му да му је ухар пазити на Куче, који и њему много јада задавају. Ја предао писмо. Паша ме лијепо дочекао. - "Ајде, рече, потурчи се, и буди мој каваз, а послије ћеш у Стамбул свијетломе цару, да му служиш." - "Честити паша, рекох, остави ме да промислим." - "Ето, он ће, књаз је Куче растјерао и побио, немаш више свога соја, а онако си по крви Турчин." - Ја не одговорих, но појахах коња и без даха појурим у Медун, да видим.

- И видио си?

- И мрак је, и нема шта да се види када је све порушено!

- Неки ми казују да сам ја изазвао онога махнитца на Цетиње! - рече Божина Радованов, брчни Куч.

- По чему? - упита Марко.

- Позвали нас књажеви људи ономадне на Биоче и рекоше нам да књаз хоће данак. Ја им рекох да је то понижење за наше племе. "Поздравите, рекох им, књаза Данила, да смо ми Кучи заклети да нећемо никоме давати арача ко није Дрекаловић, зато нека ми пошаље књагињу Даринку да јој начиним једнога Дрекаловића, па кад он буде постао књаз Црне Горе, тек онда можемо давати данак."

Разлијегну се грохот.

- Добро си му откреса!

- Па зар зато да ископа Куче, Бога не видио? - кликне Божина Радованов.

- Да, погажена је правда, опогањено је поштење, заклано је витештво, осрамоћено човјештво, које је Бог угнијездио у људска прса... све јачим, упорнијим, оштријим гласом говораше Марко Миљанов. - Дјецу нам поклаше! Ко? Ко коље дјецу? Турчин? Црногорац, војвода, вођа народни! Ко нема војводство у души, заман му наслов војводски... Циганин остаје циганин!

- Право збориш, Марко!

- Да нијесмо осјећали јединство са Црном Горцм и Брдима, могасмо их одавно са Турцима поарат, али ми не шћедосмо. Волисмо бити самостални. Ми можемо лакше без књаза, него он без нас.

Марко је дуго говорио, а сви су га слушали и одобравали му.

- А што ћемо сада? - упита Црни Миле.

- Ја ћу одмах натраг на Цетиње. А ви, повежите још ноћас срца свих кучких збјегова, пушке и ножеве у руке па ударите на Медун, побијте све Пипере и Баће, смрвите сваки траг зликовцима, а онда - у планину и четујте, борите се док не ископате крвнички сој!

- А ти?

- Ја сам на Цетињу, док вас не поведем - ја!

- Свето ти мајчино млијеко, синко! - кликне Милета Николин и просузи.

- Без чојства нема живота! - подигне Марко руку - Кучи, не клоните вјером.

- Нећемо! - једногрлице ће скуп.

- Ми ћемо све како ти кажеш, али слушај, синко - старац ће, али Марка Миљанова нестаде из скупа у мраку као да се слио са тамом у непродирну масу ...

Људи су дуго ћутали у тами послије нестанка јунака, све очекујући да се однекле јави права ријеч.

- Дјецо! - проговори Саво Паунов - давно се то збило што ћу да ви сада причам. Била у Лијештима скупштина свих кучких главара. Ту се десио и Мића Мартинов, брат Маркова прадједа. Мића бијаше паметна глава, и његова ријеч вјером се примала. Тада ће неко из дружине, када су посвршавали послове и распричали се:

- Де, ти Мићо, причај што! Уста су ти увијек пуна сађа.

Онда ће Мића:

- Заиста и оћу! Да ви кажем што одавно осјећам, а не кажујем никоме. Оће да настане у нас чоек за којега ће свијет знат.

Као гвозденим обручем стисне мир све душе.

- А од чијега ће братства бити? - упита један.

- Од нас, од Куча.

- Богме он зна, а тај ће бит од њи'ова братства, но неће Мића да каже.

- Дрекаловић! - неко ће.

- То је било давно, и ето, сада се сјетих тога - замишљен ће Саво Паунов. - А сада, дјецо, нека Црни Миле одмах оде и обиђе све збјегове по планинама и кланцима и рече им, кад за који дан у први освит загрме наше пушке, нека и они сви чим чују испразне своје, и сви крену на Медун, да обрачунају са војводином војском. Тако је здоговорено.

Четвртога дана, тек се на истоку почео точити први гримиз са зорина плашта и зашуморио планински вјетрић, заори урнебесна паљба из пушака, груну у тишину јутра, јурну у даљ и шир, јурну у брда, у гудуре и кланце, запљусне о тиморје и распе се страшним мрмором врх кучких насеља.

- А сада, дјецо, да отворимо путове ономе који ће доћи да се постави на чело Куча! - старац ће, а очи свих бораца састадоше се на лику човјека који им никну пред душом, а то бијаше лик Марка Миљанова...

ЗЕКО МАЛИ

На Цетињу столоваше књаз Данило у великом конаку тешких зидова. Око двора и у двору врзаху се перјаници, све наочити људи, одликовани ради јунаштва. Вјерни своме господару, на његов миг рушили би и убијали све без оклијевања. Низ соба уређених источним раскошјем не бијаше приступачан обичноин смртнику. Улаз у двор гдје примаше књаз Данило Црногорце бијаше много отежен, јер у земљи владаше осветничка срчаност, а књаз је стрепио за своју главу. Као велика каменита тајна устобочио се тај двор насред Цетиња, резиденција још владике Рада. Народ причаше страшне ствари о тровању и убиствима у двору, и није радо улазио у њ, сјем ако је морао.

Данило бијаше свјетован владар, а не владика као његови претци. Био је у најбољим мужевним годинама: малога раста, због чега су га Цмогорци звали Зеко Мали, јак, мрк, увијек достојанствен и пун опасности и неограничене власти над животом и смрти Црногораца. Облачио се као оријентални самовладар: Богатим златом извезана дје- чер- ма, јелек окићен тешким златним колајнама. Хладан, неприступачан, неповјерљив улио је страх у кости својих поданика. Крупних и сурових црта у лицу мрке масти, јака широка носа, крвавих очију, продирна погледа, у кретњама потежак, несталан, скривао је у себи притајени немир и буре. Своје одлуке изводио је без одлагања. Протјеравши из Црне Горе Пера и Ђорђија, брата и братучеда владике Рада, управљао је својом главом. Иако је често звао на договор племенске поглавице, поступао је самовласно.

Било је кишовито јутро када су цетињском двору стизали на коњима и пјешице сви поглавари из кучке нахије. Позвао их је књаз.

У великој одаји, обложеној тешким свиленим турским ћилимовима, сједио је Данило и димио из дуге турске симсије, дар скадарског везира. У одаји стајаху два наоружана перјаника, као два млада храста.

- Нека дође поп Ђоко! - књаз ће перјанику Јову.

Уђе брадата људина са три медаље на широким грудима, поп Ђоко Милачић, и дубоко се поклони скрштених руку на грудима.

Књаз Данило Петровић I.

- Јесу ли? - књаз ће гледајући на прозор.

- Сви су стигли - потихо ће упитани.

- Зовни их.

Доскора напуне одају кучки главари и прваци. Књаз их не погледа. Одбијао је густе димове и ћутао, а онда ће нагло:

- Јесам ли вам разриједио крв, Кучи?

Нико ни ријеч! Стоје људи, ледени и озбиљни.

- Што оно учинисте покољ над мојом војском у Медун, нека га! Један нам је свима душманин.

-Тако! - један ће Куч.

- Јесу ли дошли и они дванаест које ономадне одредих за мушкетање?

- Јесмо.

- Хм! - Хоћу да ви данас нешто кажујем, Кучи! - књаз че размишљајући. - Има оће у мене нека књига. Написа је честити Доситеј. Ту он пише калуђеру Серафиму, да би "радо у Паштровићи, у Црници или у Кучи моје оставше дне провести соизволио", али каже "знаш ти добро, да Албанез или Црногорац убије човјека какогод дивљу козу, пак отпости; крађу, лажи и сваку обиду и неправду узда се да ће с запапреним пасуљом раздувати и као с громом растерати!"

- Ни да Бог, господару! - јави се Ристо Јововић.

Књаз подигне главу, погледа хладно Риста и настави:

- Још ови мудар чоек пише: "Дакле за живога Бога! Поредак урадите међу се, изаберите поглавара и дајте себи законе добре". Је ли вам река поп Ђоко зашто сам вас дозва?

- Јест и није!

- Хоћу да ви поставим капетане, сенат, перјанике и други суд.

Сви главари ћуте.

- Хоћу да влада у Куче закон и ред!

Нико ни трену.

- А јесте ли, Кучи, стигли на гаришта?

- Јесмо! - опет се јави Ристо Јововић.

- Нанијесте много зла - и омјери презривим погледом главаре и забоде страшан поглед у стасита Куча, обучена у богати јелек.

- Убисте мога Драгоја Божова и три његова сина.

- Што је помахнита да коље дјецу! - пропе се оштар, раздражен глас.

Књаз уздигне главу. Из очију сикће змијски гњев. Гледа у младића.

- Јесмо ли, господару, позвани да стварамо ред у Куче или да бивамо суђени? - упита млади, наочити Куч.

Књаз наоштри очи, устаде, осови се и паде тешким погледом на младића.

- Марко Миљанов, у моју кућу ко живи има да слуша, а не да пита! - разлегне се одајом дивљи књажев глас.

- Без збора, господару, нема договора!

- У моју кућу сам ја и збор и договор!

- Онда нас, господару, није требало ни звати! - отворено ће Марко, гледајући књазу у очи.

- Откад нијеси перјаник, порасла су ти крила, Марко! Немој да их ја подстрижем. Без послуха нема реда и закона.

- Ни правде ни чојства без сугласја. Никад, господару, топуз није замијенио неимара.

- Чули сте што сам река! - обрати се књаз нестрпљиво главарима. - Пођите Кучима и поручите им да ћу извршити што сам сада обећа.

Када Кучи изиђоше, књаз прошета собом, сједе, па ће попу Ђоку:

- Они ђетић, иако се разлаја, ка да није суђен да остари код торина и да копа кртолу.

ЈЕВРОПА ЈЕ ОДРЕДИЛА - КУЧИ ОПЕТ ПОД ТУРСКУ

Оне ноћи пјевале су звијезде у селу Стијени, у Пиперима. У кићеној сватовској поворци водио је соко соколицу. Дивну црнооку ђевојку Милосаву, кћерку попа Риста Пилетића, рођенога брата сердара Јола, највећега јунака црногорске крви - позаконио је пред Богом и људима млади јунак, Марко Миљанов. За богатом трпезом сједјели су сватови. Дошли су гости из свих племена, све бираници, људи боја и чојства. Млада је задивила сватове. Обучена у плаветни свилени зубун, опточен златним гајтанима и у јакету везену златом, лица умивена цвјетном свјежином јутра, наликоваше скупоцјеном цвијету брижно његованом у царском ђулистану. Шемлучење пушака орило се као да се бије бој с Турцима.

Када заређаше најљепше сватовске пјесме и говори, дојаха на виловиту дорату силан јунак.

- Помоз Бог у ови поштени и срећни дом! Дао Бог да се ово вилино игралиште никад не претвори у крваво згариште. Бог вам чу-

вао светост вјенчане свијеће. А јуначком дому, који ће да одњихају ови ваши сватови, никада се не утрла три сјемена: људско, скотско и земаљско! Сретне вам и пуне биле колијевке, сретне вам биле дојке и пушке, и дао Бог, свака ми се молитва вратила у њедра, ако ови час не говорим истину. Срећно, амин!

- Живио!

- А сада, честити сватови, дајте ми за час Марка Миљанова. Важни послови доведоше ме амо.

- Живко Томић из Решовица! - викне Марко Миљанов, данас одјевен у витешко рухо, лијеп, снажан, и мужевно ступи пред дошљака.

Прихватише се за руке, пођоше кораком у уљаник.

- Што ме, стари, тражиш? Да не навалише Клименти?

- Ни да Бог! Зар ти још ништа не знаш, Марко?

- Не знам! Ето, задње вријеме окућих се, данас ми сватови, па знаш, када срце пјева, човјек само њега слуша! А што је?

- Синоћ стигао књажев перјаник у Куче, да дођемо на Цетиње. Има да нам каже закључак европске комисије о Кучима.

Марко несвјесно прихвати за нож.

- Кучи ме послали до тебе, знаш ђе ти је мјесто!

- Европска комисија! - прошапта Марко. - Али, свако је господар своје судбине.

Када су послије неколико дана дошли кучки главари и прваци на Цетиње и приступили књазу, он их је дочекао подбочен на златан балчак дуге сабље - све их дуго проматрао, а онда рекао:

- Јевропа је одредила да опет потпаднете под Турску. Стога више нијесте моји и ја ве више не могу држат, но идите везиру у Скадар и владајте се с Турцима како знате.

У Куче уђе страшан немир. Згледаше се. Запе им ријеч у грлу.

- Куку нама, господару! - први ће Живко Томић.

- Што ћу ви ја!

- Господару, сто година затирасмо Турке и сада дође ред да им све срамотно платимо.

- Ја не смијем под живу главу ни по слободу Црне Горе да радим против пресуде комисије, али...

Марко Миљанов оштро иступи пред књаза.

- Господару, што си ти учинио да спасеш најјуначкији комад твоје кнежевине од турскога ножа?

Књаз, изненађен и у неприлици, преврташе лијевом руком златну звиједу на прсима.

- У тој комисији ја нијесам судјеловао.

- Жалосно! А Русија? - Марко ће.

- Русија је бранила Црну Гору па и вас, али друге велесиле одлучиле су тако.

- Видимо ми Кучи како нас браните, господару! Али Куче не може ископати ни црногорска похара, па неће ни турска! - грлато ће Марко.

- Обуздај ти језик! - презирно ће књаз. - У моју кућу тако се не говори!

- Идемо, Кучи, ту више немамо што да тражимо! Одрека си нас се, господару, на ухар турски, запамти то.

- Не пријети, кучко! - загрми књаз и залети се према Марку, али се свлада.

- Немој, књаже, мене нико не преплаши! - језиво се осмјехне Марко. - Идемо, Кучи!

Као са спровода вратише се Кучи, а с њима и Марко Миљанов. Одмах саставе вијеће, јер их је дочекао везиров позив да дођу у Скадар. Зачас се на вијеће скупише сви Кучи. Дођоше и они испод Кучких Комова. Одавно не бијаше на кучком скупу толико оружаних глава. Све што је дозорило до ножа и пушке дошло је. Та и они са границе Братоножића и Васојевића, штавише и уважавани војвода Миљан Вуковић из Васојевића, страх и трепет плаво-гусињских бегова, који 1853. својевољно одцијепи Васојевиће од Турака и присаједини их Црној Гори, послао је на овај скуп сердара Николу Бошкова Томовића. То бјеше горштачка мушка красота са снажним вратом као у вепра; јунак са Колашина, који је за опсаде града позвао на мегдан снажна Турчина и, на очиглед двију војсака, посјекао му главу.

Први узе ријеч Марко Миљанов, јер га на то позваше старији.

- Онај самосилник са Цетиња весео је што се курталиса Куча, који не хоће на сваку његову касапску рећи "Амин!"

- Тако је! - груне скуп.

- Од свих племена у Црној Гори Кучи су највише мрсили ножеве на Турцима. Али, док ни буде душа у берикату куцала, ми се Кучи не предајемо!

- Амин! одазва се скуп.

- Нећемо у Скадар везиру! Нијесмо робље! - громко ће Марко.

- Браћо! - јави се Саво Паунов Јокановић - Марко говори из наше душе. Нећемо с Турцима. Али би требало знати, не би ли нас ипак они крволок на Цетињу хотио помагати против Турака. Да не би књажеве похаре Куча, бисмо знали што ћемо и како ћемо, но много нас изгибе мушких глава.

- Књаз је река да диже с нас руке! - добаци Живко Томић.

- Полако, браћо! - јави се Никола Бошков Томовић из Васојевића. - Носим ви поздрав од књаза и војводе Миљана.

- Не треба ни књажев поздрав! - добаци једна жена из прикрајка.

- Полако! Дакле сада овако стоји ствар. Књаз вам поручује, да ће са руским конзулом у Скадру одмах порадити и преговарати с Турском, да Кучи сами себи суде.

- Но, него да нам опет он суди, нама и дјеци у колијевкама! - јаросно ће један ратник.

- И то они исти, који су под књазом судили, а плаћа ће главарима одит онаква и онолика колика им је од књаза одила, а то све преко рускога конзула тако да Турци с вама никаква посла неће имати. Ето, то вам поручују књаз и војвода Миљан!

Тек то изрече, плануше пушке веселице. Све обузе снажан осјећај сигурности и заштите. Доскора замириса цио крај од пецива на ражњу, а ратничка озбиљност уступи мјесто широком и свечаном расположењу, баш као да су одсад Кучи с Русијом и Црном Гором господари Турцима. Нађе се међу њима и један големи и брадати светогорац, поведе литију пољима и гробљима, свака кућа уждила је и свијећу, и јуначки збор претвори се у побожан скуп, па да сврши са слављем и чашћењем. Најсвечаније бијаше у Медуну. Ту се окупили најодличнији главари са Марком Миљановим код похаране цркве. Ударио народ молитвена и клетвена бденија. Поп Шћепан из Васојевића, који се нашао код рода међу Куче, одржао је Кучима говор пред црквом:

- Ови храм Божји бори се са бездушницима и поганима као и ви, браћо Кучи. Много сам пута молио Бога у овом храму пред светим моштима св. Арсенија, а ето, сада га нема ту! Однесоше га хришћански харачлије. Донесоше га калуђери из пећке патријаршије у манастир морачки, но морачки игуман река је калуђерима да га носе у Куче, говорећи: "Ту је слободан од Турака, а вођен га не смијемо држати близу Колашина и другије Турака". Тако га однесоше у ови храм у Медун, и ту је стаја, док га није стигла погана шака војводе Мирка и он га је однеса. Али нека га, Бог чува Куче, јер бране Христову вјеру свету. Тешка су времена, браћо Кучи. Саберите се и ви. Прекините свађама међу се. Чувајте сами себе, када вас од људи нико не чува. Попустило је у вас многошта. Не поштују дјеца родитеље, не слушају млађи старијега, кум кума на правду позивље, дјевер снаји о срамоти ради, задану вјеру крши поганлук невјере. Браћо Кучи, душу у се, не пуштајте сотону раздора и нечојства међу вама, јер пропадосте!"

Дуго је говорио поп Шћепан, а цио народ мимо га је слушао погнуте главе и оборених вјеђа. Послије њега узе ријеч Марко Миљанов. Као краљевић из источних прича стајао је на повишену камену у раскошном одијелу, витак и снажан као млади планински јелен, шибајући очима као муњама. Из његових уста прскаху огњене варнице мисли и чојства, и као да му се уста претворише у свето кандило, сви осјете мирис чисте истине као мирис тамјана. Свршио је: "Треба чињет што користи народноме напретку и Божјој правди, а не ћеф незналици, кријући му рђу неприличну".

Послије овога славља почеше Кучи судити народу строго и чврсто, још строжије но кад бјеху при књазу, презирући Турке и не знајући да турском државом не могу судити друге државе. Дознавши књаз Данило за строго и уредно судовање, позва неке главаре и рече им:

- Држ'те се, Кучи, соколови, заједно ћемо гинут, и нећу ве пуштит прије но Цетиње пуштим!

Кучи се још више ослободише, тако да је руски конзул, бојећи се турскога отпора и одмазде, послао у Куче свога посланика Алексу Ђурова Поповића, да обуздају крв, али узалуд. На поновни позив скадарскога везира, да их утврди у староме главарству, они се оглушише.

Дојади скадарском везиру кучки инат и он одлучи поткупити Куче и обуздати каурску смјелост. Неки Спасоје Јоков из Орахова у Кучима, који је раније био перјаник књаза

Данила, пође у Подгорицу, прими мито и поведе Одо-бега с војском до на Корита Хотска. Одо-бегу се придружише и Затрепчани и Коћи који нијесу прилазили кнезу као други Кучи. Спасоје Јоков поведе војску у село Подград, ту се она утабори. Кучи брзо скупе своје снаге, ухватише ораховско село Лозорце, и тако стајаху двље војске једна према другој.

Марко Миљанов спусти се својом четом у Фундину. Удружио се са јуначким Јошом Станојевим Поповићем. Ту сретне подгоричке Турке на Лухарској Чесми. Марко заповједи.

- Нико нека не пали док ја не почнем!

Примакоше се неопазице до Турака и, на дани знак, опале једном из пушака и убише четворицу, а толико и ранише. Турци, изненађени, вратише огањ, али не погодише ни једнога. Истога дана сукобила се Одо-бегова војска с Кучиниа у селу Лазорцима. Марко чим то дочује, потече онамо, али бој се већ био раздвојио и у село затече само неколико Куча.

- Сјутра ћемо ударит на бега! - Марко ће својој чети. - Њега је послао султан по жељи скадарскога везира и он ће да тамани до чега стигне.

Други дан Марко, по оћређеном распореду, удари на бега у Личнику. Добро смишљеним јуришем Турци су потиснути низ брдо и ударе у бијег. Подно брда дочека их Марко, јер хтједе Одо-бега жива ухватити. Бег, видећи да не може на коњу низ врлетну низбрдицу, остави коња и трком спасе главу. Марко угледа красна коња како ржући тражи изгубљена господара и неспретно прескакује громаде камења и гребенасте шиљеве и пуцајући викне: "Ухватите коња!" Тако Марко ограби најљепшега турскога коња и појахавши га крену разбојиштем бројећи мртве Турке. Одо-бег оде у Коће на одмор, а Марко с Јошом Станојевим оде да чува Медун, да га Турци не би утврдили. Међутим, Кучи га замолише да их пусти да мало одахну, и тако Турци почеше градити град у Медуну.

ЖИВКО САВИН ТОМИЋ

У зеленом кланцу до Орахова сретоше се на повратку с пазара њих седморо. Најстарији од њих, живко Савин Томић, родом Бјелопавлић, горостас је, сијед, накострије- шених обрва; дуги бијели брци жући су од симсије.

Ћуте. Брига их црвоточи.

- Нама није суђено мријети без муке, ето! уздахне старац.

- Што је било?

Живку Томићу хтједоше колашински Турци ископати кућу. Он прода земљу и пресели се са четири сина и женом синовцу у Рашовиће, у Кучима, Мирку Мичинову Попадићу. И Мирко осјети крв неправде: Клименти му у сукобу ради испасишта убише два сина, а жену Стану покоси једна немилосрдна зима. Живјело се добро, кад Живко усни чудан сан који му усталаса и срце и душу. Снивао је да се спустила крвава киша, и то само на њихов кров. Похита попу.

Поп Јово, јунак и мироносац, узе старославне књиге у шаке, листа, преврће, засуче брк, уздахне.

- Казуј, попе!

- Није добро! Зло ће ти у кућу.

Живко се прекрсти.

- Божја воља, па ја! - тихо ће и врати се кући.

Живко Томић уживаше глас јунака и угледника. Откад пресели у Рашовиће, кућа му постаде једна од првих. Било је на његову огњишту увијек мрса. Четири сина као четири храста превртали земљу, чували овце, и нашло се свега. Кућа, као пуна јунака, била је поштеђена од ситних зађевица, и Живка почеше позивати и подаља братства да мири крв и спасава главодужнике од крвника. Сам се није никада било с ким омразио и порасте му углед и вјера народа у њега. Далеко од тога да јари крводужбину, увијек је настојао да ухвати вјеру помирбе и опроштаја, и тако временом стекне глас праведника и земаљског суца миротворца. Када су се нека јака братства закрвила међу се да су се гасила огњишта и пријетили тешки покољи, долазили су к њему тријезни ђуди чак из Роваца и Катунске Нахије, да превали брда и долине и буде члан миротворнога суда.

А био је Живко здрава памет. Када заврне очима око себе, сав се умрамори, а свима замрзну језици и вилице. И његова мирна и мисаона ријеч, изговорена тврдо, као да се циједи из камена, претвори опасност крви у мирис тамјана, а онда у душе помирених братстава уљеже дубоко увјерење у помаза-

ника правде и чојства. А није опет да је за вољу мира опраштао удар у образ.

- Образ је што и глава! - знао је рећи. - Што ће ти глава без образа, а образ без главе!

Тако је Живко имао и побратима међу Турцима и Арбанасима. Ено, Мустајбег, крвник стари, спасе му главу коју уцијени скадарски паша. Онај Леко Арбанас, првак свога племена, јунак са десет срца, који Марка Миљанова много уважаваше и назва га Змај Марко, не пропушта обићи га на славу и донијети му пластић као злато жута духана.

Леко Арбанас, поглавица Климента, обично је долазио у Колашин на пазар, гдје је долазио и Живко са својим синовима, сви наоружани, високи. Прича се да је чаршија мрморила од шкргута турских зуба, проматрајући на коњима јунаке који кренуше конаку Смаил-бега, Живкова ахбаба. Тако једном на повратку кући, дочека их на Морачи засједа колашинских Турака. На први огањ, коњи скочише у пропањ и паде на ледину погођен зрном у чело најмладји Живков син, Васко. Живко врати огањ са синовима и јурне на силеџије. Разјарен налеће на малога Турчина који му покоси сина. Турчин кликоваше: "Маторога крмка, скините с коња!" и опали у Живка, но пушка слаже. Живко скочи с коња, баци се на Турчина, обори га, смота пода се и разоружа. Остали побјегоше. Живко свеже роба и доведе га кући са мртвим сином.

- Посијеци! оштро ће младић.

- Нећу.

Код куће погледа Живко роба мало боље и задиви га његова мушка наочитост.

- Чији си ти, оно?

- Лекин.

- Живко се лецне.

- Лекин?

- Лекин! - дрско ће младић.

СЛИКА Тип старијег Арнаута

- А што си се с Турцима уортачио?

- Ја!

- Дужан си главу мени и мојим синовима.

- Нека!

У дворишту одјекиваше лелек жена: Језиво оплакиваху сломљен изданак. Када људи дочуше да је крвник ухваћен и у кући, очи им заискрише. У собу уђе мајка у коротном велу око главе. Угледавши крвника свезана у куту собе, повиче:

- Што ми учини, крвниче, да од Бога нађеш!

Уђе у собу и Нева, плавокоса шестнаестљетница, сестра убијенога јунака и падоше њене дивне раскошне црне очи на крвника. Ђевојка застаде као прикована, а он смрзла погледа пиљаше у њу. То трајаше чаш, два.

- Што ми уби најмлађега брацу, најмлађега - најслађега? - застрепи ђевојка гласом и процвили.

- Суди ми! - оштро ће младић.

- Има ко да ти суди! - викне ђевојка и тресне ногом о под.

- Суди ми ти!

- А што? - јави се Живко.

- Да ми је сладје мријети! - спусти глас младић. - Развежите ме! Нећу бјежати! - викне младић. - Знам што ме чека!

- Је ли вјера?

- Јест!

Живко, без ријечи, приступи младићу и ослободи га.

Лекина кућа у Климентима била је на далеко позната по јаку племену и братству. Стога је ваљало не журити одмазду.

Други дан укопан је мртвац. Кућа остаде празна, јер сви пођоше на спровод. На повратку кући затекоше осуђеника у соби. Није побјегао. Ово много одобровољи растужено Живково срце. С друге опет стране, сам је господар поручио Кучима да нико самосилно не мрси нож, јер се са Климентима хвата вјера. Што ће? Цијело племе чека одмазду, а зар он да изневјери? Већ четири дана стоји у кући роб и синови почеше приговарати.

- Тата, зар ћемо крвника придомазетит?

- Не хитајте, дјецо! Даће Бог, и нашу крв осветиће велика доброта и обраштина. Добар је Бог.

Петога дана дојаха на распаљена ата силан Арнаут. Долетио је као вјетар, скочио у кућу као на јуриш и у соби застао пред Живком, који га дочека руком на леденици.

- Је ли вјера? - груне громко мрка људина.

- Јест!

- Код тебе је Лекин син Рамо, да плати крв.

- Ево га! - покаже Живко руком.

Крај прозора стајаше заробљеник. Побљиједио је.

- Врати Леки сина за умир крви! Догнаће ти педесет оваца и платит шаку дуката, па да више не јагмите један другом главе.

- А наш брат? - цикнуше Живкови синови, бацивши шаке на црнокорце.

- Лагано, дјецо! - мири их отац.

- Врати Леки сина! - благо ће Амаут. - Јединац је.

- Што? Јединац?

- А да!

Живко устаде, уздахне. Прошета неколико пута собом, а онда ће оштро крвнику:

- Јединац си јуначкога оца. Халалим ти крв!

Живкови синови зинуше од чуда, али не писнуше.

Млади заробљеник трже се, а онда као постиђен обори очи. Ћула то у дворишту кроз отворени прозор уцвијељена мајка и уђе у собу.

- Ако си јунак, колико си наших посјека глава? - упита младића.

- Седам!

- Халал ти и овај мој најљепши цвијет и јунак! - мајка ће подигнувши обје руке.

Сада се деси оно од чега задрхташе сва срца уцвијељена огњишта: Младић прискочи мајци, поклекне и пољуби јој лето скута.

Испадоше Арнаути на оборна врата, врцнуше искре из гвоздених поткова и однесоше душмане.

Тужан поглед плавокосе ђевојке крадомице се хваташе облака узвитлане прашине...

Околна братства и племена одобраваху Живкову великодушност и витештво.

Минуше три мјесеца у миру и сви мислише да ће се овај умир између Живкова огњишта и Лекина племена протегнути на све Куче, с тим више што се крвници и побратимише. Али прасну нова крв. Нева је чувала овце на пасишту са неколико вршњака. На повратку у торину задржи је пљусак. У први сумрак дуну јаки вјетар, разагна облаке, а врлетна тиморја и зеленле удолине запљусну талас сунца на смирају. Пастири кренуше торинама. На задњој стрмини изненади их засједа. Четири Амаута баце се као дивљи на пастире. Грунуше пушке, двојица силеџија падоше. Нева полеће низа стрмину као вјетар. За њом јурнуше угичи, а за њима овце као груде снијега. За Невом натисну један бјесомучник и стиже је. Она цикну, тргне иза појаса малу пушку, али прије него избаци огањ. шчепаше је као гвожђа двије мушке руке. Ђевојка осјети мраз у срцу, лед у мозгу. Знала је, у питању је част или смрт. Снажно се оте и - запрепашчена зину. Сав уздахтао, стајаше пред њом - Лекин син!

- Зар ти, крволоче? Зар је то вјера?

- Нијесам знао да си ти, валахи! - младић промуца и сав се изгуби у њеној красоти.

- Мичи, док нијеси загриза у ледину.

- Слаћу ти свога оца у просце! - тихо ће младић.

- Немој!

- Хоћу, Божјега ми сифата!

Неву обли румен, а онда проблиједи.

- Немој! - шапне.

- Омркну ми сунце без тебе! - без даха шапне младић.

Неви на образима нагло запламише црвене руже младости.

- Ми не издајемо вјеру отаца! - она ће с висока и крене, а уто се зачуше поклици дозваних јунака.

- Биће моја, па да изгину сви Кучи и Клименти!

- Па и нећу, скотино крвава! - промрси ђевојка. Младић застрепи, маши се ножа, но сустави руку.

Трећи дан у ноћ дојаха као махнит у Живкову кућу већ познати Амаут. Око поноћи стиже читава ордија Арнаута на коњима. Подигло се село, људи пограбише пушке и поставише засједе, да на повратку нико не утече, јер Клименти бијаху дужници за посљедњи зулум. Тек послије поноћи стиже Леко са својом четом. Бацио је на себе свечано рухо. За пасом му све златом оковано.

- Помага ти Бог, побратиме! Ожболден! - загрми дубок глас.

Побратими се загрлише и остадоше сами у соби.

Не зна се што су Леко и Живко разговарали, али до слоге не дође, јер Леко не хтједе преноћити, но пред зору крену. Тек се Живко повратио огњишту са испраћаја до оборних врата, загрми плотун пушака и разлијегне се ноћу олујном ломљавом. Онда заштекташе мале пушке. Заори јаук, клетва.

Живко се ухвати за срце. Онда дохвати пушку.

- Куку мене! - зајауче жена, а Живко излеће у мрак.

Доскора се вратио блијед. Одложивши пушку, без ријечи ужди симсију, па ће жени:

- Остадосмо на једном јунаку.

Жена врисну и јурну на врата, но закрчи јој излаз тужна поворка: Два сина обезглављена носе људи.

У разданак састаде се у Живкову дворишту скуп.

- Овако неће даље ићи! - узе ријеч Станко Перишин, дугогодишњи ораховски главар. - Попуштамо, зато нам сада копају гробове.

- Позваћемо Марка да нас поведе на погане крвнике, па да утврдимо мир и сигурност - одлучно ће стара јуначина Илија Вуков, горостас избраздана врата од турских и арнаутских ножева.

- А да вас ја нешто упитам? - живко ће.

- Говори! - сви ће једногрлице.

- Много сам, браћо, судио у племе, многу сам вјеру ухватио са главодужником и хоћу само што је право.

- Знамо! - озва се скуп као један.

- Ето, данас, све се бојим, ударих на свој образ, а то је ка на образ нашега племена. Волио бих умријети, но да погазим свету старину побратимства. Погибе Леко, мој побратим. Браћо, све ми се мути мозак у глави. Да ли пропустих да му дадем пратњу до границе?

- Е, Живко! - викне Илија Вуков.

- Јуначка браћо, причаће пас пасу, да обрукасмо образ, да кренусмо вјером, да погазисмо чојство и поштење, и одбиће од нас сва племена, ако дознаду да смо убили побратима.

- Лагано, Живко! А што би оно на пасишту прије некога времена?

- Јест, али ми ту за напад узесмо двије главе, а они ниједну. А данас је Леко долазио као мој побратим у моју кућу.

- Лагано! Ја бијах у засједи - устаде Илија Вуков.

- А што ће, Живко, у тебе у ноћ Леко? То нам реци? - мирно упита Станоје Перишин, најстарији човјек у селу, и орловски поглед задржа на Живка.

- Рећи ћу ви! Ја нијесам упућен у посао младости.

Лекин син бегенисао је моју Неву. Да сам слутио, поручио бих му, да избије сину вољу из главе, но овако ме затече, а ја га одбих. Запламтио је повријеђен. Рекох му да у наше племе не би досад такве мјешавине сојева и само зато да не могу пристати. Ето, тако би. - "А ти питај Куче!" - он ће. - "Не дуљимо о томе, Леко", рекох, а он оде љут, а ви му, без мога пристанка и знања, побисте људе, а њега посјекосте.

- А мислиш ли, Живко, да Леко не би једне ноћи заједно са сином навалио са великом ордијом и отео цуру?

- Нека, нека, али браћо, сада још не би разлога за толику погибију! А колико их побисте?

- Деветеро и Леку.

- Право ти мислиш, Живко. Али слушај, ја дадох први огањ. А знаш зашто? - чуо сам Лека да на коњу говори: Ко погази побратимство, тај изазива крв.

- Нека Кучи сада приправе гробове! - рече једном свом другу, а ја - огањ, а за мном сви други!

- Када је тако, хвала Богу, не обрукасмо се. А сада ваља бити на опрезу. Кад покопам синове - сви устадоше и прекрсте се - одмах ћу Марку у Дугу да јавим. Не смијемо у један час имати против себе и Турке и Арнауте. А гдје су побијени Амаути?

- Склонисмо их у оне каменице подно Јовиних улишта. Ако до сјутра не пошаљу Арнаути за њих, ми ћемо их укопати у раку - рече Илија Вуков.

Истога дана дођоше Арнаути и одвезоше мртваце.

КЊАЗ ДАНИЛО И БЈЕЛОПАВЛИЋИ

Бјелопавлићи су мрзјели кнеза Данила. И он је њих мрзио, те је за девет година поубијао њихових стотину и педесет највиђенијих људи. Бојећи се освете, гледао је да утоли мржњу Бјелопавлића и зато је своју рођену сестру Јану дао за жену јунаку и поштењаку, војводи попу Ристу Бошковићу. Кад се тако спријатеијио са Бјелопавлићима, ослободио се и дође на Тројичин дан у манастир Острог, гдје се о тој манастирској слави скупља обично цио народ из Бјелопавлића, а много свијета и из остале Црне Горе и Херцеговине.

Родитељи су имали обичај да на тај дан поведу у манастир своје кћери, да их покажу младим Црногорцима. Ту се и зачела многа сретна и кобна љубав. Ђевојке су обично сједјеле на дуго камено сједиште саграђено око

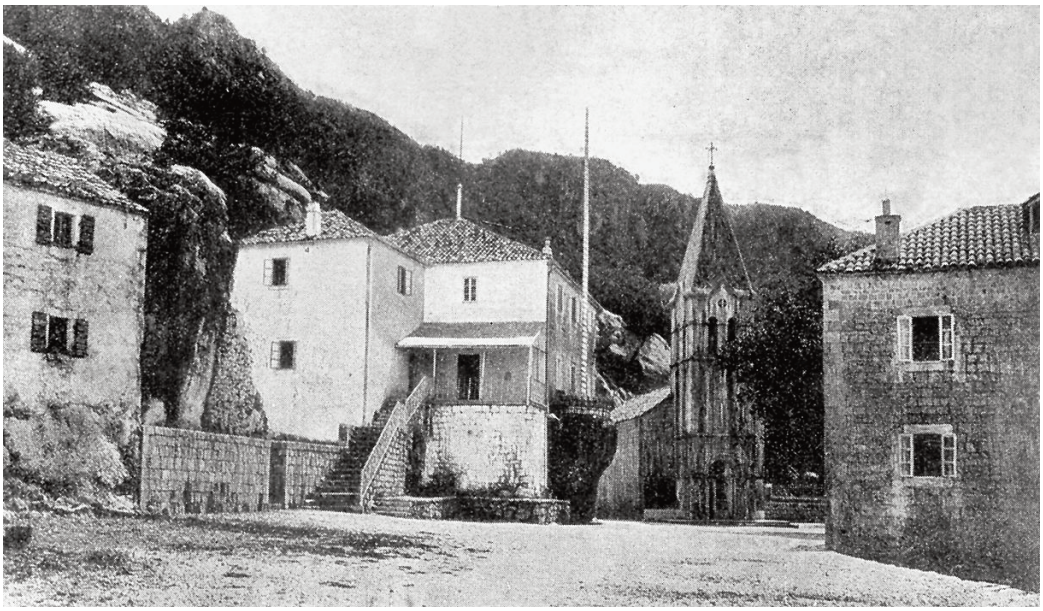

Манастир Доњи Острог

цијеле цркве. Ту је било око четири стотине сједишта, и када је лијепа црногорска женска младост заокупила сва мјеста, мушкарци су испред њих шетали, познати се поздрављали, разговарали, а млади се тражили. Међу њима је сјећела најљепша Брђанка, жена попа Пунише Павићевића. Кршна, стасита, умиљата и плаховита. Књаз Данило био је као и обично ужежен од пуно вина. Изгледао је као урањен бик. Из очију му је избијао жуд и помама. Врцале су му варнице на китне Брђанке. Огањ страсти паде на попадију.

- Ко је та ђевојка? - питаше перјанике, и тешких мисли повуче се у манастирски конак. Ту је као помаман улијевао у себе вино, бунцао, звиждао, грмио и пријетио. Око њега су обигравали и метанисали сердари и перјаници. У први сутон, дозове свога главнога перјаника Мића, којему је повјеравао најскривеније тајне свога срца:

- Зачас нека је све свршено!

Више од тридесет ђевојака доведене су у манастирски конак, да тобоже виде нове иконе. За час се на њих залеђеше перјаници и књажеви сердари као гладни курјаци и насилно их расподијелише по ћелијама. Цијелу су ноћ једни перјаници бранили улаз у манастир, а други опет горе у дугом ходнику шетали џаракали оружјем и кашљали, да би заглушили женске крикове у манастирским ћелијама.

Када је у књажеву ћелију ступила млада попадија, била је насмијешена, али блиједа. Као гар црне очи блистаху жаром заноса и страха, а румене, прекрасно сведене уснице жубораху нијемом музиком дивна осмијеха. Била је одјевена у богату црногорску ношњу.

Млада жена дубоко се поклони и, по обичају, приступи књазу да га пољуби у руку.

Књаз повуче руку.

- Видио сам те и дочуо чија си - рече и стајаше пред њом сав се тресући од подивљале крви.

- Што си ме дозва, господару? - жена ће у немоћи, но књаз прискочи вратима и закључа их.

- Зва сам те - и заори крик ...

* * *

У огранак дана тихо су изашле из манаштира устрашене пријетњама и измучене ђевојке, међу њима и неколико из породице Бошковића и других најугледнијих бјелопавлићких кућа. Тек ђевојке одоше, састадоше се у књажевој ћелији витезови разблудне ноћи и ударише у пиће и распојасана причања. Књаз је, загријан ракијом, обарао са

стола чаше и прорицао освојење турскога царства.

- Само ти, господару, оборићеш отоманско царство, а ми ћемо у Стамбулу из турских џамија начинити црногорске хареме, у њима врћи буле и вратити им мило за драго! - викао је пијани перјаник Мићо.

- Не зна Јевропа, кога има у тебе, господару! - викаху други.

Док је у књажевој ћелији све више растао распојас, приближаваше се манастиру Острогу чета на коњима. Поп Пуниша кренуо је да освети срамоту своје жене, а Тодор Кадић срамоту своје сестре. Поп Ристо Бошковић, Данилов зет, предводио је осветничку чету, спремну да убије злотвора и покоље све што јој стоји на путу, али неко дојави долазак бораца и све се изјалови. Громорном буком улећеше коњаници у манастирску авлију, поскакаше с коња и с голим ножевима бацише се на ћелије, али затекоше све празно. Књаз, крвник, потајно је загребао преко Чева на Цетиње.

- За мном, ко је Бјелопавлић - кликну Бошковић. - Морамо ухватити ову људску спрдњу.

Као дивљи поскакаше опет на коње и јурнуше за бјегунцем. Код ријеке Зете наиђоше бјегунцлма траг: Нађоше књажеву капу и један опанак!

Хајка није успјела.

Ово насиље књажево и његових перјаника огорчило је и побунило све Бјелопавллће. Поп Ристо Бошковић обилазио је на повратку, са неуспјела прогона, бјелопавлићка села, дижући устанак против скврнитеља бјелопавлићких ђевојака и жена, и народ се четимице почео одазивати.

- На бесрамника и крвника! - одјекиваше по катунима и чета порасте до мале војске.

Књаз увиђе да ствар постаје опасна. Брже боље је разаслао све своје перјанике и сердаре по Ријечкој и Катунској нахији, скупио војску, провалио као поплава у Бјелопавлиће и угушио устанак.

Поп Ристо и цијела његова кућа, поп Пуниша и његов шура Тодор Кадић, ускоче у Скадар. Исти дан јави књазу перјаник Станко Јовов да су се бунџије пребациле у Турску. Књаз, на ову вијест, запљеска рукама.

- За ову вијест добићеш муштулук! - рече задовољан.

Било је о поноћи, када је лијепа Пунишина жена, прекривена густим велом, тајно доведена у двор, гдје је за књажеву разоноду остала мјесец дана, а онда је њен брак са попом Пунишом разврgнут, а она се преудала по вишој наредби за Кићуна Стеванова Мартиновића. Кумовао је књажев брат, војвода Мирко, звани Гуштерица.

МАРКО И ЈОШО

Марко Миљанов скривао се са својом четом по тешко проходнтм кучким кланцима и преко својих вјерних присталица подржавао живу везу са свим племенима. Дочувши за књажево насиље над женом попа Пунише и насиље његових перјаника над бјелопавлићким ђевојкама, зашкргута гвозденим зубиима.

- А нама ножеви спавају за пасом, бруке над брукама! Али познајем ја Тодора Кадића. У њега имам вјеру, да ће судити крвнику сестрине части. Познајем ја човјека по очима. Данило имаде очи ка најпоганији Турчин. Њему само злато и разврат имају светокруг!

- Наћи ће и он свога крвника! - рећи ће највјернији му друг, Јошо Станојев.

- Њега не мрзе ни Турци ни његов рођени народ.

- Када су државни прваци најгори, како да народ напредује? Ено, погледај друге државе! Све је тамо сређено и напредно, а ми овдје живимо ка у доба Црнојевића. Ни школа, ни пута, ни болнице, ни бистијерне, ни бриге за народ, ништа нема у нас! Иако превршемо ово мало посне земље са пушком на рамену, ипак то не значи да морамо живјети ка робље и покоравати се свакој рђи и разбојнику! - говораше Марко Миљанов.

Тако су разговарали Марко Миљанов и друг му на стрмини под младим четинарима, кад угледаше доље на путу подно њих Турчина на коњу.

- То је Подгоричанин! Јошо ће. - Сигурно је носио јазију Одо-бегу који се с војском скиће око Медуна.

Марко Миљанов уоштри поглед и обрве му скоче у костријеш.

- Ма, чалма му је нахеро, а прави Турчин то не подноси - Марко ће. - Чекај, да му видим погани образ! - рече, тури у уста два прста и заори страшно продиран звиждук.

Коњ усплахирен стригне ушима, поскочи, а Турчин окрене главу према брдској стрмини.

- То је Спасоје Јоков из Орахова, наш изрод, који нас издаде Одо-бегу. Турио је чалму на главу да заметне траг. - Чекај! - маши се Марко леденице и испали једну у зрак, а другом нишани на коња и састави. Тек се распршио дим, налети са свих страна око педесет бораца.

- Вјетар у ноге! Ухватите ми жива издајника коме убих коња под седлом! - викне Марко Миљанов страшним гласом и сам полеће с Јошом низ брдо.

Чим је рањен коњ под Турчином поклекнуо на предње ноге, скочи с њега Турчин као мачак и нагне као помаман низ цесту, а онда ускочи у шипраг. За њим се проломи урнебесна вика хајкања. Плану и неколико метака.

На рубу старе шуме стајаше свезан зликовац пред Марком Миљановим, а око њих његови борци.

- Одала те чалма, турске ти вјере! - Марко ће студеним смијешком. - Био си код бега. Постао си му каваз.

- Нијесам... но сам...

- Ће ти је чалма?

- Ево је! - принесе је један борац.

- Набиј му на главу ову поругу! - заповједи Марко. - Платићеш главом што си довео Одобега у Хотска Корита и служио му ка пашче. И сада си му носио гласе од подгоричкога паше. Заслужио си да гинеш на турске муке, што си промијенио вјером и приволио се Турчина. Издајица си. Нећу да мрциним свој нож о твоју погану крв. Да ну, казуј, дје си био?

Тресући се од страха, изобличена лица и избуљених очију као во под ударцем сјекире, стајаше издајник.

- Јеси ли водио Одобега, кучкин сине?- заурла Марко.

- Јесам! Али морао сам, ударио ме на муке, ја нијесам хтио, опростите ми, браћо, кумим вас Богом! - поче несретник молити и богорадити.

- Кучи! - викне Марко, судите му!

- Суди му ти, Марко! - дружина ће.

- Својим издајицама Турци ископају очи, ишчупају језик и посијеку руке. Ми смо хришћани. Јер је прах Бог створио за Турке, тебе ћемо за јелу приковати, ту на путу доље, да сви путници виде како Кучи кажњавају своје издајице. Има ли јатаган? - обрати се Марко дружини.

- Ево га! донесе јатаган један из дружине.

Марко узе јатаган, огледа га.

- Десеторица са мном доље на пут! - Марко ће.

Сиђоше на пут и стадоше испод високе јеле.

- Привежите издајицу за стабло!

Зачас је издајник био привезан.

- Издао си Бога и народ свој! - викне Марко, и јаким замахом забоде јатаган у срце издајице, прободе му труп и јатаган дубоко засијече у дрво, готово до дршка и остави га тако.

Издајица само дахну, сав задрхта и преврну очима.

* * *

Истога дана у мрак дошуљаше се у Подгорицу два човјека обучена у арбанаска одијела. По налогу подгоричкога паше, није смио ноћу у Подгорицу ниједан Црногорац ни Брђанин. Знао је паша одакле пријети зло и издао је налог да недопуштен улаз у варош сваки Црногорац плати главом.

Ова два човјека прободу ножем у главној улици два Турчина, а онда измакну у страну, помијешају се с Турцима и стану тражити крвнике.

- Ха, ха, н Мар-Миљанин е Још Станојн, куш оншт турк! пер н мујшим ме и зан дјал! (Ха, ха, ко је Турчин, на Марка Миљанова и Јоша Станојева, да их ухватимо живе!) - ударе у поклик и стану пуцати по мраку и убијати Турке. И Турци почеше пуцати и у мраку убијати своје. Ова двојица у арбанаском одијелу, гонећи Марка Миљанова и Јоша Станојева, измакну у мрачну улицу и врате се кући здрави.

Ове ноћи погибе на подгоричкој улици деветнаест Турака.

- Добру смо пратњу дали кучкој издајици! - рече Марко Миљанов својој дружини и исприча им покољ у Подгорици.

- Марко, чувај се, ако нам ти погинеш, пропадоше Кучи!

КЊАЖЕВА "ПОМОЋ" КУЧИМА

Недалеко од Личника сакупљала се турска војска. Пријетила је опасност да Турци не сачекају веће одреде војске из Скадра. Марко Миљанов скупи велику чету, спреман да у

згодан час удари, но у то пошаље књаз Данило нешто брдске и црногорске војске на Кржању, гдје је била црногорско-турска граница. Војску је предводио војвода Иво Раков Радоњић.

Марко пошаље неколико Куча војводи да заједно ударе на Турке. Војвода је саслушао Куче и дуго размишљао. Кучи су били под Турцима и они ће приписивати књазу њихово одметништво. У Куче Турци нијесу никада вјеровали.

- Треба да се ви Кучии једном сами побијете, па ја да ви пошљем војску у помоћ! - рече Иво Раков.

Изасланици казаше Марку војводин одговор, нашто он без размишљања удари на Турке наврх Личника. Настаде оштра сјеча. Кучи наваљиваху голим ножевиима, али војвода Иво не пусти своју војску у борбу. Многи црногорски главари и војници наваљивахви на војводу да помогну Кучима.

- Они нам пуно вриједе, војводо!

- Не! - одлучно ће војвода.

- Зашто не пуштиш, ако не више, барем стотину војника, али педесет, само да виде Кучи е су заједно с Црногорцима? - питаху га главари.

- Не смијем ви пуштит ни војника преко границе, е би пропа књаз и сва Црна Гора од Европе и њена суда.

С једном ријечи да ви кажем: Не смијем у турску границу пријед но ве Турци опале и прежену вас и ваше робље у црногорско земљиште! Пошто Турци прескоче нашу границу, та мах ћу ја у њину. Један турски војник ако прескочи у нашу границу, онда ћу пуштити моје војнике на иљаде - рече војвода.

- Пошто не Турци изгоре и прежену, онда не ваљамо да ни помажеш ни ти нама ни Бог тебе! - љути ће Кучи и вратише се Марку.

Марку постаде јасно, да се не могу надати помоћи и за вријеме тешка боја почеше Кучи опрезно одступати. Турци, видећи да Кучи више не јуришају, повуку се не желећи продужити бој, и тако Кучи избјегоше опасности.

Када су Кучи сретно узмакли и повукли се на вијећање, војводу Ива прекоре сердар Јоле Пилетић, Вуле Милошев и други главари:

- Што учиње, те онако издајнички пуштисмо и преварисмо Куче?

Војвода им покаже писмо књаза Данила.

"Натраг с војском! - стајаше у писму. - Немој пуштити војника црногорскога у турску границу, јер ћу погинут и ја и сва Црна Гора! Већ ми пријете конзули што послах војску на границу".

МАРКО И ПОДГОРИЧКИ ПАША

У Куче уђе страшна сумња. Ако Турци добију појачање из Скадра, а књаз забрани својој војсци притећи Кучима, што ће онда бити?

- Или ће исјећи Куче до једнога, или морамо побјећи књазу и оставити цио кучки крај некрсту! Марко ће.

- Што ћемо?

- То само ти знадеш, Марко! - одговорише му главари.

- Како ти велиш, онако је најбоље.

- Хвала ви, браћо, али Кучима треба помоћи!

- Доста је крви! - старији ће.

- А како би било да пођемо паши у Подгорицу?

- Ха! Све ће нас умлатит!

- Не смије он! Боји се он!

- Послушајте мене!

Паша у Подгорици дочекао је кучке главаре врло милостиво. Био је он још млад човјек. С високим плавим турбаном на глави, одјевен у зелени свилени копоран, сједио је подвијених ногу на шареним душецима и сисао наргилу.

- А ну, рече насмијешен, кучки главари! Дођосте?

- Дођосмо, честити паша!

- Да сте на вакат пошли везиру у Скадар, не џаба мрчили пушке. А који је оно, Марко Миљанов, да га видим.

- Ја сам! - иступи Марко пред пашу.

Паша га одмјери:

- Причао ми је Одо-бег да тебе зрно не бије! - паша ће.

- Не знам, насмијеши се Марко - тек на мени још је жива глава!

Наћи ћеш и ти, Марко Миљанов, свога кадију кад-тад!

- Свашта може бити, честити паша! - одговори Марко.

- С вама Кучима заповиједа сада свијетли цар у Стамбулу. Од сад треба да буде све другачије. Ова кучка крајина једина не признаваше турску власт. Да није мене, султан би

амо послао војску од двије стотине хиљада пушака, па да вас Куче, све побије.

- Е, честити пашо, полако, полако! - викне Марко као у шали.

- Силна је турска царевина, Марко! Пуна је блага и љепота! Када би познавао турску царевину, валахи, ти би се потурчио. Каква Црна Гора! Свуда камен, голотиња, пустош, јад, чемер! Цетиње, црногорска пријестоница, према Стамболу је као зрно пијеска према сунцу. Нема љепоте нигдје на свијету као у султанову царству! - паде у занос млади Турчин, заборављајући да пред собом имаде покорене поданике.

Марко Миљанов подиже руку, па ће:

"О Стамболе, земаљско весеље,
Купо меда, горо од шећера,
Бањо слатка људскога живота,
Ће се виле у шербет купају,
О Стамболе, свечева палато,
Источниче силе и светиње,
Бог из тебе само бегенише
Чрез пророка са земљом владати;
Што ће мене од тебе одбити?"

Млади паша разблажен скочи и прихвати Марка за руку.

- Брате! Брате! Ће научи ову дивоту?

- То је, честити паша, спјева један Црногорац! - рече Марко.

- Ово? Ма, који то? Тако ми турске вјере, у тим ријечима дише турска душа.

- Чујао си за тога Црногорца.

- А ну, који је то, да му пошаљем дар?

- Владика Раде.

- А! - зачуђен ће паша.

- Тако је.

- А гдје је та пјесма? Како гласи читава?

- Е, мој паша. Владика Раде написао је велику пјесму "Горски Вијенац" и ту се налази ова пјесма. Ове ријечи говори Мустај-кадија.

Паша мало пођута, па ће:

- Да свршавамо послове. Није свијетломе цару у Стамболу само до тога, да раја гине. Али он жели реда. Зато ћу саградит фортице од Медуна до Подгорице и у њих смјестити аскер.

- Не чини то, честити паша! - Марко ће. - Те фортице омогућиће турски зулум, па ће бити увијек крви.

- Мене је свијетли цар послао амо, да се бринем за ред! - нагласи паша.

Марко се насмијеши и махне раком.

- Што је, Марко? - повријеђен викне паша.

Марко опет подиже туку и говораше:

"Цар од царах мене је спремио,
Да облазим земљу свуколику,
Да уредбу видим како стоји;
Да се вуци не преједу меса,
Да овчица која не занесе
Своје руно у грм покрај пута;
Да подстрижем што је предугачко,
Да одлијем ђе је препунано,
Да прегледам у младежи зубе,
Да се ружа у трн не изгуби,
Да не гине бисер у буниште,
И да раји узду попритегнем,
Е је раја ка остала марва".

- Ох, ох, валахи, умијеш! - кликне паша опет одобровољен. - А и то је из онога влашкога "Вијенца"?

- Јест - насмијан ће Марко. - Па ондак, остављај фортице!

- Стани! Дађу вам хуђумет (судницу) и ту ће турски забит судити кучком народу са вашим главарима, и без њих забит неће моћи да суди.

Наста галама и препирка.

Ријешено је, да у тај суд уђу деведесет кућких главара, који ће, моћи судити и без забита.

На свршетку вијећања паша ће:

- Шуђур Алаху! А теби, Марко, хвала што си помогао споразум. Штета што не клањаш. Својом главом потука би многе турске паше и везире. А ви, Кучи, не зулумите, не нападајте царски аскер, јер ће вам зло бити.

Кучи одоше задовољни. Овај успјех охрабри их. Они су почели самовољно мијењати забите, пресуђивати и без њих, и понашати се као да их и нема. Међутим, паша је саградио у Медуну кулу и ту је била стална турска посада, али се није мијешала у кучке ствари, бојећи се покоља. Турци нијесу излазили из града у Медун, једино су пролазили цестом из Медуна у Подгорицу и натраг. Ово стање Куче охрабри и духовно препороди: Нестаде страва пред - сјутра, и они почеше поступати, као да су Турци под њима, а не они под Турцима. Иако сада као турски поданици потпадаху под власт подгоричкога паше, а преко овога под скадарскога везира, они се не осврташе на разне њихове одредбе и наредбе и без питања прелажаху границу црногорско-турску, а гранична стража није смјела ни пис-

нути, јер је одмах било крвава обрачунавања. Кучи су нарочито много прелазили Васојевичима, које јуначки војвода Миљан Вуковић самовласно присједини Црној Гори, и док је прије сваки прелаз границе изазвао огањ из пушака, сада Кучи прелажаху отворено и пркосно, а турска се стража сакривала, да не види прелажење.

- Па чији сте, ви сада Кучи? у- пита један Васојевић Божину Радованова, који у по бијела дана пређе границу громко звиждукајући.

- Нијесмо ми ни турски ни књажеви! - одговори Божина.

- Кучи нијесу створени да буду ма чији осим своји!

КЊАЖЕВ СУКОБ СА МАРКОМ

Црногорска племена цијенила су ову кучку храброст. На Цетињу се много говорило да ће се Кучи угледати у Васојевиће и једнога дана прекинути везу са Турском и бити самостални. Књажев став према закључку европске комисије, којим Кучи припадоше Турској, нијесу Црногорци и Брђани одобравали, јер су Кучи одувијек били велика помоћ у борби с Турцима. Књаз се бојао Куча и зато их је и мрзио. Нарочито се уплаши онда, када је паша оградио Медун и одлучио градити јаке фортице пред очима борбених Куча. Мислио је: Када су мирно дочекали ове тврђаве ропства, то значи да су се помирили са турским поданством. Да рашчисти ствар, тајно је позвао Марка Миљанова на Цетиње.

- Што, ви Кучи, братски затутумисте симсије са Турцима? - упита Марка.

- Како данас ствари стоје, књаже, Куч има само једнога брата - Куча! Ти нас нећеш, бива, не да Европа, а хоћеш да ми гинемо за тебе и твоје сердаре!

- А што пуштисте да ми Турци под пенџер граде оне фортице?

- Ако те сметају, а ти их поруши! - кратко ће Марко. -Оне фортице требаће 'нако нама, Кучима.

- Како? зачуди се књаз.

- Ако опет ко хоће да нас благослови похаром, освојићемо фортице и б'ити се! - простодушно ће Марко, но тек дорече, књаз рикне као звијер и скочи да га погради за прса, али Марко испружи руку.

- Не такни ме, књаже! - Нијесам ја твој жбир да можеш са мене кожу дријети!

- Ти си већ једном бацио на мене лавеж, али више нећеш! искривљена лица од бијеса сикташе књаз. - Перјаници!

На ову ријеч Марко проблиједи, а онда једним скоком стаде пред врата, маши се леденице и рече:

- Хоћеш да ме претучеш, зликовче курварски! Па и нећеш! Није се родио тај мајчин син који смије да бије Марка Миљанова! Одмах да вратиш ове псе, јер ћу те убит и заклат!

Кад видје смртну уру пред очима, књаз спусти глас:

- Не улази! Не треба ми нико! - и тешка даха сједе.

Марко стаде пред књаза увијек десницом на леденици.

- Ти ми радиш о глави? - књаз ће. - Све ја знам!

- Лажеш! - грлато ће Марко.

- Зато си и пришао Турцима!

- Лажеш!

- Оне фортице градите ви Кучи с Турцима против мене!

- Лажеш! Све је то лаж! Ти и твоји пси само лажете и крв лижете! Али памти, Кучи те носе у души, касапине, и не смијеш ти више ни нос турит у Куче, јер ћеш платитии главом! И да знаш, Кучима су бољи Турци, иако су и они џелати! Ти си од Црногораца и Брђана учинио робље, нема огњишта ни трпезе без трага твога насиља. Твој закон је топуз, а молитва ти је клетва. Али Куче нећеш више мрцварити ка стоку! Помоли се Богу и постани човјек, па ћеш имати части у народу.

Рече и изађе, а књаза остави потонула у тешке мисли.

КЊАЗ О ДРЕКАЛОВИЋИМА

Дуго је књаз тако сједио, а онда запалио симсију и почео немирно корачати собом. Намрштена чела одбијао је густе димове и жвакао крваве клетве. Када му се угаси симсија, тресне с њом о сто и сву је раскомада у парчад.

- Дрекаловићи, Дрекаловићи! - шапташе и сјети се кучкога отпора против плаћања данка, њихове неустрашивости и пркоса према њему, пред ким Црна Гора и Брда падаху на колјена, и узаври у њему вулкан осветничке крви и помути хладно расуђивање.

Одмах позове све племенске главаре на Цетиње.

- Дозва сам ве, да упамтите ово: Дрекаловићи су највећи душмани моји и ваши!

- Па Кучи и нијесу више с нама, господару! - један ће од ровачких главара.

- Како нијесу? Први наш грудобран против Турака су Кучи! - осорно викне главар из Васојевића. Ко мути бисру воду, Бога не видио? Да нема Марка Миљанова, Турци би давно пали под Цетиње!

- Тако је! Право збориш! - потврди скуп главара, крупних, наочитих Брђана, бркатих, силних у шији и раменима, оштрих ратничких погледа.

- Рећи ћу ви ово: Дрекаловићи сију невјеру! - оштро ће књаз. - И зато ви наређујем, да се ниједно црногорско племе не смије женити од Дрекаловића. Чусте ли?

Ћутња.

- Онда: Сваки Црногорац може оћерати жену ако је Дрекаловићка!

Скупу стаде дах у прсима.

- Треће: Црногорац кад оћера одиву Дрекаловићку, може тражити другу жену!

Чусте ли? - крикну књаз као бјесомучан.

- Тако ти светога Василије, господару, што удари тако на Дрекаловиће? - готово завапи сердар Јоле Пилетић.

- Криви су! Погани је то сој!

Племенски главари вратише се кућама без разговора.

Други дан говорио је поп Милован Радошевић, из Клопота, Братоножићима:

- Одвајајте одиве Дрекаловића, ја мичем на своју душу, а ја ћу први почет.

Попова жена била је кћи Драгоја Божова и родила му седам синова.

Када је то дочуо Марко Миљанов, узјахао је коња и јахао цијелу ноћ. У разданку паде под попову кућу. Нађе га у соби за трпезом. Не назва му Бога, стаде на прагу врата.

- Попе, тако ти цркве, што радиш?

Поп скочи са клупе и укочи се.

- Што је, Марко? Да се нијеси помамио? - изусти и баци поглед на пушку у куту.

- Нијесам се ја помамио, но си се ти помамио! Мутиш крв! Газиш Божји закон! Бацаш барут у огњишта! Што си говорио Братоножићима?

- Што бих говорио, што теби не би било право?

- Кудио си крв Дрекаловића! То је мој сој, попе!

- Знам, Марко! Не дирам ја у те, немам ни рашта - помирљиво ће поп.

- Она поган на Цетињу, удари на образ нас, Дрекаловића. Прокле нас ка народне одметнике, а ти му служиш. Срамота ти у брке, попе! Зар се тако служи народном напретку и части. Онај лажов и глобаџија на Цетиње увидио је да није више неодговоран. Ако ће тако како је започео, валај неће дуго, док је Марку Миљанову на рамену глава.

Поп је без ријечи слушао све Маркове приговоре.

- Криво ме нападаш, Марко!

- Људи, који ми то јавише, не лажу, попе!

- Нијесам река! - свечано ће поп.

- Закуни се!

- Е, то нећу! Попо не зна за заклетву!

- Пази, попе! Још једна таква твоја, и приправи мрса за своје подушје! - нагласи Марко и без Бога оде.

Неки су подлегли књажевој заповијести, а несклони и од раније Кучима, једва дочекаше да искале мржњу.

- Волио бих, да ми мајка није од Дрекаловића, но да ми је имат благо које нећу никада стећи! - говорио је Станко Стефанов Поткршанин, чија је мајка била кћи Луке Мијатова Чејовића. Братоножићи су много цијенили необичне врлине ове жене и стога је прозвали "краљ женски", те ове погрдне ријечи изазваше једнога уваженога старца:

- Увијек су пашчад лајала на звијезде!

Код братоножићкога капетана Милована Радојева у селу Косјелица, сврнули су на конак васојевићки главари при повратку с Цетиња. У Милована бијаше кћер испрошена за Дрекаловића, Саву Милованова из Сјенице. Овој кћери рекао је неколико пута Павић Радованов, стотинаш из Лијеве Ријеке:

- Врати, ђевојко, прстен Дрекаловићу, па узми мене, Србина.

- Како да узме тебе? - говорили су му други.

- Та жена ми је од Дрекаловића, па 'оћу да је оћерам и другу узмем.

- Сиктер, ђубретињо ропска! - плану један Васојевић - зар ти све вјерујеш што они џелат на Цетињу говори за Дрекаловиће? Дрекаловићи су сој над сојевима! Него, не пушта Марко Миљанов да се врши безакоње над народом, и зато му је омрзнуо.

За час не плану огањ, али домаћин ступи у средину, па ће:

- Не волим, да се под мојим кровом говори зло за људе који нијесу овдје.

- Тако је! - потврде сви и мир би сачуван.

Иако се о Дрекаловићима почело свашта говорити и на скуповима се претресала књажева наредба, ипак није нико оћерао одиву Дрекаловића. Али је књаз са Цетиња упорно растурао по свим нахијама да су Дрекаловићи најгори сој. Неки су Васојевићи хтјели ту књажеву мржњу искористити. Између Васојевића и Куча пало је стотине мртвих глава ради Међукомља, простора између Кома кучкога и васојевићкога, претилога планинскога пасишта. Васојевићи пођоше књазу да ријеши тај спор. Да оштети Куче, а задовољи Васојевиће, књаз пошаље свога брата, војводу Мирка, да донесе пресуду о Међукомљу. Војвода Мирко изађе са великом пратњом на лице мјеста и пресуди да Медјукомље припада Васојевићима.

Марко Миљанов је у то вријеме живио са својом женом у селу Дуги, између Мале Ријеке и Мораче. Чувао је овце у Царинама и спавао када дотрчаше чобани.

- Што је? - трже се Марко иза сна.

- Иди, јадан, ћерај овце одавле, јер је војвода Мирко пресудио да ово остане Васојевићима.

- Који војвода? - скочи Марко на ноге.

- Па знаш, они, они брат књажев!

Марко се опаса и полеће искрај чобана право на скуп гдје војвода Мирко и сви кучки главари рјешаваху спор.

- Ко је тај што пресуди, да моје даде Васојевићима? - загрми брдинама мушки клик.

Сви умукоше и чекају.

Марко дође усред скупа и стаде. Омјеривши оштро војводу Мирка, рече подигнута гласа:

- Ако ко 'оће да дарива, нека дарива своје, а неће моје без дебеле погибије!

- Тако је пресудио војвода! - осмјели се један Васојевић.

- Војвода нема посла са кучком земљом! Сада је ово турска нахија, јер књаз остави Куче. Опет насиље, опет зулум на Куче! Ко је Куч овамо! - викне Марко.

Сви кучки главари скупе се око Марка.

- Хоћу да чујем пресуду! - одреже Марко.

Војвода заокружи очима око себе, очекујући ријеч од Васојевића, али Марков пријетећи став заледи свима глас у грлу.

- То је од бабаземана кучко испасиште, па да чујем што вели ови свети суд!

Нико ни ријеч.

Марко задржа крвнички поглед на војводу Мирка, којему се почеше трести ногавице.

- Што је? - пропе се као разјарено звоно Марков глас.

- Нека остане као и досад! - рече војвода и закорачи, а за њим његова поворка.

ГРАДЊА ФОРТИЦА

По наредби Османпаше, дошли су у Медун Турци да подигну утврђења у правцу Медун-Подгорица. Дошли су мирољубиви и насмијани. Да не би дошло до крви, која сада не би Кучима помогла, неки кучки главари били су непрестано уз Турке. Већи дио Куча не могаше преко срца гледати душмане у својој средини и гласно се рогоборише, али, на Маркову поруку, обуздаше отпор.

- Свака сила за времена, а невоља редом иде! - рече Марко и набујали занос освете сплахну. Покушаше још нешто: Послаше везиру у Скадар Нова Спасојева да одгоди градњу фортица, али не успјеше. Штавише, везир заповједи, да пожуре с градњом, јер Стамбул хоће да су фортице готове у најкраће вријеме. Да контролише напредак радова, послао је на махове ордију коњаника да види што се ради, а и подгорички паша пожуриваше послове. Ова журба узнемири Куче, али се не макоше.

Испрва Турци бијаху тихи и покорни, али видећи да Кучи не смију ништа, почеше слободно ходати, а навече је зазвонила и шаркија уз пјесму. Страже на границама постадоше строге. Када Марко Миљанов хтједе преко Кома у Васојевиће, заустави га турска стража.

- Ej, Кучу, ђе ћеш? Ће ти је пашина књига за прелаз?

Марко зачуђен стаде, промисли, а онда положи руку на леденице, па ће:

- Ја сам Марко Миљанов, а књига су ми сви Кучи, и већ немој да се причамо.

Стража ушуће, одступи, а Марко прође.

СЕРДАРСТВО ИВАНА ПОПОВА

Уто навалише догађаји као поплава. Књаз на Цетињу упро у оштрину и немилосрдност. Падаху главе непослушника и сумњиваца. Учесташе крвопролића. Не би дана, да у Црној Гори и Кучима не пуче пушка. Сваки час очекиваху бој с Турцима. Тако, на поклич изнад Ситнице, са Михиње, да се диже прашина од Љешкопоља и да иду Турци на Фармаке, капетан Иван Попов пође им у сусрет са своја два старија сина, Савом и попом Пешом, са још петнаест момчади, својих Вукчевића, и са петнаесторицом других Љешњана, и заметне чарку на Ситници. Надмоћни Турци прећу воду, а Љешњани борећи се брзо се повуку и завуку Турке у Фармаке.

Ускочивши у прво кућиште, сухомеђе, са ниским зидом испод првих греда, које постепено прелазе у брдо, прихвате и наставе праву борбу везавши Турке за себе и с лица им запријечише свако прилажење. Већи страх настаде онда, кад опазише да се муниција озбиљно смањује поред свега тога, што се онда није пуцало од ока, него је сваки пут непријатељ узиман добро на око.

Тада Саво Иванов искочи из кућишта, поздрављен турским зрнима, сретно стиже у штеке, и још сретније унесе у кућиште сандук муниције. То је помогло те су се могли држати дотле док, на поклич из горњих страна, чак до Ријеке, гдје су други Љешњани били на суботњем пазару, није стигла помоћ, те су Турци одмах почели одступати, носећи собом седамдесет мртвих и рањених другова.

Књаз Данило, кад је чуо за ово јунаштво, даровао је капетану Ивану сердарство и млин Понор под Зелеником, али је упутио свим Црногорцима наредбу да избјегавају изазивање Турака, јер му је саопштио конзул у Цариграду, да се Турска потајно спрема на крвави поход у Црну Гору. Ту опасност осјећао је цио народ и уђе у људе неки чудан распојас и безобраштина. Склоност ратовању или нераду, коришћењу с туђом муком и логоровању безбрижних ратника. Пушка замијени мотику. Разговор о сјечи турских глава бијаше важнији од доброга рода кртоле и купуса. Брига за земљу паде на леђа жена, а и не доликоваше јунаку да се зноји за ралом и бере грах. Крађе и отимачине међу племенима учесташе. Народ поче славити разбојнике и паликуће. Ко није опљачкао туђега вола, краву или овцу, сматран је мекушцем, кукавицом и нејунаком. Ако је успјело пређерати са турских или арнаутских испасишта стадо оваца на црногорско или кучко тло, цијело племе је ликовало, и братски подијелило туђу муку. Тако се у једној крчми састадоше један Цуца и Чевљанин.

Цуца:

- Здрав, јуначе, и лупежу и лупешки сине! Да Бог да ти се такво име никад с куће не мицало!

Чевљанин скида капу и рече:

- Здраво био, и хвала ти, људи знају, а ја то не заслужујем.

ДВАДЕСЕТ ПЕТ ТАЛИЈЕРА

У крчмама се почело коцкати, банчити и пијанчити, што прије није био обичај, него срамота. Када је коцкање превише узело маха, нареди књаз Данило да се сваком Црногорцу, који буде ухваћен да се карта, удари двадесет и пет тољага насред царскога пазара. Књажев синовац, Никола Мирков, доцније књаз Црне Горе, дошао је из Париза и коцкао се тајно у једној крчми на Ријеци Црнојевића.

За ово скровиште сазнао је чувени поп Токо, позната пијаница, а и јунак свога доба, па руп - код Николе!

- Пет талијера, или казах књазу!

Никола броји паре и вели:

- Не казуј, по Богу брате, е ће ме нагрдит!

Попу Току ослачали талијери, па стално прешка Николу, и тако му у пет махова опљачка по пет талијера. Дошао књаз Данило на Ријеку Црнојевича са пратњом. Прилази поп Токо и мало гласније прошапта Николи, који је такођер био у пратњи:

- Пет талијера у ови час, или, богами, казах!

Књаз Данило чуо и одмах се сјети о чему се ради, па се обрати синовцу Николи:

- Колико ти је већ измамила ова пијандура?

- Двадесет и пет талијера, стрико!

- Паре овамо, попе Токо! - загрми Данило љут.

- Све што ми дајеш, узми ми, а оно мало бира те ми даје народ, нећеш ми без калијежа узимат!

- Ако се још једанпут ухватиш у овакве послиће, ђетићу - књаз ће синовцу - послат ћу

те на Вир, да ти се ударе двадесет и пет тољага.

ПОП ЂОКО МИЛАЧИЋ

Као никада, књаз Данило постао је страшно осион и немилостив. Косим погледом шибао је Васојевиче и Куче, за које је био сигуран да га мрзе. Његови перјаници размилъели се као мрави по цијелој Црној Гори, прислушкивали и све дојављивали књазу. Распасаност нељудских језика бијаше у то вријеме велика до гађења. Опадања и потворе стизале су једна другу, па и међу братствима и кумовима.

Тако је поп Ђоко Милачич, из Куча, био опањкан код књаза да одржава неке сумњиве састанке с Турцима. Поп је био поштењачина и дочуо да је то масло његова рођака Николе Јованова Милачића. Књаз Данило одмах нареди главарима из Братоножића да мушкетају попа Ђока. Мушика Грујин, из Клопота, поручи тајно попу да не дође на позив главара, јер ће бити мушкетан. Даље му поручи да бјежи куд зна, а да ће главари братоножићки доћи у Брскут попу Радоју, да га тобож ту позову, пошто ће тамо доћи перјаници, који су одређени да изврше мушкетање. Долазак главара био је заказан у нељељу.

Поп Ђоко чувши све, позове у суботу увече своје рођаке Милачиће и исприча им књажеву заповиједи и обиљежи као кривца Николу Јованова.

- Нека вам је наредно оружје! Сваки сјутра ујутро да идете са мном у Брскут, јер ја нијесам мека смоква, да ме може појести ко год хоће. Сјутра мора прије мене неко гинути.

Сјутрадан рано у нељељу дођу попу Ђоку његови рођаци, а међу њима и Никола који га је био код књаза тајно оптужио. Пођоше сви заједно у цркву и оставише пред улазом оружје. Поп Ђоко узме крст и еванђеље, подигне обје светиње, па ће грлато:

- Кунем се пред Богом, свима вама, да сам нападнут на правди Бога. Вјерујете ли овој мојој заклетви?

Сви повикаше:

- Вјерујемо, попе Ђоко! Ми се сви можемо заклети да нијеси никада био издајник наше државе и да те ни султан не би могао купити ни за какво благо.

Поп ће на то:

- А сада излазимо из цркве!

Пошто су сви изишли и узели оружје, поп Ђоко прискочи Николи Јованову, ограби га за раме, одгурне га пет корака од себе и викне:

- Све ми је ово учинио Никола Јованов, но сви огањ у њега!

Прасну плотим пушака и Братоножићи мушкетају Николу Јованова пред црквом.

Послије овога поп Ђоко поручи главарима који су очекивали да ће бити мушкетан:

- Идите дома, главари братоножићки, јер поп Ђоко Милачић није крушка коју и дјеца могу појести!

Истога дана пође на Цетиње и пријави се књазу Данилу.

- Што уби Николу Јованова? - књаз ће.

А што ти, господару, изагна Пера Томова и Ђорђију Савова из Црне Горе у туђи свијет?

- Радили су да мене ишћерају, па сам ја њих.

- И Никола Јованов хтио је да мене убије, па сам ја њега!

- Тако је! - рече књаз и устаде.

ВРЕЋА ЗАЛА МИРКА И ДАНИЛА

Излазећи из двора срете поп Ђоко пиперског првака Вула Николина Марковића. То бијаше јунаћина хладне крви. Орлушина. Човјек рза и образа.

- Што си ти, Вуле, овдје? - упита га поп Ђоко.

- Позва нас је господар, па ето, ту сам се наша.

- А што је хтио наш пастир?

- Е, а знаш да се ближии удар Турака са великом војском! Треба да смо спремни.

- Ако ће господар продужит како је почео, Турци ће ући у Црну Гору ка у башчу.

- Како то мислиш, попе?

- Црна Гора остаће без јунака! - поп ће и исприча Вулу цио случај са Николом Јовановим.

Дуго су разговарали јунаци и јадали се. Кренули су заједно кући и претресали све што их гребе и боли.

- У нас се многошта извитоперило! - говораше поп Ђоко. - Уљеже у народ непоштење. Нема дана да неко не ускочи у Турке или се не потурчи која наша кћер. Свака немрчипушка носи медаљу, е то ништа не ваља. Онај махнитац на Цетиње ка да хоће ископати цијелу Црну Гору и Брда. Чуо си што

ономадне учиње са Ђуром Драговим Буковичанином којега опањка поп Филип Бокан?

- Чуо сам нешто, али не знам све у ситно! - Вуле ће.

- Ето! Поп Филип облаже Ђура код књаза и војводе Мирка да шурује с Пером и Ђорђијом, браћом владике Рада. Књаз и Мирко, да би учинили по вољи овоме жбиру, нареде да се Ђуру припаше опрегљача. Када је за то чуо Ђуро, дође ноћно поповој кући, убије га и припаше му ону исту опрегљачу која је била њему намијењена, а онда ка јунак пође на Цетиње и јави се књазу и војводи Мирку. Овај нареди да га одмах перјаници у манастиру удаве, а истовремено му покоље у Црмници осморо његове чељади. Да буде пехар пун до врха, одузеше оружје свему племену Буковику, а брат удављенога Ђура би присиљен, да пред саме очи Миркове и Данилове убије свога рођенога сина.

- Ох! уздахне Вуле. - Ма, куд се дједе чојство?

- Нема у наших господара чојства, Вуле! Него, отварајмо већ једном очи, да видимо ко влада над нама Црногорцима! Они побише више наших правих људи но Турци. Она пијаница и женскарош уби и Рада Савова Кривокапића. Уби га перјаник Јоко Савовић из Цеклина. Стан' дер, Вуле, још ћу ти казати. Могао бих напунити врећу зла што почињеше ови безочници, пијанице и глобаџије, харам им био хљеб! Убише мучки браћу которскога протопопа Гаврила Руцовића, убише Ника Оташева Добрљанина, убише седморицу од куће Ђурашковића. Крв тече, тече, брате Вуле, и нико није данас сигуран у Црној Гори, да му се неће ноћас смркнути.

- Пс, пс! - климаше Вуле главом. - Оно, знаш, ја сам у себе много конта, и, да ти право кажем, много сам приговара књазу што ради.

- Чекај, брате Вуле! Не убијају они само ради власти, него и за ћеиф мушкости. Сава Ђурашковића убише само зато јер она роспија Даринка рече да је он "најљепши Црногорац". Онда убише: Мила Савићева, Марка Николића, Шаљу Ђуришина и Луку Ђуришина и то све ради онога пса Тома Маркова Петровића. Онога људскога делију, Јова Шутинова Шпадијера, уби војвода Мирко мучки у Падежу код Угања. Свуда убијаху ови лажни витезови, сјеме им се истражило! Чак у Цариграду убијају. Тако тамо убише Стевана Перовића, званога Цуцу. А не заборави да је књаз џелат ономлани убио у боју на Граховцу попа Ђура Кусовца, алајбарјактара све Црне Горе! А што недавно учинише у Кучима? Такве похаре и касапнице не памти људски род! Ето, Вуле, виђи, ми то све трпимо и идемо на Цетиње да се клањамо оним црногорским злотворима и крвопијама. Још да ти споменем оно клање што га, по њиховој наредби, извршише Перо и Смајо Спасојев са још дванаест перјаника насред олтара морачкога манастира. И то им не би доста, но послаше са тридесет перјаника Пера Јокова да потуку тридесет најугледнијих људи из Горње и Доње Мораче и из Роваца. Али ту налећеше на руњав нос. Честити морачки сердар Милета Рашов Меденица, кад је на вријеме сазнао што га чека, окупи 120 Морачана под оружјем и дође с њима у манастир. Сви посједаше око цркве са оружјем преко крила. Када дођоше пси и видјеше да ће од њих бити касапница ако опале само једну пушку, умакоше кукавички пут Цетиња.

- Чуја сам ја за то. То ми је причао сам сердар Милета.

- Чекај, брате! Зато се војвода Мирко осветио Милети. Убио је његова брата Перка преко Смаја Спасојева. Том згодом Смајо је, по налогу војводе Мирка, убио и сина попа Митра Головића из Дробњака, Заринју. Ондак, у Васојевичима убише Петра Кастратовића насред олтара жупскога манастира. Убише и Марка Ђиласа и тако даље, брате Вуле, ови црногорски вуци крволоци поклаше најљепши и најјуначкији сој црногорски.

Вуле, брате Вуле, сама похара Куча прогута преко 1.800 лица, а Морача, Ровци и Васојевићи забиљежише преко три стотине гробова, Вуле, брате Вуле! Она два вука на Цетињу жедни су наше крви. Они су помахнитали, а ми то не видимо. Преко четири хиљаде убистава имају на својој души ови Његуши! Цијела Црна Гора посијана је жртвама својих господара, који свој народ жаре и пале. Стога, брате Вуле, куку нама, док су нам Његуши владари. Ето, живимо у доба када се сва црногорска племена међу собом колју ка звијери, а сама су под ножем својих господара. Ма, брате Вуле, не знам, али ако је и у другом свијету ка у нас, онда не треба ни да се крстимо, ни Богу молимо!

Манастир Морача

Вуле набра чело и тешко уздахне:

- Скоро бих нешто река - Вуле ће и раскорачен застаде.

- А оно што би река, има ли оно уза се пушку? - упита поп Ђоко.

- Нема баш пушке, али...

- Онда немој ни да кажеш! Само пушка, и то сложна црногорска пушка може нас ослободит од онога тенца на Цетиње.

На раскрсници пута Пипери-Кучи, пријатељски се опростише.

- Халали, брате Вуле! - поп ће. - Не знам хоћемо ли се још видјети.

- Оћемо ако Бог да, попе! Али, халали и ти мени, попе ђоко - Видим и ја како је.

ПОДГОРИЧКИ ПАША У КУЧИМА

Турци су утврдили Медун. Одо-бег је под самим Медуном на Орјеву подигао своју кулу. У селу Стубици подигао је Абди-паша другу кулу. Видјеше Кучи да Турци нешто намјеравају и шапатом сазову у Медун велики скуп. Под изговором да ће рјешавати чисто племенска питања, не позваше и не обавијестише турскога забита.

Дођоше сви кучки главари и неколико стотина бираних јунака. Дошао је и Марко Миљанов, из Дуге. Овај збор је био један од највећих кучких зборова. Сви су дошли у богатом народном одијелу, са везеним џеверdarима о рамену и сребрним леденицама за појасом. На скупу владаше велика озбиљност. Најприје су рјешавали племенске ствари. Оштру препирку изазвала је недавна навала Климената на граници, којом приликом погибе девет Куча.

У тај час јави се ђед Саво Паунов Јоканович.

- Помага ви Бог, ђецо! - старац ће и попе се на камен, скиде капицу а на вјетру му залепршаше као снијег бијели праменови.

- Живио, ђеде! - заори скупом.

- Када вас видим овако лијепе и окићене ка да ћете у крваве сватове са оном поганом невјестом која нам сагради по Кучима куле и чардаке, хоће моје срце да искочи!

- Живио, ђедо!

- Да се придружим сватовима, јер без старога свата нема сватова!

- Тако је, ђедо!

- Ради те ђевојке погибе много младих Куча, наших тића ждраловића! - продужи старац. Уто сви упријеше погледе према Подгорици. Приближаваше се повећа чета коњаника.

- Подгорички паша! - један ће глас.

На овећи камен попе се Марко Миљанов.

- Јест, он је! - рече и значајно погледа оружани скуп.

Кучи су недавно измлатили једнога турскога војника, што се усудио погледати кучку ђевојку.

- Долази што избисмо онога сладострасника!

Радило се о тренутку, па да Кучи саспу огањ у чету, но уто се из чете одвоји коњаник као гласник и трком дојаха до Куча.

- Паша долази да с вама Кучима разговара о неким давијама - аскер ће, чврст и жилав момак, сједећи поносно на запјењену вранцу.

Сви погледи падоше на Марка Миљанова.

- Нека паша не бестија! - викне Марко Миљанов. - Колико вас има, Турчине?

- Има нас стотина.

- Нас има овђе око четири стотине! Нека паша дође.

Паша је уставио коња на двадесет корака пред Кучима. Био је одјевен у богато одијело. Сав у срми и злату, поносан, јуначка изгледа. Десницом је држао свилене узде немирна бијела хата дуге гриве и репа, а љевицом је вртио зрна жута чилибара на бројаници.

Паша је чекао час да се неко јави од Куча. Они сви поустајаше, али се нико не јави.

- Здраво и мирно, јунаци Кучи! - зачује се звонак пашин глас, а под њим хат скочи у пропањ, а онда усправи врат, заталаса гривом и поче копати ногом.

- Здраво и мирно! - одговоре Кучи.

- Дошао сам да с вама ријешим неку ствар, Кучи. Хоћемо ли?

Кучи не одговорише. Пашин долазак изненадио их је.

- Зауздајте срца, Кучи! Кисмет се овај пута насмијешио нама, а вама је ћутат! - паша ће.

Кучи продуже ћутњом, а онда иступи Марко Миљанов.

- Честити паша, ми наше давије сами рјешавамо, па није требало ни да долазиш међу нас.

- А, то си ти, јуначе Марко Миљанов! У тебе имаде срца за правду, и чудим се да тако криво поступате!

- Ми поступамо, честити паша, онако како је праведно за нас!

Паша се намргоди.

- Ђурђевичима криво судисте!

О чему се радило?

У Кучима је живјело, у почетку 18 вијека, братство Ђурђевићи. У оно вријеме било је братство јако и многобројно. Становали су у Ублима и имали најбоље земље и пасишта. Прије педесет година преселе из Куча у Подгорицу и потурче се. Када су одселили, Кучи присвојише њихове земље и пасишта на Ублима. Пошто су Кучи, по закључку европске комисије, опет потпали под Турску, Турци су у Кучима подигли јаке куле са посадама. Два брата Ђурђевића поврате се у Куче и затраже своја имања. Кучи ни да чују о каквом повратку, а Ђурђевичи се потуже паши. Тако паша изађе на Медун међу Куче и нађе их на окупу.

Паша се полако приближи Кучима.

- Ради се о правди, Кучи, па треба да разговарамо отворено - благо ће паша.

- Честити паша! - грлато ће Марко Миљанов, прилазећи паши - нас Куче бије досад и европска и турска правда!

Паша се насмијеши.

- Доша сам да ријешим Ђурђевића давију с вама.

- Њу смо ми већ ријешили, честити паша.

- Не може, Кучи, овако остати! Разумни сте ви, јунаци сте, па нећете и ви против правде. Изаберите једнога Куча који неће криво, па нека он са мном прекине давију.

- Добро! - нагло ће Марко. - Учињећемо све онако како буде река Божина Радованов Петровић с Косора, који најбоље зна ко је у праву.

- А ђе је Божина?

- Послаћемо за њега.

Док су неки ђетићи отрчали за Божину, паша је са коња разговарао са Кучима. Питао је о свему.

- Ми хоћемо да вас у свему задовољимо, Кучи, а ви никако да се смирите! Ено, недавно сте послали некога Куча везиру у Скадар, да испослује неке ваше жеље, као да ја нијесам у Подгорици његов заступник! А који је то био код везира?

Изађе из скупа Ново Спасојев, мален узрастом, неугледан, широких рамена, сав жилав и тврд.

- Ево, ја сам био! - оштро ће Ново.

- Како ти је име?

- Ново Спасојев.

- Но, па што ти је рекао везир, Ново?

Ново заокружи погледом по Кучима, па ће:

- Честити паша! Кад изађох пред везира, омјерио ме од главе до пете, извадио чибук из уста, па ће набусито:

- "Зар Кучи нијесу имали бољега да код мене пошаљу?"

- "Имали су бољега - ја ћу везиру - али су њега оставили да га шаљу код бољега, а мене су к теби послали!"

Скуп груне у смијех и паша се насмије, и цио аскер на коњима око њега.

- А што на то везир? - паша ће.

- Аферим, Ново, арерим! - рече везир. - С тобом се може разговарати.

- И што би?

- Валај, све ми је одобрио што сам тражио. Ето, зато ми Кучи, ако баш морамо нешто кроз турско одобрење, ми, честити паша, право нашем драгом везиру.

Кроз Куче прострује жамор одобравања.

- Дођите к мени, и ја ћу вам све дати што је право.

- Али са Ђурђевићима ми нећемо ни да говоримо, честити паша! - рече Марко Миљанов. - Нијесу они дорасли чојству. То је сој сплачина.

- Е, немој тако, Марко!

- Познајемо ми, честити паша, тај сој! Нељуди су, и нећемо их међу нас. Када смо се недавно давијали са Турцима који живљаху у Ублима, а бијаху из Метохије и Гусиња, око планине у Кучким Комовима, пристадоше обје стране да планину подијеле онако како буде казао Хасан Ђурђевић, тадашњи турски првак, који је живио у Ублима. Али, да се у планини закуне на оно што буде рекао, па тудије да остане граница. Кад је Хасан позван, усуо је у своје опанке прегршт земље из своје ограде, па је прошао и пред странкама одређивао границе како је било у корист његовим људима, кунући се, ђегод је стао, да стоји на својој земљи. Ето ти, честити паша, Ђурђевићева образа! - заврши Марко Миљанов.

Кучи се насмију. Паша се одобровољи и рече:

- Ајде, Марко, виђи моје опанке, нијесам ли и ја усуо земљу!

- Нећу, ни да Бог, честити пашо! - кликне Марко. - Ондак је о нашој земљи судио Хасам Ђурђевић, а данас ће Божина Радованов.

- Добро је, Марко, јуначе! Штета што нијеси Турчин.

- Рекли су ми то већ, честити паша, и већи од тебе!

- Одо-бег ми је причао: "Толико пута сам нишанио да убијем Марка, и не могах га убити, и вала, кад га моја пушка није могла убити, он ће много живјети и много јада Турцима учинити."

- Валај јесам и још ћу, честити паша!

Опет замрмори смијех.

- Е, не знаш ти, Марко, какав је Одо-бег пушкин стријелац. Једном је за опкладу своме аскеру поперио јаје наврх главе и гађао га са даљине од педесет корака, јаје погодио, а аскера не повриједио. Аскер је био Тоска. Хоће ли још дуго дурати док стигне тај Божина?

- Сада ће, честити паша! - Кучи ће.

- Хита он јер се нама хита до правде! - добаци један Куч.

- Откад сте султанови, не можете се потужити - паша ће и мали осмијех залепрша му на дебелим усницама.

- Боме ни султан на нас! - Марко ће.

- За вакат нам на кућу гавран паде! - гласно ће Саво Паунов Јокановић.

Паша се уозбиљи, а аскери око њега упере као рисови очи у Куче.

- Нећу ја више чекати тога вашега Божину, но ћу послати аскер да одузму земљу коју сте присвојили и предати је Ђурђевићима - паша ће.

- Ту је Божина!

- Ће је?

- Ево, ја сам!

Паша га погледа преко рамена. Божина је дошао од оваца и био је обучен у врло тражаво одијело, као да је био кренуо да тражи милостињу.

Паша се насмије.

- Зар тебе чекају главари док дођеш?

- Ето, може бити да чекају!

- Зашто не повратите Ђурђевићима њихово имање, кад сами признајете да је било њихово?

- Ми ћемо им га повратити, честити пашо, само тражимо да и ти нама нешто учиниш.

- А што тражите да вам учиним?

- Да нам вратиш нешто што свак знаде да је наше било, а сад је ваше.

- А шта је то?

- Божја ти вјера, честити пашо, Косово је било наше, а сад је ваше! Вратите нам га!

- Зар тако? - паша ће.

- Тако и никако другачије! Кучи ће у један глас.

- Ако ће Ђурђевићи везиру у Скадар, надајте се топовима!

- Ми се и надамо, честити паша! - Марко ће.

Паша ободе хата, окрене га у скоку, аскер се раздвоји, а кроз њих пројури паша, вукући за собом читаву ордију, коју скоро сакрије узвитлана прашина.

- Ласно је по туђему табану штапове бројити! - викне Саво Паунов - ласно је султану пост хвалити!

- Живио, ђеде!

Марко скочи усред Куча.

- Браћо, ја не могу да гледам ова турска гнијезда у Медуну! Хоћемо ли да бијемо бој за слободу?

- Сада није вакат, Марко, ваља се спремит за велике бојеве, који само што нијесу почели! - рече Божина Радо- ванов.

- Врати се ти, Марко, међу нас! рече Саво Паунов.

- Ти ни овђе требаш.

- Нема мени живота док је Медун турски! - уздахне Марко.

УБИСТВО КЊАЗА ДАНИЛА

Марко је четовао са својим најбољим побратимом, Јошом Станојевим, светећи се немилосрдно за арнаутске и турске зулуме. Кучи су били неколико пута на граници нападани од Арнаута и Турака, и сваки пут је Марко нападаче строго казнио, учећи Куче да штеде прах.

Уто прасну велики догађај, који узнемири и Црну Гору и Турску.

То је било у љето 1860. Књаз Данило је са својом женом Даринком и са пратњом сашао у Котор на купање.

Када се спуштавао у чамац да из Котора иде у Прчањ, примакао му се између перјаника један човјек обучен као Латинин и без бркова. Тргао је из џепа кубуру и страшним праском сасуо књазу у груди велики куршум и дванаест коњских ексера. Књаз је клонуо. Настаде цика и вика, онесвијешћена књаза, свега у крви, однесоше у собу. Ту је дошао к свијести и живио још пет сати.

Самртнички блијед, крупним грашцима студена зноја на челу, замолио је которску власт да му доведу убицу, који је послије чина одмах ухваћен и затворен.

Довели су атентатора.

- Ко си ти? - тихо га упита књаз, но одмах се стресе, престрављен расколачи очи и прошапта: - Тодор?

- Ја сам!

Тишина. Састали се након дуго времена очи двојице крвних непријатеља. Свима у соби крв се следила у жилама. Пригушене сузе, уздаси јате се око човјека на прагу смрти. Убица бијаше свезан. Око усана игра му у грчу осмјех извршене освете, угашене жудње.

- Ко те научи, Тодоре, да ме убијеш, и зашто ме уби? - с великом муком изусти књаз, лежећи непомичан, испружен у постељи.

- Научио си ме ти, господару, да те убијем! - провали јаки глас. - А убио сам те зато што си нагрдио моју сестру и преудао поред њена живога мужа за другијем. Убио сам те зато да не живимо више ни ти, ни ја. Убио сам те зато што ми нијеси давао мира нигдје у бијеломе свијету, и пошто си ме ишћерао из Цме Горе. Најпосље, убио сам те зато што си доста црногорских домова у црно завио и нагрдио, еда би се твоји насљедници сјећали ове твоје смрти, да не чине оно што си ти с твојим братом Мирком чинио, и да, силом свога положаја, не обечашћавају кћери и жене поштених Црногораца. И знај, не жалим што ће и мене погубити, јер сам се одавно на смрт ријешио. Али жалим, и никада прежалити не могу, што ме онај солдат аустријски ухвати прије, него бих и твога брата Мирка претукао, који је из крви своје рођене браће и осталих Црногораца поставио темељ пријестолу твоје куће.

Књаз је самртним огњем у очима и стаклом у зеницама, сав жут и обнемогао, пиљио у Тодора и слушао, а онда је без ријечи полагано затворио очи и занијемио. Послије три сата престао је дисати.

Када је Марко Миљанов дочуо од Паша Николина смрт књаза Данила, ћутао је и замислио се.

- Наслиједиће га синовац Никола и биће боље! - рече Пашо.

- Куд ће крушка но под крушку? - Марко ће.

Иако су многи Црногорци дуго очекивали, огорчени на Данила ради његова зулума, да ће се неки емигранти вратити у Црну Гору и са својим присталицама силом одузети Његушима даљу власт; а неки опет, да ће Турци искористити неизвјесност, ударити на Црну

Гору и све посјећи, све до Тодорове кубурлије не деси се ништа.

ОСВЕТА КАДИЋИМА

Одмах послије Данилове погибије нашао се на Цетињу као насљедник, његов синовац, Никола, стар деветнаест година. Био је ђак лицеја у Паризу, гдје је нескромно и лакомислено живио. Одмах је око себе сакупио људе које тријезни Црногорци називаху "дворски диплари". Они ударише у звијезде ковати Данила, док млади књаз разгласи да је погинуо на миг Аустрије.

Књаз Никола је започео своју власт одмаздом. Ваљало је осветити стричеву смрт. Војвода Мирко, књажев отац, није се мицао из двора, упућујући младога владара како треба владати.

Данилов убица, Тодор Кадић, био је из села Бована у Бјелопавлићима. Ту је живио најљепши сој бијеле расе. Кадићи, племићи, витезови, направише од села Бована право витешко насеље, које наликоваше средовјечним градовима. Куле су биле од мрамора и кречнога камена, лијепо поређане, готово све на два спрата са гвозденим решеткама на прозорима и дубровачким бравама на вратима. Изнад врата су из камена исклесане змије и орлови. Све бијаше узорно обрађено и његовано. Село бијаше крцато шенице бјелице, а подруми црвена вина и златна уља. Испод села начичкани виноград до винограда, маслина до маслине, смоква до смокве, јабука до јабуке. Умнина и питомина као на каквом острву јужне Италије. Стада претилих оваца и крда говеди притисли драге и пољане, а коњи седленици само што не вриште као помамни од зора и снаге.

На сами праг села, као кула стражарница, високо се издизала буква, дебела да је најдуже руке не би могле ошапити. Као да ју је невидљива сила истргнула од њених другарица, тешких букових шума, и амо пренијела и усадила. Ту букву село је чувало, у њену се хладу одмарало. У њену окриљу збор су зборили и ријечи чинили изабраници и вође племена, Кадићи.

Али једнога дана, изненада, буква, стара преко двије стотине година, паде, из коријена ишчупана. Село се као пред неком црном слутњом збуни и поплаши. Кркота Гаврилов Кадић, јунак и првак, рече:

- Наша се кућа ископала! Неће остати ни трага ни одиве!

Истога дана у први мрак навали велика чета наоружаних перјаника са Цетиња. Навалише на тридесет кућа Кадића ножевима и пушкама и почеше клати и убијати све живо. Проломи се зраком вапај, врисак жена и ђеце, клетва и крик јунака. Плану шљеме прве кућне, друге кућне, а око пола ноћи утихнуше људски гласови. Све живо поклано је и поубијано. Тридесет кула из бијела мрамора леже у рушевинама, а из њих сукља дим засићена пожара. Двадесет и два Кадића леже мртва, а други побјегоше, неко се вријеме сакрише у врлетима, а онда прескоче турску границу и спусте се у Враку, код Скадра.

Од дивнога витешкога насеља Бован, постаде за једну ноћ згариште и пепелиште, скровиште сова и слијепих мишева.

Тип Брђанке из Бјелопавлића, вилајета Тодора Кадића

Ова казна застраши Црногорце и напуни их тешком слутњом о владавини младога књаза. Одмах се знало, да земљом рукује стари крвник војвода Мирко. Послије похаре Бована, зачесташе и други насилни чинови. Страхујући од утицаја Данилове удовице Даринке и

кћери Олге, прођераше их из Црне Горе. Овај груби чин дао је повода вјеровању, у народу, да је војвода Мирко био умијешан у Данилово уморство у Котору, и то преко Селим-бега барскога, како би сина Николу довео на пријесто.

У то је вријеме једина Русија била наклоњена Црној Гори и будно је пратила догађаје у њој. Долазак Николин на пријесто, дао је руској штампи прилику, да каже свој суд о црногорским владарлма. Русија је од црногорске емиграције црпла поразне податке о крвавој владавини Петровића и чекала час да захвати оштро у Црну Гору. Али су увијек књажеви са Цетиња знали, да ублаже цара сведржитеља и прикажу емиграцију као непоуздано и непријатељско врело. Тако је професор варшавскога универзитета, Викентије Макушев, написао у "Задунаиские и Адриатические Славјани" о младом владару: "Овај младић, у правом смислу ђаче недоуче, одједном иза школске клупе би пренесен на књажевски пријесто, и стога није никакво чудо што је његова власт допринијела доста зала и биједа црногорском народу."

Промјену владавине претресали су безбројни племићки скупови. Бојазан пред неизвјесношћу, нагнала их је на привидну оданост према Цетињу, иако нијесу имали никаква повјерења у законитост, ради боравка војводе Мирка у двору. Изненадна смрт књаза Данила више је обрадовала Црногорце и Брда, него ли растужила. То су на двору добро знали, јер безбројне дворске уходе, које су прошле школу војводе Мирка, све су опрезно дојављивале. Да им извјештаји буду што обилнији, знали су у Цетињу на пазарни дан у крчмама преобучени пијанчити. А ту су залазили Црногорци из свих нахија и племена и падали у замке.

Сула Радов, из Комана, човјек тријезан и разборит, пио је у друштву својих саплеменика вино послије пазара. Гласно је говорио:

- Тако ми светога Петра, корачамо у земан пушака и ножева!

- Што мислиш да велики Никола није за дуго утврдио мир? - упита га непознати му момак.

Сула Радов подигне главу, одмјери незнанца, пљуне, па ће:

- Велики Никола намјестио је тебе, фукару, погану и жбира крвавога, да хваташ људе за ријечи, но се губи, док ти нијесам искасапио ово мало главе на рамену! - кликне Сула Радов.

- Пази што говориш! запријети незнанац.

- Зар мени пријетиш? - цикне Сула, маши за леденице и, да не прискочише људи, крв би пала.

- Ово је у нас, Црногорци, горе него ли код Турака и Млечића! На сваком кораку ухода, на сваком кораку прислушкивање!

Нико ни бијеле, само измијењени погледи људи потврдише Сулине ријечи.

ЗАБРАЊЕНА ЉУБАВ

Кучи дочуше да Клименти, арнаутско племе на граници, намјеравају ударити са Затријепчанима да плијене стоку и освете недавни сукоб. Илија Вуков пође са већом четом да засједне у бусију. Када се смркло, доиста се Клименти шуљаху. Спустише се у шумом обрасли кланац. Тела се изгубише у њему међу густим стаблима, плануше кучке пушке, а Клименти узвратише огањ. Кад их са свих страна почеше обарати, Кучи неустрашиво јурнуше с ножевима, и нагнаше их у бијег. Погибоше девет Климената и два Затријепчанина, а седморица падоше живи Кучима у шаке. Пред јутро их доведоше на Медун. Прије него што ће их послати паши у Подгорицу, испитиваху свакога појединога. Стари Живко Томић и Саво Паунов бијаху чланови истражнога суда који ће, након испита, предати кривце турској посади да их отпреми у Подгорицу. Медју заробљеницима препознао је Живко Томић сина Лекина, Рама. И њега је младић препознао.

Откад се посљедњи пут видјеше, њихов однос много се промијенио: Живко је био Хамов главодужник за очеву главу. Очито се младић тога сјетио, јер је жарку зеницу забо у Живка и од узбуђења нагло гутао.

- Не мирујеш ти, синко, док те не пробије кучка пушка! - Живко ће.

Младић ни трену.

- А што си поша у пљачку? Твоје братство код нас зло пролази.

Младић скине са старца поглед, не марећи за његове ријечи.

- А, ово је син твога побратима, рахметли Леке! - кликне Саво Паунов, досјетивши се свега.

Живко Томић нагло се снужди. Он није скривио смрт Лекину, штавише, било му је криво. А овај младић сигурно га сматра кривцем.

Стари Саво разумио је Живкову замишљеност. Волио га је и би му жао што га снађе туга.

- Познајеш ли ти, ђетићу, Живка Томића? - упита Саво младића.

Бијесан поглед ошине Сава, али не проговори.

- Слушај, ђетићу, ја знам што ти је. Казаћу ти право и то запамти: Живко Томић није крив смрти твога оца. Без његова знања и воље уби га засједа.

Младић пажљиво слушаше, сав задрхта и погну главу.

Према споразуму између Куча и подгоричкога паше, сваки Арнаут заробљен у боју ради пљачке, морао је бити објешен, и зато су те заробљенике Кучи и спремали у Подгорицу. Јер нијесу хтјели сами обављати ову казну, коју су сматрали нечасном. Тако су Рама у Подгорици чекала вјешала.

- Али сада већ нема вајде о том говорити, ти ћеш у Подгорици омастит уже! - Саво ће, и нехотице загледа у мушку појаву младића.

Кад су испитали све заробљенике, Кучи их предаду свезане турској посади.

Живко је дошао кући мрк и ћутљив. У души га је гризла мисао да ће Рамо поћи у смрт са увјерењем да је он кривац вјероломства на побратимству. Забављен с тим мислима, исприча код куће да се међу заробљеницима, које ће аскери одвести у Подгорицу на вјешање, налази и Рамо.

Нева се прихвати довратка да се не сруши на прагу. Осјећаше, како јој крв из главе и срца јурну у ноге, а онда јој у грудима узавре несвијесни бол за младићем. Послије онога догађаја на пасишту, Рамо је често био демон њених мисли.

- А када ће их одвести? - упита ђевојка одупирући се бујици немира.

- Сјутра пополне - Живко ће и изаћи из куће гоњен буром душе. Ходао је без циља и касно у ноћ вратио се кући. Други дан у први освит крене у Подгорицу. Пошао је без оружја, јер Кучи нијесу смјели у варош наоружани. Ради те срамотне забране Кучи нијесу никад ишли на подгорички пазар. Живко Томић био је први Куч који је погазио свој јуначки понос. Дође у Подгорицу, и сврати у "каву", а онда пође паши.

Био је обичан радни дан и пашин конак није био пун људи... Паша га примио.

- Што је то? Зар Куч своме паши? - дочека га млади паша, познат му још кад је јахао бијесна хата по Медуну.

- Сила кола ломи - честити паша.

- Што ћеш?

- Хоћу да спасем главу младом јунаку.

- То је увијек севап души, Кучу, но да ли је тај човјек вриједан тога?

- Јест, вриједан је, честити паша.

- Причај што је.

Живко Томић први пут у свом животу слага. Рамо, Лекин син, ухваћен је прије боја са Климентима, и држан је на Медуну, два дана. Када су приспјели други заробљеници, неки од Куча заслијепљени мржњом на турску вјеру, спровели су га са овима. Тако ће и Рамо бити суђен ни крив, ни дужан.

- А што га ухватисте?

- Овце му прећоше нашу границу.

- Ако је тако, право чиниш, Кучу.

- Дошао сам, амо, честити паша, да Кучи и не знаду па те молим, ослободи човјека а да и не зна откуд вјетар дува.

Паша је са задовољством слушао озбиљан говор Живка Томића.

- Пустићу га, Кучу. А што је с вама? Јесте ли вјерни свијетломе цару?

- Ето, мирни смо сада, честити паша.

- Погибе вам они пас Данило! Оће ли Никола бољи бити од њега?

- То Бог зна - честити паша.

Душевно задовољан враћао се Живко кући и стигао на Медун, у доба попаса. У њему се разбуктала радост. Тек је стигао кући, Нева је кренула у походе пријатељици Јани, чија кућа бијаше на крају Медуна, уз друм, који води у Подгорицу. Нева гледајући са прозора свога дома, да су заробљеници изведени пред кулу и да се спремају на полазак, похита пријатељици. Њена кућа се налазила у великом воћњаку. Кад је стигла до ограде, стаде у хладу дрвета и сачека поворку.

Заробљеници су везани два по два пјевали неку ратничку арнаутску пјесму, праћени од двадесет турских аскера.

Нева је одмах препознала Рама по стасу и мушкој љепоти. Поносно је држао главу и оштро корачао, као да иде у бој. Пјевао је и

он, и на махове нешто говорио своме другу. Нева стајаше као болестан цвијет, обучена у бијелу сукњу и љубичасту јакету, сва у дрхтају. Ђевојачки стид и безброј других препрека нијесу јој дале да му се јави, а опет, срце пожељкује час, час ђевојачке среће. Неколико корака пред ђевојком Рамо је црним очима погледа, тргне се, безгласно цикне и сав се преобрази. Срце му је плануло жељом прве љубави, а воде га џелату! Али је срамота јунаку пред другима показивати севдах, пред другима бити њежан. У грудима му се разлије неки сладак огањ, осјећај дубоке чежње за њом, јаке као смрт. Готово да викне, да заплаче снагом грома, да прокуне свој црни кисмет, да зграби ту дивну ђе- војку и растопи је у свом наручју. Али су путови који воде до ње пуни крви, а његов отац погибе када је пошао да је испроси за њега... Све је изгубљено, нада, срећа, љубав... Рама зачас савлада бол и ђевојку жалосно погледа на путу у смрт... Нева га отворено гледаше, противно обичају хришћанке, запањена, умраморена, блиједа од бола и чежње ... Он ће у смрт, неће га више никада виђети... Иако је Климент, јунак је ... Још јој се никада не учини тако наочит, иако бјеше у овешталом јелеку, сав огрезао у прашину... Нико не опази погледе ових младих душа... Када Рамо стигне до ње, она несвјесно приступи корак ближе, извади из њедара цвијет и пружи му га.. .

- Нево! Због!

А Нева? Њој се у грудима разбукта осјећај радости и туге од које ђевојке чупају косу и гребу лице. На помодрелим усницама затитра рај и грч бола ...

- Рамо! - шапну, а онда као срна потрча у ђулистан и паде међу мирисаве бокоре.

Заробљеници одоше, а у ђулистану тихо задрхта заплакано грло:

Ој пелен, пеленче, моје горко цвијеће!
С тобом ће се моји свати окитити,
Кад ме стану тужну до гроба пратити!

КЊАЗ НИКОЛА И МАРКО МИЉАНОВ

Млади кназ Никола осредњега раста, доста пун и једар, широк, набијен снагом, глават и доста опорих црта у лицу, ступивши на пријесто радио је и умом и срцем да се учвсти. Свој двор напунио је одабраним перјаницима из најбољих кућа и оџака. Позвао је све племенске главаре и, у присуству свога оца војводе Мирка, објавио долазак. Тражио је вјерну сарадњу, угостио главаре, поставио неколико нових сердара и капетана. На све је оставио снажан упечатак. По наговору сердара Јола Пилетића, позвао је Марка Миљанова и друга му Јоша.

Марко Миљанов није приступио Данилу због оштрога сукоба с њим; шта више, добро је знао, да му је он радио о глави. Онда, војвода га Мирко мрзио и бојао се од њега.

- Нећу ја, Јоле, на Цетиње! Марко ће.

- Кназ те позва. Немој сад да бестијаш! - љуто ће Јоле.

Марко је послушао. Обукао је најљепше одијело и приступио кназу. Био је одмах примљен.

- Велики покојник, много ми је добра причао о теби - започе кназ играјући се с кључем у руци. - Хвала ти у име Цме Горе за све што си народу добра учинио. Али твоје јуначко четовање са Јошом мора сада да престане. Позвађу вас обојицу на Цетиње. Такви јунаци ми требају. Доста сте се наубијали Турака, а све побити не можете!

- Господару, настој да измириш завађена племена и братства. Штета је за сваку кап крви коју међу се лијемо.

- Све ћу, Марко, подузет, да створим јединство духа.

- Један Турчин из Скадра ономадне ми рече да ћемо се скоро виђети.

- Чујем и ја то. Али моја вјера у моје Црногорце велика је. Тако, Марко, будимо сложни и све ће бити добро. Мој велики стриц много те волио, тако ми светога Петра, па мислим да ћемо се и ми слагати.

Кназ је Марку пружио руку и топло се с њим опростио.

- Па дођи ми што чешће, Марко! - рече кназ на опроштају.

Излазећи из двора, Марко је у себи говорио:

- Или је ово дебелоглаво грдило, светац или галиот већи од самога црнога Сотоне?!

ПОГИБИЈА ЈОША СТАНОЈЕВА

Истога мјесеца Турци изненада ударе на Пипере и побију се између Вељега и Малога Брда. У саму ноћ Турци буду потиснути од Пипера и догнани до Везирова Моста. У борби је судјеловао и Јошо Станојев. Код моста

прискочи Турцима у помоћ Јусо Мучин Крњић и тако заустави Пипере. У борби допаде један Турчин тешких рана.

- Мујо, подигни Мустафу, ено га сав у крви лежи. Пожури, да не падне крмцима у шаке! - заори усред борбе глас.

То чуо Јошо и спази рањена Турчина и први потрча да му скине главу, али кад му се приближи, погоди га у главу турски куршум и паде мртав, Видећи Турци, да погибе њихов најопаснији душманин учињеше сложан јуриш да му ограбе главу, но Пипер Нишо Дмитров заурла као звијер;

- Пипери, не дајмо Јоша!

На овај поклик Пипери се као бјесомучни баце на Турке. Наста сјеча гомиле. Ту и Нишо погибе. Њега и Јоша изнесоше другови.

Чим је Марко Миљанов у Дуги дочуо за овај бој, похита у Пипере, али приспије само да укопа побратима. Марко је гласно плакао за другом, с којим је четовао и дијелио све добро и зло тешка ратовања. Дубоко потресен, вратио се у Дугу, смишљајући како да освети друга. У то га позове књаз на Цетиње, именује га кабадахијом и постави војводом, бригадиром над Братоножићима гдје стајаше село Дуга, и комесаром за пограничне ствари.

"БЛАГОСЛОВИ, ЈУНАЧКА МАЈКО!"

То је било крваве године 1862, када је љути Омер-паша наваљивао на Црну Гору и продро до Цетиња. Марко цикне од радости. Дошао је час, да се слободно крви са Турцима. Дојаха на Медун на дивљем коњу. Све Куче дигне на оружје.

- Сада или никада да обрачунамо с Турцима! Нећу вам говорити што треба свако да чини, јер сте добри ратници. Али имајте у памети да је слобода Црне Горе у опасности!

Најприје Марко поведе Куче на турске куле у Фундини. За два сата заузеше четири куле и разорише их. Посијеку тридесет, а педесет заробе живе и пошаљу књазу на Цетиње. Уто им стиже Јоле Пилетић са Пиперима и заједно ударе на Куле у Леђинама. Јуришни поклици подигоше сва околна племена на борбу. Упркос јакога отпора, Кучи и Пипери провалише у куле. Све живо побију, а куле поруше.

Књаз Никола је увидио јунаштво и ратну способност Маркову и, очекујући већу навалу турску, пошаље му у помоћ искуснога капетана Маша Врбицу са два топа и шестнаест топџија, а у исти час повјери му судску власт у војсци и народу, без икакве одговорности икоме. Са свих страна стигоше гласови, да долазе Турци са јаким четама. И дању и ноћу приспијевају Марку ратници и очекиваху борбу. Марко дочека непријатеља на Фундини. Али га овдје први пут издаде срећа: Изгуби два топа. Турци су били жилави и не одступаху од дивљих јуриша најбољих Маркових јунака. На обје стране гомилаху се лешеви. Готово није било борца без ране. Послије три дана крваве сјече, Марко сломи и протјера Турке у боју на Ублима. У овом крвавом боју и Марко се рани у лијево раме.

Да освети пораз турски на Ублима, Дервиш-паша удари на Дугу, знајући да ту нема Марка. Већи дио јунака ратовао је са Марком, но Братоножићи скупе бројну чету, знајући, ако буду поражени, да ће скупо платити Маркове побједе. Стога све што је остало, дограби пушку. Први дојурише храбри Чевљани. Из Дуге крену све мушко, дорасло пушци. Из куће удовице Анђе Грудичине, пођоше три сина, на којима остаде некада многобројно огњиште.

Историја херојске трагедије биљежи овај догађај, који заслужује златни лист у светој књизи јуначких црногорских мајки.

Анђа Грудичина остарјела је. Седамдесет година испраћала је на бој све мушко свога рода. За свога живота повила је четрнаест синова. Три рођена сина скидала је са турских колаца, петорицу је тражила мртве по разбојишту, а за тројицу од турске страже откупљивала главе набијене на кочеве, донијела их кући, прала их вином, кукала и покопала. Два мужа уби турска пушка, и под старе дане живљаше са три сина, са Јованом, Николом и најмлађим Ђуром.

Када Дервиш-паша удари на Дугу, она се са штапом у руци подиже са пепељака, па ће својој дјеци:

- Ајте, синови, на витешко весеље! Родила сам вас, да браните очевину. Нико од ваших не осрамоти јуначки образ, немојте ни ви. Срећан вам пут био, соколови моји!

Синови изљубише руке старици и одоше.

Ускоро се сва тројица нађоше у најгорој сјечи и у једном часу погибоше од руке једнога Турчина.

Турчин је био бимбаша пуковник.

Најстарији син Јован, видећи Турчина на коњу, полеће к њему са исуканим јатаганом, да му одруби главу. Кад му се примакао, спотаче се на једној плочи излизаној козјим стопама, а Турчин опали у њега пиштољ и уби га.

Јованов брат, Никола, дотрча да освети брата, али на исти начин и он погибе.

Најмладји брат Ђуро, дивна грана на људскоме стаблу, залети се, да освети два брата, али на истом мјесту, као и она двојица, пао је мртав.

Послије боја враћала се црногорска војска својим кућама. Анђа Грудичина, погрбљена, подиже на ноге својих осамдесет година, и упирући се о штап пође да пресрете чевски батаљон, који се враћао са бојишта, да чује што је било са њена три сина.

- Долазе и пролазе мимо њу снажним корацима ратници са Чева и називаху јој Бога.

- Благослови, јуначка мајко!

- На кољена пред тобом, мајко!

- Слава ти, највећа мајко!

Слуша старица поздраве, па ће гласно:

- Добра ви срећа, дјецо моја! А иде ли ми, Јован, дјецо?

- Не иде, мајко, но је оста на Злоступ, више Пресјеке.

Старица се мало поисправи, опре се лијевом руком на свој штап, па са онога камена, гдје је сједјела, колико може удари се десном руком у груди и залелеће:

- Куку мене, сине Јоване! - и одмах сједе на исто мјесто.

Пролазе и даље ратници. Анђа са камена пита јунаке:

- Иде ли ми Никола, синко?

- Не иде, стрина.

- А ђе је оста?

- На Злоступ, више Пресјеке, окле се више никада вратити неће.

Старица се и други пут помоћу штапа усправи и десном руком се снажно у прса груну:

- Куку мене, Никола сине!

Једнако пролази војска на буљуке у нереду, пут Чева. Старица прибира снагу и, слутећи још веће зло, пита пролазнике:

- А иде ли ми Ђуро, синко?

- Не иде, стрина, но је и он оста код своја два брата, на Злоступ. Сву тројицу је убио и посјека један исти Турчин.

Старица се и трећи пут поисправи и снажно удари себе руком у прса:

- Куку, Ђуро сине!

Сухе усне хватаху зрак.

- А бјеше ли, дијете, јунак тај Турчин, што ми огњиште угаси?

- Бјеше, стрина, ка по један у турској ордији.

Анђа Грудичина, са штапом у руци, повратила се без кукања у свој празан дом.

Полеђеше жене кући старичиној, да јој буду при руци док се сабере од туге, но Анђа их опреми:

- Хвала ви, добра ђецо! Сретна ли сам мајка! Сви моји јуначки погибоше, а ја ћу да угасим огњиште јунака.

Жене одоше заплакане. Све куће у Дуги обузе тужан понос, а када је дошао Марко Миљанов да обиђе жену и ђецу, чувши Анђин случај, дубоко се сневесели. На скупу јунака који одржа, спомену и Анђу.

- Велика је она мајка, и она је одсад наша баница!

"РАТОВАЊЕ ЈЕ КУЧИМА НАЈДРАЖИ ПОСАО"

Показивали су се знаци тешких дана. Све су паше позване у Скадар везиру. Знало се да са везиром не пију само црну каву. Осим тога је руски посланик у Цариграду по тајном куриру поручио књазу Николи, да Турска спрема јачи поход на Црну Гору. Руски конзул у Скадру посла на Цетиње новац за што бољу опрему војске.

С обзиром на све то, Марко је савјетовао Кучима да мирују и скупљају снагу док Црна Гора и Брда не започну с Турцима нову крваву игру и док се не поврати робље из Турске. Доскора се збило оно што се и очекивало. На рушење турских кула Турци одговорише правом војном. Све се подиже на оружје. Као поплава провале Турци са свих страна. Мањи успјеси Црногораца и Куча не могаше уставити велике турске ордије, које, палећи насеља, стигоше до Ријеке Црнојевића и ту се скупљаху и спремљаху да иду на Цетиње.

У часу ових догађаја скочи Марко. Радило се о спасу Црне Горе. Сакупи хиљаду и двије стотине бираних Куча и пође Црногорцима у помоћ. Њему се придружише: Пипери под Јолем Пилетићем и Бјелопавлићи под Бла-

жом Радовићем. Жене и ђецу одведоше у комске планине и гудуре. Започе војвода Марко са четовањем. Многе засједе и изненадни јуриши обесхрабрише турску војску. Сваку борбу започеше Црногорци и Кучи јуришем са голим ножевима и страшним поклицима, насрћући у киши танади. У турске редове увуче се страх и склоност узмицању. Спласну код Турака свака јуришна снага. Умукоше зурле и таламбаси. Завлада ћутња и притајени страх пред сусретом с срчаним ратницима. Бјесомучни Маркови јуриши одвратише Турке од похода на Цетиње. Дође до изненаднога преговарања о миру. Чувши за обуставу непријатељства, Марко похита књазу на Цетиње.

- Јеси ли се погодио с Турцима, господару?

- Јесам, Марко, напола.

- Па јеси ли нас, Куче отео од Турака?

- По уговору као да моји не могу бити! - мирно ће књаз.

Марку као да очи искочише.

- Господару, разриједисмо им војску да не покоре Цетиње, а ти склапаш погодбу какву они хоће! - што нијеси мене дозва, па да им ја саставим уговор.

- Остави, Марко! Учинио сам како се могло. Није ни то заувијек?

- И ми, Кучи, опет морамо под Турке, пошто им порушисмо куле! Господару, вићу, да и ја, и Кучи остасмо на зли пут! - викне Марко и без збогом оде.

Била је јесен и Кучи који побјегоше у планине, чувши за мир, пожурише натраг у своја изгорјела села, да их не затече зима. Ти збјегови жена, дјеце и стараца, који из мрачних кланаца, непроходних висова и горских шума начинише насеља биједе и јада, постадоше узвишеним колијевкама великих српских народних јунака. Док им мужеви гинуше у бојевима, жене су у збјеговима подносиле крваве патње. Марко је желио "кучко робље", како називаше Куче откад бијаху под Турцима, пребацити у Србију, да се не враћају међу Турке на згаришта. Знао је он добро, како се Турци свете Кучима. Био је сигуран, да би Кучи овога пута горе него икада платили рушење царских кула.

Када је Марко стигао на комску планину, затекао је још нешто људи, јер су се већ сви вратили ви своја села.

- А што то учињесте? Ко вас наговори, Бога не видио, да идете под турски нож?

- Па, Марко - рекоше - ето иде снијег. Мразови су већ љути. Ако нас овдје ухвати зима, сви изгинусмо! Знадеш и сам да су збјегови зими у овим планинама готова смрт. Дјецу преполовисмо у овом Божјем камену. Многе су жене родиле, храна је слаба, па што ћемо? Боље је погинути на свом огњишту какво било, но у ови проклети крш, ђе ти вук и међед тргају хљеб из руку! - говораше млада жена, висока, сјајних крупних црних очију, држећи у наручју чедо.

Марко, мрзовољан и забринут, обиђе један дио планине. Коначио је у пастирским колибама и хранио се сиром и млијеком, прегледавајући заклоништа. Мучан бијаше живот у збјеговима. На голи камен просуле жене траву, у камену начиниле мала огњишта да варе млијеко и скроб, а гдје бијаху шпиљске удубине, ту је кров био мокар камен. О мученичкој немаштини, о тврдоћи живота, о јаду и чемеру причаху трагови збјегова, и Марко, замишљен и потресен, врати се у Медун. лако је и он небројено пута у своме дјетињству зимовао у збјеговима, и био шибан мразовима студених ноћи, овога пута причињеше му се збјегови право мучилиште. Још бијаше засићен тешким успоменама о логоровању својих чета. Ратовање је било Кучима најдражи посао. Њихови логори увијек одјекиваху пјесмом. Пировала су јуначка срца, жељна боја и бојне славе. Безбрижни, не мислећи ни на што осим на бој и пљачку, далеко од свега што забрињаваше људско срце, Кучи се ратујући предаваху некој дубокој ведрини, као да свјесни испуњавају велики историјски задатак на југу Европе, иако незнани и непризнавани. У ратној вјештини постигоше вјештину и срчаност Хомерових јунака и оних из Ниебелунгена. Дубока вјера у Христа и прекогробни живот, вјера у награду за јунаштво за обрану отаџбине, коначно од прађедова у крв усађено, увјерење о најчаснијој смрти на бојном пољу, учиње Црну Гору, Брда и Куче поприштем јунаштва, која сачињавају најљепшу херојску епику људског рода.

Кад стиже у Куче, војвода Марко затече људе у поправљању домова, и видје како скубу јесењу траву да покрију кровове. Радили су без страха, као да не знаду за Турке.

Саво Паунов Јокановић стајаше пред својом кућом, из које одјекиваше ведра ђевојачка пјесма.

- Помага ти Бог, Марко!

- Бог ти помога, Саво! А што чујем? У твојој кући ромори пјесма? Хвала Богу!

- Е, ђе је младости, никада не гине пјесме.

Марко исприча Саву да је наумио преселити Куче у Србију, док се не уједини Црна Гора, али да су му Кучи покварили рачуне.

- Много ми пропатисмо, Марко, у посљедње вријеме. Дојадило је народу живјети ка звјерка у планину и камен. А сви Кучи вјерују у тебе.

- Што има да вјерују, бестије? - плане Марко. Бујни чуперци испод капе падоше му на чело, и зајапурен, усплахирен, сав порасте. - Ми Кучи опет остадосмо под Турцима, а слаби смо да се сами ослободимо. Ја мислим да нам не преостаје друго, него да ускочимо у Србију и заувијек се курталишемо зулума. Ја сам хтио да вас све пребацим у Србију, а онда да се вратим и водим бој са поганским синовима. Али сада је прекасно. Сада ћете са мном када треба.

- И хоћемо, Марко.

Долазак војводе Марка узбунио је цио Медун. Сви су очекивали да ће им донијети добре гласе, али он бијаше мрк и набусит.

- Варате се, ако мислите да вам сада могу помоћи! Никад нијесмо били слаби и нејаки ка данас. Ја ћу гледати да ублажим Турке, али ако ћемо право, имају разлог да нам враћају мило за друго.

- Зима долази, Марко!

Марко се тешко замислио. На његово отворено чело сједе облак великих брига. Прошетао је кроз Медун. Срио је и турску посаду, која је логоровала у рушевинама кула. Заповиједник чете поздравио га је по војнички.

- Одакле си ти, јуначе? - упита га Марко.

- Из Колашина.

- Па те амо посла султан, да ту гинеш?

- Не зна се!

МАРКО, СПУШКЕ ПАШЕ И ЈУСО МУЧИН

Марко је прегледавао све куће по Медуну, посавјетовао се с људима, а онда позвао једнога момка.

- Поћи ћеш одмах у Подгорицу.

- Слушам!

- Наћи ћеш Јуса Мучина. Нека одмах дође у Дољане. Ја га тамо чекам.

Јусо Мучин био је виђен Турчин, горостас, савјетник подгоричкога паше.

Ускоро се Марко нашао у Дољанима са Јусом.

- Ти знаш како сада стоји с нама Кучима! Народ много пати. Нема вајде опирати се сада; но, Јусо, ајде, дађу Турцима мирно све Куче, али на твоје поштење. Буди им ти забит и чувар. Само ти можеш народ сачувати од турскога зулума.

- Не смијем, Марко, ништа примит ни обећат. Него, дођи ти нашем цару, па ћеш их ласно заштитит и сачуват од свакога, јер ће ти цар дат да судиш не само Кучима и другијема Србима, него и Турцима.

- Нећу ја, Јусо, да се враћам у Куче. Ваљадни ми, Јусо, Кучима, ка што је ваља бег Зотовић Дрекаловићима у своје вријеме.

- Слушај, Марко, да им ти не можеш ваљат, ја би их узео. Али кад ти можеш, а нећеш, ондар нећу ни ја.

Растали су се као пријатељи.

Марко одмах позове Нова Спасојева и пође у Спуж. Пролазећи крај куће војводе Брацана, викне га овај:

- Куда ћеш, Марко?

- Ајде погоди!

- Валај, не бих знао.

- У Спуж, пашама!

Војвода Брацан, крупан човјек дивнога орловскога лика, истрчи из авлије, прилети Марку и ухвати га за руку.

- Марко, брате!

- Идем да очувам моје Куче, ако могу.

У Спужу су тај час боравили и логоровали Дервиш-паша, Авди-паша Черкез и Смајил-паша са још четири паше. Турски аскер који се борио на Фундини и на Ублима, и аскер који је требао да осваја Цетиње није се послије углављена мира вратио у Турску, него је боравио са својим пашама у Спужу. Пасти у њихове шаке, значило је готову погибију, стога војвода Брацан, чувши за Маркову одлуку, упије задивљен поглед у Марка и просузи.

- Ајде, војвода Марко, и да си прост! Не надам се да ћу те икада више очима виђет, јер тамо је Авди-паша Черкез, твој заклети непријатељ, а сви Турци које си млатио четујући са Јошом Станојевим, били су у његов

пашалук, и све су турске давије на вас пред њега излазиле. Он је највише пара дава ко ће му твоју и Јошову главу донијет, а данас му је ти, ето, понесе у његов логор, без паре! И да те неће оштетит, неће те пустит жива оволики силни Турци да прођеш до Спужа. Али, ајде, на аманет Божји, јер не може бит другојачије. Ваља да идеш, и ако се жив вратиш и донесеш ми вјеру од Турака да ме не ћерају из ове мале сувоте, коју сам, ево видиш, травом покрио, потписаћу се, да од куће никад ни глобара не буде, иако сам војвода.

- Не бој се, Брацане! - и пође.

Путовао је много ноћу, јер су Турци били по свим странама, а његову су главу сви тражили. Дуго је Марко чекао да буде примљен. Паше су сједјеле под великим свиленим шатором. Подвијених ногу диванили су, пушили и сркали мирисну каву. Кад угледаше Марка одјевена у богато војводско одијело, поносна и мужевна погледа, проматраху га са задовољством.

- А, доша си, војвода! - викне Авди-паша Черкез и одби густи дим. У очима му заигра злобан смијешак.

- Ја ево, доша!

- А како си? - упита Дервиш-паша, крупан Турчин широке црне браде, са свиленом зеленом чалмом на просиједој глави.

- Ја, спрема мојега мјеста, добро.

- Боље би учинио, војвода, да си прије дошао - рече Авди-паша намрштивши обрве.

- Ако бидне добро, доста је рано.

Паше се погледаше.

- А ко тебе шаље? - тихо ће Дервиш-паша.

- Кучи!

- А што имају још тражити од нас крмски синови, пошто нам побише цио аскер? - накостријеши се Авди-паша Черкез и нацери на Марка дебеле уснице.

- Немој тако, честити паша! - гласно ће Марко. - Кучи су и данас јаки. А ти добро знаш да је Кучу сваки бој - сватови.

Авди-паша се смрче.

- Кучи су наши, мимо ће Дервиш-паша - и зато - ту паша престаде говорити, јер у чадор уђе витак младић у коме Марко упозна подгоричкога пашу.

- Војвода Марко! насмијеши се дошљак. - Кад ћемо се нас двојица престати гледати?

- Лако ћемо зато!

- Како лако?

- Предајте нас натраг књазу, оставите освојене земље, повуците аскер и с њим се повратите одакле сте дошли.

Паше се насмију, осим Авди-паше Черкеза.

- Алчак си ти, војводо! добаци Дервиш-паша. - Да не чекамо султанову јазију, пошли би с тобом на Цетиње!

- Никада турска војска неће у Цетиње док је иједан Црногорац жив.

- Оставимо то сад, војводо, него нам право реци, како су смјели Кучи, турско робље, учињет онолико зла по Фундини и Медуну?

- Рат је рат!

- Тако је! одобри Дервиш-паша. - Него што си доша?

- Да заштитим Куче.

- Добро! Кад си доша, ми ти дајемо војводство над Кучима.

- Нијесам ја дошао ради главарства, но за други посао.

- Добро! Али ми тебе постављамо за главара.

- Све што могнем учињет за цара и цареве већиле, чињећу.

Авди-паша се презриво осмјехну.

- Е, па ми те, ето, постављамо за војводу над Кучима.

- Не ваља тако, честити пашо. Него ви поставите Турчина који ће рају чувати од зулумћара.

Паше заћуташе и опет се погледаше. Они су прије Маркова доласка закључили да буду блажи према Кучима, јер ако се Кучи опет подигну на отпор, могло би европској комисији дозлогрдити вјечно незадовољство Куча, и опет их вратити под Цетиње. То би покварило све рачуне Високој Порти.

- Велиш да поставимо Турчина? - опрезно ће Дервиш-паша.

- Тако је!

- Ова ти вриједи, војводо! - рече подгорички паша.

- Не знамо кога би Турчина поставили - јави се Авди-паша Черкез.

- Јуса Мучина Крњића - нагласи Марко - ако ћете најбољега.

Пашама синуше очи од радости.

- Ашколсум, ашколсум, сенет твоја ријеч! - кликнуше паше.

- Добро је. Онда пошљи нам Куче из царске границе, сви нека дођу к нама, да им метнемо ред и потпишемо: ко је прије био војвода,

нека је и сад! Плаћа која је коме пријед 'одила, 'одиће му и сад.

- Тако ће ићи, честити паша. Чојство рађа чојство! Честита помоћ Кучима враћаће вам се двоструко.

- Али пази, војводо! - подераним, оштрим гласом ће Авди-паша Черкез - ова милост што је дадосмо сада Кучима, траје док је раја послушна. Ако Кучи само мало врдну, ваплахи, скупо ће платит погани крмци!

- Нијесу оно крмци, паша, - подигне глас Марко Миљанов - но Божји створови који се никога не боје до Бога! Ви можете одмах опозват што обећасте, па опет Кучи ће остат живи и знаће се бранит, јер пет хиљада кучких пушака које чекају на мој знак, вриједе више но других педесет хиљада. И знај добро, ти Авди-паша, ако иједан Куч претрпи турски зулум ми се завјетовасмо Богу да ћемо јурнути наоштреним јатаганима, па макар и сви изгинули. Него ако ћемо ка људи, добро ће бит! Зато сам и доша. А пријетње су Кучима, вјетар.

Марко је викао и гранао рукама у шатору, као да је говорио својим Кучима.

- Добро си викао, војводо - презриво одмахне руком Авди-паша - и, да су у Турака зечја срца, би се препали!

- И **д**обро је што је ипак војвода уочио да се турска сила не може сломит - јави се Смаил-паша, који је досад ћутао, а био је мален, дебео човјек, танка црна брка и дуге црне браде.

- То ја нијесам уочио, честити паша! То ти кажеш, а не ја! - насмијеши се Марко.

- Ти си нам, Марко, највише јада задавао. Нема куће у турским нахијама коју ти нијеси растужио! - рече подгорички паша.

- Немој тако, честити паша! Нема ни Куча којега не заболе од Турчина!

- Е, враћамо ми, Марко, враћамо! - искеси пожуђеле зубе Авди-паша и, сркну каву. - Али, шућур Алаху, војвода вели да ће отсад раја слушат.

- Ако су Кучи сада саставни дио велике турске царевине, онда нијесу више раја. Кучи нијесу освојени и побијеђени, но су својом вољом пристали да им владате. Ми смо овога пута више турски, милимице но силимице!

- А што ћемо с арачем? - упита Авди-паша и погледа све око себе.

- Ће нема раје, нема ни арача!

- Све ми се чини, војводо, да ми нећемо заједно дуго грабити из једне тепсије! - као пријетњом ће Авди-паша.

- Валај, да ти право кажем, честити паша, и мени се тако чини! - отворено ће Марко. Паше се и још једном згледају и заћуте.

- Онда, како рекосмо, Марко, пошаљи амо Куче, да потпишемо што смо уговарили.

Кад је војвода Марко довршио посао код паша, пође оћмах у Доље и позове Јуса.

- Јусо, паше те поставише главаром над Кучима! - кликне Марко, и пружи Јусу десницу.

- Није требало да то чиниш, Марко! Знаш, то су тешки посли. Јер ја знам да Кучи неће мировати.

- 'Оће сада, Јусо, ја сам наредио. Ја ти овога пута ваљах, па ваљај и ти мене. Пази ми Куче, и ја ћу ти помоћи. Али знај, ако не будеш ваљао, неће ни тебе добро бит.

* * *

У Медуну, крвавом Медуну, влада празнично расположење. Код упола порушене цркве састадоше се Кучи. Све што носи пушку и главарство, нашло се на окупу. Дођоше у најљепшем одијелу и са најбољим оружјем. Све је сјало од небеске ведрине. Бљеска се богато оружје као растопљено сребро. Сви су озбиљни. Ради се о животу. Порушили су све турске куле, мислећи да ће се отет од Турака, а они, ето, опет остадоше њихови! Да су то знали, не би расули збјегове и вратили се на стара огњишта, но би зимовали у планинама, па их макар све снијег затрпао и зима позобала.

Скуп је сазвао војвода Марко. Знало се да је био код паша у Спужу, па ће им сада казати што је и како је. Када је Марко дошао, сви су поскидали капе и учинили му мјесто.

- Добро доша, војводо! - дочекаше га Кучи.

- Боље вас наша, Кучи!

Попе се на камен, скиде капу и заокружи орловским погледом.

Кучи муком умукоше.

- Кучи! - проговори Марко. - Овога пута помога је Бог и вама, и мени. Када се из збјегова повратисте на по'арана огњишта без моје воље и знања, било је касно да вас пребацим у братску Србију. Али ми није срце мировало. Потпадосмо опет под Турке. Они су

још пуни рана од наших пушака и ножева. Књаз на Цетињу бригу брине како ће да спасе и очува свој народ, па му и није до Кућа. Остадосмо сами. Ја сам учинио што сам могао.

- Хвала ти, Марко! - заори се глас скупа.

Он им исприча све што је урадио и постигао код паша. Кучка срца само што не проломише груди од радости.

- А сада, сви главари, пут под ноге, па пашама у Спуж, да вам потврде главарство! Биће све ка и прије. Ето, то сам извршио за вас, Кучи, па хвала Богу!

Тек је Марко свршио, прињоше му стари Кучи, искусни борци, витезови слободе, јунаци, стотине руку испруже се да прихвате поштену Маркову десницу и да је братски стисну.

- Живио војвода Марко! - проломи се поклик раздрагана скупа.

- Живјели, браћо! викне Марко. - Не бојте се, не дам ја преко Кућа, ма погинуо! - подиже руку у вис и стајаше ту у својој мушкој љепоти, пун мужевне отмјености и витешке отворености као народни јунак и првак.

- Ми ћемо увијек за тобом! - викне један борац.

- Брате Марко, брате Марко! - пробије се кроз скуп голем и широк труп војводе Брацана. - Искупио си првјенство Кућа, све си спасао. Бог ти да - загрца јунак и облише га сузе.

- Нека, нека, Брацане! - умирује га Марко, и сам раздраган народном срећом.

- Слава ти, војвода Марко, сада и довијек! - кликне ђедо Саво Паунов Јокановић, трже леденицу и испружи је у ведар дан.

Разлеже се пуцањ. Настаде урнебесно пуцање и клицање.

Усред грмљавине попне се на камен поп Илија. Бијела брада мрси се око паса. Подиже обје руке, свлада зачас грмљавину пушака, угледа мир и прозбори:

- Сине Марко, оно што ти је у тузи и бризи за твоје Куче, полећело из њедара под небеско кубе да измоли од Христа Бога спас народа, примила је милост Господња. Па, хајдемо, јуначки синови, у наш сиротињски дом Господњи, да му кажемо: Хвала ти, Боже!

- Та ти је на мјесту, попе! - груну скуп.

- Остадосмо без епитрахиља, попе! - викне Црни Миле.

- Бог хоће чисто срце попово, а не епитрахиљ! - одговори сиједи светогорац, сиђе са камена и упути се цркви, а за њим сви Кучи.

Послије дугога времена кучка младеж је овога дана, на ужас турске посаде, заиграла коло пред порушеном кулом, а гуслар Раде запјевао уз гусле:

Ласно ти је пјану запјевати,
А сиротној мајци закукати,
Старој баби с ђедом закашљати,
И уз Марка добро војевати,
Младу момку пољубит ђевојку!

"ГОСПОДАРУ, РИЈЕЧ НАТРАГ"

По Марковој наредби, пошли су сви кучки главари пашама у Спуж, и све би онако, како је рекао Марко. Тако се Кучи помирише с Турцима прије но Брда и Црна Гора. Брзо се дочуло на Цетињу да су Кучи с Турцима углавили споразум и да ће одсад самостално иступати. Сва околна племена као Васојевићи, Братоножићи, Пипери и Ровчани, разгласише славу о Марковој одбрани Куча, а и Арнаути га слављаху као најбољега јунака.

Када се Кучи мало опоравише и поправише куће да могу презимити, пуче наједном глас да су пристали уз Турке и примили много злата. Књаз Никола послао је одмах тајне уходе међу Куче, бојећи се да ће, у случају рата, бити уз Турке. У то стиже кучким главарима писмо од рускога конзула у Скадру, којим их позивље да му дођу на разговор. Кучи одмах поручише Марку који се бјеше вратио у Дугу.

- Памет у главу! - Марко ће главарима, дошавши на Медун. - Пазите што ћете говорити, јер недавно бијасте књажеви, сада сте турски, а сјутра да идете Москову у Скадар на разговор, то је све ђаволито. А и Турци кад виде да шуруjемо са Московом, неће нам више вјеровати.

- Ми нећемо конзулу! - рекоше главари.

- Ја не бих тако! Русија нас увијек чува. Не смијемо је изгубити. Треба да пођемо, кад нас зове.

- Ми не знамо говорити конзулу како треба; пођи ти, Марко. Ти си наш први и најбољи.

Тако је Марко кренуо у Скадар са својим теткићем Јолом Пушељиним Гољевићем. Кренули су преко Турске у Врањ и ту коначили код старога пријатеља Омера Пепића. Из Врања у Скадар водио их је Јово Пајовић.

Пут је био опасан, јер су пролазили кроз сама турска села.

Конзул је био старији човјек, крупан с јаким залисцима и обрвама. Марка је дочекао грубо.

- Ви се Кучи играте са милошћу великога Императора!

- По чему? - кратко ће Марко, спреман да дочека буру.

- Што ви радите тамо?

- Како радимо ? Добро радимо!

- Пристадосте уз Турке! - викне конзул и удари руком по столу. - Све ми знамо, немојте мислити, да сте ишта успјели сакрити.

- Вараш се! - подигне Марко глас. - Ништа ми не кријемо, а и немамо што крити. Кучи раде све отворено, јер су поштени.

- Поштени?

- Поштени! загрми Марко скочивши са столице. - Поштени и препоштени у овим тешким временима.

- Колико столица требате, ви Кучи, да водите кучку политику?

- Ми против наше воље припадасмо Турцима. Европска комисија, у којој је сјећела и Русија мајка и заштитница свих Срба, додијели нас старом душманину. Пошто ми нећемо да се крвимо са Турцима, а напуштени од Цетиња, похарани од књажева и Турака, ти нас сада питаш, господине, што радимо! Ето, што радимо: Поправисмо оно мало огњишта које порушише Турци, ископасмо нешто кртоле да је варимо, и чувамо овце које смо могли сакрити у планину од турске пљачке.

- Ви Кучи, па и књаз на Цетињу, изигравате велику милост рускога цара!

- Ми, Кучи, никада! Ако књаз Никола дволичи Русији, не дволиче Кучи! .

Дуго је трајао сукоб између Марка и конзула. На пошљетку је Марку успјело да увјери конзула у исправност Куча, штавише израдио је да се Кучи за свако турско насиље могу њему пожалити. Тако је Марко привео Куче под заштиту велике Русије. На одласку конзул позове преко Марка кучке главаре, савјетовао их штошта и дао им нешто новца за сиротињу.

Тек што је Марко стигао преко Куча у Братоножиће, позван је на Цетиње.

- Што радиш ти, Марко? - грубо га дочека књаз.

- Радим оно, господару, што треба да радим за Куче као Куч!

- Ће живиш?

- У Дуги. То и сам знаш.

- Ја сам мислио да си међу Кучима.

- Ја под Турцима нећу.

- А што си ишао у Скадар везиру?

- Господару, ја сам ишао руском конзулу, а не везиру, и конзул те је изгрдио као превртљивца. Рече да лисичиш, да не слушаш Русију, да намигујеш Турцима.

Књаз се запрепасти.

- Ја не слушам Русију?

- Тако рече! Него, пођи ти, господару до њега, прошећи се мало по турским нахијама, па да чујеш из уста у уши.

- А што си ти уз њега?

- Ја сам, господару, ударио у вику. Валај, још нико у руском конзулату није вика ка ја. Одбранио сам и тебе и Куче.

- Добро си учинио, Марко.

Књаз је мрзио Куче из дубине своје увијек затворене душе. Он би најрадије побио ово непокорно племе, које се одликоваше јуначким презирањем смрти, али му је требало. Знао је добро да су Кучи својим прсима одбили многе турске навале и да би њихово добровољно припадништво Турцима бацило Брда и Црну Гору на кољена пред старим душманином. Иако га је много сметало све већа популарност Маркова и бојао га се, гледао је да га што јаче веже за себе и користи се његовим витешким особинама.

- А збиља сте ви Кучи добро с Турцима?!

Марко осјети књажев жалац, али се савлада.

- Господару, никад се с Турцима не може бит добро! Онда, ми смо Кучи од старина на удару са свих страна. И Турци, и Арбанаси и - знаш и ти ко још.

- Зар ми Црногорци?

- Ти рече!

- Тешке су то ријечи, Марко! - књаз ће, и круто се уозбиљи.

- Тешке, али истините! Знало, знало се нама Кучима грдно смркнути са Цетиња.

- Не знам зато, Марко!

- Био си, господару, ђетић, када Куче стиже друга похара.

- Од кога?

- Питај око себе, ето, питај оца Мирка!

- Зар од Црногораца?

- И више још!

- Говори!

- Од Данила и твога оца Мирка!

- Лажеш, Марко! - провали из књаза бијес.

- Полако, господару! Не знаш ти мене. Никада Марко Миљанов није лага. Ни ка дијете. Него, господару, ако не мислиш да ме заувијек изгубиш, ријеч натраг!

Марко је то говорио, упирући дивљи поглед у зенице младога владара.

За ријеч "лажеш" у његову племену је проговорио огањ, или је човјек изгубио образ.

- Пропитај, ти ђетићу, - продужи Марко нешто тише - па ћеш...

- Ја сам господар и књаз Црне Горе и Брда, а не ђетић, Марко Миљанов! - осорно ће књаз.

МАРКО КЊАЗУ О ПОХАРАМА КУЧА

- Е, доста је, господару! Стишај ти мало крв и више ме не зови! И крене.

- Остани! - полети за њим књаз. - Остани, знаш, уједе ме за срце што рече. Чуо сам свашта о тој похари, но ми ти причај о њој.

- Нећу, господам. Биће ти тешко!

Књаз се замисли, а онда ће нагло:

- Треба, да све знам!

Ускоро су перјаници донијели пршуте, погаче и вина. Књаз је перјаницима наредио да никога не пусте. Тако је Марко, у миру и тишини, два сата причао младоме владару о другој похари Куча. Књаз је блиједио и црвенио, на махове устајао и гласно уздисао; опет сио, питао ово, оно, сав овјешен о уста причаоца.

У сумрак Марко доврши.

- Ето, господам, то је та друга похара Куча. Све сам ти исприча, ка на умрли час. Ја сам Куч, и знам у длаку све. И немој више да се чудиш Кучима што не долазе на Цетиње! У кучкој гори има и сада самораних мајки, којима ова похара утрну огњиште.

Ћутња!

- А што ти, Марко, мислиш, ко је крив за ту похам.

- Арач.

- Дакле непослушност Куча!

- Не, господару! Кучи се неће никад покорит арачу!

Опет ћутња!

- А кад је била прва похара?

- Прва похара? Господару, одуљићу. Ето, освоји већ ноћ. Ваља отпочинути.

- Испричај ми, Марко, и ту похару. Добро је да уједно све чујем. Сада је прилика да чујем, што можебит нећу никада чути. А ради чега је била прва похара, Марко?

- Опет ради арача.

- Причај! Када је то било?

- То је било, чекај господару, то је било, прије стотину двадесет година, дакле хиљаду седам стотина седамдесет и четврте.

- Причај, причај, Марко!

- Та година затекла је Куче изнемогле од ратовања и четовања, слабе од глади и болести. Турци, видећи крајње муке, поновише сваки зулум према њима, да се нико с њима ни састат не може, а камо ли трговат. И кад Турци видјеше да Кучи поднијеше све муке без јаука, изгубише наду, да ће их даља мучења нагнати да им се покоре.

А како су их прије залуду молили да се помире и да цару дају арач ка други, то су им сад тражили само три турске ситне паре на кућу, тек да су записани у царски тефтер ка поданици. Кучи присташе и даше по три паре. Друге године заишту Турци по тридесет пара арача, мислећи да Кучи, тако измучени, а сад данули душом у отворене пазаре, неће заратит. Кад Кучи не дадоше већ заратише, Турци опет снизише арач на три паре, али Кучи ни то не даше.

- Пошто превариште другу годину, знамо што ћете трећу тражит. "У Турчина и у змије љуте каурину нигда вјере нема", рекоше Кучи.

Тада везир посла Пунана Дедина Ораовца, да их наговара да дају арач.

Пунан дође међу Куче и рече:

- Дајте, Дрекаловичи, арач, кумим ве Богом, е ве унавиђела турска сила и поараче ве. Везир ви је смањио арач на пет стотина гроша, за све Куче. Дајте то!

- Не дамо! - одговорише Кучи.

- Дајте, Дрекаловичи, ви сви половину, а ја ћу сам половину, теке да не погинете!

Јави се Синан Перов Мијовић:

- Ја ћу дати Турцима све пет стотина гроша, но виђите, ви Кучи, можете ли примит срамоту, јер смо се и лани осрамотили што смо им дали по три паре, а они ове године тридесет траже.

На то ће Никола Паунов Пејовић:

- Кад ми Турци посијеку свих девет брата и братанића, и мене, онда нека дођу и узму арач.

Тада Кучи викнуше:

- Не дамо арач!

Пунан се врати и каза све везиру.

Када то чује скадарски везир, дадне мито у Куче, да се међу собом издаду, и то му успије. Неки од Кућа примише мито од Турака и издадоше. Знам им и имена. То су: Љуљо Палумбов, Турчин из села Ледина, Пале Лекин, Латинин са села Бањкана, Пунан Дедин, Србин са села Берове, Бећо Савићев, Србин из Лијеве Ријеке. Они узеше од Турака по капу пуља, а свака пуља је тада вриједјела по један и по грош. Турци расуше мито по народу и одбише Куче од Дрекаловича.

- Увијек и свуда, ви Дрекаловићи! - добаци књаз.

- Да, ми Дрекаловићи, господару, били смо увијек тврди! Поменута четворица дијелили су паре народу. Када је Пунан Дедин дијелио Ораовцима, питао је Ола Прашова:

- 'Оћеш ли, стрико, издат Дрекаловиће?

- Не, тако ми душе!

- Ада 'оћеш ли да ти дадем пуљу?

- 'Оћу, тако ми душе!

Ова ријеч и сад живи међу Ораовцима, те друга ораовска села коре Подграђане, кад се поријечкају, говорећи им: "Ви ћете се за пуљу продат, ка што су ви и стари!"

Док су ови четворица дијелили паре, Турци су скупили војску и ударили на Дрекаловиће. Скадарски везир доша је с војском у Зету на кулу Беговића. Ту су му дошла два ораовска јунака Ђула Јованов из Подграда и Ивеза Вуков из Кути. Везир је дава Ђули барјак да иде пред Турцима на Дрекаловиће, но му Ђула рече:

- Не допушта ми православна вјера и част јуначка да војујем против браће!

Везир спусти кроз прозор низа зид барјак и конопац, говорећи:

- Узми, Ђула! Сад које хоћеш, барјак пред војском или конопац на грло!

Говорећи ово, везир је био на прозор од повисоке куле Беговићеве, а Ђуло доље међу војском, улогореном на поље око куле. Искочи између војске и доље испод прозора ће виси барјак и конопац, попе се на штицу повисоко намјештену за вјешала, говорећи: "Помози Боже! 'Оћу конопац на грло, а не барјак против браће. Остављам мога свакога на аманет Дрекаловићима, а ја весело мрем за њих" - заврши и стави омчицу на грло.

Везир му понови:

- Узми Ђула, царско знамење, а скини конопац с грла, да ти не мичу штицу испод ногу.

- Ја ћу, пашо, то учинит сам, да се не муче твоји Турци - рече Ђула, смијешећи се подругљиво па тресну ногом, штица се преврну, а он оста висећи.

Прича се да га је онда упитао издајник Пунан:

- На чију кућу врана прди? Ђула му одговори: "Данас на моју, а сјутра ће на твоју!"

Онда је везир спустио и други конопац покрај барјака и обрнуо очи на Ђулина друга Ивезу.

- 'Оћеш ли ти барјак или конопац?

- Ја ћу што и Ђула!

На то Ивезин рођак, потурчењак Сулејман Кут замоли Авди-пашу Османагића из Подгорице, да му одбрани Ивезу од везира и вјешала.

Авди-паша дохвати Ивезу, да не иде на конопац, говорећи везиру:

- Честити паша, може ли га благо откупити?

- Не!

- Ада може ли мој син да се за њега објеси?

- Не!

- Аман, могу, све ћу дати, а њега не дам!

Везир на то заћута, замисли се, па ће:

- Ево ти Ивеза, поклањам ти га!

Међутим Саво Стојанов Ораовац, из села Лазораца, није чекао да се Ђула макне с вјешала, но је покрај њега барјак узео и кренуо пред војском турском вичући: "За мном ко је јунак!"

Скадарски везир разредио је војску тако да удари са седам страна. Босански и херцеговачки бегови ударе преко Купусаца, Мећикукић преко Биоча, бег Зотовић с турским и арбанашким главарима преко Фундине, Хусеин Хот с горњом Арбанијом преко Затријепча, бег Шаба нагић и паша Махмутбеговић од Старе Србије преко Ораовца, капетан Мекић од Колашина преко Веруше, а везир с његовом војском на Медун.

Кад је везир дошао на Медун, Дрекаловићи, видећи да се не могу одупријети издајству и толикој турској сили, нијесу се затворили у град ка раније, но су начињели ша-

нац на Ублима, крај Гомилица. Ту су чекали Турке, а стоку, жене и ђецу пређерали у Малу Ријеку, мислећи да их ту неће Турци наћи. Везирова војска прва је ударили на шанац. Ту су се бранили док су их опколиле и друге војске које су предводили вјешти издајници.

Дрекаловића је под оружјем било стотину и четрдесет, од којих Турци посјекоше у шанцу седамдесет, а остатак побјеже к Малој Ријеци. Ту је погинуо и онај Никола Паунов са девет брата и братанића. Остатак је утекао из шанца. Турску војску из доње Арбаније предводио је Пунан Дедин и стигла је ноћу у ораовско село Кути до куће Ивезе Вукова. Ивезин брат је побјегао, а војска се уконачила у његовој кући и на одласку све разграбила до посљедњег сања.

Од Ораова преко Безјова горњим крајем кучкијех села, па све до врх Цвилина турска је војска палила и жарила. Кучи су узмицали бијући се до на Џепину за Цвилином. Ту се налази дебео дуб, ка стог сијена. Иза тога дуба као из шанца, били су се неколико Куча с Турцима, док су их приморали на бјегство. Стари Бјелан Мићков, бијеле браде до појаса, није носио оружје. Ту је дошао на тољаги. Он ће дружини:

- Ја, душе ди, даље не могу бјежат'. Дајте ми пушку, да се замијеним кад дођу да ме посијеку. Ви бјежите и да вам је просто!

Дадоше му пушку па се измакоше у крш. Турци се примакоше дубу и Бјелану. Један је ишао пред дружином, са зеленом чалмом око главе. Кад се примаче, пуче Бјеланова пушка и Турчин паде с коња.

Бјеланова дружина завика:

- Аферин, старче! Душа ти се веселила! Сад нека ти није жа умријет!

Ту код дуба посјекоше старца.

Зна се да се ту одликова ка јунак Нишко Вулин из Подграда. Срио се на међдан са Селчанином и гађали се пушкфуна. Арбанас је пао мртав, а Нишко умакао жив у гору. Сестру му, Кошу, која је с њим била у бој, Арбанаси заробише, али је главама платише и Нишку вратише!

Марко Миљанов стаде, отре марамицом зној, уздахне и замуча.

- Господару, сад ћеш чути јада и јунаштва, да ти срце цикне!

- Даље! - тихо ће млади владар.

Марко продужи:

- Војске су се састале са седам страна и опколиле врхове наднесених стијена над Кучима и Малом Ријеком. У ту сапртију није смио уљећи ниједан турски војник, једно од врлети, а друго од кучке пушке.

У турској војсци паде зла ријеч:

"Урвајте камење на њих! Друго им се ништа не може!"

Кад поче ковитлање камења - настаде стра' Божји! Низ вратоломне малоријечке висове урвао се камен за каменом и гору ломио. Ко је то гледа, прича је да "таквих громова није на живе душе падало". Кучи који не изгибоше побјегну са женама и ђецом преко Мале Ријеке, а све живо остаде Турцима у руке. Чељад пријеђоше ријеку бјежећи преко Братоножица. Поп Машко, братоножићки главар, кад виђе Куче дје бјеже к њему, повика:

- Натраг, море, нема преко мене бјежања!

Кад су тај глас чули Кучи, помислише да ће постат турско робље, јер Братоножићи не дају напријед, а турска војска приснажује озад.

Умрије нада, стиже очајничка мука. Сједе тако у стрмениту страну повисоко од воде, ђе их Турци не могу хватати. У овом бојy се очајнички борише: Беле Мартинов Поповић с Горњега Медуна, Савко Попов Ивановић, Љакић Станојев Љаковић, Ђуро Толев Ивановић и Перош Вишов Ивановић с Доњега Медуна, Дрекаловићи; онда Чобо Манојлов Љуљановић с Кржање и Јоко Аџин Живковић с Убала, и још много одличније јунака Дрекаловића и других Куча.

Док су се они тако борили, одлучни да се колју до посљедњега, чу се међу њима глас:

- Ено пећина на десно према нас, бјеж'мо к њој!

У тај мах полеће сви к пећини, прво жене, ђеца и болесни, а за њима ускоче и остали борци.

Сада Турци јурнуше на пећину, ка на готов лов. Улазак ружан, стрмен и каменит. Кад Турци дођоше на врата пећине, Кучи их дочекаше пушкама и камењем и грдно побише! И мртви и здрави котрљали су се на врат и на нос низа стране и падали у воду. Тако Турци стрекну и узмакну, а Кучи из пећине јурну за њима са голим ножевима и пођерају их до воде. Турци се групишу и одупру. Нагнаше их поново у пећину. Дошавши опет до грла пећине, не јуришаху ка прије, но запуцаше у

свод од пећине. Олово је падало ка град, ударало у свод, а од свода се одбијало и падало на чељад, која су лежала покривена дроњцима. Олово је толико даждило да су га жене згртале и бацале са ђетињих покривача. Примицали су се све дубље грлу пећине. Наста кркљанац и борба прса у прса с ножевима и камењем.

Кад и Кучима неста муниције и камења, завлада страва и настаде лелек, писка и кукњава жена и ђеце. Турци се нарогушише и зашемлучише како они који су се борили пред самом пећином, тако и остала царска ордија.

Алакнуше:

- Излаз', робе, на аман!

- Удри, Турчине, нема амана! - одговорише из пећине Савко Попов, Љакић Станојев и други.

Ка што реко, бранише се ножевима и пушкама тољашке. И само посуђе послужи им за одбрану. Бију Турке на грлу од пећине: Котловима, штруглама, ваганима и комадима хљеба. Жене развиле ђецу из колијевака и колијевкама бију Турке! Једна није имала када извадит дијете, па је ударила Турчина с колијевлиом и ђететом по глави, док се преврнуо и пао на другога, други на трећега. Тако су се превртали један преко другога да се није знало колико их пало низ пећину,

Млади књаз и још једанпут уздахне, обриса зној са чела и образа, и сав се очима и ушима упиљи у приповиједача.

Пушка не пуца! Удараху се чим ко кога стигне. У то Мара Мартинова нађе фишек у торбици и даде га сину Белу да напуни пушку. Турски барјактар ускочи у пећину к Белу. Једанак им пушке запуцаше и обојица падоше мртви. Кучи уграбише фишеке с барјактара, напунише пушке и побише Турке који се бјеху начетили на грлу пећине. Турци устукнуше, а Кучи јуриш за њима до воде! Са убијених скидоше пушке и муницију и опет се склонише у пећину.

Озари их нова нада и вјера у Бога да ће издржати. Изгуби се страх, да ће Турци свршити данас што нијесу могли јуче. Кучи су били необично раздрагани овим продужењем вијека. Сад имају бар нешто фишека, да још који Турчин сјутра пане на грло пећине. Ноћ се примаче, моћи ће се живјет до сјутра.

У пећини су коначили живи, мртви и рањеници заједно.

Нећу, господару, да ти причам; како су људи провели ту ноћ на влажној земљи, гладни, уморни, како се вечерало, спало, о чем се говорило; како су се рањеници по пећини у невидјелици без воде и друге понуде ваљали у крви, јечући и зовући Бога у помоћ да им душу прими и спасе их мучења; како су здрави стражу чували, на помрк људи и жена, камење купили и уносили у пећину, да се сјутра бране кад дођу Турци, а не буде фишека; како су мајке ђецу замукивале, кад су 'љеба тражила, којега није било. А ко има осјећај и био је на муци, само ће му се казат!

... Марко спусти глас и замукне! Књаз погледа: Марко је био сав обливен сузама. Неколико пута сркнуо је вина из чаше и брисао сузе. Неки дубоки жал сједе му на наобличено чело.

- Прође ноћ - настави Марко - а настаде дан.

Турска пословица каже: "Мудар Турчин с кола фата зеца, ни трошећи, ни за њим трчећи!" Тако и сад наредише да им се без трошка из пећине предаду. Поручили су Братоножићима, да утврде путове, да не утеку из пећине. Не треба лудо гинути, мисле Турци, јер Кучи сада имају и фишека и камења. Осим тога су знали да у пећини нема хљеба ни другога о чему се живи, па су вјеровали да ће им Кучи лако пасти у шаке.

Везир је доша с Медуна на Косор и метнуо лагум у цркву. Не би како је мислио, јер лагум сруши само један дио цркве, а сагоре и један дио његова шатора. Врати се на Медун гдје је чекао да му робље из пећине само дође.

Али Бог посла спасење.

- Хвала Богу! - кликне млади књаз.

Ровачки војвода Миња Радулов, кад је чуо и видио да изгореше Кучи, крене са својим Ровчанима.

- Част му! - повиче књаз.

- У помоћ, као што је и прије долазио у Орљево и кулу Рашовића. Али сад му не даше доћи Бећо Савићев са Лијеворечанима. Побише се и Ровчани мораше натраг.

- Страхота! - устаде књаз.

- Онда војвода узме два друга и пође гором беспутице између братоношких и љеворечких села и мало прије мрака стигне на високе

малоречке стијене према турској војсци. Разгледавши турске страже и улаз пећине, потихо ће у пећину:

- Добро вече! Диж'те се да бјежимо!

Положише мртве једнога до другога, међу које бијаху и двије жене. За рањенике нареди носила, да се носе кријӯћи преко од Братоножића. Заповиједи да се не смије говорит, ни кашљат, и да се пази на сваки корак, да никоме не ц̄аракне камен под ногом, чак и дијете у колијевци којему мајка не би могла угушит плач сисом, руком или чим било, боље да се закоље, јер чује ли стража, све пропаде!

Најприје кренуше са дванаест рањеника, које су носили. Из пећине су морали одит уз високу стрмениту страну, куда нема ни козје путине. Наставише преко братоношких брда, кроз беспутан крш. Ту је било и по бијелом дану тешко ићи, а камо ли по невиђелици, премрлом робљу. Ту рањени мртве носе, јер је више одолио глад и умор здравоме, него рањеноме. Бјежали су преко Змијинца испод села Кисјелице и Лутова поврх морачких стијена Платије. Ту су могли слободније дисат од Братоножића.

Нађоше мртво седморо дјеце у колијевкама, које су мајке угушиле у путу, затискујӯћи им уста да не плачу. Неке мајке нијесу знале да су своју дјецу задавиле, вјеровале су да су им само уста затвориле и да су остала здрава. Сад кад видјеше заплакаше: "Ада, ни моје није живо!"

С Платија су навалили низ велике стрмени на ријеку Морачу, па одатле опет ајд на више све вратоломним путем.

Скоро без даха су стигли у Ровце, ђе их Ровчани братски дочекаше.

- На част им било! - књаз уздахне.

Пошто Кучи прођоше преко Братоножића у Ровца, Турци опљачкаше све братоношко што су имали и за'мише везиру у Подгорицу. С благом братоношким оградио се Везиров мост код Подгорице.

Турци не оставише Куче на миру ни у Ровцима. Поручише Ровчанима да им врате свакога роба, и запријетише да ће им све попалит, ако им не врате: и мушко и женско, и старо и младо од Дрекаловића. Кад видјеше, да им Ровчани не вратише Дрекаловиче, кренуше с војском на њих преко Спужа, Бјелопавлића и Пипера. Ровчани послаше Турцима жену с ђететом у колијевци, да им понуди шишано кумство.

Ровчанка дође на бјелопавличко поље ниже Мартинића, ту срете турску војску, понуди кумство и замоли војсковођу да га прими и да враћа војску. Турци се томе наругаше и опсоваше јој Бога и Св. Јована! На то жена, у свом бијесу, извади иза паса преслицу, на којој је дотле прела вуну, пободе је пред Турцима на ледину и рече:

- Ево ви, Турци, преслица! Ајте на нас, ако ви мајка није курва! - и врати се натраг, а војска крену за њом.

Ова турска кума звала се Прента, а мјесто ђе је побола преслицу назива се Прентина Главица.

Прента је рано стигла у Ровца и јавила да иде турска војска. Ровчани и оно Куча дочекају Турке и побију се. Турци се врате разбијени.

- Тако је, господару, свршила прва похара Куча! - заврши Марко.

Свитало је. Марко је био блијед и уморан. Млади владар Црне Горе и Брда ћутао је и поспаних очију даље зурио у приповиједача.

- То су Марко, велика јунаштва! Пуно је ту и чојства. Често мислим, да је Црна Гора европско пасторче, осуђено, да се само бије с великим душманином.

- Ти си, господару, млад засио на пријесто. Био си у свијету, доста си чуо и видио, па чеш знати, да када се ми овђе успјешно бијемо са старим оружјем, како би тек било, да имамо нове пушке и топове. Вјерујӯ, ми би се сами могли заувијек курталисати турских навала, само да су нам нове пушке. Помози, господару, нашем јадном народу, он је вриједан и пун душе и љубави за своја брда. Наш народ не само да се увијек с некрстом коље, но га даве и рођени синови. Народ је сиромашан, господару, сиромашан! Нико му досад не приђе од књажева ка отац, но увијек ка тлачитељ и мучитељ, а то не ваља! Ја познајем свакога у Црној Гори и Седморо Брда, боље него ти. Зађи међу народ, обиђи нашу сиромаштину, па ћеш стати од чуда: виђећеш витешку сиромаштину, а нигдје фукару ни просјака. Треба вић̄ет како народ живи, чути шта га боли, што му треба и што са нада. Иако смо ми људи брда осуђени на скроб и кртолу, то ништа не значи, уреди ти данак по правди, уреди нову војску, уреди школе, путове и

болнице, ваљане судове и ред, и вјерој, да ћеш створити чудо од мале Црне Горе. Знаш и сам да се досад нико није бринуо за ред и напредак, па и сам народ није научио како треба копати кртолу, садити воћку и уљаник.

- Хвала ти, Марко! - гануто ће млади кнјаз. Знам да искрено говориш. Наумио сам, тако ми Св. Петра, да уредим све што могу.

На истоку је заплавила зора и грануо ведар дан када је Марко изашао из кнјажева двора...

ЈЕДАН ЈЕ МАРКО МИЉАНОВ

Марко је често залазио кнјазу. Племена су чула да се младии кнјаз доста договара и дружи с војводом Марком, и познавајући га као права човјека, јунака и бастадура, бјеше им драго. Када су год дошли странци у посјету кнјазу, он је одмах шиљао за Марка, који је својом јуначком појавом, оштроумљем и разборитошћу и достојанственим држањем улијевао поштовање.

Када је кнјаз пошао у Беч на изложбу, повео је са собом и Марка, да повећа значај његове пратње. Послије Бечa, пропутовали су Италију. Чим се Марко вратио с пута дошао је у Куче и једва дочекао да се нађе међу својима.

Бијаше љето. Народ издигао са стоком у Ком, на планину.

Кад и Марко изађе на Ком, неко викне:

- Благо нама, ево ни војводе Марка!

Брзо се прочу по свим околним катунима и наједном праснуше пушке у част његова доласка. Када околни Арбанаси зачуше пуцањ и дознаше ради кога је све то, истуре и они пушке. Као олуја разлеже се громовити разговор међу катунима. Други дан Арбанаси, Кучи и Црногорци кренуше под оружјем као да ће у бој. Искупе се око војводе Марка да га виде и разговарају. Дошао је и капетан Мараш Марков, католик из Затријепча, и кликне из далека:

- Помага ти Бог, Марко Миљанов!

- Добра, ти срећа, капетане Марашу! Принесите какав пањ капетану да сједне.

Мараш је сио. Послије подужега разговора, Марко га упита.

- Ајде, кажи ми, капетане Марашу, зашто ме сви људи зову војвода Марко, а ти једини: Марко Миљанов?

Сви начулише уши.

Капетан Мараш заокружи погледом по скупу, погледа Марка у очи, па ће:

- Војвода има доста, а Марко је Миљанов само један!

- Тако је! - грлато избаци скуп, и сјати се још тјешње око њега.

- Марко је наш! - чу се старачки глас.

- Јеси ли ти то, старино моја драга, Саво Паунов?

- А да ко, Марко, јуначе?

- Бог ти помага! Па коју ли већ дереш?

- Па, мислим тако, ако се не варам, стотину и се дамнаесту!

- Добар си и честит, ђедо, па те брани небеско сунце!

- Није то баш тако, Марко, но ме држи срце и не да ми под плочу док не скинем још три турске главе, па да намирим равно тридесет!

Скупом завлада ведрина.

- Јеси ли ти најстарији Куч.

- Јесам, валај!

Марко је неколико дана боравио на Кому и много причао с народом. Затим пође на Цетиње, да се поразговори с кнјазом о напретку народа и препорођају земље.

Кнјаз га дочека зловољно и намрштена чела.

- Што те довуче до мене, краљу кучки и арбанашки?

- Нијесам ја, господару, ни да Бог, никакав краљ, ни кучки ни арбанашки, но ме воле и цијене, јер сам им много ваља, ка и тебе! Гледај да и ти тако ваљаш својим Црногорцима и Брђанима, па ће и они тебе волјет и поштоват. Јер, не да ти Бог оно што ти мисле, но оно што ти говоре.

- Треба се знат кокотит ка ти!

- Не кокотит, но се бит и крвит за срећу народа! А што ти је, која ти то поган напуни уши?

- Ето, и Арнаути шемлуче пушкама кад те виде!

- Боље но да у мене пуцају! Тешко је стећ љубав народа.

- Чуј, Марко, ја не дам да ти будеш тобоже неки њихов господар, бар док ја владам овђе на Цетињу.

- Ма, господару, остави такве разговоре! Не ударај ми на образ! Чувај моје пријатељство! - готово цикне Марко.

Оваква Маркова мушкост и одлучност умирише кнјаза.

- Да ми нијеси премио, бацио бих те у тамницу!

- То значи, да нијеси добар господар! Ја ћу ићи сам у тамницу.

Рече, и оштрим корацима остави двор и пође пут тамнице. Сви Црногорци, који се ту задесише, оду за Марком. Књаз остаде сам. И кад виђе што би, нареди да му доведу Марка. Око Марка пред тамницом скупило се толико људи, да су перјаници једва могли дочи до њега.

- Затварају војводу Марка! - викне неко из гомиле. На тај глас полећеше двојица Куча, тргнуше ножеве и кликнуше:

- Не дајмо најбољега!

Када је Марко дошао књазу, он ће добродушно:

- Ти ми одби цио народ!

Тако се свађа заборави.

Војвода се Марко, по жељи књажевој, пресели на Цетиње. Увијек је љетовао на Кому и чувао своје стадо. На Куче није никад заборављао. Пазио их је, учио и по магао. Мирио је завађена братства и јачао. У том су времену Кучи више учинили зла Турцима, но Турци њима.

Тих дана дође куга и помори сву торину Јована Маркова из Загреде. Оста човјек за два дана на празне вериге. Дочуо Марко, па од свога стада десет, од других по двије, три овце, и Јовану пун крд!

У кући је све спавало када је Марко стигао са стадом.

- О, Јоване Марков!

Одмах се у кући сви пробудише. Изађе први Јован. Мрк, неиспаван и расточен од брига.

- Помага ти Бог, војвода! - разведри се Јован.

- Добра ти срећа, Јоване Марков!

- Мене нађе у зли час!

- Јер истина што сам чуо?

- Јест, војводо! Све, све ми поби црквица. Остави ме срећа.

- Не клони! Ево ти сакупих опет стадо, па га гони у Ком.

Човјеку ударише сузе на очи.

Излети из куће милолика жена, пуна туге у црним очима. Разабра о чему се ради, угледа читаво стадо оваца, цикну од радости, прискочи Марку, ухвати га за руку и кликне: "Ти си наш Марко!" Онда се врати у кућу, убере нешто цвијећа посађена крај врата, прискочи Маркову коњу и окити му главу.

- Виле те пратиле, Марко, благо наше најмилије! - кликне, а ђетић од једва десет година изађе у кошуљи на праг и изметну у свјежи јутарњи зрак пушку веселицу. Овце се престрашише од пуцња и све јурну у авлију.

- Ето, знаду овце коме припадају! - насмија се Марко и одјаха у Ком.

МАРКОВ УМИР ВАСОЈЕВИЋА И КЛИМЕНАТА

Мржња између Куча и арбанашкога племена Климената била је пословична у Црној Гори, Брдима, Арбанији и Турској. Гдје се кроз године сретоше Куч и Климент, мрсили су ножеве и бацали огањ из пушака. Нема огњишта у Кучима које није плаћало главом ово непријатељство. У Црној Гори се говорило: "Мрзе се ка Кучи и Клименти!" Марко се дао на тежак посао да измири ова два завађена племена. Храбри Арбанас Лек Зан, Марков добар пријатељ, тумачио је на арбанашки Маркову умну и ватрену бесједу и успије да их измири. Отада се говорло: "Воле се ка Кучи и Клирненти."

Једнога дана дојаха код Марка угледан Климент и затражи му помоћ за измирење са Васојевићима.

- Међу нама сваке године пане крв и похара у планини! Учини Марко суд и пресуди. Како ти кажеш, онако ће бити!

Марко је дуго размишљао. Добро је познавао Клименте и Васојевиће. И једни и други били су јуначке, осветничке и вруће крви.

- Морађу говорити са Васојевићима

- Одреди састанак.

Марко одјаха међу Васојевиће и сазове сеоске главаре. Они се зачудише његову доласку. Васојевићи бијаху једно од најгосподскијега и најљепшега соја у Црној Гори. Високи, витки, пуни мужевнога поноса, са црним изразитим очима, борбени, заточници правде и чојства. Имали су плодну земљу и нијесу робовали сиромаштини као Брђани. Њихово племе било је дуго под Турцима и звало се Шабан-агића Нахија. Нијесу могли од турскога зулума напредовати, и одлуче се на корак који је значио живот и смрт. Под вођством неустрашивога јунака, кремен-карактера Миљана Вуковића, одцијепише се од Турака и присајединише Црној Гори. Турци

од чуда занијемише и док вијећаху што ће, раски конзул савјетова их да се окане оружана напада. Тако Турска остави Васојевиће на миру. Народ се ослободи и препороди. Ускоро од турске нахије поста најкраснији српски врт. Овај нечувени успјех осоколи Васојевиће и много допринесе величини њихова поноса и витештва. Стога је са Васојевићима ваљало опрезно поступати, јер једна незгодна ријеч која се не допада осјетљивим главарима, и измир ће се изјаловити.

Марко разложи главарима о чему се ради, нашто ће један:

- Када си дошао амо, војвода Марко, да мириш крв, добро дошао!

Војвода Миљан Вуковић

Ускоро је углављен састанак у Трепетљиш, на који дођоше Клименти и Васојевићи. Једни и други бијаху у свечаним одијелима под оружјем, озбиљни, свјесни да ће говорити у име мртвих, а у корист живих. Најкасније стиже васојевићки војвода Миљан Вуковић на коњу. Као народни јунак сједио је на немирну вранцу, у богатом одијелу, са царским достојанством гледајући око себе. Крупан, одајући снагу лава, дивна ока и мушкога брка, лично неустрашив и пун чојства. Пред његовом појавом застаде читавом народу дах. Он дође да, у случају нужде, брани своје Васојевиће. Његова личност била је толико важна и значајна, да је још за живота прешла у пјесму и причу.

Устадоше Васојевићи и Клименти. Скину капе.

- Бог ти помога! - груне скуп.

Војвода сједећи на коњу подиже мало руку, обиђе скуп леденим погледом. Прискочише људи и помогоше му сјахати.

Чим сјаха, приђе Марку.

- Здраво, најбољи Кучу!

Јунаци се руковаше и загрлише.

Започеше говори једне и друге стране. Пазило се на сваку ријеч. Марко је дуго слушао. Изгледало је да је свака страна била увјерена о својој правици. Довршише говоре и замукоше.

На то ће Марко, сред највеће тишине:

- Клименти, ви сте криви! Ви ћете платити, а док не скупите новац, дајте ми оружје у залогу.

Сви поскакаше на ноге.

- Војводо, овако неће ићи! - викнуше Клименти и у очима им цикну борбена срџба, опасна, да зачас миран скуп претвори у крваво коло.

- На Мар-Миљанову ријеч морамо пристати викне силан брдски глас климентскога главара Ујк Гиље.

Клименти смире крв и тешка даха предаду оружје. Послије неколико дана донесоше Клименти војвођи Марку новац. Он им врати оружје, а новац пошаље у Васојевиће да се подијели како то одлуче главари.

Овај мир између Васојевића и Климента одјекну кроз цијелу Црну Гору и Брда. Марку су долазила и друга завађена племена и братства да их мири.

- Људи сте и витезови! Доста нас бију Турци, па чувајмо се међу собом. Нема измира крви, ђе обје стране не попуштају. И не смије јуначки сој попустит све, а други ништа, него свак мора да помало попусти. И знајте, увијек је крива и једна и друга страна! Тако вам светога ђедовскога огњишта и благослова ваших колијевака, попуштајте сваки помало и пружите руке мира! Сви смо ми грјешници и кад признамо да смо такви, одмах смо велики и часни. У име угашених домова јуначких и мученичких Црногораца, упркос гробара наших

јунака, пољубите се! Послушајте, па да вас све загрлим - говораше Марко као Богом одабрани миротворац. Представницима завађених племена и братстава задрхта нешто у грудима и очи им прели мокра стакловина. Душмани падоше у загрљај и зачас се задрма цио крај од пушака веселица.

Марко је као орао увијек бдио над Кучима. Сваки је сукоб дошао у његове руке. Књазу је било познато да племенске поглавице долазећи на Цетиње ради ствари свога племена најприје приступају Марку, а онда њему. Био је свјестан да је Марко носилац и представник народне душевне снаге и да га Црна Гора и Брда више цијене и разумијевају него њега. Маркова популарност била је очито на штету његова престижа у народу, и то му је задавало много брига. Кад није могао, упркос тајнога ухођења, ухватити Марка у било каквој радњи која би га одала као злотвора двора, настојао је да му умањи углед и гдјегод може.

Истога љета пођоше из Скадра: Али-паша Бибезић и Перо Јокашев Пејовић, црногорски конзул, преко Подгорице у Куче, у село Биоче, да поставе границе, Одлуче да село Момче потпадне под Турску.

У час кад је Марко излазио из књажева двора, бану пред њега без даха босоног пастир:

- Спасавај!

- Што је?

- Ено, разграничавају! Момче потпаде Турцима! Наши те чекају.

- Ко разграничава?

- Дошли паше, Али-паша и наш Перо Јокашев из Скадра!

- Причекај!

Марко се врати књазу.

- Господару, јеси ли ти одредио Пера Јокашева да удара границе код Биоча?

- Јесам!

- А јеси ли га овластио да даје Турцима што је наше?

- То нијесам.

- А јесам ли ја, господару, комесар за погранична питања?

- Јеси, Марко.

Марко појаха и затече комисију у Биочима. Не силазећи, оштро ће:

- Што сте то кренули да радите?

- Ми смо већ свршили! - насмија се Али-паша.

- Доста сте ми, мислим, раскубали кућу. Ово што сте наумили, занаго нећете!

- Ми нијесмо дошли на зор, но је тако комисија пресудила.

- Комисија без комисије, то не дам! - оштро ће Марко, и оста граница по старом, а паша заклима главом и оде.

Други дан Марко ће одмах ујутро књазу. Исприча му да је село Момче припадало Турцима.

- Пристајеш ли ти, господару, да без пушке дајеш Турцима стопу Црне Горе?

- Никада, Марко!

- Добро. Да знаш, господару, ја сам јучер опет натраг отео Турцима село Момче и границу утврдио по старом.

- Добро си учинио, Марко - намргоди се књаз и више ништа не рече.

Да ствар доконча, Марко узме Баја Видовића и Рагиб-агу, бимбашу и забита кучкога с Медуна, и пођу у Подгорицу паши. Млади паша овога пута дочека Марка оштро.

- Помамио си се, војвода Марко!

- Нијесам се ја помамио! Миљанов, црногорски војвода, не може се помамити, јер му разум Божји помаже, него је теби честити пашо порастао језик откад пушке не мрчимо.

Паша скочи.

- Мушкетаћу те!

- Ајде, покушај, па ћемо виђет чија ће прије полећет глава!

- Зар баш тако говориш?

- Тако, честити паша! Како ти смијеш рећи војводи Марку да се помамио, кад он долази до тебе да уреди послове који могу изазвати и похару? Зар ти тако чуваш твоје Турке?

- Не смијеш тако говорити! - брекну паша.

- Чујеш, Турчине! - маши се Марко леденице - престани с халабуком. Ја сам. изасланик књаза Црне Горе и Брда.

Паша стисну зубе, уприје змијски поглед у Марка и нијемо га проматраше.

- Ја се не бојим да те, у име свијетлога султана, бацим у тамницу. А не варај се, добићу и од скадарскога везира тапију на пресуду.

- Бош посла! Није се још родио Турчин који би војводу Марка посјекао или затворио! Ајде, ако смијеш, дозови свој аскер, да ме вежу, ајде, да видим јеси ли јунак!

Паша стајаше све бледји.

- Кукавица си! Покажи да нијеси! Ето имаш доста аскера!

Марку дрхташе на уснама смијешак дубокога презира. Паши се око очију појавише плави колутови знаци тешкога јада.

- Ето, чекам, Турчине! - не мироваше Марко. Покажи да си јунак! А ја, видиш, смијем да, ти у прса сјурим ову кубуру. Реци ти мени да сам кукавица и да не смијем! Ајде, реци, па да видиш! Али прије него кажеш, узми авдес, јер Марко Миљанов још није слага!

Паша стајаше укочен и Као прикован, зуречи у Марка погледом неизмјерне мржње.

- Мислио си, јадан, да ћеш уплашити Марка Миљанова грајом! Дочекао си ме ка роба, ка свога каваза. А сада видим да си кукавица. Хоћеш да зулумиш над чашћу војводе Марка! Покажи да си прави турски паша! Пријетиш ми тамницом! А кад бих ја тебе пријетио, и спутао бих те као роба, провео кроз турску Подгорицу и довео те спутана књазу на Цетиње, ка муштулук?

Паша и даље стајаше смрзнутих вилица.

- Ништа ти не смијеш, осим издавати фермане искрај пепељака!

- Јао, Марко! - проциједи паша и ухвати се за срце.

Марко се насмија и окрену друговима:

- Ви сте свједоци да сам вратио паши жао за срамоту. А сада, паша, да ми двојица поставимо границе. Али памет у главу, јер се лако може излећи белај и погибија!

Два пуна дана остаде Марко код паше свађајући се. На концу се помирише и споразумјеше. И тако Марко присвоји село Момче са једним дијелом села Кржање заувијек Кучима и Црној Гори.

"СИЛНА ВЛАХА, ОД ЊЕГА ТРАГА НЕ ОСТАЛО"

На задовољство напаћенога народа, наста свуда мир. Али тих дана арбанашка племена Кастринићи, Истринићи, Гаши и Реке побију се са султановом војском. Убију Махмут-пашу, војску потуку и разбију. У страху од султана, похиташе њихови главари књазу на Цетиње, молећи га да их измири са султаном.

Главаре је књазу привео војвода Марко.

- Никада! - одлучно ће књаз. - Имам сам доста посла с Турцима, и нећу да још и туђе бриге товарим на врат.

- Господару! - главари ће, много смо вам помогли против Турака!

- Истина је, господару, многа арбанашка пушка пуцала је на Турчина да нас одбрани - рече војвода Марко.

- Него, да пођем међу Арбанасе да им помогнем.

Књаз је размишљао.

- Они су нам већ много ваљали, и опет ће нам ваљати, господару - опет ће Марко.

- У мене је пуна камара давија мојих Црногораца против вас, па како вам могу помоћи?

- Да, али против заједничкога непријатеља! - добаци Марко.

- Тако је, Мар-Миљан! - главари ће.

Књаз пристаде.

Марко одмах крене на пут и сврати у Медун. Позове Живка Томића да иду заједно.

Живко са зачуди:

- А што баш ја, Марко?

- Човјек си, па треба да ми помогнеш.

- Имаш уза се добре јунаке, па зар...

- Спреми се одмах!

Нева је слушала са прозора.

- Војвода Марко, кумим те Богом, не води оца у Арбанасе! - кликне ђевојка.

- А што прозбори цвијеће? - насмијеши се Марко, угледавши младу љепотицу.

- Зар не знаш, војвода, да отац дугује главу за Леку Арбанаса и сина му Рама?

- Ми не идемо међу Клименте, ђевојко! А да и идемо, глава му је сигурна, јер долазимо да их спасавамо.

Марка су осим Живка пратили Бего Иванов, Дрекаловић, и Милета Вуков, Васојевић. Путовали су преко Плава кријӯћи се, да их не опазе. С много ратничкога лукавства дошуњају се до Кастринића и дођу у кућу њихова главара, на далеко познатога Бињак Алије.

Овај оријаш биковскога трупа и дугих црних брчетина, дочека их са дугим чибуком у устима, сумњиво их мјерећи немирним граорастим очима.

- Одакле сте? - упита мрко Бињак Алија.

- Из Црне Горе.

- И баш мени дођосте?

- Баш, ето, теби!

- А што?

- Књаз из Цетиња шаље нас да ти помогнемо у крвавој давији с Турцима.

- А! - разведри се оријаш.

- А који си ти? - упита Марка.

- Чујао си ти за мене, чујао. Ја сам војвода Марко Миљанов.

Бињак Алија скочи.

- Мар-Миљан? - кликне, прискочи Марку, пружи му руку, а онда нагло отвори прозор, тргне иза паса кубуру и опали: Хабер свима дораслим мушкарцима да дођу.

- Бујриим, бујрум! Добро дошао, војвода! И ви браћо!

Сједајте! Почастио си ме, војводо, што си ми дошао.

Ускоро се скупише околни главари племена. Пуче вијест по цијелој Арбанији о Маркову доласку.

- Хвала ти, војвода Мар-Миљан што нас овесели и охрабри! - гракнуше главари.

Други дан су вијећали. Марко је учио главаре како ће се парничити с Турцима.

- Главно је да кривицу товарите на Турке. Приговорите им да је паша ударио на вас мимо царскога фермана, да вас побије и отме вам оружје.

- Ах, ах! - клицају главари.

- Стога ви иштите накнаду за почињену штету.

- Ах, ах!

- Тражите да вам подигну попаљене домове, плате похарани усјев и врате опљачкане новце.

- Ох, ох!

- Ако то не учине, кажите да нећете ни под живу главу склопити мир.

У то стиже други паша с војском, да казни и укроти Арбанасе. На Марков приједлог, они напишу паши писмо и затраже и више него им је говорио.

Кад паша доби писмо, поручи главарима да дођу на састанак, да им суди, јер су тешко цару згријешили. Марко их научи те послаше паши друго писмо, да они не пристају на његов суд, макар сви живи изгорјели. Паша позове главаре на царску ријеч. Марко је дуго вијећао с главарима што ће, па их савјетова: "Пођите паши, па ако вам што обећа, кажите да прво морате питати народ." Кад виђе паша њихову одлучност, прихвати све захтјеве, осим плаћања крви.

- Треба пребити главу за главу! А царске војске погинуло је више, па чак и један паша.

Главари као да се пренемагаху што ће, рекоше да морају упитати народ, јер ако нешто учине без његова пристанка, биће опет крви. Тако се главари врате.

Кад је војвода Марко чуо и увјерио се да је успоставио мир у корист арбанаских племена, рече задовољан:

- Пристаните на све пашине услове, јер то су управо ваши услови!

Паша се врати с војском натраг. Овај Марков успјех подиже му још више углед међу Арбанасима. Код Бињак Алије приређена је велика гозба, којој су присуствовали арбанаски прваци и јунаци. Тако се ту нађоше из свих крајева Арбаније народне вође, да поздраве Марка и његову пратњу.

У једној групи младих Арбанаса упозна Живко Томић сина рахметли Леке Арбанаса, обучена у ново одијело из чврстога бијелога сукна, са као кукуријек црвеним трамболосом.

Препозна и овај њега, одмах му прић весео и насмијан:

- Познајеш ли ме? - упита Живка, пружајући му руку.

- Познајем! - и збуни се.

- Сада смо измирени, па смијем да ти кажем. Мислио си да ме више никада нећеш виђети, је ли?

- Па и нијесам, синко! - и погледа га оштро у очи.

Рамо се лецне.

- Па ти си ме слао паши у Подгорицу.

- Јесам, али сам знао да си јединац!

Рамо раствори очи као двије црне звијезде. Зарумени се и спусти глас:

- Двапут си ми спасао главу, хвала ти!

Обојица зачас ућуташе.

- Јеси ли ожењен?

Рамо сав уздрхта и проблиједи.

- Нијесам.

Више нијесу говорили. Омела их дружина.

Други дан рано зором враћаше се Марко са пратњом преко Плава на Братоножиче. У Плаву посјети пријатеља Јакупа Ферizовића.

Јашући кроз Плав на красном коњу, у богатој ношњи, витешким држањем и мушком љепотом узбуни цио Плав. Пемба, Јакупова жена, гледала га је кроз прозор. Чула за њега као славнога човјека, одмјерила га по стасу и образу, и виђела да је исто толико диван колико чувен и добар, па ће речи својој другарици која га је такође са прозора промат-рала:

- Силна Влаха! Да Бог да од њега трага не остало!

- Немој, јадна, и ако је Србин, грехота је да се овакав човјек истражи!

- Ја знам што говорим, јер ма кога да остави иза себе, нико не може бити као он, па боље да никога нема, да га не срамоти...

Прије и послије овога похода у Арбанију, Марко је одржавао с њима најбоље везе, увјерен да су Срби и Арбанаси упућени једни на друге, и да Срби од пријатељства с њима могу имати само користи.

Кад се врати на Цетиње, књаз га похвали и постави за члана Великога суда.

МАРКО ПОЗИВА ЈУСА НА МЕЈДАН

Иако је сада живот пролазио без крвљења, ипак се наслућивало да ће доћи немирно доба. У души народа увријежи се мисао, да ће доћи оно што пророк назива "мржња и пустош".

Ратнички дух Црне Горе и Брда снажно занесе цио народ. На скуповима се вијећало само о бојевима и потпиривала све јача жеља за ратовањем. Војвода Марко распаљивао је пламен осветничких ратова.

- Убрзо ће доћи до обрачунавања - говорио је. - Ово што сада Турчин ћути, то значи да се приправља да освоји цијелу Црну Гору. Наш конзул у Цариграду јавља да султан купи силан аскер.

- Да неће султан на Русију? - један ће.

- Не смета Турчину сада Русија, но Црна Гора!

Иако није нико тачно знао рећи што ће бити, свак је осјећао да се приближује опасност. То је био глас народнога духа који је наслућивао невесињску пушку. Понашање Турака око Црне Горе бијаше боље него икада, и то је још више појачавало вјеру у недалеку борбу. Марко је затражио од књаза да може пренијети у Дугу нешто праха и олова, да се нађе, ако устреба. Књаз му прими молбу и сам увјерен у скоро крваво доба.

Тада завлада опасно неповјерење између Црногораца и Турака.

Турци су Марка уходили, јер су знали да крије оружје негдје по кучким пештерама. Војнички суд у Подгорици обрати се на бившега кучкога забита, Јуса Мучина, да прикупи што података. Јусо дозна за све, и, сит Маркове неустрашивости која убрза одвијање догађаја, уцијени Маркову главу. У Подгорици јавна објава изазове право узбуђење. Подгорички Турци су знали да то значи ново проливање крви.

- А што учиње, Јусо, те данас изгуби своју главу? - рече Медо Зечевић. А знаш ли, е војводу Марка не смије ниједан јунак у наше крајеве убит ни позват на мегдан? Кад он ово чује, прије ће убити он тебе, него ти њега и то насред Подгорице, својом руком, а не уцјеном твоје главе.

Јако Бошков, Марков пријатељ, одмах јави Марку о Јусовој намјери и о пристанку српскога одрода Спасоја Петрова, који је обећао Јусу да ће убити Марка.

Као змај долети Марко на Цетиње књазу. Показа Јусово писмо и рече:

- Ето, господару, што ради Јусо Мучин! Јусо је јунак, али није јуначки учинио, кад ме није позва на мејдан, ка што ћу ја њега.

Књазу сине пред душом мисао, и узви се у тајну жељу...

- Загрија си се Марко, охладњећеш!

То Марка још више разљути.

- Нећу, господару, само му нећу уцјењиват главу, но ћу право пред његову кућу.

- У Подгорицу?

- У Подгорицу!

- Остави, Марко! - махне књаз руком.

- Хоћу у Подгорицу, господару, и позваћу га на мејдан.

- Видјећемо, Марко!

Марко оде. Други дан појаше свога бијесна Арнаута. У седло му затакне два револвера. Сам припаше сабљу, затакне револвер за појас, а дугу пушку о рамену, и право Подгорици. Кад је стигао, нађути Арнаута тако, да му је по подгоричким улицама скакао у колаче. И Срби и Турци зачуде се његовој смјелости и доласку. Не обзирући се ни на што, дојаше право до пред Јусову кућу. Позове Јуса да проговоре двије-три ријечи.

Све је ово Јусо чуо. Премирући од страха, слушао је и гледао кроз решетку прозора, али се није смио одазвати. Нареди стражи да каже Марку да је Јусо у Зети.

- Ја сам чуо - кликоваше Марко са коња - да Јусо даје мито за моју главу. Ево сам му је донио, нека је ограби, ако је јунак. Реците му, ако он сам ово не слуша, да ја нећу дават мито за његову главу. Дошао сам и позивам га на мејдан, па да се обидемо!

Оштро рече, окрене Арнаута, који му је још помамније скакао да га је једва задржавао. Огањ му сијеваше испцд копита, а калдрма се дробљаше. Каменице које су леђеле испод челичних копита разбише једноме Турчину главу, а другоме лонац са маслом.

Кад виђе Марко да је човјека оштетио, баци му талир и одјаше даље.

Запањени Турци гледаху за њим.

- Алах, море, ђе нам узе образ! Пободе мејдан насред Подгорице, и Јусо му не смједе изиђ! - уздахну на глас стари Салих-ага.

- Не би ружно било да на мејдан изиђе и други који Турчин. Но не смијете ни један! - рече Рустан Шахов Крњић.

- А што се ти не јави, јуначино? - викне раздражен глас.

- Ех, ја не смијем.

ЈУСОВА ПОГИБИЈА

Марко одјаше у Дугу и исприча све свом рођаку Перу Иванову Поповићу, Дрекаловићу, и Иљу Кучу, Криводољанину. Ови су чували Маркову кућу у Дуги и били му одани. Гледали су у њему најбољега и највећега јунака. Много се забринуше за његову главу.

Увече ће Перо Иљи:

- Ја ћу убити Јуса.

Иља, много старији, лецне се.

- Валај, нећеш! Ти си млађи, а ја сам 'нако већ остарио.

- Ма доста си се ти насјека турских глава за тридесет година четовања по Старој Србији, а сад остави мене.

Ујутро замоли Перо Марка да га пусти да оде на који дан у Врбицу својим родитељима. У Врбици Перо открије своју намјеру брату Вулу и брату од стрица Тодору Ђурову. Дознавши за то и Перов отац, Иван, хтједе и он ићи, сигуран да ће убити Јуса.

- Била би срамота, да се ти под старост ломиш крај своја два сина и братанића, но ти и мајка благословите.

Као да ће у сватове, старац Иван и жена му благослове сина:

- Пази добро, не осрамоти се! Сјети се твога стрица Новака Мартинова, којега Турци мучки убише насред Подгорице, али он, једним зрном из једне пушке, уби двојицу, а из друге трећега, те се тројицом замијени.

Сјутрадан кренуше у Подгорицу Перо, Вуле и Тодор и милолика Миља, сестра Перова и Вулова. Путем збијаху шалу. Миља је брала цвијеће, вила га у крупнеките и натицала их свима на капе као перјанице. Изви се из младих грла и пјесма, која одјекиваше у зеленим дубодолинама губећи се и тонући у тамним кланцима. У Подгорици преноће код Виде Шутиловића, посестриме војводе Марка. Ту су боравили неколико дана и вијећали како ће извршити своју одлуку. Одлучише да убију Јуса на дан кад у Подгорици буде најмање Куча, знајући да ће бити и освете.

Једнога дана Перо оде у судницу, да потражи Јуса.

- О, Перо! Сједи... Каву! - викне момку.

- Нијесам, Јусо, доша да кавенишем код тебе, но да те нешто озбиљно питам.

- Питај!

- Чему дајеш новац за главу Марка Миљанова?

- Их, и зато си...

- А знаш ли ти, да ће тебе Марко убит без иједне паре?

- Остави се, Перо, неко те преварио!

- Није мене нико преварио, Јусо. Но ти чувај своју главу!

- Како он мене може убит код мојих тридесет делија?

- Јусо, војвода Марко имаде код себе бољих јунака но ти што имаш.

- Валај и нема.

- Има и виђећеш и - због ом!

- Их, та мани чоче!

- Нећу твоје каве! - викне Перо и оде.

Код Виде продуже вијећања. Перо је тражио да он сам убије Јуса, а Вуле и Тодор хтједоше да они заједно навале. Напосљетку се споразумјеше да не треба тројица да гину за једнога, него један. Перо за Јуса! По договору, Тодор и Вуле одмакну на Ливаде иза Подгорице, а Перо и сестра му Миља остану код Виде. Перо пренесе оружје у и радњу трговца Ђока Лаковића, поуздана човјека.

Јусо пред вече изађе из суда са својим заптијама. Перо га опази и отрчи у Лаковићеву трговину, али га не нађе. Не нађе ни револвер, ни нож, јер их Лаковић бијаше добро сакрио. Нађе само дугачку пушку, пограби је, покрије кабаницом и похита к Јусу. Стиже га, извуче пушку и викне:

- Јусо, не даде ми оно што си дужан!

Јусо стане, а Перо избаци пушку, обори Јуса на земљу и побјеже. Послије педесетак

корака врати се, у страху да и је Јусо још жив. Кад видје да је мртав, кликне:

- Благо мене сад и довијек!

У тај час притрча Селим Мехор, Јусов заптија, испали кубуру и рани Пера. Затим се са свих страна осу на Пера киша танади и он паде. Турци као бијесни навале ножевима и свега га раскасапе.

- И ову кучку треба пребит!

- Не! Женско је! - успротиве се гласови.

Миља побјеже Вулу и Тодору. Турци је нијесу ни такли. Међутим, њена су браћа већ била побјегла и у бијегу убили два Турчина, посјекли им главе и скинули оружје.

У Подгорици се зачас прочује Јусова погибија. Турци се листом дигоше и ударише на подгоричке Србе. Улицама одјекиваше страхотно пушкарање, трка и клање. Ове ноћи погибе шестнаест Срба.

ПРОЉЕЋЕ 1875.

Црном Гором пукоше гласови: Подгорички Турци поклаше све Србе! Други дан, да је људско око могло прозирати с небеских висина на Црну Гору, угледало би стотине и стотине јуначких скупова, посједака и зборова. Вијећали су о борби с Турцима. Уљеже и распали се у срцима дивља жудња за турском крвљу. Наступи тешко доба: Гдјегод је Црногорац срио Турчина, убио га. На граници учесташе крвави сукоби и отимачине. У старце, жене и ђецу појача дух јунаштва. Чуло се гдје Црногорке говоре ђеци:

- Не пиј, рано, хладну воду ознојен. Прехладићеш душу, па ко ће светит?

Кроз Црну Гору и Брда кретаху гласници племена носећи вијести, и све као да је већ проглашен рат. Свако огњиште спремило се да дочека најгоре: Похару и збјег у гору, гдје не може стићи турско копито. Попови на зборовима величаху смрт у борби с Турчином, и не би мушке душе која не би јурнула с голим ножем на Турчина. У Херцеговини се народ притајио и само што не букну пламен. Гласници из Херцеговине причаху да је свака кућа снабдјевена пушкама и на уговорени знак, грунуће у Невесињу, а онда ће започети борба за ослобођење Црне Горе и Брда. Сви упријеше очи на Цетиње. Књаз Никола примаше племенске поглаваре врло топло, дариваше их и храбраше. Војвода Марко подјаривао је ратнички дух пламеним говорима.

То је било рано у прољеће 1875.

Кучи бијаху као одувијек први на удару. Њих су Турци највише мрзили. Уздајући се у своје јунаштво и беспримјерно ратничко искуство, Кучи нијесу презали ни од највеће турске војске. Они су се у свим бојевима с Турцима користили великом тактиком срчаности: Скакањем у турске шанчеве са голим ножевима у рукама. Оваквим јуришима Турци су редовито подлегли, савладани више страхом и језивим бљеском наоштрених ножева, него кучком бројношћу.

Усред тихога приправљања на борбу, задеси војводу Марка тешка несрећа. Умре му мајка Борика, жена делија и баница народна, за њом отац Миљан, послије и жена, сви у најкраће вријеме. Овај ударац Марко је поднио као јунак, а сауђешће цијелога народа много га утјеши. Још се не смирише плоче на гробовима, дојави Марку један Куч из Подгорице, да ће Турци скоро навалити. Љутио га је књажев мир. Пошао је на Цетиње.

- Господару, ми ћемо замало грдно ратовати.

- Знам, Марко!

- Па онда, господару?

- Не бојим се.

- Баш?

- Моји ће јунаци побиједити.

- Лијепо је то, господару, али ваља већ сада знати како ћемо распоредити војску.

- Како сте досад ратовали?

- Господару, ти треба да нас водиш.

- А зашто имам војводе?

- Лијепо је, господару, да имаш толику вјеру у војводе, али...

- Не учи ти мене, Марко, што ћу ја.

- Добро, господару, али, пушака нам дај.

- Добићете.

- Господару, бојим се да твоја 'ладна крв за ови рат не помами Турке. Црна Гора иде у велике догадјаје. Ми смо сами. Србија мучи своју муку. Русија је далеко. Све државе имаду ново оружје, а ми ка просјаци.

- Ново оружје - нестрпљиво гракне књаз и сав у лицу помодри. - Увијек ми долазиш с тим новим оружјем. Немам га! И откуд? Набавите га, ако га тако цијените!

Марку се накостријеши просиједа глава к'о грива у лава:

- Зар тако, господару?

- Тако, Марко! Одакле мени милијуни за нове пушке, када ми народ нема доста ни кртоле?

- Унаприједи земљу! Унаприједи народ! Даде се из Црне Горе много учињети. Вићесмо што учинише Италијани из својих мочвара и брдовитих крајева. Онда, господару, нађи добрих пријатеља Црној Гори и они ће помоћи. Ено братске Србије! Зашто не одеш у Београд? Обиђи своју браћу. Даће нешто Русија, па и други, ако знадеш да тражиш, и биће свега.

- А, ти мислиш да пребацим преко рамена торбу и просјачим по Европи?

- Немој тако, господару! Нећемо моћи увијек сами ратовати. Турци имају нове пушке, нове топове, а ми старе.

Књаз устаде и замишљено корачаше по соби.

- Онда, господару, зађи мало у народ. Има их, много има, који те још нијесу виђели. Тешко је Црногорцу из далеких нахија прикрадати се кроз камените горе на Цетиње. Пођи народу их сусрет, па се поразговори с њим. Црна Гора треба данас да те види својим очима. Немој, господару, ка Данило бјежати од својих Црногораца. Он се ка вук боја за своју главу, јер није има чисту савјест, али ти си млад, обећајеш народу препород, па му се покажи. Сви ће они за тебе давати своје главе, остаће сакати, богаљи, па иди да бар видиш ко то за тебе гине. Послушај ме, господару.

Књаз се тргне из сањарија.

- Ја сам ти, Марко, већ говорио да ћу полагано с временом све учињет. Али не иде то тако лако!

- Знам, господару, али почни нешто, барем почни.

- Мислим ја на све, буди увјерен.

- Добро, али пушака, пушака нам дај. Треба их одмах набављати.

- Да пођеш у Србију? - нагло ће књаз.

- Сада?

- Не! Сада треба да си оће.

- Шаљи којега од старих војвода.

- Тако, да!

- Ако израде дабро је, а не израде ли, нијесмо ништа изгубили.

- Тако ћемо!

- А какоо би било, господару, да пошаљеш кога од твога дома?

- Што, од Петровића? Никада. Мој Марко, нијесам ја баштован, који пушта хртове да му бране башту.

- Ти знаш најбоље, господару!

Марко је изашао из двора дубоко замишљен.

ФУНДИНА, ТУРСКО ГУБИЛИШТЕ

Љето. Пуно сунца. Небо разгаљено, планине одјевене у зелену халину горских ливада, а љубичаста тиморја пропињу се у бескрајне висине као да се моле.

Турска је Црној Гори најавила рат. Црногорски конзул у Цариграду спремио се на одлазак. Европска штампа упрла очи на Балкан. Руски император поручио књазу да не клоне, да Русија неће заборавити на Црну Гору и да ће обавјестити велике силе о турској политици на Балкану. Енглески, аустријски и руски конзули на Цетињу опсједају књажев двор и живо прате развој догађаја. Ситуација је опасна. Када је књаз чету својих перјаника разаслао на коњима у Црну Гору и Брда да објаве рат с Турском, племенске поглавице похиташе на Цетиње, да се посавјетују. Књаз их прими нерасположен и рече им да засад поступају како и досад.

Војвода Марко није силазио с коња. Као орао летио је од једнога племена до другога, савјетовао, упућива и храбрио. Примивши од књаза нешто оружја, пође у Куче, на Косор, и раздијели га: сваком другом даде пушку и дванаест метака.

- Јади нас снашли, војводо! - викнуше људи. - Зар само то?

- А ће су нама пушке? - цикнуше други, којима не западе оружје.

- Вама не требају пушке. Ви се не смијете с Турцима бит, но ви је доста и по једна шипка од пушке, па, ако будете јунаци и ваљаднете, пошто се побијемо с Турцима, биће пушака доста.

- Људи се примирише.

Распореди војску, постави главаре и позва братоножићки батаљон. Оде на Сјенице. Војску смјести испод Сјеница, врхом од Дољана и по дну Врбице према Подгорици, као стражу. Није спавао. Сваку ситницу је уређивао и прегледавао, водио бригу о свему. Народ је све најприправније извршивао, вјерујући да он најбоље зна, ради и умије.

Махмут Маџар-паша и Салих-паша Бибезић кренуше са зурлама и таламбасима из Подгорице као да већ носе побједу на барјацима. Паше се на распаљеним атовима залијеђаху око војске. Зацари се радост и занос као да су непобједиви. Без одмора крену уз Какарицку Гору.

Војвода Марко чим их спази, појача страже, окупи око себе борце и рече:

- Браћо моја, Кучи и Братоножићи! Ја вам нијесам могао подијелити од оружја више но по једну пушку и по дванаест фишека, па ни тога није свијема достигло, а ви се жалите. Али с помоћу Божјом, ево, Турци носе и за вас пушака и фишека, и ножева, и јахаћих коња, само ако се ми умједнемо и смједнемо бит' онако како су се били и борили наши стари, па и са много мање пушака и фишека. На ноге! Боже помози! Ужелио сам се турске погибије. Витезови српски, осветници Косова, мајка Црна Гора зове вас на крвави пир, зове вас у вјечност своје славе.

Као из камена исклесани, на челима са мушама срчаности слушаху борци војводу Марка.

Око дванаест хиљада Турака сударе се са три хиљаде Куча и Братоножића. Први огањ дадоше Кучи, који се са Марком приближише турским положајима усред Какарицке Горе, код потока Драчевца. Турци сложно узвратише огањ, а шест њихових топова први пут рикнуше, да се повише зелене гране стабала, а онда се уздуж горе проломи страшна грмљавина и фијук топовских зрна. Започе крвава симфонија смрти: фијук хиљаде зрна. Доскора заори крик тешко рањених, мукли уздах живота на умору, клетва и јуришни поклици. Цио сат трајаше громки разговор пушака, и Турци, видећи да их црногорска танад обарају као сноплье и да се проријеђују њихови редови, застрепе, ратничко одушевљење клоне, јунаштво обнеможе и - они ударе у бијег низ гору.

- За њима, ко је Цмогорац! - као говор разјарених небеса надвиче пушке Марков глас, а Кучи и Братоножићи потекоше за бјегунцима. Стотине пушака и хиљаде фишека падоше побједницима у руке.

- Грабите пушке! Напуните их! - викаше Марко.

Помамом неочекиване радости војници се баце на пушке.

- Ево, пушака, јунаци! - подстрекаваше Марко. - Који јунак нема пушке, да га видим. Напријед, за њима!

Као подивљала бујица, са свих страна надолажаху Маркови војници.

- Нема заробљеника! - викаше Марко и потече низ гору са извученом сабљом, а за њим војници као лавина.

Турци бјежаху као громом преплашено стадо оваца и зауставише се код Бојчина, гдје их дочека резерва и не даде им да даље бјеже.

Марко увиди да не смије допустити да се Турци опет сакупе и одморе. Турци су имали увијек добре шанчеве, одакле се могаху успјешно бранити и одбијати јурише.

- Сад или никад! - заори Марков глас. - Подгорица је наша, не препан' те се!

Раде Мићунов, који је раније дао ријеч да ће ухватити жива Турчина или погинути, потегне нож и викне:

- Напријед, Боже помози! - потрчи и први ускочи у турски шанац и стане се сјећи с Турцима, гдја и погине. Турски нож га погоди равно у срце. За Радом ускоче и други. Проломи се гора од јаука, стењања и звеке голих ножева. Стотине Куча скакаху у шанчеве презиручи звиждук танади. Наста клање очајника, Овај јуриш сломи Турке и разбије их. Ускоро се почеше повлачити према Подгорици, бјежећи све до ријеке Рибнице изнад Подгорице, гдје их растави ноћ.

Марко се утврди насупрот Турцима. Задихани, крвави, прашни, подерани, разбарушене косе, стаклених упаљених очију, дрхтавицом у жилама паде уморна црногорска војска на тврди горски лежај. Страже чуваху дубок сан јунака... У турском логом горе огњеви. Чује се гдјекоји вапај, па зурла у пашиним шаторима, одакле запухиваше опојан мирис печене каве... Вјетрић доносаше звек оружја, врискање коња... Све ове гласове дојави стража војводи Марку, јер сваки глас у рату нешто значи. Послије поноћи Марко одлучи да навали, али му стража јави да се турска војска повукла према Подгорици.

Цијелу ноћ Црногорци су сакупљали рањенике и мртве. Када свану дан, довршено је бројање жртава: Турака је погинуло 1700, од којих је било 220 посјечених глава, а рањених око 300. Куча и Братоножића погинуло је

192, а рањено 110. Отетих остругуша набројано је 1000 са доста метака.

Када Марко размишљаше што ће са турским лешевима, дотрча турска жена, сва увијена, кукајући и ударајући се шакама у улекнуте груди. Протрчала је мимо кучке страже и као суманута банула пред Марка.

- Ах - тешко уздахну и сложи се на земљу као откос.

Марко прискочи и опрезно је подигне.

- Куд си налетила, јадна? - благо ће, придржавајући је.

Жена тешко дисаше. Сухих усница, открије дивно бриједо лице, пуно брига и чемера. Као ораси крупне црне очи, дугих трепавица, узвише се молећи Марка.

- Што је? Знаш ли ђе си, жено?

- Хоћу војводу Марка - дахне жена и - стресе се. Препознала га је. Хватајући дах, прихвати Марка за руку.

- Дошла сам, дошла сам...

- Ајде, жено, није ту мјесто за тебе! - неко ће из Маркове близине.

- Остави жену!

- Војводо! - загрца жена. - Мој Ахмет погибе. То ми јави његов буразер. Ту негдје лежи. Допусти да додјем амо са женама и понесем га. Молим те!

- А зашто са женама? Није то работа за жене.

- Па како ћу? Кумим те твојим Алахом, помози! - дрхташе жена, заплами очима и постиђена брзо пребаци зар преко лица.

- Умири се, жено! Моји људи однијеће ти Ахмета до границе, а ондале како знаш.

- Хвала ти, војводо, хвала ти! А ђе ћу га наћи?

Марко нареди војницима да одведу жену до погинулих Турака, но онда их опет заустави.

- Жено, остави то! Биће ти велика мука, када видиш много мртвијех. Чујала си како је у рату. Можда му је и глава посјечена. Ми ћемо замало све покопати и не бој се, неће га гавранови искључати.

- Немој, војвода! Пушти ме, пушти ме! Бићу јака! - мољаше жена.

- Ајде онда.

Жена оде и, послије неколико сати, нађе Ахмета. Два Куча положише га на носиљке и марамом покрију дио трупа. Био је без главе. Упознала га је по одијелу и пасу.

- Хвала ти, војводо, нашла сам га... - жена ће као смирена.

Марко скиде капу пред мртвацем, а за њим и други око њега.

- Био је јунак, ханумо, пошехитио се (погинуо па се посветио) - гласно ће Марко, а жена заплаче и дубоко му се поклони.

- Халал ти његова глава, војводо! Јунак јунаку халали - прошапће жена гушећи се. Пође, а за њом мртвац на носиљци.

Марко бијаше раздраган и одобровољен. Ова побједа охрабрила је Црну Гору и Брда. Књаз, по посебним гласницима, честита Марку и обећа помоћ и пушака.

- Не треба нам сада пушака. Они који их још немају, имаће их послије првога боја. Ми себи сами добављамо оружје! - одговори Марко и поче распоређивати војску, подучавати је у ратовању и подизати ратно расположење.

Турци су скупљали снагу да опет навале. Око Подгорице забијелише се турски чадорови, завијорише турске заставе, пољем поиграше паше пред постројеним ордијама. Довучени су велики товари хране, праха и олова. Једнога јутра заграју таламбаси, запискаше зурле, забљескаше се богате орме на разиграним хатовима, залепршаше цвијећем окићени зелени барјаци са звијездом и полумјесецом на врху копља. Уз крикове и заглушне поклике ратничкога славља, крену још већа војска, а 3000 низама и башибозука окрену према Фундини.

Марко их опази, пожури на Фундину, ушанчи се са сво- јим борцима на горским врховима. Ту распореди и осоколи јуришне чете.

- Ко није данас спреман гинути, нека слободно оде кући, да ми не уноси немир у војску - викне Марко.

- Сви ћемо у борбу! - озва се војска.

- И ја, браћо! Турчин не мирује и неће мировати док га не утремо. Не заборавите на образ јуначки. Не заборавите, да Црногорац знаде у борби само за "напријед". Ви сте осветници и браничи, а не отимачи туђе слободе! Гробови хиљаде црногорских мученика и јунака очекују од вас да их нећете осрамотити. И нећете, јер сте јунаци. Бог нам помогао!

Марко је са врхова Фундине проматрао кретање турске војске. Видећи да пале села и плијене велика стада која одмах гоњаху пре-

ма граници, не мога се обуздати и заповиједи да се навали. У исти час прими глас да му иду у помоћ сердар Шкрњо Кусовац, Љуботињанин, и командир поп Ђоко Пејовић, Цеклињанин. Марко то одмах објави својим борцима.

Започе пушкарање, а онда јуриш. Турци су овога пута показали јачи отпор. Упркоос жестоких јуриша нијесу ни за стопу узмакли. Видећи Црногорци да ударише на тврди зид, наста бјесомучни јуриш са ножевима. Почеше ускакати у шанчеве уз језиви крик живота, спремна на смрт. Редови Турака клонуше и сломе се. У један час, баш као чудом природе стаде им крв у жилама. Снага се слије у ноге и ударе у бијег. Најприје њих двоје троје, онда десеторо, па читави редови, одреди и - војска. Узалуд су бијесни крикови официра и паша, војска бјежи. На бијегу пале набијене пушке, а гора јечи од болних повика. Ушто стиже и сердар Шкрњо са свјежим борцима и придружи се гоњењу Турака. Турци узмакоше до Градине и ту их устави јака предстража Маџар-паше.

- Напријед, Црногорци! Не дајмо Турчину да ода'не!

Опет започе борба. Као гладни вуци бацише се Црногорци на душманина и разви се грозна сјеча. Паде мрак и у гужви се продужи клање. У мраку грабе се рукама за главе, пипају грчевитим прстима. По капи и фесу распознају кога сијеку. Крикови пресијецају мрак, свијетли пламен из кубуре, крешу се ножеви, звоне турске токе. Дубоко је заноћало када утихнуше пушке и сиктаји ножева, а миром проструји стењање рањених и умирућих. Када виђеше, да су Турци узмакнуии низ брдо, Црногорци покупише своје мртве и спремише се за бој изјутра.

Други дан укаже се страшан пораз Турака. Само посјечених турских глава набројено је 800. На разбојишту остаде хиљаду пушака, барута и хране, коју су Турци хтјели унијети у град Медун.

* * *

Књаз Н'икола дошао је са својом пратњом на Црнојевића Ријеку. Уз њега су командири, сердари, војводе и кабадахије, те читава чета перјаника. Био је добре воље и насмијан. Пред њим стоје главни учесници у боју на Фундини и са књазом препричавају јунаштва и борбу.

Поглед на дубодолину ријеке Цинојевића

Књаз се обрну сердару Шкрњу:

- Колико си ти посјека глава?

- Ја, двије, господару!

- А ти, попе Ђоко Пејовићу?

- Ја хиљаду шест стотина, господару!

- Како то?

- Тако! Цеклински батаљон, којим сам ја командовао, посјекао је тачно хиљаду шест стотина глава.

- Добро је, попе Ђоко! А ко оно прти амо неку торбетину на раме.

Сви се окрену према дошљаку.

Божина Радованов, Куч, упртио на раме неко бреме у врећи и тешко корача, уморан, узнојен. Сав је распаран, прашан.

- Помага ти Бог, господару! - викне спустивши бреме на земљу. - Валај, изједох ватру.

- Добра ти срећа, Божина! А што даде плећа за самар?

- Ето, господару, дај муштулук!

- Хоћу, ако си заслужио.

- Ево ти донесох седам турских глава!

Присутни искесе зубе од страва. Књаз задрхта.

- А што, Божина?

- Ја сам их посјека, господару! - поносно ће Божина, а густе обрве надкрилише чело. -

Пушку нијесам двапут опалио, но својим црнокорцем, ево овим, јурнем у јуначку сјечу, грабих за вратове, па - ето, скидох седам живих Турака; а колико их приклах, колико посакатих, то и не знам!

- Јест, господару, Божина је био међу првима који скакаху у турске шанчеве, јави се поп Ђоко.

- Жив био, Божина! - књаз ће, скиде са прса златну медаљу за храброст и прикачи је Божини. - Ето, Божина, ово ти је муштулук, а ево ти још и двадесет наполеона у злату!

- Живио, господару! - кликне Божина. - Још ћу ја да сијечем!

- Закопај те главе!

- Хоћу, хоћу, господару! Лако их је закопат, али их скидат баш није тако лако.

* * *

Ноћ без звијезда, наоблачена... Притиска тешка тама... Небом се гоне оловни облаци, орубљени јарким снијегом високе мјесечине ... Пред Подгорицом притисла турска војска широко поље ... Бијеле се чадори... Пламсају логорске ватре, а вјетар разјапио пламене језике... На махове одлута у далеки мрак звонки титрај шаркије...

Подалеко уоколо табориште постављене су јаке страже. Пред једном стражом дижу се у вис кочеви, а на њима натакнуте људске главе... Каткад сијевне и расвијетли се осам ушиљених кочева... На узмаку ухватише Турци неколико тешко рањених Црногораца и они платише крвави пораз... Касно у ноћ поспане и уморне страже климају главама и кунају... Према њима безгласно се шуљају црне сјене... Сваки час застају и слушају... Жене су... Ходају као покајнице... Крок им је тежак као да носе бескрајну тугу...

- Ено их! - један ће низам од страже.

- Е, дођосте на дермек да пазарите! - нацери се големи Турчин, бркат, касапских рамена, налактивши се раскорачен на дугу пушку.

- Онај, на трећем коцу, ено онај, мој је, де, добри чоече, скини га - јави се танак, дивно складан глас, извајана туга ...

- Јок, каурко! Нема данас пазара!

Њих четворо ћуте и чекају да сијевне.

- Смилуј се!

- Јесте ли ђевојке?

- Мајке! - јаве се пригушени тужни гласови.

- Не да паша да скидамо главе!

- Доста су висиле два дана. Де, Турчине, буди душеван - застење постарија жена, бака.

- Јок, бабо!

- Севап ти је, дијете, скинути те главе. Ајде, синко, па ће бити и који жуњак.

- Колико ћеш дати за главу?

- Дала би ти царево благо, да имам. Али сиротиња смо ка и ти. Ето, нашле смо по талир за главу.

- Е-хе-хе-хе, нема, каурко, пуно тога еспапа, па је поскупио!

- Биће га, биће. Ајде, жури нам се - бака ће. - Ево ти - пружи руку.

- Јеси ли данас дрла са овом руком крмка?

- Валај', немам ни хљеба!

- Не да паша! Послаће их у Стамбул.

- Мани! Брига пашу за те главе! Ајде, жури се. Сад ће да свањива. Ајде, жив био!

Стража попушта, удара ногама у коце. Падају кочеви, падају главе и котрљају се, а жене прискачу, разматају мараме, уматају главе и одлазе без ријечи. Погнутих глава журе, а када одмакну од страже, проваљује из њих успрегнуто јецање и лелекање... Грануо је дан, када су жене стигле у село... У првој кући размотавају мараме, препознавају мученике, уздишу ... Долазе жене тихим кроком да не буде заклопљене очи... Доносе у ваганима вино, умачу бјеле крпе и полако перу набухле образе. Скидају усирену црну крв, а онда главе без црквена обреда, јер је поп у војсци, саме закопавају пред црквом... Пале воштанице, оплакују мртваце, уздишу... Нема мушкараца, сви су у рату и оне обављају све дужности... На укопавање глава долазе све жене, јер ове главе припадају племену и народу ...

Књаз је позвао све Црногорце дорасле пушки и ножу да буду спремни, јер Турчин хоће да са силном војском покори Црну Гору. Иностранa штампа обавјештена је преко Русије о надчовјечјим јунаштвима Црногораца у одбрани вјере и ђедовине, упознавајући хришћанске државе да се не ради само о политичкој експанзији, него и о полумјесецу као вјери. Прикази о рату доносили су само главне чињенице. Ниједна велесила није смјела јавно иступити у корист Црне Горе осим Русије, која је одвајкада била заштитник

мале словенске државе на Балкану. Турска је то знала и с тим је рачунала. Опремивши велику војску, вјеровала је да ће овога пута Црну Гона сломити и од ње створити турску нахију. Ову намјеру прозрели су књаз и народ. Знали су да ће јаке ордије навалити без обзира на губитке, јер европска штампа, пишући о пошљедњим ратним успјесима Црногораца, говораше о "босфорском болеснику", који више не може уништити малобројно племе храбрих Црногораца.

СЛИКА Тип црногорског младог ратника

Књаз Никола је појахао свога зеленка и обилазио нахије и племена, дарујући храбрима медаље, златнике и земљу. Ово је било први пут што је књаз зашао у народ. Народ га свуда одушевљено дочекиваше. По својим перјаницима најавио је свој долазак и улазио у села као спаситељ и побједитељ. У то вријеме ратовања, нијесу радили капетански судови и књаз је на свом путовању рјешавао многе парнице и тужбе. Тако је у Цеклину сио насред зборишта и, окружен својом пратњом, примио од жена поклоне. Као неприступачно божанство сједио је, држећи се равно, слушао ријечи слављења и захваљивања, пружајући свакоме своју незграпну руку на пољубац.

Тако му приступи једна баба.

- Господару, пресуди. Твоја па Божја!

- Што је? С ким се давијаш са старим костима, бабо?

- Сад ћеш чути, господару, но се придржи за столицу да се не стропошташ!

- Ајде, ајде, причај!

- То је било лани. Лазар Гајић из Дробњака, путујући у Котор, наиђе преко Цеклина и преноћи у мојој кући... А знаш, господару, у мене су, жив био, три шћери, све ружа до руже. И тај безбожник, тај Турчин, господару, обљубио ми ноћу све три шћери, и послије године дана све три постадоше мајке. Ето, господару, прекрсти се, жив нам и здрав био, и пресијеци моју давију.

- А ђе је харамија? - књаз ће љут.

- Ево га у селу.

- Зар није у своме батаљону?

- Дошао је само да обиђе своју ђецу, па ће одмах натраг.

- Зовни га!

Зачас дође јаким корацима висок, јак војник. О рамену му виси турска пушка, за пасом сједе турски јатаган и леденица. Као из топа излети пред књаза, стаде оштро да око њега завијори вјетар и прописно одсјече војнички поздрав.

Књаз га одмјери од главе до пете, а пратња и народ ћуте.

- Који си ти, ђетићу?

- Ја сам Лазар Стеванов Гајић, из Дробњака.

- Ђе си?

- У батаљону на Фундини - одреже момак и неустрашиво пиљи у књаза.

- Познајеш ли ову жену?

- Познајем.

- Јеси ли, Лазаре, црн био?

- Јесам.

- Па што ћемо сад?

- Лако ћемо, господару. Све три не могу узети, али једну могу. Двије су доста лијепе, па ће се некако удати, а трећа је ружна ка и ова баба и њу неће нико узети. Ова је моја.

Сви се згледаше, па и књаз се зачуди.

- Нека ти је срећно! Ако си рђаво учинио, али си чојски сам себи пресудио. Ево ти, десет наполеона. А какав си у боју?

- Ето, господару, поша сам без оружја, а сад га имам!

- Колико си посјека глава?

- Двије.

- Добар си, одступај!

Момак се узвиси, укрути, војнички поздрави, окрете и одмаршира. Књаз гледаше за њим, скупи уста, а испод кратких бркова заигра ситан, једва опажен осмијех.

Тек момак оде, приступе Црногорци.

- Помага ви Бог, Црногорци! Како сте, како живите? - започе књаз уобичајеним поздравом и заустави поглед на Новицу Иванова, из Куча.

Нато ће Новица:

- Живимо ка вазда, господару! Варошани завиде сељацима, а ми сељаци варошанима, а сви заједно завидимо главарима цетињскијема!

Књаз скврчи обрве, подиже се и појаха зеленка. Мимоиђе Куче, врати се преко Братоножича и Љешкопоља на Цетиње.

ТРУБАЧ БОЖО И БРАТ МУ МАРКО

Као никада прије, цијела Црна Гора дигла се на ноге. Војвода Марко пошао је на Цетиње и књазу савјетовао да одмах навале на Подгорицу и ослободе је од Турака, јер се Дервиш-паша повукао из Подгорице и, ако прије навали, неће моћи доћи до освајања. Књаз пристаде и за команданта војске која је имала да изврши тај задатак именова војводу Божа Петровића.

Црногорска војска одмах се улогорила дијелом код Љешкопоља и испод Рогама, гдје се налазио и штаб војводе Божа. Капетан Јако Бошков, Србин из Подгорице, редовно је слао војводи Божу информације о турској војсци и приликама у Подгорици. Божо, родом из Рогама, четни трубач, одлазио је кришом у Подгорицу код Јака Бошкова, носио му војводине поруке, а од Јака војводи доносио извјештаје.

У то вријеме налазио се књаз Никола са својим штабом у Орјој Луци. Једне вечери позове војводу Божа на савјетовање. При поласку књазу остави војвода као свога замјеника сердара Баша Токова Божовића, и нареди му да исте вечери пошаље трубача Божа у Подгорицу, да сјутра када се поврати од књаза може примити извјештај из Подгорице.

"ЈУНАЦИ, ЧУВАЈТЕ ЧАСТ ОРУЖЈА"

Половином јула наста у Подгорици велико гибање. Затишје се претворило у немир наоружане гомиле. Стигоше одреди турске војске. Извиднице јавише војводи Марку да има аскера као у мору пијеска. Сви су добро одјевени, урањени и наоружани. У Подгорици влада радосно расположење, јер паша поручи трговцима да ће ускоро поћи на Цетиње на пазар.

Једнога дана крене из Подгорице јака ордија да у Медун унесе храну. Ова одлука турскога штаба у Подгорици откри њену жељу, да од Медуна учини чврсту фортицу са јаком посадом, у неку руку заштитном базом у њеној политици за покорење Црне Горе. По поруци војводе Марка, одмах стигоше у помоћ војвода Илија Пламенац с Пејовићем и Јовицом Марковим, Бјелопавлићем, с девет стотина Цеклињана и шест стотина Бјелопавлића. Ново Спасојев оде од Коћа у врхове Фундине са шест стотина Куча; војвода Марко узе седам стотина педесет Куча те братоножићки, цеклински и љуботински батаљон и пође на Горњи Медун. Војвода Илија Пламенац пође са Бјелопавлићима и са стотину горњомедунских Куча на Бојлек, према граду Медуну.

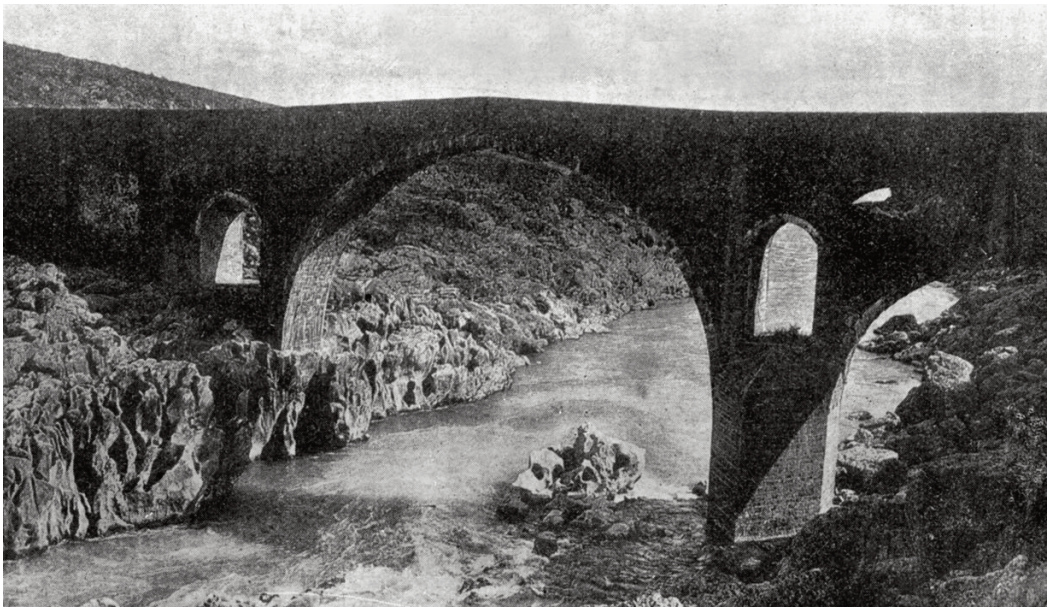

Везиров мост

У Кучима ври. Ради се о Медуну... Братоножићи дадоше све своје борце, знајући да пропаст Куча значи за њих велику опасност од турскога сусједства. Стари Братоножић, Иван Николин, није могао поћи у бој ради старости и изнемоглости. Имао је јединца сина, који је кретао на Медун, па му рече:

- Иди, носи моје двије сребрне леденице. Брани са њима образ и част свога племена и народа. Не донио ми главе натраг, ако ми се повратио без јуначке части и образа!

Син прими оружје, пољуби оца у чело и пође.

Жене у Кучима су благосиљале оружје својих мужева и синова, а ђевојке момцима китиле пушке са цвијећем.

- Побијте све Турке! - викаху им на поласку.

Многа ђеца, старци и баке погнали су овце у планину и остали код њих, немајући у кући мушке главе да их у случају потребе заштити.

Баба Јока Станкова из Убала у Кучима, стотину десет година стара, испраћаше своја два праунука Мића и Станка, двије златне јабуке, у бој, опремивши их ђедовским и прађедовским леденицама.

- Ајте, ђецо, на витешки пир! Осветите прађеда, ђеда и оца, које поби Турчин. Не враћали се, ако вас превари јуначко срце!

Када су Црногорци размјестили своје чете, стигну Турци под град Медун да уносе храну. Турци су знали што значи осигуран Медун и за тај чин дођоше са великим снагама. Извиднице дојавише војводи Марку да још не би на њих толике силе. "Гледали смо цио сат како марширају и не дочекасмо им краја" - причаху.

- Што их више има, више ће их гинути! - кратко ће Марко.

Турци су наступали промишљено.

Један миралај са четири хиљаде војника и са два топа био је на Виноградинама према Фундини. Махмут-паша запосио је са шест хиљада војника село Рашовице, источно од Фундине. Салих-паша био је на Ђафи од Пјешатице према Медуну са двадесет хиљада војске и са два топа.

Марко је средио, поразмјестио и осоколио своју војску. С лијеве стране постави командира Нова Спасојева са шест стотина Куча, до њега командира Вуксана Мушикина са осам стотина Куча и Братоножића, па командира ђока Пејовића са девет стотина Цекљана и сердара Шкрња са шест стотина Љуботињана и осам стотина Куча.

Пошто распореди војску, обиђе је на коњу. Војници видећи војводу на разиграном Арнауту, како у богатој војводској ношњи сједи на коњу као црногорски племић и највећи побједник, који у своме срцу носаше сваки дрхтај читава народа, удари у клицање.

- Живио војвода Марко!

Војвода, поносан као цар брда, дивно развијених рамена, пламених очију, висећих бркова, зналачки и сигурно вођаше црногорске јунаке од побједе до побједе, не дајући ником на осјетљивост народиииа образа. Све то уочи борбе увиди војска, и сва се разгори од жеље за бојем.

- Живио војвода Марко!

Миран, сигуран у седлу, полетом јунака на челу, пролажаше Марко. У том часу јавише му да су Турци почели у град уносити храну.

Марко се устреми:

- Јунаци! Турци не смију унијети у град храну! Хоћете ли то спријечити?

- Хоћемо! - као говор грома проломи се одговор хиљаде грла.

- И хоћете, јер сте јунаци! Веле, Марко увијек потуче Турке. А ја ви велим, лако је Марку потући Турке, када заповиједа јунацима. Јунаци! Што ћу да ви говорим како да чувате част оружја? Све ви знате, јер сте са мном много пута војевали. Али добро упамтите: Овога пута убијајте, а не сијеците главе!

У три сата поподне рикне први топ, а одговорише му црногорске пушке, нашто се јаве четири топа с града. Залајаше турске пушке и као киша просуше се танад на Црногорце. Маркове чете имале су мало фишека и цијели одреди чекали су на јуриш са ножевима. Када Турци не престадоше урнебесном паљбом пушака, Марко затражи од Пламенца да му пошаље батаљон Јовице Маркова, да удари од Доњега Медуна, али Пламенац задоцни с пошиљком.

Војвода Пламенац чекаше на Бојлеку и не даде да се раздијеле нестрпљивој војсци фишеци док он не нареди. Бјелоплавићи и Кучи чувши паљбу пушака и јуришне поклике постадоше нестрпљиви.

- Хоћемо ли, војводо? - један ће млади Куч.

- Чееекааај! - мрко ће војвода, стојећи крај гомиле сандука пуних фишека.

Када се за један сат војвода не макну, војници подивљаше. Наједном Новица Радојев Љаковић узвикну:

- Браћо Кучи, чујете ли грохот пушака и топовску паљбу? Онамо гину наша браћа. Ми овдје сеиримо и гледамо што јунаци раде. За мном, ко је јунак, да идемо браћи у помоћ.

- Како да идемо када немамо ни једнога фишека? Сва је муниција код попа Илије Пламенца и он је не даје.

Петар Ораовац кликне:

- За мном ко је јунак, и свак нек чини што и ја - пође па испред војводе Пламенца узе један сандук са фишецима, удари са њим о камен, војници притрчаше и пограбише фишеке. Остали навалише на друге сандуке и, без команде, пођу у редове војника које је предводио војвода Марко.

- Петре, Петре, платићеш ово твојом главом, ако се игда вратимо! - рече Пламенац.

- Ја сам, попе, доша међу браћу, да се жив не враћам на Цетиње, а ти си кренуо у рат, да не гинеш!

У то Маркова чета учини први загон са ножевима и Турци нагнуше у бијег, оставивши и прах пред самим градом. Марко удари за Турцима и догна их на Виноградине гдје га дочека миралај са четири хиљаде момака. Марко заврже љути бој. Црногорци притијецаху са свих страна. Први ускоче у шанац барјактар Мушика Томашев с Биоча, и подкомандир Вељо Ђуров из Медуна са двије стотине Куча, а за њима многи други. Страховита сјеча у шанцу запрепасти Турке, сломе се и почну бјежати, али их устави миралај очајним заклињањем. Да покаже своју неустрашивост, полеће са извученом сабљом на одред црногорске војске, а за њим бјегунци. Успије му у први час зауставити Црногорце, док се не намјери на Радована Пунишина Рашовића из Фундине, који га у јуришу пограби за перчин, подигне га пола стопе од земље и тресну с њим пода се, да га закоље једним потезом јатагана. Све се то одигра у један час. Турци, пошто видјеше смрт човјека у којега су се много поуздавали, изгубише вођство и главе, и као подивљала крда јурнуше у бјежање и оставише два топа. У толико стигну шест стотина Бјелопавлића које посла војвода Пламенац, али се примаче ноћ и запријечи брже операције. Сад и Бјелопавлићи потеку за Турцима у потјеру бијући их и сијекући све до Какарицке Горе. Безглаво турско повлачење трајало је готово два сата.

Ноћ је прекинула битку, нашто се војвода Марко врати у Фундину купећи своје мртве и рањене. Рањених Црногораца било је око двије стотине, а толико и мртвих. Када су почели бројити непријатељске главе и отето оружје, у војсци букну жагор и свађа.

- Ти си, војводо, забранио сјећи турске главе! Једни су те слушали и нијесу сјекли него само убијали, па сада немају јуначкога обиљежја, а они који су били непослушни, они имају! Како то може бити?

- Добро говориш!

- Тако је!

Провали бурна узбуна.

- Мир, јунаци! - громко ће војвода Марко и ступи у средину незадовољника. Ви сте сви јунаци! Моји јунаци! Само с вама ја сам био Турке. Јест право има овај јунак који приговара. Али вриједни сте овога пута и једни и други. Они који су били послушни, они нијесу сјекли главе, него отимали оружје које нам је требало, а они непослушни, поступали су као Турци, који неће да се оставе кидања глава, како су ми обећали. Али отсад ударајте, убијајте и сијеците како хоћете! И немојте да се инатите ради тога. Сви сте били јунаци!

- Живио војвода!

При бројењу нашло се турских глава 2060, а око пет стотина рањених побјегло је у Подгорицу. Другога плијена било је: 2015 пушака, 2 топа, 11 официрских и командирских сабаља, а међу њима и сабља онога храброга миралаја. Надаље: 350 ножева, а међу њима и неколико башибозучких јатагана, шест застава, 90 товара праха и олова, 150 товара пшеничнога брашна, 50 товара пиринча, шест товара каве, 13 товара шећера, а осим тога су војници од убијених узимали драгоцјености и новаца, колико је ко затекао.

Пред искупљеном војском војвода Марко је правично подијелио плијен. Овом згодом купио је Марко од Радована Пунишина Рашовића златан сат и ланац погубљеног миралаја за десет наполеона.

- Јесте ли задовољни, јунаци?

- Јесмо, војводо, жив нам био.

- И ја сам задовољан! Хвала ви!

Силан војник приђе војводи, Бајо Ибров Павићевић из Дола Пјешивачког, људина, брат горских џинова.

- Марко, погибе нам велики јунак, који својим животом прокрчи пут у турске шанчеве: Перо Ораовац.

Марко се лецне, поникне главом, скиде капу и прекрсти се.

- Бог да му душу прости! Био је јунак.

* * *

Послије овога пораза Турци изнова скупљаху снагу. Скадарски везир чувши за успјех првога сукоба, похита са коњицом у Подгорицу. Дојахао је са великом пратњом, на виловиту ату у свиленој орми, везеној златом. Одсио је у "Махалу", на кулу Беговића. Из куле дан и ноћ чујаше оштар везиров глас.

Пазарни дан... У Подгорици врве улице од аскера и народа ... Дошли и неки Црногорци из околних племена, наравски, без оружја, да понешто пазаре. Везирова тевабија окупи и приведе на подворење народ са пазара, а међу њима и неколико Црногораца, који не могаху побјећи.

Кад их угледа везир, поглади дугу црну браду, погледа их испод ока, пружи руку и рече:

- Пољубите, крмски синови, везирову десницу!

Црногорци, се рогуше и погледују мрко попријеко, дајући један другоме знак да не прилазе.

- Напријед, крмци влашки! - грми везир.

Из узбуркане гомиле заломи мушки глас Михајла Вукчевића:

- Црногорац жив не љуби руку никакву материну сину, а камоли смрдљивом Турчину!

Гомили се следи крв у жилама.

Везир се лецне, погледа два оријаша Турчина, а ови се као тигрови бацише на Михајла и одведу га.

Џелат му је одрубио главу.

* * *

Сумрак је ...

Стари Братоножић Иван Николин сједи пред кућом и послије боја на Медуну чека неће ли однекле испасти његов јединац, којега опреми са својим најљепшим леденицама. Чуо је да су Турци поражени.

Турчин Ахмет, добар старчев побратим, враћаше се послије боја на Медуну својој кући и путем сврати у побратимово село. Заноћало је и старац се повуче у кућу. Дошавши до побратиима, прије него уђе у кућу, остави на пиџуну пред вратима оружје и изује обућу.

Иван Николин му се овесели и замоли га да му исприча како је бој завршен. Турчин је причао цио развитак борбе и крај побједе.

Послије вечере, мало прије лијегања, старац рече својој снахи да донесе мало воде са убла који је био у близини куће. Снаха послуша, напуни кацу воде и крене кући. Кад је дошла до пиџуна, на ком је Турчин био оставио оружје, устави се да с главе скине кацу и постави је на исти камен.

У том часу угледа и упозна обадвије леденице свога мужа и узе их. Узбуђена, застане мало пред вратима да чује што јој свекар разговара са Турчином, који му, ето, уби сина.

Између старца и Турчина и даље се протегла прича о бој. Старац упита побратима да ли знаде је ли му син жив, а ако је погинуо, ко му је крвник. Тада снаха улеће у собу плачући и показа свекру и Турчину двије леденице које је нашла на пиџуну.

Турчин виђе у каквој се прилици нашао. На раније питање свога побратима, рече:

- Валахи, турске ми вјере, крвник ти је усред кућа! Али, добро знади да нијесам познавао твога сина. Нехотице сам ти угасио кућу. Твој син је јуначки погинуо. С њега сам оружје на витешки начин узео. Твоја сабља, а мој врат!

Старца пропану сузе, протрне, прибере се и рече:

- Да ти је халал његова крв, кад знам да је јуначки од јунака погинуо! Допусти ми да, умјесто јединца сина, узмем једну од ове двије леденице, као успомену на њега, а другa ево теби и срећна ти била ...

Побратими сједјаху дуго у ноћ размишљајући и уздишући, а онда се ухватише чврсто за деснице и дуго се гледаху у очи из којих капаху крупне сузе...

* * *

Тежак пораз Турака није завео Црногорце у нехај и безбригу. Војвода Марко је знао да ће тек доћи право ратовање, јер ће Турци хтјети да пошто-пото оперу ратну срамоту. Марко није распуштао војску, него је при-

прављао за велику борбу. Свакоме војнику прегледао је пушку, праведно расподијелио праха и олова и потицао на јунаштво.

- Јунаци! Турци пјену пјене ка ангири. Потукосмо их до ногу. Алахова торина постаде много мања заслугом ваших ножева и пушака. Сада тек долази коначни обрачун. Сада не попуштајте. Цио свијет чује што ми оћен радимо, па не дајте да се сад обрукамо. Сваки да је на своме мјесту. Замало и Турчину ће одзвонити у Црној Гори.

Војска клицаше.

У логорима одмарање. Плануше и огњеви, блеје јагањци под ножем. Довлачи се вино. Војска се кријепи. Жене вуку мрса и погаче. У котловима крклља овнујина. Око огња посиједало десетак јунака. Међу њима су Милован Перишин и Грујица Закељин Павићевићи из Дола Пјешивачкога, иначе братучеди, од два брата ђеца.

Милован је прави џин од човјека, висок више од два метра. С рамена на раме широк пуна два лакта. Врат и глава као у лава. Очи велике, полукрваве, полузелене. Груди као од брда одваљене, напријед испупчене. Око појаса танак, рекао би да нема трбуха. Кољена као два бремена, а листови од ногу као два трупца. Кад говори као да се небо пролама. Права слика косовскога Срђе Злопоглеђе. И, кад не би било топа и пушке, нико га не би оборио.

Грујица опет као рукавица, глава мала као шипак, очи ситне као у слијепога миша, што народ вели "појела би га мачка до ручка". Од пете до перчина стао би Миловану у једну ногавицу од гаћа.

Скубе се овнујина и суче црвеника. Води се препирка: Ко је више посјекао глава, а ко више задобио рана. Пишти Грујица као змија кравосиса. Хвали се да овога пута на Медуну није од њега било бољега јунака.

- Трче два Турчина, један за другим, да ми скину главу, јер сам мало угануо ногу и сио. Ја тргнем кубуру, нишаним, плане дим, а . оба Турчина наглавце - ррруп! Једним зрном убих обојицу! - викаше Грујица.

- Привали, Грујица! - рече му Милован као у шали, иако је знао да је био необично храбар и неустрашив.

Сину Грујица као жеравица, и, како је Милован сједио, нађе му се сав у крило и десет ноката оштрих као у дивљега мачка зари му под грло.

Милован се насмијеши и преко рамена рече друговима:

- Ајде, макните ми ово клупко преће испод врата, јер ако га ја будем мицао, нећете имати што сјутра од њега копати.

Прискочише људи.

- Ајде, Грујица, силази са барутане! - и скинуше га. Одмор се продужи без сукоба.

Било је и шале и игара.

- Примириће се Турци, ако их још једанпут тако побијемо - рече један.

- Неће, неће! То је проклети сој. Док је нас и једнога Турчина, неће бити мира, дода други којега борци не познаваху.

- Који си ти? - упиташе га.

- Ја сам, онамо, из Беранске нахије.

- Е!

Људи подигоше главе.

- Доша сам да бијем Турке.

Био је то складан момак, но мршав и нешто малокрван, тамне пути, живих црних очију. Испод капе стршаху праменови густе црне косе. Трагови брига и оскудијевања усидрише се на његову лицу.

- Биће да је твоје огњиште добро осјетило турски зулум!

- Јест, валај! - и момак уздахне.

- А чији си ти?

- Ја сам Јово Вековић, Толин син - шапне, обори поглед и стужи се.

Завлада мук. Као да на душе људске нагло сједе црна туга и тешка жалба. На лица им избије израз самилости, поштовања, а некима се оте и уздах.

Сви су чули за мајку Толу. Њу народ овјековјечи у пјесми. Трагедија у којој мајка Тола из споредне улоге преузе величином своје душе главну улогу, одиграла се прије неколико мјесеци, и препричаваше се широм цијеле Црне Горе и Брда.

- А што то би?

- Пуче глас кроз Беранску нахију да је злогласни српски катил Нури-паша са својим забитима, жива одро и на колац набио великога проповједника истине и заштитника голе и босе сиротиње, калуђера Прокопија Вековића.

Једнога јутра турска касаба Беране, крвава међашница, граница и пандурица између Црне Горе и Турске царевине, бијаше сва у пок-

рету, усталасана, жива, мрачна, суморна и густим јесењим облацима прекривена. На голој калдрми, у каљужи до кољена, у смраду и гаду до појаса, лежи потрбушке положен калуђер Прокопије, воштана чела као мјесец, блиједих образа и преломљених ребара још из времена свога учитељевања и витешкога хајдуковања у Јужној Србији, када је био мирски човјек и подизао устанке за слободу рода и народа.

Начетила се војска српских стараца, жена и ђевојака, а у прве редове Тола, Прокопијева мајка, и затварајући очи слушају како пашини џелати гвозденим бичевима и дре- новим батинама унакрст млате по измученом тијелу Прокопијеву, док гомила турске ђеце игра око њега, пјевајући погрдне пјесме и чупајући му длаке са главе и браде. Пљуште млазови крви на све стране.

Из гомиле виче Турчин са свиленом чалмом око главе, са брадом до кољена, и са турбаном који се вуче по земљи;

- На колац, папаз ефендију, који буни хришћане против нашега дина!

Српске жене, црним шамијама прекривене, дубоко зајечаше, зарише нокте у лице и очајно завапише:

- Аман, милост, царски већиле!

Тола, Прокопијева мајка, прекрстила руке на груди, скаменила јој се суза у очима, "нит' кукнула, нити јаукнула", примакла се полумртву сину и џелатима, гласом рањене лавице, кликнула:

- Скотови, гадови, убице и кукавице! Не мучите пасјим мукама мога сина, но га витешки стријељајте, или му сабљом одрубите главу!

Задрхташе руке крволока. Гомила се заталаса и у трен ока, нестаде са крваве пољане, док је мајка сина исправила и међу оба ока пољубила:

- Нека ти је просто моје млијеко, кад под кишом удараца нијеси сузе пролио, ни злотворима срце насладио!

Овај бљесак гримизне епопеје запљусну утихле душе бораца ...

- А ђе остави нашу мајку Толу?

- Под плочом! - тихо ће момак.

- Бог нека јој душу прости! - дрхтавим гласом рече Милован и обрише сузе.

И опет мук, тежак мук, као да се душе моле... Гором јечи пригушен жагор... Јунаци се забављају, часте... Залијевају... Причају...

- Ја, браћо, што ујагмисмо пушака, ма ваљаће да нам још по једну даду, па да са двије палимо.

- Бјежи, грдобо, а како ћеш са двије пушке сјећи Турцима главе?

- Прексиноћ бијах на стражи - започе Јован Лазарев, Куч, - чучах уврх пута под трулим дубом... Видим, враћају се неки Турци у Подгорицу. Био сам сам. Чујем што говоре. Ја се утајио и слушам. Један тешко рањени Турчин натоварен је преко самара, још му глава само о гркљану виси.

- Како је? упита један из пратње.

- Добро је! - одговоре они што га носе - прича големи бркоња са симсијом у устима. Бајо Ибров Павићевић засуче бркове и погледа око себе.

Грохот.

Разговор прећи на људску снагу.

Као горштаци, Црногорци су се дичили дивовским појавама. Овај разговор сви једва дочекаше.

- А који је наш био најјачи?

- Свако наше племе имаде својих најјачих.

- Ено, онај, како му је само име, који дахом груди распрсну трубу, ма, који је оно...

- Машан Лукин из Цеклина, братственик Ђура Петрова Вујановића.

- Е, има још један јачи.

- Који?

- Ето, Милош Перов, Васојевић.

- Јест, валај - кликнуше - у тога је снага ка у грома!

- Шта велиш ти, стрико? - упиташе постаријега јунака који сисајући симсију са уживањем слушаше разговор и причање око логорскога огња.

- Валај, ђецо, Милош Перов, ка да је најјачи.

- Је ли?

- Јест! Када је ага Рецепагић доша у Краље да купи четвртину, видећи Милоша с братом, рече: "Кад ова ђеца дорасту до пушке, оде моја четвртина ка лањски снијег!" Тако и би. Када се Милош светио морачким Турцима, а не бјеше моста преко Таре но само неке врљике пребачене преко воде, он дохвати волове за уши и пренесе их тако, да су само задњим дијелом тијела додиривали воду. За-

чуђен овим, не вјерујући причама, дошао је онај Турчин чији су волови били да види Милоша Перова и да некако врати волове. Када је ушао у скуп Васојевића, упита:

- А ђе је тај Милош Перов?

- Ево ме, ага! - рече Милош подижући се и пружи аги руку.

Ага застаде видећи грдосију пред собом, али не устукну, већ му пружи руку. Овај га је тако стегао, да ага умало није вриснуо.

- Што дрхтиш, ага? - пита Милош.

- Боме, Милошу, мало зима, мало стра, па ми га је доста! - завршивши причу стрико и отплъуцну.

Заломи грохот војника.

- Валај је Милош Перов био трупина ка из горе одваљен! - кликну један Куч.

- Јест! А... сад, реците ми који је најбољи Куч?

- Ди, и то ми је тешко погодити!

- Како можеш, јади те не знали, то питати?

- Е, пазите, није онај кога ви мислите. И не мислим њега.

Гонетали су: јест - није, јест - није. На пошљетку једногласно утврде да је војвода Марко најбољи. Ту се налазио шетајући од огња до огња да се поздрави са знанцима и пријатељима и Вуле Иванов Поповић, рођак војводин, брат Пера Иванова, који је убио Јуса Мучина. Накашља се Вуле и рече:

- Ја знам једнога бољега од војводе Марка.

- Ко је тај? - Сви ће.

- Ја! - одговори Вуле полагано.

Стаде вика и смијех.

- Ти?

- Ти бољи?

- Ја, ја! - Вуле ће. - И, ево, да ви докажем. Да је моја жена Марица била за војводом Марком, он би је морао убити, или какву спрдњу са самим собом због ње учињети, тек они се не би без његове зле среће раздвајали. А ја, ето, носим је тридесет година. Нико не зна што ми двоје у нашој кући радимо. Зар ја нијесам бољи од војводе Марка?

Сви се насмијаше.

- Јеси, Вуле!

- Валај јеси! Војвода Марко не би трпио напраситу и љуту жену. Та би брзо остала без перчина ка крава без репа и летјела би из куће не кроз прозор или кроз врата, него кроз...

- Кроз таван! - дода Грујица.

БОЈ НА ФУНДИНИ

У Подгорицу стигоше велике ордије из Цариграда: Зојбеки, Арапи и Анадолци. По наредби самога султана, морала је турска војска ударити на одређени дан. Машо Хаџић-Ахметов, добар Србин, мухамеданац из Подгорице, Марков пријатељ, потајно му јави када ће Турци ударити. Марко обавијести војску да буде спремна, а онда оде на Сјеницу војводи Пламенцу, гдје вијећаху што ће и како ће. Ту и преноћи, а већ јутром су могли видјети турску војску како се пење уз Какарицку Гору. Војска је кренула из Подгорице ноћу 2. августа. Чинило се да се гора повија од силне војске. Уз 40.000 царске војске, ишли су и 8.000 Арбанаса, не да се бију, но само да грабе.

Поп Илија Пламенац

Према ранијем уговору са Арбанасима, Марко према њима није ни слао своју војску. Сада су Турци имали осамнаест топова, али их нијесу примицали близу, бојећи се да им их не отме црногорска војска. Било је и хране коју су опет хтјели да унесу у Медун.

По обичају, Турци су с великом галамом полазили у бој. Вијали се безбројни барјаци, јецале зурле, тутњели таламбаси. На окићеним турским коњима јахали су паше у разнобој-

ним чалмама, а оружје се блистало од злата и срме. Кретали су радосни, увјерени да ће Црногорци овога пута подлећи, а то значи да ће се онда турска војска прошетати до Цетиња. Низами то једва чекаху, јер ће тада бити богате пљачке и ашиковања.

Војвода Марко пред војском и Пламенцем изрече говор којим доказиваше: "Што више непиијатеља, то више весеља и више плијена у оружју." Пламенац је намрштен ћутао док је војска клицала Марку.

- Стани, Марко! - гласну се Пламенац.

- Што је?

- Знаш, овај није баш лако побит се са оволиком војском.

- Него?

- Ја мислим другачије него ти.

- Како?

- Ја велим да не хитамо. Турака је много. Знаш, досад је ишло, али овога пута сигурно је да ћемо скупо платити.

- Што говориш? Зар се бојиш?

- Не бојим се, но чувам војску.

- Шта би хтио?

- Повуцимо војску преко Мораче и преведимо народ.

- Да, а Турци нека попале Куче и...

- Макар, а када се књаз врати из Херцеговине, онда заметнимо бој.

- Никада! И не страши ми војску. Ја не дам Куче и Медун без крви, а ти иди преко Мораче. Не бојим се Турака, јер они мене још нијесу жива уфатили, нити у Скадар водили.

Пиаменац преблиједје.

Посљедњим ријечима Марко потсјети војводу Пламенца на познати догађај, опјеван у Његошевој пјесми "Кула Ђуришића", када се Пламенац као младић борио у редовима турске војске против своје земље.

- Не знам, што ће књаз на то - мирно ће Пламенац.

- Што се мене тиче књаз? Мене се тиче народ! Војска једва ћека да удари, а ти хоћеш да бјежиш. Бјежи! Ја ћу ратоват! - урлаше Марко и одмах одреди гдје ће који дочекати Турке.

Нова Спасојева пошаље у Затријебач са 800 Куча, гдје им се придружише 200 Затријепчана Арбанаса. Дочувши Марко за те Арбанасе, похита тамо на коњу.

- Што ви? - упита громко.

- Ето!

- Не знам, да ли право чините!

- Зашто, војводо? Зар ти је криво што дођосмо да гинемо за Куче? - увријеђен ће један поглавица.

- Није. Али бојим се, да не запанете у огањ, који је исто што и проклетство рода. Можда ћете се борити са својом браћом, а за другога.

Арбанаси се загледаше.

- Турска војска повела је са собом неколико хиљада Арбанаса. Они ми поручише да ће се држати нашега уговора, да се више не крвимо, али питање је, да их Турци не присиле да се боре, а онда ћете се сјећи и једни у друге сипати огањ!

- Нешто смо чули о томе, али ако нам нијесу ништа поручили, они се неће борити - одговори поглавар.

- Ако је тако, хвала вам. Бојао сам се да се међу собом крвите за туђу браду. А сада, сретне вам биле пушке. Ободе коња и као вјетар нестаде са пратњом.

Арбанаси гледаху за њим:

- Што је Мар-Миљан, тога више нема под сунцем небеским!

На необузданом коњу поврати се војвода Марко и одмах настави са распоредом бораца. До Нова Спасојева, наспрам Хољма, постави Вуксана Мушикина са 800 Братоножића, до њега сердара Шкрња са 700 Љуботи- њана, до Шкрња попа Ђока са 850 Цеклињана. Вељa Ђурова остави на Ратини и Бојлеку са 500 Куча. До њега постави Јовицу Маркова са 600 Бјелопавлића код којих је био Пламенац. Васа Брацанова остави са стотину Куча као стражу у Сјеницама. Свега бијаше - 4550 бораца према оноликој турској сили, уређеној и добро наоружаној.

Прије него отпусти главаре, војвода Марко, данас тешко озбиљан, пробесједи;

- Браћо и јунаци! Сада нема друге но сломити Турке, а онда их заувијек ишћерат из Црне Горе, или - постат турско робље! Биће много мртвих, то је посигумо, али свака ваша смрт, осигураће вашим сиротињским огњиштима живот и мир.

- Тако је, војвода! - озва се хиљаду грла.

- Јунаци, ко неће да гине за своју очевину, но већ сада у ноге носи зеца, нека се врати кући и смрди на пепељаку! Онда: пропустите Турке, затајите се, да би помислили да сте побјегли, да не би похитали са похаром и

унијели храну у град. Нека се мало распашу и предаду рахату.

- Тако, тако!

- А ти, у овом озбиљном часу - обрати се Марко Пламенцу - не заустављај ми војску, јер би те то могло стати велике погибије!

Пламенац стисне зубе и не заусти.

Марко са Цеклињанима крене на Братучину.

Међутим, Турци стигну на Фундину и зачуде се кад не затекоше Црногорце. За сваки случај, утврде неколико шанчева као Хељам, Пјешатицу, Илин Врх, Жар и тврди Чин- гилер, а онда се препустише одмору: неки стадоше вући воду, пећи каву и јести, а многи се извале да спавају.

Било је око два сата пополдне. Војвода Марко на коњу трком обиђе све важније положаје, одређујући потребне промјене, даде знак командирима да у исти час сложе ударе. Само Пламенац не зађе у бој, али већи дио његове чете придружи се борцима.

Војвода Марко бијаше у средини своје војске. У један час потресе се гора од урнебесна праска хиљаде пушака, а из бијела дима искочи чета јунака са ножевима у рукама. Војска сва застрепи као раздражена лавица, чекајући Маркове наредбе. Када десетак њих ускоче у шанац и започне хрвање на живот и смрт, јави се дубок глас као да говори гора. Јунак оријаш надљудске снаге, засуканих бркова, држи у устима нож, у једној руци кубуру, у другој сабљу, и раскорачио се, а око њега букти смијех.

- Војводо, изгорех од жеђе за турском крвљу! - викаше.

- Напријед! - груне војвода Марко и помоли се. Земља се потресе од оштра крока, загрмјеше плотуни, разлијегне се јуришно ајкање уздуж планине као да пјевају морски таласи. Почеше Црногорци као дивокозе скакати у турске шанчеве. Настаде крваво мијешање, хватање грла за грло. Са Градине и с Бојчине ричу топови, али ради лоше поставе нијесу могли хватати шанчеве. Турци се жилаво опираху. Као бујица проваљиваху Црногорци у шанчеве уздуж горе. Умукнуше пушке, ножеви говораху. Напунише се шанчеви мртвим тјелесима. Чује се кресање јатагана. Неки у несташици ножева и сабаља ударали су млатимице пушкама или камењем. Проламао се зрак од смртних крикова.

- Миле, - викну из крваве гужве један јунак - ја кољем осмога! Још двије и добио сам!

- Нијеси! - озва се с другога краја шанца јунак - ја кољем десетога!

У том звјерском колоплету убојничких јунаштава, у тој заглушној звеки ножева, гдје је косила смрт стотине и стотине живота, мрмораше глас и препирка двојице Црного- раца. Клађаху се који ће више посјећи турских глава.

- Погибох! - пропара силан глас борбену буку и вику,

Војвода Марко са мале узвишице, изблиза проматраше развој борбе, и видећи да је све добро започело, набије капу на главу, извуче сабљу па ће онима око себе:

- Вријеме је, браћо, да и ми ускачемо. Ја нећу да се нико бије за мој дио! - па, иако грозничав од неколико дана, полеће у шанац са извученом сабљом и изгуби се у крвавој гужви сјече. Јунаци, видећи свога војводу, цикнуше јуришем ножева. Запуши крв, заорише се поклици "ура"!

Када се шанац напуни мртвацима, војвода Марко искочи:

- Напријед у други шанац! Данас нема заробљеника! - викаше соколећи борце, и јурне на други шанац дочекан смртоносним даждом врућа олова. Многи падоше, па се дигоше, многи легоше, да се више не дижу! Мимо њих грме јуришне чете.

И догоди се оно чему нема примјера у историји бојева: 4.550 Црногораца надвлада 50.000 турских војника. Поубијани у шанчевима, израњавани, распршени, застрашени и уморни, Турци устукнуше пред све јачим налетом ножева и уз повике и клетву почеше бјежати према Подгорици. Први бјегунци повукоше за собом и одреде који још не ућоше у крваву сјечу. Настаде слом, слом страшан, јер она страна, којом је бјежала турска војска тако је тијесна, стрмоглава и непроходна, да је опасна и за редовити пролаз и за мало друштво, камоли за поломљену и помахниталу војску која бјежи као избезумљена да спасе главу. Наступи грозота и расуло војске. Стотине и стотине Турака сломише врат низ стрмине. Паше видећи пропаст, лично предвођаху резерву, али Црногорцима дође у помоћ Ново Спасојев с Кучима и Затријепчанима, уће у бој и поче обарати жива непријатеља низ стрме стијене.

Неуморно јуришаху Маркове чете на Турке у бијегу, а он са сабљом одређиваше гдје треба насртај ножева. Пуче турска снага.

- Е, тако ваља и треба да се бије! - клицаше војвода Марко, и као змај испрати Турке до на Млине под Фундином. У тај час приспије Јовица Марков са Матинићима, горостасном ђецом Брда, који жељни боја, свјежи и одморни навалише на Турке. Турци, разријеђени, уморни до клонућа покушали су да се одупру противном навалом, но у то стиже и војвода Пламенац.

- Е, шта сада кажеш, војводо?

- Хвала Богу, Марко. Честитам ти!

- Но, сада ме послушај! Турци се сакупљају да се опру. Воде их паше. Ударите сада сви, а ја ћу да вас поведем. За мном ко је Црногорац - закликта Марко и повуче све за собом. Опет загракташе пушке, заори фијук танади, али први јуриш скрши турски отпор, и они се у трку управе према Подгорици. Марку сину мисао ослобођења Подгорице. Размишљаше о својој снази и турској ордији. Као у грозници гледаше крваве слике борбе! Паде ноћ и раздвоји војске.

Мрак је... Зину тишина, тешка, глуха... Пламсају тихо логорски огњеви. Војска полијегала умома, без даха... Перу се ране... Сакупљају се тешко рањени... На разбојишту леже хиљаде мртвих Турака... Из неких шанчева уздижу се као пластови лешеви поклани Турака... Леже Турци без главе, без руке... Негдје опет леже Турчин и Црногорац у гвозденом загрљају крвавих ножева... Тишина... Чује се сабласни хук сове и глас јата гавранова које домами мирис људске крви...

* * *

Велики пјесник Тенисон рече:

"О, најмањи међу народима, храпави и камени пријестоле слободе! Ратници, који сте пет вјекова одбијали силне руље турске, велика Црна Горо! Никада, откако твоји сури врхови парају облаке и ломе олујине, никада није дисало племе моћнијих горштака од твојих!"

* * *

Мир праху вјечне јуначке красоте!

* * *

Други дан окупи војвода Марко своју побједничку војску. На Раоницама је утврђен губитак. Својих мртвих војника нађе 290, рањених 226, а Турака рањених и нађених у шкрпама 51.

Трећега дана почеше бројити прикупљене турске главе. Уто стигне гласник са писмом од подгоричкога паше. Он питаше, има ли код њих који турски заробљеник, јер му нема 9.000 низама. Војвода Марко му одговори да осим 51 рањених, других заробљеника нема. Све је остало изгинуло!

Када је прегледан плијен, нађено је:

9.320 пушака, 54 различитих сабаља, 4.650 ножева, а међу њима 1.543 зејбечких, 34 заставе, 103 јахаћа коња, 200 товарних коња са 200 товара праха и олова.

Војвода Марко цио плијен раздијели по батаљонима, осим што је дао једнога коња сердару Шкрњу. Њему главари одабраше најљепшу турску сабљу, док му је војска, у знак признања, поклонила на Медуну кућу, бившу турску судницу.

* * *

Овај страшан пораз тако је застрашио Турке и пронио славу Марка Миљанова, да се о њему причало не само по Црној Гори, Србији и Арбанији, него и по Турској, и у самом Цариграду, као некад о Кастриоти и о Карађорђу. Славми васојевићки војвода Миљан Вуков, који с књазом ратоваше по Херцеговини, пошаље му по гласнику свјежу гранчицу ловора. Стизале су му честитке од свих главара Црне Горе и Брда, главара арбанашких племена, руских конзула из Скадра и Цариграда. Са свих су се страна гомилале честитке и изрази дивљења. По читавој Црној Гори су се ширили безбројне приче о војводи Марку, његову јунаштву, витештву и чојству. Народ га опјева као најбољега црногорскога јунака. Свуда је пресријетан с великим почастима и слављем.

- Лако је војводи Марку бити јунак када предводи јунаке! - рече Марко.

Изгледало је да ће овај пораз Турака у Црној Гори осигурати мир за дуже времена. Када је султан Мурат у Цариграду чуо да је

војвода Марко Миљанов смлавио његову војску коју је послао да освоји Црну Гору, подивљао је. Пашу, који му јави пораз, удари шаком по образу и ишчупа прамен браде, преврну столицу и разбаца око себе све што бјеше на столу. Паша преплашен побјеже. Да мала Црна Гора побиједи турску војску?! И ко то? Марко Миљанов, сељачина из Куча! Зар турску царевину да осрамоти голи брђанин, раја рођена да служи полумјесецу? Поче га мучити бијес и, по савјету лијечника, морао је за неко вријеме предати пријесто брату Абдул Хамиду. Но тек се мало смири, одабра најбољу војску и с њом крене да се потуче с Марком Миљановим и да покори заувијек Црну Гору.

Са великим весељем султана дочека Скадар на Бојани. По улицама обасутим цвијећем, јахао је султан Мурат на предивном арапском ату, и силним погледом мјерио одушевљену масу. Уконачи се у везировој палачи. Прими гласнике из Подгорице, и одлучи да за три дана уђе у Црну Гору. Али га у Скадру пристигну гласници од брата Хамида из Цариграда.

Султан сједаше у свиленој хаљини распасан на брду шарених душека и сркаше из наргиле. Објесио дебеле усне и презрива погледа читаше јазију из Стамбола!

- Аман јараби! - промрмља, устаде и оштро ће дворјаницима и пашама око себе: "Сиктер!"

Оста сам, спусти се са тешким уздахом на душеке, дубоко замишљен.

Јављено му је из Цариграда, да Руси иду на Босфор. Још није одлучио што ће, дојуре други гласници: да се враћа без оклијевања и опет сједне на пријесто, јер је царевина у опасности од Москова, који се приближује. Цара Мурата обузе страва. На врат, на нос, похита у Цариград, али у зао час, јер га одмах као сулуда затворе и прогласе султаном брата му Абдул Хамида.

* * *

Промјена на турском пријестолу одјекну Европом као олуја. У дипломатским круговима ојача нада, да ће се прилике на Истоку промијенити по жељи Европе, да се пошто-пото сачува мир. Али велике силе ипак су покушале да искористе пораз Турака. Многобројни дипломатски курири размиљеше се по Европи и Балкану, са жељом да осигурају потпору и залеђе за своје циљеве.

Црногорци не вјероваху добрим гласовима из Русије и Енглеске. По савјету војводе Марка Миљанова, Књаз Никола није распустио војску, штавише, Марко нагласи свим племенским поглавицама да ће тек сада доћи до правога обрачунавања. Русија је покушавала да сазове конференцију велесила у корист Црне Горе, али је претекоше догађаји, који наступише промјеном султана на турском пријестолу.

Када је Абдул Хамид ступио на пријесто, без одлагања приступи проучавању ратовања са Црном Гором. Одмах промијени војсковође у које није имао вјере да могу освојити Црна Брда. Махмут Мађар-паша позван је пред војни суд као кривац срамотнога пораза царске војске на Фундини. За новога заповједника постављен је Дервиш-паша, који се истакао као енергичан приликом угушивања устанка у Анадолији. Порта закључи да се на Црну Гору пошаље нова војска, а ону из Подгорице упуте на друга бојна мјеста. Дервиш-паша, славољубљив Турчин, сакупи у најкраће вријеме 60.000 нове војске. Добро снабдјевена, са цјелокупном ратном опремом, дефиловаше уз хуку и буку пред султаном. Цио Цариград судјеловаше у овој паради. Војска одушевљена крене из Цариграда и искрца се код Бојане и без задржавања упути према Подгорици. Војвода Марко пратио је у корак кретање нове турске војске. Све што је у Црној Гори било дорасло до коња и оружја бојна стајало је под пушком.

Када је Дервиш-паша стигао у Подгорицу, окићену турским заставама, све друге паше, које бијаху у граду и око града са потученим четама, кренуше у највећем реду на нове положаје. Подгоричка чаршија ликовала је, увјерена да је и Црној Гори, и злогласном Марку, одзвонило.

Ђула-бег Каповић, подгорички богаташ, димио је насмијешен кроз чаршију и сав се њихао у широким боковима од мерака. Мрзио је рају, крмске синове, и једва чекао гласове да се на Цетињу лепршају турске заставе. Шетајући кроз чаршију, стаде пред дућаном Ђока Лаковића.

- Е, Ђоко влаше, што велиш сада?

- Ништа, добри беже!

- Доша Дервиш-паша!
- Доша, добри беже!
- Доша, доша, сада ће да бидне свашта!
- Валај, беже, свашта ће да бидне.
- Турске ми вјере, он ће оном књазу, крмку на Цетињу, да очупа бркове!
- Валај, какав је јунак, и 'оће!

Ђула-бег забо поглед у Ђока.

- Стотину хиљада царскога аскера довео је Дервиш-паша и све ће кауре потурчит!
- 'Оће, безбели, да 'оће!
- Марка Миљанова набиће на колац овђекарце сред сриједе чаршије!
- Тако је!

Ђула-бег се зајапурио. Очи му закрвавиле:

- Све ћемо крмке поклати!
- И 'оћете!
- Све Каурке одвест ћемо у Стамбол!
- Безбели да ћете!
- Пропала је Црна Гора! - рикне Ђула-бег разјарен, да му је фес са ахмедијом пао с главе и синуло ћелаво тјеме. Брже подигне фес, стави на главу, омота развезану ахмедију и крене тешким кораком. - Да ти матер крмску, лоповску! Знаћете што је Турчин, пасји синови!

НЕМРЧИПУШКА

Војвода Марко је опазио да Турци проводе нови начин ратовања и да иду на сигурну побједу, јер је посљедњи пораз много уздрмао престиж Турске у Европи.

Осам дана је Дервиш-паша на отвореном подгоричком пољу подучавао војску, изводио распореде за навалу и увео строги запт. По заповијести самога свијетлога султана, сваки аскер који удари у бијег биће стријељан. Својим говором паша је постројеној војсци нагласио да ће побједоносно ући у Цетиње и заувијек ријешити питање Црне Горе, која је кроз вјекове силном отоманском царству ломила рогове и задавала много јада и брига.

Једне зоре крене Дервиш-паша тихо и нечујно са великим турским барјаком уз Какарицку Гору. Војску је он сам предводио на красном турском бијелцу. Али већ на првим брежуљцима снађе га тешка слутња. Смрад од непокопаних турских лешева из посљедњега боја, био је неподношљив. Јата црних злокобних гавранова сабласно су грактала и ковитлала се поврх горе. Паша је три дана боравио у гори не знајући што ће и како ће јер му војску притисну неки потмули страх и немир пред призором распадања лазине лешева. Слутња да и њу чека талав гроб у тој гори, претвори храброст у клонулост. Паша је све то грозничаво посматрао, и сам устукну. А кад је војска опазила његов страх, код ње је клонула свака мисао за поход на Пипере и Бјелопавлиће.

Војвода Марко је очекивао да ће Дервиш-паша ударити прво на њега, па је своју војску опремио за најтеже ратовање и у њој распалио борбеност. Тога дана обукао је своје најљепше војводско одијело и објесио на груди сва своја одликовања, ставио у кубурлуке два револвера, па са Арнаута, који усрпљена врата копаше предњом ногом, погледом који обара на кољена, прозбори својим борцима:

- Ево, браћо, и ја се данас спремих за бој, готов као и увијек да погинем за слободу Црне Горе. Није потреба, да вас ја учим како треба Турке бити, јер то ви сви добро знате. Тврдо се уздам у Бога, да ћемо данас заједно Турке до Подгорице. Бој ћемо почет рано. Не треба допустити Турцима да допру у гору и ушанче се.

Одмах пошаље неколико чета да заметну бој. Јавише му да нема турске војске; да је Дервиш-паша кренуо ноћас неопажен према Подгорици, у намјери да удари на Пипере и Бјелопавлиће.

Војвода Марко се врати разочаран на Фундини и ту се улогори.

Тих дана стиже му у логор књажев перјаник са пуном торбом.

- Одакле ти? - смрче се Марку.
- Са Цетиња.
- Па?
- Шаље ме господар до тебе.
- Зар господар сада лежи на Цетињу?
- Доша је.
- Што хоће?
- Ето, посла ти је нека лентра, да их раздијелиш међу војском - уплашен ће перјаник и извади из торбе велики свежањ и преда га војводи.

Марко размота и угледа неколико стотина слика, које приказују књаза како у разним ставовима, управља руку пут Стамбола.

- Па што ћу с тим?
- Да раздијелиш војсци.
- Их! Да раздијелим. И то сада? Башкари се, башкари, а када стисне, он се лентра... Од-

лази, на, носи то, натраг господару и реци му да ја сад немам времена да се играм са војском која гине на стотине за његов трбух, да се може напунити кастрадином, немрчипушка! Носи то и сиктер, док те нијесам мушкетао, погани неваљала! - кресаше Марко усплахирен, да му уснице дрхтаху под брком.

Перјаник узе слике и хитро се изгуби.

Цијела Црна Гора претворила се у војнички логор. Иако су сви племенски главари били по логорима, будно су пратили све догађаје. Херцеговачки устанак на који је књаз свратио највећу пажњу, истицање ослобођења Срба од турскога ропства и уједињење свих Срба, створило је нову идеју о држави Срба од Дунава до Бојане и помисао за првенство династије српбијанске и црногорске. Црногорци су гледали Србијанце као своју једнокрвну браћу, која су им већ много помогла. Србија је била Црногорцима одувијек једино уточиште и заклониште у бијегу од зулума Турака и црногорских владара. Србија је дочекивала и црногорске политичке бјегунце раширених руку, ухљебила их и о њима водила бригу као о својој браћи. Ово гостопримство Србије књаз Никола добро је памтио и настојавао, да у српском народу популаризује црногорске ратове за ослобођење Црне Горе, као да су то били и ратови за ослобођење једнога дијела Србије.

ПРЕДАЈА МЕДУНА

Турска посада у граду Медуну, која бијаше војводи Марку и свим Кучима болни трн у оку, ћутала је као нијема и обезглављена. Престала су пркосна кретања наоружаних турских војника пред градом, а турска застава, која се увијек вијаше на врху куле, скинута је, чим је пукла пушка на Фундини. Посљедњи порази турске војске усколебаше њено увјерење у стратегијску способност. Медуњанима, иако сви у рату, стално бијаше око на ту кулу. Када Маркове побједе прекинуше везу између турске посаде и Подгорице, већ слободно долажаху и медунске жене под кулу.

- Ej, Турци, када ви мислите да одете? - викаше им Стана Перишина, бака, гласовита нарикача.

- Валај, бабо, онда, када ти опет постанеш ђевојком! Али ако већ морамо да идемо, онда ћемо прије ишчупати твој језик, бабетино, матер ти крмску црногорску! - одговори јој с врха куле распаљен турски аскер и гађа је облутицом. - Бјежи, док не уграбим пушку!

- Спремај се, спремај, зулумћару, док није стигао војвода Марко! Јер ако вас он овђе затече, ухо ће вам бити највећи комад.

- Има у нас, бабо више праха и олова него у читавој Црној Гори.

Сваким даном положај посаде постајаше све тежи. Када војвода Марко посла са Фундине јаку чету у Медун да запријечи сваки излаз војника из куле и онемогући довоз воде и хране, умуче посада и више се не показа.

Ноћу опазише Маркови војници знакове на кули, по којима се знало да се посада налази у опасности. Један аскер, преобучен покуша да у пола бијела дана побјеже из града, али га ухватише и стријељаше, јер није хтио да ода стање у кули. Сваки покушај посаде да знацима обавијесте Турке, да је њен положај неодржив, онемогућен је плотунима црногорских пушака.

Бјеше подне... Појави се из града аскер с бијелом заставом. Изиђе пред војводу и војнички поздрави.

- Што је?

- Хоћемо да предамо град.

- Јеси ли ти заповједник града?

- Нијесам.

- Врати се, нека дође заповиједник.

Посада је у граду дуго вијећала. Најједном изиђоше под бијелом заставом четири аскера са старим турским официром. Озбиљан, уредно и прописно одјевен, са неколико златних одликовања на грудима, са сребром окованом сабљом о бедру, корачаше у чизмама погружен, забринут. Стаде пред Марком, окрути се и оштро поздрави.

- Војводо, предајем ти град Медун.

- Зашто?

Официра зачуди ово питање.

- Помријесмо од глади и жеђе!

- Тешко је то, Турци! Немој хитати. Имаш ти кога служити. Срамота је старом аскеру да се преда без борбе.

- Не може се више!

- Послушај ме. Ако се предаш, оде ти глава. Него се још притрпи. Ратна срећа је чудна ствар. Данас си јак, а сјутра слаб. Још није битка свршена. Може срећа окренути, може нас турска војска разбити и донијети вам по-

моћ. Него, врати се у град, а ја ћу ти послати храну и воду.

Стари заповједник као да зину очима. Није вјеровао својим ушуна.

- Како то мислиш, војвода? Бојим се да нијесам сеф на ушима!

- Међу јунацима влада искреност! - Не могу да примим предају града, ја сит, а ти гладан и жедан! Каква би то била побједа?! Врати се у град, послаћу ти хране за неко вријеме, па ће ти моћи можда и Турци помоћи.

Марко нахрани официра, његову пратњу и отпусти их. Под бијелом заставом врате се Турци опет у град. Војвода Марко им је шиљао кроз дванаест дана храну и воду за 500 душа. Кроз то вријеме посада се није ни показивала на кули. Тринаестога дана поручи заповједник Марку да је узалудно свако очекивање помоћи, па нека прими предају града.

Када је стари заповједник дошао Марку, рече:

- Војводо, предајем ти град и цио аскер у њему.

- Гдје је барјак?

- Немамо барјака - гласно ће стари официр.

Барјак је била светиња аскера и то је Марко добро знао. Уприје очи у заповједника:

- Вићао сам барјак на кули.

- Спалисмо га!

Војвода приступи заповједнику, положи му лијеву руку на раме, десну му тури у њедра, што нико не опази. Ту напипа смотану заставу, извуче руку, празну, па ће:

- Нека га! Нећу да газим непријатељска част! Примам предају града. Сада ћу доћи.

Јузбаша смјерно поздрави и врати се у град. Послије два сата стиже војвода Марко на коњу, праћен четом младих бораца.

Турски заповједник постројио је пред градом цијелу посаду, без оружја. Када је дошао војвода, официр оштро заповједи "поздрав", поздрави, отпаса сабљу и предајући је војводи, гласно ће:

- Предајем ти, војводо, град са посадом.

Око града скупиле се жене, ђеца и старци и гледају што се збива. Баба, Стана Перишина, прогура се право до Марка и насмијешена мјераше посаду. Смјешка се и миче бескрвним усницама.

Војвода Марко прими од заповједника сабљу и врати му је:

- Иако се предајеш, остао си јунак, а јунаку припада сабља.

Официр задрхта:

- Када би Турци имали војводу Марка Мијанова, давно би Дервиш-паша законачио на Цетињу - официр ће гласно.

- И би - забобоњи баба - али зна Бог зашто је дао јарцу кратак реп!

- Иш! - викне стари Тешо Перишин, стогодишњак, уштапљујући се - губи се, зар ћеш се ти мијешати у јуначке зборе?

Марко пошаље неколико рањених и болесних Турака у Подгорицу, а 470 момака са заповједником упути књазу на Цетиње. Заробљенике је један дио пута лично испратио и забранио својим војницима да чине весеље из пушака све док нијесу толико далеко одмакли, да не могу чути пуцањ.

У граду се нашло:

Четири топа, 320 товара праха и олова, 500 пушака, шест сабаља, пет обичних турских застава, један коњ, а од хране само - пет ока пасуља.

Неколико дана послије предаје, град Медун је по књажевој наредби, на радост Куча, порушен.

* * *

Послије предаје Медуна, позове књаз Никола војводу на Цетиње. Марко је поручио да не може, јер Турци могу сваки дан ударити. И збиља, шестога дана, крене Дервиш-паша с војском и започне бој с Љешњанима око ријеке Ситнице, пошто је оставио 15.000 низама у Ћемовском пољу код кућа Омера Божовића. Добро наоружане турске ордије наступаху стратегијски, јер сваки неопрез и тактичка погрешка могли би упропастити читаву нову војску. Када Марко опази дим боја у Љешанској нахији, узнемири се и позове све командире.

- Гледајмо не били како повратили Дервиш-пашу на нас, јер ето, Турака ноћас на Ријеку, а сјутра на Цетиње!

Командири одобре Марков приједлог и тако се војска спусти према Подгорици и заметне бој који је трајао два сата. Турски топови грувааху са три стране. Дервиш-паша опази Марков упад, одступи од Љешанске нахије и врати се у реду у Подгорицу, бојећи се да је Марко не освоји.

Марко се нато врати с војском на Фундину и ту се улогори сигуран да Турци неће скоро ударити. Али тек се мало одморио, долеће војник без даха:

- Каква сила?

- Каква сила?

- Војводо, Арбанаси из Груда избацише огањ на нашу стражу! Тројица погибоше!

- А колико погибе наших?

- Тројица.

- Добро је, рачуни су плаћени!

- Да, али они прекорачише границу и ударише на наше куће у Селиштима.

Марко се замлсли. Са Арбанасима је учинио мир и неко мора да га мути. Можда Турци наговарају Арбанасе на упаде, да деконцентришу црногорску војску, а ваљда Арбанаси мисле да су сада Црногорци преслаби да се одупру и њима и Турцима. С друге стране, Арбанаси су волъели њега и много га уважавали. Треба бити на опрезу и не пренаглити. Опет, није искључено да су његови људи изазвали сукоб, а Арбанаси су и осјетљиви и осветљиви. Стога поручи по гласнику да одсад ништа не подузимају без његова наређења. Истога дана, ноћу, стиже други гласник и јави да су Арбанаси навалили, да пале и жаре.

- Враћајте огањ! - љут ће Марко.

На трећу поруку: да Арбанаса имаде много, пошаље и овећи одред који брзо сузбије нападаче. Ови ускоче у куће, затворе се и почну жестоко бранити. Када се бој загустио, војвода Марко појаше коња и за час се нађе на челу војске. Из кућа се на њега осу киша зрна. Он се склони, размисли, подиже руку и нареди јуриш. Као олуја полећеше Црногорци са исуканим ножевима, попну се на куће и почну их палити. Арбанаси се предадоше.

Око двије стотине Арбанаса из племена Груда, високи, красни ликови, стајаху разоружани пред војводом Марком.

- А што окренусте вјером и ударисте на Куче, црн вам образ био? Зар не знате што то за вас значи?

Иступи крупан, наочит момак, сав као из камена саливен, као орао оштра погледа.

- Војводо Мар-Миљан! Кучи нам преко границе пођераше стадо оваца. Кад смо шћели плијен повратити, дочека нас стража огњем из пушака. Нијесмо ми сломили мир, но Кучи.

Марку скочи на челу жила бијеса.

- А што ме тражите, кад сте ви изазвали?

- Они су лани нама отели овце! - рече један од Куча. Марко скочи, замахне десницом и момак се стропошта...

- Ви сте имали право! - рече Арбанасима. - Послије измира, нијесте ни у кога дирали?

- И нијесмо.

- И ради вас погибе шест људи! Знате ли што то значи? Шест душа! Зар Кучи да буду гори од Турака! Ја сам вас учио што је кучка вјера, а ви изневјеристе! Ако још једанпут изазовете, скупо ћете платити. Ове порушене куче и мртваци, ваша су срамота!

Сви слушаху без даха Маркову пресуду и нико ни да писне!

Други дан Марко почасти Арбанасе и пусти их кућама.

"А ШТО МЕ УБИ, ЦРН ТИ ОБРАЗ"

Књаз Никола дође са пратњом у Даниловград. Дочекан је нарученим праском кубура, звоњавом звона, заставама и поздравним говорима. Ђевојке му предаваху киће цвијећа. Као побједник, тежак и пун, јахао је на бијелом коњу.

Одсио је у својој кући и одмах послао писмо војводи Марку да дође у Данилов Град.

Војвода дојаха исти дан. Перјаници га без пријаве пусте у кућу. У мрачном ходнику дочека га прасак кубуре да се кућа стресла. Марко паде рањен у лијево раме, одмах скочи, тргне револвер да узврати ватру, али застаде запрепашчен од изненађења: У убици упозна свога рођака попа Илију Спахова! Упркос громовита праска у празном ходнику, нико се не појави, нашто Марко, брзином муње, једним скоком зграби попа Илију за прса рањеном и крвавом руком, а десницом му прислони револверску цијев на чело.

- Погани! Ко те најмио? - рикну прије него ће окинути.

Поп Илија, јунак вичан гледати смрти у очи, позелени, чекајући сваки час олово у главу.

- Не! - промуца.

- Је л' он? Говори! - проциједи Марко, притискујући све јаче цијев у попову главу.

- Не!

- Говори!

- Он је! - промуца поп Илија.

Марко клону од губитка крви.

У тај час отворе се сва врата у ходнику, који се зачас напуни члановима књажеве прат-

ње. Поп Илија се изгуби, а Марка однијеше у посебну собу.

За неколико часака знао је цио Данилов Град, да је на војводу Марка неко пуцао, а говорило се и да је убијен. Оживјеше улице. Пред кућом се сакупи гомила људи.

- Уби га!

- Ко?

- Поп Илија.

- Па зар под господаревим кровом, јади га снашли?

- Даље отален! - ћераху перјаници људе испред куће. - Господар заповиједа!

- Погибе нам највећи јунак! Ко ће сада да нас брани? Куку нама?

- Ће је зликовац, да му судимо!

Дођоше видари и повезаше рану. Војвода Марко поручи своме доживотном пратиоцу, Вулу Иванову, Дрекаловићу, да одмах дође. Међутим, мућевитом се брзином раширила вијест по Црној Гори, Брдима и Аибанији, па чак и по Турској, да је убијен војвода Марко и наста јавно жаљење и осуђивање. Књаз прими неколико пријетећих писама и од Арбанаса.

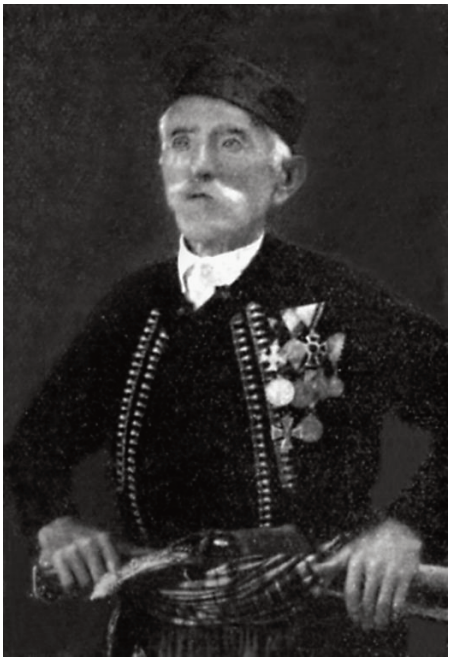

Вуле Иванов Дрекаловић, Куч

Вуле Иванов дојаха као махнит са четрдесет наоружаних Куча и с њима провали у кућу као да је осваја. Устреми се појачана стража перјаника.

- Што је, Марко? - без даха упане у собу Вуле са кубуром у руци.

- Мичи ту пушку! Ћути! Ником ни ријеч!

- Како ником ни ријеч, кад се већ и у Стамбулу знаде!

- Хтио ме поп Илија убит! Ранио ме. Није зло. Чувај пред вратима стражу, да ме не дотуку. Не пуштај никога.

Три дана лежао је Марко у грозници и рана се почела зацјељиват. Трећега дана прије подне, ето књаза пред врата Маркове собе. Био је мрк. Примаче се Вулу, лецне се и стаде. Вуле у њега упери кубуру.

-- Стој! Не смије нико овамо!

- Макни то! грубо ће књаз. - Зар не видиш ко сам?

Вуле полако спусти кубуру.

- Је ли Илија овђе?

- Који Илија, господару?

- Поп Илија.

- Нема тога поповскога грдила овђе, оца му плаћеничкога!

- Немој да ко други стражи код Марка, до ти, док сам ја код њега - потихо ће књаз и уђе Марку.

Зачас изиђоше из Маркове собе све три његове кћери.

- Марко, јеси ли оштећен?

- Не знам још.

- Неће ти ништа бити, ако Бог да!

- Не знам, 'оће ли, или не.

- Ох, ох, што учиње она поган!

- Која поган? - подигне главу, а очи му се заискрише.

- Ма они... они... поп Илија ... црн му образ!

Марко још више подигне главу. Његове се широке груди надимаху од велика узбуђења, а очи зацаклише као у змије када сикће.

- А што ме уби, црн ти образ?

- Нијесам, Марко!

- Јеси, јеси, но што не сачека, док свршимо бој с Турцима, па да ме тада ашиђаре мушкеташ, да ме не крадеш, кад ми нијеси могао трпјети поштење? Но учиње бој насред боја?

Књаз је погнуте главе ћутао, па ће још тише, обзирући се да није ко скривен у соби?

- Ја мним, неће знати нико, Марко ...

Сукобише се погледи двојице противника и књаз обори очи.

- Ако ја не умрем, могла би бити погодба, а ако умрем, биће ти зло насред твога дома!

Књаз се замрамори.

- Нећу ти никада заборавити, да си ти спасао Црну Гору од Турака.

- Да, и зато ме мучки убијаш!

- Ја ћу ти, Марко, слати храну да ојачаш.

- Не, не! Отроваћеш ме! Пошао си злим путем који ће те пратити до гроба.

- Не бој се, Марко! Ти си много заслужан и добићеш што ти припада.

- Јес', јес', већ сам почео да добијам!

- Све ће се промјенит, и који вриједи, запашће га најбоље у земљи.

- Да, кубура у главу!

- Измир је увијек донио благослова. Неће ти бити жао што си се толико борио за мене.

- За тебе, крвниче? Ни да Бог! За тебе ја не би омрчио пушку, но сам се борио за црногорску сиротињу, борио сам се да ослободим и подигнем српство, борио сам се за хришћанско чојство. И знади, ако ме изгубиш, кућа ће ти се ископати!

- Умири се, Марко. Доша сам да те обиђем, и молим Бога да оздравиш. Знам ја што си ти Црној Гори. И не бој се под мој кров. Река сам перјаницима и Вулу да не пуштају у кућу попа Илију... А платиће ми!

- Слушај! Ја не тражим да га мушкеташ.

- Задовољићу те, Марко, тако ми св. Петра! И доказати ћу ти да цијеним твоје заслуге. Идем. Дај Боже да оздравиш. Због ом!

Војвода ћуташе. Књаз изиђе и за собом лагано затвори врата.

Војвода Марко буљаше за књазом, као у грчу искриви лице, придиже се и пљуну у врата.

При излазу из собе књаз се сусрете лицем у лице са Вулом.

- Биће добро, Вуле! Само га чувај.

- Ја га добро чувам, господару, али га ти слабо чуваш!

Књаз пожури ходником.

ЦЕТИЊСКИ СУЛТАН

Од ове ране лежао је војвода Марлцо два мјесеца.

Чим је оздравио, пође у Дугу гдје су му боравиле кћери. Био је мрзовољан и од лежања доста ослабио. Повукао се у Дугу да се одмори. У то дочује да је књаз, без питања и савјетовања са племенским главарима, склопио мир с Турцима на пола године. Одмах је наслутио разлог овој књажевој журби: Плашио се, да га Марко не остави, јер би тада Турци посигурно умарширали на Цетиње. Овај мир је био, по Маркову увјерењу, најкрупнија господарева тактична погрешка, јер је омогућила Дервиш-паши потребна појачања из Цариграда. Осим тога Турци нијесу људи од ријечи; они ће прекршити мир чим је то у њихову интересу.

У Дуги је војвода Марко имао лијепу кућу са вртом и стајама. Уза се је увијек држао неколико својих перјаника, који су дан и ноћ стражили. Ту су га посјећивали вјерни кучки главари, и обавјештавали о догађајима у Кучима. Дођоше и двојица арбанаских поглавица, да га поздраве и обиђу.

Сједећи пред кућом, на домак опази десетак јахача. Наслућујући да то може бити чета књажевих перјаника, повуче се у кућу и распореди своје људе. Он је сам стао код прозора с пушком и револвером. Чета ускоро стигне и застаде. Пратиоци брзо сјахаше и окупише се око првога јахача.

Марко наоштри очи, и само што не рече "Пали" наједном се разведри и истрча на цесту.

- Помага ти Бог, Маркане! - грлато ће први јахач на запјењену турском ату, красан човјек, голем, усправан, поносан, богато одјевен, прави племић.

- Добра ти срећа, Миљане - кликне Марко приступајући јахачу. - Здраво, момци! - добаци пратњи.

Васојевићки војвода Миљан Вуков сиђе с коња и загрлише се.

- Добро ми дошао. Обрадовао си ме, Миљане.

- Јеси ли жив?

- Како видиш, мене пушка не убија!

Војвода Миљан значајно заклима главом. Уђоше у кућу. Сједоше и окријепише се ракијом.

- Знаш ли Марко, зашто сам ја дошао?

Марко заронн погледом у дивне очи војводе Миљана, и ухвати га за руку.

- Доша си, брате, да се поразговоримо о оном лупежу на Цетињу, што царује ка султан, а убија и трује Црногорце горе од Турчина!

- Тако је, Марко! - уздахне... Миљан. - Времена су тешка, ка никада.

- Ја сам нагао, пргав, непоштен, и све што год хоћеш, али што му ти сметаш? Он жели да и тебе нестане! Стрепи од нас. Бољи смо од њега. Он је кукавица и нечовјек. Боји се да ћеш одцијепити Васојевиће од његова спахилука и прогласит се самосталним кнезом.

Војвода Миљан стисну зубе.

- Видиш и сам да је настало такво владање за које ми нијесмо ослобођавали Црну Гору од Турака. Господар хоће да влада сам самцат, ка инокосни паша у Малој Азији или Арабији. Племенским поглавицама рече на скупу под Бријестом, да отсад морају радити само оно што он наређује, а не по правди и што они хоће и желе.

- Што он зна о народним потребама! - кликне војвода Миљан и зажари се у образима.

- Он и не пита! Мора да све буде у његовој руци. Постаде самосилник Да, да, мој Миљане! Све што је самосвјесно, јуначно, поштено, све што је пуно нашега старога чојства, високог витештва, све то хоће кнез да уништи! Ето, ја сам доста учинио за народ, па опет без својих перјаника нијесам сигуран, да ме неће убити његова пушка.

- И ја се чувам! Рекоше ми да се кнез чак љути што народ савјетујем како се његују и плоде стада, што каткад и сам обилазим торине по гори и поучавам пастире.

И два најбоља јунака Црне Горе зачас занијемише као мрамор.

- Да ми није до Српства, ја знам шта бих.

- Валај и ја! Србија напредује. Она ће све и ослободит. Ми овамо постадосмо спахилук Његуша и Бајица. Мучимо се и губимо главе само за њих. Да ми није до народа, не бих, тако ми главе и образа, ни један дан остао овдје! - устаде Марко. - Сит сам кнеза. Док бјеше млађи, мислио сам да ће бар нешто ваљат, а ето, он се изроди у правога насилника!

Опет занијемише.

- Црна Гора пала је у шаке нечовјека! - прекине ћутњу војвода Миљан. - Од 150.000 Црногораца, стотину хиљада немају ручка, и нико о њима не води бригу. Али кад удари Турчин, онда цетињски султан позивље своје "храбре Црногорце", да гину. Кнез не брани народ од Турака, него брани своје спахилуке. Роби и глоби ће стигне. Нема владалачке куће на свијету која би према множини својих поданика и величини земље имала толико имања и прихода.

- Јест, опљачкао је много!

- Сада ће Европа да уреди стање на Балкану и престаће крвљења с Турцима. Питам је тебе, друже, од чега ће да живи тај народ, кад више не буде ратнога плијена?

Већ неколико стотина година Црногорци су одвикли од рада, увијек ратују, краду стада. Немају ни орала ни копала, па шта ће онда? Кнез се не брине како ће помоћи народ. Ако Русија не буде шиљала жито, све ће поскапати од глади, или ће морати оставити ђедовину и дићи у Србију.

- Зашто се крвисмо с Турцима, зашто погибе толики народ? - цикну војвода Марко и пограби Миљана за руку. - Ко данас има каквих права у Црној Гори? У чему се ми разликујемо од турске раје? Цио црногорски народ је данас робље!

- Колики је пашалук створио за кратко вријеме свога владања! Ено, на Цетињу има: три дворца, двадесетак кућа, џардине, стаје и 300 ланаца земље; у Медовини штале са 30 арапских хатова и 20 швајцарских крава што му даде владика Штросмајер; 20 великашких кочија које му поклони аустријски ћесар. Пола милијуна франака доби од папе за црквени споразум. У Прчању има богату кућу звану Црвена Кућа; на Ријеци Црнојевића у оном куту под Костадином дворац и осам омањих кућа; кошутњак за Јовановијем Бријегом са 60 рала земље. Има три лађе "Даницу", "Славјанин" и "Жабљак". Код Скадарског Језера има 2.500 рала земље; на Виру дворац са 2.500 мотика винограда; у Улцињу дворац на Суку, а у Улцињском пољу 3.200 рала добро обрађене земље и 12.000 коријена маслина; код Подгорице добар риболов са осам воденица и шест ваљаница; у Спужу кућу и 3.000 рала земље; у Орјој Луци 200 рала земље, у Мушовића Башчи осам кућа и 300 рала земље... А колико још поред тога има богатих забрана по Црној Гори и Брдима, као Београдско Језеро, које на силу Богу оте од Ровчана и Морачана. Ето, што има владар малене сиротне и јадне Црне Горе, што ја знам, а воденица, кућа, шума, винограда, каменолома што ми не знамо, има толико да

само Бог зна! Зна се да има и неколико хиљада оваца, крава, коза, коња. Све је то здипио. А народ? Што му је он дао? Ништа до камена, да се с њим бије у оба рамена, иако су му Црногорци својом крвљу сазидали пријесто. Неправде и насиља, то су биле народу награде!

- О свему томе ја сам и мислио и брижио. Кад се свега тога сјетим, ухвати ме трољетна грозница. На срамоту, народ и још у њега вјерује као у свеца, а он кукавица, убица и лажац...

До растанка су јели, пили и разговарали. Тако је војвода Миљан преноћио код Марка, а други дан се вратио у Васојевиће. На растанку рече Марку:

- Доша сам, побратиме, да ти се изјадам, да ми одлане. Народне ме бриге уморише! Хм! што ће још све бити и куда то води, ни сам не знам!

- Ма куда он кренуо, преко мене и народа неће! А ако буде наставио да и даље јаше рају, јавићемо Русији, да овђе зулуми звијер коју треба за спас Српства убити. Ако Русија прећути, онда, онда ћу ја до тебе па ћемо нас двојица позвати трећега, и то, знаш кога?

- Јола!

- Јест, јест, сердара Јола Пилетића, па ћемо у троје на Цетиње, да дамо књазу времена да се поправи. О томе ће тада зависити и нешто друго.

- Добро збориш, Маркане!

Другови чврсто стиснуше деснице. Војвода Миљан узјаха парипа и у оштром касу крене са пратњом.

"А ЂЕ СУ ВИ МОЛИТВЕ"

Од Илина па до Госпођина загосподарила немилостива и паклена суша... Небо сиво и запечаћено. Заждило Божје око грмен, јасен и камен. Ловћенски оштрозуб црвени се у јари као језик џина из бајке. Мршаве овце дахћу по безтравним голетима и камењарима. Усахле танке жице планинских студенаца. Раскокотала се земљина кора као послије дажда испуцало грожђе. Зија празнина и гуши сиво-жута прашина кречњака. Пуца завијена гора, без влаге и снаге. Трава смежурана, суха, спржена и самљевена, као да су је жрвњи трли. Кроз шкрипове и провалије сикћу, звижде и палацају отровне змије. Плачу њиве. Погнуле уморне главе родне јабуке, лозе и шљиве. Умиру и пчеле у рoју, и птице у осоју. Небо се све јаче стегло и закаменило. Све у страху сможднео и полегло. Тешка мука стисла и вука и хајдука. Народ стење на мртве и мршаве оранице, и голо камење...

Господар, једно, у страху за свој љетни бирићет, друго, да попове понизи и себе уздигне, строго и набусито заповиједи:

- Ђуза, зови ми онога Приморца!

Не потраја пет часака, ето владика Митрофан Бан.

- Изгоре земља, високопреосвештени! - рећи ће књаз. - Треба нешто учињети.

- То је Божја воља, господару! - шта можемо ми грјешни?

- Како, шта можете, бар ви попови? А ђе су ви молитве? Ђе ви је наредба свему свештенству, да у један дан носи народ крсте?

- Крсте, господару, свако село носи у свој дан, према завјету или обичају.

- Не, не! Но цијела држава у један дан. Једна наредба и готово!

- Опасно је за цркву, господару, давати такве наредбе, а киша да не наиђе, као што за њу уопште нема изгледа, рђави људи наругали би се не само мени и поповима, него и самој цркви, стожеру државе ...

- Него хоћете да се молите за кишу кад видимо да је ту и да ју је Бог дао, па је уграбе ваше молитве! А не, нећемо тако! Него, да наредите крсте по цијелој држави за идућу нељељу. То је потребно и мојој политици, јер ми је на такве скупове најлакше упутити људе да причају народу, што им будем казао.

Очајан, митрополит прими наредбу и оде у Манастир, у Митрополију, да изда наредбу протођакону Филипу Радичевићу.

Куцајући, и он, прстом у направу на зиду, сличну зидном часовнику, рече;

- Страшно, мој оче ђаконе! Ни изгледа на кишу, а крсте морамо носити!

- То он и хоће - рече ђакон, не усуђујући се рећи "да нас обрука".

Идуће нељеље, по свим странама Црне Горе, појавиле су се љесе народа, носећи крстове, рипиде, црквене заставе, иконе, кадионице; неки чак и царска врата, и надметали се са ћи-ћи-ћи-ћићикањем кријесова, вичући из свега гласа: "Крстоноше крсте носе, Бога моле, Господе помилуј! Господе помилуј!"

Према извјештају затраженом из Двора, исход: Десетак смртних случајева од сунчанице. Кише, ни капи!

- Зар ни ови владичини крсти не помогоше? - упитаће књаз под Бријестом једнога Пипера. Смијех народа био је одговор.

Тада се митрополит затвори у манастиру. Дуго иза тога, можда три-четири нељеље, пошто је сунце добро отскочило и обрнуло Заграбљу, књаз Никола дође са пратњом пред манастир, у калешину, што никада прије није чинио. Хитро сиђе с кола, прође испод иконе св. Петра, прекрсти се, и, дошавши пред црквена врата, посла перјаника у митрополију за кључ.

- Однесите га ви, оче ђаконе, и останите у олтару, ако му што затреба. Ако мене затражи, кажите да сам болестан - рећи ће митрополит.

Скрушен, и не гледајући ни у кога, књаз уђе у цркву и пође право пред ћивот светога Петра.

- Угодниче Божји! Земља моја, којом си и ти некад владао, изгоре од живога огња, и народ твој, и мој. Ја идем сад на Ловћен, да се помолим Богу, да излије своју милост на Црну Гору и пусти обилату кишу, па те молим, угодниче Божји, и ђеде мој, да и ти паднеш пред његова колења и замолиш га да ми буде милостив и избави мој мученички народ. Помози ми, велики угодниче Божји!

Пошто је стојећи гласно изговорио ову молитву, књаз се загрцну од изненадних суза, спусти се и леже под ћивот неколико часака, затим устаде, изађе из цркве, уђе у кола, и оде право на Ловћен.

Када је протођакон испричао митрополиту што је све чуо и видио, овај пође зиду, стаде пред оном направом, сличној зидном часовнику, погледа и не куцне је, него отскочи корак, удари се шаком по челу и рече:

- За ово су му требали моји крсти! Надмудри ме и обрија!

Оставивши заплашена протођакона, пође у свој стан, изговарајући, као сваки добар Приморац, више за себе, талијански: "Che furbo, che comediante!"

Док се књаз, послије добра ручка, одмараше у свом дворцу изнад Иванових Корита, иза Међувршја појави се прамен облачка, колико колут топовскога дима, који се зачас веза за штировник и Језерски Врх. Неколике мује укрстише се небом и пуче први гром, и књаз на врат на нос нареди повратак, јер нигдје гром није тако опасан као на Ловћену.

Киша је стигла књажева кола на Пресјеци, и није га остављала све до Цетиња, док није ушао у двор. Падала је цијелу ноћ.

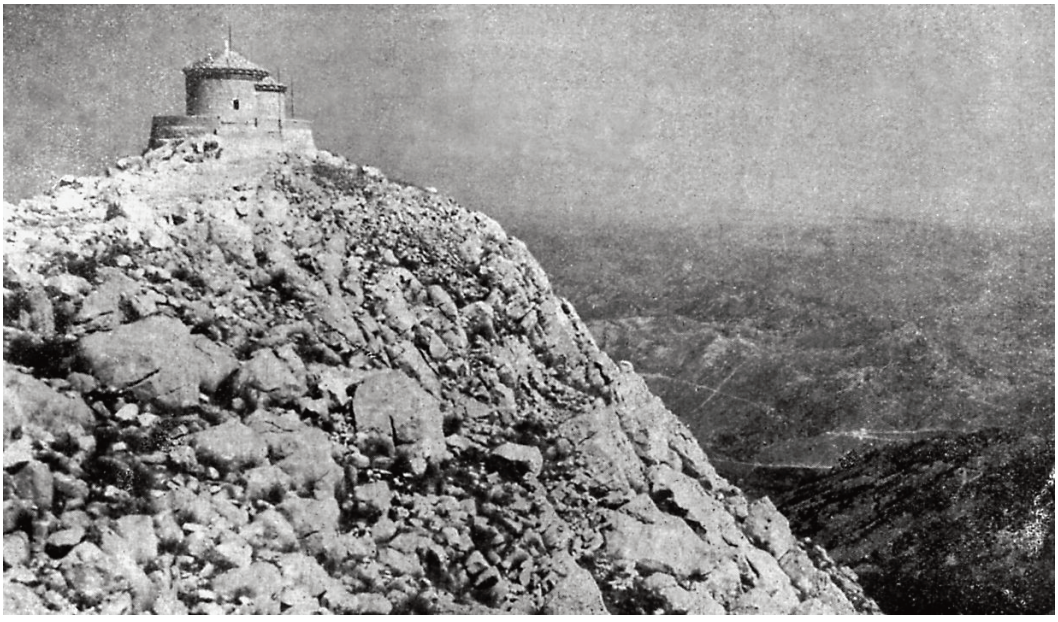

Штировник - врх Ловћена

Ђеца су, већ по навици, била на улици и закићена гранчицама, скакутала као врапчићи. Народ, као по каквој тајној надземаљској наредби, изишао на врата и прозоре. Наиђоше књажева кола и успорише корак код првих кућа. Народ и ђеца бучно су клицали и пратили га до двора. Мокар као кокот, књаз пред двором изађе из кола, попе се на терасу и рече:

- Слава Богу! Слава светом Петру, заштитнику црногорском, за његове молитве, што Бог изли милост на моје драге Црногорце!

- Слава тебе, господару, и твојим светим молитвама! - грмну народ.

Отада није више митрополит давао наређења о ношењу крста. Кад би настале велике суше, народ је само пита: "Када ће господар на Ловћен?"

"ПОЂИ, МАРКО, КЊАЗ ЈЕ ЉУТ"

Примирје са Турцима продужено је до 1878. Овога пута су Турци хтјели да продуже мир, јер им криза у земљи онемогући ванредне издатке. Војводи Марку дође згода, да баш сад обрачуна с Турцима. Подиже се са Кучима, Братоножићима и Пиперима. Придружише му се још и Петар Стеванов, књажев таст, и командир Михајло Нишин Вучинић. Ударе на Диношу, и без отпора лако заузеше Динош. Марко је намјераваше прво на Подгорицу, а онда на Скадар и Арбанију. Иако су његове заставе као благословљене славом вјечне побједе, увијек напредовале гдје су год биле и кренуле, ову његову намјеру онемогући војвода Петар.

Књаз хитно позва Петра на Цетиње. Када се вратио рече Марку:

- Заповиједио је књаз да се сад одавде никуда не иде. И знаш ли, зло ти у дом, да би те књаз мушкета кад га не би послуша? Слава је свакоме мила, али књазу најмилија!

Марко зашкргута зубима.

- А што ти мислиш, Петре?

- Ја? Тако ми светога Петра, онако како он хоће, и ако видим да је грехота не продужити што смо започели.

- Ја мислим, боље да не послушамо, јер је пређе народно ослобођење него господарев кукавичлук и лукавство.

- Ја нећу! Он је ипак књаз и његова се мора слушати.

Послије неколико дана дође до мира .

Војвода Марко оде на Љухарску чесму, гдје се смјести с војском. Имао је времена, до битке не бијаше изгледа, па прегледа све изворе до Фундине. Поновно је облијетао око извора, бројио удаљеност брда и дубодолина. Окупи све главаре и војску, и поче им доказивати да би било паметно да се ухвати вода из свих шестнаест извора, саграде млини и ваљанице, па из јазова топе њиве и градине. У почетку се сви зачудише овом говору, знајући да је врло тешко састављати воде. Но послије сви увиде да је то могуће, и да би било корисно. Штавише, почеше га наговарати да се што прије започне. Кад је Марко видио да се његови Кучи послије махнитога ратовања лаћају питомога рада, то га обрадова. За тај велики посао одмах нађе вјеште раднике. Када се налазио међу радницима, који већ бијаху почели са мучним послом, дође књажев таст, Петар Стеванов, и рече му да одмах пође на Цетиње.

- Ма, чоече, како да оставим овај рад!

- Пођи, Марко, књаз је љут.

- Шта? Љут?

- Баш ка змај.

- На мене?

- Е, него!

- Онда идем! - одлучно ће Марко и подје.

Књаз га је нестрпљиво чекао.

- Ти, баш хоћеш да будеш мушкетан?

То ја нећу, али то ти хоћеш! И зар је то "добро јутро" и "добро доша" своме војводи, господару?

- Нека, нека! Знамо се! Али нећеш извршити што си наумло.

- Све што сам наумио, добро је и за народ и за тебе.

- Ти тамо у Кучима уређујеш неку тобоже своју државу?

- Ко то каже, поган је и погањевић! Амо с њим, да ми погледа у очи ако му баста. Ти опет слушаш своје псе и жбирове!

- Договараш се с војводом Миљаном. Мислиш да не знам што хоћете? И знај: не дам да одсад ишта чиниш без мога знања и пристанка. Ја сам господар Црне Горе и Брда, а не ти, и мораш да ме слушаш!

- А кажи ти мени, господару, што је Марко Миљанов учинио зла Црној Гори? Кажи и докажи, па да заувијек лежем у пепељак.

- Кажем ти да нећеш извршити оно што си наумио.

- Што сам наумио? Кажи! А ја ти кажем да су ме облајали твоји пси! - И немој да ми више пријетиш мушкетањем, немој покушати да ме још једанпут мучки убијеш, јер запамти: идеш у велику погибију! Тако зар захваљујеш својим војсковођама који ти спасише Цетиње од Турака. Пошао си стопама свога стрица, онога грдила, Данила!

Не дореч, књаз погради са стола камен који му служаше као притискивач и баци га брзим замахом Марку у главу. Марко одскочи. Камен удари страшним ударцем у врата као да пуче кубура. У собу улеће три перјаника са револверима у рукама.

- Напоље! - рикне војвода Марко, да се затресла соба.

Перјаници побјегоше.

- Ти си лудак и болесник, а не владар народа! - и изађе залупивши за собом вратима.

СУД ПОД БРИЈЕСТОМ

Књаз Никола је стрепио од популарности војводе Марка и истакнутих племенских главара. Само кад неко спомене војводу Миљана Вуковића, препородитеља васојевићкога, представника најбољега соја људи у читавој Црној Гори, сав се тресао од бијеса. Он би и по својој ћуди и по наговору своје околине обрачунао са свима вођама племена од чијега је утицаја стријепио, али се плашио навале организованих племена на Цетиње. Његов тајни жбир који је прошао Васојевиће с краја на крај, извијестио га је да би насилна смрт војводе Миљана листом подигла све Васојевиће на оружје против Цетиња. Посљедњи ратови су избацили на површину људе који својим безпримјерним јунаштвом посташе у очима народа полубогови. Ено: Новак Милошев посјекао је сам на Фундини 24 турске главе, па му је руски народ послао на дар јатаган од сухога злата и гвожђа, украшен многим драгим камењем. Херојство сердара Јола Пилетића из Пипера недостижно је. Војвода Марко Миљанов је очувао слободу и Црне Горе и Куча, а војвода Миљан Вуковић и у чојству и у јунаштву нема премца. А гдје су још стотинама великих јунака, од којих би сваки могао са једном ријечју повести народ противу крштених ћипурских Турака. Ови су јунаци створили за своја племена праве самоуправе, мале кнежевине, док је књаз Никола за дуго времена био само титуларни господар.

Радило се само да се што прије скреше јачи углед у народу и ослаби уплив ових великана. Стога књаз поче путовати по Црној Гори, залазити у народ, одржавати скупове и суд под Бријестом на Цетињу.

Путујући преко Загарача изнесе му на пут кабао млијека жена Сава Мрђенова, поткомандијера, за коју је књаз чуо да је занемарила свога мужа.

- Припази на Сава, јадна не била, он је то заслужио, па да си и трипут млађа!

- Пази ти господару, како ћеш узети од Турака Спуж и Подгорицу, а не брини се како ћу ја чувати Сава! - одговори жена, нашто ће један од перјаника, забезекнут:

- У тебе је, жено, језик ка у краве реп! Млатара, а не гледа куд и камо.

- Млатара, млатара, али погађа! - жена ће гледајући књаза право у очи.

Одмах послије жене приступи сердар Милета Рашов, из Мораче.

- Помага ти Бог!

- Добра ти срећа, Милета! Како си? - књаз му пружи руку на пољубац.

- Хвала, господару, живи се.

- Сердаре, не хоће те Морачани за капетана?

- Не би ни тебе за господара само да смију!

Књаз се насмија и погледа скуп Црногораца који дођоше да му приступе.

- Како живите, моји Црногорци?

- Потешко је, господару! - приступи старац са медаљом Обилића на грудима. - Слабо има што да се ије.

- Доћи ће жито из Русије, па ће бити свега.

- Живио, господару!

- Који си ти? - упита књаз висока мрка момка, који му је упао у очи оштрим погледом.

- Ја сам Срдан с Кујаве, Бјелопавлић, и не приступи пруженој господаревој руци. Пиљаше у њега жарким црним очима и не скиде купу.

- Скидај тај ћулаф с главе! - грубо викне књаз.

Момак скиде капу и намршти се.

- Имаш ли имања, Срдане?

- Немам ништа.

- Даћу ти двадесет рала земље у поље никшићко. Је ли ти доста?

- Јест, господару, ако ћеш ми дати одмах.

- Што, зар не вјерујеш?
- Не!
- Зашто не?
- Зато! Кад би твоје било све до Петрограда, не би могао надавати колико си обећао.

Књаз му окрену леђа и запе му поглед на полугола милолика младића. Лице мршаво и кошчато. Опанци распали и изремикани. "Пропали му лакти кроз рукаве, а кољена кроз прсле чакшире". Без колана и без џамадана!

- Чији си ти, мали?
- Ја сам Јован Станков, из Косијера.
- Па што радиш оће?
- Тражим да копам кртолу.
- Је ли ти отац жив?
- Погинуо је на Фундину!
- А имаш ли што, ћетићу?
- Немам ништа, па бих те молио да ми дадеш мало земље у Зети.
- Немам у Зети, али има у Призрену и Сарајеву доста, па ћу ти дати тамо педесет рала и кућу.
- И ја теби, господару, под Цариград, пет хиљада рала и кућу, колико год хоћеш. Јер колико ти мени можеш дати у Призрену и Сарајеву, толико могу и ја теби у Цариграду! - И сав накостријешен пребаци преко рамена стручину као раздрту пољаву, накриви капу и пође.

Књаз стисне очи, надвије густе обрве над засиктале зенице;

- Нико нема тако погани језик ка моји Црногорци! - узјаха, пободе коња и крену даље.

Јахао је први. Љевицу је упро у јаки бок, а десницом високо држао узде, поносно гледајући коњу преко главе. На путу срете кршна Црногорца, оштрих црта, орловског носа, и као снијег бијеле косе. Заустави коња. Пратња стаде. Црногорац се склони украј пута и скиде капу.

- Је ли, Црногорче, зашто су ти брци тако црни, а коса бијела?
- Зато, господару, што је коса старија од бркова пуних двадесет година.
- Тако је! - и с коња му пражи златан наполеон.
- Хвала! Нећу!
- А зашто?
- Не примам милостињу!
- Није то милостиња, но дар, јадниче!
- Паре нијесу дар!
- Јеси ли посјека којега Турчина?
- Јесам четири!
- А ђе то?
- На Фундини.
- Имаш ли медаљу?
- Немам!
- Који би, ти, оно?
- Ја сам Анто Тодоров Вукчевић, из Љешанске нахије.

Књаз скине са својих гради Обилића медаљу, и држећи је у руци рече:

- Даћу ти Обилића, јунак си!
- Под командом војводе Марка Миљанова сви су Црногорци јунаци!
- Онда нека ти војвода Марко даде медаљу! - Кресну мамузама коња у слабине и у галопу пројури друмом.

Објутрило се. Књаз лети к Његушима, мјесту рођења, колијевци Петровића. Пратња наслути куда ће, и пошаље два гласника, да пријеким путем појуре у Његуше и најаве књажев долазак.

Зачас се на свима кућама залепршаше барјаци. Пред књажевим дворцем нађоше се: капетани, кабадахије, главари, попови, два калуђера светогорца, чета војске и крд ђеце. Када се књаз приближио, удари народ у клицање, грунуше прангије, запјеваше звона, ђеца заурлаше и замахаше рукама. Проломи се урнебес. Књаз у богатој црногорској ношњи, окићен златним лентама, насмијан, отпоздрављаше и пред скупом устави коња. Послије поздрава обиђе почасну чету и уђе са пратњом у дворац на којем се вијаше велика државна застава. Послије мале почивке врати се и сједе пред дворац на велику столицу окићену цвијећем. Око њега пратња у полукругу. Начетише се сви који ће "приступати".

Књаз се мало намршти:

- Је ли родила година? Имате ли што јести?

Саво Андрић, звани Коризма, чувар књажева дворца, искочи и завиче:

- Господару, све је добро, у твоје здравље! Само не можемо више живјети од зулума Станка Гајова. Нађи нам лијека, ако Бога знаш!

Господар се окрене Станку, који је био командант његушког бататљона и рече:

- Што је ово, Станко?

- А, богами, господару, срамота је за, Коризму да ти причам што му је, али кад је заподио кавгу, ево да ти кажем! Послао ти неколико кокошака ...

- Стани! То ћеш послије причати. Зар не видиш ко све слуша? Даље! Има ли ко какву давију или какву молбу?

Приступи као пећина јак момак. Полако скида капу. На биковском врату сједи силна пунокрвна глава, чупава, накострије шана као у вепра.

- Имам ја!

- Који си ти?

- Ја сам Горчин Муратов, из Цуца.

- Па што је?

- Аман, господару, уби свети Илија, а посјече поп Илија!

- Како то, ђетићу?

- Удари ми гром на вјежби у пушку коју ношах на рамену и сву је растопи и разнесе.

- Па онда?

- Поп Илија Пламенац хоће да платим пушку, јер је државна.

Књаз се окрене попу Илији Пламенцу, војном министру, који стајаше иза његових леђа:

- Зашто да плати?

Он се примаче и нешто му шапну.

- Па? - окрену се господар Цуци.

- Није право, господару!

- А што мислиш да је право?

- Право је да добијем нову пушку, јер је ја нијесам сатро но небо.

- А какав је у боју, попо?

- Добар је, господару.

- Онда ћеш добити нову пушку. Ево ти, два наполеона у злату, јер си умакао жив од пушке светога Илије. - Господине министре, дајте Горчину другу пушку.

Момак поздрави и кликне: "Живио те Бог, господару!"

Приступи женетина јака као турски касапин, крупна, висока, насред груба лица сједи брдо од носине, корак и држање више је мушко но женско, а обрве са огранцима крупних длака надсводило срчане очи. За њом у корак ступа њен пасторак Митар, старији човјек, по изгледу благе ћуди.

- Аман, уби ме, уби ме!

- Што је, говори!

- Аооој, јади моји, господару! - кука женетина. - Удара, удара сваки Божји дан, мој Митар. Бога не виђела и у паклу ми душа горела ако иједан дан прође да ми не пребије леђа... Куку мене, господару!

- Што радиш, Митре, од ове бабетине, зар ти није срамота!

- Господару, језик млати, а стражњица плати! - грлато ће Митар.

- Тако је - и једва задржа смијех. - А ти - обрати се жени - не млати језиком, па ће све добро бити. И иди!

Жена се поклони и отступи, а књаз погледа своју пратњу и затресе му се трбух од смијеха. Међу Црногорцима опази јунака Ђура Петрова Вујановића. Изгледао је болешљив, јер је много патио од рана задобивених у борби с Турцима. Био је један од оних народних бесмртника, који је први ускакао у турске шанчеве кроз врела танад и обарао непријатеље голим ножем. Сав бијаше исјечен од турских сабаља и ножева. Чак му је и нос био расјечен скоро на двије половине.

- Одакле ти оће, Ђуро?

Сви се размакну, а Ђуро скиде капу и размршене сиједе косе приступи књазу и пољуби му пружену десницу.

- Ето, ето, господару - почеше се Ђуро по затиљку - био сам на Цетињу, ето, знаш, ето.

- Има си посла.

- Да! Био сам код Др. Миљанића. Обољеља ми жена - смрче се Ђуро. - На повратку обиђох тазбину.

- Ево, Црногорци - ово је Ђуро Петров Вујановић из Цеклина, један од мојих најбољих јунака. Гледајте га, сав је искасапљен од турских сабаља бранећи Црну Гиору од некрштене погани. Он је један од стубова слободне Црне Горе. И ђе се највише гинуло, био је први.

Сви као без даха слушају књаза, упрли очи у Ђура, док се он од радости горди и премјешта с опанка на опанак.

- Видите, људи! Све витешке медаље долећеше на ове јуначке груди. Ако оснујем златну ленту, црногорскога орла са мачевима, прва ће украсити Ђурове груди - па га потапка по рамену:

- А како живиш?

- Па, тако, господару, живи се.

- Чуо сам да ти је лани умрла жена и оставила те са шест кћери.

- Ето, јест, господару!

- Ма се Ђуро опет оженио, господару! - рече као у шали командир цеклињскога батаљона.

- Зар, Ђуро?

- Јесам, господам! - Ђуро ће у неприлици.

- Било ти сретно! - и пружи му руку на пољубац.

Ђуро пољуби руку и као пијан прогура се кроз свијет и зађе у прву улицу.

Приступи један Љеворечанин, горштачки тип, сиров, тврд.

- Који си ти оно, ђетићу?

- Ја сам Лазар Милошев.

- А што би?

- Да ми даш медаљу.

- А зашто?

- Посјека сам на Фундину три турске главе.

У књажевој пратњи налазио се прослављени јунак Новак Милошев, онај коме је руски народ даровао златан јатаган, а како га није познавао, рече књазу:

- Ја не знам, господару, за јунаштво овога Љеворечанина.

Новак Милошев био је малога раста, невиђен човјек, па му Љеворечанин на то одговори:

- А што ти знаш, рђо мала, о јунаштву? Ти ме нијеси могао ни виђети ђе сам био!

- Ти као да би река да си бољи јунак и од Новака Милошева?

- Ја не бих, господару, ни да Бог!

- Знади, ово је Новак Милошев!

Момак добро промотри Новака:

- Опрости ми, господару, што сам река, лага сам ка пас!

- Баш!

- Јесам, гласно ће момак.

- Жив био! - О, сад си био јунак. Побиједио си највећега непријатеља; поганство у себи! И даде му медаљу.

Момак оде сретан.

- Настави ти сад, позове књаз Станка Гајова. - Чуо си, тужи те Коризма.

Станко, изађе пред књаза.

- Ти си, господару, послао неколико кокошака на Његуше и наредио Коризми да их чува и множи како зна. Мој мали бизин, не знајући чије су то кокошке, сваки је дан ускакао у башту, и играо се с њима и растјеривао их. Саво их је хвато, али их није могао ухватити. Сад пресуди како хоћеш: или да убијем моје пашче, или да ми даде онај крд кокошака, да их на ову гладну годину поједем, па да се не свађамо!

- Лијепо пресуђујеш, да поијеш кокошке и Сава оставиш без хљеба. Што би он онда чувао, кад не би ових кокошака било? - прекиде књаз даљи разговор и устаде да оде у дворац. У то пред њим рупи узрујан младић.

- Што је?

Младић скиде капицу и вртећи је у руци, заблену се у златне медаље на књажевим грудима.

- Говори!

Момак очаран златом, свилом и раскошним шаренилом, само што не паде.

- Го-го-го-спо-дару, посје-ка-ка сам ме-ме-медаљу, па, па, па -

- Па да ти ја дам главу! - прасну књаз крупним гласом и крене у дворац.

- Живио господар! - заори поклич народа.

"ОСТАВИ ТО, ЂУРО, БИЛО ПА ПРОШЛО"

Ђуро Петров Вујановић кренуо је са својом младом женом Горданом кући у Цеклин. Већ од Цетиња ходали су све ћутећи. Упртили тешке торбице и корачају по тврдом путу. Гордана је била кршна, стасита, лијепа и врло допадљива жена, а Ђуро мршав, остарао, изнемогао од рана, и у једну руку скоро сакат. Са првом женом имао је шест ђевојака. Као сељак уживао је добар посјед на Горњем Цеклину, гдје је и живио.

Случај хтједе да једнога дана Ђуров бик распори Гордану на танко, у мали трбух. Лијечио ју је Др. Миљанић у цетињској болници, и послије извјеснога времена упутио кући. Но пошто рана није добро зарасла, доктор препоручи Ђуру, да са женом не би имао брачне везе, док је поновно не доведе на преглед. Он је у свему слушао докторов савјет. Сада, послије мјесец дана довео је жену поново на преглед.

При прегледу доктор приговори Ђуру у присуству Гордане:

- А зашто ме нијеси послушао?

Ђуро, је одмах разумио о чему се ради, па да би сачувао образ свој и своје жене, одговори:

- Па, господине докторе, то су људске слабости, крв је - крв.

Послије прегледа кренуше по договору да у Љуботињу обиђу тазбину. Враћајући се са-

да из Љуботиња кући, иако разњежен књажевом пажњом према њему, пекло га је, што му је рекао доктор. Све до куће није жени ништа приговорио. Када су стигли кући, послије вечере, и пошто су сви поспавали, рече Гордани:

- Чу ли ти, Дано, што ми прекјуче доктор рече? Ти врло добро знаш да с тобом нијесам имао никаква посла, откад те је онај бик разбучио. Хоћу да ми кажеш са ким си грије- шила, и дајем ти своју ријеч, ако ми право кажеш, нико неће знати, осим мене и тебе, и ништа ти нећу учињети.

Гордана није знала куд ни камо. Уздахну неколико пута и поглади чело.

- Остави то, Ђуро, било па прошло.

- Хоћу да знам, с киме си гријешила! - промукло ће Ђуро. Она је знала да је та промуклост знак угушивана бијеса.

- Са Машаном Лукиним - и покајнички поникне главом.

Машан Лукин, Ђуров братственик, био је Горданин други ђевер. Необично крупан, здрав и снажан човјек. Зна се да је имао тако силне груди, да му је једном приликом као батаљонском трубачу од силнога притиска ваздуха из плућа, прсла труба у коју је трубио.

Послије овога Горданина признања, ћутали су у мраку као два мрамора. Ђуро се трже као рањен тигар и с грчем у грлу промуца:

- Нека ти је просто све досад, али се више окани.

Гордана одахну, и живот у кући потече као и раније.

Није прошло дуго времена, Гордана ће Ђуру:

- Морала би, Ђуро, у род. Причала ми је нека жена да је тетка Анђа обољела.

- Пођи, и поздрави све.

Гордана се спремала у род, мијесила колаче и била добро расположена. Неколико сати послије њена одласка, дотрчи кући једна од Ђурових кћери, која је крај брањевине Страјиште чувала овце.

- Што је? скочи Ђуро, видећи запрепаштену ђевојку.

- Срамота! Гордана нам узе образ.

- Говори!

- Састала се у брањевини са Машаном. Ту су јели, пили, знаш, они, и - миловали се.

Ђуру сјури у кољена дрхат.

- И ти си виђела?

- Јесам, својим очима. А све је видио и Ђуко Јованов из своје брањевине.

Ђуро зграби пушку и полеће у брањевину, али љубавнике више не затече. Врати се кући и забрани свима да се о томе говори.

Послије неколико дана Гордана се задовољна врати из рода. Ђуро јој ништа не приговори. Једнога пазарнога дана дође на Црнојевића Ријеку. Знао је да на пазар долазе Горданини рођаци, све сами угледни и честити људи. Потражи их по пазару и нађе их осам на броју. Горданини су рођаци много уважавали Ђура, и као јунака, и као човјека. Кад су се срели, поздравили су се, и питањима није било ни краја ни конца.

- Добро да се сретосмо, ајд, дођите ми у госте на Цеклин, у први четвртак који дође. Обиђите мене и Гордану. Имаћемо нешто и да причамо.

Рођаци донекле изненађени овим позивом, рекоше да ће доћи.

Пошто се вратише с пазара кући, Ђуро ће Гордани кратко:

- У први четвртак долазе нам у госте твоји рођаци. Спреми добар ручак.

Гордана је ложила ватру на огњишту и зачас престаде радити. Гледала је у пламен који је почео скакати, весело праскати и сипати варнице. Одмах посумња није ли то све у вези с њеним вјероломством.

Дође и четвртак. Стигоше сви рођаци. Ведри су, разговорљиви. Донијели су Гордани лијепих дарова, а Ђуру нову симсију. Трпеза је била богата. Пило се и јело изобиља.

Ђуро је био необично расположен и према пријатељима и према Гордани. Наздрављало се, веселило и причало о свему и свачему.

Гордана је била кћерка капетана Ивана Милошева, од једне јуначке и угледне породице, која је имала пријатеље по цијелој Црној Гори. Отуда су они познавали све прилике и догађаје у земљи. Душан Лазарев, подебео и низак, најшаљивији у роду, а изврстан причалац, причаше много шала.

- Ајд' Душане, одвали једну добру, а истиниту.

- И 'оћу. Слушајте, што ми ономадне причаше Саво Митров Мономичич из Глухога Дола. Ви га сви знате. Човјек са срцем висока соја, да би задњу кошуљу коме је до грла дошло. Знате и то да се оженио из Спича, из

куће Поповића. Жена му је Приморка и шкрта ка све Приморке. Без муке не би ни цркви дала тамјана. Дакле, прича ми Саво, када говорасмо о женама: "Шака у першин, то је за жене. За све жене. Она мора да увијек знаде, ко је у кућу господар." Слушај, Гордана, да нешто натичиш.

- Причај ти само - насмије се Гордана, а очи јој запламте од унутрашње ватре.

- Ја од тога не одступам. А ђе ми жена помрси рачуне, ја онда покажем да баш мора бити на моју, па се и таван срушио. Тако на скупу пред црквом приђе ми Саво Ивов Ђурашић, велики сиромах, увијек сит брига, а гладан скроба. - Велико би добро учинио - рече - кад би ми позајмио један багаш жита, да половину усијем сјутра, а другу да самељем за оне који ће доћи с воловима да то усију, јер немам у мојој кући ни да се миш отрује. - Позајмићу ти - рекох - него пођи кући и донеси врећу.

Ђурашић оде за врећу и пођемо мојој кући.

- Жено - ја ћу да работам - да Бог прости иако је нељеља. Овај Ђурашић хоће да ми нешто помогне, па дај ручак. Моја се жена намргоди. Ааа, помислим, ту ли си, Сотоно, у скуту. Припреми она трпезу. Лијепо ручасмо, а послије ручка, ја ћу опет жени:

- Ја сам овоме сиромаху обећао позајмити један багаш жита. Не знам што би ти на то рекла?

- Не дам ни једно зрно, немамо жита ни за нас! - осјекну се она.

Мени - ка да ме ко јатаганом иза врата, помислим - па и нећеш!

- Ајде, Ђурашићу, узми врећу.

Он узе врећу, несигурно гледајући час жену час мене и пође за мном у камарицу. Ја оставих врата од камарице отворена, да жена све види и чује што радим. Она стала насред собе, подбочила руке и само гледа ка аждаја. Ја узех врећу, напуним један багаш и саспем, онда опет други и још богатији, па ћу, узевши у руке штапину, гласније:

- Овај први багаш, кад ти се роди, да ми вратиш, а овај други багаш даровала ти је моја жена.

И - валај, она не писну и не мрдну устима, но поче радити око огњишта ка да није ништа ни било! Ето видиш, овако треба! И без батине убих Сотону!

- Душан заврши причу. Сви се насмијаше.

Још неко вријеме разговараху. Када дође да се пије кава, ђуро устаде, закључа врата од своје куће и стави кључ у шпаг. Сви га у чуду гледаху.

- Сједи, Гордана, и ти, да разговарамо!

Гордана, препуна црних слутња, занијеми и сједе.

- Дозвао сам вас, пријатељи, да расправимо тешку ствар - поче Ђуро. - Тиче се Гордане и мене.

И Ђуро мирно исприча Горданин гријех.

- Ја досад нијесам никоме ништа рекао. Образ је велика ствар, и ви видите да кривња није на мени. А душе ми и светога Василија, све је истина што вам рекох. Кажи, Гордано, је ли све онако како сам рекао?

- Јест, све је тако - призна Гордана оборивши главу. Све руке клонуше са натегнутих кубура.

- Сада идите, пријатељи, дома и водите је. Она више није моја жена. Од мене неће нико знати за ово, а од вас - како год хоћете!

Рођаци се скаменише. Сви погледи с приједкором јурнуше у Душана, да је он својим причањем изазвао Ђура. Ђуро то опази:

- Ја сам вас, пријатељи, позвао, да вам то кажем.

Најстарији од рођака устаде, па ће Гордани:

- Спреми се!

Гордана брзо покупи што је требала и - рођаци је одведоше. Село је о свему овоме шапутало, али нико није знао заправо што је у ствари.

ЈУНАШТВО ЗА ЈУНАШТВО

Дуго времена пошто је војвода Марко наишао на књажев отпор за свој привредни покрет, није ишао на Цетиње. Он је као неки самосталан књаз или поглавар бдио над миром Црне Горе, и кажњавао све упаде Турака и Арнаута преко границе. Стално је учио Куче да се окану грабежа, јер је прошло вријеме безакоња и самосиља. Познавајући добро Куче, којима су пушке и плијен били свакидашњи хлеб, заложио је сав свој уплив, да их одвикне од ратничкога живота и пљачке. У томе је донекле и успио, али су се ипак на махове догађале гадне и нечовјечне оти- мачине.

Баш у то вријеме чета Куча и Братоножића запиијени три стотине оваца и четрдесет го-

веди Јовану Вукићевићу из Васојевића, на мјесту Скок, у Веруши. На поклич Вукићевића, Станко Ђукић с друштвом претече Куче и Братоножиће, и у борби преоте им сав плијен.

Пала је ноћ. Чете уморне заноћиле једна спрам друге у близини два виса. Станко Ђукић викне кроз мрак једнога Куча којега је познавао:

- Имате ли, Кучи, што за вечеру?

- Не ми ништа!

- Иако смо се досад борили и преотимали, срамота је да на нашем земљишту будете без вечере! - одговори Станко, и посла им из свога крда два вола и десет оваца за вечеру.

Када је за то чуо војвода Марко, пође у Куче и сазове скуп. Био је љут, јер му је војвода Миљан Вуковић, најбољи Васојевић, споменуо неуспјех о препорођају Куча и сматрао га одговорним.

- Опет сте осрамотили образ. Чуо сам што је било са крдом Станка Ђукића. Ви не мирујете. Заудара вам мотика. Слушајте, овако се не смије даље радити. У државама ће влада мир, за овакву се отимачину веша, или иде на тешку робију. А код нас, ево, никоме ни длака с главе! Ви данас не смијете више пљачкати ни Турке, ни Арнnауте, а поготово не своја племена и најбољу браћу и сусједе.

- Они су и нама стада плијенили! - добаци један Куч.

- Јесу, некада! Али сада то не чине. Опомињем вас да престанете с том срамотом. Опраштам вам још овај пут, али ако се то понови, ставићу вам обадвије ноге у један опанак.

Народ је слушао и упамтио.

* * *

У исто вријеме када је скадарски везир послао у Арбанију јаку војску да покори непослушна арбаншка племена, светили су се Клименти Кучима за посљедњу похару три куће на граници и отимачину стада. Помогоше им и неки Затријепчћми. Зло прођоше. Погибе неколико Куча, плану девет домова, и одоше велика стада оваца. Погранични Кучи праском пушака зазвонише на узбуну. Велика чета Куча пође у потјеру. Одмах на граници дочека их плотун пушака. Користише се и овај пут својом јуришном тактиком и потјераше Арбанасе. Нијесу могли повратити плијењена стада, јер их отимачи бијаху сакрили. Продријеше дубоко у Амаутлук, али бише лоше среће: Ударише на јаку ордију турске војске, која бјеше преплавила Арбанију. Да би избјегли пораз, почеше се опрезно повлачити, али их Турци спретно опколе и већи дио заробе.

Кад су их допратили свезане у велико насеље Климената, јаве Али-паши, да одмах пође и види робље. Паша, брадата људина, са дебелом чалмом на меснатој глави, нацерен очима стријељаше омражене Куче.

- Ви сте Кучи! Ви сте они који просусте највише турске крви! Сада ћу вас, валахи, послати у Стамбул свијетломе султану, да вас види, а онда да вас прикује на галије да весслате еспап по Босфору, или пошаље у Анадолију, да садите пашама тутун.

Кучи, препоносни да моле милост, приме вијест о ропству без ријечи, али су већ одмах смишљали како да побјегну. Млади Куч, Анте Савин из Безјова, да напакости паши скреше:

- Валај ћеш и ти, кучкин сине, садити мени духан!

И једва дорече, а паша разјарен тргне леденицу и груне гром у прса млада Куча. Он зину, а када се разиђе прамен дима, лежаше на земљи без душе.

Овај тежак догађај страшно узнемири Куче. Да нијесу били везани, они би се разоружани бацили голоруки као рисови на Турке, па ма сви изгинули.

- Овако ћемо ми вас, крмски синови!

Клименти који су из близине проматрали овај догађај, дадоше очима знак заробљеним Кучима, да не одобравају овај пашин зулум, и да су им Турци мрски.

Међу заробљеницима налазио се и сиједи горостас Живко Томић.

- И ти, матора крметино, харачиш мјесто да си у пепељаку! - паша ће запјењен.

Нико не писну, јер је паша држао у руци другу набијену леденицу. Турска војска опколила је заробљенике.

О отпору или бијегу није могло бити ни говора. Куча је било око стотину, а војске око пет стотина.

Кучи су ноћили под отвореним небом, окружени логорским ватрама. У зору су их требали одвести у Турску. Док су једни спавали, а други сједјели и бдјели, размишљајући о

својој тешкој судбини, Живко Томић лежао је испружен на влажној земљи, покривен струком и пиљио у логорску ватру. Није му било стало до живота, колико га мучила и гризла брига за своју јединицу, Неву. Што ће јадна и незаштлћена ђевојка без њега? У његовим мислима су се ређале безбројне мрачне и свијетле слике из његова дуга живота. Обузе га оловни бол и дубока туга, што ће да заврши живот у турским шакама, без освете и без осветника. Окрену се и опази како према њему пузи као вук неко црно клупко човјека, тихо, полако и незапажено од толике војске. Живко се не макну. Нико од Куча није ни опазио тајнога госта. Када је човјек у полумраку допузао до Живка, шапне:

- Пружи руке да их развежем.

Живко полегне на страну, а незнанац му једним потезом ножа ослободи руке. Даде му и три ножа, и двије мале кубуре;

- Ослободи другове и бјежите прије свануħа.

Живку затрепери срце, готов да пољуби смјела Климента.

- Жив био, брате и узмакни, да не платиш главом. Ако се спасемо, дођи у Медун, да ти захвалим. Реци ми који си, ти, мајчин соколе?

Незнанац без одговора ишчезну.

За један сат сви су заробљеници били ослобођени и договомо чекаху час, да на дани знак скоче и бјегством се пробију кроз турску чету. Када је турска стража утихнула у дријемежу и куњала, са земље скочи чета Куча, као вихор јурну кроз стражу и за час ускоче у мрак шуме.

Док је стража трљала очи и испалила неколико пушака, док се подигла војска и започела потјера, Кучи превалише велико брдо и заметнуше траг. Сви се спасоше, ни један не остаде у ропству. Прешавши границу, падоше уморни на кршевитом обронку и заспаше као заклани. Тек се послије подне пробудише. Мучаху дуго, јер случај који их спасе бијаше чудо.

- А не знаш, стрико Живане, ко је то био?

- Климент је био, а ко ће га распознати у мраку?

Али доћи ће он к нама, река сам му ја да дође.

- А што он?

- Није ништа река, но је пуза ку змија, страхујући и сам за своју главу.

- То је јунак!

Истога дана у ноћ вратише се Кучи живи и здрави својим огњиштима.

Војвода Марко боравио је неко вријеме на Медуну, станујући у кући коју му дарова народ за заслуге у борби с Турцима. Живко му исприча све што се збило, иако је очекивао да ће га напасти ради крвљења са Климентима. Марко га је слушао са великом радозналошћу.

- И уби га? - зачуђен ће.

- Уби га из кубуре ка пса.

- Убити спутана човјека, то је највећи кукавичлук! То може само Турчин. Ако се ја само једанпут сретнем у боју са Али-пашом, платиће ову нечојску работу. А не знаш, ко је био онај витез што вас спасе?

- Не знам, да ме убијеш. А пита сам га, али он умаче главом без обзира.

- То је и јунак и чоек. И јесу Клименти од памтивијека били јунаци. Добро их познајем. Овај случај ваља објавити свима Кучима, јер доказује да су им они милији од Турака. Клименти, и већи дио арбанашких племена нијесу никада били уз Турке, иако су се с нама крвили. Ја сам неколико пута говорио ономе вампијеру на Цетињу да се морамо држати Арбанаса, јер нам могу још ваљати. Ено, да су на Фундини били Арбанаси уз Турке, тешко да би се одржали. Ново Спасојев вели да су оне двије стотине Затријепчана које нам приђоше, ваљале ка двије хиљаде живих пушака.

Марко је дуго говорио о везама Црногораца са Арбанасима и заборавио да пита, зашто су Кучи провалили дубоко у Клименте.

- Волио бих да видим тога јунака, јер он учини велико дјело. Ако ти икада дође, гледај да ми га доведеш.

Послије десет дана, Живко је сједио пред кућом. Његово лице избраздано плугом времена миловали су топли сунчани зраци. Била је јесен. Цио се крај утапао у златном одсјеву пожућела лишћа. Димио је из симсије и мировао. Тргне га јека коњскога копита. Неко је јахао путем који води његовој кући. Код завоја, тик до њега, никну на гојном алату снажан Климент поносна држања, прави лик јунака. Обучен у одијело арбанаских кољеновића дојаха у касу до Живка и сјаха.

Гласну му се:

- Дошао сам максус теби.

Живко дозва момицу да одведе коња и покрије га, а он странца поведе у кућу.

- Познајеш ли ме?

Живко оштро проматраше дошљака и не упозна га, иако му се његове живе очи причињаваху познатим. Дивно јунаково лице бакарне боје, преплануло од планинскога сунца и вјетра, кратак црни брк, стас као у млада лава, са гривом бујне црне нешто рудасте косе, па онда арбанаско одијело из фина сукна испреплетено свиленим ројтама и гајтанима, одаваше правога колъеновића.

- Валај, јуначе, срамота ме, али никако да се сјетим!

- И баш ме не познајеш, Живко Томићу?

- Не познајем! А оно, знаш, и очи су ме нешто издале, па воле да ме варакну.

- Чудо! А што си ме онда, стрико, позвао да те обиђем?

- А ти ли си онај јунак који спасе Куче у Климентима?

- Јесам.

Живко скочи, загрли и пољуби госта, полети прозору и испали кубуру у зрак - добро ми дошао!

У собу улеће нешто старија стасита и поносита ђевојка, доста свела и блиједа лица. Из крупних и сањалачких очију избија преврела туга и бол.

- Нево, 'оди да упознаш јунака, спаситеља, и мога, и стотину Кућа. Он стави за нас на коцку свој живот!

Чим Нева ступи у собу, незнанац устаде и узнемири се. Зажарених очију пиљио је у Неву. Зачас га освојише чарни снови младости. Душа му заплови у слатка сјећања на ону младу Неву кад јој дојке растијаху, а јелеци пуцаху.

Нева приступи јунаку. Пружи му бијелу руку, а када осјети чврсти стисак његове вреле деснице, нагло се занесе и смртно проблиједи. У румене уснице улеће грч и разапе се. Престаде дисати! Цио њен живот претвори се у студени мрамор, који нијемо цикну и зарони у успомене дугогодишњих мука, несретне љубави, преварених нада и дугих ноћи безнадна прижељкивања. Муњевитом брзином спо- пану је осјећаји, када је он, њен несуђени Рамо, Лекин син, вођен у Подгорицу, на стријељање, када обоје под сунчаним небом разбујала пролећа проживљаваху најтежу трагику заљубљене младости: Растанак у ужису, када срце највише жуди. Она му је онда на путу у смрт одала чежњу свога ђевојачкога срца, а он је идући на смрт био сретан, насмијешио се и понио цвијет који му је на вјечном растанку дала. Преко петнаест година тихо га је оплакивала и своје ђевојаштво проводила у жалби као удовица која није никада носила раскошну срећу невјестичкога вијенца. Долазили су многи Кучи, Васојевићи, Бјелопавлићи и други, све момци из првих домова, да је заруче. Она их је све опрезно одбијала, јер је у њеној души почивао само његов лик.

Час-два трајаше ова олуја у Невиној души. Он је жив! - кликну јој срце. Али да је не би свладао осјећај новога раја, она му са смијешком полумртве дјевице, која је олтару вјерности жртвовала своју младост прошапута:

- Хвала ти, јуначе! Све ми је отац испричао.

- Алах је хтио, да вратим мило за драго!

- Твоје јунаштво задивило је и војводу Марка! - јави се Живко.

- А! Мар-Миљан! Је ли? - ведро ће јунак. Он је и наш витез!

Нева се изгуби из собе, и сједе крај огњишта, јер јој у ноге зађе нека омамна слабост. Бујица мисли узбурка јој душу и срце. Зна ли отац ко је он! Зар га није препознао?! Како му је он спасао главу у Подгорици! Како да се она сада понаша према њему! Срамота, срамота, она му је признала жеље своја срца, увјерена да га више никада неће видјети, јер ће он домало мученички свршлти. Сада, он је ту, с њом под истим кровом, он је жив! Послије толико година када се већ помирила с тешком судбином покопане ђевојачке младости и сахрањених нада, сада је ускрснуо он, најљепши сан њене младости, чарни витез њена дјевовања. И што ће сада бити! Што се није досад појављивао! Зашто није јавио да је жив? Зашто су се толико мучили! И зашто је дошао, када је неће више запросити? Он је мухамеданац, турске је вјере! И опет се узнемирена преда туговању. Очи јој прли право врело љубавних суза. Скочи, обрише сузе и разведри се. Он је сада гост, треба га подворити, доћи ће и други Кучи, јер отац је кубуром дао глас да се радује.

Брже испече црну каву. Већ је и понесе, но врати се, пође пред мало огледалце на зиду, поправи косу, похита у своју малу собицу, обуче ново одијело и однесе каву.

Рамо и Живко сједаху држећи се пријатељски за руке, и причаху.

- Тако, тако, дијете! Приправи све, да угостимо добра јунака.

Нева сва устрептала понуди госту каву. Он је погледа, а очи му се засвијетле блијеском црних звијезда.

- Хвала ти. Баш сам данас мераклија за каву!

- Причекај, јуначе, да изврнеш коју ракију.

- Хвала ти, не трошим је. Али, валај, данас хоћу.

Када је Нева принијела ракију:

- Јуначе, жив био! А ти си, овај, син, онога...

- Ја сам Исо Мујчин! - одговори јунак и погледа Неву.

Дакле, отац га није препознао - помисли Нева и свиђе јој се његов поступак.

- Па нека ти у свему буде беријета и здравља!

Попише. Врата се отворише, а на прагу застаде десетак Куча. Високи, ударају главама о довратак.

- Здраво, стрико Живко! Уђе прво Божо Јованов, а за њим остали, и напунише собу. Нева принесе двије клупе. Гост устаде.

- Добро ми дошли! Данас ми је дан радости. Доша ми је гост који ми је прираста за срце. Знате ли, ко је ови јунак? Он је нас Куче задужио. Он је онај који нас је спасао и ослободио од Али-паше у Климентима, када бијасмо заробљени.

Када то чуше Кучи, прилеђеше му испружених десница:

- Аферим, тримо!

- Жив био!

- Јунак си над јунацима.

- Он је Исо Мујчин из Климената, наш друг и брат - кликне Живко.

- Аферим, аферим!

Сви посједаше и ударе у ратничка причања. Устадоше двојица и одоше. Донесоше на огњиште Неви: сушене овнујине, сира, кајмака и барило вина. Заира за добар ручак.

Трпеза бијаше богата и пуна мрса. Не осрамоти се Живков домазлук. Добра црвеника загрија срца. Нева двораше сва процвала у лицу. Није имала времена да размишља о случају који јој се причињаше као сан. Прије каве наздрави Живко госту, а за њим сви редомице.

Божо Јованов заврши здравицу ријечима: "Освијетлио си образ јуначких Климената, а нас сачувао од мука и стотину подушја. Зато ће те спомињати и наша ђеца, и наши унуци. Живио јуначе!"

Гост је устао и захвалио се на части.

- Мој рахметли отац предао ми је аманет, да са јунацима увијек чојски и јуначки поступам! Дошао сам, Кучи, да обиђем јунака, којему вратих јунаштво за јунаштво.

- У добри час! Звекнуше чаше, а кроз прозоре плануше пушке громовнице.

Када је гост изашао да види коња, срете Неву код огњишта.

- Твој отац не зна ко сам! Ни ти му не кажи - шапне и пружи јој руку.

- А што си дошао? - задрхташе блиједе Невине уснице.

- Све ћу ти одмах рећи. Када су ме водили у Подгорицу на мушкетање, твој је отац пошао подгоричком паши, и као побратим мога оца Леке, спасао главу његова јединца. Ја сам послије његове смрти водио велику борбу са Турцима и одведен сам у Турску, гдје сам био неколико година. Много сам ратовао, али вјеруј, моје руке нијесу никада загрлиле ђевојку - шапташе Рамо и глас му затрепта.

Неви зароси чело и облије је румен.

- Ја... ја... ја сам одбијала све просце! И из ње наврије испрекидано јецање.

- Твога сам оца познао међу заробљеницима. Сачувао сам му главу зато што је и он моју, и зато што је твој отац. Ето, сада ти све рекох. Нево, још мало и оде нам младост. Како ће даље ићи не знам, тек нећу другу жену.

- Неко долази!

- Увијек си у моме срцу! - брзо ће Рамо.

Када се вратио у собу, Кучи га погледаше и престадоше разговор. Рамо посумња да су га познали. Живко се подиже:

- Слушај, јуначе! Ја сам нешто смислио, и повјерио овим мојим друговима. Они су одобрили. Твоје чојство, твоје јунаштво према мени и Кучима, треба запечатити са другарским тамјаном наших ђедова. Ја сам старији и - ето - пружи руку госту - ваља да се побратимо, да међу нама и нашим огњиштима заувијек влада мир, љубав и слога.

Гост нагло устаде и узнемири се.

- Хвала ти на овој части, Живко Томићу. И мени је побратимство светиња над светињама!

Принесоше каблић воде. Живко извуче из паса нож, ухвати госта за руку, и мало га повреже у прст. У воду кану неколико капи крви. То исто учини и гост. Вода се зарумени!

Живко згради каблић да отпије нешто воде, а на прагу застаде поп Перо, са епитрахиљем и еванђељем у руци. Враћао се са подушја.

- Уђи, попе! - викну Живко, и положи каблић на стол.

Поп уђе. Зачуђено проматраше јунаке.

- Ово је они јунак, Климент, о којему си чујао. Дошао је да нас обиђе. Ручасмо, наздрављасмо и сада хоћемо да се ородимо светом везом побратимства. Пребаци, попе, епитрахиљ и благослови!

Свима уздрхташе срца. Завлада свечани час, који напуњаваше покољења другарством необоривим као смрт.

Поп без ријечи пребаци епитрахиљ и приступи каблићу. Кучи се прекрстише. Уђе Нева, склопи руке, а душа јој скрушено пониче.

- Јунаци! Сада се, хвала срећи, осмјехује свијетло лице Бога створитеља, јер Његова ђеца, која му се разнолико моле, вежу се светим везом јуначкога побратимства. Нека Господ благослови ово побратимство у знаку своје велике љубави за грјешни црногорски и арбанаски род на овој мученичкој земији страдања и јунаштва. Један је Бог над свима нама, јунаци, једна иста љубав хара и пара људска срца, и нека ово побратимство облагороди ваша огњишта чашћу, поносом, чојством, срећом и добротом најбољих људских и витешких срдаца. Благослови, Господе, а вама сретно!

Поп заврши, нашто Живко принесе каблић устима и мало отпије, а за њим гост. Зидови се затресу од поклика, а пушке и кубуре почеше да праште и сипају громове кроз отворене прозоре.

Побратими се ижљубише, Кучи и поп посједаше, само гост стајаше блијед и замишљен. Сви погледи падоше на његову стаситу појаву и дивну главу.

- Побратиме и ви браћо Кучи! Ја нијесам Исо Мујичин, но Рамо, јединац рахметли Леке, Живкова побратима! - рече и заокружи јаким погледом.

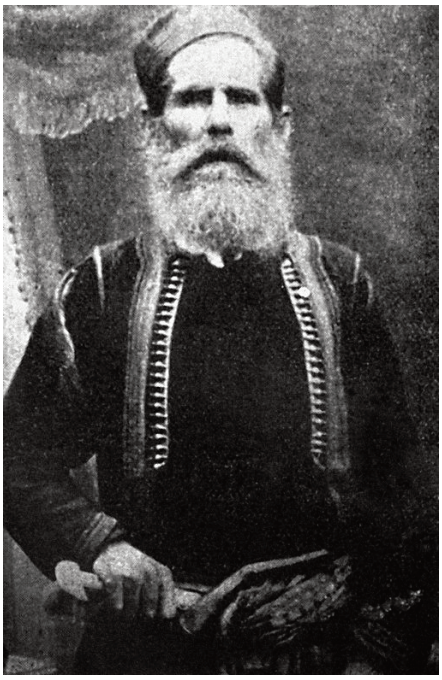

Тип црногорског свештеника (поп Перо Ивановић)

Кучи поскакаше са сједала, поп се ухвати за браду, а Нева се претвори у ступ мрамора.

- Побратимство је служба истини, побратимство је вјера. Живко је прије петнаест година спасао моју главу. Када сам из Медуна вођен ка роб са друговима у Подгорицу, да нас паша стријеља, Живко Томић, побратим мога рахметли оца Леке, није хтио прекршити завјет побратимства, па је ишао паши у Подгорицу, и избавио ме. Јеси ли, побратиме?

- Јесам!

- Кад сам ономадне упознао Живка као турско робље, учинио сам, што сам морао. Тако је! Ја сам Рамо, јединац рахметли Леке, Живкова побратима.

- Оба сте јунаци! - кликне поп Пепо.

- Е, синко, да ти право кажем, све ми нешто у души није дало мира. Све сам се питао, нијесмо ли се нас двојица негдје срели! па - загрли Рама.

Нева тихо умаче из собе, клекну на огњиште и помоли се Богу.

Сви су држали чаше у рукама и слушали попа Пера који изрече бурну бесједу. Најједном Нева широм отвори врата. У собу ступи орловски лик војводе Марка.

Сви скочише на ноге. Живко притрчи госту:

- Добро ми доша, војвода Марко!

Марко стаде, погледа друштво и оштро ће:

- Боље вас наша!

Кучи га громко поздравише. Марко сједе у прочељу стола. Тишина!

- Хвала ти, Живко! Чуо сам да ти је доша они јуначки Климент.

- Јест, доша је, хвала Богу. 'Оди амо, побратиме.

Рамо ступи пред војводу и поклони се. Марко му пружи руку, прихвати десницу и чврсто је задржа. Удивљен гледаше изразит лик младога јунака. Кучи с поносом посматраху ова два планинска орла.

- Аферим, јуначе! - чији си ти, сретна ти мајка?

- Ја сам, војводо, Рамо, син рахметли Леке, Живкова побратима - јасно одговори Рамо, гледајући Марку отворено у очи.

- Био си чоек и јунак на свом мјесту!

- По сриједи је, војводо, лијепа јуначка прича - приступи поп Перо и зачас исприча цио однос између Живка и Рајна.

- Лијепо је све то и поштено - држећи Рама још увијек за руку, што није био Марков обичај.

- Знаш, јуначе, ја сам стари ратни вук. Много сам видио и доживио, али твоје јунаштво и чојство надкриљује сва остала. Може, може човјек да створи велика дјела, само ако има срца и прегнућа. Ево ти, јуначе, овај дар и извуче из силаја златом оковану кубуру. - Нека ти је срећна!

- Хвала ти, војводо Мар Миљан, наш арбанаски "трим дракне" (јунак змај) - прими Рамо кубуру и затаче поред друге за појас.

- Ове двије змије не плаше се цијеле Турције. Оне ће увијек гонити зло и кривицу и палити само за правду и правицу.

Кучи прихватише чаше.

- У здравље!

- У здравље сви - кликне Марко. - Ја идем! Остајте здраво!

Пред њим стајаше Нева, оком у око.

Марко корачи унатраг и клилоие;

- Паз' ђевојке, ко се Богу моли!

Обрати се Живку:

- А нијесам ли ти ја река, да ми доведеш овога јунака ако дође у Медун, а ти си обећа?

- Јеси. Баш сам и хтио да пођемо до тебе, али нас ти претече.

Марко изађе. Нева га испрати до оборних врата.

- Како си, Нево?

- Хвала, војводо, добро!

- Чујеш, ти си најљепши кучки цвијет, па зашто не промијениш огњиште?

Нева је разумјела на што војвода циља.

- Па, бих ја, али... али... знаш ... - у неприлици ће ђевојка - али...

- Нијеси га још нашла?

- Јесам, војводо, и он је мене наша - али - запе ђевојка и постиђена обори главу.

- Кажи ми, ђевојко, што је?

- Он је Арбанас и клања Мухамеду - скоро се загрца.

- Није ни то најгоре - спусти Марко глас и стаде код врата. - Пођите ви, сад ћу ја за вама - нареди својим перјаницима који га чекаху.

- Немој, војводо, молим те, то никоме казати.

Марко је познавао Неву као узорну ђевојку.

- А зна ли га Живко?

- Зна добро.

- Ајд', повјери ми, ђевојко.

Нева сва усталасана прихвати Марка за руку.

- Хоћу теби. То је Рамо! Знамо се од времена, када му овђе погибе отац. Отада нам срца вену и душе пате.

- Добро си изабрала. Добар је сој и још колъеновић. И ти га чекаш кроз све то вријеме, јадна ђевојко?

- Да - скрушено ће, и уздахне.

Марко замишљен климаше главом. Помилова је по глави.

- Почекај још мало, па ћу ја покушати да умијешам своје руке у ову заврзламу. Ћути и чекај! Смири срце и буди здрава! Ганула ме и твоја љепота, и твоја несрећа!

- Хвала ти, војводо - топло и дрхтаво шапташе ђевојка. Отргне са бокора крај ограде задњу бијелу јесенску ружу сву расцвалу и закити га.

- Никада ти не увенула, но увијек мирисала твојој великој души!

- Здраво, здраво Нево - насмијеши се војвода Марко и пође за својим перјаницима. Нева оста неко вријеме замишљена крај врата, и врати се гостима са блаженим осмијехом у очима.

"ЗАТВОРИ МЕ, ИВО"

У Цеклину сазнаше да је Гордана отишла из Ђурова дома. Када је прошло више од мјесец дана, а ње не би, поче се свашта причати.

Капетан Јоко Илијин позове Ђура.

- Знаш, Ђуро, прича се по селу много о теби и Гордани. Срамота би ми била да ти, ка друг, то не кажем. Причају се грдне ствари. Ајде, кажи ми право што је то?

- Ништа, Јоко, отишла је у род!

- А што је међу вама, да ну, кажуј!

- Није ништа! Погане жене стварају неке давије. Свијет ка свијет воли да завирује преко плота и у туђе вериге.

Продје опет неко вријеме, а језици све оштрије чешљају Ђуров дом и разголићују срамотне ствари.

Капетан позове Гордану на испит. Она дође.

Лијепа је, стасита, сва брекће од снаге. Њедра, извориште мушких мука! Очи црне, живе, прелијевају се искрама.

- Што је то, Гордано, између тебе и Ђура? Ваља да ми кажеш, да Цеклин не млатара језиком и изазива власт.

- Ето, што је! Ђуро ми, на правди Бога, окаља поштење и ишћера ме из куће.

- Баш?

- Како рекох! - Гордана ће, испрсује се, врцка у боку и мијеша као ружа румене уснице.

- Не може тако остати. Пођи на Велики Суд на Цетиње и тамо расправи ствар.

- Ако мора бит, и 'оћу.

Исто тако капетан Јоко нареди и Ђуру.

Пред Великим Судом на Цетињу рјешава се спор између Дјура и Гордане.

- Ти си, Ђуро, ишћера жену?

- Јесам!

- А зашто?

- Нећу је више за жену, па ваша сабља, а мој врат!

- Не иде то тако, Ђуро! Брачна веза доноси и обавеза мужа према жени.

- Не бјежим од онога што је право.

- Гордана хоће нешто од имања. Мора да живи. Не може камен гристи. Ако није на њој кривња, но си је ти без законита разлога оћерао, мораш јој дати нешто од имања за издржавање. Стога те питамо, зашто си оћера жену? Је ли што крупно искривила?

- Нећу је за жену, а ви пресудите по закону?

Велики суд дуго је вијећао и додијелио Гордани половину од читавога Ђурова имања. Када је прочитана пресуда, Ђуру залупа срце као да ће провалити груди. Гордана задовољна, погледује Ђура и чак се пред судом пакосно смије.

Пред судом су чекали Ђура његови братственици, а Гордану сви њени рођаци. Да је само једна странка пред судом изјавила незадовољство, загрмјеле би кубуре, па - коме опанци, коме обојци! Гордана је из стида изашла насмијана, а Ђуро озбиљан као увијек. Чим се срете рече својим људима:

- Добро је! - и не паде крв.

Ђуро је ћутао и у свему поступао по пресуди.

Ђуро је извршио тешка срца оно чега још не би у његову братству: раздијелио је очевину! Међу његовим имањем била је и једна добра њива, под кућом, од три рала земље, која му је највише прирасла к срцу. Да је не би дијелио, покушао је преко пријатеља да наговори Гордану, да му ту њиву остави, а да ће добити на другој страни нешто више. Гордана од гола ината није хтјела ни чути за то.

- Ја ћу онако, како је суд пресудио! - прекосила је. Узалуд су покушавали пријатељи да је умудре. Не хтједе:

- Суд ми је светиња!

Не би друге, Ђуро располови и преда Гордани своју најдражу њиву, која се у једном комаду протезала до под његоваи кућу. Она одмах сјутрадан ту половицу продаде својему драгану Машану.

Ђуро је роптао и сагоријевао.

- Људи су очекивали да Ђуро неће више моћи савладати бијес, него да ће се осветити Гордани и Машану, иако се није никоме потужио осим попу Ђоку Пејовићу, команданту цеклинскога батаљона. А не би ни њему, да га није изазвао. Дочуо поп Ђоко да мора доћи до крвава обрачуна између њих троје, и ради неке друге ствари, пође Ђуру и наведе говор о њиви и Гордани.

Ђуро полако, без срџбе, исприча пријатељу женину невјеру, нанесену му срамоту и њену инаћијску продају поткућнице Машану.

- Видје ли ти, попе, што роспија ради? Де, друже, кажи ми што да радим? Тешко ми је! У подгрлац ме жеже и срце хоће да ми пукне. Нема дана да Машан не излази на њиву и шета по њој, а мени је, ка да се шета по мом носу. Гутам ја, гутам, но бојим се, да нећу дуго моћи. Савјетуј!

Попу се зажали на пријатеља.

- Богами, Ђуро, то су тешке работе.

- Смисли, брате, па помози!

- Не умијем ти ништа рећи.

Цеклин је знао да је Ђуро истјерао Гордану из куће и да јој је, по пресуди Великога Суда одијелио половицу свога имања. Јавно се говорило да је Машан њен љубавник који сада Ђура изазива и да се Ђуро суши и саго- ријева од стида и муке. Све је било на његовој страни. Машан је био џин и тирјанин према пониженом Ђуру. По Горданиним наговорима, често је на њиви сакупљао кола игре и веселља, урликао је и Ђура, који је све то слушао, на зло изазивао.

- Она куја створиће велику погибију и проliће се братска крв! - рече једнога дана поп Дјоко својој жени. - Бојим се да ће јадноме Ђуру прекипјети жуч, и зло је готово!

У женској необузданости, коју Ђаво закапариса за своје црне циљеве, морала је Гордана напунити Машану уши да му Ђуро тобоже ради о глави. Отуда је Машан, враћајући се пијан из сватова и тетурајући се, викао кроз Цеклин:

- Ко пријети Машану, тај нека се спреми на пут, одакле нема повратка! Једном ћу му руком ишћупати гркљан и објесити га на дрво, да га кљују гавранови. Машан се не боји лавова без гриве и репа!

Било је то у првом сутону. Кроз село као да пројури језиво наслућивање крви. Опустише улице. Жене позатвараше прозоре, а мушкарци се склонише у куће да се не би су- срели са разјареним Машаном.

- Нека дође овамо! - ори се Машанов глас, па да се обидемо! Нијесам ја мртва потурица која се да сјећи ка раштан! Ја ћу њега голом шаком задавити ка мачка миша!

И не би крви, но се пијани језик испљенуша, и - мир!

Тих је дана Ђуро подизао неколико кућа на Црнојевића Ријеци. Много запослен, одлазио је на посао од куће рано у зору, а касно се увече враћао кући у Цеклин. Једне вечери при повратку, на мјесту званом Братска Плоча, наиђе на човјека, гдје сједи покрај пута. Био је сумрак. Ђуро не препозна човјека, али му назва добру вечер.

Човјек не узврати поздрав, него као вук скочи пред њим.

- Ти ли си, Ђуро погани!

- Који си? - викне Ђуро.

- Знаћеш одмах који сам! Пријетиш ми да ћеш ме убит....

Био је Машан. Ђуро му није никада пријетио, иако га је тако огњеним језиком вријеђао, да је с муком свладавао руку да не тргне кубуру. Али као јунак није му могао казати да му није никада пријетио, и да га је код Машана неко облагао, јер би изгледало да га је страх и да је кукавица. Не желећи кавге, рече:

- Мани се, Машане! - и крене даље. Машан скочи и пограби га једном руком за грло.

Све јаче се спушта црна ноћ. На далеко ни живе душе. Негдје на планинским висовима жмирка свјетло пастирских огњева... Ђуро је био тјелесно много слабији. Видећи да је дошао час да, поред образа, плати и главом, узаври у њему душа, бијена толико времена понижавањем и изазивањем. Прикупи сву своју снагу, тргну мали нож иза паса, иако је поред њега имао и кубуру, и удари Машана једанпут у грло, другипут у само срце, а трећи пут за врат.

Машан се одмах затетура, безгласно паде и остаде на мјесту мртав. Ђуро се прибра... Насред пута је Машан лежао испружен... Испод њега се извукла црна врпца крви и потекла низ пут... Час-два премишљао је Ђуро што ће и како ће. У себи зажали, што овдје није и Гордана, која је свему крива, па да и њој овим истим ножем плати дуг. Погледа злотвора, пожури кући, узе сав новац који је имао, и велику пушку, па изађе поврх села и узвикну:

- О, Јоко Илијин! Хајде, пођи на Братску Плочу, да прихватиш оно пециво!

Јоко је одмах наслутио што се могло десити, и какво је то пециво. Изметнуо је пушку и позвао село у потјеру. Када је пронађен мртав Машан, Ђуро је био већ на путу за Цетиње. Потрага за њим није успјела. Цио Цеклин био је ове ноћи на ногама и причао о крвавом догађају.

Неко је бацио у узбуђено село глас да је Гордана пронађена у кревету заклана, и јавио њеним рођацима. Прије разданка докасаше на коњима њени рођаци да освете крв, али кад чуше да је жива и здрава, вратише се, а да је и не обиђу.

Још није свануло, када је Ђуро стигао на Цетиње. По цетињском пољу магла као млијеко. Бијаше застудило. Ходајући кроз град не срете ни живе душе. Све је још спавало. У малим каванама и улицама предграђа владала је потпуна тама. Ђуро подје цетињској тамници Медовини, и јави се тамничком кључару, барјактару Иву Божову Мартиновићу.

- Што је, Ђуро? Што си освануо прије сунца? Каква ли те невоља гони?

- Затвори ме, Иво!

- Нећу ни да Бог, Ђуро! Зашто да те затворим?

- Убио сам човјека.

Иво се трже.

- Не могу те ја затворити без наредбе Великога Суда.

- Богами, мораш да ме затвориш. Ако не смијеш сам, а ти питај кога знаш.

- Како ћу питати кад немам коме да оставим тамницу на чување?

- Ја ћу је чувати, а ти знаш ко је Ђуро Петров, да те он неће преварити и осрамотити.

- Их, што си ме, Ђуро, бацио на муке! А да дођеш касније, када се раздани и људи поустају?

- Не одгађај, Иво!

Иво потрча и јави све сердару Раду Пламенцу, тадашњем члану Великога Суда.

- Срећа је што је сам доша, да не би убио још кога. Затвори га одмах.

Док је Иво био код сердара Рада, Ђуро је, са пушком у руци, чувао стражарско мјесто и обилазио тамницу. Када се Иво вратио, Ђуро му је предао оружје, а Иво га затворио...

"БИ ЛИ МЕ, ЂЕВОЈКО, УЗЕЛА"

Послије освојења Никшића, војвода Марко био је са својим ратним друговима позван на част у кућу Мујице (Луке) Даниловића, старосједиоца. Госте је служила Мујичина кћерка Стева, ђевојка у цвијету младости, љепота ђевојка. Када је Марку предала пуну чашу, гледајући га у очи погледом склоности, Марко прими чашу из њене руке, нашали се и упита:

- Би ли ме, ђевојко, узела?

Мујица и гости доброћудно се насмију Марковој шали, а ђевојка, да би поласкала великом и популарном јунаку, раствори румене уснице у красан смијешак ђевојачке благости, па ће:

- Ја, ваистину Божју бих!

Друштво загалами одобравајући Стевину смјелост, а Јоле Пилетић, најбољи и најдражи Марков друг, добаци гласно:

- Е, па нека ви је срећно!

У тај час сви заћуте, завлада мук. Гости се погледаше.

Војвода Марко нађе се у неприлици, и, да одржи своју витешку ријеч, макар је и у шали изговорио, узвикне као пркосно и поносно:

- Баш нека нам је срећно и истога часа скине са руке прстен и пружи га ђевојци, која га смијешком среће прими.

Тајац. Гости не знадоше у први час што је то, а онда се снађоше и ударе у клицање:

- Било вам срећно, живјели! - и - почеше кубуре да објаве свечаности и радост у Мујичину дому.

Недуго послије вјеридбе, војвода Марко се са лијепом деветнаестогодишњом Стевом вјенчао и повео у свој дом у Подгорицу. Ова женидба била је дуго времена предмет разговора у цијелој Црној Гори, Брдима, Арбанији и Србији. Многи су приговарали, мислећи, да Марку доликује само жена из књажевских и војводских кругова или ђевојка колоњеновића. Али Марко се није осврtao на замјерке, јер је био сретан.

Овој женидби приговарао је и књаз Никола, јер је Мујицу сматрао танколозовићем. Када је Берлински конгрес овластио Црну Гом да освоји Плав и Гусиње, опет су се састали књаз и војвода Марко. Досадашњи сукоби падоше у заборав, и обојица прионуше око довршења дјела ослобођења.

Јашући једном приликом заједно из Орје Луке у Даниловград, књаз упита Марка:

- Марко, али је бољи био Мујица (Марков таст), али Миљан (Марков отац)?

Марко је осјетио књажев жалац, јер се ниједан од ове двојице није, по књажеву увјерењу, одликовао јунаштвом. Међутим, Марко је знао да је Мујица био одважан народњак. Био је пуних 30 година члан турскога суда у

Никшићу, и спасао је многе Србе од биједе и турскога бесправља. К њему је тајно долазио Пеко Павловић да придобија Турке за Црну Гору. Ради друговања са Турчином Феризовићем, хтједоше их обојицу оковати у гвожђе и отпремити у Мостар, али их спасоше добри људи. Марков отац опет, није био истакнути борац, али сам Марко рече једном за њега: "Што се тиче мога оца, лажу сви. Он је био добар јунак, но га упропастих ја, његов син, који га претекох и одмакох од њега, те сад излази да он не ваља ништа."

Стога, на књажев приговор, Марко одговори:

- Господару, Мујица ка Мујица, Миљан ка Миљан, а Марко ка што га зна свако!

Војвода Пеко Павловић,
вођ Херцеговачког устанка

"МАРКО ЈЕ КА ЈА И ВИ"

Народ у Црној Гори знао је да књаз свој ауторитет штити беспримјерно злочиначким средствима. Јунаци и главари говораху о њему као о несрећи Црне Горе. Кад није одмах могао постићи оно што је хтио, служио се средством потварања, чему су му служили многобројни мрачни типови којима се окружио. Почело се опажати да се у двору увијек врзу људи до чијега поштења није народ ништа држао. Ради тога прве војводе, као Марко Миљанов, Миљан Вуковић и сердари као Јоле Пилетић, нијесу радо залазили у двор. Књаз је то опажао и у себи дивљао. Настојао је да завади народне прваке, али му то није увијек успијевало, јер су ти знаменити људи, бистра ума и проницава духа, одмах прозрели његове намјере.

Када се у Цетињу ријешило да се крене на освајање Плава и Гусиња, дочуло се да се томе озбиљно противе Али-паша и Арбанаси. Ваљало је што прије војском ријешити спор. Ову прилику књаз употреби да завади војводе Марка и Миљана. Позове их обојицу на Цетиње. Војвода Марко налазио се случајно у Дуги, и са својим перјаницима пошао је у Васојевиће за војводу Миљана, да заједно пођу на Цетиње.

- Хоћеш ли на Цетиње? - викну Марко с коња.

- Хоћу, позван сам, а ваљда ћеш и ти.

- Дођох до тебе, да се још мало поразговоримо.

- Добро си дошао. Све ми се некако чини, да је књаз наумио нешто шарено, јер он не мари ни тебе ни мене, а зове нас у исто вријеме.

- Добро си опазио

- О, Господе, кога си нам да за господара! То баш нијесмо заслужили - смрче се војвода Миљан. - И што даље то горе. Ништа он не мисли. Уљегао је у њега неки ђаво који растаче и њега и Црну Гору. Виђе ли како ли се срепио са оним скотовима Јабучанима? Ми, који смо, богами, и стварали ово мало државице, бачени смо у запећак ка старе опанчине, док се у двору угнијездише лижисахани, рђе и погани, крвници и разбојници. По цијелој Црној Гори посијао је је своје послушнике и богомрснике.

- А у Кучима?

- У Кучима Лижовиће, и тако све по цијелој Црној Гори. Свако село учиње средиштем уходарења, дојављивања, опадања и дослушкивања. Црна Гора, она Црна Гора коју са сабљом у руци створисмо ти, ја Јоле и други, та Црна Гора, колијевка витезова, паде у шаке нечовјека, напасника и крволока. Ради Српства ћутим, јер се још ништа не зна како ће се ствари развити, али, тако ми Бога и Ње-

гова суда, ја бих био данас спреман да са својим Васојевићима кренем на Цетиње, па у Бајице, и на Његуше, да ископам и траг у одиве куће Петровића. Бојим се да ће покварити поштење, јер немаштина лети на обећања ка муха на крв. Лијепо је рекао народ: "Сиромаштина-црнобраштина".

- Не бој се, Миљане! Црна Гора је Адамова јабука!

Мрки, нерасположени и уморни дојахаше на Цетиње.

Одмах се пријавише књазу, и он их прими врло службено.

Када посједаше, књаз извади из велике седефне кутије фину аустријску цигару, дар аустро-угарскога посланика, гледаше је, окреташе, узе са стола мали турски нож, обреже, извади иза паса жигице, запали и одби густе димове. Проматрајући густе мирисне колутове, поче:

- Зва сам вас...

- Заборавио си нешто, господару! - прекиде га војвода Марко.

- Зва сам вас, да ви кажем...

- Заборавио си својим војводама "добро јутро"!

- Да ви кажем да ћу скупити сву Црну Гору, да ударимо на Плав и Гусиње.

- Немој, господару, подизати сву Црну Гору, но дај војводи Миљану два топа и Васојевиће, а мене два топа, Куче и Братоножиће, па ако Плав и Гусиње за петнаест дана не пану у наше руке, ево ти глава моја и Миљанова.

- Нећу, него како ја хоћу! И тебе постављам за команданта и Куча и Васојевића - пркосно и одважно ће књаз.

- Господару! Да оставиш оно да је само по твојој вољи, боље би усрећио и народ и малу Црну Гору.

- Бива, Маркане, да радим како ти хоћеш - осмјехне се књаз пакосно.

- Не, тако, господару! Договор, договор са најбољим својим војводама који и створише Црну Гору.

Књаз се трже и страшним погледом паде на Марка.

- Ја сам владар Црне Горе и ја одлучујем!

- Господаре, ђе владар и народ заједно владају, земљу Бог благосиља биром.

- Мора бити како наређујем. Ти си, Марко, командант Куча и Васојевића!

- Немој тако, господеиру, тако ти светога Петра! Зашто да ја командујем Васојевићима, када је војвода Миљан бољи, и боље познаје Плав и Гусиње од мене? Зашто, господару, испред најбољега постављати другога? Војвода Миљан има своје Васојевиће, које је побједоносно водио кроз све наше ратове, а ја их нијесам никада водио.

- Нећеш ти, Марко, да слушаш! Ударише те побједе у главу! - поспрдну се књаз.

- Боже сачувај! Ако ти немаш, господару, повјерења у војводу Миљана, без чије сабље данас не би био на Цетињу но у Стамболу, онда не заслужујем ни ја твоје повјерење, јер је војвода Миљан, у свему бољи од мене. Немој, господам, да, за све оно што је војвода Миљан дао јунаштву и слави Црне Горе, умањиш и наградиш са потцјењивањем, бруком и срамотом. Миљаново искуство и вјештина ратовања, за нас, који водисмо многе битке и извојевасмо многе побједе, свето је писмо. Послушај ме, господару!

Војвода Миљан је сједио и ћутао. За цијело вријеме није ни уста отворио. Своје црне мисаоне и пламене очи нетремице је упирао у књаза.

Књаз се разгоропади:

- Свакако ће бити како ја заповиједам! Иди одмах, Марко, у Васојевиће, и то прије војске.

- Послушаћу те, господару. А да си дао на вијећање своју одлуку, да знаш, ја бих први против ње гласао, јер, побједнику на Рудешу, на Буковој Пољани и Морачи, да и не споменем друге сјајне побједе, не би се смјела одузети команда над оном војском коју је водио из побједе у побједу.

Сви заћуташе. Књаз је ударао прстима по столу.

- А зашто си, господару, мене звао? - јави се тихим гласом војвода Миљан.

Књаз заједљиво погледа војводу Миљана у очи и не одговори. Видећи да неће дочекати одговор, Миљан ће сасвим мирно:

- Да ме није опањекао какав Јабучанин или Војводић?

Књаз се уозбиљи.

- Нас неколицина - наставља тихо војвода Миљан - војвода Марко, сердар Јоле, Новак Рамов, ја, и још неки, уздигли смо Црну Гору до данашње кнежевине. То ми знамо, али нерадо говоримо. То кажу сви Црногорци. Од педесет и девете па до данас отели смо и

припојили Црној Гори: Грахово, Бањане, Жупу Никшићку, Дробњаке, Тушину, Ускоке, Липово, Васојевиће, Куче, Додоше, Спуж, Подгорицу, Бар, Улцињ и још доста села и градова. Колико ми знамо, господазу, Петровићи нијесу праве војсковође а ријетко је који сјекао турске главе. Па када смо ми, господару, дали највећи дио Црној Гори и сачували је од Турака, онда је велики гријех и срамота да нам се не вјерује.

- Не би ли ти пашапорт?

- Не ја ни да Бог! Имам ја, господам, своје Васојевиће, одакле ме нико не може ишћерати. Ко би покушао, моји би га јунаци заклали ка јарца. Не говорим ја то због себе иако си ми ударио у образ, не, него говорим, да то не би чинио другима који су врелије крви, и дају за један ударац десет. Говорим ти, да не одбијеш од Цетиња своје војсковође и да не цијепаш јединство српске државне мисли. Ја ћу се ради Српства покорити Марковој команди над мојим Васојевићима, које је он достојан, а ти, тако ти Бог по- могао, скупи ово мало бајичке памети и не прокоцкај владарство Петровића. То ти рекох тек да ме нијеси бадава звао - довршио војвода Миљан. Достојанствено подиже главу и устаде.

- Како рекох, онако ће остати! - књаз ће хладно, и, стојећи пред војводама, играше се са малим кључем пребацивајући га из једне руке у другу. - Пођи одмах, Марко, а ти, Миљане, остани још мало.

- Не остајем, ни да Бог, господару! - провали из Миљана широк звучан, дрхтав глас, пун необорива поноса. - С тобом немам више шта да разговарам.

- А о удару на Плав и Гусиње?

- Ту ћу слушати наредбе свога командира војводу Марка Миљанова.

Без уобичајених поздрава, војводе напустише двор. Застадоше нешто даље од Бријеста.

- 'Оћемо ли у Локанду? - упита Марко.

Локанда бијаше кавана и рестаурација, збориште црногорске интелигенције.

- Можемо! - и баци поглед на двор. - Ено нас иза прозора проматра онај бајички лисац. Чекај - погледа Миљан на Бријест - да се није горе попела каква доњокрајска лисица.

Марко се насмије и опрезно погледа на двор.

- Јест, још нас гледа.

- Е, нек нас гледа - и кренуше у Локанду два велика јунака нове балканске историје.

* * *

Други дан пође војвода Марко кући, поздрави се са својом младом женом и продужи за Андријевицу. Дође на Рашково Гувно. Његов вјечити чувар, Вуле Иванов, зачуђено га запита:

- Куда си кренуо, Марко?

- Куда? Кренули смо на војску.

- Нијеси на војску, но на зли пут!

- Дако се не дамо.

- Ти, поред жива војводе Миљана, нећеш бити ништа милији Васојевићима но да дође Али-бег Гусињски да им суди на Андријевицу.

Чим стиже у Андријевицу, одмах посла писмо војводи Миљану у Лијеву Ријеку, да дође да се споразумију. Миљан је дошао тек на трећи позив. Чим је стигао, одмах су се око њега окупили сви Васојевићи. Прошета се неколико пута кроз редове војника и рече:

- Васојевићи, јесте ли чули, послао је књаз војводу Марка, да буде ваш бригадир и да командује с вама на Плав и Гусиње?

Васојевићи су слушали са страшним очекивањем што ће даље бити. Кад изброји поименице шест шпијуна које је књаз послао у Васојевиће, додаде:

- Војвода Марко није ка ови, он је ка ја и ви. Све ће учињет што бих и ја учинио.

У то приступи војвода Марко. Сјаше, стаде пред војводу Миљана и поздрави га. Пријатељи се руковаше и на очиглед војске пољубише. Војску прођоше жмарци од узбуђења.

Марко се обрати војсци:

- Васојевићи! Одредио је књаз да ви будем бригадир, и ваља да сви књаза слушамо. А, и ви, и ја, војводу Миљана ка да смо његова ђеца.

Када су Васојевићи виђели да између војводе Миљана и војводе Марка не постоји неспоразум, сви пристадоше да им војвода Марко буде бригадир. Проломи се небо од поклика војске. На то ће војвода Миљан Марку:

- Онај бик на Цетињу хтио је да се ми двојица вучемо за браде. Али ситан је, ситан ка маково зрно! Гром га у лупешко чело!

Марко га узе испод руке и са њим весело проде кроз и редове војске.

РИЖНА И БАНИЦА МИЛУША

У двору на Цетињу ужурбала се послуга. Перјаници слушају налоге кнегиње Милене. Она је била сеоско дијете, кћерка војводе Петра Вукотића с Чева, одрасла као свака ђевојка из добре црногорске куће, обављајући све теже женске послове. Звали су је Рижна. Витешки, али и сурови, дух у родитељској кући много је дјеловао на осјећај њенога окорелога срца. Све је то она знала лукаво скрити и покрити. Када је постала женом књаза Николе, успјешно је, било ћутњом, било повученошћу, прикривала своју окрутност и простоту.

У двору је покушавала да достојанствено представља кнегињу. Знала је бити и скромна, а много више, охола, горда и поносна. Од чобанке постала владарка!

Милан Божов из Чева, добар јунак, иначе обичан сељак, бијаше њен вршњак у дјетињству. Чували су заједно овце и играли се. Те лијепе безбрижне дане кнегиња није никада заборавила.

Играјући се једнога дана на паши са Миланом, Милена паде и окрзну се јаче по лицу и глави. Сва се окрвави. Милан јој повеже ране и одведе кући.

- Ах, куку мени несретници! - завапи јој мајка, остаде ми Рижна за калијеж на пријекладу.

- Неће, неће! - одговори јој оштроумна сусјетка - има Рижна дебелу нафаку, срећу.

Када је Милан Божов одрастао и касније истакао се као јунак и поштењак, посјећивао је Рижну као кнегињу на Цетињу. Она га је привидно срдачно дочекивала и с њим дуго разговарала о дјетињству. Једини Милан мислио је да има право да је још увијек зове Рижна. Међутим, она му једном приликом рече:

- Чујеш, Милане! Вријеђа ме, што ме и сада зовеш ка онда, када смо се играли на паши. Престани више, јер сам ја данас црногорска кнегиња! -

То је било онога дана, када је кнегиња Милена била тако узбуђена, да је у цио двор бацила немир.

Тих дана дође кнегињи у посјету Милуша Миркова из Шаранаца, Језера Дробњачких, код Дурмитора, коју народ прозва Баница што бијаше највеће одликовање које Црногорци дају жени. Када је приступила кнегињи Милени, дубоко се поклонила и пољуби јој руку. Кнегиња је није познавала.

- Ајде, сједи. А која си ти? И што би?

- Ја сам, Височанство, Милуша Миркова из Дробњака, којој си даровала оно красно одијело.

- А, ти си то, Милуша!

- Ја, Височанство.

Милуша је била висока жена, суха, тамне пути, танка носа и необично крупних црних очију. Обукла скупоцјено црногорско одијело, какво имају само одабране Црногорке. Тако је изгледала много љепша, него је била.

- Дошла сам, Височанство, да ти захвалим на дар.

Кнегиња разасла перјанике по Цетињу да позову у двор прве цетињске жене. Поведе Милушу у салон, што бијаше велика част, коју она иначе исказиваше само женама страних посланика на Цетињу. Дођоше госпође министара, и војвода, митрополит, аустријски и руски посланици са дамама, и честиташе Милуши. Она збуњена пред толиком гос- подом, обасута прекрасним китама цвијећа и разним даровима, дрхташе у сузама и узбуђењу.

Књагиња Милена

Кнегиња је, упркос своје ћуди и осионости, из династичких разлога, приредила да се Милуша овако дочека на двору као Баница. Она је заиста у тешком часу, који баца у лом душу и срце, сачувала достојанство мајке, жене и Црногорке, савладавши напетост и крик рођена срца, да би сачувала крв свога рода и племена.

Дошли сватови из Шаранаца за ђевојку. Дан бијаше насмијан. Земља се као стидна невјеста окитила цвијећем. Зрак мирише свјежином планина. Сватови кликћу од радости. Јели, пили, частили се, пјевали и извели ђевојку међу сватове. Кренули на пут. Шенлук и весеље из пушака на обадвије стране. Пукла пушка од сватовске стране и - несрећа хтједе - убије Милуши Мирковој мушко чедо на рукама. Гледа Милуша сина размрскане главе, стегла срце. Заледила сузе у очима. Покрила крваву главицу рупцем - ћути.

Клицањем и пјесмом сватови далеко одмакли.

Милуша са мртвим ђететом на рукама пође своме свекру и, више мртва, но жива, каза му што се догодило.

- Што! - цикну свекар, ухвати се за главу и закрвави очима.

- Ето, мртво је!

Напуни се кућа мушко, женско, све обузе препаст и бијес освете.

- Погануљо, што си шуђјела, док су сватови били ту? - викаше свекар.

- Мир, не нападајте заплакану мајку! - јави се старац Јово Стојанов.

- Требала си одмах рећи, па да се светимо на сватовима! - викне један младић, нахери капу и простење: - Па да крв тече!

- Била је Божја воља! - тихо, кроз вреле сузе, без јецања и лелекања рече Милуша. - Ово је дијете мени најмилије. Али боље да нема њега, него да се међусобно искољу два јуначка племена. Да сам одмах казала што се случило, ја бих у народу остала - крвомутница. Па, праштајте, људи! Боље је овако!

Благе ријечи несретне мајке обуздаше саломљена срца. Сви устукнуше пред величином душе и самопријегором црногорске мајке.

- Добро си учињела, Милушо - рече племенски капетан. Прожима је очима. Несвјесно скиде капу са грбом, а за њим цио народ. И тако осташе неколико часака пред Милушом, па се, под утиском великога и светога осјећаја, без ријечи, задубљени у себе, разиђоше.

По дужности је јавио био племенски капетан цио случај кнјазу на Цетиње. Тако је то дочула и кнегиња Милена и Милуши послала

Црно језеро код Дурмитора

на поклон црногорско одијело. Овај догађај прочу се по Црној Гори и - народ је прозва Баница.

- Милушо - књаз ће пред званицама - ево ти златна медаља за храброст и мајчино јунаштво. Међу Црногоркама ти си највећи јунак! - И књаз бијаше много ганут иако од јутра мрзовољан и нервозан. Милушу је одвео у својој кочији у пратњи два перјаника, и сам је допратио до кочије пред двором.

"ТУРСКИ СПУЖ УСРЕД ТВОЈЕ ДРЖАВЕ"

Врати се у свој кабинет. На све брзо заборави. Хтједе нешто да напише, али га својим доласком предуприједи поткомандир Ђоле Лабан из Васојевића. Књаз није волио Лабана ради његове главе. А и бијаше Лабанова глава наказа природе: велика као буре, искривљена, пуна кврга, чело ниско као коцем сабијено у широко пјегаво лице, уши клопаве и црвене. Страшило!

Угледа га, онако већ нерасположен, и гракне:

- Је ли, Ђоле, има ли што ружнијега на свијету од твоје главе?

Ђоле се мало промисли, па ће:

- Има, господару! Турски Спуж усред твоје државе, ружнији је од моје главе.

- Вуц отолен!

Лабан се окрену и не пребијели.

Лабана је до излаза пратио бијесан књажев поглед.

Био је љут, неиспаван. Ноћ је прокартао са митрополитом Рогановићем. Овај Божји човјек скоро је увијек био боље среће. Осим тога био је такав човјек који није хтио допустити, попут других, да књаз на карте "добија", ако уистину није добио. Књаз опет, похлепан на новац, хтио је једном овога богоугодника добро ударити по џепу. Уговори са својим тјелохранитељем да буде присутан када се карта са оцем Иларионом, и да му опрезно казује с којим картама митрополит располажие. Тако је ноћас, навелико, картао, и митрополит је све до у разданак губио. Није се могао начудити што је то. Посумња у књажев нечисти посао, и усред игре изненадно се брзо окрене и виђе намјештенога књажева перјаника како књазу даје знакове. Устане и размахне шаком перјаника у нос.

Књаз плане.

- Зар смијеш, калуђерштино једна, тако нешто урадити у двору књаза Николе?

- Смијем и драго ми је, јер сам ноћас у твојој кући на лупешки начин опљачкан! - рече Рогановић, покупи са стола карте и хитро оде.

Јутрос му доглавници јавише да је митрополит све припремио за бијег из Црне Горе. Књаз се нађе у сто мука. Пошто је на нечас-

Дурмитор

тан начин отјерао и поткомандира Лабана, сад је премишљао како да спријечи нову бруку. Долазак Милушин донекле је разњежио био кнегињу, и сјети се да би њено посредовање могло одвратити митрополита од намјере. Стога се и он показао тако милостив и добар према Милуши и тиме кнегињу одобровољио. Пође у њене одаје.

- Лијепо си отпратио ону добру жену.

- Мише, да ми зауставиш онога бијесна калуђера. 'Оће да бјежи из Црне Горе и обрука ме у свијету.

- А што то?

- Знаш, Мише, удари му неки вјетар у луду калуђерску главу, да му ноћас учиних криво у коцки, и ето, полудио.

Кнегиња се намрчила. На поновну књажеву молбу, одвезе се калешином митрополиту и одговори га од бјегства.

НОВИЦА БРАЦОВИЋ - КУЧ, ЛАГУМАШ

У доба Берлинскога конгреса Црногорци су опсједали град Бар. На челу војске књаз Никола. По савјету своје околине, која га стално бодраше на потребу активнога дјеловања у војсци и народу, да многе славне војводе не би осилиле, преузе команду у опсади. Дође преко Сутормана на Крстац. Црногорци затворише Бар. Отпоче дуготрајна опсада. Упркос Јужнога мора била је зима. Војска је много патила од студи и побољевала. Турци су се испрва добро држали, јер су имали и хране и воде у изобиљу. Мимо књажево очекивање, опсједање се продужило. Када је у град незапажен од Црногораца дошао бег Ресулбеговић са великим бројем Улцињана муслимана и ојачао турску посаду, није било изгледа за брзо освојење Бара.

Књаз је постао нестрпљив. Бунило га је овакво ратовање. Мислио је на ратовања војводе Марка, војводе Миљана, сердара Јола, Новака Рамова, Радоја Ристова, Стевана Матановића, Милована Перишина и других, гдје је побједа зависила и о личној срчаности вођа. У дубини своје душе био је увјерен да би ови јунаци са својим четама првим јуришем продрли у град. И пожали што није повео са собом те витезове, овјенчане ловорима народриог признања, па нека навале, нека се бију, можда би сви изгинули, а с њима и њихов глас који много шкоди слави његовој и његове династије - мишљаше књаз.

Када му је дојадило очекивање побједе и славе, зађе међу војнике и рече:

- Ко лагумише и прекине воду Баранима, даћу му Обилића медаљу и толико блага, да ни унуцима неће мањкати.

- Војска гледа, слуша, чека. Такав посао значио је сигурну смрт, а ако успије, сигурну предају града.

- Ја ћу, господару! - јави се Новица Брацовић, Куч.

- Који си ти, јуначе?

- Куч, Куч, Новица Брацовић.

Књаз га проматраше.

- И баш хоћеш?

- Хоћу, господару, али ако погинем, да ми припазиш ону сирочад.

- Хоћу, царска се не пориче.

У мрачној ноћи бди, књаз са својим командирима и чека прасак лагума. Новица се у мраку са врећом праха шуњао крај јаких и будних турских стража. Турци су наизмјенице са пола војске дању и ноћу били на опрезу, да их не изненади јуриш Црногораца.

Књаз и његова пратња напето слушаху неће ли запуцати турска стража код водовода, што би био знак Новичине погибије. Вријеме пролажаше, а ни од куда гласа. Можда се није могао ни допузити до водовода. Можда је погинуо од ножа?

- Чини ми се, они наш јунак оде да се не врати!

- Новица је Куч, господару, а Куч је ка створен за овакве подвиге.

Послије поноћи затутња и урнебесном ломњавом разлијегне се успјело дјело Новице Брацовића. Замириса цио крај димом праха! Турци из мрака отворе јаку паљбу из пушака. Очекивали су јуриш Црногораца, али са црногорске стране не пуче ни једна пушка.

Књаз задрхта од задовољства.

- Ови час ријешена је судбина Бара.

- Ово је, господару - рече један командир - велико јуначко дјело. Ако није погинуо, заслужио је све што си му обећао.

Послије једнога сата, ево Новице задихана и изморена од напора:

- Господару, ја изврших што обећах.

- Јунак си ти на дивану и на мегдану! Новица, ево ти, Обилића и била ти сретна. Нећу те ја заборавити, Ноле. Не!

Наступе одлучни часови у опсади града. Црногорци нијесу трошили ни један фишек,

но су јаким плотунима чекали излаз Турака. Турци су покушавали да пушкарањем разувјере непријатеља у скору предају града. На крају су престали са пуцањем. Излаз Турака из града и покушај да се пробију кроз обруч Црногораца, бијаше безизгледан. Ускоро Црногорци опазише да је турска посада немирна. Наслућивали су да је нестало воде, а да је и храна при крају.

И - једно јутро залепрша на граду бијела застава. Брзо су уговорене све формалности предаје. Књаз са војском прије граду. Градска се врата отворише. Турска посада поче излазити без оружја. Када је изашла цијела турска војска из града и постројена чекала, дио црногорске војске уђе у град и истакне на кули црногорску зеиставу. Књаз тешким кораком, окружен пратњом командира, пролажаше поред заробљеника. Стаде, прихвати балчак сабље, подиже главу, па ће гласно Турцима:

- Јунаци! Нека се издвоји Мехмед-бег и Улцињани, да их видим!

Заробљеници одмах извршe књажев налог.

Тада књаз приступи бегу и Улцињанима:

- Беже, јуначки си бранио Бар. Ајде сада са друговима Улцињаниина да браниш Улцињ, ће долазим ових дана да и њега освојим.

Бег салутира и са Улцињанима оде слободно.

Књаз са својим Црногорцима убрзо освоји и Улцињ.

СЛАВЉЕ НА ЦЕТИЊУ

Послије освојења Бара и Улциња, књаз се с војском врати на Цетиње као побједник. На улазу је подигнут огроман славолук окићен заставама и ловоровим вијенцима. Свака је кућа искићена. На прозорима су пламсале дебеле свијеће. Главне улице којима је књаз пролазио бјеху застрте ћилимима. Уз грување топова са Табље и бурну звоњаву, поздрављан клицањем и пјевањем, ушао је побједник у своју пријестоницу. Јахао је на бијелом коњу, сав у срми и у чисту злату. Доста осалио, на коњу је изгледао мањи него је био. На урнебесне поклике Цетињана одговарао је одмјереним махањем руке, у лицу нешто блијед. Књажев двор био је сав у зеленилу. Пред двором су постројене чете, изасланици племена, свештенство, чинов- ништво, и школе. На прозорима двора извјешени су перзијанери. Ово славље приредили су књажеви доглавници, са жељом да што више увеличају побједу што досад не бијаше обичај. Иако је освојење Бара и Улциња било, тако рећи, борба без крви, дато му је нарочито значење у борби за слободу. Митрополит је у свечаној одежди у свом говору нагласио:

"И овом великом побједом твога духа, запечатио си слободу Црне Горе, за коју су твоји преславни преци пролили толико драгоцјене крви. Захвалан народ кличе Ти: Хвала ти и слава! У вјечан вијенац црногорских побједа уплео си најкрасниј цвијет: Бар и Улциињ, црногорско море. Све наше досадашње побједе, без ове, биле би ситне и мале. Ти си, господару наш, изложио турским куршумима твој драгоцјени живот, само да до краја ослободиш Црну Гору и приведеш славном свршетку велико дјело ослобођења, које тако славно започеше твоји неумрли преци, владика Раде и књаз Данило. Захвални црногорски народ неће никада заборавити на твоје жртве учињене за њега, и увијек ће се молити Богу Створитељу да те благослови и чува на срећу Црне Горе. Алилуја, књаже и господару Црне Горе и Брда, народни љубимче, прави витеже, заштитниче јунака! На многаја, на многаја, на многаја!"

Хиљадуглава маса која је притисла цио трг пред двором, запјева откривене главе "На многаја" и провали у заглушно клицање.

Књаз раздраган сјеђаше на коњу. Уздиже се и руком даде знак да хоће да говори. Усред највеће тишине, књаз је читао крупним гласом написани говор.

- Драги моји Црногорци! Ови ваш дочек говори свијема да између владара Црне Горе и његових соколова постоји љубав и јединство. Кад смо довршили велико дјело ослобођења Црне Горе од стољетнога непријатеља испунили смо завјет наших неумрлих предака. Црна Гора је - слободна! Црна Гора је своја! - викне књаз и погледа масу, која подиже руке, врисну и провали у неболомно клицање.

- Црна Гора, вративши снагом мишица својих храбрих соколова отету ђецу натраг у своје мајчино крило, моћи ће пријећи на унутрашње сређивање и унапређивање свих потреба државнога и народнога живота. И у ови велики час, када славимо велику побједу непобијеђенога црногорскога оружја, сјетимо

се оних који погибоше у одбрани свете црногорске груде, сјетимо се хиљада црногорских џинова који прославише црногонско јунаштво. Њима хвала и слава!

- Слава! - груне маса.

- Јуначки Црногорци! Вратисмо се са јуначкога боја, извршисмо своју патриотску дужност, а сада сви у борбу, да подигнемо Црну Гору на висину младе и јаке државе. Кроз неколико вјекова запуштисмо дјело просвјете и привреде, јер, мјесто књиге и мотике, држасмо у рукама сабље и пушке, да спасавамо слободу. Слобода је била вјековни сан Црне Горе.

- Живио! - викне један глас, а маса прихвати поклик.

- Сада ћемо прегнути заједничким силама да земљу економски препородимо и постанемо независни од свакога осим Бога! Јунаци који помогоше господарима Црне Горе стварати слободу, знати ће створити и моћну и сређену Црну Гом. Вјерност мајци свих Словена, светој Русији даће прави пут вођењу спољне политике. Живјели моји Црногорци!

Опет загруваше топови. Звона запјеваше широким звуцима, а народ процикта грлом.

Књаз сјаха и са пратњом крену у цркву, гдје се отслужи свечано благодарење. Послије свечаности у цркви, поворка је на челу са књазом пошла у двор. Народ се није мицао са пијаце. Нијесу престајали поклици и патриотске пјесме. Јунаци су пред двором заиграли коло. Изазиван поклицима, књаз изађе на балкон. У пози Наполеона стајао је као кип. До њега кнегиња Милена, а уз њу престолонасљедник Данило. За њима кћери Зорка, Стана, Милица и Јелена. Иза књажевске породице виђаху се књажев таст, војвода Петар Вукотић, поп Илија Пламенац, војвода Михајло Вучинић и владика. Сјај, злато, токе и јелеци давали су призору моћну снагу сугестије.

Народ помахнитао од одушевљења!

У двор почеше стизати делегације на званична честитања. Иако доста уморан, књаз је вјешто и паметно разговарао са свим представницима делегација.

На крају примања, приступио је књазу чувени јунак Стеван Матановић из Цеклића.

- Што си ти доша, Стеване? А не би те на Бару и Улцињу?

- Не би ме, не би, господару, јер оно и није био рат, но игра! Ја бих дошао, али сам се бринуо за своју нахију, да ми не поцрка од глади. Доста је веселих топова и чактарања звона. Зло је пред вратима!

- Није ни да Бог, Стеване! Што је?

- Што је? Ове твоје придворице само ти каде тамјаном. Ниједан нема петље, да ти каже, да све полипса од глади.

- Сад ће, Стеване, доћи вађевина из Русије, па ћемо народу дати жита.

- А по што ће бити та вађевина?

- Сваки стар - шест фијорина.

- То је много!

- Не може мање, јер толико кошта жито и подвоз.

- Допушти мене, па ћу га ја набавити стар по четири фијорина и чекати народ за годину дана.

- Вала, Стеване, нећеш! Доста си трговао и пљачкао, а сад ћу ја!

Приступе два Цеклињанина као два брда. Цеклински батаљони били су у свим бојевима јуначки и необично срчани.

- Мило ми је што сте дошли. Цеклињани су прави јунаци и увијек су патили. Вазда сам мислио и желио да имам код себе Јанковиће и Стругаре, два јуначка братства, али ко би вас тако немирне и тврдоглаве могао трпјети!

Један Стругар ће:

- Ваистину, господару, нијеси се премного мучио да нас научиш да будемо питомији.

- Ја не зборим с тобом.

- Ано зборим ја с тобом!

Међу посљедњима приступи популарни и омиљени јунак, сердар Јоле Пилетић. Висок, жилав, јак у стасу и раменима, лака скока и орловскога ока. Љубимац Црногораца, ништа мање него његов савременик Марко Миљанов. Својим личним јунаштвом, витештвом и ријетким чојством, надвисио је био све Црногорце. Многи племенски спорови и крвави сукоби међу братствима често су дошли под његов суд, јер вјера народа у његов разум и поштење бијаше неограничена. Књаз му је, задивљен његовим јунаштвима, даровао дивну турску сабљу са златним канијама. Ратујући годинама, занемари своју кућу и осиромаши. Од огромна плијена многобројних побједа над Турцима, никада ништа није узео за себе. Прије свога похода на Бар, дарова му књаз имање звано Врањицке Њиве. Али

војвода Михајло Вучинић, Јолов такмац у Пиперима, дуго се мотао око књаза и успио да књаз дарује то исто имање и њему. Јоле је ово имање већ почео обрађивати. Дочује за књажеву врдаламу и смрче му се пред оба ока. Када је војвода Михајло дошао на Врањицке Њиве, мрко ће сердару Јолу:

- Ово имање ти је одузео књаз!

- И дарова тебе, је ли?

- Тако је!

- Нема тога свеца на овој земљи који ће ми отет оно што сам стека и добио на правици. Ово имање је сада моје, и остаће, а тебе књаз нека даде ако ће и Цетиње!

- Књаз ће ти намирит на другу страну.

- Мене не треба, а тебе може! А они погањевић, који је навео књаза на овакву циганску работу, заслужио је нож под грло. Да се ова земља отме Јолу за то, мој Цековићу, треба читава војска!

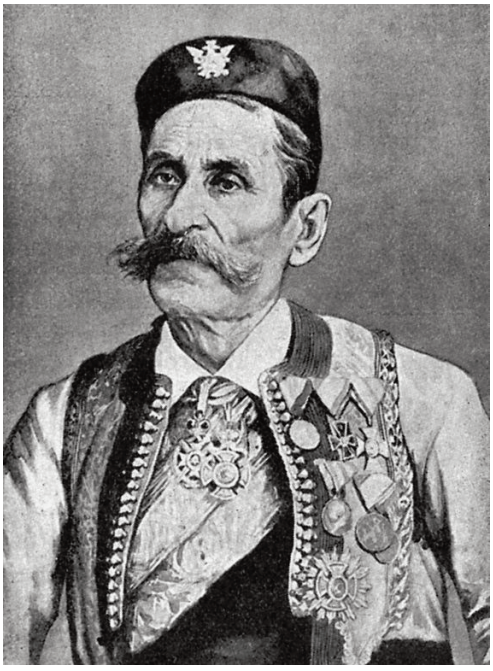

Сеидар Јоле Пилетић

Војвода Михајло оде, и ствар остаде на миру све до књажева повратка из рата.

Када се и сердар Јоле појавио пред господарев двор, поп Илија Пламенац шапну књазу: "Они сердар из Пипера, ево је доша! Господару, међу очи му сједе громови! Немој га примит!"

- Укротио сам ја и веће лавове, па ћу и овога пиперскога јарца.

Јоле приступи.

- Како си, Јоле, добри Јоле?

- Не би било зло, господару, да нема на свијет лажаца и преврtљиваца.

- А ну! Да ми те ко не заводи, Јоле, јади га снашли?

Јоле застаде, и простријели књаза:

- Господару, збориш ли чојски?

- Кажи, Јоле, што ти је криво?

- Криво ми је, господару, што ми једном руком дајеш, а другом отимаш.

- Ни да Бог, Јоле! Ко, ти је то река?

- Па, ето, мене си данас да Врањицке Њиве, а сјутрадан Мијајлу Нишину!

- А да, видиш, скоро сам заборавио! Па да то имање дамо Михајлу, а тебе ћемо друго?

- Нећемо тако, господару! Ко ми дирне у то имање, нека се прво причести! - кресну Јоле као муња и ишчезну.

Сви око књаза увукли вратове као корњаче и задржали дах.

- Тако Црногорци враћају своме господару његову љубав и бригу за њих!

Књаз ће: - Има ли још ко?

- Још неки Љешњани чекају.

Књажево чело поче се скорупити.

Ћеклиће и Љешњане он је одувијек мрзио и сврставао у никоговиће, иако неправедно.

- Илија - зовне министра рата, попа Илију Пламенца.

- Дођоше Љешњани! Љешњани! Нека не улазе те прасице. Враћај их да их Бајице не испрате са тољагама!

И сјутрадан било је приступање. Међу прве је дошао црногорски Сократ, народни филозоф, Шуто Рогановић из Пјешиваца, стари књажев знанац и пријатељ. Књаз се много с њим забављао и надмудривао. Шуто га увијек побјеђивао својим духом. Шуто је књазу отворено приговарао, корио га и хвалио, а књаз га чашћавао и даривао. Знао је по цио дан остати у двору. Шуто је имао чело Диогеново!

- Господару, ево ме и опет!

- Нека си, није ми жа! Што ми радиш? Чуо сам да ти је добро родила земља. Хвала ј' Богу, Шуто!

- Богу, а да коме?

- Тако је, Шуто! Но има ли што ново?

- Има, господару. Има много.

Новак Рамов

- Ану, кажуј!

- Ново је, господару, то да си од себе оћера Црногорце.

- Црногорце? Ни да Бог, стрико Шуто! Како бих ја мога тако што?

Неко те грдно преварио.

- Оћера си сердара Јола.

- Нијесам га ја оћера, но је сам отиша. У Јола ваздан гори.

- Има и зашто! Када би у свакога Црногорца тако горјело у глави, све би до Цариграда освојили.

- Не бестијај, Шуто! Ништа ја Јолу нијесам учинио криво. А ако он мисли да сам, нека и мисли!

- До тебе је, господару, да никоме не пада на ум да криво мисли. Јоле је оштрица на црногорској сабљи, ја вјерујем да му је дотужило!

- Остави то, Шуто! - мрзовољно ће књаз.

- Нећу оставит, но се ти окани гажења најбољих.

- Доста смо разговарали! Хвала ти, што си доша. Дођи још који пут.

- Разговарали смо без вајде! - рече Шуто и оде.

Приступи Новак Рамов из Марковине, који у јунаштву није имао парњака у Цмој Гори.

- Помага ти Бог, господару! - загрми Новак, човјек низак, широк, клупко мишића, тврда и продирна погледа.

- Добра ти срећа, Новаче! Како се проведосте у Слата Невесињска 1855. године, у којој си био и ти поред неколико биранијех четника - јунака из Озринића и Бјелица?

Новак се зачуди овоме питању послије готово двадесет и пет година од догађаја, па, пошто се мало прибра, рече:

- Гребота ти је, господару, да нам позљеђујеш витешке ране! Знамо сви да нам није тада обрнула добра рука. Али ипак и тога дана један је Бјелица погинуо јуначки, а други га јуначки осветио.

- Да, да - замишљен ће икњаз - тако је то било. Знам да ти је потешко о томе причат, па ево, да те ја замијеним. Било вас је много биранијех Озринића и Бјелица онога дана, све по избору четника и арамбаша. Ту се Озринићима некако извртнула работа. Али Бјелице освијетлише образ: Погибе Ђелош Костов Милић, ограби турску главу војвода Лука Савов Милић. Освети рођака Ђелоша. Понесе главу Ђелошевој мајци у Бјелице. Она је турску главу бацила, Луку пољубила у чело и, умјесто плача и кукања за сином, запјевала из свега грла:

- "Благо мене јутрос и довијек, кад си доша свијетлога образа са јуначкога мегдана!"

- Јест, господару, тако је било - тихо ће Новак Рамов, сав скрушен од навале тешких успомена.

Приступи као кип усправан и сазидан из пећина, витак, немирна погледа, јунак поп Лазар Мијушковић.

- Благослови, попе! - дочека га књаз. - Како си, Лазаре?

- Хвала Богу! Доша сам, господару, јер ме боли.

- И добро си учинио, Лазаре! Што је?

- Господару, боли ме кривица!

- И мене, Лазаре!

- Ђуро Петров Вујановић сједи већ дуље времена у затвору.

- Знам, али што ћу му ја када под старе дане онако работа?

- Поп Ђоко Пејовић, испрића ми је све на тајно. И вјерује, човјек на правди Бога сахне у тамницу, а нико о њему не води бригу,

- Води закон, Лазо!

- Немој тако, господару!

- Не могу се ја, чоче, мијешати у послове Веикога Суда.

- Господару, невоља је што људи неће да свједоче о женском непоштењу, а добро знаду да је Ђуро невин.

- Покушај ти, па наговори свједоке да дођу суду.

- Па покушаћу.

- А што ми радиш, Лазаре, добри Лазаре? Колико ти оно имаше синова?

- Осам.

- А колико их погибе?

- Пет!

- Много, много! А како можеш да не плачеш за онаквим синовима?

- Ја лако! Да плачем, онда још више ожалошћујем своје пријатеље и своју фамилију, а задовољавам своје душмане. Зато нећу да плачем. А, жалити се може и без суза. Сузе су женски посао!

- Тако је, попе Лазаре, јуначе велики! А како ти је нога? Да ли лаје прије кише?

- Лаје, лаје, господару! - насмије се поп Лазар.

Турци су попу Лазару сломили ногу крупним куршумом и то у борби у којој се поп одликовао ријетким јунаштвом.

Било је то године 1860. када су херцеговачки Турци ударили на Црну Гору. Прво су навалили на Жупу Никшићку. Војвода Мирко Петровић, отац књаза Николе, затворио се пред турском најездом у Манастир Жупски. Турци га и одатле потиснуше, и он се, напосљетку, склонио у Горњи Манастир Острошки.

Крцо Петровић пошао је с неколико перјаника на конак у Повију, гдје је живио поп Лазар, и заискао од њега да даде вечеру њему и перјаницима. Лазар нареди да се припреми качамак и добро се осмочи млијеком.

Крцо: - Ја нећу качамака, попе, кад имаш меса, скорупа и друге хране у твојој кући.

- Бога ми, Петровићу, у мојој кући нема за вас ништа друго!

Крцо се поврати у Острог с перјаницима и рече војводи Мирку како је поп Лазар с њим поступио и да је остао тамо да се преда Турцима. Војвода Мирко се наљути и пошаље барјактара Дамјана Шутанова из Вражегрмаца с неколико војника да дигну попа Лазара са синовима, да се не би предали Турцима. Барјактар дође близу попове куће, која је стајала управо на раскрсницу и рече:

- Попе Лазаре, излази из куће, јер хоћеш да се предаш Турцима!

Поп, увријеђен, загрми:

- Мичи ту крпу (барјак), и немој мене учити јунаштву! Ја нијесам Петровић да бјежим. Ја сам Мијушковић.

Барјактар се врати с војницима.

Поп Лазар сазове своје синове и рече им:

- Да причекамо, ђецо, док се Турци ближе примакну, па да замијенимо пусту главу!

Турци су палили куће редом, а кад су се примакли поповој кучи, Лазар са синовима отвори на њих огањ. Послије дужега пушкарања, Турци му убише сина Грујицу, а њему сломише ногу.

Други његови синови извуку из куће са сељацима мртвога Грујицу и рањенога попа, и однесу у Горњи Манастир Острошки, гдје су били војвода Мирко и Крцо.

Војвода Мирко запита:

- Је ли ово онај поп Лазар са синовима, за којега се говорило да ће се предати Турцима?

Крцо ништа не одговори.

У пећини, из које се давала одбрана, није се могло издржати од задаха мртвога Грујице. Војвода Мирко рече да се спусте низ пећину поп Ђока, други син попа Лазара, и Никола Пеков, рођак му, па да укопају Грујицу у башти, која се налазила у подножју пећине, на домаку турскога олова.

На то ће поп Лазар:

- Не спуштајте ни Ђоку, ни Николу, но баците ту лешину, нека је раскубају турске кучке! Ја нећу да ми због мртвога Грујице изгубе главу и Ђока и Никола!

Извршено је, како рече поп Лазар, а он ни сузу!

За ово јунаштво дао му је књаз Никола три највеће медаље.

- Па, не заборави, господару, на онога јадника у затвору.

- Ако је до мене, онда ћемо лако. Но Велики Суд, попе, није што и суђење под Бријестом.

- Е, хвала Богу, господару!

КАКО КЊАЗ ДРЖИ РИЈЕЧ

Попо оде, а перјаник пусти Новицу Брацовића, лагумаша, изгладњела, јадна, чемерна, свега у дроњцима.

- Јеси ли ти то, Ноле?

- Ево јесам, господару!

- Па како си, Ноле, јуначе? Добро ти стоји Обилић на грудима. Оболио си. Па јеси ли се отео?

- Јесам, нешто.

- Тако, тако. А што вучеш ногу, Ноле?

- Премрзла ми је на Бару, па никако да је излијечим.

- Даће Бог! Ево ти, па купи жита, а када дођњ вађевина из Русије, нећу те заборавити - извади књаз из џепа десет наполеона у злату и пружи му их.

Новица га погледа, и не прихвати новац.

- А што не узмеш мој поклон?

- Господару, знаш да сам сиромах и лагумисао сам.

- Знам, знам, Ноле. Нећу ја тебе заборавити. Доћи ће и на тебе ред.

- Господару, што ће ми новац! Ја нијесам трговац! Дај ми нешто земље.

- Е, тога сада нема, Ноле! Али чим буде, први си ти на реду. Са ово нешто новца прекубури. Народ је од ратовања осиромашио. Знаш, дације не цуре. Једва капљу. Али биће боље. Имаш ли што земље?

- Немам, но работам туђу под наполицу.

- Ти Куч, па да немаш земље? Срамота! Све је то крив онај кучки војсковођа што ми изгуби Плав и Гусиње, они... они погани Арнаут.

- Који то, господару?

- Ма знаш га... ма они ваш кучки војвода Марко, жалосно му војводство!

- Војвода Марко Миљанов?

- Да, да! Ето, нека ти он даде нешто земље у Климентима.

- Како у Климентима? У зли час се пошалио с мојом невољом!

- Не шалим се! Пођи Марку, па му кажи да сам те ја посла да ти оцијепи нешто земље од Климената. Зна он то. Пази се он с Арбанасима. Све ће они њему.

Новица замишљен упре очи у књаза. Кад није могао опазити на његову лицу знакове спрдње, уздахне и забринут крене.

- Узми, Ноле, ово мало злата.

- Нећу, господару! Обећа си ми још у Бару, прије но сам поша у ноћ да лагумишем Турцима воду, да ћеш ме обилато помоћи.

- И хоћу, но причекај мало.

- Хоћу, причекаћу. Али, тако ти светога Бога, немој да до смрти работам по туђим баштинама са Обилићем на грудима. Срамота је и тебе и мене!

- Нећу, нећу!

Лупи штапом и за час се створи перјаник.

- Зови ми војводу Петра.

Појави се Петар Вукотић, књажев таст, најљепши мушки тип у Црној Гори. Два ока као два филџана, два брка као два гаврана, чело као из мермера извајано, а лице аполонском љепотом омађијано. Херој и рођени војник, али велики чулник и сладострасник. Није било женскога ока које није на њега починуло, ни срца које није за њим уздахнуло. Имао је читав крд не само брачних него и ванбрачних синова. Ушавши у собу јаким мушким кораком, држао је у руци симсију пуну скадарске јанице.

Војвода Петар Вукотић, таст књаза Николе

- Да видиш Нола Брацовића! Он је они јунак који сруши барску тврђаву.

Војвода Петар подигне обрве, одмакне корак, омјери Новицу од главе до пете, па ће:

- Па те и није рђаво наградио господар, кад ти је дао лик Обилића.

- Обећа ми је и нешто земље. Немам ни грумен свога да посијем кртоле.

- Па дај му, дај му, заслужио је.

- Немам ђе сада да му дадем. Упутио сам га да му, као Кучу, даде Марко Миљанов педесет рала земље у Климентима.

Војвода Петар нагло подигне главу и, погледавши значајно зета, насмија се.

- Ајде, ајде! - војвода ће насмијешен и полагано изаће.

- Тако, тако, Ноле, добри Ноле! Ајде сада кући, па се надај!

Новица оде.

СВЕ ЗА ОБРАЗ, ОБРАЗ НИ ЗА ШТО

Пролазе дани, пролазе мјесеци, несретни Ђуро Петров Вујановић из Горњега Цеклина, чами у цетињској Медовини и чека правду. Велики Суд води истрагу, али она слабо напредује, јер нема свједока. Било би свједока, који би унијели свјетлост у мрачни живот несрећнога брака, али је Црногорцу срамота свједочити у женским стварима, а поготово ако се тичу морала. У Цеклину је све било на Ђуровој страни. Све је ударало на Гордану. Односи између њихових братстава постадоше тешки и опасни. Ђуко Јовановић, који је поред Ђурове кћери, био једини свједок Горданине прељубе, видећи да Ђуро гине у тамници прав и здрав поче се гристи и бунити. Да му одлане, рече једнога дана у повјерењу своме зету, Саву Перованову, што је затекао Гордану у прељуби са покојним Машаном у брањевини Страјишту. А Ђуро као витез због своје частл није хтио открити њен гријех, па сада недужан страда. Саво, као човјек душеван и без предрасуда, ријеши се да доконча ово играње с Ђуром и подје Великом Суду на Цетиње.

- Гордана је прељубница! Ђуро прав страда!

- Добро! Ко зна да је она прељубница? Ко је својим очима видио чин прељуба?

- Да је она прељубница, доказаће Ђуко Јованов, који је то својим очима видио.

- А откуд ти знаш да је он баш својим очима видио?

- То ми је сам Ђуко казивао.

- Е, кад је тако, онда ћемо ствар брзо свршити.

Велики Суд одмах позове Ђука.

- Ђуко, је ли Ђурова Гордана прељубница?

- Откуд ја то знам?

- Кажу људи да баш ти то знаш.

- Валај не знам!

- А је ли истина оно што говори Саво Перованов?

- Не знам ја што он говори!

- Говори да си ти видио Гордану у прељубу.

- Како, како?

- Говори да си својим очима видио Гордану у прељубу са Машаном у брањевини Страјишту.

- А откуд он може знати што сам ја видио својим очима?

- Каже да си му ти то причао.

- Баш је то казао и намршти се.

- Јест!

- Е, истина је! - и положи заклетву.

Истрага се продужи, али Ђуро и даље остаде у тамници.

Ђуко Јованов врати се кући тешко замишљен. Никоме не рече што је било на Великом Суду. Затворен у себи, претакао је црне мисли о нанешеној му увреди. Кривицом његова зета Сава, он је морао свједочити о женском неморалу, о чему ниједан Црногорац неће да говори. Прочуће се кад-тад по свој Црној Гори о томе, и његова част биће заувијек окаљана. Саво му је то крив што ће изгубити образ! Ради образа говоре пушке и ножеви, ради образа ратују племена! Све за образ, а образ ни за што!

Послије неколико дана срете Ђуко Сава и заустави:

- Зашто, чоче, откри оно што смо разговарали у четири ока?

- Да спасем правога човјека!

- А мене да узмеш образ, је ли? - и мућевитом брзином тргне иза паса кубуру и опали је Саву у груди. Саво цикне и посрне. Из уста му прокуља крв. Хтједе раширених зјена нешто рећи, али обнеможе. Ђуко, видећи Сава пред смрт, примакне му се, прислони уз њега своје груди и чело, и благо рече:

- Удри и ти мене, неваљачко!

Саво, онако смртно рањен, извади без журбе своју кубуру и убије Ђука такође у груди.

Послије пола сата оба су на истом мјесту, насред пута, издахнули.

Овај догађај баци два јака братства у омразу.

- Она куја је свему крива! - викаху једни.

- Узе човјеку образ и још га уби! - викаху други.

Поп Ђоко Пејовић потрчи једнима и другима да спријечи крвопролиће, што му и ус-

пије, али не изради измирење. Упркос обећања попу Ђоку да неће доћи до крви, јуначка су се братства у сусрету мрко гледала. Сваки час је могло доћи до покоља. Сукоб остаде отворен, но без обрачунавања.

У то је књаз Никола дошао на неколико дана на Ријеку Црнојевића. Ту је са главарима вијећао о разним народним потребама, разговарао са јунацима, дијелио медаље и лов ловио. На једној сједници, заслугом попа Ђока Пејовића, поведе се разговор о несретном Ђуру.

- Господару, данас је доказано да је Ђуро прав.

- Опет ме попови напастују са оним Ђуром! Ако је прав, пустиће га суд.

- Господару, искрвиће се јуначка братства, ако Ђуро не буде пуштен из тамнице.

Књаз се плашио нових жртава, па ће, мало срдито:

- Дај ми доказе да је Ђуро прав.

- Оно што ти ја кажем, посвједочиће ти и цио Цеклин.

- Добро, нека дође и посвједочи.

Поп Ђоко сјутрадан напише писма на једанаест старјешина од једанаест братстава, која и сачињавају сав Цеклин, да дођу одмах на Ријеку. Старјешине дођоше. Поп Ђоко им растумачи о чему се ради, нашто они сви заједнички написаше живот Ђуров и Горданин и поднесу га књазу.

Када је књаз прочитао писмо Цеклињана, упита:

- Је ли ово, попе Ђоко, цио Цеклин?

- Јест, господару, то су једанаест братстава која сачињавају Цеклин.

Књаз нареди те му Ђура доведу на Ријеку.

Ђуро је готово посиједио, осушио се а испод очију му висе плави колутови.

- Ђуро, несретниче, твој те Цеклин одбрани!

Ђуро ништа не рече. Уморан поглед паде му на попа Ђока.

- Ослобадјам те, али знај, живи гдјегод хоћеш у мојој држави, само не на Ријеци и у Цеклину. Јеси ли разумио?

- Јесам, господару.

Ђуро се одмах пресели у Улциње.

"ЕВО ТИ ОВО ГВОЖЂЕ, А ЈОЛЕ ЈЕ САБЉА"

Дан је ведар... Зрак је чист и сав просјао од сунца... Пред књажевим двором чека кочија, а подаље од ње десет перјаника на коњима. Још је рано. Град спава. Чују се само кораци страже пред двором. Ускоро из двора изађе књаз, а за њим у стопу војвода Михајло Вучинић, такмац сердара Јола у Пиперима. Књаз се полако и опрезно попне у кола, а до њега на лијево сједне војвода. Перјаник покрије књазу ноге лаким свиленим ћилимом.

- Знаш ли куда ћеш? - књаз ће перјанику кочијашу.

- Не знам, господару.

- Вози на Врањицке Њиве.

Као виле потегоше сити и одморни вранци, а за њима полећеше перјаници на коњима.

Сердар Јоле подигао је малу кућицу на Врањицким Њивама. Ту је и живио и газдовао. Запослена у башти изненади га топот коња и шкрипа калешина. Погледа: књаз! Стотине мисли пројуре му главом. Ута стадоше коњи, а из калешина изађу књаз и војвода Михајло.

Јоле пође књазу у сусрет.

- Добро доша, господару!

- Здраво, Јоле! Како си? Јеси ли се одморио? Ајде, да се мало овдје у дворишту, под овим орахом, одморимо и поразговоримо.

Посиједаше. Јолови момци изнијеше шише ракије.

- А ти и не питаш, Јоле, зашто сам ја доша?

- Како да те тако питам, господару, ако Бога знаш!

- Па када ти долази твој књаз, онда мора да га нешто гони!

- Ако не долазиш да видиш како сам се окућио, онда, господару, не знам.

- Твоје су заслуге велике. Ја сам их увијек цијенио.

- Тако је! - јави се војвода Михајло.

- Хвала ти, господару.

- А данас сам доша... доша сам да ово имање дамо војводи Михајлу... и оштро га погледа.

Јоле намршти обрве и ћути.

- Тебе ћу дати друго имање, и боље и љепше.

- Господару, ти си ми ово дао, а ја друго не тражим!

- Али, чоче, ја сам га рекао војводи Михајлу.

- Прије си га мене дао!

- Ја хоћу сада њему да га дам, а тебе друго! - нестрпљиво рече књаз.

- Мене си га дао. Ја сам га обрадио и посијао. Не тражим ти никакво друго, а ако хоћеш да врдаш и да вараш, ето ти га, нека ти служи на част. Зар је то оно твоје: "Царска се не пориче!?"

Књаз скочи. На челу му набрекне крупна жила.

- Хоћу и драго ми је!

- Зар тако? - викне Јоле и усплахирен нахери капу, а коса му се расу по високоме челу.

- Тако!

- И ти, никоговићу, нијеси мирова док ме нијеси лагумиса! - Јоле ће војводи Михајлу, маши се кубуре, али се свлада. - Господару, боље да оставиш како је било.

- Нећу!

- Онда ми дај пасош, да идем из твоје земље!

- Добићеш га колико струку! - и пође према колима.

Други дан је сердар Јоле рано освануо у Цетињу.

Уморан пође у Локанду на каву. Иако још не бијаше ни добро зазорило, ту нађе доста Црногораца. Пред Локандом шеташе Иво Врана, дворски лудак, филозоф и пеливан, луталица, каткад лудак, каткад дивна мисао у одори чаријске и народне сиромаштине. Сав у прњама, бос, корачао је немирним, понешто комичним држањем, задијевао свакога кога би срио. Познавајући све Црногорце и њихове прилике, знао је немилосно уједати. Угледа сердара Јола, и ведро га поздрави:

- Како си, Јоле? Здраво си, момчићу, голобрчићу!

- Како ти, Иво?

- Ја добро, док не добих од господара Врањицке Њиве!

Јолу се смркне и хтједе поћи даље, но Иво Врана скочи преда њ.

- Стани, момчићу, голобрчићу! У овој земљи нема правде. У коњском репу спава гудало. Господар сели у Скадар!

- А што? - викне Марко Станков, Црмничанин, сједећи са неколико другова пред Локандом.

- Зашто! Зар не знаш, момчићу, голобрчићу, да је господар замијенио свој црногорски вилајет са скадарским? Њему везир Скадар, а господар њему Цетиње.

- А како то, Иво, јади те не нашли?

- Тако! Нама ће бити боље, јер ће нас везир ка своју вјерну рају миловат, а ови наш господар, само ако му стиска, моћи ће и онамо да зулуми.

- Марш, отолен, пустолове! - дрекне перјаник који је, прерушен, прислушкивао пред Локандом што људи говоре. - Сад ћу те, мрцино, уапсити.

Нико у Локанди не писну. Иво се гицну, зацери, засуче брке, отплъуцну, па ће:

- Џаба ти звоно, које звони под "мораш"! - и одлеће с гуњином преко рамена.

Чим је сердар Јоле дошао у Локанду, сви га поздравише и умукоше. Сви би му редом прилазили из поштовања, али их црне бриге на његову челу одвратише од свакога разговора. Послије пола сата Јоле оде у двор. Књаз га дочека.

- Хоћеш пасош?

- Пасош, а да што!

- Ево ти га! пружи му књаз већ уређени пасош.

Јоле без ријечи крене.

- Стани, Јоле! Та је твоја сабља из моје руке. Дај ми је!

Јоле презирно погледа књаза, отпаше сабљу, узвиси се, и са гордим је подсмијехом баци.

- Ево ти ово гвожђе, а Јоле је сабља! - окрене се и оде.

Послије неколико дана, најчувенији јунак Црне Горе и Брда, сердар Јоле, заувијек остави своје огњиште и диже у Србију.

СКРОВИШТЕ ТАНКОЛОЗОВИЋА И НИКОГОВИЋА

Војвода Марко није имао среће у освајању Плава и Гусиња. Ту га је први пут у животу ратна срећа изневјерила. Овај неуспјех био је разлог да су Плав и Гусиње остали Турској, која је зато морала Црној Гори вратити Улцињ, који је она већ прије заузела била и вратила. Војвода Марко није очајавао, него је говорио да је свако ратовање срећа, па ако и он једанпут изгуби, значи да редом иду, срећа и несрећа. Повратио се с војском и нас-

танио са породицом у Подгорици која је, по Берлинском уговору, припала Црној Гори.

Књаз није за овај неуспјех приговарао војводи Марку у лице, него иза леђа. У души се радовао, јер је вјеровао да се почела гасити звијезда његове славе. За вријеме ослободилачких ратова, књаз је много гутао слушајући претјеране народне славопојке о војводама и сердарима, док се његово име ређе спомињало, иако је мислио да је само он творац свих побједа. Популарност црногорских војсковођа помрачила му је ум, јер је угрожавала владарски престиж. Нарочито га је мучило и срдило што ти јунаци нијесу један другога оговарали, већ напротив величали. Када су се појавили многобројни јунаци херцеговачкога устанка и настао идеалан дослух и споразум између њих и црногорских јунака, књаз је, не вјерујући ни једнима ни другима, удвостручио број својих ухода. На учестале гласове да је Србија организовала херцеговачки устанак, он је отворено пропагирао црногоризам над србизмом, што је нашло дубокога излива у "Балканској Царици":

"Кнез се представи,
Аманет дивни свима остави...
Већ њега нема, он нам издану,
Но ко је племић његову рану,
Сваки нек цјелива и закуне се,
Души му тамјан ови принесе:
Ко црногорству не био вјеран,
Богом и људима свуд био ћеран!"

Одушевљена причања о Србији књаз је дочекивао са грчем и срџбом. Видљиво се опажала његова нетрпљивост и мржња према Србији и њеним циљевима. У том правцу и вођена је сва његова нова политика.

Прослављене војводе и сердари, који до недавна бијаху на двору добро виђени и дочекивани, који са својим малим племенским самоуправама чуваше и сачуваше државно јединство Црне Горе, почеше се редом одбијати од двора. Било је свима очито да књаз уважа политику самодршца. Осигуран за неко вријеме од већих ратова, које без старих војвода и сердара не би могао водити, књаз није презао чак ни од отвореног прогањања према носиоцима епске Црне Горе. Без устава, без икакве одговорности, књаз је одређивао и измјењивао старе племенске правице. Жалбе племенских главара против самовоље цетињских сенатора и министара, оштро је одбијао. Често пута није презао ни пред крвавим обрачунавањима. Свој двор претворио је зборницом и жбирским скровиштем танколозовића и никоговића. Јунаци, сојевићи и господичићи, који нијесу могли трпјети зулуме и неправде, напуштали су рођена огњишта и налазили себи уточишта у Србији. Други дио био се повукао у затишја својих села и крвава срца ослушкивао јаук и цику народа.

Све је ослободилачке ратове Црне Горе искоришћавао у своје властите сврхе, а у првом реду за престиж династије. На необично вјешт, лукав и препреден начин, примами к себи на Цетиње истакнуте књижевнике интелектуалце, тобоже да му уређују новине и шире просвјету, али их књажев оријентални апсолутизам убрзо отјера из Црне Горе, и они постадоше огорчени противници његове окрутне владавине.

Истакнути црногорски националисти Тодор Божовић и Јован Ђоновић, ево како карактеришу тадашње прилике Цме Горе:

"Ратна дугогодишња изнуреност и десеткована узрок су, да се и они преостали народни прваци и народ у маси повуче у мирнији живот. За то вријеме је књаз Никола с моћним дворским савјетницима још из доба књаза Данила, као што су Мирко Петровић, Петар Вукотић, Петар Вујовић и т.д., понамјештао погодне, вјерне и обавезне личности за представнике по племенима, мјесто оних, који су се одликовали за опште добро, а које је народ бирао или тражио. На тај начин одржавао је ривалство међу појединим породицама, братствима и племенима, мјесто раније утакмице за опште добро, постаје утакмица за личне рачуне: скреће се пажња и тежња с општих ствари на фамилијарне. Вјештачко подизање и рушење појединих породица, братстава и племена не само што је било најмилије средство у унутрашњем политичком раду, него је било и најсигурније".

Да фингира уставну владавину, књаз је често сазивао вијеће министара и сенатора уз судјеловање племенских поглавица и истакнутих војвода и сердара. Међутим је и даље мрачне и нечасне типове, ради подземних услуга, постављао на највиша мјеста. Тако је на далеко чувенога Машута с Јабуке, Рижнина дилбера, од коњушара произвео за крксердара.

КЊАЖЕВ ДВОР - РАЗБОЈНИЧКА ПЕЋИНА

Завлада благослов мира. Престадоше велика ратовања, а мање чарке и сукобе на границама сузбијали су сами Црногорци. Народ је на честим скуповима причао о књажевим обећањима, али се она изјаловише. Немаштина и сиромаштина опасала стаје и колибе као гуја орла рањеног. Сваки глас истине угушиван је огњем и мачем. Што то значи?

Дуги ратови оглодаше народ. Оскудица и неродица витлале су косом смрти. Привредни живот је замро на свим пољима. Због своје политике на југу Европе, свјестан да је Русија највише уважавала црногорски надчовјечни отпор, књаз је радио и дан и ноћ да јој се што више приближи. Преко својих људи у Петрограду, изради да је кнегиња Милена са насљедником позвана била као царски гост. Овај важан политички догађај књаз је преко својих министара и сенатора на велика звона објавио народу.

Ту прилику искористи књаз да се, преко својих представника, поклони и гробу цара Александра II. Пратњу кнегиње и престолонасљедника сачињавали су: Војвода, Божо Петровић, ађутант сердар Саво Пламенац, његов брат Митар, тадашњи црногорски посланик у Цариграду, и дворска дама Анђа, супруга Кере Шаљина Ђурашковића.

Кратко вријеме послије доласка кнегиње у Петроград, једнога дана загрмјеше у Цетињу, са Ципура, топови. Цетињу стаде дах. Што се догодило? Народ похита пред двор. Акламиран, књаз са својом пратњом изађе на балкон.

- Живио престолонасљедник! - заурла глас народа.

Књаз подиже руку:

- Црногорци! Како чусте, подиже се зликовачка рука Кере Шаљина Ђурашковича у Петрограду да лиши живота насљедника мога престола. Хвала Богу и нашем Обилићу, Саву Пламенцу, чија рука спасе живот насљеднику!

- Живио!

- Храбри моји Црногорци! Бог и свети Василије чувају мој дом. Видеће непријатељи мога престола и народне среће да им је пропала борба против унука светога Петра, који влада Црном Гором по милости Божјој и његовој.

Гомила запјева "Онамо, онамо".

На уводном мјесту "Гласа Црногорца", изађе окружница црногорскога Министарства Унутрашњих дјела:

- Његова Преузвишеност г. Божо дошао је у Беч, да подробно извијести о догођају који вам, ево, по ријечима његовим саопштавам:

"Чим је њено Височанство Госпођа Кнегиња са Престолонасљедником приспјела у Петроград, Кера Шаљин Ђурашковић пријавио се тражечи аудијенцију код Њенога Височанства; но ја, који сам познавао његово овдашње веома рђаво владање, и без знања Њенога Височанства, откажем Кери затражену аудијенцију, која му се свагда одбијала.

Мало прије самога одласка из Петрограда, Њено Височанство Књегиња и Нашљедник, желећи још једном свратити у цркву на гроб царев, кренуше, но баш у предсобљу казаше ми, да је дошао Кера, и да има нешто одвећ важно да рече Њеном Височанству, што не би никоме другоме до Књегињи или Господару, да је овде, казати могао. Ја рекох ађутанту Пламенцу, да каже Кери, да је Њено Височанство у кретању и да га не може примити, но слободно да њему каже то што има.

Ађутант Пламенац прије к њему и рече му:

- Књегиња сад полази у цркву и не може те примити.

Кера одговори:

- А могу ли приступити Нашљеднику?

- Не, почем и он иде у цркву.

Послије овога Кера упита Пламенца:

- Могу ли казати г. Божу што имам?

- Не можеш, јербо и он иде у цркву с Њеним Височанством, но кажи мени, човјече, што имаш!

- Баш хоћу, Пламенче! - повиче Кера, и у тај мали извади сабљу и посијече Пламенца по десној руци и по други пут удари га по кољену, а у толико Пламенац извади лијевом руком револвер и убије на мјесту Ђурашковича.

Знајући колико је свакојему доброме Црногорцу непријатан овај случај, који је наше високе путнике неколико узбудио иза онако лијепог и свестраног дочека Њихових Величанства Цара Рускога и Царице, цијелог царског двора и свега нашег великог братског народа Руског, ја нијесам могао пропустити, да га ипак не спроведем Вама Господине... стога, што знам, колико љуби народ нашега

узвишеног Владаоца и нестрпљиво очекује час повратка у милу домовину наших премилих високих путника, који ће нам ако Бог да, скоро доћи.

Овом приликом јављам, да су Њено Височанство и Престолонасљедник с пратњом здраво ономадне у Беч приспјели, гдје су били почашћени посјетом Његовог Императорског и Краљевског Апостолског Величанства Цара Аустријског, који је и овом приликом као и свагда указао своју високу пажњу нашем Свијетлом Владалачком Дому и држави нашој.

Њено Височанство Књегиња Милена, заустави ће се за неко кратко вријеме у бањама, да своје поремећено здравље поправи. Његова Преузвишеност г. Божо, остат ће уз Њено Височанство Књегињу, а Његова Свијетлост Престолонасљедник у пратњи војводе Радоњића до који дан доћиће нам, ако Бог да, на Цетиње.

Цетиње 15. јуна 1881.

Књ. Црн. Министар Унутр. Дјела
В. М. Врбица".

Ова званична објава крваве трагедије у-Петрограду није задовољила црногорску јавност. Народ је, навикнут на слична дворска уморства, почео отворено говорити о Кери Ђурашковићу као жртви господаревих интрига. Оваква ћукања дођоше и до књажевих ушију.

Слободоумни војвода Миљан Вуковић приговори књазу:

- Господару! Злу си услугу учинио Црној Гори у Русији. Како ће о нама свијет мислити, када ето чак у царском двору лочемо крв невиних Црногораца!

Књаз се трже и лак му дрхтај пређе преко образа. Знао је да војводу Миљана није могао ни надмудрити ни збунити.

- Мени је та ствар тешка и претешка.

- Господару, тебе ће окривити сав поштени свијет. Немој мислити да твоји Црногорци вјерују што пише "Глас Црногорца". Знаде народ откуд вјетар дува. Ти заборављаш да, осим Ђурашковића, има у Русији и још људи који су близу двору и који ће цару рећи истину!

Књаз уздахне.

- Зла је судбина хтјела да Кера погине. Жао ми га је. У њему сам изгубио добра јунака и моју десну руку, а цијела Крајина своје крило!

Војводи се Миљану замагли пред очима и забоде оштар поглед у књаза.

- Господару, Кера није имао разлога да убије Престолонасљедника. Он је имао много имања у Русији, добро је живио, и није се мислио враћати у Црну Гом. Да те је код цара оговарао, књегиња и Насљедник не би били његови гости. А знаш ли што Петроград говори о том случају?

- Што?

- Говори да смо убице и крволоци, а твој двор разбојничка пећина!

- Еее, није, није тако! - зацери се књаз. - Зна Русија што ја хоћу!

Књазу и војводи сукобише се зенице и растадоше се ћутећи.

Недуго послије овога, сва је Црна Гора знала тајну догадјаја.

Кера Шаљин Дјурашлцовић, из Цеклина, био је дуже времена ађутант на црногорском двору, а његова супруга Анђа дворска дама књегиње Милене. Керин утицај у својем племену био је врло велик. Иако човјек бистра погледа и отворена поштења, западе у буру дворских интрига, којој се одупирао бјесомућношћу витеза. Али подлеже у тој борби и прав-здрав мора напустити, не само дворску службу него и Црну Гору. Његова је супруга остала дворска дама и послије његове емиграције у Русију. Керино мјесто ађутанта заузео је сердар Саво Пламенац, зет Петровића.

Кера је у Русији, као изразит тип правих косовских јунака и старих властелина, стекао много одличних пријатеља. Нарочито га је заволио и цијенио књаз Гагарин, који је на руском двору био веома моћна и утицајна личност. Преко њега добио је Кера велики посјед у губернији Брђанској, гдје се и настанио и богато живио. Порода није имао.

Чим је Кера дознао да су стигли у Петроград књегиња са насљедником и пратњом, међу којом бјеше и његова жена Анђа, похита из Брђанске у Петроград. Затражи ау- дијенцију код књегиње коју је, и као емигрант, необично поштовао и цијенио.

У ађутантској соби прими га стари такмац, сердар Саво Пламенац и упита, шта жели.

- Хоћу да видим своју жену Анђу, а и да се поклоним Њеном Височанству Књегињи и Престолонасљеднику.

- Није могуће!

- Онда те молим, кажи мојој жени да сам дошао и нека изађе да се видимо!

- Нећу!

- А зашто не, сердаре?

- То је моја ствар!

- Ја хоћу да видим своју жену.

- И нећеш, погани!

Кера плане, тргне сабљу, а сердар Саво револвер. Послије првога Керина ударца, сердару испаде револвер из десне руке. Другим му ударцем зададе тешку рану по нози.

Све се ово одиграло у предсобљу.

На Пламенчев јаук, истрча из побочне собе његов брат Митар с револвером у руци, виђе брата у крви, а Керу са крвавом сабљом и, без ријечи, испали пет метака у Керу. Кера се сруши.

По налогу шефа владе, г. Божа, министар унутрашњих дјела Машо Врбица и још једанпут званично објави да је Кера Ђурашковић дошао у Петроград да изврши атентат на насљедника Данила, али да га је у томе онемогућио Саво Пламенац.

Упркос лажнога триумфа, Пламенац се не смједе повратити у Црну Гору, јер се бојао освете Ђурашковића.

Пође са братом у Свету Гору, гдје је у затишју монашкога живота живио три године.

Послије трагедије у Петрограду, Керин је посјед конфискован. Керин брат Саво пошао је у Русију да се лично обавијести што је са братовим имањем, које је он наслеђивао, али су сва његова питања остала без резултата. Пошто виђе да се све то од њега крије, пође кнезу Гагарину, од којега је Кера и добио посјед у Брђанску.

Кнез Гагарин, кад је чуо да је брат Керин, прими га раширених руку. Када му је Саво казао зашто је дошао, кнез се уозбиљи.

- Не могу ти ништа! Имање је заплијењено по личној молби књаза Николе. Ево, види, његово власторучно писмо у којему и моли и преклиње да ти се "спахилук" одузме и онемогући сваки боравак у Русији.

Саво је писмо прочитао и вратио га кнезу.

- Ја ти не могу ништа помоћи! Цар је наредио да се имање конфискује и ти протјераш из Русије, чим дођеш. Ако не пођеш милом, ти ћеш силом.

Саво је скоро избезумљен, нетремице кнеза гледао.

- Па зар то може бити кад ја нијесам био у књажевој немилости?!

- Мој драги пријатељу, у твојој јуначкој Црној Гори влада крволочни тигар!

Саво се немиран и узбуђен растаде од кнеза и зачас се нађе међу дворским слугама.

- Браћо Руси, реците ми истину!

Један лакеј причаше:

- Када смо га носили, из његова тијела су цурили млазови крви. Још је био при свијести. И на уста му је крклјала крв. Госпођица Наиком, гувернанта књажеве ђеце, при- диже му главу и он једва чујно прошапута; "Госпођице! Убише ме у царски двор мучки и кукавички џелати цетињскога крвопије! Кажите свијету!" Клону и издахну!

Крај мртвога Кере налажаше се и Грујица Никчевић, стипендиста кнегињин.

Саво се одмах врати у Црну Гору. Керино убиство револтирало је и заталасало све дворске, политичке и дипломатске петроградске кругове. Чак га и руска штампа жигосала.

У Црној Гори, као гробници грађанских слобода, само се шапутало и нагађало; да ли ће Русија отказати сваку даљу љубав и наклоност Црној Гори?

У Локанди се могао чути нешто јачи глас. Перјаник нађулио уши и нечујно као мрак привуче се к столу.

- Вуц, жбиру крволока! - чу се мушки глас Јована Векова Радуловића.

Перјаник подви реп и стркну!

"ОБЕЋАЈЕ, А НИШТА НЕ ДАЈЕ"

Књаз Никола се разбагашио под Бријестом и прима Црногорце. Обећаје, а ништа не даје! Црногорци се гомилају, посрћу и тискају који ће му прије пољубити скуте и рукаве.

- Бог те живио, господару, сунце наше!

- Ево дођох и ја, господару! - груне јак глас Ђока Лабана.

- О, Ђоле, које су те виле донијеле?

- Ваистину, ужелио сам те се! Но како си аманати?

- Здраво сам и добро, Ђоле, када ме моји јунаци слушају.

- Господару, отац ти бјеше велики јунак, а и ђед добар, а богами, и ти си доста добар, но ме је страх да ти не науде што ове погани те око тебе играју!

- Дако неће, Ђоле, а и без њих се не може!

Проломи се Ћипур од смијеха: Иво Врана шћућурио се за широким плећима Милована Перишина и ослушкује разговор.

- Ђе си, Иво Врана? - громко ће књаз.

Иво се бунио кад су га звали Врана, јер је био господарев ујаковић, Мартиновић, из Бајица.

- Нијесам ја, чоче, Иво Врана, но Иво Вранац!

- Нијеси, вала, но права врана, од главе до пете!

Иво се мало замисли, па ће:

- Чујеш, Никола Мирка Станка Стијепова! Кад мене стану копати, Црногорци ће ми пред прса пушке држати, а кад ти умреш, Црногорци неће ни знати! - нагласи Иво и смрсивши неразумљиве клетве оде мрк и љут.

Случај је хтио да су онога дана, кад су Ива сахрањивали, војници примали пред бајичком црквом пушке берданке, па, кад је наишао Ивов леш испред цркве, војници су, по обичају поздравили мртвога са пушкама "пред прса"...

- Миња, право ми кажи, који је најбољи сој у Бјелопавлиће? - упита књаз Мињу Радовића.

- У нас, у Брда, може бити само нерод о сојевима, а сви смо сој, господару!

- Паметно збориш, Миња!

Приступи један Бањанин. Сав у дроње и обојке, као оџачар црн и гарав од дима. Испале му оглодале јабучице од глади, зиме и вјечите сиротиње.

- Одакле си ти, сиромаше?

- Из Бањана, господару.

- А имаш ли што, јадан?

- Не ја, господару, у твоје здравље, ништа!

- Имаш ли много ђеце?

- Имам шесторо, у твоје здравље!

Књаз се насмија и пружи му талијер.

- Што си доша, Радоване? - упита књаз Радована Пулева Лазовића, јунака из Куча.

- Доша сам да ми даш три медаље!

- Ху! А зашто?

- Посјека сам Турчина који удари на границу да плијени.

- Чуја сам за то.

- А што тражиш одмах три медаље, Радоване?

- Ваистину, господару, ето то: Да ми даш бар једну!

Доби медаљу.

- Ручаш ли, Иво Врана? - насмијан ће књаз, спазивши га како се опет привука скупу и једе хљеба и сира.

- Не ја, господару!

- Како не, кад ето једеш љеба и сира?

Иво упре поглед у књаза:

- Само један руча, господару, у Црној Гори, двојица, тројица се облизују и умачу, а сви други гладују.

Књаз се уозбиљи, накострјеши обрве и не рече ништа.

Да забашури Ивову оштрицу, привидно се разведри;

- Има ли кога ође који није посјека главу?

- Имају двојица!

- Који то?

- Ти, и ја господару!

То је био Трипко Томић.

Књаз се осмјехне, трже и подиже главу. Скупу се примицао Саво Ђурашковић и, чим дође, кликну из свега гласа:

- Што учиње од мене, господару?

- Што? - чуди се књаз.

- Буд' ми ископа кућу и уби рођенога брата на правди Бога, зашто ми одузе и његово имање да не могу живјети?

- Нијесам, чоче!

- Јеси, тако ми Бога, господару!

Књаз се окрену присутним Црногорцима:

- Чујете ли га, Црногорци, што вели?

- Чујемо, господару!

- А тако ми онога Божјега угодника - књаз ће показујући руком на манастир светога Петра, који се налази у непосредној близини Бријеста - нијесам му ништа крив!

- Јеси, господару, тако ми онога Божјега угодника и светога Василија Острошкога - загрми Саво да је одјекивало Ђиново Брдо.

- Ни да Бог!

- Ја сам твоје својеручно писмо читао код књаза Гагарина у Петрограду о отимању мога насљедства и о прогонству из Русије!

Ове Савове ријечи изазваше код Црногораца мучан утисак. Неки бијесно погледаше књаза, а неки се запрепашћени огледиваху око себе, не вјерујући својим ушима.

Књаз преблиједе.

- Тако је, господару! Има Бога и он ће овој мрској и поганој ствари да суди.

Пребаци струку и срдито снажним кораком оде низ пјацу.

Перјаници се ускомешаше, очекујући заповиједь. Књаз се нађе у недоумици, иако велики мајстор у заваравању свога народа:

- Виђесте ли, Црногорци, што би? И још ми неки погањевићи из далека приговарају што не дам устав! А зар ми се овакви брзороковићи не би припели наврх главе?! Не дам, вала, док могнем кашљати!

- Господару, Саво је још ка манит од дана Керине погибије.

- Зато му и гледам кроз прсте.

МЛАДА ЦРНА ГОРА

Злоупотреба власти књажевих људи, безобзирно угушивање сваке слободоумне мисли, тирјанија и деспотизам, рђав избор савјетника и сарадника отуђи народ. И војсковође и ратници, најоданије војводе и сердари напосљетку увиђеше да су залуду проливали своју крв и, мјесто слободе, извојевали ропство. Гвоздена стега и перјаничка оговарања по нахијама дозлогрдише Црногорцима. Наста журба, комешање, огорчење и негодовање. Устремише се и пробудише оковани духови.

У то вријеме написа напредан и слободоуман Црногорац Томо Ораовац сатиричну пјесму "Црвена Кула", којом откри зла дјела црногорских главара и жигоса крваву господареву тирјанију. Ова је сатира била звоно на узбуну. Погодила је у срце запретана народна осјећања и охрабрила духове. За неколико дана о њој је знала сва Црна Гора, од Бара до Мостара. Цак и дворски људи потајно су одобравали Ораовчево прегалаштво.

Шако Петровић, књажев рођак и ађутант, позове Ораовца да га посјети ноћу, али тајно, да то нико не дозна. Томо се одазва.

- Томо, звао сам те ради оне твоје пјесме?

- Што рекох, не порекох!

- И немој, ако си Црногорац! Рекао си што ми сви добро знамо. Истина је, господар је слијеп и не види куда срља. Ја сам, знај, уз тебе, а и многи други који не смију да ти то кажу, јер се боје да ће омркнути а не осванути. Томо, школован си, не зависиш од двора, кад волиш Црну Гом, поведи мушку борбу да се ослободимо дворскога зулума. Што мислиш, што би у прву руку требало учињети да се Црногорци задовоље?

- Одмах ћу ти рећи! Црногорцима, који су кроз вјекове само давали, а ништа не примали осим праха, олова, медаље и скупу вађевину каматара, треба дати грађанске слободе.

- Тако и ја мислим, иако не говорим! А како мислиш започети?

- Право да ти кажем, још не знам. Тек видим да сам погодио биљегу!

- Знаш што? - шипке под опанке, од племена до племена, од човјека до човјека, организуј и - успјећеш! Црногорци су незадовољни и готови на отпор, али, по навици, чекају да неко други почне. То буди ти.

Томо устаде, пружи Шаку руку.

- Хоћу!

- Запамти, још сада имаш уза себе Црногорца који се сваку вече с Господаром карта и вечера!

Растадоше се.

Томо је одмах саставио статут организације "Млада Црна Гора" и отпочео рад. Упутио се тајно од села до села, од племена до племена, тумачио трулост и неиздржљивост тирјанске власти и потребу грађанских слобода. Тумачио је сврху нове организације и тражио потписе на статут и упис у организацију. Испрва је посао ишао полагано. И они, који су одобравали Томов рад и у свему се слагали са одредбама статута, презали су да приступе организацији, знајући да ће њено откриће напунити Гувернадуровицу, цетињску злогласну тамницу, тужну кућу умирања и смрти.

- Треба и жртава! "Ко се дима не надими, тај се ватре не огрије!" - говораше Томо.

Томо пође у Подгорицу војводи Марку Мијанову. Томо Ораовац био је Куч, и као мало дијете учесник крвавога призора у језивој похари Куча коју народ сматраше најгрознијим крволоштвом свих времена у Црној Гори. Тада је Тому било једва двије године. Овом је приликом погинуо и Јанко Ораовац, Томов ђед, док су ђеца немилосрдно уништавана и у утроби материној.

- Усред покоља Тома је ограбила старија сестра и држала га на скуту, не би ли га одбранила од смрти. Полети Црногорац с ножем у руци да га посијече. Ту се десио поп

Стево Пејовић, сенатор, и ухвати крвника за руку.

- Што радиш, црн ти био образ! Зар да посијечеш српско дијете? А да ли не знаш да Црногорци нијесу никад сјекли ни турску нејач, а не братску?

И узе малога Тома за руку и одведе собом, да га не би који војник војводе Мирка посјекао.

Долазе Кучи са планина на згариште и пепелиште. Сахрањују мртве и превијају рањене. Марица, мајка малога Тома, прилази војводи Мирку.

- Хоћеш ли дати вјеру Кучима, да могу слободно остати на својим домовима, ови што су претекли, па да се предадемо?

- Ни једноме Кучу, староме ни младоме, не дајем вјеру. Хоћу да тај траг који не признаје ничију власт уништим!

- Ја мислим, господине Мирко, да си Куче за вазда сатро и уништио. Учинио си оно што ни Турци нијесу могли учињети: палио куће, поклао старце и ђецу, дигао из кућа све што си нашао и што се могло дићи. Кучи се преварише да се од тебе, као од брата, не бране.

- Ти, жено, тражиш великога ђавола! Чини ми се, да ћеш га и наћи! - прасне војвода Мирко.

- Ђаво је однио све, па нека носи и мој живот! Он ми сад и не треба.

Мали Томо, видећи своју мајку, потрчи к њој и врисну од радости. Ухвати је за крај од њезина зубуна, а она га гурну од себе.

Поред војводе Мирка налазио се Бацо Драгојевић, сенатор, за којега се говорило да је он Куче издао.

- Познајеш ли ову жену, и што јој је ово дијете? - мрко ће Мирко.

- Познајем! Она је родом искрај моје куће. Дијете ја њено!

- Жено, је ли то твоје дијете, и што га туркаш и одбијаш од себе? - упита је војвода Мирко.

- Било је моје, а сад је твоје, па сам га зато и одгурнула!

- Иди, поклањам ти дијете и носи га!

- Ја га не примам. Зашто да ја једина будем срећна међу толико несрећних мајки, чију си ђецу поклао и оставио их празних руку? - процикта жена, окрене се и оде.

Поп Саво рече:

- Господине Мирко, ја сам ово дијете отео испод ножа и сачувао га. Молим те, допусти ми да жени предам дијете. Она ће га из мојих руку примити кад чује да сам га ја сачувао.

Војвода Мирко стајао је поднимљене главе, крвав у очима, студен, тврд.

- Врати мајци дијете! - тихо ће поп Саво.

- Води га!

- Сестро, стани и прими свога сина из мојих руку. Ја сам га избавио од смрти.

Марица се врати, пољуби попа у руку, прими сина и рече:

- Хвала ти, велики човјече и јуначе! А тебе - окрећући се војводи Мирку - нефала, крволоче!

Војвода Марко познавао је Тома од овога крвавога догађаја и, као свога саплеменика, лијепо га дочека.

- Што те, Томо, води до мене?

- Невоља, војводо!

- Друго шта и нема данас у Црној Гори. Сједи и причај!

Томо разложи војводи зашто је дошао, разговор са Шаком, састав статута организације "Млада Црна Гора", сврху новога народнога покрета, који мора да обори стари систем турске владавине.

Војвода је пажљиво слушао Томово разлагање.

- Добро си започео. Вријеме је да змију згазимо! - рече, извади из силаја свој печат, хукне у њега, и јаким ударцем на статут стави знак свога потписа и пристанка.

- Било ти срећно, Томо! А што, зар ја први ту стојим?

- Други ће сви када виде да си ти приступио у организацију.

- Е, мој Томо! Ми Црногорци смо јунаци са јатаганом у руци, а у грађанском животу тресу нам се ногавице од свакога дворскога жбира и набигузице.

- Живио, војводо! Ти си у свему први!

- А требали ти новаца? Да ти дадем, колико?

- Не требам сада, а послије ћемо установити мјесечне ревене!

- Ишао бих и ја с тобом мало по племенима, али ми је син болестан, па морам бити уз забринуту мајку. Дакле, почело је! Хвала Богу! Ако будемо сложни и не прокажемо један другога, ако озбиљно желимо Црној Гори добро, и успјећемо.

Томо је продужио својом тајном агитацијом и убрзо нађе много чланова. У организацију су приступили народни прваци: војвода поп Ристо Бошковић, војвода Лазар Сочица, војвода Лакић Војводић, сердар Раде Пламенац, Јован Лазовић, Митар Пламенац, Митар Бакић, Богдан Дробњак и Вуко Пејовић, а за њима готово сви истакнути и угледни Црногорци, све углавном људи који су били сродници и доглавници књаза Николе.

Организација је све више расла и на концу постала представник народне воље.

Дошаптавачку службу књаз Никола био је развио по Црној Гори боље и од самога дужда од Млетака. Ако је ко и кинуо под Дурмитор јуче, он је под Ловћен дознао данас. Али за организацију "Млада Црна Гора" дознао је када се она развила у јаки народни покрет. Почела су му стизати анонимна писма да Црногорци траже устав и прекид са турским дахилуком и самовољом. Тако је дознао да је Томо Ораовац душа читава покрета. Против бујице народне воље није хтио јавно ударати.

Позва Тома у двор.

- Томо, хоћу да ми кажеш отворено, мушки, без мрдања и црногорски: Да ли би Црногорцима требало дати устав?

- Господару, Црна Гора се вјековима борила за крст часни и слободу златну. Црногорци су, за све вријеме до доласка књаза Данила на пријесто, уживали највеће слободе. Свако је племе независно са собом управљало. Митрополити су били само духовна власт Црне Горе. Ту племенску самоуправу угушио је књаз Данило. Можда је у тим данима то било и потребно, али данас, Црна Гора не смије заузимати баш посљедње мјесто у Европи. То највише наноси штете угледу самога књаза, пјесника и вође косовских осветника.

Књаз је мирно слушао. Размишљао је и на махове гледао Тома.

- Вјерујем да искрено мислиш што говориш, Томо. Паметан си човјек и родољуб. Знам да много радиш међу народом за уставност, и све без мога питања. Али слушај! Не треба пренаглити! Чудни су људи Црногорци! Ја знам како им свака длака мисли. Свакако, ја ћу своме народу поклонити широке слободе и дати им слободоуман устав, али - кад видим, и немој о овоме никоме ништа говорити.

Растадоше се. Томо похита у Подгорицу. Војводи Марку исприча разговор са књазом.

- Слушај, Томо! Буди опрезан! Она стара мећикука испод Орлова Крша радиће и рукама и ногама да угуши покрет и одруби твоју главу. То је стари вук.

Није прошло дуго времена, књаз је наредио војводи Машу Врбици, министру унутрашњих дјела, да установи прве опстинске судове у Црној Гори. Формирање општина извршено је под надзором Машова личнога повјереника, Петра Радомана. Бирани су само они претсједници и одборници за које се унапријед знало да ће бити уз владу, ако дође до избора народних посланика за законодавну скупштину. Сви су изгледи били да је књаз одлучио да даде устав.

Напетост у народу нешто попусти. Подиже се вјера да ће ускоро доћи до тражених промјена.

* * *

Умрије на Цетиње Ђуро Баров Мартиновић, највећи црногорски мегданџија у Цариграду.

На погреб је дошао и књаз Никола.

Заступљена су била готово сва братства и племена.

Испред Цуца дошао је Грујица Богданов.

- Срећан је Ђуро када је дочекао да га ожали ње- гов господар и дивна кита Мартиновића! - рече Грујица.

Војвода Марко Мартиновић почеше се по затиљку:

- Ђуро је заиста био велики јунак, силан човјек, али је имао брата којему није пушка досађивала. За самога Ђура била је највећа несрећа што је морао да у својој старости живи код брата Ива. Иво је мислио само на себе и своју чељад, ни за што друго. Једне године запали му се кућа. Потрча све село да гаси пожар. Иво кука и нариче из свега гласа. Ђуро му рече: "Мучи, уклетво и погани, немој балити ни жалити кућу, но захвали Богу што ти се запалила, јер да тога није било, никада се Мартиновићи не би око твоје куће и ограде окупљали!" Ето, таква су била та два родјена брата! - заврши војвода.

Присутни се насмијаше.

На то се књаз окрене Грујици:

- Грујо, ти си видио ови нови пут. Како ти се допада? Је ли лијепо направљен и добро ограђен?

- Како да није, господару! Јест, вала не може бити љепши. Онај који га је спровео кроз ове врлети, да је чувао козе педесет година, не би га љепше знао планирати и заобићи сваки облутак. Но Бога ти, господару, реци ми ко је најстарији од овога пута?

- Војвода Машо Врбица.

- Војвода Машо Врбица, је ли, господару? Фала Богу за дугачки ли га коноп свеза, у широко ли га пусти да пасе! Хоћеш ли се брзо сјетити, да коноп прикупљаш - прикуп, прикуп, прикуп, па Маша за перчин?

Сви су ћутали, а књаз стиснуо вилице да му не би испала која ријеч.

* * *

На изненађење вођа покрета, књаз ништа није више предузимао да даде народу обећани устав. Напротив, ненадно пође у Русију на подворење цару Александру III. У својој пратњи поведе и познатога јунака Баја Спасојевића из Пјешиваца, који је био права мушка љепота. Прије одласка завршавало се и још једно приступање под Бријестом.

Приступи поп Ђоко Милачић, капетан братоношки. Кад му књаз виђе капетански грб на капи, плану:

- Попе Ђоко, ја сам ти одузео грб. Како си га смио поново пришити?

Поп Ђоко је био пао у немилост и књаз га раскапетанио. Неколико Братоножића одмах су дошли књазу да траже капетанство.

Књаз их је примио. Извади из џепа грб, који је одузео попу Ђоку и нареди: "Пођите, договорите се и капетанство дајте најбољему Братоножићу!" Нико га није смио примити.

- Господару, немој се љутити! Твоја је заповијест извршена! Ја сам најбољи Братоножић. А ако има који бољи од мене, ево му грб!

- То је, бора ми, истина, и баш заслужујеш да га носиш!

- Тако је, господару! - прихвати народ.

- А хоћеш ли, господару, дуго остати код тога цара од Московије? - јади га не знали?

- Не могу ја бити дуго без својих Црногораца!

- И грехота би ти била, господару!

- Морам да испричам великом Императору и нашем пријатељу како живимо, и што раде црногорски јунаци.

- Чујали смо, господару, да је Русија земља из које никад сунце не излази и да би ципцијела Црна Гора стала у њен мали џеп!

- Па и би, али не наши јунаци!

- Живио, господару!

- На пушци и ножу ми смо већи.

- Говори, тако говори, господару, и гладан бих те слуша - кликне стари Цетињанин, поп Крсто Матановић!

Књаз је другога дана, уз цику звона и прасак пушака, оставио Цетиње.

Цар је господара и његову пратњу примио са нарочитим почастима и великим одушевљењем. Депеше из Петрограда о величанственом књажеву дочеку обрадовале су и посљедњега црногорскога орача и копача. Сва се Црна Гора претвори у пјесму, коло и веселье.

- "За ову велику почаст коју Црној Гори исказа највеће царство на свијету, имасмо захвалити нашему узвишеном књазу и господару. Нека га велики Бог чува на срећу Црне Горе и цијелога српства" - стајала је на челу "Гласа Црногорца" словима од ромаче.

Књаз се из Русије врати преко Котора. На самој обали дочекала га је читава поворка сердара, војвода, сенатора и барјактара. Цетиње га је дочекало уз грување топова са Табље, Ђинова Брда и Вртијељке. На капи од Ловћена лепршао се крсташ барјак са грбом Душановим.

Док су Црногорци, који нијесу слутили господареву игру, очекивали грађанске слободе, он себе, чим се врати из Русије, назва Самодршцем.

- То ли нам донесе из Русије? - цикнуше напредњаци.

- Зар нови апсолутизам?

ПРВИ ЈАВНИ ЗБОР У ЦРНОЈ ГОРИ

Томо, пропагатор народног покрета за уставне реформе, коначио је у Подгорици у кући Марка Шутиловића. Ноћу уочи Велике Госпође, осјети у сну јак удар ножа у прса. Скочи и ухвати се у коштац са мучким убицом. Била је борба на живот и смрт. Доби и још два јака ударца, један у лијеву руку, а други у доњу вилицу. Иако сав крвав и изра-

њаван, прибра снагу и обори убицу. То је био Марко Шутиловић.

- Ко те најмио и платио да ме убијеш у својој кући, на со и хљеб, губало те мајчино млијеко?

У страху да не буде задављен, Шутиловић полугласно одговори испод Томових колјена:

- Хтио сам да те закољем по наредби војводе Маша Врбице.

Томо је спасао главу.

- Нешто се крупно иза брда ваља. Засад не треба ништа предузимати... поручи војвода Шако Петровић војводи Марку Миљанову.

Док се Томо лијечио од тешких рана, покрет је мало застао. Иако је цијело Цетиње знало ко је отац овога злочина - ћутало је. Чекало се што ће још доћи. У том очекивању задеси војводу Марка тежак ударац: умрије му јединац син. Цијела Брда сручише се на покајање. На задушнице међу прве дођоше сви Кучи и Братоножићи.

Али-бег Шабанагић из Гусиња, послао је ово саучешће:

- Да си здраво, војводо Марко! Здраво ти браћа и пријатељи, а Богу хвала, што ти је то дијете пијенуло, јер знам да не би било као ти, но би те осрамотило. Срећан си што си остао без њега!

Баш на турски бајрам позвао га је на част муслиман Лакчевић из Подгорице. Када су сједјели код вечере и разговарали, упаде Ноца Докина.

- Што је, Ноце?

- Што је? Сад ћеш чути што је! Твој пријатељ и племеник, Томо Ораовац, биће ноћас убијен. За њега је већ ископан гроб. Кад буде излазио из куће, гдје је позван као мусафир, дочекаће га засједа, убити га и тајно убацити у гроб. Ето, зликовци у нашем хану чекају на жртву.

Ноца је у Подгорици држала хан, док је ова припадала Турцима, и била је велика пријатељица војводе Марка. Она му је много вриједила, јер му је у часовима ратовања слала тајно вијести о стању и кретању турске војске.

Чувши Марко што се Тому спрема, исти час упути у хан Нова Спасојева, Маша Хаџиаметова и Сава Петрова. Они су зликовце затекли гдје пију ракију и разговарају како ће убити и закопати Тома Ораовца.

- Нико да не мрдне јер ће вас огањ спржити!

Присиљени упереним цијевима, признали су своју намјеру и открили правога кривца.

Тако је Томо и по други пут сачувао главу.

Касније неколико дана, прими војвода Марко од војводе Шака писмо у којем му јавља да је пала одлука да Томо буде тајно убијен. У писму је било наглашено: "Послије Томове смрти, по наредби озго, протуриће се глас у народу да је војвода Марко послао Тома у Албанију да мити Арбанасе, како би Марка признали за књаза Албаније, па, у том случају, да ће се одцијепити од Црне Горе Кучи са Подгорицом и Зетом. Услијед те подвале, Марко и седамдесет људи пресуђени су били на смрт. Ако је Томо жив, дај му пратиоце да бјежи у Србију."

До тако оштра сукоба војвода Марко још није дошао са књазом и његовом околином. Видећи да књажева реакција на народни отпор заузима све веће и озбиљније размјере, промисли што ће. Сазва тајни састанак са извјесним племенским поглавицама у које је имао потпуно повјерење. Посавјетовао се о Томовој судбини и сви одлучише да бјежи у Србију. Томо се томе успротивио.

- Зар да се од страха за живот назовем бјегунцем? То нећу никада! Јавно ћу лагумисати све сплетке и подвале. Сјутра је пазарни дан. Изаћи ћу на Подгоричку Главицу, према џамији, гдје је најгушћи пазар и одржати народу први јавни збор у Црној Гори о свим чудима и покорима који се тајно одигравају и пријете смрћу и мене и свакоме поштеноме и карактемоме Црногорцу.

Војводу Марка попануле тешке мисли. У њему је кипјело. Он би најрађе провалио у двор на Цетиње и побио све Петровиће и њихове доглавнике. Гласну се Ново Спасојев:

- Тако, тако, већ никако!

- Јест! Ко је прави Црногорац и не смије другчије! - кликне Томо.

- Али не заборави да те чекају још веће нове муке и искушења. Свакако, боље је и часније славно погинути за слободу свога народа, него живјети хиљаду година под опрегљачом! - рече Ново.

Војвода Марко га допуни:

- Томо, и ја видим то је најбољи пут. Али треба имати срце Обилића и снагу Краље-

вића, па на томе путу не поклекнути на колјена.

- Припазите ме само, да речем народу што мислим и осјећам, па послије нека ме стријељају.

- Не бој се ништа, ја ћу те са Кучима дворити.

Сјутрадан је Томо Ораовац пред масом радознала свијета одржао први јавни збор у Црној Гори. Народ, ненавикнут на јавни политички говор, сав се претворио у ухо.

- Витешки и жалосни народе! - започе јаким, пуним гласом Томо. - Твојом крвљу и знојем хране се силеџије и јаничари. Дошла је у подгрлац душа! Устани и бори се за своје слободе. Титуларни је господар књаз Никола, а уистину Црном Гором управља самовољно његов злогласни министар, војвода Машо Врбица.

- Тако је! - озва се неколико Црногораца.

- Овај џелат црногорске грађанске слободе осудио је и мене на тајну срамотну смрт! Наручио је убицу да ме закоље и свега ме избо ножем, ево - покаже Томо страшне ожиљке - то је доказ грађанских слобода које нам спрема овај џелат, ова срамота наше напаћене земље.

- Доље! - заурла маса, узбуђена Томовим ранама.

- А знате ли ви, што вас чека? Исто што и мене! И вас ће убијати, клати и вјешати коњима о репове и живе на колац набијати, јер тражите да се смијете веселити, кад вам је добро, и заплакати кад вам је зло. Али Машо хоће да пашује неодговорно.

- Доље убица!

- Доље џелат!

- Живјела слобода! - проломи се подгоричким пазаришем први пут одкако постоји. Народ захвати силна бујица одушевљења. Чак и старце без даха и замаха потресе грозница за слободу. Цио се збор претвори у вијавицу протеста против зулума и злочина Маша Врбице. Машови најамници и плаћеници покушаше да упадицама омету говорника. Народ их препозна, осу погрдама, готов да их каменује.

- Ето, црногорски народе, овакве изроде и уходе разаслао је џелат Машо по цијелој Црној Гори. Они вас прате и уходе, слушају што говорите. Ако се замјерите оваквоме псу, он ће вас код свога поганога господара оклагати. Онда, ето перјаника, да са вас скине оружје, баци ве у бездану црногорску Бастилу, гдје вам вране неће кости наћи!

Народ се накостријеши и заталаса као море пред буром. Подигоше се у вис коштуњава рука као оштра копља.

- Побити, побити треба махните псине и свашточине!

Пуна два сата грмио је Томо. Народ га подиже на руке и однесе до пред кућу војводе Марка.

- Добро си почео - рече навече војвода Марко Тому. - Данас је започела отворена борба против безакоња. Чувај се! Ја се не бојим, но се мене боји читаво Цетиње! Машо Врбица зна да је ово моје коло. Ако покуша и мене мучки да убије, брзо ће му закукати кукавица на шљеме од куће. Јер ја имам Куча петстотина, "ће јаокнем, сви ће јаокнути, ће погинем сви ће погинути". На мене је књаз већ једном пуцао кубуром попа Илије Спахова, и мислим да више неће.

Подгорица је као без даха чекала што ће бити и каква ће одлука доћи са Цетиња.

Проглашено је ванредно стање у земљи, које се распростирало на Куче, Подгорицу и Зету. Образован је пријеки војни суд. У Подгорицу су дошли Шпиро Матановић, пер- јанички капетан, са четрдесет перјаника и Никола Туров, цетињски капетан, са сто и осамдесет Цетињана, Бајица и Његуша, да успоставе ред.

Војни суд су сачињавали:

Војвода Бећирбег, Османагић, војвода Михајло Вучинић, војвода Васо Ивановић, командир Ново Спасојев Поповић, командир Велиша Лазовић, поткомандир Томица Кликовац, капетан Лука Ненезић и Јован Лазовић као секретар суда.

ТАМНОВАЊЕ ТОМА ОРАОВЦА

У први освит дана долази група перјаника са Матановићем на челу пред стан војводе Марка Миљанова. Улазе непријављени, иако још сви спавају. Перјаници ударају кундацима у врата.

Војвода Марко се разјари. Отвори врата и у обадвије руке држи револвере. Плане:

- Знате ли ви, пасјаковићи, ко овђе станује?!

Чета устукне пред појавом славнога војводе.

- Зар се тако поштује слобода огњишта?! Зар разбојници и јаничари врше вољу правде и суда?

Свима се заледише вилице.

- Говорите, ко вас је научио и упутио да тако разбојнички улазите у кућу војводе Марка Миљанова? - јечи глас, а чети олабавише руке и задрхташе колјена.

- По судској наредби, дошли смо да поведемо Тома Ораовца - потихим и покорним гласом јави се перјанички капетан Шпиро Матановић.

- Па зар чувари реда и мира овако провaљују у кућу човјека који још није осуђен, но је само позван пред суд? А јеси ли ти, Матановићу, знао да је ово моја кућа?

- Јесам!

- Јеси - полеће војвода Марко к њему, готов да га згрaби као вук јагње. - Знао си, и у мојој кући зулумћариш?!

- Опрости, војводо, за име Божје! Сила Бога не моли! Морали смо!

- И ја сам био перјаник, али не крволок и тирјанин као ви. Све вас треба мушкетати!

Томо Ораовац је стајао спреман.

- Томо, у име закона пред нама!

- Ево ме!

Матановић му приступи да га разоружа.

- Не дам оружје! Нијесам пи'оглашен кривцем!

- Мораш!

- Не дам!

- Матановићу! - пусти га нека иде пред суд са оружјем. Пази, он није лупеж. Ако му се од сад ма што догоди, биће у зли час за све вас! Не заборави, ово говори Марко Миљанов.

Матановић остави Тому оружје, поздрави и са перјаницима одведе Ораовца.

Поче суђење.

- Како си смио да у Црној Гори уводиш неку нову работу, а да за то не питаш никога од десечара, па до господара?

- Питао сам онога који храни цара и просјака.

- Кога си питао?

- Питао сам народ! Он ми је одобрио. Крвник Црне Горе, Машо Врбица, хоће моју главу. За све што сам згријешио, може ме судити само господар, а овај суд не признајем.

- А зашто не признајеш?

- Оно за што ме гоните, учињено је прије него је проглашено ванредно стање и образован пријеки војни суд. А ови суд надлежан је само за дјела учињена за вријеме трајања пријекога суда. Стога ови суд није надлежан да ми суди.

- Мораш говорити и пред нама, ако нећеш на лијепу, а ти ћеш на грдну, испод тољага! - рече сав запјенушен од бијеса војвода Михајло Вучинић.

- У овој земљи и не владају закон и правица, већ чизма, тољага и тамница бездушника, крвника и кривоклетника!

- Говорићеш!

Ораовац на питање није више одговарао. Затворен је, а народу је објављено да је полудио. Да се сачува углед власти и ствар заглади, послаше с Цетиња Ника Дрецуна, да Тома, као његов добар пријатељ, савјетује да одустане од свога говора, да призна кривицу и изјави - покајање.

- Буди паметан, Томо, јер ћеш изгубити главу. Наговорили те неки погањевићи да се истичеш, а сад они повукоше репове, а ти страдаш. Признај кривицу, опозови свој говор и реци да се кајеш, па ће ти књаз опростити.

Ораовца ухвати грч немира:

- Ако си син честитога попа Јока Дрецуна, кажи сам пред судом, што је против мене предузимао твој Бог, Машо Врбица!

Дрецун се збунио.

Суд се поколебао. Није знао што ће. Послије Дрецунова безуспјешнога посредовања, књаз је наредио суду да Томо њему непосредно напише одговор на тужбу. Док је био Ораовац у затвору, чувар тамнице, Марко Мињов Нокачевић, дође му касно пополдне у самицу.

- Господине Томо, могу ли вам нешто рећи у највећем повјерењу?

- Ако је поштено, можеш.

- Вјера?

- Вјера!

- Не да ми срце мира. Морам да ти кажем. Дакле, слушај, господине Томо: пресуђен си на смрт! Наређено је да те довече, послије пола ноћи, изведу из тамнице, на Ћемовско, ван вароши, да те тамо убију, и кажу да си побјегао из затвора и у бјегству убијен. Знам да гинеш невин за правду. Одлучио сам да и ја с тобом погинем. Имам револвер и велику пушку. Револвер ћу довече оставити код тебе. Кад буду дошли, повичи из свега грла на узбуну. Ја ћу се туђи док не погинем!

Наступила је ноћ. Марко Мињов предао је Тому револвер са метцима. Међу Цетињанима и Његушима, којима је било стављено у дужност да Ораовца изведу и убију, био је и Илија Драгов Мартиновић, барјактар, јунак и одан човјек. Он је једини одлучно одбио да учествује у дјелу.

- Што, што? - узбуни се вођа.

- Познајем Ораовца, као поштена и карактерна Црногорца, вјерна књазу и народу. Он ноћас не смије погинути без нечије срамотне погибије. Ето суд, па нека му суди!

Ова одлучна ријеч обесхрабри џелате. Ораовац је опет спасао главу.

Међутим, док је Ораовац чамио у тамници, његов углед у народу све је више растао. Народ је о њему говорио као о великом борцу за народна права. На Митровдан, послао је војвода поп Ристо Бошковић једну жену у затвор, која је Ораовцу донијела на поклон чарапе и у њима сакривено писмо, да не попусти и издржи до краја.

Војвода поп Ристо Бошковић био је јунак и угледан човјек двора. Узео је књажеву тетку Јану за жену, и улазио је у двор као члан породице. Познавајући Тома Ораовца као честита Црногорца, није га могао оставити без своје заштите, с тим више што је и он, као слободоуман и напредан човјек, био тајни члан политичке организације "Млада Црна Гора".

Књаз се тих дана налазио на Ријеци Црнојевића и поп Ристо одмах се упути к њему.

- Добро ми доша, попе и војводо! Како ми живиш? Је ли здраво тетка Јана?

- Хвала, све је код мене добро, но је зло код других праведника и честитих људи!

- У мојој земљи? - подигне књаз главу.

- У твојој земљи, господару! - и погледа га отворено у очи. - По твојој наредби, невин страда Томо Ораовац.

- И због тога галијота доша си к мени?

- Невин је!

- Суд ће рећи да ли је невин!

- Јест, суд би то и рекао, господару, да су суци слободни и независни и да не суде како ти хоћеш.

- Бестија си ти, попе, знао сам ја давно да ти је врана мозак попила!

- Нијесам бестија, господару, но су бестије твоје судије, који се заклеше да ће судити по закону, а суде по твојој самовољи. - Бестија је твој Машо Врбица. Зло радиш! Сам ћеш испаштати. Код тебе немају приступа добри и поштени људи. Ти вјерујеш само лижисаханима и улизицама. Тешко Црној Гори од тебе! - озбиљан и мрк ће поп Ристо и од тога дана прекинуо је сваку везу са Цетињем и књазом.

Дође кући и исприча Јани што је било код књаза.

- Од данас за мене не постоји више тај човјек!

Јана, отресита и слободоумна жена, пожури књазу. Бојала се да поп Ристо, због књажеве увреде, не почини у љутини какву кобну пренагљеност.

- Ти нијеси унук војводе Станка Стијепова! Он бијаше брат братски, љубљаше и цијењаше свакога Црногорца ка сина. А ти држиш ништа људе и погани. Људе ћераш и затвараш. Управљаш Црном Гором као силан Влах Алија. Добро упамти, то ће ти се крваво осветити!

- Доста, тетка, доста! Зашто толико грмиш на мене? Зар ти је ближи Томо Ораовац и поп Ристо од рода?

- Ближи! - скочи тетка Јана - јер они раде како хоће Бог и народ, а ти како те уче лажови. Народ је велика ватра. Сагореће те и због за вазда!

Прочуло се како је између књаза и попа Риста дошло до сукоба и лома ради Ораовца. Више се нико не усуди да књазу говори у његов прилог. Ораовац остаде и даље под пријеким судом.

Изведен је поновно пред суд. Нарасла му брада до појаса. Тражио је бербера, нијесу му га дали.

- А што носиш браду, кад нијеси ни поп, ни владика? - презриво га упита војвода Михајло Вучинић.

- За вас сам поп, јер не знате што чините!

- Треба га претући као пса! - грмне Вучинић и полети Ораовцу с руком на онижју.

- Стој, Цековићу! - викне Ново Спасојев, један од судија. - Нијеси погодио! Да је Ораовац под оружјем у слободи, не бих га бранио, но сабља ти, сабља му! Ми овоме човјеку не можемо судити. Све је ово масло Маша Врбице. Ето књаз, па нека суди и једноме и другоме.

Ову ријеч прихватише и друге судије.

По наредби суда и жељи књажевој, Ораовац је написао цио ток борбе и мучења. Пис-

мо је запечатио мухуром - прстеном војводе Марка Миљанова. Писмо је адресирао лично на књаза и предао га стражару Марку Миљову који га је, по наредби суда, непосредно уручио књазу.

На Арханђелов дан изведен је Ораовац из тамнице пред суд. Војвода Михајло Вучинић приђе Ораовцу и почне му распасивати свилени појас.

- Шта то хоћеш? - викнви Ораовац.

- Да те вежем!

- Мене је мајка заклела, да с мене живога нико ништа не скида. Узми коноп, па ми вежи руке.

- Ја немам пара да купујем коноп!

- Ево, да ти ја даднем - и даде новац. Одмах је коноп купљен, и Ораовац свезан.

Док се ово збивало, приђе Ораовчева мајка Марица и гордо узвикну, да сав народ чује:

- Сине, Томо, нека ти је срећан тај ланац! Ја се са тим твојим конопом поносим, више него да ми је књаз Никола припасао златни ћемер. Поносим се, што сам родила таквога сина. Иди јуначки! Боље је поштено умријети, но без образа и без слободе живјети!

Народ који се сакупио, једногласно узвикну:

- Хвала ти, Црногорко! Само таква мајка може да роди јунака који се руга својим мучитељима!

Праћен перјаницима, Ораовац је вођен везан испред хана Мучића на Главицу Подгоричку. Ту су сјећели воће херцеговачкога устанка, које је Врбица, да би се додворио Аустрији, позвао на договор, а онда их преварио и интернирао. Међу њима бјеше и Ђуза Вукотић, Врбичан и књажев повјереник, иначе Ораовчев привидни пријатељ.

- Помага ти Бог, Вукотићу! - викну Ораовац.

- Не помога ти никад, Ораовче, ка што ти ни помоћ неће!

- Вараш се, Вукотићу! Бог је велик! Ја радим поштен посао. А ти вршиш међу херцеговачким војводама и јунацима жбирску улогу. Ја корачам преко трња ка слободи, а ти преко прљавога злата и дуката ка ропству!

На путу ка Цетињу, више Ријеке Црнојевића, код села Оћевића, срете Ораовца Станица, жена црногорскога сенатора Пера Јокашева Пејовића; застаде и рече:

- Томо, прав си! То зна сва поштена Црна Гора. Ако ти је тешко носити тај коноп, данас ти пукла срамотна погибија! Не заборави да ми га је милије виђети на тебе но сабљу! Благо мајци која те родила!

На прагу самога Цетиња, код Белведера, срете га Шако Петровић, књажев лични ађутант са госпођом.

- Виђи, Ике, како Тому лијепо стоји онај коноп!

Ика се насмија, а Шако ће пратњи:

- Капетане Шпиро, поступај чојски са Ораовцем. Он је пријатељ господару и држави.

Ораовац је смјештен у цетињску тамницу. Руке су му одријешене. Управник тамнице, Петар Перазић, задржа коноп скинут са Ораовчевих руку.

- Својим сам новцем платио тај коноп и припада мене! - истргне га Ораовац и преда де га својој сестри.

Исти дан упућени су везани на Цетиње: Вуле Иванов, познати кучки јунак, блиски рођак војводе Марка, и Богдан Лазовић, угледни кучки витез. Вуле је одбијао насртај полиције, када је Ораовац држао збор у Подгорици, а Богдан је јавно одобравао сваку његову ријеч.

* * *

Војвода Марко сновао је шта ће чинити, да спасе главу Ораовцу и друговима, а осим тога да књаза увјери о варварству Маша Врбице, који и њему - Марку и сваком трезвенијем Црногорцу подмеће завјере. Тих дана дошао је књаз на сарај Бећирбега Османагића, члана војнога пријекога суда, у пратњи шест кабадахија и перјаника.

Марко ће своме сталном пратиоцу, Вулу Иванову Дрекаловићу:

- Идемо књазу.

- Зар смијеш, Марко, оваквоме какав је?

- Валај, смијем! - Набише леденике и кренуше.

Пролазећи крај кабадахија и перјаника, опазе да их мрко гледају. Вуле остаде међу њима, а војвода Марко пође напријед књазу. Пред улазом у кућу шапне му један знанац:

- Мушкетаће те, Марко!

Војвода Марко стаде, мало промисли и врати се Вулу.

- Ајдмо сад дома! ређе и вратише се. - Пријатељ ми повјери да ће нас књаз мушкетат. Врагује, врагује Никола!

До куће Марко није више говорио. У њему су бљескале муње стотину мисли.

- Што да радимо? - упита код куће.

- Што сад можемо? Причекајмо! Ако дођу овамо, знамо што хоће, па побимо неколико од овах коња, а они ће нас.

- Немој, но да идемо на Медун, ако још не буду кућу ухватили, а ако буду, ми ћемо у пећину!

Вуле брже покупи паре, и кренуше: војвода Марко на Арнауту, а Вуле пјешке. На Рибничким Врелима мало починуше, а онда продужише беспутице преко Какарицке Горе и падоше уморни на Медун. Виђеше да нијесу перјаници опколили кућу, склонише се под кров.

Ту је војвода Марко остао четрнаест мјесеци. Књажеви перјаници нијесу смјели доћи на Медун, јер је у Кучима Марко био не само први човјек, него и неограничени господар. Да сазна што се у Подгорици ради и говори, пошаље вјернога Вула. Вуле чује у кавани како два Црногорца говоре да је "Марко у апсу на Медун", и да је књаз наредио да га не смије нико посјетити и звати војвода, него само Марко Касаповић-Биволица!

Ова су два Црногорца били господареви шпијуни и то су нарочито говорили да их чује Вуле и каже Марку. Вуле се одмах, пријеким путом, врати на Медун.

- Што ми нијеси каза да смо ухапшени на Медун?

- Ко то вели? - чудом ће војвода.

- Вели књаз.

- Па што ћемо му, он је књаз!

- Ја нећу тако, но да идемо на Цетиње, па ако погинемо, знаће сва Европа; ако не погинемо, платићемо му све што смо му дужни.

- Добро је! Идемо! - одлучно ће војвода.

Одмах други дан кренуше на Цетиње и падоше на конак у Локанду. Ујутро се дигоше и прошеташе преко Цетиња. Цетињани су избјегавали сваки разговор са њима, јер би се тумачио као тајни договор. Дан послије њихова доласка, дође књаз са пратњом у цркву. Бјеше црквени празник. Марко и Вуле неустрашиво пођу у цркву. Сви су се од њих угибали у страху као да ће њихов долазак изазвати лом и крвопролиће. Послије службе изађу на пазар. Сретоше командира, Мила Мартиновића, Маркова кума.

- Здраво Марко, како си? Здраво, Вуле! - поздрави их Мило. - Ајте код мене да нешто челебрцнемо.

Црногорци су са свих страна са страхом гледали овај сусрет.

- Мило, то би био за тебе велики ризик. Знаш добро, како ја стојим са књазом, а он је стари осветник, па те може стркотина каква!

- Ја сам гледа и живога вука, а камоли мртву вучетину! - гласно ће Мило и сви крену његовој кући на ручак.

Послије ручка дигоше се гости и обрнуше пут Локанде, покрај куће Маша Врбице. У то дође Ђуза Вукотић, управитељ цетињски, под прозор Мила Мартиновића и зовне га:

- О, Мило Мартиновићу!

Мило изађе на прозор и одазва му се, а Марко и Вуле остадоше.

- Кога си звао на ручак? - упита Ђуза.

- Кога ми је мило било! - одговори Мило.

Ђуза диже прст:

- Хајде богме, Мило мали, платићеш ми!

- Ко платит, коњу од коња, оца и мајку! Чекај ме! - скочи и узе оружје.

Ђуза утече у палац, а Марко продужи и дође у Локанђу.

Цијело Цетиње пратило је из прикрајка што се збива. Знало се да се ради о глави војводе Марка, који ће скупо дати свој живот.

У предвечерје приђе у Локанди војводи Марку Ђуза Вукотић. Био је узбуђен.

- Ви два не чекајте вече на Цетиње, рекао је књаз! Марко скочи на ноге, па ће војводи Миљану који сједаше на другој страни:

- Ми, војвода Миљане, идемо дома!

- Што? - и дода: А, а - знам, знам због чега!

Марко се спреми на пут. Појаха и окреће се преко рамена и чека кад ће му задимити долама од перјаничких пушака. Кад дођоше више болнице, викну Ђуза Вукотић испод мурве пред двором:

- О, Вуле Иванов!

Војвода то није чуо.

- Војводо! - викне Вуле - стани! - и устави му коња.

- Што је, Вуле?

- Ка да им је пало на ум, да ме још једном уставе. Но ти ајде, па ако ме пусте и ја ћу доћи.

Нећемо се Вуле раздвајати! Чекај, да видимо што хоће! У то стиже и Ђуза са пет-шест

перјаника у трку преко ливаде, гдје је сада Зетски Дом.

Војвода, видећи жбирове, насмије се и рече:

- Ха, Никола соколе!

- Река је књаз да се врнете! - Ђуза ће задихан.

Вратише се и уђоше у двор. Стража их пусти. Унутра у двору стража устави Вула, а војвода Марко мину напријед.

Књаз бјеше у оџаклији. То је била соба на десно од улаза у двор, повећа, са камином у углу. У тој соби књаз је примао војводе, сенаторе и друге. Ту је вијећао и нарочито зими стално уз пуцкарање ватре проводио дане. Цио ходник начичкан перјаницима, који звјерским погледима гутаху војводу као своју нову жртву.

Војвода Марко снажно удари звекиром на врата и уђе.

- Што је, Никола Мирков, зло ти јутро било!

- Какво зло јутро, Циганине од Циганина?

- Ја нијесам Циганин од Циганина, но јунак од јунака од дванаест ђедова. Но што је тебе, Станин сине! Лампијеру од лампијерице! Нијеси ти син Мирка Станкова, но Стане Бајичке, која се помамњивала двадесет пута.

Књаз позелени у лицу, приближи се војводи Марку и дохвати се за револвер.

- Не варај га, књаже, не смијеш, богами! Знам те који си јунак! - Марко ће, и баци руку на силај; а ја, богами могу, ако дохватим мој, нећу преварити.

- Нећеш извести што си наумио! - промрси књаз. Очи му се налиле крвљу, а жиле набрекле да пукну.

- Што ја радим поштено је, а што ти радиш зликовачки!

- Знам ја све, Марко Касаповићу!

- Не знаш ништа, јер не можеш знати! Ја сам поштен, књаже. Но те онај твој жбир Машо Врбица, несрећа твоја и Црне Горе, лаже и маже. Опколио си се поганима на срамоту нашу и твоју и харачиш и убијаш и пљачкаш ка вук по торини. Али знај, свима је дозлоградило, Црногорци неће више твога зулума!

- Хоћеш да се закњазиш, закњазиш, Марко Касаповићу! Хоћеш да откинеш Зету, Подгорицу и Куче, па да са Албанијом створиш своју књажевину. Је ли?!

- То ти дошаптава твој Машо Врбица, крвник и изјелица. Оба ти је ока запечатио, књаже. Нека ти и један поштени Црногорац потврди што он каже. Сит је народ и Машова оговарања и твога пашовања! Дошао је луч до ноката! Може бити свашта. Када дође у подгрлац, душа, Обилић је и најгора шуша.

- Сплеткариш и другујеш са злотворима Црне Горе!

- Није истина! Ја сам бранио и бранићу Црну Гору. Нећу је никоме продат! А свак' зна, да си је ти прода и преда џелатима, дахијама и кабадахијама. Не може се, књаже, више владати само "по милости Божјој", без Црногораца. Прошла су та времена. Сви траже слободу. Грдно се вараш ако мислиш да и даље народ заваравaш својим марифетлуцима. Зар не видиш да си већ почео губити поштовање и код оних који лочу из твог корита!

- Лажеш!

- Не лажем ја, књаже, но ти лажју и крвљу владаш!

- Створио си завјеру да ме скинеш с престола!

- Није истина! А што теби велики планински зец спава под џамаданом, ја нијесам крив!

- А тобож, не знаш за Томов покрет?!

- Знам и ја сам његов и отац и творац!

- Ето, уз покрет си! Доста си каза.

- Ја сам уз покрет који тражи да се Црна Гора ослободи твојих Машана, пеливана, главара и готована, и да се већ једном раскину ропски ланци. Окуј Машана, а откуј Ораовца. Уведи устав и владај по закону, па ћеш безбрижно владати и царовати. Не учиниш ли тако, од твога рода не оста порода. - Не роди мајка јунака, који може застрашити Марка! У мене не бије срце ни његушко, ни бајичко! Ја сам потомак Ђура Кастриота. Ставиш ли ми и још једанпут кључусу, сам ћеш се у њу ухватит!

Војвода Марко изађе с Вулем из двора с грамовима у очима. Перјаници се збунише, снебише и оклембесише. Подју 'у Локанду да преноће. Тек су вечерали, дотрча перјаник.

- Зове те књаз, да одмах дођеш!

Марко се подиже да крене, а за њим Вуле.

- Остани ти!

- Немој, Марко, да сам идеш!

- Не смију они ништа! - и оде књазу сам.

- Јеси ли, Марко, мало охладио главу?

- Лако се охлади мала глава ка моја, али велика ка твоја - тешко!

- Хајде - умири се и даћу ти све што тражиш!

- Нећу ти ништа, јер те ништа не вјерујем. Само ти тражим пасош?

- Не дам ти га!

- А како?

- Ја сам књаз!

- А не знаш, је ли, кликнут ћу ти сјутра испред двора, да ти се сва Европа насмије.

- Ха, ха, ха, хоћеш, богами, да се хвалиш!

- Хоћу, богами, и драго ми је; и брани ако можеш и смијеш.

- Је ли то твоја посљедња, Марко? - књаз ће миран.

- Посљедња! Ваљао сам теби и Црној Гори, али ти према мени никада нијеси био човјек!

- Пасош хоћеш?

- Хоћу. Ја те нећу варати, ка други Црногорци, да узмем пасош за Цариград, или Бугарску, па одатле да идем у Србију, но ја идем у Србију код Милана!

- Тако, тако! Бољи ти је?

- Не идем зато што је он бољи но ти; не ваљаш ни ти ни он! Но идем да испуним српску дужност.

- И мислиш да право радиш?

- Мислим!

- Па ја те устављам, ето, остани, па да дамо народу слободу!

- Преварићеш! "Познајем ти ћело какво ти је и под ћелом очи обадвије" - заврши Марко и оштрим корацима остави књаза с намјером да га више не види.

Други дан војвода Марко је без икаквих сметња узео пасош за Србију и повратио се на Медун.

* * *

Знало је Цетиње да је војвода Марко пао у немилост ради сукоба у оџаклији.

Међутим, Томо Ораовац је бачен у злогласну цетињску тамницу. То је пећина. Кроз свод пробијају крупне капи воде и дању и ноћу. За јесењих и зимских даждева, Ораовац је стално држао отворени кишобран над главом. У његову ћелију досад су затварани само најтежи злочинци или на смрт осуђени. У ћелији је потпуна тама. Нема ни најмањега отвора кроз који би се могла виђети свјетлост дана. Права влажна и дубока гробница.

Ступи у подземну мучионицу и стрекну: пред њим се ваљала нека људска прилика у оковима.

- Ко си ти, несретни брате? - јави се храпави и промукли човјечји глас. - Какво си тешко зло учинио да долазиш овђе и будеш ми друг? Мала је смрт код зла које подносим.

- Ја сам Томо Ораовац.

- А што си скривио, јадниче?

- Ништа! Говорио сам јавно у Подгорици, о књазу и његовим тевабијама, о црногорским злотворима и крвопијама.

- Нијеси крив!

- А што ти овђе чамиш?

Робијаш тешко уздахну.

- Ја сам за једну тешку ријеч убио човјека од јака братства.

- А јеси ли крив?

- Крив сам. Осуђен сам на мушкет. Брзо ћу се избавити мука. Жалим тебе, јер страдаш од злих људи. Машо Врбица пљачка, убија и пали кровове над главама сиротиње. Често пута помислим да ово нијесу Црногорци. Зашто трпе онаква тирјанина који не зна за образ и поштење? Јунаци су болећива срца и душе. И, зар прави јунаци не би већ давно смакли тога зликовца и паликућу?

- Зло си учинио што си убио брата Црногорца, али си бранио образ свој и свога братства. Тешко си пресуђен. Зашто нијеси тражио милост од господара?

- Од кога?

- Од господара!

- Од господара? Мој несрећни друже! Не чула ми се ријеч, господар не зна за милост. Нема он срца. Тражио сам и није ме помогло.

- Покушај опет!

- О, не! Ја се не понижујем. Ко се понижује удара на образ свој!

- Тако је!

- Да хоће да ме претуку овђе, на Цетињу, ни по јада.

- Него?

- Пресудили су да ме мушкетају на Вир пред мојим злотворима и крвницима, и да моји рођаци гледају како гинем пред њиховим очима, а да ми не смију помоћи.

- Ништа за то, нијеси кукавица!

- Нијесам кукавица. Жао ми је жену и ситну ђецу. Жена је честита и племенита. Неће се због малољетне дјеце, преудати, па ће као

удовица и као црна кукавица до гроба туговати.

Други дан прије сванућа, ушли су у ћелију џелати, скинули гвожђа са нога несрећника, метнули му на руке лисице и одвели на губилиште, на Вир. При изласку рече:

- Због ом, мучени брате! Да Бог да, боље среће био од мене!

- Не говори! Вуци се! - крикну један од перјаника и гурну га, док се стропошта.

- Што радите, од Бога платили! - викне Ораовац.

- Иста чаша и тебе чека!

Послије неколико дана увели су Ораовцу у ћелију Влајка Ровчанина, убицу турскога првака Калића из Доњега Колашина. Иако бачен у најгору ћелију, он је био нека врста "слободњака". Често је излазио и опет улазио. Увијек у договору са главним кључаром тамнице Петром Перазићем. Према Ораовцу се чудно понашао. И овај је почео сумњати и био опрезан. Привидно је спавао и пазио. Влајко није спавао. Сваки час се дизао, уздисао и опет лијегао.

- Влајко, буди човјек, па реци истину, што те мучи.

- Ах, остави!

- Реци!

- Ништа, ништа!

- Видим ја да те нешто гризе и копка. Буди јунак, па реци!

Мир.

- Ако могу, ја ћу ти помоћи.

- Слушај! По наредби војводе Маша Врбице, а са знањем...

- Опет Маша!

- ...кључара Петра Перазића, намјеравао сам да те закољем при спавању.

- Брате!

- Зато сам и спраћен у ову избу!

- Брате!

- Речено ми је, да ћу одмах бити пуштен из тамнице и награђен. Ево три дана и ноћи борим се са самим собом: Да ли да те убијем или не? Ево и нож, који ми је дат.

- Па?

- Одустао сам од намјере.

Тишина. Чује се нагло дисање двојице мученика.

- Сјутра рано вратићу нож кључару, и то у присуству свих тамничара. Нека се зна што ти се спрема.

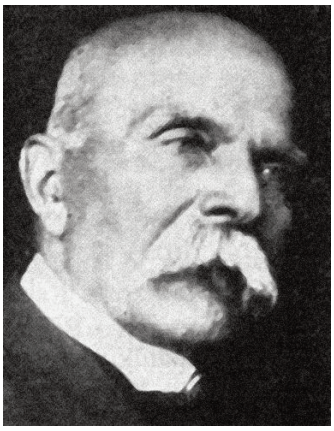

Томо Ораовац

- Брате!

- Нека те коље Машо Врбица, ако му баста.

- Покајао си се! Од сада нека си ми Богом побратим. У тебе се пробудио човјек. Нијеси хтио пролити братску крв.

Други дан одјекну у тамници галама.

- Џелати сте ви сви, а краљ свих џелата је погани Машо Врбица! Ево гледајте - викаше Влајко пред свим тамничарима - овај нож дао ми је ваш друг Перазић, да закољем праведника, Тома Ораовца. Машо Врбица је тако одредио. Обећао ми слободу ако убијем права човјека, а мене баци у тамницу, јер сам убио силеџију Турчина! Али још има правих Црногораца! Још има чојства! Ево ви овај нож, нека је проклет ка и онај који је наредио да њим кољем! - баци Влајко нож. - А сада, ако вам баста, мушкетајте ме!

Влајко није мушкетан. Истога дана одведен је у гвожђима на Грможур, на Скадарском језеру.

Није се више никада вратио.

Око пола ноћи, уочи самога Ваведења, кад се у тамници није чуло ни живе душе, зачу Ораовац да се отвара катанац на вратима "Паучнице". Знао је што му се спрема и одлучи посљедње средство.

- У помоћ! ћ запомага из свега грла, да се затресоше зидови.

- Ћути!

- У помоћ, браћо, ако Бога знате! Хоће Машо Врбица да ме мучки убије преко Петра Перазића! - викаше громовито Ораовац. - У помоћ!

Из подземница и ћелија јави се вика.

- У помоћ!

- Убише човјека!

- Џелати!

Од вике и дерњаве, која је допирала из затворених ћелија, Перазић се тргао, оставио врата и склонио се.

Дојури управник тамнице, Иво Божов Мартиновић.

- Што је? - заурла у ходнику, глас лупи о студене зидове, одби се и замре са: Што је?

- Хоће да убију права човјека! - викнуше апшеници.

- Хоће Перазић да ме убије! То је масло Маша Врбице!

Мартиновић приступи вратима Ораовчеве ћелије.

- Не бој се, Ораовче, то је рађено без мога знања.

Сјутра дан знало је цијело Цетиње за овај догађај.

Књазу је било нарочито неугодно што је Ораовац изиграо замку, јер су и посланици страних држава били обавијештени о догађају.

Скандал је за неколико дана легао, а Машо Врбица наставио је гдје је прекинуо. Позвао је к себи старјешину тамнице, Ива Божова Мартиновића.

- Јеси ли вјеран господару?

- Јесам!

- Хоћеш ли га курталисат зликовца који му ради о глави?

- Ако суд пресуди.

- Не, не тако!

- Него?

- Имаш ли поузданих људи медју тамничарима?

- Имам!

- Добићеш стотину наполеона у злату.

- Зашто? - узнемири се Мартиновић.

- Чекај! Добићеш стотину наполеона у злату, да најмиш некога поузданога тамничара, да ноћу, тајно, убије Тома Ораовца.

- Господине војводо! - запрепасти се Мартиновић.

- Ораовац је опасан зликовац. Повео је организацију да сруши нашега књаза. Ако си вјеран господару, учињећеш то.

- Ја сам вјеран господару, али нећу да прљам руке у крви човјека о коме суд још није рекао своју.

- Онда одлази и ћути о свему! - љут ће Машо, а Мартиновић од Маша Врбице пође право своме рођаку Бошку Мартиновићу, командиру цетињскога батаљона, блиском сроднику књаза Николе по женској линији. Исприча му све о чему се ради.

- Машо Врбица не мирује. Цијело Цетиње прати живо што он ради са Ораовцем. Ако му се што догоди, пукнуће брука, и опет ће стране новине писат о нама ка о варварима.

- Имаће и право! - љут ће Бошко, командир, као јаблан, милолик, јаке, пунокрвне шије, човјек од значаја, правде и права пута.

- Не знам, али мислим да књаз о свему томе не зна ништа.

- Сад ће да зна! Иво, Томо Ораовац страда прав, здрав.

- Знам ја то!

- Ако му што буде док је у затвору, ја ћу га од тебе тражити.

Са исте стопе пошао је у двор.

- Господару, немој да се више бије брука по свој Црној Гори!

- Ако је брука о бруки, нека га!

- Пусти права човјека из тамнице!

- А! - насмијеши се књаз.

- Машо Врбица вади крвав нож међу Црногорцима.

- Ораовац је крив!

- Господару!

- Муч!! Ораовац је крив. Држао је јавни говор и потстрекавао народ против моје управе. Да има стотину живота, сваки бих му одузео, да другоме више никад не пане на ум да јавно говори оно што мисли и осјећа.

- Господару, криво су те обавијестили!

- Нијесу, Бошко, нијесу!

- Не вјерујем, господару, свакоме.

- Приступио си мојим непријатељима, Бошко!

- Ни да Бог, господару! Имам према тебе три обавезе: Поданичку, заклетву као официр и крвне везе.

- То ти је истина! - скупи књаз дебеле уснице.

- Ради се о веома крупној ствари.

- Ради се, ради! Кад Ораовац ради о мојој глави и држави, онда је то више него крупна ствар. То је велеиздаја. А велеиздаја се у свакој држави кажњава смрћу.

- Не тиче се живота једнога човјека, него твога угледа. Оваква ће радња и пред свијетом остати мјерило твоје правде, правице и поступка. Ја сам, господару, вјеран тебе и

твоме дому, зато сам и дошао. Стало ми је и дужан сам да на сваком кораку будем тебе на корист. Послушај, господару, и мене.

- Ораовац је и без овога заслужио смрт, због његове "Црвене куле", којом је осрамотио и мене и моје доглавнике. Још онда би му полећела глава, да га није сачувао пуки случај. Кад оно руски цар посла свога ђенерала Ритера да види шта се ради са житом које Русија шиље Црној Гори, Ритер случајно у Котору изгуби свој нотес у којему су биле двадесет и двије хиљаде рубаља у банк-нотама. Ораовац, који је ту био, ради подјеле жита, нотес је нашао и уручио га Ритеру. О овоме је он извјестио рускога посланика Јонина на Цетињу, а овај мене.

- Па, због самога тога дјела, и да ти је што скривио, требало би да му опростиш. Бог је велики. Чините што хоћете..

- Чињећу како је мене драго! - књаз ће, и подиже се, дајући знак да је доста разговора.

Бошко Мартиновић упути се старјешини тамнице Иву Божову.

- Пушти ме да видим Тома Ораовца.

- Не смијем, Бошко!

- Нека, чоче! Морам да с њим говорим.

- Рекох! Имам строгу наредбу да никога не пуштам к њему.

- Богме 'оћеш! - узвикну, - Ти заборављаш да си барјактар, а ја командијер! Слушај!

- Немој, Бошко, е ће ми господар нос окинут!

- Ради се о глави права човјека! - намршти се Бошко и мимо Ива пође на тамничка врата.

- Иди, иди, али ако ме они џенабет каштига неће ни тебе бити лијепо.

Бошко се примаче Ораовчевој ћелији.

- Томо!

Тишина. Из ћелије се не чује гласа.

- Томо, ја сам, Бошко!

- Ти ли си, Бошко?

- Ја сам, Томо! Слушај! И господар и Машо Врбица хоће пошто пото твоју главу. Не смију да те јавно закољу или удаве, а мучки раде то што могу! Чувај се! Не једи тамничарски тајин, јер ће те отроват! - Треба ли ти пара?

- Не треба!

- Добро! Збогом!

Војводи Гавру Вуковићу било је повјерено да испита свједоке и прибире грађу за Ораовчеву кривицу. Али, у пркос кривом вођењу истраге, страшењу и подмићивању свједока, дознало се да је Томо био прав и да га је, по наредби Маша Врбице, ранио Марко Шутиловић.

Овај крвави случај будно су пратили дипломатски представници страних држава на Цетињу и зато је књаз премишљао и ноћ и дан како би доказао Ораовчеву кривицу. Када га извијести Машо Врбица да свједоци неће ни за паре, ни од страха да слушају, господар снажно лупи чизмом о под: "Зар тако, рђе једне безобразне?! Платиће ми то!"

- Зови ми Нова Спасојева!

Када је у собу ушао Ново, књаз устаде. Исприча му што хоће.

- Никада, господару!

- Ја сам мислио, Ново Спасојев, да мене и тебе веже греда дебља од Ловћена!

- Не веже, господару, ни најтања длака на главу, када тражиш да Ново лаже за твоју љубав!

- Сиктер! Такви ми не требају!

- Требају ти погани и ништаљуди! И није далеко дан када ћеш кукати и сам себе очи вадити за људима, а нећеш их наћи! - гласно ће Ново и оде.

Књаз је дозвао Сава Петрова.

- А што ти, јадниче, блејиш по суду, да је Врбица наручио људе да убију Ораовца?

- Не блејим ја, господару, но говорим истину! Јест, Врбица је платио људе да убију Ораовца, човјека права! Нећу ја, господару, губити душу за љубав џелата Врбице.

- Вуц, погани! Како смијеш тако говорит? - раздрије се књаз.

- Гад је оно, господару, а не човјек! То зна цијело Цетиње, само ти не знаш!

- Вуц! Вуц!

Саво Петров оде.

Књаз је био необично збуњен и узбуђен. Стрепио је од контроле страних дипломата. Чуо је да се руски министар Јонин неповољно изразио о личној сигурности слободоумних Црногораца, и то га је запрепастило. Ако падне у немилост рускога императора - изгубиће све. Први његови доглавници, иако су били свјесни свих његових насиља, не рекоше ни ријечи. Једне вечери, уз добро вино и претилу овчетину, рече му таст Петар Вукотић да Цетиње брује о срамотним работама Маша Врбице.

- Мора закон владати! - плане књаз.

- Не шали се шалом и не играј главом, какве ми то законе спомињеш у земљи козара и говедара! - И оде.

Послије сазнања о срџби руског посланика, господар нареди да му доведу Ораовца. Дочека га књажев секретар, војвода Гавро Вуковић.

- Јеси ли дошао, несрећниче?

- Несрећник сам, јер се борим против безакоња!

Војвода Гавро ништа не рече, но на глас прочита писмо које је Ораовац био из подгоричког затвора упутио књазу.

- Јеси ли ти ово писао?

- Не дењам да с тобом разговарам!

У тај час бану књаз.

Сједе и оштро ишчибука очима Ораовца.

- Ти си, Томо, велика газија! Не фермаш моје судове, ни моју власт. Погазио си и закон и обичаје. То се мора строго казнити.

- Прав сам! Да сам бјежао од казне, не бих подносио ове муке.

- Ти си извео једну новину за мој народ. Зборио си на царев пазар све што ти је дошло на језик.

- Зборио сам оно што је интерес и тебе и Црној Гори и народу. Господар Црне Горе и једнога витешког народа не би смио никада на тај начин понижавати и најобичнијега Црногорца. Тако се не стварају карактери.

Књаз, сав ражарен, јурну пут Ораовца, лецне се и застаде. Ораовац се насмија.

- Ка да сам те погодио у живац!

- Гавро, дајем ти Ораовца, да од њега чиниш штогод хочеш. Да га бијеш, докле га убијеш!

- Нијесам робиња да ме дајеш на пешкеш твојим везирима!

Књаз Ораовца прострије очима и рече:

- Што си ти, мраве један? Видиш да ћу те згазит као црва!

- Гази, али на мене језик не плази!

- Перјаници, држте га! - рикну књаз, сав подивљао.

Као бијесни вуци, бацише се перјаници на Ораовца и зграбише га за прса, рамена и главу.

- Што радиш, господару, од мене, Богу платио? Зар је ово царска правда?

- Мучи! Знаш ко сам ја? Поклони се и одреци се!

- Клањам се само Богу и правди, а никад тирјанину и тирјанији!

- У "Гувернадуровицу" га, поганскога сина! Нека тамо снијева о правди и слободи!

Ораовац је одмах одведен у "Гувернадуровицу", страшну тамницу страшне прошлости. Тако је прозвана по Вуку Гувернадуру, који је ту капао и скапао, за вријеме владике Рада. То је једна страховита пећина у цетињском Манастиру. Из каменога свода лије вода. Налази се до чувене "Ладнице", из које вјечито избија ледени вјетар, због чега се човјек у "Гувернадуровици" од велике циче и студени смрзава усред највећега жаропека. Ради својих грозота овјенчана је тужном и крвавом славом париске Бастиље. У њој су у највећим мукама скапавали недужни људи. Народ је говорио да ноћу, кроз влажне ходнике, духопире тешки уздаси неспокојних душа. Вуко Гувернадур, Нико Калуђеровић, поп Томо Кадић, Милић Грујичић, Петар Кршикапа, Марко Шаљин Ђурашковић, Радоњић са Липе Добрске, Станко Оташев Пејовић, сердар Тодор, Стојан и Јован Божовићи, Стеван Ђикнић са два сина, Саво Гоpов, поп Лука Поповић са сином попом Николом, Раде Савов Кривокапић, Јово Шутинов Шпадијер, сердар Саво Ђурашковић, поп Пуниша Павићевић, Тодор Кустудић и још безбројни мученици које поједе ноћ и под мукама издахнуше...

Други дан знало је Цетиње да је Томо Ораовац у Гувернадуровици. То је значило исто као да је већ осуђен на смрт, јер ко је прекорачио праг ове тамнице, тај је ријетко сачувао главу. Осјећало се врење и нерасположење. Књаз је почео добивати пријетећа писма. Поп Миња Радоњић са Његуша, јунак на глашу, поштењачина, горостас, на раменима би гору понио, чуо за Ораовчеву невољу и, сједећи пред Локандом, гласно ће да је чуо Марко Петровић:

- Ударише џелати на поштен свијет, ал ударит ће и Машо на крвав нож.

Исти дан знао је Машо Врбица за ову пријетњу.

- Поп Миња има дугачак језик ка Маркова сабља и сваки му дан све више расте! - Машо ће.

- Јест, предуг! - потврди Петровић - и треба му скинути главу, јер је језик срастао с гла-

вом. Машо, нађи људе да претуку ту поган када сађе у Котор.

Поп Миња се спремао за Котор. Машо је већ нашао људе да га убију, чим дође на заказани састанак у кућу Циркула Которског. Поп Миња, дознавши за постављену замку, није слазио у Котор.

Послије неколико дана дође на Цетиње. Недалеко од двора сретне Маша.

- Машо! заустави га.

- Што је, попе?

- Ево, ово! - заурла поп Миња, зграби га за бркове и, колико му је снага давала, лупи га шачетином по носу.

- Што учиње, попе, ако Бога знаш, што ми узе образ прије него ме и упита што сам ти скривио? - рече, збуњен и окрвављен, Машо.

- Ти си, Машо Врбица, једна сиња кукавица. Овај ти је шамар за онај твој позив на которски пазар. Јер није попова глава дјетелина трава, која се два пута у годину коси. Ето, знади сад! И кажи оним твојим господарима, нека се не шале главом, јер поп Миња не зна што је страх пред погибијом.

Овај је сукоб заташкан. Књаз је ћутао. Исти дан је, недалеко од двора, био крвав сукоб између Мирка Радовића из Вражегрмаца и Милоње Вучића из истога мјеста. Мирко је прстеновао Петрану, сестру Милоњину. Послије краткога времена напустио је без њене кривице, и препросио кћерку барјактара Радула Колева Павличића из Горице.

Сретоше се.

- Због какве си мане оставио моју сестру?

- Не знам јој никакву ману, али је нећу за жену! - пркосно одговори Мирко.

- А образ? - кликне Милоња.

Дим у дим, окинуше револвере и обојица се стропошташе.

Овај сукоб дубоко је узбудио Цетиње и околину. Читаве поворке Цетињана долазиле су на мјесто гдје погинуше два човјека. Један стари борац, дугих сиједих бркова, гласно рече:

- Дошло је ево вријеме да Црногорац убија Црногорца под нос господару, а он ни прстом!

* * *

Велика сједница у оџаклији.

Министри, сенатори, војводе и сердари посиједали по старјешинству. И не дишу. Господар, сав у клици злата, у зачељу.

Сви су озбиљни. Рјешавају се велике ствари: Став владе против слободоумних идеја у Црној Гори и о преустројству администрације.

Улази, без куцања, књаз Петар Карађорђевић, који живљаше у двору. Мрк, строг, озбиљан, наоблачен, све на њега трепти као лист пред буром. Скиде црногорску капу с главе, згужва, држи је у обадвије руке, окреће, гледа, преврће и буљи очи. На капици је српски грб, без инцијала "Н. I."

Коса бујна, густа, нешто коврчаста, тмаста и црна. Чело високо, округло, мисаоно, бијело и глатко као плоча од мермера. Очи црне, велике, округле, права жерава. Нос јаки, мушки, више орловски, неосјетно се повио изнад два дуга, као гавран црна брка, која су покривала углове више танких но дебелих усана. Прав је и витак ко горски јаблан. Носио је народно црногорско одијело: златан јелек, џамадан, чохане гаће са златним џеповима, свитни гуњ, лаковане чизме, цариградски свилени појас и силај, иза којега се видио сребрни самокрес. Права мушка појава.

Његово ненадмено држање и отворено причање завољеше Црногорци.

- Прави Црни Ђоко, па то ти је!

Књаза поче хватати страх и невјерица. Одредио је своје људе да прате сваки Петров корак. То није промакло његову оку соколову.

Све очи падоше на књаза Петра Карађорђевића који утонуо у мисли, преврташе у руци капу.

Тајац.

Господар се посмјехује и намигује збору. Најближима шапће:

- Он је шенуо!

Књаз Петар и даље стоји, биште и окреће своју капу.

Господар ће тобоже шаљиво:

- А што то радиш, Пијеро, ако великога Бога знаш?

- Гледам, да ми се који Јабучанин није скрио под деравију капице!

Сви се поталаушише.

Господар се занесе као мућом ошинут.

Падоше погледи на запрепашћенога књаза. Што ће сада бити?... Књаз дубоко и полако уздахну, па ће Машу Врбици:

- Причај, Машо!

Сви одахнуше.

Машо се накашља, поправи џамадан и отре марамицом чело.

- Опажа се у посљедње вријеме да неки галијоти и погањевићи лају, буне народ и трубе му о нечесовој новој слободи, коју, тобоже не фермају књаз и његова влада - поче тихо Машо и продужи цио сат.

Књаз Петар Карађорђевић

Послије сједнице, која је трајала све до првих кокота, главари се разиђоше, мрки и невесели. Тешко их је усплахирио Машов извјештај о револуционарном покрету, а ништа мање пркосно понашање господарева зета - Петра Карађорђевића.

Прошлост куће Јабучана била је позната и задњој колиби у Црној Гори. Они су водили поријекло од оних црногорских потурчењака који са Станишом Црнојевићена издадоше Црну Гору, па у Ободу, Дубовику, Дупилу, Подбуковици и Јабуци подигоше мунаре и џамије. Додворавали су се Турцима, да стекну власт и углед, а када Црногорци истријеше потурице, Јабучани се вратише 1702. г. вјери праотаца. Изгубише свако турско обиљежје. Склони удварању, ласкању и кицошењу постали су љубимци црногорскога двора. Прави Млечани. Помалушаве душе, ријетко који да је мрсио ножеве у ратовима за ослобођење. Рећи Црногорцу да је као Јабучанин, теже је подносио него да си му нос разбио.

Под бичем народнога презира и мржње, они су се копрцали да подигну углед свога братства и вјешто се везали за људе од соја, куће и оџака. То им је и успјело.

За вријеме владике Петра II, живио је у братству Јабучана поп Лазо Савићев. Пуче звек широм Црне Горе кад се прочу да је хтио да украде мошти св. Петра и прода Турцима у Скадар. Али се не нађе Црногорца да с њим ступи у друштво за овакво богомрско дјело. Поп Лазо је држао и крчму на Цетиње. Осим кћери, имао је и пет синова: Видака, Филипа, Ђурана, Миша и Стева. Видак се запопи, а други су му помагали у крчмарењу. Као танколозовић, стално је премишљао како би се опријатељио са јачицом. Како је његова крчма била једина на Цетиње тога времена, ту су конаковали и гостовали племенске вође и главари. И - поп Лазо вјешто баци мрежу. Свога сина Филипа ожени Јованом, кћерком Јагоша Томашева Милића из Бјелица. То је била права китна, изразита Црногорка. Није било срца које није затреперило пред њеним ликом и обликом. И стари и млади звали су је из милоште Јоша Јагошева.

Књаз Никола, човјек у најбољим годинама, страствен и женољубив, баци око на Јошу. Преко свога пеливана и лижисахана - Миша примами његову снаху Јошу у двор, гдје је, под видом собарице, као његова милосница, провела четири године. Муж јој, Филип, стркну у свијет, да се никад више не врати. Мишо остаде у двору као паж пуних четрдесет годиха. Упућен у најтананије дворске тајне, постао је најмилија личност књаза и кнегиње. Кроз његову злогласну школу прошли су сви синови и кћерке господара Црне Горе. Он им је био први морални и политички васпитач. Распућин!

Јабучани су били тешка мора и трн у оку Црногорцима. Сви министри и војводе заустависе дах, кад чуше пријекорну ријеч младога Петра Карађорђевића, бачену у лице господару: "Јабучанин".

* * *

Послије овога сукоба књаз се повукао у своје одаје из којих је грмио и пријетио као луд. Перјанике је газио чизмама, а доглавнике бичевао воловским жилама.

- Ја сам други Душан Силни и куку га ономе ко се замјери моме светоме дому! - звонио је глас пјана и разуларена човјека.

Ноћ је... Зацарила се влажна јесен над цетињском котлином и дубодолином. Са Орлова Крша допире монотони глас јеине. Стење и клокоће ћипурска Понорница. Ковитла се дим из оџаклије. Господар набрекао од лозовине и његушке кастрадине. Извалио се у наслоњачу мрк, мрачан и ратоборан. Секретар, војвода Гавро Вуковић, стоји погрбљених леђа и прекрштених руку. Мален је, дошао као клупче.

- Зовни ми ону поган из Гувернадуровице!

Гавро одмах скочи и пошаље два перјаника за апшеника.

Доведоше Тома Ораовца. Блијед и измучен. "Попала га мемла од камена, брада му је с њом се опасује, а перчин му - с њим се завошује. Поцрнио као Ђаво црни".

- Како си, Томо? - књаз ће подрагљиво.

- Онако како ти хоћеш, господару!

- А, тако, како ја хоћу, је ли? Лијепо! Види се да си се мало расхладио. Благословљена Гувернадуровица, она је на многе усијане мозгове благотворао утицала.

- Нијесам рекао како ти хоћеш у томе правцу, него како хоћеш у погледу мојих мука и страдања. Гувернадуровица ме још више увјерила да ни код тебе нема правде!

- Ти мислиш да ја не знам што си радио са Марком Касомовићем и друговима?!

- Мило би ми било, господару, кад би знао све што сам радио. А не заборави да су Касомовићи, иако то презиме лијепо не звони, вазда били равни највећим јунацима у Кучима. Црногорци познају војводу Марка Миљанова само под тим именом, а не под именом Касома. Грехота је, господару, понижавати праве људе и истинске јунаке.

- Какве људе и јунаке! Ви сте хтјели да одцијепите ваше Куче, Подгорицу и Зету и предате Албанији, па да Албанези прогласе за свога књаза Марка Касома.

- Такве бајке не могу никада да срамоте праве јунаке. У ту лаж нико не вјерује! Баш у вријеме највећих мука и гоњења са твоје стране, ми смо остали на биљези. Свако би други од таква зулума утекао у бијели свијет. А ми смо поступали онако како не би могли поступати најамници и плаћеници млетачки и ћесарски. Они су, а ти знаш који су, издавали своју рођену мајку, ради лакомства, злата и господства.

- Муч, ни ријечи немој више писнути! - викне књаз.

- Немој тако, господару, кумим ти сваку стопу. Чуј истину, па ме посијеци! Твоја пријатељица Аустрија...

- Муч, погани! - заурла књаз. - Вуц отале, натраг с њим у Гувернадуровицу.

- Тако, тако, господару! Тако се стварају вјерни поданици!

"ВОЈВОДЕ СУ КАРАЂОРЂЕ И МИЉАН ВУКОВ"

Брзином мање раширила се Црном Гором вијест да је у Васојевићима умро велики и прослављени црногорски јунак, војвода Миљан Вуковић. Ова смрт растужи цио народ. На покајање се слегну свијет из свих племена. Као да одлази са овога свијета некрунисани владар, толико дубоке озбиљности и јуначкога достојанства исказиваше народ.

На дрвеном одру лежаше диван лик омраморена јунака. Широка прса, дивна глава уздигнута чела, брк црн, јак.

Дошли су и књаз Петар Карађорђевић, војвода Божо Петровић и сви истакнути црногорски главари. Посиједаше безгласно, жути и забринути.

Уђе војвода Марко Миљанов. Озбиљан, крут, приђе одру, поклони се, прекрсти, пољуби покојника у чело и сједе. Дубоки мук.

Војвода Божо Петровић, као из пјесмарице, поче набрајати живе и мртве војводе.

- Имали смо и имамо, хвала св. Петру, војвода више од икога?!

- А што се вељиш и кочопериш, ожичњаче од ожичњака! - кад војводе у Црну Гору нијесмо никад ни имали, па ни у цијеломе Српству, осим двојице - гласно ће и бунтовно Марко Миљанов. Војвода је био Карађорђе, који је кадар био рећи: "Бре, Турчине, нећеш ти више овђе аговати, нити ће се ово звати Шумадија, но Србија, ђе ћу ја смјестити ово

мало Срба, што су ваша копита газила кроз толико вјекова". Тако је и учинио.

Лекнуше срца.

- Други је војвода, авај несретни Миљан Вуков, који је казао Алибегу Шабанагићу: "Ово се више неће звати Нахија бега Шабанагића, већ племе Васојевића, којима ћу бацити ћулаве са главе!" Тако је урадио. А ја и ти, Божо, и овакви нијесу ништа учинили. Ти с Цетиња, а ја из Куча, још нигдје границе не помакосмо!

Рече, поклони се одру и изађе. Сви замукнуше и кроз прозор виђеше како одјаха на ватрену коњу у пратњи својих перјаника.

"ЛЕЗИ ДА ТЕ ШИБИКАМ"

Војвода Марко Миљанов живио је потпуно усамљен на Медуну, у големој турској кули, налик на средовјечни витешки замак. Књаз Никола, да би га више понизио, одузео му је војводску титулу, чин бригадирски и команду над бригадом. Ипак је војвода Марко властелински живио и господовао. Имао је чак и своје перјанике, а сви Кучи, на његов миг, јурнули би у смрт. Храбрији црногорски главари посјећивали су га, неки тајно, неки јавно! Народни паметар Шуто Радованов боравио је каткад код Марка по читав мјесец дана, и с њиме разговарао и мудровао.

Враћајући се са зборовања од Марка, срете га један његов сељак.

- Одакле, Шуто?

- Био сам код најбољега Црногорца и враћам се кући.

- Много си река! Доста је било да кажеш да си био као код најбољега.

Шуто је видио да га је његов сељак надмудрио, али, желећи да своју ријеч одржи, рече:

- А, што ти знаш? Ако је Бог и са каквом женом имао посла, то је морао имати са мајком Марка Миљанова.

Војводу Марка су, у самоћи, распињале тешке мисли. Страдање Тома Ораовца још више му је омразило Цетиње. У Црној Гори народ је срцем био уз њега и шапатом осуђивао књаза. У књажеву сплетку, да је Марко хтио да изда Црну Гору, нико није вјеровао. У очима народа он је и даље остао и јунак и првак.

Чим је Марко пао у немилост и настанио се на Медим, аустријски конзул, чије је сједиште било у Подгорици, послао му је тајно писмо и замолио га да га прими на састанак. У писму му је нагласио, да је опуномоћен од владе из Беча, да му понуди титула књаза од Албаније, али да племе Кучи одвоји од Црне Горе.

Војвода Марко је са презрењем одбио ову понуду. Није хтио примити конзула, али га упути на командира Нова Спасојева и Тома Ораовца, у које је вјеровао, да су поштени и карактерни људи, да с њима о свима политичким стварима преговара. Нову и Тому послао је конзулово писмо с поруком:

"Шаљем вам овога конзула аустријскога, да се ви с њим разговорите, јер га ја не могу примити. Казао сам му, да сам болестан. Ви му докажите, да смо Срби и људи, иако имамо домаће чаркање с књазом Николом, Аустрија се не смије мијешати у наше ствари".

Ново и Томо примили су писмо и заказали с конзулом састанак у Нововој кући, у старој вароши, у Подгорици. Конзул је дошао тајно и започели су разговор.

Ново:

- Господине конзуле, војвода Марко примио је твоје писмо и послао га нама, да ти ми одговоримо, па хоћу, да ти кажем: да се ми не боримо за ово - цукнувши се по задњем дијелу тијела - него за ово, - цукнувши се по образу. И да смо ми и Срби и људи, а да се Аустрија не смије мијешати у наше домаће ствари. А што ми Кучи имамо са књазом Николом, то је башка.

Па зовне Мирка Ђурова, свога перјаника.

- Мирко, дај ону брстину! - а конзулу рече: - Лези на ову клупицу, да те шибикам!

Конзул се тргне и стане протествовати. Ново трже револвер: - Лези!

Конзул, не имајући куд ни камо, легне и Мирко му оцијепи двадесет и пет.

Конзул је одмах послије овога побјегао и није смио казати никоме што се с њим догодило.

Људи који су сазнали што је било, упитају Нова, зашто је тако строго пресудио конзула, и да је претјерао.

- Нијесам, јер пошто ова поган није успјела код нас, пошла би и покушала на друга мјеста, и нашла би се нека поган па осрамотила цијело племе, а овако, кад је бијен, неће му више на памет пасти, да се пача у наше ствари!

"ЛАЖЕ КА ПАС"

Насред чаршије, на Цетињу, пред двором, стоји у одрпаном, старом црногорском одијелу, са медаљама на грудима, сабласно блиједи човјек. Чупав је, необријан, објешених бркова, а поглед му блуди подјариван растрганим мислима помјерене искре Божје у човјеку. Окреће се, а онда испружи врат и зарије поглед у двор.

- Лаже ка пас! - крикне делиријским гласом, тијелом му задршће језива страва лудачке препасти и мржње, а онда се заврти на једној нози и пребијеном ногом и штапом, искићеним перјем од кокошке, као јединим добитком рата крене даље.

То је Новица Брацовић, Куч, онај гласовити лагумаш водовода за опсаде Бара. Потакнут књажевим обећањем, кренуо је да лагуми водовод, кренуо је у сигурну смрт, но случајно му успије да изнесе живу главу и разори водовод. Његово јунаштво довело је Бар до пада, али главари, којима не бијаше мило да се оволики успјех припише једном човјеку, окренуше ствар на шалу. Јављао се неколико пута књазу, али залуду. Очекивао је све од једне господареве ријечи, па ништа. Његове наде, које испунише цио његов живот, пропадоше. Надао се да ће добити мало земље, да ће набавити коју овцу, радит, штеђет, подићи мало крова над главом, да неће више бити туђи слуга и гледат у туђи залогај - и све, све то пропаде. Косну га разочарење у књажеву ријеч, и преварен - помјери памећу. Људи, знајући његову злу судбину, хранили су га. Он није просио, нити је умио просити. Увијек је сав био занијет мишљу о неодржаној књажевој ријечи. Ако би се нашао који старији Црногорац, склонио би га и повео на каву или чашу ракије.

Скитао се по Црној Гори и викао: "Лаже ка пас!" Многи су бјежали од њега, знајући на кога нишани, али у Подгорици, гдје династички осјећаји нијесу били јаки, обично би га понеко упитао:

- А ко лаже, Ноле?

- Они којему не смијете рећи да лаже, а ја смијем! Лаже ка пас!

- Да те не чује господар, у тамницу ће те ставити.

- Он зна, а ви само треба да чујете!

Док је Новица стајао насред чаршије и буљио у двор, појави се - Иво Врана. Угледавши Новицу, скочи у вис, стаде, а онда се почне иза леђа шуњати.

Пред Локандом људи сједе и са интересовањем прате што ће бити. Иво Врана дошуња се до Новице, а онда га тихо зграби за тур и оштро повуче. Новица потрча неколико корака натрашке и сједе.

- Здраво си, момчићу голобрчићу! - поздрави га Иво Врана и насмије се.

Од Локанде заори смијех.

Новица се не могаше одмах снаћи. Угледавши Ива Врану, у њему зацикта бијес и викне да се разлегло цијелим тргом: "Лаже ка пас!"

- Лаже, полагује, изврће, преврће, момчићу голобрчићу! Здраво да си!

Новица устаде.

- Лаже ка пас! - провали опет из њега, и испруживши руку упре је на двор, и тако стајаше.

- Да, момчићу голобрчићу, он је преварио и лаже. Тако умије ударити на Божји образ. Оженио је Маша Врбицу са Слободом, а ова поган бије своју жену, и зло расте на све стране. Начујам да ће оковати цијелу Црну Гору, а нема доста гвожђа, па ће сви црногорски јунаци дати своје сабље да из њих сакује ланце! Први је своју сабљу дао сердар Јоле!

- Марш отален, погани ушљива! - истрча из двора перјаник са шибом у руци.

Иво Врана узе капу у руке и одјури као вјетар, а Новица уштапљујући се, скакаше на једној нози према Локанди.

"ПОЗЛАТИЛЕ ТИ СЕ РУКЕ"

Ноћ је. У оџаклији гори свјетлост. Гавро Вуковић, секретар књажев, превио табак хартије, ћути и чека. По књажеву налогу, позвао је из тамнице Тома Ораовца, а и књаз ће одмах доћи.

Ораовац је доведен.

- Што је то, Гавро, ако Бога знаш!

- Не питај мене, чоече, видиш да ја морам само да слушам!

- Ово већ и није тирјанија него мучилиште.

Уђе књаз. Насмијан је. Сједе и проматра Ораовца.

- Како ти је крв, Томо?

- Моја увијек гори за правду и правицу.

- Мученик си ти за правду!

- Господару, не мучи ме! Не слушај што ти злотвори говоре. Послушај поштене људе! - завапи Ораовац.

- Тебе, тебе? насмије се књаз и припали цигару.

- Па и мене, господару! Не сумњичи свакога ко хоће народу добро. Ето, Аустрија, видећи како ти са нама поступаш, покушала је да тај раздор искористи. Понудила је војводи Марку Миљанову књажевску круну Албаније, преко свога конзула. Марко је био толико велики човјек, вјеран и теби и Црној Гори, да тога ћесарова конзула није хтио ни примити. Написао је писмо Нову Спасојеву и мене, да га примимо и отпратимо како заслужује. Призвали смо га и ударили му двадесет и пет тољага по дебеломе тијелу. И ти нас, Куче, називаш издајицама. Заборављаш што је твој отац учинио од нас 1856. године. Вјерујеш Машу Врбици, а добро знаш да његова два сина васпитава Аустрија у Терезијану у Бечу.

- Велики си историчар, али не заборави да ће ти полећети са рамена глава због таквога твога мудровања - књаз ће са трепетом у гласу. - Заборављаш с киме говориш Томо! Водите га натраг у апс!

Гавро изведе Ораовца, да га у ходнику преда перјаницима, и шапне му: "Држи се јуначки!"

Када се Гавро вратио, књаз ће:

- Ова поган разговара са мном ка са својим другом. Неко му је напунио главу безобразним мислима, али ја ћу га отријезнити. Открио сам што су наумили, а сада бјеже од одговорности. Зовни га амо!

Ораовац је опет доведен.

Књаз га је мотрио дурновито, охоло и достојанствено. Сједе у фотељу, пребаци ногу преко ноге. Узе златну табакеру са руским царским грбом и извади цигару. Војвода Гавро упали жигицу и понизно прилази. Вију се колутови дима у вис. Књаз, час замишљен, час разрогаченим очима, мјери Ораовца од главе до пете и окрену се Гавру:

- Јеси ли чуо за једно ново чудо? Томо и дружина траже бољега и паметнијега господара од мене? Донијели су поодавна тајну одлуку да мене збаце и прогласе за господара Црне Горе - Шака. Реци, Гавро, што су ти људи заслужили?

- Господару, не вјерујем да је то истина. А ако је, они траже, што би рекли Шумадинци, да омасте колац!

- Ово је света истина. Ни Томо је није кадар порећи, пошто је ухваћен у све четири. Што мислиш, Томо, је ли поштено, је ли праведно да се овако ради?

- Ја мислим, господару, тако дебеле лажи нико није могао измислити откад је вијека и свијета.

- Чујеш, Гавро, како лаже! Ја имам поштена Црногорца који ће му креснути у брк да је он први предложио Шака Петровића да ме замијени на пријестолу Црне Горе.

- То је највећа лаж! Дајте ми тога Црногорца, да се огледамо очи у очи - плане Ораовац.

Књаз позвони.

- Причекај, соколе! Уђе. Велиша Лазовић, књажев тјелохранитељ. клони се.

- Заповиједај, господару!

- Велиша, тако ти ћивота Светога Петра и мога љеба, кажи право, јеси ли говорио са Томом, Марком Миљановим и осталом дружином, да ме свргнете са пријестола и доведете Шака на моје мјесто?

Велиша, престрављен, зине у књаза, па ће:

- Јесмо, господару, тако ми ћивота Светога Петра и твога љеба!

- Убио те Бог и ћивот Светога Петра и љеб господарев! - врисну Ораовац - који са лажима једеш и удварањем добијаш књажеву милост. Како можеш тако срамотно лагати и клеветати људе? А ти најбоље знаш, да те никад нијесмо ништа вјеровали више од какве црне Циганке. - Господару - обрати се Ораовац књазу - овакви ће ти кућу ископати! - викне и мућевитом брзином полети Велиши и удари га шаком у нос тако да га је свега облила крв. - Што лажеш, лажо од лаже? Стид те било, зар се тако служи господару?

Књаз и војвода Гавро, узбуђени, стадоше између Ораовца и Велише.

- К себи руке, зликовче! - књаз викне на Ораовца. - Натраг с њим у Гувернадуровицу!

Када су перјаници кроз тамну ноћ спроводили Ораовца у тамницу, један му пришапну:

- Позлатиле ти се руке, и помога ти јаки Бог, крилати јуначе!

МУКЕ МИТРА ПЕТРОВА ПОПОВИЋА

Цетиње се намрштило, али није смјело гласно исказати своје негодовање. Набујало је мишљење, да ће Машо Врбица, по књажевој наредби, извршити хапшења на велико, јер се тек сада, први пут у Црној Гори, појавише озбиљни гласови опозиције. Власт црногорских владара бијаше досад неограничена. Они су били врховни суд и државна благајна, а министри само њихови послушници којима бијаше мјеродавна књажева воља, а не устав и закони. Уклањање непоћудних људи који слободном критиком угрожаваху средњовјековни систем владања извршивано је немилостиво. "Кривац" је уклоњен из Цетиња у своје родно мјесто, одакде се није смио макнути. То је био најблажи облик пресуде. Други: Гувернадуровица и - смрт из засједе.

Књаз је наслућивао долазак новога доба, које тражи власт на принципима демократије. Знао је да ће морати дати Црној Гори и устав, али је са реформама одгађао. Светокруг земаљскога божанства поче блиједети врх владарове главе ...

Док је војвода Марко Миљанов био у заточењу на Медун, упућивао је своје жалбе и списе, тајним путем, у Русију и Србију, жалећи се на тирјанију књаза Николе. Његов писмоноша и поклисар био је Митар Петров Поповић из Куча.

Митар се баш ових тешких дана вратио из Русије. Велиша Лазовић одмах га је упутио књазу на Цетиње.

Митар је био висок, кошчат и жустар.

- Ти из Русије? - књаз ће, дочекавши га у оџаклији.

- Ја не, господару!

- Лажеш! - заурла књаз. - Био си у Русији! Што си носио, говори!

- Био сам у Србији!

- Лажеш!

- Био сам у Србији!

- Говорићеш ти! Водите га!

Митар је одведен у Гувернадуровицу. Бачен је у студену мрачну ћелију. Ноћу уђоше у ћелију четири непозната човјека. У мраку га сапеше у ланце.

- Људи, што сте наумили, Бога не виђели? - викаше Митар.

- Говори, што си носио у Русију од Марка?

- Ма, слушајте, ви џелати! Од мене не добисте други одговор, па да ме жива пржите! - викне Митар.

- Виђећемо!

Упалише луч и примакнуше ноктима на руци.

Митар рикну од бола, отимаше се, али узалуд.

- Злотвори! Срам вас било! Зар не могосте наћи поштенији крух!

Опет примакоше луч ноктима.

- Говори и ништа ти бити неће!

Митар се свија и превија од мука. Хоће да му мозак прсне.

- Ништа ја немам да кажем! - стење, а на блиједом челу искочише хладне капљице зноја.

- Богме ћеш казати! - не пуштају џелати.

- Нећу! Нећу па жива ме палите!

Један од џелата изађе, а Митру почеше преостали скидати јелек, кошуљу.

- По Богу, браћо, што хоћете? Ма, јесте ли ви људи? - стењаше мученик, не могавши се одбранити од насиља.

- Говорићеш, Митре!

- Па и нечу! - простење Митар. - Нећу, погански синови!

Отворе се врата ћелије, а у ћелију ступи човјек носечи са клијештима усијани гвоздени ланац.

- Господе, господе! - завапи Митар. - Зликовци, Бога не видјели! што ћете?

- Говори што си био у Русију, јер ћу те опасат овим ланцем! - грми џелат.

Митар се осови као у грчу, очи му се укоче, а на лице паде воштано бљедило.

- Говори!

- Нећу! - тврдо ће Митар.

- Опасаћу те овим ланцем, говори!

Митру сијевнуше очи.

- Опасуј, Митар неће говорит! - рече и језиви смијешак оте му се.

Двојица прихватише са клијештима усијани ланац.

- Говори!

Митар стисне очи, искиси уснице, синуше чврсти бијели зуби.

- Говори, што си радио у Русији!

Митар прасне у сабласни, лудачки грохот.

- Нећу да кажем, губало те млијеко материно! - и стисне, а око голога тијела припашу џелати вериге. Цврчи месо, Митру процуре

сузе, зној му потекао низ лице, тресе се, грчи крваве руке, стење. Усијане карике пуше се, ћелију напуни страшан задах прженога људског меса.

- Говори! - и џелати одмакну ланац.

- Нећу! - гласно избаци Митар.

Џелати се погледају.

- Што ћу му ја кад неће - један ће. - Иди и кажи то!

Један од њих оде.

- Луд си ти, Митре! Ми вршимо што морамо.

- Пси сте ви ка и онај коме служите!

- Платићеш главом. Сада овај што ће доћи, носи твоју судбину.

- Срамота што ви ка Црногорци радите са Црногорцем! Ни турски џелати нијесу нас опасивали врелим гвожђем - стењаше Митар, тешко и измучено дишући.

Уђе у ћелију перјаник.

- Ајде господару!

На страшне опеклине навукоше џелати кошуљу, џамадан и развезаше га. Митар од ужасних болова једва стајаше на ногама.

- Излази!

- Куда ћете са мном, људи, тако вам св. Петра? - завапи Митар.

- Идеш господару!

- Немам ја господара, браћо! Оно није господар!

- Завежи!

- Напријед!

Митар је полаганим корацима ишао господару. Ноћ је. На улицама ни живе душе. Корак му је ломан, старачки. Стиска зубе, шкргуће, јер га опеклине жегу, а спржени нокти боле.

У оџаклији га чекаша књаз.

- Јеси ли, Митре, жив?

- Валај јесам! - одговори Митар ужарених очију.

- Што си радио у Русији, издајниче?

- Ни да Бог, но сам Црногорац вјеран правди и чојству - тихо одговара Митар, смртно блијед од великили мука.

- И нећеш да кажеш зашто те Марко Касумовић слао у Русију?

- Нема, у нас Куча, Марка Касумовића! - оштро ће Митар.

- Има, има! нацери се књаз. - Ја сам Кучима дао Марка Касумовића.

- Вараш се, господару! - Нико не може Кучима наметнути што они неће.

- И могу! Нема више војводе Марка! - дрекну књаз.

- Има, господару! - простење Митар. - Има и увијек ће бити!

- Ко Касумовића зове војвода Марко, ударићу му двадесет и пет тољага!

- Немаш ти доста шума у Црној Гори, господару, да скрешеш толико тољага, јер сваки поштени Црногорац признаће војводи Марку Миљанову првјенство у чојству и јунаштву! Слаб си ти, господару, да рушиш Ловћен!

- Али нијесам да те смрвим, погани! Водите га!

Митар је, онако тешко рањен, одведен у Гувернадуровицу.

"НЕЧОЈСТВО ВАЉА САТРИЈЕТИ"

Медун покри први јесенски сумрак. Од Комова насрће прехладан вјетар. Војвода Марко прошетао Медуном и, на повратку кући, срете Неву. Она се враћала од другарице. Опазивши војводу проблиједи, а на образима јој процвјета дивна румен ђевојачкога стида. Очито се сјетила што је ономадне признала војводи о својој љубави према јуначком Арнауту. Војвода Марко, иако јој бјеше обећао да ће се умијешати у ствар, није ништа учинио, јер га свега заокупише озбиљни догађаји. Откако је пао у немилост, сваки његов корак дојављиван је Цетињу. Био је опкољен дошаптачима и ни један час није био сигуран за свој живот. У задње вријеме много га је забрињавао Ораовчев случај. Било му је јављено и мучење Митрово у Гувернадуровицу. Чувши да су га књажеви перјаници опасивали врелим гвожђем, цикнуо је и хтио полећети књазу на Цетиње, али га пријатељи зауставише.

- Нечојство ваља сатријети! - викао је и грчевито се машио револвера у силају.

- Немој у сусрет вуку!

- Не смије вук на Марка Миљанова!

- Нека, нека! Остани ти овђе код нас. Ти нама требаш, али њему више не.

Сусревши Неву, војвода ће као у неприлици:

- Како си, ђевојко?

- Здраво да си, војвода Марко! - тихо ће Нева и несвјесно стаде и поникне очима, као да чека укор за почињени гријех.

- Ђевојко, ону твоју свету тајну све до данас нијесам могао ни започети. Али нијесам

заборавио. Знаш, биће ту далекога и тешкога пута. Може бити и ријечи тешких и дебелих. Морам чекати на згодну уру. А јавља ли ти се што јунак?

Заћуташе.

Војвода Марко, као увијек, обучен у богато војводско одијело, тип правога витеза. Увијек тврд на плач, сузу и севдах, али проматрајући лијепу ђевојку како копни, вене и суши се годинама за избраником свога срца, сажали му се.

Размишљао је како би је утјешио и искупио своју витешку ријеч. Пред очима му никоше неботичне арнаутске планине. Послије смрти Леке, Рамова оца, освојио је велики углед руговски војвода Жуј Селман. Добро га је по- знавао, били су и побратими. Прије неколико година пошао је Жуј Селману, по савјету кнеза Николе, да придобије Арнауте за Црну Гору. Ту тешку мисију могао је обавити само он, јер је код свих Арнаута уживао велики углед. Том приликом дознао је да је Лекина жена била из католичке арбанаске куће и позната као најљепша ђевојка. И против воље својих родитеља, братства и племена, потурчила се. Овај њен корак стао је двадесет глава из Лекина братства, док не постигоше умир крви тешким даћама. У Марковој глави узвитлаше се озбиљне мисли. Да може, одмах би одјахао у Руговске Клисуре, старом побратиму Жуј Селману, и можда би мирним разговором могли одклонити све препреке да вјерна и чиста љубав буде награђена славом среће. А не би било лоше, да се Кучи и Арбанаси мало ороде и изравнају крваве трагове многобројних борба. Жуј Селман добро познаје Рама и његово братство и лако би наговорио његово племе да, без крви, пристане на везу између Куча и Арбанаса. Да није у немилости, лако би кренуо у Ругово, али, овако је тешко.

Војвода се трже. У његовој руци дрхтала је мала и њежна рука ђевојке. Подиже поглед. Нева је просузила.

- Престани са сузама! А задасте ли ријеч?

- Јесмо!

- А је ли ти отац код куће?

- Јест. Али - запрепашћено ђевојка погледа војводу - да ти нећеш нешто њему рећи?

- Хоћу, хоћу брзо!

Нева је знала да кучка ђевојка још није пребацила турску фередју преко лица и да би је Кучи убили да то учини. Хиљаде и хиљаде Куча погибе од климентских пушака и ножева, а она да пређе преко свега? Стога је већ изгубила наду да ће икада бити срећна. Да побјегне Раму? Срамота!

- Знаш, војводо, често се замисиим, чему то све води и онда видим и јасно ми је да из свега не може ништа бити. Моји неће никада пристати, а ни његови. Мени већ нема среће, ето, све ми је у мраку, а срце не да па не да мира. Да је у близини манастир, знам што бих учинила: нашла бих у молитви друга до смрти...

Тихо говораше ђевојка стојећи погружена пред војводом.

- Заборавила си да је Рамо очев побратим и да му је спасао живот. То су ствари које вежу људе на велика чојства, ђевојко!

- А хоћеш ли моћи, војводо, да ми помогнеш?

- Хоћу! - оштро ће војвода Марлто.

- Хвала ти! - ђевојка ће једва чујно као да цвјеће шапуће.

Крenуше. Пред њеном кућом стадоше.

- Добра ти срећа, војвода Марко! - кликне из дворишта Живко, Невин отац.

- Бог ти помога, Живко!

- Ће си, војводо, ено ти код куће гости!

- Гости?

- Два Арнаута дојахаше на крилатим атима.

Војвода Марко намршти јаке обрве. Није му то било по вољи. Кнеаз му је и онако стално приговарао да циља на Арнауте као своје будуће поданике, а сада му долазе јавно у кућу!

- А који су?

- Нијесам их позна!

- Да видимо. Због, Живко!

- Срећан пут, војводо!

У дворишту свога замка затече војвода Марко два оседлана коња. Један перјаник дотрчи му у сусрет.

- Дошла су два сеиза из Арбаније, војводо.

У соби нађе војвода два висока Арнаута. Одмах устадоше. Један, богато одјевен, јуначка држања, насмијешен ће:

- Здраво, војводо Мар Миљан!

- Рамо! - кликне војвода, искрено обрадован, и пружи му обадвије руке.

- Ја сам! Ово је мој друг, Рагиб Метин из Ругова. Жуј Селман дође му ка амиџа.

Војвода се рукује са Рагибом.

- Мене шаље Жуј Селман, војводо. Не шаље ти јазију, но имам да ти нешто од њега испоручим.

Рагиб бијаше сух, кошчат као изгладњели орао. Његов поглед пржио је, сјекао и обарао.

- Слушајте ме, пријатељи! Боље да је Жуј Селман поручио по некоме Кучу што хоће, него да ми ви овако јавно долазите. Али добро ми дошли! Знате, Цетиње ми пребацује да шарам са Арнаутима. Оно вас не жели виђети овђе! Чувајте се засједе књажевих људи!

- Нема пушкомет одавде, чета наших сакрила се у кланцу, а ту у близини, постависмо страже! - отворено ће Рагиб.

Војвода је госте обилно частио. Послије ручка, пошаље перјаника Живку Томићу да му дође Нева ради помоћи у кучи. Када је у ходнику чуо Невин глас, брзо изађе.

- Оди, Нево, да те најприје упознам са мусафирима - рече чудно благо.

Нева, љепше обучена, ступи у собу, паде првим пгледом на стасита Арнаута и скамени се. Лице јој прели бјелина.

Рамо устаде, насмијеши се и као у грчу остаде прикован.

- Познајете ли се? - јави се војвода Марко насмијаних очију. - Ово је, Рамо, Нева, цвијет из перивоја Живка Томића, твога побратима.

Нева ништа не рече. Мраморно се лице нагло зарумени.

- Здраво! - приступи Рамо ђевојци и пружи јој руку.

- Како си? - упита је и бљесну снијег здравих зуби.

- Хвала, добро!

- Ајде, Рагибе, да ти покажем оружницу! - позове војвода Рамова друга и изађу.

У соби остадоше Нева и Рамо.

- Је ли ти криво што сам доша? - потихо пита Рамо и сав урони у бистрину ведрих очију, дивно огледало ђевојачке душе.

Ђевојка се насмијеши. Како да јој буде криво? Готово је домладовала од чежње за њим, па како је неће усрећити његова близина?

- Дошао сам да те видим. Овај мој друг донио је војводи Марку неке поруке од Жуј Селмана, па му се ја придружио. Сад ми реци, Нево, би ли пошла за ме?

Нева протрну. Ово питање дошло је до њена уха крвавим путем.

- Зашто ме то питаш? Није до мене! Знадеш добро што се испријечило међу нама.

- Што се испријечило? Испријечило се да је твој отац спасао моју главу, а ја његову и да се побратисмо! - реско ће Рамо. - Зар ти то није доста.

Нева се замисли.

- Бојим се да то код нас није доста! - плахо ће.

- Нама је доста, а они нека раде што хоће!

Нева уздахне.

- Мој отац, рахметли Леко, био би и данас жив да нијесам бегенисао тебе.

- Знам! - шапну ђевојка.

- А твој отац био би под плочом, да није тебе!

- Знам - још тише шапну Нева.

- Зар то није доста?

Нева заниједи.

- Говори! - гласније ће јунак.

- За мене не треба ни то!

У то се поврати војвода Марко са Рагибом.

- Па хоће ли те ђевојка, јуначе? - упита војвода простодушно.

- Не знам, војводо, али ја је бегенишем!

- Ми, Кучи, досад смо се слабо крвно везали са Арнаутима и тешко дајемо закон за севдах. Него пођи ћемо твоме побратиму Живку, па ћемо виђет!

- А не би ли ти, војводо, први пошао до њега и проговорио како треба?

Војвода погледа Неву.

- Што велиш ти, ђевојко?

- Како ти мислиш, војводо, онако је најбоље! - тихо ће Нева.

- Не буди малодушна крај овакова јунака! - оштро избаци војвода Марко. - Ако ваша срца само једним дамаром ударају, само вас Господ Бог може раставити. Рахметли Леко - обрати се Раму - чини ми се, није узео Туркињу.

- Моја рахметли мајка није била Туркиња, него Арнаутка из племена Миридита и клањала се ришћанском Богу.

- Ето! - пљесне војвода длаком о длан. - Миридити су католици. Па је ли се она потурчила?

Рамо се уозбиљи. Његов друг наћули уши, суспрегне дах и наоштри очи.

- Казаћу истину! - полако ће Рамо. - Она је пред свијетом била турске вјере, али у срцу је носила свој закон. Отац је пустио да у кући под јастуком држи крст и бројаницу.

- Ето!

- Ја сам од ње научио све њене молитве. Али, војводо, ја слутим зло. Њен отац одбио је мога оца, када му је дошао да проговори за мене - снизи Рамо глас.

- Одонда се много тога промијенило, јуначе! Ко се прослави својим чојством, сав је частан и нема му замјерке. Чојство је на првом мјесту, а онда долази закон.

- Тако је, војводо, тако ти говориш, али други не! - јави се Рагиб.

- Наши Кучи... - пропусти Нева.

- Што ти знаш што Кучи мисле! - осорно је прекиде војвода Марко, невичан да ћевојка у озбиљним разговорима ма што изусти. - Ајде кући и кажи оцу да ћу доћи са гостом.

Нева сва устрепти. Погледа војводу и Рама, баци поглед на Рагиба - и у њој заигра свака жилица: Рагиб је буљио засјакталим очима, пуним пожуде. И бијес и мржња и разјарена мужјачка крв и распојасана бестија сијеваху у њима. Њу обузе страшна слутња.

- Страх ме, војводо! - шане.

- Од чега те стра? - све осорније иступаше војвода, пун немира и неке притајене срџбе.

- Па знаш...

- Престани! Од вас младих никада погаче крај толико брашна! Старији вук једним зубом вјештије може, него млади са свима. Него, ако ти баш нећеш, да се то питање ријеши у твоју корист, то је нешто друго!

- Немој тако, војводо! - цикне ћевојка, полети војводи, прихвати му руку и пољуби је. - Не мучи ме, тако ти Бога! Сва сам пуна бола!

- А како ти стојиш за Жуј Селманом, Рамо? - обрати се војвода младићу.

- Добро! зачуђен ће Рамо.

- Добро?

- Добро! Одувијек се пазимо и он ми долази као подаљи братственик.

Војвода Марко се испрси, укрути и као пркосно избаци у тишини:

- А како би било да се вратиш материној вјери?

Ово бјеше осјетљиво питање. О њега се смио заћести само најближи братственик или побратим. Мар Миљан, како га зваху по цијелој Арбанији, бјеше поштован као народни јунак. О њему по посијелима пјеваху уз гусле народни пјевачи. Његова мушка љепота тијела и душе освајаше сва срца, а ћевојке и Туркиње сањаху о њему као о недостижном витезу љепоте. Иако је посјекао много Арнаута, слављен је као надјунак и војвода чојства. О њему је Жуј Селман, понос арбанашке крви, говорио са пуно поштовања и јуначкога признања. Сручити кубуру у прса Мар- Миљанова као његова госта, значило би погазити образ Арнаута и сигурно погинути, ако не од кучке, а оно од братске руке.

Што мислиш, јуначе мој?

- Војводо, много ме питаш, а доша си ми и до образа!

- Ни да Бог! Мар Миљан чува свачији образ ка свој! - загрми војвода изненада. Као бура провали из њега грмљавиха гласа повријеђена јуначкога поноса.

Млади јунаци страшно се и опасно уозбиљише.

- Како ти смијеш у мојој кући и помислити да хоћу да дирам у твој образ, јуначе? - растолегне се собом војводин глас.

Рамо и Рагиб измијенише погледе, а војвода се осмјехну, брзо закорачи унатраг, спусти десницу на држак револвера у силају, и забоде поглед у младиће и продужи нешто мирније:

- Сваки је јунак мој брат. Крв јунаштва свуда је иста. Ти, ћетићу, јунак си, али непромишљено збориш. Не заборави да је образ кучке ћевојке свет ка образ Богомајке.

- Тако је! - једногласно потврде младићи.

- Ти олако узимаш своју работу. Ако си ти тврд на своме закону и ћевојка је, а и ми, Кучи, а нас, Куче, још нилцо не побиједи! - поносно, дивним трепетом узбуђености у гласу говораше војвода и са њега одсијеваше царска величина потпуна човјека.

- У моме племену, војводо, још нико не даде свој закон за ћевојку! - Рамо ће гласно. - Зар да ја то учиним?

- Говорио сам о закону твоје мајке. Иако се потурчила, сисала је хришћанску сису и твоја крв пуши се тамјаном наших кандила. Док ти већ имаш у жилама хришћанске крви, ћевојка нема турске.

- Не знам, војводо, зашто од мене тражиш да ја попуштам? - више тихо но гласно упита Рамо.

- Пази што ћу сада рећи! Твој севдах био је повод крвавих разрачунавања између Кућа и Арбанаса, између њена рода и твога рода. Ју-

наче, твој отац не би по- гинуо, а ни њена браћа, да ти око не запе за њу. Је ли тако?

- Јест, војводо! потврди Рамо и досјети се зашто је војвода питао како се пази за Жуј Селманом, јер у њих је народ узаконио да поглавица одобрава промјену закона и, у том случају, морају се сви покорити. Али он је био јединац и морао је сачувати очев закон, а поготово јер је отац ради њега изгубио главу.

- Тешка је то работа, јуначе, на што ти идеш! - нагласи војвода.

- А зашто Нева не би примила мој закон? - тврдо упита Рамо.

Сама помисао на ово питање Неви је душу гонила у подгрлац. Амаути су побили сву њену браћу, а зар она да не само узима Амаута, но још ступа у његов закон и посве се и заувијек одбије од рода, братства и племена. У дубини њене душе жарила се мајчиним млијеком узгојена мржња на турску вјеру. Она је бол несретне љубави проживљавала стрпљивошћу јуначке Црногорке, и сада да дирне у понос Куча? С друге стране ову женидбу подупире најбољи Црногорац и јунак, војвода Марко Миљанов. Што да учини?

- Но, ђевојко, што си ти смислила? - војвода ће.

Нева задршће, а онда свлада и јасно рече:

- Код мене, Рамо, неће ићи. Знам сигурно, а ја сам кучка ђевојка и ничега се не бојим. Ако си рачуна да ћу побјећи у Арнаутлук, рђаво си рачуна.

Рамо се узвиси, црте у лицу умраморе се и он сав порасте. Очи му се ражаре, као кад вјетар дуне у жеравицу.

- На мене остаде очев закон и ја га погазити нећу, па да ме и Жуј Селман на то н а говара! - рече као пркосно.

- Ако тако мислиш и осјечаш, добро збориш! - војвода ће.

- Онда су рачуни чисти! грлато избаци Рагиб и оштро устаде.

- Ја ћу говорити са Живком. Не зна се што ће он рећи. Нећу у прошевину, но да извидим како он мисли. Не ваља хитати у таквој работи. Можда ће испасти боље но што мислимо.

- Свршено је! Неће те ђевојка, па купи се! - викне Рагиб.

- Хоће ђевојка, али како сада ствари стоје не може се свршити! - брзо одговори војвода.

- Ја сам од Неве очекивао друкчији одговор! - тврђо и ледено насмијеши се Рамо.

- Јуначе, Нева је још боља него што ти мислиш! - кликне војвода удобровољен.

Млади јунаци спремаху се за одлазак.

- Па онда поздравите Жуј Селмана и поручите му како рекох! - озбиљно ће војвода.

- А како то све сада стоји, војводо? - Рамо ће.

- Како рекох! Говорићу са Живком. Тако хоће и ђевојка.

- А хоћеш ли баш и ти тако? - раздражен се Рамо обрати Неви.

- Хоћу! - Нева ће гледајући му отворено у очи.

- Онда због! - заврши Рамо.

* * *

"Глас Црногорца", службени орган књаза Николе, доносио је неколико мјесеца оштре чланке о успјешном отпору владе против елемената који у миран развитак Црне Горе уносе превратне идеје и хоће да поруше све тековине које храбра Црна Гора извојшти са мачем у руци. Онда уопште престаде писати о томе, иако је цијело Цетиње говорило о страхотама које Машо Врбица чини са хапшеницима у Гувернадуровици и поче своје ступце пунити о првом црногорском "Економском друштву", које треба да окупи око себе све Црногорце, да се подигне домаћа привреда. Иако је многима овај Врбичин занос за економска питања био неразумљив, људи из цијеле земље даваху новчане прилоге шаком и капом, само да се не замјере свемоћноме министру.

"ЗЛО ТИ РАДИШ, КУМЕ"

Томо Ораовац и даље је чамио у Гувернадуровици. Нико се не усуди да проговори ријеч за њега, да не падне под сумњу иако су готово сви били уз њега и одобравали његов поступак. Говорило се да је био у вези са војводом Марком Миљановим, али да у Марка не смије ни књаз дирнути.

Шетао тако једнога дана књаз преко цетињске пијаце. Сви га обилазе и дубоко му се клањају. Перјаници са свих страна оштро пазе да му се ко не примакне и науди. Наједном се на пијаци створи повисока жена и мушким кроком приђе књазу.

То је Марица Ораовац, мајка Томова.

- Господару, могу ли с тобом проговорит неколико ријечи?

- Можеш! - књаз ће крупним гласом и стаде.

- Кад је погинуо мој муж у Фундини, сам си дошао код моје куће и рекао: "Марице, буди без бриге, твој је муж витешки погинуо. Али ти нијеси без ранитеља и без бранитеља, док је жив твој поштени син Томо и ја". Сад чујем да је Томо против тебе и државе! Метнуо си га на муке. Не знам је ли жив или мртав. Ако је и жив и ако је радио против тебе, молим те, отвори ми врата тамнице, ја ћу да убијем својом руком сина издајника.

- Иди са мном у двор. Знаш ли, Марица, да смо кумови? Моја мајка крстила је твога сина Сава. Кума, тако ти Бога и светога Јована, пођи одмах код Тома у тамницу и закуни га твојом храном да се одрече ријечи које су одзвониле кроз сву Црну Гору. Нека на истом пазару јавно каже да је лага све што је река и ја ћу га наградит и биће међу прве Црногорце.

- Не шиљи ме тамо за такву работу! Кад би то учинио, он више не би мој син био.

- Иди и кажи му да ћу га сјутра мушкетати, - проусти књаз кроз стиснуте зубе и згрчи десну руку.

- То могу и хоћу!

На књажеву лицу појави се сотонски осмијех, а из Маричиних очију бљесну сјај одлучности.

Оде Марица у Гувернадуровицу. Исприча управитељу зашто је дошла.

- И баш ћеш да му кажеш?

- Чућеш!

У пратњи кабадахије Мишеље Видакова, пође Марица у синовљеву ћелију. Зазвечаше гвоздени кључеви. Застења брава, врата се отворише. Из полумрачне, влажне ћелије провали страшан задах. Марица застаде на прагу.

- Да кажем: "Помага ти Бог, сине!" - у оваквy кућу Бог не помаже! Знаш ли, сине, зашто сам дошла? Посла ме господар да ти кажем да хоће да те мушкета. Кумим те Богом и мојом храном и земљом у коју ћеш сјутра лећи, кажи ми јеси ли прав или крив?

- Прав сам ка од тебе рођен! Иди и кажи књазу Николи, ако је насљедник светога Петра, ја га чикам, ако може, да ми што учини! Тражио сам од њега само слободу и правду. Али он гази и једно и друго. Нека ме не плаши! Ја весело идем у смрт. Али тешко људским крвопијама!

- Тако, тако, већ никако! - прошапта Марица, остави без ријечи тамницу, похита у двор, дође књазу:

- Мој син је прав! - рикну као лавица. - Он ће умријет јуначком смрћу. Зло ти радиш, куме, платио од Бога и Светога Јована.

"НЕ ВАЉА ДАНАШЊЕ ВРИЈЕМЕ"

Позна јесен. Крцати амбари и кошари. Пије се вино ваганима и пућерицама. На кулу Мићуна Станојева сједница. Одмах до прозора сио и кроз дебели трешњевак затутумио Бајо Ибров са пуних осамдесет година. Прави Срђа Злопоглеђа. Космат као стари вук. Обрве му као два омета од млина. Поче:

- Ђецо, све се ово некако изопачило и испоганило! Код нас старих бјеше више и чојства и јунаштва. У четири ока да нико не зна, заимали смо људима по стотину талијера и они поштено враћали. А данас и сентенције и признанице и опет се лаже! Знам, душе ми, ка да је јуче било: Доша сиромах из Мартинића у Бјелопавлићима сердару Блажу Радовићу и замоли га да му позајми новаца ради куповице једнога вола. Сердар уведе сељака у своју собу из једне скрињице извади новац, преброји и предаде му. Сељак узме паре, преброји их, па рече:

- Сердаре, ево, да ти напишем признаницу на овај зајам.

- Да ну да поново пребројим те паре, јер ми се учиње да сам ти мање да! - рече сердар.

Сељак му уручи новац, сердар га прими, стрпа у џеп и рече:

- Е, мој брате, кад тебе није образ признаница, не дам ти ништа. Јер лијепо знам да ми никад ни довијека не би зајам вратио.

И није му ни паре дао.

Бајо Ибров сврши причу, подиже брдо бијеле вуне од обрва на грубо избраздано чело, у очима се распе кријес смијешка и одби дим из дуга чибука, а сједничари се погледаше и - насмијаше.

- Та ти ваља, Бајо! - кликне Иван Марков, плећат јунак, црна јака брка.

- Не ваља данашње вријеме. Ово што се данас ради по Црној Гори све је лупештина. Што наши министри покраду за једну годину,

доспјело би да се годину дана прехрани војска!

- Тако је!

- Истину збори Бајо!

Бајо Ибров Павићевић

- Е, а што ћеш? Књаз далеко, а Бог високо!

- А ко се усуди ударит на поганштину, гулиће му слеђа кајише ка Тому Ораовцу у Гувернадуровици.

- Па, свака сила за времена! - настави Бајо. - Чуја сам да је војвода Марко писа цару у Русију што се ту ради. Било је правде на сваком кораку док су у племенима владали племенски поглавари које је бирао народ. Али како књаз узе све у своје руке, пође све низбрдо. Нестаје правих војвода. Мало их је, оних правих косовских банова. Ено, умрије славни Миљан Вуковић, Новица Церовић ка да и није жив! Марко Миљанов, мјесто да заповиједа црногорском војском, живи на Медун и сади купус. Они Машо Врбица завиличио слободу Црногораца и ради што хоће. Оно што ваздан тражи паре за неко друштво, све је то пљачкашки марифетлук. Нешто се крије иза тога.

- Пази, Бајо, да зидови немају уши, јер би мога и ти осванут у Гувернадуровицу! - чуће се један.

- Боме, није се родио мајчин син који би смио Баја Иброва водит у тамницу! - намршти се старац. - Ја сам шездесет и пет година бранио слободу Црне Горе, па зар да сада слободна Црна Гора мене баца у тамницу? Валај неће!

- Не шали се, Бајо! Оде старо вријеме и остави ново бреме. Данас се не пита што си прије радио, но што данас радиш.

- Тешто, тешто, они нека тако питају, а када се тиче моје коже, ја друкчије питам! - Бајо ће и накоструши се.

Сердар Блажо Радовић

Све очи падоше на старца оријаша.

У њега бјеху брчине као руно од овна. Прав као дуб, а здрав као дреновина. Зубима би прегризао челик. Коса густа и бијела као груда снијега, увијек растресена и накострешена, као грива лава у трку. Гласина као грмљавина. А очи, иако дубоко упале, сијевају као у тигра кад хоће да зграби плијен. Није био месождер. И на највећој ичи спавао је го као од мајке рођен, на пустини, покривен струком или бијелим вуненим покровцем, бијељем. Преко шездесет година носио је пушку и био у свим бојевима. Тијело му је пуно зараслица од ножева, сабаља и олова, Насјекао се турских глава, видио гомиле лешева, видио јад зимских збјегова, јад страш-

них гаришта, похаре осветљивих Турака, а често је носио и побједничку заставу. Та силна старина ношаше у себи један вијек борбе и страдања Црне Горе и бијаше комад живе историје и комад најславнијега раздобља крвавих борба за ослободјење.

- Мој Бајо! Доживио си вријеме да се баца у тамницу за истиниту ријеч.

- Ја, валај, не! - одријече старац.

- Било је, Бајо, славних војвода и сердара који разбише нос о двор.

- Е, који то?

- Ето, сердар Јоле, ето, војвода Миљанов, има их колико хоћеш!

- Видим и ја да се просипа оно што ми сабрасмо. Али ја сам своје учинио, а ви како знате. Док су главари управљали народом добро је било. Прије смо гинули за слободу, а сада нас та слобода апси. Нека га! По камењарима цврче цријева од глади. Има по брдима безброј кућа које немају шаку скроба, а онамо на Цетиње господар, како сам чуја, чита војводама пјесме. Пи! - отпљуцне старац, подиже се и мрк оде.

"ПРЕТУЦИТЕ ПСА"

Мрачна је ноћ. Новембар 1882. У десет сати ноћу отворише се врата Гувернадуровице. Појављује се књажев кабадахија Мишеља Видаков и перјаници с пушкама о рамену.

- Излази, Томо! - јави се строги глас, храпав, оштар.

- Немојте ме ноћу убит, јер би био осрамочен књаз заувијек. Стријељајте ме дану на мегдану.

- Не галами!

Кренуше у двор. Ораовац је био озебао и окисао од снијега који је напао до више колъена. У оџаклији букти пламен у великој пећи. Сви ћуте. Послије неколико часака чује се топот чизама.

Појави се књаз на вратима: Здрав, румен, силан и бијесан. Стаде ђаволасто и охоло пред немоћним сужњем, подиже руку у вис, и, као да гром загрми, проговори:

"Небо нема без грома цијене,
У фукаре очи од сплачине."

- Је ли тако, Томо?

- Тако је, господару! Али твој велики стриц рекао је још једну, много већу, истину:

"Ал' тирјанству стати ногом за врат,
Довести га к познанију права,
То је дужност људска најсветија;
Коме закон лежи у топузу,
Трагови му смрде нечовјештвом!"

Књаз се лецну, букне у набухлим образима, очи му сијевнуше искрама бијеса, прискочи Тому, крвнички га зграби за брке и поче их чупати.

- Господару! Господару! - викаше Ораовац.

- Погани од погани! - трзаше књаз као махнит брковима.

- То је моје! - рикаше Ораовац, отимљући се. - Имаш топ, пушку, сабљу и коноп, па ме умори, како ти је драго. А не срамоти и не узимај образ у свом дому, да Бог да и у њ ударио небески гром!

Књаз одгурне Ораовца.

- Шпиро Матановићу! Узми перјанике и води овога гада од човјека, па га претуци код Влашке Цркве.

- То је твоја правда, господару! - викне Ораовац излазећи и премјери књаза презривим погледом који пржи, а уснице му се нацере на страшан смијех.

- Претуците пса! - рукну књаз.

У мрачну ноћ изведен је сужањ. Вјетар бије.

- Напријед! Немој бјежат, јер ћемо те прорешетат! - строго ће Матановић.

Уто заори успаваним улицама Цетиња Ораовчево грлато и језиво запомагање:

- Има ли Црногорца или Црногорке што не спава?

- Ћути!

- Преклињем Богом и Светијем Јованом да се каже сјутра народу да ме ноћас уби књаз Никола на правду Бога великога, и то мучки, без пресуде! - из свега гласа викаше Ораовац.

- Ударите поган! - викну Матановић.

Зачу се у мраку како кундаци перјаничких пушака падају по живом човјеку. Ораовац цикне, паде у снијег и закрвави. На уста и нос провали му крв.

- Дижи се!

Без даха, сав пребијен, Ораовац се ископа из снијега.

- Напријед!

- Полако, људи, има ли у вас душе?

- Напријед! - и груну мукли ударац.

Приближаваху се Влашкој Цркви. Дођоше спрам куће Шака Петровића, која је била

одмах до рускога посланства. Улицом јури студена струја.

- У помоооћ! - заурла Ораовац.

- Убићу те! - смрси кроз зубе Матановић и удари сужња ногом.

Пред кућом војводе Шака, Ораовац стаде и поново запомага.

На вратима се укаже војвода Шако Петровић и са револвером у руци:

- Ко то којевитеза? громко упита.

- Ја! Воде ме Влашкој Цркви да ме, по наредби књаза Николе, стријељају.

- Што се то ради? - иступи војвода пред Матановића.

Матановић прописно поздрави, а перјаници се укочише као ступови.

- Вршимо наредбу књажеву, војводо! - војнички одговори Матановић.

Војвода угледа Ораовца крвава и испремлаћена и - проблиједи.

- Матановићу! Узми овај мој револвер као биљегу. Пођи и кажи књазу да част моја и моје куће не допушта да се поштени синови Црне Горе, у глухо доба ноћи, премлаћују као пси, без пресуде. Реци му, ако овога човјека неће убити јавно, усред бијела дана, ако је крив, да ћу ја ноћас с њим заједно погинути.

Матановићу застаде срце од ужаса. Са војводом Шаком није се могло шалити. Ако га не послуша, значило је за њега сигурну погибију.

- Што смишљаш? - загрми војвода.

- Слушам! - покорно ће Матановић, врати се и одведе Ораовца натраг у Гувернадуровицу.

Војвода стајаше неко вријеме пред кућом гледајући за несрећним Ораовцем, па, кад се поврати кући, зачу глас:

- Господине војводо!

Он стаде.

- Ја сам, министар Јонин.

Војвода се разведри.

- Изволите мало до мене! Самовар ври, али, наравно, ако вам је по вољи.

Послије неколико часака сједио је војвода Шако Петровић код рускога посланика Јонина.

- Ја сам, господине војводо, случајно чуо све што се малочас одиграло. Ви знате да сам највећи пријатељ Црне Горе и књаза Николе. Својим ноћашњим дјелом, ви сте сачували част и образ Црне Горе коју Русија познаје кроз њено витештво. Кажите књазу да сваки његов корак прате заступници страних дворова. Ако се сазнаде што је ноћас хтио учинити, то ће га у очима европских владара заувијек осрамотит.

Војвода је нервозно слушао.

- Да, књаз је нешто нагао, али године ће већ смирити врелину крви.

- Бојим се, војводо, да ноћашњи испад није продукт крви. Ако овај случај јавим у Петроград, реакција може бити врло неугодна. Мени је много жао што сам врло ријетко свједок утјешних појава у вашем животу у посљедње вријеме. А вјерујте ми, господине војводо, да је Црна Гора својим беспримјерним херојством заслужила бољу судбину.

- Да, за овај је случај крив Машо Врбица. Књаз му све вјерује.

- Машо Врбица? - викне Јонин и устаде. - Машо Врбица је књажев злодух! Ја ћу му то отворено рећи. Тај необуздани тирјанин није књазу искрен и одан. Мени је познато да своје синове школује у Бечу, а не у Русији која га хљебом храни. А достављено ми је да је Машо Врбица аустријски агент.

Војвода се зграну и своје жарке црне очи забоде у говорника.

- Ви се чуђите томе, господине војводо? Зар ви ништа не опажете? Зар сте ви сви око књаза слијепи? Нико од вас не види да Машо лукаво води политику Цме Горе у аустријске воде. Моја, руска царевина, доста је јака, да јој таква политичка оријентација Црне Горе не може омести престиж у политици Балкана, али срамота је, ако најмања словенска слободна држава на Балкану води несловенску политику.

- Страшно! - несвјесно шапне војвода.

- Досад сам само проматрао, а сада ћу почети и говорит. Књаз заборавља да је Русија његов најјачи и једини подржалц.

- Добро ћете учињети ако му то све отворено кажете.

- У Европи се много говори о царистичком апсолутизму. Не знам, како би се назвала самовоља којом се влада над овим убогим, а тако витешким народом. Ноћашњи случај премашује дивљаштво самога Абдул Хамида. Што је на крају учинио тај младић, како се оно зове ...

- Томо Ораовац.

- Да, Томо Ораовац! Критиковао је зулум једнога аустријскога агента!

- Ах! - ухвати се војвода за главу.

- Књажево хладно држање према Београду дјело је Маша Врбице. У интересу је Аустрије, да Цетиње и Београд нијесу у свему сагласни. Дошао је час да књазу све у лице кажем. Поновно вам захваљујем на вашем мужевном кораку.

* * *

Свануо је наоблачен зимски дан. Под оловним небом стисла студен. У Локанди људи, у гомилама, шапућу. Претресају ноћашњи догађај, који се раширио муњевитом брзином. Падаху гласни узвици против Маша Врбице. Млађи и ратоборнији Црногорци осуђиваху абдулхамидовска обрачунавања са непоћудним противницима. Око десет сати прије подне хитао је преко пијаце војвода Шако Петровић у двор. Одмах је пуштен књазу. Код њега је затекао министра Јонина. Чим је војвода Шако приступио књазу и поклонио се, књаз прекину разговор са Јонином, смркне се и викне подераним раздраженим гласом:

- Ти браниш издајнике!

- Нијесам, господару, но праведнике. Ја сам синоћ спасао образ твој и Црне Горе. Немој ме плашити. Лако је надебљавати, но је тешко томе дебљању ћевап давати. Млађи си, необуздан и лаковјеран, па не знаш куда срљаш. Твоја круна, и моја је круна. Ја сам твој брат и твој слуга. Али ти вјерујеш пеливане и изметаче.

Књаз подиже руку; хтједе нешто рећи, али га претече министар Јонин.

- Синоћ сам био свједок страшнога призора! рече. - Таквих догађаја нема ни у Азији. Мени је тек синоћњи догађај отворио очи што се ради иза кулиса у вашој земљи. Желим, у вашем властитом интересу, да се оваква радња више никад не понови. Зар убити мучки човјека који је вјеран Русији и Црној Гори више но сви ваши Маше Врбице? Ви сте у Русији почели губити симпатије стога што имате пун ослонац на једнога јавнога аустријскога агента.

Књаз је ћутао, премишљао, дубоко уздисао и мијењао боју у лицу. Овакав оштар приједкор још није доживио. Да није био присутан војвода Шако, он би обећањима поправио што је покварио, али овај укор пред њим, примора га да нешто каже.

- Ја ћу ствар испитати - рече - и забранити сличне поступке.

Војвода Шако плане и згрчи руку.

- Господару! Окани се пеливанства! Ти си наредио Матановићу да ноћас убије Ораовца код Влашке Цркве, а не Машо Врбица! Он је пас, али ноћас га не би ни близу.

Књаз, изненађен, избуљи очи.

- Ето, видите! - јави се Јонин. - Тако говори цијело Цетиње. Молим вас, молим вас у интересу Црне Горе и вашем властитом, чувајте славу црногорскога витештва. Мој свијетли император биће врло срећан ако га извијестим да у Црној Гори влада склад између владара и народа.

Војвода Шако напусти двор, док је Јонин остао у разговору са књазом све до првога сумрака.

КРАЈ НЕПРАВДИ МАША ВРБИЦЕ

Главни школски надзорник Чутурило, учитељ насљедника Данила, нагло је напустио Црну Гору, јер је довео жену коју је волио и с којом се хтио вјенчати. Наређено му би да жену уклони, а он се уклони с њоме. Симо Матавуљ, дотадашњи наставник на цетињској гимназији, повратио се с пута. Одвео је четицу младих и одабраних црногорских кућића, њих седморо, и то четворицу у војну академију у Милану, као питомце италијанскога краља, а тројицу у полутрошку (demi-bourse) француске државе у париски лицеј Louis le Grand, гдје су учили и књаз Никола и војвода Божо Петровић.

Одмах је пошао да извијести књаза о свршеном послу. Књаз га је примио врло љубазно. Саслушавши кратак извјештај, књаз ће:

- Чуо си што се догодило са Чутурилом! Сад ћеш га ти замијенити у свему. Дакле, од данас, ти ћеш бити насљедников учитељ за српски језик и главни школски надзорник! Е, нека ти буде срећно и нека будем задовољан с тобом, посад као и досад!

У Цетињу се ових дана говорило о обнови краљевства у Србији у вези са доласком Абердаровим, о војводи Марку Миљанову, који је након дугога времена дошао на Цетиње да посјети своју кћерку Анђу, удату за Филипа Петровића, замјеника министра гра-

ђевина, о страшним самовољама и издајствима Маша Врбице. Преко дана улазили су у двор војводе и сенатори и врло озбиљно разговарали.

Тих неугодних дана упаде у разред у којем је предавао Симо Матавуљ, било је послије девет сати, перјаник и сав узрујан рече:

- Зове те господар, у Велики суд, ма одмах!

Матавуљ похита за перјаником, премишљајући што би то могло бити.

У скромној дворани Великога Суда затече необичан збор. Књаз је сједио за претсједничким столом и држао у руци неку књижицу. С обје му стране посједали министри, чланови Државнога савјета и Великога суда. Само војвода и министар унутрашњих дјела Машо Врбица не сједи, него стоји, и, зелен у лицу, укоченим погледом зури у ћошак. Са стране се поређали ађутанти, перјаници, официри, виши и мањи чиновници, трговци и сељаци који су дошли у суд.

Тишина која чека џелатов замах, владаше у дворани. Нико се не миче, свако гледа преда се, пун тешке озбиљности.

На то књаз, мирно и разговијетно, прочита неки члан из правилника "Економскога друштва" и поче га тумачити и разлагати, а то тумачење и разлагање садржавало је оптужбу друштвенога претсједника, војводе Маша Врбице. Свршивши тумачење, књаз се обрати збору:

- Је ли овако?

- Тако је, господару! - викну цио збор у један глас.

Војвода Машо ни да се макне, ни да оком трене, него стоји као камени кип.

Књаз пређе на други члан и објашњава га.

- Је ли овако? - обрати се збору.

- Тако је, господару! - груну збор.

Ова сједница била је јавна оптужба и јавно суђење војводи Врбици, али не као министру унутрашњих дјела ради његових многобројних злоупотреба којима се окривљаваше шапатом по читавој земљи, а јавно у новинама преко граница, него војводи Врбици као претсједнику "Економскога друштва", који је смислио и провео силну организацију у земљи, све под обликом привреднога смјера, а у суштини бунтовничку организацију.

Тако је књаз протумачио све чланке правилника, тражећи за свако своје тумачење потврду збора. Војвода Машо стајаше погружен и изгледаше као осуђеник који очекује смртну казну, а зна да му не би помогло ни правдање, ни мољење за милост.

Најпослије, књаз спусти правилник, куцну по њему и рече:

- Свршено је!

У дворани нико ни да дахне.

- Ето, чули сте зашто оптужујем војводу Врбицу. Дочуо сам ја још много штошта о војводину шарању са аустријским људима и о другим работама које нећу и не треба да овђе напомињем. То спада на другу страну.

Књаз устаде, часак поћута и завршри нешто гласније:

- Пошто је војвода Врбица изгубио моје повјерење, он, од данас, престаје бити министар унутрашњих дјела и не може бити више никакав мој чиновник. Као министра замијениће га војвода Божо.

Књаз заврши. Двораном завлада још већа тишина. Књаз крене. Ута се војвода Машо Врбица трже као иза сна, поклони се књазу и, пруживши му капу, запита глухим гласом:

- Хоћеш ли ми, господару, узети грб?

- Не, не, то ти остаје! - књаз ће.

Збор се разиђе тихо и озбиљно, а онда се по Цетињу распламти незапамћено одушевљење. У Локанди се разбијаху чаше и грунуше пјесме. Сви осјетише, да се завршило једно мучно раздобље црногорске неправде. "Не пуче уже, него се коњ притегну ка стожеру" - говораху стари борци. Истога дана разнесе жица догађај преко границе. Цетињске улице оживјеше као да Црну Гору изненади нова побједа. Перјаници пред двором, досад мрки и укрућени, насмијешени проматраху живу чаршију.

Пролазио преко пијаце Иво Врана. Опазише га из Локанде и отворише врата.

- Здраво Иво! викнуше.

- Здраво момчићи голобрчићи!

- Јеси ли чуо Иво, господар нас ослободи крвника?

Иво Врана стаде, промисли и загалами:

- Пустио господар пса са ланца, а пас провалио у торину и покла овце! Да га није пустио, остала би торина читава. Ко је крив?

У Локанди наста тајац.

- Говорите, момчићи голобрчићи, ко је кривац?

- Кривац ће сад да кидне! - викне глас из Локанде, и у тај час Иво Врана спази перја-

ника како жури према њему, скочи и као скакавац умакне.

У Локанди заори смијех, а онда се разлијегне из пуних мушких грла: "Онамо, 'намо!"

ОРАОВАЦ НА СЛОБОДИ

У мрачној ћелији у Гувернадуровици сједи у углу заогрнут старом гуњином сужањ. Не може да спава од студени. Завеслао мислима у прошле сунчане дане своје младости. Увјерен је да ће ових дана изгубити главу. Очекивао је сваке ноћи да ће завршити.

Зачује у ходнику кораке. - Готово је! - помисли. У брави зарежи кључ. Устаде, спреман да скупо даде русу главу. Врата се отворе. На прагу стоји Матановић са фењером у руци, а уз њега војвода Шако Петровић.

- Ајде, Ораовче, кући! Пуштен си на слободу! - свечано ће Матановић.

Сабласно блијед, дуге црне браде, са размршеним чуперцима нечешљане косе, усијаним зјенама, грчевито стискајући окрајак гуњине, буљаше у дошљаке. Не могаше схватити толико среће.

- Томо! Данас је Машо Врбица пао у немилост и отпуштен је из службе. Књаз је одредио да одмах будеш пуштен на слободу - рече војвода Шако и пружи руку.

Ораовац сав задрхта, коракну, рашири руке и тешким уздахом паде војводи Шаку на груди.

* * *

"Глас Црногорца" од 19. децембра 1882. бр. 52, донесе ову објаву:

"Њ. В. Књаз благоизволио је у четвртак 16. о. мј. отпустити из државне службе дојакошњег министра унутрашњих дјела г. В. М. Врбицу, а поставити на његово мјесто г. В. Божа Петровића за министра унутрашњих дјела."

Уводни чланак објашњавао је, да је та дјеломична измјена кабинета личне природе, "пошто Врбица није одговарао удијељеном му највишем повјерењу".

По књажеву налогу, Економско Друштво је растурено и улагачи су позвани да подигну своје улоге.

Српска штампа у Аустро-Угарској, која бјеше нешто слободнија, а нарочито штампа у краљевини Србији, одушевљено поздрави Врбичин пад, који је "завео државни брод у аустријске воде", и који је "кињио бјегунце устанике не давајући им потребно издржавање".

* * *

Роко Мишетић, лични лијечник књаза Николе, приредио је свечану вечеру у част ослобођења Тома Ораовца. Било је много званица, а међу првима војвода Шако Петровић. Овај гест смјелости у вријеме, када се у Цетињу пазило на сваку ријеч и дојављивао се књазу свачији корак, нарочито се свидио Роки Мишетићу, и он му је нарочито захвалио и нагласио да је његов примјер сличан примјерима старих Грка и Римљана.

Госпођа Мишетић поднијела је Ораовцу послужавник и на њему најраскошније црногорско одијело.

- Ја и мој Роко припремили смо били ово одијело, да ти га обучемо онога дана, кад будеш поведен на губилиште! - рече простодушно.

Дуго у ноћ падале су здравице, а послије неколико дана Мишетић је морао напустити Цетиње и склонити се у Дубровник. Испунило се, што је војвода Шако рекао Мишетићу:

- Књаз Никола је злопамтило и осветољубив, па ћете и ово испаштати.

Ораовац је пошао у Подгорицу. Сви га одушевљено дочекаше. И подгорички Турци честиташе му као народном борцу. Његова популарност преоте маха, и у Црној Гори бјеше његово име спомињано као име пађеника за народну слободу.

Јавно слављење Врбичина пада и Ораовчева ослобођења наликоваше, на махове, на пркосно истицање слободарских начела уперених против неуставне владавине у Црној Гори подупиране лукавом аустријском дипломатијом. У ствари је побједу славио руски посланик Јонин, који је оштром критиком онемогућио Врбицу. Али, упућени су знали да је књаз одиграо једну своју успјелу лукавштину: "Падом Врбичиним задовољио је Русији, а службеном објавом у 'Гласу Црногорца' наглашено је да је Врбица изгубио повјерење као претсједник Економскога друштва, а не као министар унутрашњих дјела и присталица оријентације према Аустрији". Тако је књаз стајао неопредијељен и даље се колебао: "Коме ће се привољети цар-

ству". Он је у души волио Аустрију и цар Фрању је обилним царским даровима доказивао своју велику наклоност према књазу. Врбица је био Азазел и сада је морао пошто-пото сачувати - status quo. Гласови, да ће усрећити Цму Гору широким демократским слободама загарантованим уставом, узнемирили су га, и он је на Нову Годину 1883. учинио крај разним наклапањима.

Као што је био обичај, о Новој години било је свечано честитање у двору. Долазили су војни главари, бригадири, командири, барјактари, архимандрити, митрополит, игумани, протопопи, војводе, племенски капетани, судије, поштански и телеграфски старјешине, стари одликовани ратници, професори и учитељи, хоџе и имами. Овога пута честитање је било нарочито свечано, јер је пад Маша Врбице, омражена апсолутисте, најављивао ново доба. У дивном витешком руху, окићени медаљама за храброст, долажаху у двор са високих брда стари ратници, потомци чувених народних старјешина и јунака, прави достојанственици који напомињаху древни појам о достојанству главарском, представници народне културе: мудрости, прави непобједиви орлови вилинских висина. Многи од ових старих јунака стали су на снагу када су још Црногорци живјели по старим уредбама, у племенском животу, па су се постепено прилагођавали државној централизацији, задржавши у новим приликама старе врлине: лични понос, искреност, понизност ни пред ким. Ових празника виђело се на окупу петнаест славних војвода: Од шест Петровића, књажевих рођака, само један, најстарији, Божо, имадијаше тај чин. Осим њега становаху на Цетињу војводе: Поп Илија Пламенац, Ђуро Матановић, Машо Врбица, Ђуро Церовић и Станко Радоњић. На цетињском пољу, у Бајицама, бјеше војвода Марко Драгов Мартиновић, књажев ујак. Дођоше и Петар Вукотић, војвода озринићки, таст књажев, Новица Церовић, војвода дробњачки, чувени јунак Мажуранићева спјева "Смрт Смаил-аге Ченгића", Машо Андров Ђуровић, црмнички, Лазар Сочица, пивски, Петар Филипов Вујовић, ријечки, Симо Поповић, гувернер улцињски. Марко Миљанов бијаше у немилости и не приближаваше се двору. Од гласовитих сердара, осване из ријечке нахије Саво Јовичевић. Највећи црногорски сердар, Јоле Пилетић, празниковаше у Србији, у Нишу, гдје живљаше све до своје смрти.

Књаз је, уочи Нове године, све честитаре обилно гостио, а у поноћи, загрували су топови, а књаз је устао са здравицом својим доглавницима и своме народу. У говору који су сви слушали стојећи, књаз је нагласио политику правде, љубав према Русији, љубав према свим дворовима, склонима црногорском народу и истакнуо потребу народнога просвјећивања и унапређивања народнне књижевности.

Новица Церовић

КЊИЖЕВНА ПОСИЈЕЛА

Послије Нове Године у двору су одржавана књижевна посијела. Врло уском кругу званица, књаз је читао и претресао своју драму "Балканска царица". Ту бијаху ађутанти: Павловић, Бакић и Симо Матавуљ.

Тих дана донесе "Глас Црногорца" проглас рускога цара Александра III да ће се крунисати у мају мјесецу у Москви, а у исто вријеме писаше новосадска "Застава", да "са Цетиња долази и сувише чудна вест" о вјеридби књаза Петра Карађорђевића са Зорком, најстаријом кћерком књаза Николе. "Глас Црногорца" увјераваше о лажним гласинама, али не-

дуго затим задарски "Српски лист" донесе вијест о свршеном чину. Ову вијест службени орган не оспораваше, али кругови у Цетињу наклапаху о свему и свачему. Књаз овоме учиње крај одласком на крунидбене свечаности у Москви. На Цетињу потече миран живот, а повратком књажевим усталаса се говоркање и политичко комешање. Нарочито постаде предметом разговора питање бокељских и херцеговачких ускока који су поднијели заједничку молбу да буду примљени у црногорско поданство и да им се подијели земља, стока и оруђе. Очекивало се, да ће им Русија дати помоћ у новцу, али од свега не би ништа!

Послије је свима било јасно књажево држање према ус- коцима: није се хтио замјерити своме добром пријатељу Фрањи Јосипу.

Уто задарски лист поче поново помињати вјеридбу на црногорском двору. Штавише, донесе вијест да ће књазу Карађорђевићу кумовати руски цар. Још не престадоше разговори о тој вијести, прочу се да ће књаз одмах послије свадбе походити султана Абдул Хамида у Цариграду. Ова вијест наиђе на одушевљење, јер свима бијаху додијали крвави погранични сукоби који, у посљедње вријеме, учесташе због неутврђених граница.

Ускоро изађе у дубровачком "Словинцу" књажева пјесма "Турчину", која велича турско јунаштво.

Пјесма почиње:

"Што те руже, лаве стари,
Источнога царе свијета?
Што те руже?... Да још није
Мог спрам тебе рода било,
Море твоје, силно море,
Уплашен би крст сплавило!
Борба страшна и велика
Настане ли изновице,
Задиме ли бојном маглом
Наша брда и равнице,
Кроз ту маглу засјају ли
Сабаља нам бистри зраци,
Бит ћемо се!... А потом се,
Ипак штоват ка јунаци!...

Ова пјесма изазва сензацију. Одмах је била преведена на француски и турски. Султан је био тако раздраган, да се књазу топло и срдачно захвалио. Политички кругови стајаху забезекнути пред овим изненадним испадом и сматраху првим гласом пријатељских односа са старим непријатељима. Аустријска штампа једнодушно цикну, упирући прстом у Црну Гору као опасност за мир на Балкану.

НИКАДА

Књажев ађутант, Блажо Петровић, свратио је на пролазу за Никшић, на Медун и, на чудо свих Куча, пошао је војводи Марку Миљанову. Чета перјаника на виловитим коњима обузе све душе тешком слутњом: Ухапсиће војводу Марка?! Без икаква позива, све мушко сјатило се око војводина замка, да га спасу ако га књажеви крвници одведу или ако му што нажао учине.

Војвода Марко насмијан дочека Блажа. Био је сигуран, да књаз не смије над њим извршити убиство. Изађе Блажу на сусрет.

- Помага ти Бог, војвода Марко!

- У добри час, Блажо!

Војвода уведе госта у собу и почасти ракијом.

Испише.

- А што тебе, Блажо, доведе на Медун?

- Чућеш! Путујем по књажевој наредби у Никшић. Имам наредбу да те обиђем, па овај...

- Нуто, нуто! Што ми поручује господар?

- Ето, да видим што радиш!

- Ето, научио сам читат и писат. Читам, радим и чекам час, када ће ме књаз склопљених руку молит и богорадит да му водим војску.

- Казачу ти право. Хоће књаз да зна што ти велиш за његов пут у Цариград.

- Ако баш хочеш да знадеш, то му је паметно. Само, ако сада не уреди границе и очува нашим пограничним људима сигурност, онда нека се чува. Сада је дошао час да се утврди сталан мир, иначе узалуд се крвисмо и напатисмо.

- То ће и бити, Марко. Књаз хоће послије тога да уреди администрацију и да подијели неке грађанске слободе.

- Не вјерујем то! - скочи војвода Марко. - Слобода значи смрт његову пашовању и зулуму.

- Не знам! Само књаз тако вели. Стога, буди на опрез и престани преко Ораовца роварити по народу. Књаз се стално колеба између Аустрије и Русије, а ти знаш да је превртљив, чудљив и неодлучан. Пази, ако му

поново панете шака, нећете више гледати сунце.

- То ми поручује књаз, али...

- Не, не, то ти ја кажем!

- Нека, нека! А ти кажи књазу да се војвода Марко Миљанов не боји ни једнога Петровића, и да је увијек радио право, и да је прав, а ако буде потреба, да ће, без његове дозволе, сазвати у Подгорици јавни збор и говорити истину.

- Немој тако, Марко!

- Моја је савјест чиста ка сунце!

- Знам, Марко!

- Књаз је мислио да ће Марку Миљанову пасти срце у гаће, када зачује што је стигло Ораовца. Али гаће Марка Миљанова ни пред ким се не тресу.

- То знаде, Марко, цијела Црна Гора! Него, мислим, да пустиш сада књаза да доврши што намјерава.

- Ништа ја не радим, Блажо, што је на штету народу. Нека само књаз мене остави на миру! Оно што је радио са Митром Петровим Поповићем, надмашило је турско бестијање. Зар Црногорац да Црногорца опасује врелим гвожђем? Ако књаз још једном тако шта учини, реци му да ћу ја доћи на Цетиње и да ћу му сасут кубуру у прса усред двора.

- Марко, забога?!

- То му реци! - викну Марко.

- Најбоље би било, Марко, да се ви двојица помирите.

- Никада!

- Слушај ме, Марко! И државе на крају изгладе велике неспоразуме, па што не би и ви двојица? То би у цијелој Црној Гори повољно одјекнуло. Наши непријатељи радују се вашој свађи.

Разиђоше се - и не руковаше!

ПОСЉЕДЊЕ ЗБОГОМ

Мјесец дана послије Ораовчева доласка у Подгорицу, његово имање је продано, а њега су људи блиски двору наговарали да се што прије склони из Црне Горе. Ораовац је то отклањао.

- Да бих камење глодао и траву пасао, нећу од страха остављати свој родни камен! - говорио је.

Ово питање је и даље расправљано.

Управник града Цетиња, Томаш Вукотић, позвао је Ораовца.

- Слушај, Ораовче. Ти баш скачеш у зло. Опет лајеш којешта по народу. Све је то јављено господару и не можеш ништа порицат. Мало прије зва ме је и заповиједио: "Позови Тома Ораовца и реци му да обојица не можемо живјет у Црну Гору. Један од нас двојице треба одмах да иде, па он нека оцијени који треба да иде!" Ето, то ми рече господар. А што ти на то кажеш?

- Ја кажем, нека онда иде књаз! Њега и онако нико не мари у Црној Гори. Проиграо је народно повјерење.

- Не даш се ти уразумит, Томо! Страдаћеш. Ако те господар још једанпут шчепа, валај нећеш извући читаву главу, па да су ти кумови сви небески свеци!

Ораовац неколико часака размишљаше.

- Упитајте књаза, хоће ли ме примити да му речем посљедње збогом.

Истога дана Ораовац је ушао у двор и пуштен је у оџаклију. У соби су били књаз, војвода Петар Вукотић и војвода Гавро Вуковић. Књаз је био код прозора, окренутих леђа. Тихо је звиждао. Војвода Петар сједи и пуши на чибук! До врата стајао је перјаник.

Прошао је један час, два, пет, десет, а Ораовца нико ни да погледа. Књаз окрене главу, па ће преко рамена:

- Прерано си доша.

- Кад си наредио!

- Шта ћеш?

- Да ти кажем збогом заувијек.

- Што мислиш ти, војвода Петре, за овога Ораовца?

Војвода погледа Ораовца и одмјери га од главе до пете.

- Јади га знали, ето диже сву Црну Гору у манити вјетар!

- Јест, јест, хоће он да од гладнога, босога, голога и бандоглавога Црногорца, направи Француза и Енглеза! Крив си, Томо, ка црни Ђаво!

- Дајте ми једнога поштенога и умнога Црногорца који ће ме прогласити кривим, па сте на вријеме да ми одрубите главу.

- Је ли крив, војвода Гавро, тако ти мога хљеба?

- Јест, господару, тако ми твога хљеба и светога Петра цетињскога! И нема једнога владара под капом небеском, који Тома не би објесио, до тебе јединога.

- Ето, виђи, Томо, што вели један научен Црногорац, који је твој велики пријатељ.

Ораовац се намршти.

- Тешко тебе, господару, са таквим доглавницима! Како можеш тако говорити, несине славнога витеза Миљана Вукова? А зар ми нијеси сам у овој истој кући рекао да сам невин прогоњен зато што по правди радим? Тешко ти, господару, са оваквим дволичницима!

Петар Вукотић сврће симсију са чибука и загна се пут Ораовца.

- А дану мучи! Е, тако ми Бога и светога Петра, замало ме држи да ти не ударим педесет чибука по рптеници.

- Ја сам се против чизмаша и чибукаша и борио, па удри, ако ти петља стиска.

- Нека те, ја сам господар! А сада - оштро ће књаз - подај петама вјетра, јер нећу да те више видим у моју земљу.

Други дан пошао је Ораовац министру унутрашњих дјела, слободоумном Станку Радоњићу, да му, по књажевој наредби, даде пасош. Радоњић му уручи већ спремљени путни лист.

- Иди, Ораовче, срећан ти пут, и не заборави да је књаз Никола непоправљив човјек. Док њега траје, Црној Гори је мркло. Ти знаш коју сам муку имао да одвратим књаза, да не шаље ноћно Црногорце да упадају у Србију и насилно збаце са пријестола краља Милана. Због тога доброчинства, мене би књаз, кад би смио, објесио.

Исте вечери била је страховита бура. Укрштавале се муње и громови. Тек се млади изгнаник Томо Ораовац опростио с расплаканом мајком и с пријатељима, у непосредној близини његове куће удари гром у државну барутану. Наста страховита експлозија.

- Бог кара господара, што прогони праве људе по туђем свијету - говораху шапатом напреднији Црногорци, а извјесни потрчаше као манити у двор, мислећи да је гром ударио у Ораовчеву кућу.

- Господару, удари гром у кућу Тома Ораовца и уби га!

Осаљено књажево лице разблажи се.

- Ето, видите, Црногоци, да и сам Бог убија људе које ја гоним!

Уто се јави књагиња Милена:

- Варају те, господару, није гром ударио у кућу Ораовчеву, него у твоју оружницу!

Књаз се угризе за усницу.

СИЖЕ ЗА ЈЕДНУ ПРИЧИЦУ

Симо Матавуљ пошао је изјутра на свој посао у Биљарду, и на проласку видио књаза гдје сједи на тераси пред двором, сам самцат, што није бивало обично. Матавуљ га поздрави.

- Стани, Крајишниче! Оди амо!

Матавуљ послуша.

- Ти бараташ пером. Ево ћу ти дати сиже за једну причицу, а ти ћеш тај сиже обрадити и искитити како најбоље умијеш! Хоћеш ли?

- Хоћу, господару!

- Дакле чуј!... Година је 1464, уочи Никољдана. Догађа се на граду Ободу, ђе се од поплаве турске склонио Иван Црнојевић, господар Зете, напустивши своју пријестоницу Жабљак. Никољдан је крсно име Црнојевића, те по старом обичају, још уочи Свеца, очекује своје званице, велике и мале властеле, који су сви листом пребјегли у ове горње крајеве. Око вечерње, почеше долазити гости са разнијех страна. По обичају, долазе пред господарев двор и просјаци и богаљи. Слуге дочекују свакога, како коме пристоји, а сиротињу одводе у посебну зграду. Међу јадницима наиђоше и два млада слијепца које слуге одведоше ђе им је мјесто.

Један од тих слијепаца рећи ће:

- Е, да зна господар Иван ко смо ми, не би нас овамо издвајао, него би нас посадио баш до себе!

То слуге јавише господару прије но што гозба поче, а он заповиједи да му доведу та два млада слијепца, па се с њима затвори у једну малу одају. Послије подуљега времена, он изађе врло узрујан, водећи два слијепа младића за руке, и уђе с њима у велику дворану, ђе сва властела бјеше на окупу, па, на њихово веље чудо и незадовољство, посади до себе у зачеље оба слијепца. А кад би вријеме здравици, Иван устаде и објави господи да су ти слијепи младићи, Стеван и Гргур, синови Ђурђа Смедеревца, које је коварни султан Мурат II, зет њихов, ослијепио, и које је, ето, судбина довела под његов кров...

Господа пролише сузе, а у жалости се и обрдоваше, што су се први српски кољеновићи склонили у Зету. А сјутрадан, за ручком, објави Иван да хоће да озети деспотовића Стевана, те му даје за жену своју кћер Марију. Али Марија врисне и рече да неће да буде

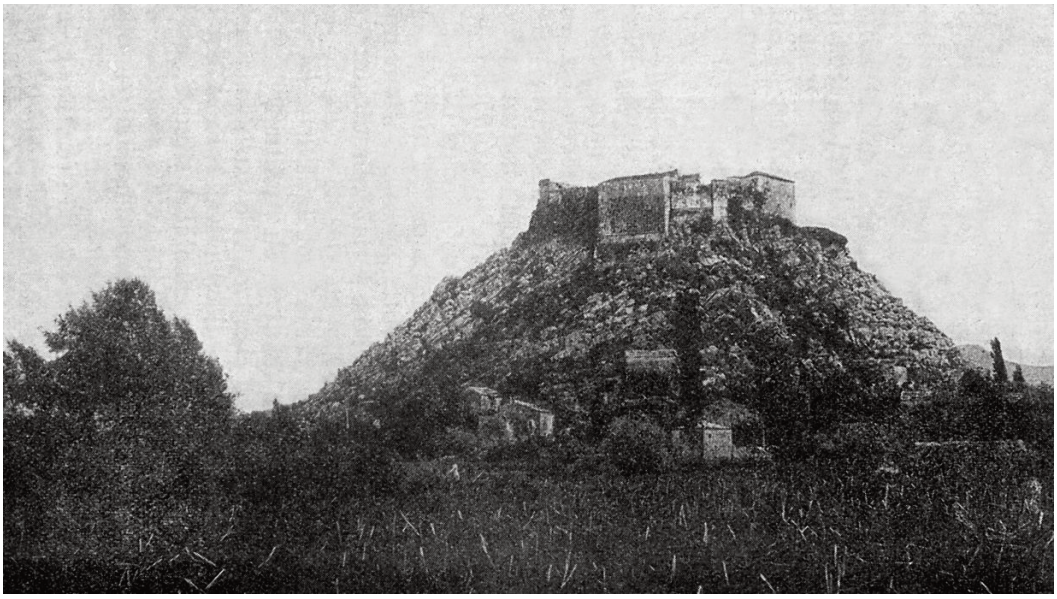

Жабљак - престоница Црнојевића

слијепчева жена! На то Ангелина, Иванова синовица, кћи храброга Ђорђа Арванита, приступи понизно стрицу и рече:

- Господару, кад Марија неће, хоћу ја да сачувам племенити сој деспотовића!

Стриц просузи и са властелом је благословио најљепшим благословима.

- Да Бог да се посветила и спомен твој довијека био свет у народу српском!

Тај се благослов и обистинио. Ангелина роди слијепоме мужу деспотовиће: Јована и Максима. При крају живота закалуђери се, а по смрти, почину у својој задужбини Крушедолу и народ је призна као угодницу Божју, и прозва је Мајком Ангелином. Српска црква слави њену успомену 30. јула.

Ето, то је углавном! Јеси ли утувио?

- Није тешко, господару.

- Е, сад иди, обради како најбоље умијеш. Наравно, ту треба описа и дијалога, да не буде сувопарно. Јово Павловић мисли да ти имаш некога дара за новеле, сад да видимо! За колико би времена могао написати то?

- Мислим да бих могао до ноћи, да немам посла у школи.

- Ја те ослобађам од свакога посла данас. Сјутра, у ово доба, донеси ми причу, да је прочитам.

Сјутрадан затече Матавуљ књаза на истом мјесту и - сама. Већ поиздалека викне књаз, обрадован:

- Јеси ли, Крајишниче?

- Јесам, господару.

- Нуто, читај! Али, чекај, ја ћу да читам.

И књаз узе да чита пажљиво, врло пажљиво, и неколико пута узвикну: "Није лоше!" Свршивши рече: "Одлично!".

- Збиља имаш дара за ову врсту работе! А стихове, јеси ли кад покушао да пишеш стихове?

- Јесам, господару, али канда не иде! - одговори Матавуљ насмијан.

- Е, па његуј оно што ти иде од срца. Ће би на свијету могао наћи благодарнијега земљишта за причање, него што је Црна Гора! Она чека свога приповиједача. Ја ти могу дати предмета, ако сам нијеси прибрао; а и за штампање, ако би саставио књигу, не мисли!... А сад, тој твојој првој причи додај још неколико ријечи на крају, ево ово: "Зато ће вјенчање њене свјетлости књагињице Зорке са његовом свјетлошћу кнезом Петром Карађорђевићем бити на дан Мајке Ангелине, 30. јула".

Матавуљ се изненади и збуни за тренутак, а онда се прибра.

- Да Бог да срећно, господару!

- Однеси то Јову, нека прочита па нека да у штампарију за "Глас Црногорца". То ће доћи на прво мјесто, као уводни чланак.

Матавуљ се опрости.

- Тако, тако, Крајишниче, работај тако даље и ваљаће ти - књаз ће за Матавуљом, који је одмах пошао Јову Павловићу, уреднику.

Јово се запрепасти.

- Што је то?

- Рукопис за уводни чланак "Гласа", по господаревој наредби.

- Ваш рукопис?

- Јест! Има и иначе што-шта мога у томе "чланку".

- Како то?

- Прочитајте све и "каз'ће ти се само".

Павловић пажљиво прочита неколико редака, па викне:

- Дођавола, та ово је нека прича!

- И још како лијепа! Господару се веома свиђела! Моја прва прича!

- Па зар прича као уводни чланак?

- На сваки начин! Наредба је јасна и одлучна!

Павловић настави са читањем хукћући, пратећи читање свакојаким нервозним покретима: час би се осмјехнуо, час дизао обрве. Одједном, прије него је дочитао, прсне у смијех.

- Е, нека буде и то! Свакојаких је чуда било у нашем "Гласу", па нека једном дође и некаква легенда на првом мјесту!... Та, забога, ово је за листак, а не за...

- Читајте, драги господине Јово, прочитајте све, па ћемо се о томе поразговарати.

Павловић мирно прочита цио "састављак" и постаде сјетан.

На то Матавуљ исприча како је до ове приче дошло.

Павловић саслуша и рече:

- Али, забога, оставимо на страну све друго, али, али... зар ви не видите какова је увреда у овој алегорији за добросрећнога зета? Та то је страшно! Нашто то? Сувише је јасно! Два брата, два слијепца, а баш долазе два брата, Петар и Ђорђије!... Па онда и та Марија што неће да пође за слијепца, а она друга, која се сама нуди, све то изазваће неугодне коментаре, јер се већ шапуће да се најприје мислило удати Олгу за Петра!

- Коју Олгу? - безазлено упита Матавуљ.

- Олгу, кћер књаза Данила, што погибе у Котору, а која с матером сада живи у Млецима.

- Ја се ништа не разумијем у ове ваше црногорске подвале! Ако мислите да ту треба нешто измијенити, бујрум, ено вам двор, а у двору књаз.

- Е, тако будаласт нисам ни ја, господине Симо Матавуљу! Уосталом, ако је књаз одобрио ову перфидију у причи, мени је право.

Прича је штампана потпуно онаква какова бијаше у рукопису истога дана, када стигоше женик и ђевер. Многи примијетише смисао приче и ћуташе, али професор Илија Беара бијеснио је, шкрипао зубима и спуштао с небеса сву вишњу хијерархију. Он бјеше искрени обожаватељ унука црнога Ђорђа.

Стигао је и замјеник цара кума, кнез Долгоруки. Свадба је била свечана и живописна. Уз војску и главаре дођоше и сви књажеви сродници, мушко и женско, из седам старих племена и из Брда.

У исто вријеме допловила је у Котор султанова јахта, која је имала одвести књаза у Цариград. Одмах послије свадбе младенци отпутоваше у Италију, а неколико дана касније пође књаз у Цариград у пратњи министра војнога и министра извањских послова.

Свадба и књажев пут у Цариград живо коментираше сви европски листови. Сви српски листови у Аустро-Угарској без коментара прештампаше Матавуљеву причу у "Гласу Црногорца", а задарски "Српски Лист" донио је причу, надодавши да ће се политички свијет чудити када види у каквом се облику пишу на Цетињу политички чланци, и да ће добро размислити када схвати "политичку прозу у тој поезији".

Београдско "Видело" донијело је опширан извјештај о свадби нагласивши да је исти дан, када је на Цетињу била свадба, краљевић Александар произведен за каплара у српској војсци.

КОД СУЛТАНА

Из Цариграда стигоше гласови о сјајном дочеку. На пазарни дан скупили се под Бријестом Црногорци, да чују како се господар проводи у Цариграду, који по вјековном причању народа, бијаше пун злата, мрамора и бајне источњачке красоте.

- Господар сигурно спава у златном кревету! - рећи ће Јован Мартинов из Пипера, као тркља висок и сух брђанин нахерене капе на глави.

- То је најмање, него да нам је само виђет султанову софру коју приреди у част господареву. Када сам работао у Цариград, чуја сам да султану носе ручак у златним чинијама. Насред велике собе бисерних зидова прска шарени слап око зелених грана, на којима цвркућу птице, а у води љескају се златне рибице! - надода други.

- Боже мој, 'оће ли султан показати господару и харем? - један ће младић.

- Их!

- Валај, канда неће. Има у њему и наших јада.

- Како?

- Браћо, зар сте заборавили да су нам Турци водили ђевојке у султанов харем? Што ми знамо колико наших ђевојака грије султанове свилене душеке!

- Ех, сакриће ефендија наше ђевојке пред господаром!

- Зар немате паметнијега разговора, беспосличари! - дрекну крупан глас капетана Пека Павловића, крупне људине хајдучки засуканих бркова.

Скуп се насмије и разиђе.

* * *

На повратку из Цариграда, књаза су у Котору дочекали војводе, сердари, чета перјаника. Књаз је донио товар турских одличја намијењених официрима и чиновницима. Највећа одличја даровао је књаз јунацима који су посјекли највише турских глава!

Тек се Цетиње смирило након бучнога књажева повратка, прасну бомба сензације: омражени аустријски посланик, барун Темел, премјештен је у Београд. Чим се прочуло за његово премјештење, по књажевој наредби аустријско посланство чувала су четири перјаника, јер у Локанди на уобичајеном свакдањем скупу падоше приједлози да се тајном сплеткару приреди мачја дерњава. Темелово премјештење у Београд бијаше аустријска демонстрација против књажеве дволичности и колебања између Беча и Петрограда. Ово премјештење изазва и друго премјештење: руски посланик Јонин опозван је, а наслиједио га је Којандер и тако наступи нов однос у лукавом двобоју између Аустрије и Русије.

Политички положај Црне Горе на Балкану постајаше све живљи и занимљивији. Старе и примитивне методе црногорске дипломатије дођоше у тешка искушења. Без школоване интелигенције Црна Гора не могаше се успјешно користити погодним приликама за свој престиж, и замашан посао дипломатије обављаше лично књаз. Културно далеко иза свих држава у Европи, Црна Гора одаваше у то вријеме глас о своме постојању искључиво великим успјесима прошлих ратова.

ДРУГИ ДИО

ЈОВАН ПОПОВИЋ ЛИПОВАЦ

Пред двором, на Цетињу, стајаше гомила народа. У двор је ушао непознат гост у богатом руху, сав окићен ордењем.

- Како ли се зове ови јунак? - питаше свијет.

- Није он наш!

- Како није када нашки говори.

- Ма не говори, него руски.

- Иво Станков разговарао је с њим у Локанди нашки!

- Црногорац је!

Просу се Цетињем вијест да је дошао најљепши, најкитњастији Црногорац. Аустромађарски листови, кад чуше да је Јован Поповић Липовац стигао на Цетиње, осуше на њега ватру и назваше га пустоловом и шпијуном сваке власти која га плаћа. "Глас Црногорца" је донио у његову одбрану ово:

"Из вјерна источника знамо да је Липовац у све ратове био командир чете 'Изгубљене дјеце'. Под Авлијар први се попео и посјекао турскога команданта, зашто је добио крст Светога Ђорђија 4. реда. На Девебојни, 1878. отео је осам топова и заробио све топнике, зашто је добио крст Св. Ђорђија 1. степена, број 14, којега не носи ниједан официр у милијун руске армаде. У Азији, у вријеме штурма Тео-Теке, показао је такве услуге, да је добио орден Светога Владимира; осим тога и другијех десет ордена; добио је од Цара на дар богати спахилук у Криму и дослужио је личним заслугама у двадесет седмој години чин капетана. У погледу свега овога Њ. В. примило је Липовца као Црногорца и поста-

вило га својим ађутантом, и сад се налази на Цетињу, далеко од мисли занимати се са четништвом".

Липовац је био родом из Грађана, син једнога од оних црногорских исељеника, који побјегоше са Ђорђијом и осталим Петровићима, за вријеме књаза Данила. Дјетињство је провео у Котору, Задру и Загребу. Из Загреба је отишао у Београд и ту довршио гимназију. Одатле је отишао у Петроград на универзитет, гдје га затече српски устанак, те отиде у Херцеговину. Одатле се врати у Русију и ступи у војску као добровољац. Када се, са доласком новога рускога посланика, раширила по Црној Гори вијест да ће бити рата, и да ће се Црна Гора раширити и добити достојнију пријестоницу, Липовац са оружаном четом Црногораца и са бременењем оружја упаде из Бугарске у Србију и стиже босанској граници да дигне буну. Али га српска власт ухвати и запријечи тежак међународни заплет. Послије неколико седмица, пуштен је на слободу, и преко Италије стиже у Бар, а одатле на Цетиње. Он бјеше жива сензација. Носаше товар ордена, а прочуло се да има имање у Русији, и то га је највише уздигло у очима земљака, јер од "празнова" који се врати из свијета, без пуних џепова, горега човјека нема!

Књаз је заволио Липовца, јер се битно разликовао од својих племеника. Без устезања је књазу хумористички причао своје бурне доживљаје подсмијевајући се себи и другима. Није се ни вељао, ни небесио, а ипак се видјело да има у себи прирођено јуначко достојанство. Књаз је одмах угледао у Липовца отворену главу и повјерио му своје књижевне планове и позивао га на књижевна посијела на којима је читао "Балканску царицу".

ДУКА ОД МЕДУНА

Политички живот замрије, књижевни заокупи све што је писмено. У то вријеме изашао је познат Даудетов роман "Tartarin de Tarascon" са мотом: "У Француској је свако помало Тартарен". Ударио је, дакле, на слабости својих земљака. Културни кругови на Цетињу набавише ову књигу, јер у њој Даудет овјековјечи својим мајсторским пером црногорскога пустолова широких размјера у особи "prince Gregori de Montenegro", познатога у Црној Гори под именом "Дука од Медуна". Даудет приказиваше Дуку у Алжиру у часу када је ухваћен као варалица у картању и када се несрећни Тартарен спријатељи с њим. Али када Дука опљачка Тартарена и остави га усред пустиње, Тартарен се досјети да је тај човјек већ одлежао неколико мјесеци ради варања, и то баш у Тараскону!

Роман је у Паризу доживио књижевну сензацију, разграбљен у најкраће вријеме у неколико издања и тако популаризирао црногорскога пустолова по цијелој Европи. Књаза је ово прекомјерно узбудило, па и његову дјецу и цио круг око њега.

- Никоговић нас осрамоти! - рече књаз.

- Стотину тољага ваљало би ударити поганском сину! - рече војвода Петар Вукотић, таст књажев.

И књагињица Милица много се узрујала и с горчином је рекла:

- Зар господин Даудет није могао из наше земље што љепше изабрати, него јединога пустолова који се међу нама родио?

Иако је Дука од Медуна своје пустоловине и мајсторије извршивао у иностранству, био је Цетињу добро познат. Када га Даудет овјековјечио на срамоту јуначке Црне Горе, црногорске власти није требало питати што ће да раде ако им допане шака.

Дука од Медуна био је родом из Бјелопавлића, одакле је као младић одлутао у свијет, по свој прилици најприје у Србију, гдје је имао исељене родбине. У Србији је нешто учио, па се одатле, склон нераду и скитању, упутио у пустоловине. И врло млад је обишао Италију, Француску, Њемачку и Грчку, приказујући се владама и појединцима као црногорски принц и насљедник пријестола. Ако се уважи да онда Црна Гора није била призната као држава и да се о њој у Европи мало знало, и да је Дукин задатак био само "проучавање" модерних установа и тражење "зајма", онда није чудо што је пустоловина дуго трајала. Посљедњу превару извршио је у Риму, када је опљачкао једнога каноника, увјеравајући га да је хришћански устанак у Турској спреман, и да је он, Дука, пуномоћник свих тајних одбора. Одатле је умакнуо у Боку. Ту су га власти почеле сумњиво гледати, и он се повуче у Херцеговину.

Овдје је одмах упао у очи. Једне вечери уђе у гостионицу Коњевића човјек средњега раста, кошчат, кратке црне браде, кривих коња-

ничких ногу, носећи гарибалдинску црвену кошуљу, шарени турски трамболос око паса, а остало нешто црногорско, нешто "лацманско". За њим уђе млад, снажан Црногорац разбојничкога изгледа, и тај брзо одмаче столицу, па је намјести под шареним дошљаком, а онда прекрсти руке, стаде иза њега, као што то раде конзулски кавази на Истоку.

У гостионици вечераху чиновници и знатнији херцеговачки бјегунци, новинари, црногорски добровољци, руски и италијански - сва она мјешавина која се појављује у важним граничним центрима.

Сви са пажњом проматраху чуднога дошљака. Он се не обазираше на радознали свијет. Изабра себи јело и окрену се слуги:

- Узми вечеру!

Каваз се смјерно поклони, сједе за други сто, па, држећи се за револвер, укочи поглед на господареву шију.

У гостионици се људи тихо смијаху овој комедији.

Наједном се чудак окрену неком човјеку, који је био задубљен у мислима, и запита га француски:

- Опростите! Јесте чи ви гроф Монтеверде?

Човјек се изненади.

- Ја сам Монтеверде новинар, а не гроф! А ко сте ви?

- Ја сам Дука од Медуна, писар војводе Богдана Зимоњића!

- Ја ипак тврдим да сте ви гроф, и знам да сте руски пуковник на расположењу, а сада дописник.

- Ја вам опет кажем да ја нијесам никакав гроф. Ја имам пасош.

- То не чини ништа! Ја сам некада био Дука, принц, гроф, све што хоћете и за све сам имао документе.

- То вам вјерујем, и по томе судим што сте! Али што ви заправо хоћете? - нестрпљиво ће новинар.

- Хоћу сатисфакцију! - дрекну Дука и устаде. Каваз такође скочи и повуче иза паса револвер.

- Хоћу сатисфакцију зато што сте увриједили мога војводу, што сте у своме листу написали да је поп Богдан обичан мужик, и да има бујну и прљаву браду.

Наста натезање, док Монтеверде не улучи згодан час и умакну.

Црногорске власти, дочувши да Дука од Медуна борави у Херцег Новом, вјешто га домаме на Цетиње и одмах затворе.

Када јавише књазу да је птичица у кавезу, он се много обрадова.

- Под закон с варалицом што нас обрука пред свијетом!

Суђењу је присуствовао и књаз.

Дука од Медуна не стајаше пред судом погружен и устрашен, него тврд и поносан.

- А зашто си се приказивао ка мој брат упита га књаз.

- Па, господару, ја сам још у дјетињству чуо ђе ти велиш да смо ми Црногорци браћа, а ја нијесам крив што су они бестије!

- Лупеж си ти! - дрекну књаз.

- Француски књижевник!

- Читао сам - прекине Дука од Медуна судију - али Даудет је хтио да натрпа у свој роман што више егзотике, па је нашао мене, који сам имао везе са највећим личностима у Европи.

- А које су то личности? - упита један судија.

- Проучивши Источно питање, сматрао сам за потребно да упозорим француског цара Наполеона III на догађаје који ће га занимати. Затражио сам да ме цар прими.

- Па?

- Наравно, примио ме. Како неће примити принца из Црне Горе! - поносно ће Дука, не без извјесна достојанства.

- Па?

- Упутио сам га у штошта.

- А колико си му пара измамио?

- Нијесам доспио, јер сам се прехладио и отпутовао у Ницу. Ја сам друговао само са француским аристократима и руским бољарима. Мени и данас фали то друштво - говораше Дука озбиљно и као жалбено, што се налази у средини која заудара по горским торинама.

- Онда?

- У Паризу ми додијало, па и у Ници. Банчење и трошење забавља само кратко вријеме. Ми, Црногорци од соја, нијесмо за распикућство. У Италији сам се оженио графицом ди Кателфилардо. Родила ми је сина. Моје црногорско јунаштво и господство саопштено је великом Галибардију и именовао ме за свога ађутанта.

- А што си радио у Њемачкој, мамипаро погана? - упита књаз. - Тамо си преварио саксонскога краља.

- Саксонски краљ одмах је у мени опазио колъеновића. Причао сам му о нашим јунаштвима. Он се занимао за нашу брдску стратегију. Тумачио сам му наш распоред на Грахову. То се краљу тако свидјело да је мени у почаст одржао војну смотру.

Дука је причао тако простодушно и неусиљено да су га сви слушали с највећом пажњом.

- Колико си измамио од саксонскога краља?

- Од њега нијесам тражио, али ми је предао у куверту равно стотину хиљада марака.

- Па гдје су те паретине?

- Бити принц стоји новаца! Ја сам морао плаћати своје лакеје, послугу, бити дарежљив, јер црногорски принц ни у чему не заостаје за другим европским принчевима.

- А зашто си луњао по свијету мјесто да копаш кртолу у Бјелопавлићима? - упита књаз.

- Да подижем новац од бестија!

Судије и књаз погледаше се. Искрсну пред њима црногорски назор створен током вјекова у затвореном племенском животу: да није срамота варати онога ко се даје варати. Красти, отимати и чинити зла другом племену било је све до владике Рада старо црногорско јунаштво, а преварити "лацмане", то бијаше нарочита заслуга и доказ црногорске способности. Ова варварска схваћања сузбијали су посљедњи црногорски владари, али са мало успјеха. Као ратнички народ, Црногорци су се кроз вјекове одржали лукавством и отимачином у ратовањима са Турцима, и готово у Црној Гори није било торине без украдене овце. Било је међусобне отимачине, али ријетко без разбијених глава.

- Судите лупежу! - љуто ће књаз и изађе.

Дука од Медуна осуђен је на смрт и ова осуда протурена је у стране новине, али, послије двије године, Дука је пуштен из тамнице и живио је повучено на Цетињу.

Писао је молбенице и искључиво од тога живио. Раду Јовановићу, из Бјелопавлића, написа за господара овакву молбеницу:

"Дај ми, господару, правде колико може носити тица на крилима".

- Ко ти је ово писа, галијоте?

- Дука од Медуна, господару!

- Зовите ми оног скитача.

Дође Дука.

- Јеси ли ти ово писа?

- Јесам!

- А што ти нам паде?

- Не зна Дука
Да је Раде брука,
Но су Дуки
Миле маџарије!

За сваку ријеш узео сам му по дукат!

Тако је Дука таворио и у највећој биједи умро у Србији.

"ГОРИМ ОД СЕВДАХА"

Ферида, синовица гласовитога војводе Бећир-бега Османагића из Подгорице, загледа се у Илију Раичковића, Љешњанина, наочита младића, а он у њу. Како она бијаше добра имена и гласа, а Илија сав прожет жељом за њом, то уживаше при помисли да ће чути сва Црна Гора и Седморо Брда како је Туркиња ускочила за каурина.

Читаву годину шиљао јој је пољупце из далека, кроз гвоздене решетке на пенџерима.

Једне кишовите и вјетровите ноћи, Ферида је стрчала низ кулу и кроз мрачну авлију дошуљала се до замандаљене капије.

- Ферида! - шапнуо је са улице мушки глас.

- Ја сам! - затрепти ђевојка.

- Ја горим од севдаха!

- И мој мерак на тебе већи је од Комова!

- Хоћеш ли бити моја?

- Хоћу, Алаха ми!

Послије три дана, Ферида је бацила на себе пече и фереџе, прелећела преко авлије у нанулама као срна, отворила капију и кроз улицу улећела у кућу Лабуда Кењова, Илијина рођака, који је живио одмах до Бећир-бегове куле. Ту је Ферида у харему расла код стрица, који је био без ђеце.

Пуче глас о бијегу. Листом се дигоше подгорички муслимани.

- Аман, узе нам образ!

Долетјеше Бећир-беговој кули његови рођаци као рисови.

- Аман, Бећир-беже, срамота!

- Биће крви, валах!

- Отмимо ђевојку од крмка! - викаху рођаци и кренуше да преотму синовицу.

Пред вратима Кењове куће сусретну се са Илијом, његовим рођацима и барјактаром Ристом Пејовићем, Илијиним тетком.

- Што сте наканили, Турци, јади вас снашли?

- Дајте нам Фериду!

- Само на врх од ножа и на крем од пушке! - смрси Илија.

- Баш?

- Ја!

- Зар отимачина?

- Сама је ускочила! - одговара Илија и хвата се за кубуру.

Кад виђе Бећир-бег да нема ништа без крвопролића, врати се посрамљено натраг.

Ферида је на крштењу добила име Милица.

Догађај се као вјетар брзо раширио. Црногорци ликоваху, а муслимани чекаху згоду да врате мило за драго. На посијелима распредаху људи овај догађај. Они осветљиви и непомирљиви уживаху, а тријезни, сити крвљења, говораху:

- Не ваља то! Само ако су његови и њени споразумни, онда може бити мира и среће.

- А што ћемо са севдахом, стрико? - упита млади Станко.

- Е, мој синко, прекуса си се скроба, па ти је до севдаха!

Још се препредаше догађај о Фериди, а груне други случај, опет у Подгорици.

Ђевојка из Куча, дворила дуже времена једну муслиманску породицу у Подгорици. Допало јој се ластаковање и лизање тањира, и одлучи да се потурчи. Турци од задовољства гладе браде.

- Аферим, цуро, бићеш миљенче свих Турака!

Из читаве Подгорице слаше Турци дарове и скупоцјене цариградске свилене шамије. Ђевојка полуђела од среће и хоће да што прије оде у џамију. Одвели је у чувену џамију Главатовића.

Све се обављаше без буке и кришом.

Али дочуо за то Србин, Староподгоричанин.

Скочи човјек као рис. Полеће у чаршију и срете Сава Павићева Пејовића, који је у то доба био на царинарници на Плавници и у Подгорици и носио оружје.

- Стани, Саво, ако Бога знаш, и спасавај образ!

- Што је, болан?

- Одведоше Турци нашу ђевојку у џамију да је потурче!

- Када?

- Једно цурче из Куча служило у Османагића. Турци салеђеше цурче да се потурчи, да ће живјети ка беговица, и дијете попустило.

- Неће преко мене жива! - цикне Пејовић и потрча што га ноге служе, улети у џамију, једном руком згради Кучкињу за косу, а другом кубуру и избаци је напоље.

Турци стисли зубе, нико не смије да писне, јер је било познато да се Пејовић не боји ни кнеза, ни цара, ни везира.

Послије неколико дана, поручи Пејовић своме рођаку у селу Орасима, у Љешанској Нахији, да једне ноћи дође на обалу Мораче, да му преда ђевојку. Када му је рођак дошао, превезао је ђевојку на другу обалу ријеке и предао му је.

- Води је тамо, макар чувала прасице и јела сухе јечменице, само да је не турче ове потурице.

За овај догађај одговорише подгорички Турци насиљем: убише ноћу старога Јована Пекића и запалише му кућу. Узаври крв, и једни и други не презаху пред крвљењем. Дочуо кнез што се збива и послао чету перјаника и двије војводе да стишају узаврелу крв. Утишаше завађене, али по Црној Гори рашири се јуначки чин Сава Пејовића и учврсти у народу свијест о срамоти потурчења.

НЕИЗВРШЕНО ШИБИКАЊЕ

Због крађе неких волова буде осумњичен признати јунак из Куча, Новак Милошев. Пала је пресуда од стране кнеажеве, да се шибика, иако он није украо волове. Кнез пошаље у Куче Лаза Пророковића, да изврши пресуду.

Поруче за Новака у село Момче, да дође. Овај, мјесто да пође на зборно мјесто Биоче, дође на Медун код војводе Марка Миљанова.

- Војвода! Кнез је наредио да се шибикам за крађу неких волова, а нијесам их укра, па не могу пустит да се прав шибикам. Но сам доша код тебе, да ми поможеш.

- Богами, када је кнеаз пресудио, ја ти ништа не могу помоћ!

- Због, војвода! Више се никад гледат нећемо, него бјежим по свијету, да не останем прав без образа.

И - оде.

Жена војводе Марка кувала је у кужини, чула разговор Марков и Новаков, и као за себе, рече:

- Е, чудних ми војвода овђе! Дође човјек, рече му: "Помози ми, прав сам", а он прекрстио руке као самохраница или удовица, па рече: "Не могу, Бога ми!"

Чуо војвода Марко, нађе се прекорен од своје жене, и, не одговарајући јој ништа, поче викати:

- О Новаче Милошев, о Новаче Милошев! Врати се овамо, море!

Новак се поврати, уђе у кућу, а Марко ће жени:

- Дај ми новац!

Она му даде пуне џепове.

- Мало је! - војвода ће. - Напуни још и ову мараму.

Када је то извршила, војвода мараму преда Новаку и рече:

- Хајдемо сада на Биоче!

Стигоше и нађоше књажева изасланика који је чекао Новака.

- Лазо Пророковићу! - војвода ће. - Ови човек је прав пресуђен да се шибика, па сам дошла и донио да платим волове, путнине и све трошкове, а да га не шибикајете.

Лазо рече:

- Ја, богами, не смијем од господара, него морам извршити пресуду.

Војвода Марко окрену се око себе и угледа чувенога јунака, командира Нова Турова Петровића, из Куча, па му рече:

- Ново, би ли ти да своје оружје иза појаса да спасеш част поштеноме човјеку?

- Бих, војвода!

Онда војвода извади своје оружје и узме Нововo, положи га на марамицу у којој је био новац за исплату волова и громко ће:

- Ево ти, Пророковићу, уз новац оружје двојице ка најбољих Куча, па наплати волове.

- Богами, војводо, не смијем, што нећу извршит књажеву наредбу!

Војвода Марко разљути се, загрне гуњину, леже на клупу и загрми:

- Удри мене дванаест и по, па ћеш послије дванаест и по Новаку Милошеву!

- Ја, богами, не смијем, војводо!

- Е, ако нећеш, ајде с Богом и кажи књазу црногорском све што се десило.

Пророковић се вратио, не извршивши књажев налог.

Књаз се натушти, шкрипну зубима - али не писну.

КЊАЖЕВСКИ ПЈЕСНИЧКИ САВЈЕТ

У двору се поче састајати "књажевски пјеснички савјет", како војвода Станко Радоњић, велики непријатељ "скриба", назва сијела, на која је књаз звао Сима Матавуља, управника вароши Томаша Вукотића, Липовца, Илију Беару, професора, Павловића и своја два ађутанта, Блажа Петровића и Петра Машова Врбицу. Књаз је свој спјев "Балканска царица" прерадио у читаву драму. Много је важности полагао на то дјело. Хтио је да оно постане популарно као "Горски вијенац", јер у њега је слио сву своју политичку мисао, ради које се и колебао између Аустрије и Русије. Досад није нико истицао црногоризам као неки специес српскога народа. Црногоризам имао је своје специфичне снове уско везане уз црногорску династију. Ако би "Балканска царица" постала популарна, одгајала би Црногорце као непоколебљиве присташе црногорске националне ексклузивности, која би у великоме плану ослобођења у првоме реду чувала престиж црногорске династије. Настојао је да уједињење свих Срба онемогући, осим под својом династијом.

Након многих посијела пуних дебата, разговора и савјета, књаз је прочитао свој спјев.

- Шта се чини тебе о овој мојој работи? - упита књаз Беару.

- Господару, ја се у то разумијем таман ка магаре у кантар! Али, на моју душу, задовољан сам, врло задовољан! - трљаше Беара руке од задовољства.

Сви бленуше, очекивајући даља књажева питања.

- Ми сви кажемо да је ваша драма лијепа, господару! - јави се Липовац.

- И јест лијепа. Али њену праву вриједност, њене недостатке и добре стране могли бисмо право оцијенити кад бисмо је видјели на позорници.

- Тако је! - потврди књаз.

- Па, ето, чекајмо до љета, дако наиђе каква скитачка позоришна дружина.

На то Томаш викну:

- Далеко је до љета и ко зна шта љетос може бити! Да ми је то што прије виђет! А зар

ти скитачи умију говорит по нашки, онако чисто црногорски, ка што је то писано? Боже сачувај! Не би им сваку трећу разумио, нагрдили би ти, господару, твоје лијепе стихове.

- Тако је! - једногласно ће присутни.

Јави се Липовац:

- Ни најбољи глумци у Биоград не умију говорит нашијем говором. Да ви их је само чути, рецимо, у Бановијем комадима! Па онда, не налазим да доликује да ваше прво драмско дјело, које, ка што рекосте, нећете засад објелоданит, играју којекакви који први наиђу.

- Е, па што би ти хтио, чоче? Не могу ја друге створит! - кликне књаз.

- А што не бисмо могли ми, нас неколико пробат!?

- Ево, ја на примјер - устаде Липовац - ја мога бих Станка! А да, Божја ти вјера, глумац још нијесам био, али ћу пробат и то? А, ево, чујте! - и Липовац оде насред дворане. Књаз и сви присутни зачуђено гледаху што ће да буде. Липовац причека да се умире и да надражи радозналост, па, као што је прописано у почетку 2. чина, будећи се и протежући се започе:

Из Скадра овдје! тамо из Љеша!
Та то је трчат', добри Угљеша!...
Како сам спава'... како сам снива'...
А у бој густи сву ноћ сам бива'...
Слијета' Турке уз Кастриота,
Тамо се амо проз поља мота',
По Дибри трча', горе и доље,
С Турцима бих се до миле воље...

Говорио је гласом човјека који се буди. Ријечи су текле природно, баш као да бијаху његове. Књаз хтједе да запљеска, кадно ће Липовац, сав у заносу:

- Молим да ми неко шапти! Нијесам даље сигуран!

Павловић узе рукопис, стаде иза њега и поче шаптати и "давати му шлагу". Кад дође до монолога, Липовац грмљаше с највећим патосом:

Дивна је Зета и Кучка гора,
И све је дивно управ до мора!...
Поља су родна, богата села,
А чељад здрава, чила весела!...

Заносио је и заносио се право црногорски, те је сваким новим стихом и покретом освајао слушаоце. Књаз је био одушевљен.

Вративши се на своје мјесто, Липовац ће смјерно:

- Ето, господару, видите да није лоше!

Књазу су очи пламтјеле од узрујаности.

- У тебе је изгубљен велики глумац, Липовче! А да ко би мога Деана?

- Ја, - викне крупни Томаш - и од страха да га не претекне неки од оних који се јављају, изиђе из скупа млатајући рукама. - Молим ве, господару, само да пробам! Деан је био старији човјек, дакле то мени личи. Дед, господине Јово, нађи де оно ће се поинаде њих два, Станко и Деан. Оди де, Липовче, да се најприје посвађамо, па да ме пробуразиш.

Колерични Томаш бјеше као створен за такав призор, те му је збиља ишло, а кад се строваli од Станкове сабље, заори смијех. Устајући, Томаш запита:

- Е, ову ми улогу већ нико не узе, је ли, господару?

- Ма, не браним ти ја, Томашу, добри Томашу! - насмије се књаз.

Стадоше се грабити ко ће још што. Неки из шале навалише на Беару да буде Перун, па озбиљно заокупише Павловића, и он се прими.

- А ко ће се примити слуге? - викне Липовац.

- Ја! - гласно ће Симо Матавуљ.

- Сви се отимате да играте господу и војнике, а слуге неће нико, само Крајишник пристаје да представи једнога! - књаз ће.

- А ко ће другога?

Сви се загледаше.

- Но, ко ће другога слугу? - упита књаз и значајно погледа свога рођака Марка Петровића.

- Ја ћу, баш ћу ја! - кликну Марко.

Овај пристанак књажева рођака да зачас буде глумац у књажевој драми, распламти срца.

- А шта бисмо за ђевојке? - запита књаз.

- Лако ћемо за њих! - одговори Павловић. - Има учитељица!

Наједном се књаз уозбиљи. Дуго је упредао бркове, замишљен, намрштен - и рече:

- И ви, збиља, мислите да бих ја допустио да један мој рођак, један мој ађутант, офи-

цири, професори, виши чиновници буду комедијаши, па ма и у мојој драми?

Сви се уозбиљише и пренеразише. Неки већ отворише уста да повикну: "Тако је, господару, опрости!" - али Липовац преузе главну ријеч.

- Господару, да је то зазорно, ја се не бих нудио! У Русију то није срамота ни највећим кућићима, наравно, који то не раде за новац. Ето, велики књаз често игра, не у јавном театру, ни с правијем глумцима, но ка дилетант, са својим паровима, у затворени круг, за своју забаву. А у Француску продуцирају се и највећи великаши, кад се ради у добротворне сврхе!

Књаз оштро проматраше Липовца, а када он изрече, ублажи се.

- Е, то разумијем и то одобравам, кад је у добротворне сврхе.

Као договорно сви викуше:

- Па и ми ћемо тако!

Липовац, охрабрен, настави:

- Још нешто, господару! Ми јесмо ваше слуге, и сваки је у неком чину, али допустите, ми бисмо могли то предузет, по нашој иницијативи.

- Како то? - нагло ће књаз.

- Као чланови Читаонице! Ми смо сви њени чланови! Ка такви, ми бисмо могли приредит игранку, предавање, представу, макар какву културну забаву, увјерени, да бисмо вазда наишли на највише ваше одобрење. Наравно, у ови случај, требало би да измолимо од вас ваш рукопис!

- Е, јеси, Липовче, ваистину, ти неки адвокат! - насмије се књаз. - Ево, морам јавно признат, да твоје разлоге не могу побит!

Иступи Павловић, поклони се пред књазом и свечано рече:

- Господару, ова мисао господина ађутанта Липовца заиста је одлична и утврђује опште мишљење о његовој необичној увиђавности. Ја се само чудим, како тако проста мисао, која се сама намеће, не дође ником другом! Е, али то је као са Колумбовим јајем! Ја је, дакле, прихваћам и као предсједник цетињске Читаонице; а увјерен да ћу тијем изразити жељу свију чланова, усуђујем се најпонизније замолити Ваше Височанство, да нам изволи дати у зајам рукопис "Балканске царице", да је добровољно позоришно друштво Читаонице прикаже!

- Откуд се брже створи позоришно друштво, кад нико, бар од нас већине и не сниједаше о томе! - мрмљаше Беара у браду.

- Добро, господине предсједниче, пристајем! Нека ви буде срећно!

- Живио, живио, живио! - проломи се двораном урнебес.

Књаз бјеше прекомјерно расположен и настави:

- Још нешто! Ето, у сусједству једнако говоре да ми само о злу мислимо, о рату! Тврде да овијех пошљедњих година у мојој држави није ништа урађено за културни напредак, премда има много доказа да је доста учињено! Наумио сам да дам и још један доказ више. Господине предсједниче, одмах сјутра поручите једну добру штампарију, коју поклањам друштву Читаонице! У ту ће се штампарију штампат један књижевни лист, у који ћу и ја, колико будем могао, судјеловат. Има ве, фала Богу, доста, који умијете пером возит и лијепе ствари приказиват, да се народ наш и просвијетли и оплемени! Ја сам вазда вјерова да је перо силније од мача. Да то нијесам вјерова, не бих се њега ни лаћа. Чусте ли у моје дјело ће рекох: да је наша земља не само јуначко гнијездо, но и гај пјевача!... Ја желим да тај лист почне излазит, ако је могуће, још од нове године! Примате ли се за главнога уредника, господине Јово?

- Врло радо! - одговори Павловић.

- Е, нека буде срећно! - прихвати књаз.

Од одушевљених поклика затресоше се зидови, а Липовац се у скупу испрси и дивним дрхтавим мушким гласом запјева: "Онамо, онамо..."

Сви узбуђени прихватише и у црногорском двору захори се бучна пјесма коју народ пригрли као глас своје душе. Књаз стајаше близ и тронут. Подиже главу, нешто шапну ађутанту, нашто перјаници почеше на широким послужавницима носити шампањац и богату закуску. Што никад тако, завлада час искренога одушевљења за културни напредак Црне Горе. Књаз нарочито раздраган наздрави својим "вјерним јунацима пера". Потече шампањац као вода, а здравице плъуснуше као љетња бујица. Павловић, усред највеће тишине, наздрави књазу. Сви устадоше.

- Ви сте, господару, својим високим умом и са јунацима створили слободну Црну Гору. А

ваша данашња књажевска радња историјске је важности. Са њом сте збиља осигурали пред потомством назив "препородитеља Црне Горе".

- Живио! - проломи се двораном.

- Вјерни вашим културним тежњама, ми ћемо, господару, све своје снаге ставити у службу Ваше династије и народа. Тако нам Бог помога!

- Живио! - разлијегне се грмљавина одушевљења, а пред зору изађе из двора друштво добро накићених родољуба и упуте се у - Локанду.

Други дан ни о чем се на Цетињу није говорило него о књажевој драми коју ће глумити чланови Читаонице у добротворне сврхе...

"НИКАДА НЕЋУ БИТИ ТУРСКА"

Касно пополдне дошао стари Живан Томић на кулу војводе Марка. Затече га налакћена и задубљена, са пером у руци.

- Бог ти помога, војводо!

Војвода се трже и подиже већ просиједу главу.

- О, Живане! Добро ми доша! Сједи!

- Сметам ли ти?

- Друг друга не може да смета!

Живан сједе, извади тоболац, напуни симсију и дубоко уздахну.

Данас је обукао ново одијело из почасти према војводи. Не иде се једном Марку Миљанову у обичном руху, ако се има боље.

- Нешто ти крвави срце, Живане, видим ја. Де говори! - војвода ће и одложи перо.

Живан се загледа у Маркове тефтере.

- Ти умијеш и пером водит?

- Ето, научио под старе дане! - осмјехне се војвода.

Живан радознало проматраше исписане папире по столу.

- Ондак сте ти и поп једини писмењаци у Медуну?

- Тако некако!

- А што пишеш, војводо?

- Што пишем, Живане, је ли? Пишем што у нас досад још нико није писа. Знаш, ми који створисмо слободну Црну Гору, знадемо много тога што треба да се сачува заувијек. Било је борби и окршаја, витештва и прегнућа, а ништа мање лукавства и вјештине. А богами и чојства које нам даваше сам Бог са небеса. Ето, ја сам проша најљућа крвопролића и ту видио више витештва и величине духа, него касапничке суровости. А ратовали смо и клали се и дан и ноћ ка вукови. Много ратних догађаја, љепота и врлина покрио би мрак, ако се не запишу. Ја ето 'оћу да запишем све што знам и што сам чуја. Ова моја књига биће брашњеник за наше синове и унуке.

- Како ће се зват' то што пишеш?

- Примјери чојства и јунаштва, тако их крсти Матавуљ.

- Да ми нешто прочиташ, војводо!

- Хоћу - војвода ће, узе исписану хартију, накашља се и читаше полако али разговијетно:

- Једна албанска удовица женила сина, јединца. Сватови доведоше невјесту. Пошто се вечерало поче се пјеват и играт. Младожења ојде да прегледа коње сватовске, доље у лубу. Коњ га удари ногом у чело и он паде мртав. Мајка га нађе мртва. Метну га у јасле и покри сијеном, да га други не нађу и не кажу. Па је ижљегла међу сватове, играла и пјевала, мложила весеље. Кад би који сват река: "Изиђи, Рецо, ђе се кријеш, зове те невјеста да играш?" - мајка му је свакад искочила у коло говорећи: "Заговорио се нешто, мој Рецо, ја ћу мјесто њега играт са сватовима и са снахом!" Весеље је трајало сву ноћ, по обичају арбанаскоме. У јутро кад је вакат био да се иде у цркву на вјенчање, невјеста и сватови су готови били. Мајка је отишла са слугама у лубу, обукла сину најљепше хаљине, па га мртва донесоше међу сватовима. Ту је сјела код њега, тужећи му кажевала да га чека невјеста и сватови, да иду на вјенчање у цркву.

Ову су тужбу Арбанаси спјевали у своје пјесме, ђе се говори:

"Чов, Рецо, чов дјалиа", нашки:

"Диж се, Рецо, диг се сине мој!"

А Рецову невјесту поведоше сватови одакле су ју и довели. А мајка остаде да нариче свога сина. Њено нарицање и трпљење заслужи спомена, те ју и данас Арбанаси пјевају.

Ето видиш, Живане, то је један примјер из моје књиге.

- То није пјесмарица, ама мене свака ријеч реже по срцу ка нож!

- Ја то пишем за све Српство, а највише за младе Куче, јер се бојим, да ће растањит своју ђедовску крв како су већ и почели. А хоћу

да речем и то, да смо ми Кучи једно од најбољих племена у свој Црној Гори. Да смо Црној Гори највише ваљали, а од њених господара највише зла доживјели. И више смо дали за њ од нашега претка Скендербега до данас, него све Седморо Брда. Чуј, Живане, и још једну арбанашку:

- Послије рата везира скадарскога Бушатлије с царем турскијем, везир посјече главаре арбанашке који су били с царем против њега. Најпослије послао је за шаљске главаре, да их посијече. Шаљани, кад су дошли на једну ливаду, близу Скадра, дадну један другоме ријеч, да не даду везиру оружје, да их сијеку ка друге, но да погину под оружјем. Било их је осамнаест. Кад су дошли у град, искали су им оружје. Они су рекли:

- Шаљани дају главу и оружје заједно, а не једно без другога!

Побију оне, који су им најближе били, па напријед до везирова сараја, били су и сјекли ко им се на пут трефио. Везир утече, а два сина му заклаше, и затворише се у везирову кућу; и отолен побише Турке око куће. Турци, кад виђеше да им не могу ништа, заждише кућу врх њих. Везир је говорио:

- Изађи Ђоне, с дружином на Божју вјеру!

Они су се ругали његовој вјери и својој смрти, пјевајући пјесме: како врх Шаљана гори сарај везиров; из огња им пучу пушке, и гину Турци; како Шаљанима гори коса на главу, а јатаганом витлају кроз огањ, до најпотлашњега издисаја. Сви изгорјеше - до један. А један утече кроз некакву мазгалу кроз град. Имао је тај шеснаест година, а био је јединац у мајке. Пошто му је отац био главар, по обичају арбанаскоме, радије је био одит да гине, но се одреч главарства, и пуштит очино мјесто. Он је од Скадра до Шаље, бјегућ и кријућ се траја два дана. У Шаљу се већ било чуло да су погинули главари, и пред сваком кућом главарском доша је народ на плач, по обичају народњему. Тако и пред удовичином кућом скуп на кукање. Трећи дан млади Шаљанин дође и нађе мајку и све братство гдје кукају. Кад га виђеше, обрну се жалост на веселье, свакоме до мајке, а она је сина зачућена гледала, говорећи му:

- Оклен ти дође, сине?

Син: "Погибоше сви!"

Мајка рече народу:

- Кука' те, браћо и пријатељи, нема мајка сина! Није ово мој син већ никад, кад ја нијесам родила сина да смије погинут ће гину шаљски јунаци! Ја сам више но удовица и самораница!

Па поче тужит и нарицат, ка пријед. Свак се скамени од чуда, а син пита:

- Куд ћу ја, мајко?

Мајка:

- Ако хоћеш да си мој син, иди на Скадар да те везир посијече; нек ти се проспе крв ће ти се просула све дружине; тамо ћеш бит њин друг и мој син!

Он је отиша на Скадар, каза везиру што је било, и да је доша да га посијече. Везир га није посјека, но му скројио хаљине. Вратио га дома, слободећи га да га мајка неће више карат.

"Но си јој се одужио, пошто си код мене доша!"

Војвода Марко сврши уздрхтала гласа. Живан Томић стиснуо зубе и савлада сузу.

- Лијепо је то, војводо!

- Тако ти ја имам много тога у глави, а много и сада чујем и записујем. Скоро ће изумријети јуначки сој и треба да се сачува потомству све што може за срце да му се прилијепи и да га окријепи. Имам о Шаљанима још једну истиниту. Слушај:

- Пошто везир посјече главаре племенске, ка што је речено, има је два Шаљанина код себе у служби. Један је био против везира, а везир га је посјека - не знам му име. А Колу, који је био вјеран везиру остави на мир. Везир, знајући да је Кола у љубав живио са оним што га је посјека, и да му је повјерио све Арбанасе који су били против везира, а још нијесу пронађени били, рече:

- Казуј, Кола!

Кола:

- Ја сам ти вјеран био, а што ми је друг на бесу и поштену ријеч каза, то ми не допушта част да кажем, но би срамотио себе и свога свакога, да ми се запоју срамотне пјесме арбанашке!

Везир му удари грозне муке. Но пошто видјеше да муке не помагају, но хоће изданут а не казат, Турци нађу за добро да зову мајку Колину, да види сину муке од којијех ће мајчино срце препукнут, па ће отворит прси и закумит сина мајчинијем млијеком, како ће се

и сину ражалит гледајући мајчине муке од жалости, па ће све казат.

Мајка је хитајући дошла, јер су јој казали да је зову да спасе живот сину. Кад је дошла, нашла је сина свезанијех ногу и руку, међу два огња, ђе су му дошле очи да искоче. Џелат је држа сабљу за врат. Кад је мајка видјела, мјесто да рече што везир жели, рекла је друго:

- Колъо, Колъо! Чува' памет и част и не жали двије унце крви што ће ти везир просут; част при тебе, а срамота при њему!

Везир кад чу, викне на џелата да удари.

У то скочи глава Колъина, котурну се низ малу долину искрај огња и Колъина трупа. А мајка, Шаљанка, потрча, узе главу на руке и љубећи је рече:

- Сад си мој син слађи, сјајнији но кад сам те на хата гледала ђе јашеш с везиром! - па крену с главом.

Рекоше јој:

- А куд ће труп? Оли и њега носит?

Она:

- Ја понесох први крај, а задњи везиру остављам!

И - с тијем се растадоше.

Војвода Марко сврши са сузама у очима.

- Та је Шаљанка ништа мања но Југовића мајка! - Живан ће и гласно уздахну. - А како си се, војводо, сјетио да се машиш те лијепе работе?

- Како? Још у ђетињство, кад сам слуша ђе пјевају за јунаке, најмилије ми је било чут за ове два побратима: Нова Поповића с Медуна и Петра Бошковића из Бјелопавлића. Тако, и кад сам почео брчкати пером по карти, но послије смислим да обрнем шалу у истину. Знам да о Кучима нема историје, па сад билježим све по народније доказа, по којима се може дознат права истина.

- А имаш ли што и о нашим господарима?

- Биће их млого, но једну имам већ написану. Преврну лист и поче:

- Поп Ђуро нађе једно јутро књаза Данила ђе сједи с господом под Бријест, пред двор. Рече му:

- Добро јутро, господару!

Књаз:

- Добра ти срећа, попе Ђуро!

Поп Ђуро књазу:

- Ка да си нешто иједак?

Књаз:

- Јесам, изгорели су Турци ону цркву у Зету!

Поп Ђуро:

- Осветићу је ја, изгорећу им џамију у Голубовце, коју им је цар начинио.

Црногорци око књаза рекоше:

- Дубоко су Голубовци, попе Ђуро!

Поп Ђуро:

- Имам ја Љуботињана, а нарочито Цеклињана, којима не би далеко било отић на ону банду Скадра, да учине зло Турцима, ка што га чине даном и ноћом!

И више поп Ђуро не збори, но остави Цетиње и дође у Љуботин. Узе попа Јока од Цеклињана, сердара Сава Јовићевића и Филипа Иванова и још девет Цеклињана, и шездесет ока праха. Нећу набрајат кудијен су се преко турске земље и лађе возили, нит кудијен су одили, тек џамија ојде сва у гомилу, а поп Ђуро с дружином вратише се у Црну Гору. Сад поп Ђуро не чињаше се народу малодушан, но великодушан, контајући како поп могаше гледат своју крв из главе, коју му слаби Љуботињанин разби, а немаше снаге да претрпи у Зету џамију Турци да у њу клањају, а Срби се немају ђе крстити, а сад им је поравњено да обојица стоје и под ведрим небом Богу се моле!

- Тако, Живане, чуо си доста! Ето, то је видиш сада моја работа. Сада сам ти река своје, а ти ми реци твоје. Што ти је?

- Много ми је, војводо, ето, јади ме снашли! Знаш, оно моје цурче - намршти се, открије чело и прекиде.

Војвода Марко сав се окрене према Живану и оштро упре у њега своје живе очи. Живан опази војводино чуђење.

- А коме ћу, ако нећу тебе?!

Кучи нијесу имали обичај да разговарају о женама, јер то не припада јунацима. Мијешат се у женске послове не бијаше мужевно. Али војвода Марко, иако кучки првак, био је на очиглед свијета врло њежан према својој жени. То је нагнало и Живана Томића да се у женским пословима изјада војводи.

Живан и још једном отре зној са чела и - јунаци се озбиљно погледаше.

- Што је с Невом? - војвода ће нагло.

- Вене, вене ка цвијет мразом опаљен.

- А што?

- Не знам. Бојим се да зло не лежи у прсима.

- А?

- Сушица!

Војводи Марку запламте зјене.

- Слијеп си ти код здравих очију! - груне војвода гласом који потресе зидове куће.

Живко устаде и расколачи очи.

- Ако ти цурче вене, оно вене од севдаха!

- Војводо!

- Тако је! Ако нећеш да ђевојка падне под плочу, а ти одбаци све бабске обзире и подај ђетету што му срце жели.

- Ништа ја не знам о томе, војводо! Тако ми светога Василија, први пута чујем то од тебе.

- Е, онда сада знаш, па гледај како ћеш.

- А знаш ли још што о томе?

Војвода у први час занијеми.

- Знам све! Опазио сам ја што се збива. Нева бегенише твога побратима, а он њу!

- Који побратим?

- Клања Мухамеду!

- Не знам га!

- Зоран је јунак и теби је спасао главу!

- Рамо! - викне Живко.

- Тако је!

Живко преблиједе и сједе.

- Велиш он бегенише? А она?

- Она? Што питаш, што она? Она, како и сам видиш - вене!

- Ух! - ухвати се Живко за главу. - Јадан ли сам!

- Зашто јадан?

- Ископаће ми кућу ова несрећа!

- Живане, срце остаје срце!

- Што ћу, реци, јади те не снашли?

- Знаш, Живане, случај је потежак. У нас Куча, осим једнога случаја, не деси се да је наша ђевојка пошла за Турчина или било кога турске вјере. У нас још данас влада она стародревна: "Ко прими турску вјеру, издајица је, поган и ништа", и губи род и племе. Ја, да ти право кажем, не бих у оваквом случају, да ми кћер бегенише добра Турчина, ломио штап над ђевојком, него бих јој река: "Ради како ти срце каже!"

- Војводо!

- Чуо си!

- Зашто тако збориш? Знаш и сам да би ме Кучи пљунули, да пустим ђетету на вољу! - викне Живан озловољен и круто се смрче.

- А што се он не покрсти, губало га мајчино млијеко!

- Би он, би, али је јединац, па не смије од племена!

- Ух, што ми Господ навали на стару главу и те бриге! - закука Живан. А који случај спомену ти да је кучка ђевојка пошла за Турчина?

- Зар не знаш, Мара, кћер Раша Попова! Бегенисала она Елеза Брунчевића из Диноше, побјегла к њему без приволе родитеља, братства и племена, ал' опет, њено срце остало је кучко. Севдах не мијења крв, Живане, запамти то!

Случај красне и јуначке ђевојке Маре бијаше познат цијелој Црној Гори. Стари Дрекаловићи учинили су завјет да се не жене између себе. Мари се не свиђе ниједан Куч ни јунак из другога племена, но се заљуби у Турчина Елеза Брунчевића из Диноша. Без благослова свога рода, оде к њему. Ради тога је рођаци шест година не полазише. У то вријеме Турци и Кучи страшно се крвише. Седме године посјете Мару у Диношу Гога Рашов са рођаком Илијом Премићем. Мара и Елез срдачно их дочекаше и угостише, кријући их од Турака. Тих дана баш је скадарски паша Соколовић градио млине и мост на Цијевну, а Елез као диношки поглавар ходио је много паши. Паша је дочуо да су Рашовићи у кули Брунчевића и упита Елеза:

- Је ли истина да је Гога на кулу твоју?

Елез се много бранио да није, али најзад, када му паша изброји сва зла што је Гога учинио Турцима и велике му даре обећао, пристане да изда пријатеље.

Елез узе стотину пашиних људи, и пане под своју кућу ноћу. Разредивши Турке по авлији и око куле, уђе Мари и њеној браћи.

Мара бијаше оштроумна и посумња: прво, Елез никада не обичаваше долазити кући у мрак, а друго, опази на њему златни бињиш, а за пасом двије пашине позлаћене леденице. Изашла је на врата и опазила пуну авлију Турака. Поврнула се и затворила врата и добро их утврдила. Вративши се Елезу и браћи, рече Елезу:

- Дај ми оружје, да га оставим.

Елез јој пружи обје пушке из паса, а она, кад их дохвати, с објема упали и убије га насред прси.

Гога и Илија скочише, тргоше леденице, а Мара трчећи на врата викне:

- Удрите, браћо, ево Турци!

Турци алакну око куће и започе пушкарање. Неки Турци јуришаху, али погибоше од пушака. Започе се око куле прави бој. Турци подивљаше. Послаше на све стране гласнике, а у зору стигоше турске војске из Подгорице, од Спужа, од Жабљака, из Зете и Арбаније. Турци учинише загон, али сигурни нишани из куле немилосрдно их обараху. Један аскер ужди кров на кули. Мара се довера на таван, и обаљиваше све што се упалило, сигурна да је Турци неће убит, јер убит жену срамота је. Она се прегибала до паса преко зида и бирала кубуром најбоље Турке.

- Кучко, на муке ћемо ти душу извадит! - викне умирући један Турчин, коме Марино олово растрга цријева.

- Купите, Турци, сватова, јер биће меса више око куле но у кули - викаше им Мара, желећи да погине, јер је знала да ће ако их живе ухвате, гледат муке своје браће.

Не могавши ни огњем из пушака, ни ватром, ни јуришима освојит кулу, војске се повукоше, знајући да им не могу умакнути. Када је Мари и браћи понестало фишека спасла их једна одива из Куча. Замотала је завежљај фишека у кућељу вуне, везала на преслицу и предући прошла мирно кроз Турке, а кад се примакла зиду, пребацила је преслицу и фишеке преко зида у кулу.

Дочули Кучи што се ради, дошли поврх Диноше и заметнули бој, али турска војска их као далеко јача одбије. Кучи проплакаше, видећи да не могу помоћи Мари и браћи. Они су са стрме пећине гледали у кулу, чули псовке и разговоре Турака и опсједнутих, и били на мукама како да их спасу.

Пуна два дана трајала је борба, а трећи дан дошао је Ново Попов с планине Широкар на кулу Рашову. Није сјахао, но је упитао снаху Златану и мајку Гогину:

- Јесу ли живи у затвор?

- Чује се да су живи, али ка да већ не могу, но се говори да и' је мањкала џебана. Не знам, ћеш ли и' застат живе.

Ново пођера коња и дође међу Куче. Видио је што се чини на кулу Брунчевића: без прекида пуца пушка и камење на кулу, а Турци алачу око ње. Кучи дочекају Нова са сузама у очима и шкргутањем зуба.

- Не ваља плакат, но ваља гинут.

- Хоћемо!

- Удрите ви на Диношу жешће но што сте икад ударили. Пошто згријете бој, ја ћу поћ од Ћемовског поља Турцима озад покрај воде Цијевне и шатора пашина. Угнаћу коња кроз Турке колико ближе могнем шатору. Кад се Турци збуне и окрену на мене, неће знат да сам ја сам, но ће похитат да бране пашу, а ви кад видите буну код шатора, јуришајте на кулу и немојте окретат очи што ће се чињет од мене. Тако ћете их избавит!

Кучи послушају. Сви се с њиме опросте, увјерени да иде у смрт. Кучи зађеше жесток бој, а Ново потјера коња покрај кућа Јусуф-Ђокића пољем у турску војску. Нико га не заустави да га упита куда ће, и тако дође до пашина шатора. Чим угледа пашу, нишани и обори га громом леденице, а у исти мах истури још двије мале пушке у гомилу Турака. Турци цикнуше, Ново пободе коња и као вјетар проби се на чистину. Турци не изметнуше за њим ни једну пушку, да не погоде своје људе. Међу Турцима наста збрка, а у то Кучи навале пушкама и ножевима. Бијући и сијекући примакоше се до куле и избавише Мару и браћу. Турци запрепаштени натисну бјежати, а Кучи обарајући их запалише Диношу и оплијенише је. У мраку падоше уморни Кучи на кулу Рашову кукајући за Новом. Кад око поноћи осване Ново! Наста веселје и шемлук пушака...

Ова дивна епика препричавана је стално по посједцима и сматрана је ријетким примјером женскога јунаштва. Мара је још била жива и врло угледна. Њено јунаштво спасло јој образ. Марин случај женидбе са Турчином није нико осуђивао, јер у њој је остало исто срце, иста крв мајчине сисе. Свега се овога сјетио Живан Томић, али се не утјеши. Из његова братства још се нико не потурчи, и зар он, коме Турци и Арбанаси побише цио мушки пород, да добију његову јединицу, да им рађа душмане? И зар он, стари борац и крвник турски, који педесет година пуца у њих и коље их, зар да он мијеша своју крв са турском? Никада!!!

- Прибисте ме на муке, војводо! - застења Живан.

- Живане, мијешати кучку крв са витешком крви Арбанаса није срамота! Рамо је витез!

- Па зар се моја крв разводњила?

- Није још, али може! И моја и свих нас Куча! Божо Илин, син војводе Илије Радоњина

Петровића с Косора, био је јунак о коме се говорило у арбанаском језику: "Бољи је Бож-Алија, но цијела Скендерија". Слушај! У Скадар се огласи љепотом српска ђевојка, и Турци, по своме обичају кћеше да ју потурче. Ђевојка викне: "Има ли брата хришћанина да ме одбрани?!" Божо Илин се намјерио у Скадар, уграбио ђевојку, довео је у Куче и вјенчао је за жену. Родила му је сина, овај опет имао сина, који не приличи ни ђеду ни прађеду, но се уврготе на мајку, која бијаше од неке слабе породице и тако ослаби јуначка крв. Тако исто народ жали и Божова братственика и гласовотога јунака Вукића Попова, који се ожени из села Павличића, од једне слабе породице која му роди пород по мајчиној крви, а не по очиној. Ово све служи народу за примјер да боље пази од какве му се крви ваља женит. Дрекаловићи су се много женили између себе, те се у народ говори, да им је и то велики дио помогло у они свратак свога поштења да пану с оне висине на коју им је свако око завидило и лакомило. У старо вријеме лакомиле су се и удавале и турске буле у Куче, а и Кучи се с њима женили. Стога, Живане, немој све олако узет и одбацивати сваку мирну и разумну.

- А што вели Нева? - упита Живан.

- Вене, то вели! А ондак, ваља да знаш да Рамо и није Турчин, но само с вјером, јер он је арбанашки колђеновић, јунак и Климент.

- Војводо, војводо - закука Живан - што ћу, што ћу?

- Питај ђевојку!

- Ма, знаш, мука ми је.

- Дозваћемо је амо.

- Не, не!

- Хоћу! Треба да се ријеши ствар! - викне војвода Марко.

Војводин перјаник похитао је за Неву. Ускоро је дошла, не слутећи што ће да буде.

- Добро вече! - поздрави Нева.

Живан бијаше немиран и никако да се скраси у столовачу.

- Сједи, ђевојко!

- Немам много времена, а што си ме зва?

- Нека ти каже отац.

Ђевојка наслути о чему се ради и узнемири се. Образи се ражаре, а очи зацикташе.

- Онај Арнаутин, Турчин, хоће да те прстенује! - потмуло ће Живан и паде студеним погледом на ђевојку.

- Знам - тихо ће ђевојка.

- Што ћу да му кажем?

Ђевојка погледа војводу и занијеми.

- Слободно говори, Нево, - војвода ће.

- Промислила сам све добро, оче и војводо, и - и - ето - ја никада нећу бити турска!

Војвода Марко се збуни, поцрвење, а у очима му заискри јарост.

- Ни Рашова Мара није постала Туркиња, иако је пошла за Турчина! - оштро избаци војвода.

- Добро, Нево! Хвала ти. Сачувала си образ! - одахне Живан и подиже се.

Војвода не очекиваше од Неве овај одговор и зачуђен је проматраше, а када у ђевојачким очима зацакли суза одрицања, уздахне, поникне главом и тужно ће:

- Тешко ми је што дочух за невољу коју нико не може излијечит.

Климањем главе, без ријечи одоше Живан и кћерка му…

ПРВЕ ПОЗОРИШНЕ ПРЕДСТАВЕ

На Цетињу и околини говорило се само о великој културној акцији на челу са књазом. Нова кућа војводе Врбице, која не бијаше још изнутра преграђена, удешавана је за позориште. Двор је позајмио фотеље и ћилиме и друге ситнице. Већ се по цијелој Црној Гори претресала вијест да ће се "говорити" велика књижевна пјесма о Црнојевићима, и на Цетиње стиже више главара него на какву велику државну светковину. Долажаху и муслимани из Зете, барскога и улцињскога приморја. Муслимански колђеновићи добро су знали ко су били Балшићи и Црнојевићи.

Међутим, добровољни глумци су марљиво учили улоге и забава Читаонице заказана је за други дан послије Нове године. У Цетињу владаше велико узбуђење и радозналост. Не бјеше обична ствар, да господар, потомак вођа у вјековној борби за одбрану "старога закона", најугледнији представник српскохришћанскога предања, говори јасно што мисли и осјећа. Неки угледни Турци изразише сумњу, да не буде у књажеву приказу увредљивих испада према исламу, а улцињски муфтија бојаше се да "Балканска царица" не буде повод борби и крвљења. Стари сердари и јунаци, који се послије великих ратова повукоше у тишине својих брдских села, увријеђени књажевом незахвалношћу, говораху да

књаз не зна што хоће, и да увађа новотарије које не воде добру. По граду хитаху перјаници крупним корацима. Све заокупи занос. У први сумрак плануше у позоришту велике свјетиљке. На дан представе стигоше већ јутром из далеких брда стари ратници пуни медаља на прсима, бегови кољеновићи из Зете и стари јунаци попови, да виде и чују господареву пјесму. Два сата прије представе сакупљаху се Цетињани, главари и славни ратници пред улазом, чекајући двор. На улазу чуваху стражу два дивна млада перјаника у бијелим рукавицама.

Тачно у осам сати дође двор, дипломатски кор, војводе, сердари, свештенство и други одличници. Раскош злата и шаренило боја завлада у позоришту. Сви жељно очекиваху подизање завјесе, да чују глас црногорскога народнога срца. Знало се да "Балканска царицаа" има неколико снажних политичких алузија које ће упалити. Када се огласи звоно, у позоришту престаде дисање, а завјеса се полагано подиже…

Потече прва ријеч, друга, чисти црногорски говор, свакоме знан, говор књаза и војвода, сердара и главара, грађана и пастира, звонак говор јуначких брда, говор двора и камених планинских колиба… Снажне боје декорација у јаком осврјетљењу и богате ношње, све то освоји и разњежи срца и отопи смрзнуту тишину. Липовац одмах занесе гледаоце. Када у комаду Томаш Вукотић истргне сабљу и загрми:

"Црнојевићу, Црна је Гора и наша, људи!" нешто застење, помакне се, уздахне, а књаз први закуца сабљом, а на тај знак груне разјарени урнебес одобравања. Да се уздржи занос, књаз је послије сваке ефектне сцене закуцао сабљом, нашто је провалило бурно пљескање.

Све до краја представе владаше у позоришту незапамћено одушевљење. Књаз је знао разбудити у срцима Црногораца понос и свијест о "Црногорству" и величати светост црногорске слободе, за коју је свако огњиште дало свој данак у животима и крви. И старим ратницима, који су водили тешке и крваве борбе и отврднули за сваку сентименталност, гледајући живе слике древних црногорских побједа, затресло се под медаљама храбрости срце, а у очима навиклим гледати крвава разбојишта, зацаклише се сузе. И подиже се у сјајно расвијетљеном позоришту у срцима бораца увјерење да су Црногорци способни не само за пушчани огањ и махање ножем, него и за велика духовна дјела. И поврати се уздрмана вјера у књажеву владалачку способност. Послије дуго времена, бјеху књаз и представници народа једна душа и једна мисао.

Послије представе, књаз позове Павловића и изрече му своје велико задовољство. Глумци и чланови Читаонице пођоше у Локанду да прославе успјех. Одушевљење бијаше дивно. Повео се разговор да се настави са позоришним радом. Закључено је да се глуми "Максим Црнојевић" од Лазе Костића, којега приказиваху добровољци широм цијелога Српства, жањући свуда велике успјехе. Блажо Петровић, књажев рођак и старији ађутант, понуди се да ће узети главну улогу. Први број новога књижевнога листа "Црногорка" већ је био у штампи и све захвати истинска љубав за културни напредак Црне Горе.

"Балканска царица" приказивана је још два пута, али уз улазницу у корист Читаонице. Оба пута позориште је било крцато. Ови успјеси бијаху велики подстрек просвјетним прегаоцима да што прије увјежбају нови комад. На Три Јерарха представљаше дилетантско друштво Читаонице пред истом захвалном публиком "Максима Црнојевића". Послије успјеле представе отправи Павловић брзојав Лази Костићу у Суботицу, у коме му јавља о силном утиску који је Максим учинио, и поздрављаше га у име "цијеле Црне Горе".

Књаз је настојао да искористи досадашњи успјех "Балканске царице". У "Гласу Црногорца" почеше излазити чланци о "Црногорству". Као службени орган, бијаше "Глас Црногорца" глас књажев и ти чланци одјекнуше по цијелом Српству и изазваше јако негодовање. Нарочито напредна црногорска омладина, која бијаше задојена "о историјској мисији Црне Горе", гракну на књажев "црногоризам", док српска штампа удари безобзирно на књажев политички сепаратизам, одричући му оданост српској завјетној мисли. Књаз на то забрани улаз српским листовима у Црну Гору. Упућени у књажеве намјере тврђаху да књаз, у посљедње вријеме, води аустрофилску политику.

ПОСЉЕДЊИ УЗДАХ СЛУГЕ ГОСПОДЊЕГА

Цетињски митрополит Висарион Љубиша, врховна глава српско-православне цркве у Црној Гори, поче нагло копнити, опадати и слабити. Књаз и страна посланства свакодневно се распитиваху о стању болести високога болесника. То као да и не бијаше болест, но тијело је одслужило и тражило починка. Митрополит Висарион бијаше ведра душа, увијек насмијешен и мудар.

Волио је Сима Матавуља и када га овај обиђе у болести, рече му:

- Смрт је воља Божја, а све што је од Бога, добро је и не смије се кудити. Ја знам да нијесам болестан, него моје тијело довршава свој земаљски пут и ја знам час када ћу заклопити очи и не бојим се. Али, да ти право кажем, једино ми је жао што ће ме смрт затећи као црквенога поглавара, и био бих срећнији да ме затекла као проста богомољца, какав сам некад био, јер бих се онда са мање одговорности вратио Богу.

У његову манастиру не бијаше придворнога свештенства, него се око њега врзаху два црквена човјека, проста и несрдачна. Стари поглавар никада им не приговори, сматрајући да му их је послао Бог као искушење и заслужену казну.

Високи болесник лежаше непомичан на тврдој постељи богоугодна испосника. Једно прије подне позове црквењака. У лицу бијаше блијед, а очи му сијеваху кријесом одушевљења. Као да је разговарао с небесима, насмијешен ће и благо:

- Донеси ми, брате, крст!

Када је то учињено, он ће тихо са радошћу:

- А сада, добри брате, донеси налоњу и на њу стави "канон на исходу души".

Извршише налог.

Старац је дрхтавом руком погладио дугу бијелу браду а онда их скрстио. Усне му задрхташе, почеше шапутати молитву... Око њега стоји неколико монаха и ћуте... У ћелији тишина, сви чекају да дође она, велика, непобједива и неизоставна!...

Наједном ће старац гласно, ужурбано:

- Запалите свијећу! Прото, читај канон! - прекрсти се, пољуби крст, склопи руке, а када се озва читач светих ријечи, он заклопи очи, насмијешен, дубоко уздахне и смири се...

Још је тихом ћелијом лутао посљедњи уздах слуге Господњега, а велико звоно огласило је смрт црквенога поглавара...

МАГАРЕ

Кад је Миња Обренов, чувен првак, барјактар из Братоножића, испросио за сина Павића, Бојану, кћер Зека Милунова, барјактара из Катунске нахије, обећао је ђевојачкој мајци да ће купити једно магаре, да носи воду.

У Братоножићима су од памтивијека жене носиле бурила воде, сат, два хода до куће. Магаради у селу није било.

Обећао Миња, али није смио дома казати жени што је обећао, до по свадби.

Једнога дана доведе стари Миња из подгоричкога пазара осамарено магаре. Сјутрадан, умјесто старе свекрве, снахе и заове, изађе из Мињине куће магаре, натоварено са три бурила. За њим, плетући и смијући се ишле су Бојана и заова јој.

Дошле на воду, напуниле бурила и одморне се брзо вратиле. У кући сви задовољни. У селу лом. Жене, свака тражи да им мужеви купе магаре, да их одмијени - "ка Бојану Павића Мињина".

Свекрве се узинатиле:

- Кад сам ја могла носит бурила четрдесет година, дако и ти не погинеш од њих! Али си од бољих но ја, те си се позорила. А што је Павићу и староме Мињи врана мозак попила, ето им га! У нашу кућу магаре неће више но у цркву!

Такве и сличне препирке ломиле се селом.

За цијелу породицу старога Миње настадоше црни дани. О магарету да и не говоримо. Како се Бојана појави са магаретом, сеоска ђеца за њом стану њакати, бацати се каменњем чинити сто сметња, што их зла воља може смислити, а дјечурлија извршити.

Миња је рачунао: умириће се свијет; ко буде имао пара, купиће жени магаре; ко не, избиће је и мирна Крајина!

Али немир је растао: Жене су непрестано, сваки дан, тражиле магарад, а добијале батине, обилато и често. Нико не попушта.

Прође двадесетак дана. Нећеља је. Послије службе посиједали људи пред црквом. Ту се скупила и чета народне војске. Подуго ћутаху јунаци. Поп Јован држао је у цркви красан го-

вор о покојном митрополиту Висариону, који оде Богу на истину.

- Он ће и пред господом Богом на небесима бранити свој убоги црногорски народ и измолити милост нашим јунацима, што погибоше бранећи ђедовску вјеру и крш. Господе помилуј, молбене ријечи доброга слуге твога оца Висариона, јер он је живио само за тебе и црногорски народ, Господе помилуј, амин!

Тако је свршио поп Јован, а стари јунаци, избраздани турским ножевима и окићени орденьем надчовјечних јунаштава, тешким рукама отираху сузе са очију. И овај смирени скуп пред црквом муком умукнуо, ником ријеч на уста, сви заборавише на земаљске јаде и све невоље живота, кадно се сред најдубље тишине разлијеже иза једнога камена: И-а, и-а, и-а!

Људи се загледаше, па сви у Мињу и Павића упријеше очима, да виде што ће бити. Очи свих зацикташе, пламен бијеса из њих врца, у срцима узавре мржња, која баца руке да падају на силај… И крв би пала, да се не диже поп Јован:

- Кунем те великијем Богом и светијем Василијем, Миња, продај то добросрећно магаре, е ако не попустиш, ти цијелој чети за љубав, мораће они, али село запалит и бјежат у свијет, али женама попуштит, што би још горе било. Ада, ево ти пред оволико образа признајем, да је паметније натоварит хајвана но свога друга: бабе су носиле, мајке су носиле, сестре и жене носе, па ће и кћери и снахе носити, то им је судбина!

Миња је био човјек паметан, увиђаван, пристаде и сјутрадан прода магаре на пазару подгоричком, поред свих опирања жене.

- Лакше ми је, жено, с тобом се свађат, но да се цијело село помами! Ада, жа ми те!

"ОКЛЕ СИ ЛАЦМАНИНЕ"

Књаз бијаше сав заузет просвјетним плановима. Првога маја 1884. свечано је положен темељ новој згради, којој књаз нађену име Зетски Дом. Дом треба да буде расадник свих просвјетних радника и гајитељ лијепе књиге. Појави се неки нови дух који стремљаше само напријед. У новинама навијестише чланци ново раздобље у животу Црне Горе. Писало се о уставу и скупштинама. Незадовољницима бљесну зрачак наде. Црногорска емиграција бијаше велика, већином напредни духови, који отворено иступаху против диктатуре и назадњаштва. Живахност и добра воља завлада духовима.

Црногорски "кућићи", војводе и сердари нерадо гледаху прасак нове зоре коју је господар, тако лукаво, наговјештавао. Црногорска омладина, одувијек ратоборна и критички настројена, нарочито она школована, радо је судјеловала у културним установама, сустежући се од превелике манифестације лојалности према књазу, који је отјерао преко границе најбоље и најзаслужније Црногорце.

У то заталасано доба, догоди се у Локанди у по бијела дана мучан испад, који се дуго препричаваше.

Дошао на Цетиње један ђак који је учио на страни и ушао у кафану, да се одмори. Крај њега ковчег у коме носаше нешто мало хаљина.

У толико наилази сенатор - војвода, па ће још с врата:

- А одакле ти, лацманине?

Ђак је од прије знао цетињске мајсторије, бијаше крвни душманин неписмењака са великим титулама и језиком а празне главе, па ће тек:

- Ја, војводо, нијесам лацманин, већ Црногорац као и ти.

- Сачувај ме Боже! - продрије се војвода и дохвати се за јелек, као да се отреса, а нато ордени зазвекташе и настаде кратка шутња. Опет ће војвода:

- Шта ти је у том бауну (ковчегу), јесу ли паре, јесу?

- Не гријешите се, војводо - рече ђак - ће сам и кад могао нагомилати толико пара?

- Па колико има да си у свијет поша?

- Ево, већ, војводо, седма година.

- И зар за толико година нијеси мога напунит тај баун пара?

- Вама се тако чини, војводо, али није баш тако лако. То могу само силни да нагомилају оволико пара. Послије, ја нијесам отишао у свијет да течем новац, већ да учим.

Војвода већ окорио, па и не осјећа што га овај пецка, него продужи:

- Па јеси ли мога што научит?

- Бога ми и научио бих да видите, али не да сиромаштина!

- Маки се, ђаволе, - на то ће војвода - а што је тебе требала чкола? Књаз зна кога чколује, па онога и издржава и даће му пошље

љеба. А богами, за вас ће бити мука, јер и ви тражите машне залогаје. Али - свакојако, учи, учи - дако се књаз смилује и даде ти неку службицу.

- Е, али, војводо, ја сам се и досад мучио, па нијесам од милости живио; дакле да то учиним, пошто станем на своје ноге?

- А ти ни добит другојаче ђавољи залогај, него сви ви можете скитати по свијету до миле воље и учит "да нема Бога", а ми простаци овамо вјерујемо у њега, слава му и милост - војвода ће зајапурен па се прекрсти и изађе.

Ђак остаде као скамењен од чуда. Наскоро изађе, узе свој ковчег и пође. Пред Локандом застаде и уђе. Унутра неколико војвода, сви сенатори, стари људи, богато одјевени, но груба и сурова израза у избријаним образима. Чим је ђак ушао и сио за мали сто, један ће од војвода:

- Окле си, лацманине?

Ђак закипи, али се свлада:

- Ја сам, војводо, Црногорац, прави Црногорац. Отац ми је погинуо у боју на Фундини под вођством војводе Марка Миљанова, највећега црногорскога војводе и витеза. Ја сам ђак, учио сам у Загребу и красном Београду, патећи се и гладујући, да могу као школован човјек помоћи овој несретној земљи јуначких траља и подлих лижисахана!

Војводе измијенише погледе и узнемире се.

- А који си ти оно?

- Што се вас тиче? Сад ћу да ја мало вас питам, доста сте ви мене питали. А зна ли који од вас писати?

Војводе занијемише.

- Знам, не знате ни писати, ка они пастири у непроходним брдима, а хоћете да будете главари! Свакој господаревој климате главама ка магарци.

- Велиш, да си ђак - јави се најкрупнији војвода - сенатор - а ти си ка обична скитачина, мамипара, што хоћеш да лајеш! А слушај ти ђетићу, ми нијесмо имали велике школе, када смо побјеђивали Турке. Али право сам има, када сам ономадне кажива господару: "Ја не знам шта ћемо са оволико научених људи, а Црна Гора сиромашна, па сам мишљења да треба затворити гимназију и богословско-учитељску школу."

Ђак скочи, проблиједе:

- Ви сте стрвине и распале наказе! - заурла.

- Муч', погани!

- Нећу да мучим! Ја сам син црногорскога ратника и мученика, а ви сте крдо ушљивих племића.

Војводе скочише на ноге.

- Нико нека не излази! - страшно потресним гласом викне разјарени младић. - Изазвали сте ме, а сада ме слушајте! Ви сте народно зло. Ви сте против народнога просвјећивања. Ову заосталу земљу држите у мраку и незнању, да лакше ждерете из пуних корита. Лајете да су Обреновићи презадужили Србију, ви вране и кукавице без репа! А Обреновићи су просвјетно подигли Србију и за неколико година из турскога пашалука учинили модерну и напредну државу. Данас Србија имаде неколико виших гимназија, реалка, учитељска школа, богословија, виших женских завода за сиротну ђецу, болница, занатлијских и трговачких школа и удружења, музеума, ботаничких башта, пољопривредних школа и удружења, Велику школу са три факултета, Академију наука, Војну академију, подофицирску школу, касарне, војску, војна складишта, државне и општинске зграде, паркове, споменике, богате дућане, палате, а преко свега овога разна патриотска друштва и установе, као: Друштво св. Саве, Новинарско удружење, слободну штампу, повећи број разних листова и часописа, безброј штампарија, фабрика, библиотека, и оно што је најглавније: један велики број озбиљних и неуморних радника на пољу свију грана државне управе. А, питам ја вас, господо војводе, господо сенатори, а што имате ви у Црној Гори? Што сте ви учинили? Говорите! Ништа! Ништа нијесте учинили! Већ од јутра смрдите ту у Локанди, зијевате и звецкате медаљама које ујагмисте за покорно климање ваших празних глава. Дочепали сте се као неписмени и прости људи највиших положаја и у могућности сте да унаприједите живот једне измучене земље, а ви зијевате и зијевате на све што мирише на младост и живот. Док Обреновићи дају својој омладини богате стипендије да уче у иностранству, док они помажу и нас сиромашне црногорске ђаке, који дођосмо да црпемо знања и онда користимо родној груди, ви дочекујете нас младе мученике и идеалисте, чибуцима, штаповима, чизмама и мамузама. А ја велим, да је Црна Гора доста богата, али ви је у свему остављате у

мраку, јер знате, ако једној младој и школованој Црној Гори сване да је вама мукташима и беспосличарима мркло за вазда. Мјесто да би плаћали ваше магареће климање главурдама и ваше љенгарење, ми би плаћали стипендије даровитим и марљивим Црногорцима. Данас је прошло вријеме када су леденица и нож били прва вриједност и снага, данас је снага просвјета, а ви се просвјете бојите као сове и шишмиши сунца и свијетла! Али нешто ипак имате! Знате што? Имате: содомски гријех и бруку и грдило насред Цетиња, имате Јабучане, Кулетиће, Мајановиће, Водогазе, Луке, Божове, Митрофане Бане, срамотну трговину стоке, вађевину, кривосуђе, глобачину, мрак, незнабоштво, светога Петра шарена и без носа, турчење и латињење најбољих кћери, конкордате, спахилуке, пјанство, бијес, сифилизам, отров, Бркиће, Тимотијевиће, Тајсића и касапнички нож у руке, којим мучки парате цријева невиним Црногорцима, а све зато што казују свијету како сиротињу црногорску багателишете, гулите и ћерате голу и босу по бијелом свијету! То је ваш морални и материјални капитал, господо војводе и сенатори! Док се ми јадници, гладни и жедни, пребијамо по свијету да нас огрију зраци просвјете, ваша размажена ђеца, ако их већ шиљете у свијет, тамо се коцкају, битанџе и расипају новац. Слушајте ме, ви лажни великаши и достојанственици, Црна Гора болује, болује од вас, јер ви допуштате све невоље и срамоте, гасите сваки луч просвјете! Али пазите што вам вели "лацманин": XX вијек куца вам на врата! Празновићи и никоговићи владају данас у ову земљу, и ја који, ево, стигох у домовину, свршивши високе школе, враћам се с ове стопе натраг у свијет, да на велика звона објавим цијеломе свијету вашу бруку и срамоту, наше распеће и Голготу! Доље режим празноглавића, сердаревића и нечојековића - громко ће младић, угради свој мали ковчег и испаде из Локанде.

Војводе, сердари и сенатори стајаху као смрзнути. Зној их облио, дах им се заледио у грлу, а онда се један трже, излеће из Локанде и заурла на пијацу:

- Аааа, држ' скитачину и бунтовника! Аааа, ко је Црногорац, спашавај господара од одметника и куге!

Притрчаше људи, трговци оставише радње, перјаници пред двором чуше зов и дохиташе.

- Што је?

- Е-е-е-не, е-не, ту је био сад је умака лоповчина и бунтовник, што грди господара и све што вриједи у Црној Гори, умака је, за њим, за њим! - без даха избаци осамљени војвода. Од бијесних перјаничких ата затутње поље Бајичко, али се јунак од дивана већ спуштао низ Которске стране.

ЛАЗА КОСТИЋ НА ЦЕТИЊУ

"Глас Црногорца" пређутао је овај немио догађај, али је донио вијест да на Цетињу, по књажеву позиву, долази Лаза Костић, да преузме уредништво "Глас Црногорца".

Почетком маја искрца се у Боки висок, плећат путник, крупне лавовске главе расутих праменова, висока, заносна чела, и сједе у кола Јована Митрова да га вози на Цетиње. Лагано се кола успињаху уз стрмовити Ловћен. Путник пун заноса проматраше прекрасан крај, а када коњи крочише на црногорску земљу, скочи из кола, поклекне и пољуби земљу.

Лаза Костић цјеливом поздрављаше земљу витезова, и са осјећајем пјесника стиже на Цетиње.

Уочи Петров-дана, изјутра око седам сати уђе Симо Матавуљ у Локанду и затече у њој једнога господина који сједаше сам самцат, гологлав, главом окренут према прозору, једним оком зажмуреним, другим избеченим, као гађач, који је сву душу и сву снагу прикупио у једно око према једном смјеру, у жељи да га не промаши. Бијаше средњих година, бујне црне и чупаве косе, танких брчића, лијепо одјевен.

Симо Матавуљ је по виђењу познавао Лазу Костића. Виђао га је у Боки за вријеме рата, а посљедњи пут у Дубровнику, приликом освећења нове православне цркве. Увече је била забава и Матавуљ га је проматрао изблиза. Дилетантско друштво приказивало је неки комад и два реда пред њим сједио је Лазо до једне лијепе ђевојке и помало јој удварао. Говорило се да ће по свој прилици њих двоје постати брачни пар.

Симо Матавуљ проматраше сугестивну појаву лијепа пјесника и приђе му:

- Господин Лаза Костић!

Костић лагано окрене главу и нанишани у Матавуља.

- Ја вас одавно познајем по виђењу, али немадох част да се упознам са вама. Ја сам Симо Матавуљ. Добро нам дошли! Ми вас одавно очекивасмо! Кад сте стигли?

Костић се рукова с Матавуљом, промрмља нешто и понуди га руком да сједне.

- О, сапристи, у вашем "Милошу од Поцерја" има доста ријечи којих нема у Вука и које не разумијем. Подвлачио сам их. Бићете љубазни да ми их објасните.

- Врло радо! Молим Вас, кад сте стигли?

- Па - аааа - м-м-м, канда бијаше прошла поноћ.

- И нијесте се виђели ни с ким од познатих?

- Ви сте ми прва овдашња знатна непозната глава јутрос пред очима!

Доручковали су заједно. Матавуљ је Костићу испричао посљедње знатније догађаје, који су га занимали, као свадба кнеза Петра, књижевна посијела у двору, приказ "Балканске царице", "Максима Црнојевића", оснивање "Црногорке", нешто из дворске и пријестоничке кронике, а и што се и говорило о њему. Костић је био много удобровољен и смијао се гласно, од срца. Ова два писца зачас постадоше добри пријатељи. Још никога у Српству нијесу толико женили као Лазу Костића, Матавуљ се усмјели и упита га:

- А што је с вашом женидбом?

Костић слегне раменима.

- Тхе, фала Богу! - рече.

Костић је дуже времена био предмет опште пажње.

Књаз и књагиња често су га призивали, а дипломате и остала интелигенција купили су се око њега. Био је необично даровит и образован. Говорио је савршено енглески, њемачки и француски и знао водити врло сугестивне разговоре. Становао је и хранио се у Локанди. Лијегао је касно, а устајао још касније. Готово цијело прије подне потрошио је на тоалету и доручак, послије подне је картао, а предвече кренуо је у вратоломије, јер његове шетње по цетињској околини бијаху праве вратоломије.

Матавуљ га је обично похађао изјутра, док је још лежао. Испрва је Костић једним оком шкиљио, а када је чуо мјесне новости, устао је, и то го голцат и стојао око пола сата према отвореним прозорима. Затим се купао, трљао, чешљао, обукао, а онда раскорачен стајао и шкиљио. Послије доручка опет би се мало уређивао. Пред мрак је почело велико кретање, трчање, растезање ногу и руку, а онда брзи ход изван Цетиња преко брда. То махнитање по брдима кријепило је пјесников дух.

Када скакаше преко камења чупав, чобани често халакаху: "Ха, држ'! Ено га! Ено онога махнитог!" Матавуљ га је каткад пратио на тим "шетњама", и много је морао трчати за њим да га стигне, и многи неупућени мишљаху да су то два лудака у бјегству.

По свом обичају, књаз се неколико нећеља није бринуо за Костића као и оно за Влаха Буковца, кога је домамио из Париза на Цетиње, али Костића то није нимало узнемиравало. Он је живио безбрижно, прави господски бохем. Али једнога дана ипак је позван у двор.

- Лазо - књаз ће му у оџаклији - уређиваћеш ми "Глас Црногорца".

- Хоћу, господару, зато и дођох на овај слободни камен.

- Видио си како прегнух да просвијетим Црну Гору. Видио си како треба да се владаш - па сад упри, да освјетлаш образ.

- Платићу ти стотину фијорина и доходак од претплате.

- Задовољан сам, господару - Костић ће и чудна бијаше та понизност свјетскога човјека.

Радићеш слободно, али ја морам видјети све прије него метнеш у лист.

- Тако и треба ко хоће примјером да покаже слободу штампе! - рече Костић и једно му око зажмири, а танак брк мало подрхта.

Књаз је напрћио дебеле уснице и лукаво испод ока зиркао, пребацујући из једне руке у другу овећи грумен злата, који потјецаше од златног балчака сабље цара Душана. Сабљу је разбио, гвожђе бацио, а злато растопио у грумен који му као притискивач списа лежаше на столу…

- Онда смо, Лазо, готови!

- Јесмо, господару!

- Књагиња ти се захваљује на поклону.

- Почашћен сам пажњом од стране свијетле књагиње.

Костић је књагињи поклонио лијепо увезани примјерак "Максима Црнојевића".

- Ајде, Лазо, на посао! - књаз устаде и пружи руку на пољубац.

Костић је уредништво једноставно преселио у своју собу у Локанди, али радио је час у трпезарији, час у кавани, у читаоници, у штампарији. Његова соба, пуна новина, претвори се у праву читаоницу у коју је свако по вољи улазио. Каткад је затекао собу тако пуну "гостију", да он сам није могао ући, и он би се вратио да не смета.

Живот на Цетињу није био монотон. Увијек се десило нешто необично, и књаз као да је водио рачуна о изненађењима. Иако без икаква било административнога било привреднога плана, он је волио играти улогу правога Европејца. Одредио је да се у Подгорици подигне ново предграђе, које ће се звати Миркова Варош, у спомен свога оца, онога војводе Мирка, званог Гуштерица, који учини онај незапамћени покољ у Кучима. Ово изазва тихо негодовање код свих који се сјећаху звјерстава над Кучима, а омладина удари у клетву. Знало се да је књаз, због овога наума, примио и пријетећа писма, али ипак не одустаде од потхвата.

Док се још о овом случају зуцкало и брујало, књаз се и даље у очима народа стрмоглавио: Црногорска влада изручи Аустрији тридесет војних бјегунаца из Босне и Херцеговине! Црној Гори бијаше још добро у памети књажев поступак са херцеговачким устаницима, које такође предаде Аустрији, па сад и они најмирнији отворише уста. На Цетињу се говорило само о том изручењу и многа тешка паде на књаза.

- Само брука, и брука долази из двора! - гласно ће пред Локандом Иво Поповић, јуначки Вражегрмац, носилац Обилићеве медаље.

- А што му је то требало? Зар се тако ради са Српством?

Послије пола сата Иво је позван у Министарство унутрашњих дјела. Секретар му рече:

- Срећа је твоја што књаз оде у лов, а министар је болестан Јављено ми је што си блуњавао. Пази што радиш! Ако још једанпут то учиниш, чека те само једна казна. И - вуц!

* * *

Лаза Костић је потпуни западњак. Не само да је познао све свјетске језике и књижевности, него је и пропутовао цио Запад и имао веза са најсвијетлијим духовима. У своме народу уживао је глас великога пјесника, и бијаше много слављен и спомињан. Стога многима не бијаше јасно што га нагна да остави свој богати крај, и, вичан на комфор размажена западњака, дође у Црну Гору, у камен и сиротињу, да се изврга мушичавим испадима никоме одговорна самодржца? Али Костић је био велики Србин и идеалист. Успјешни ратови Црне Горе осигураше јој необичну популарност у цијеломе Словенству, а Костић, вјерујући у њену мисију, радо се жртвова да допринесе и свој дио, као прослављени српски пјесник.

На Цетињу је био много уважаван. Страни посланици тражили су његово друштво и много га поштовали. Не распредајући било када високу политику, он је све опажао и памтио. Много га је занимала стара Црна Гора и њено витештво, која живљаше у осами далеко од Цетиња и често је сједио у брдима уз огњишта старих ратника, слушајући живу ријеч људи који личним јунаштвом стваваху узвишену херојску епику, већу од оне у древној Илијади. Његов живи дух напајао се на врутцима живе историје, и савременост у којој је живио није никад узео за предмет строгога критичкога оцјењивања. Своју искрену склоност просвјетном напретку Црне Горе доказиваше судјеловањем у свима културним акцијама, и њој за вољу једном је и глумио.

Приказивала се много прерађена "Балканска царица", и Костић је глумио војводу Лала, којега се улога састојала у неколико стихова. Сам књаз, чувши за то, био је пријатно изненађен и рекао:

- Добар је он, зато и јест Лаза - Маза!

Када се Лаза појавио на сцени у гомили фигураната, књаз јако закуца сабљом, сви чланови књажевскога дома запљескаше, а гомила у позоришту стаде викати: "Живио Лазо!" Стасити, чупави, немарни Лазо, у ново новцатом, златом везеном војводском руху, са сабљом о бедру, шкиљаше једним оком на публику, као да је броји и да јој се чуди.

Павловић се нађути и викну му иза кулиса:

- Та, поклони се, човјече!

Лаза тргне главом и усред највеће тишине изрече као преко воље своју улогу од неколико стихова. За то тренутно војводовање, Лазо је добио на поклон оно богато одијело

што бијаше на њему - односно, које бијаше за њега нарочито кројено, а које је он, послије неколико година, неизношено, поклонио новосадском Народном позоришту. Његови пријатељи израчунали су да је Лаза за сваку изговорену ријеч добио четири дуката.

Ова представа бијаше нарочито успјела, јер је Костић помагао режирати, и око Божића позове Павловић све глумце и рече:

- По највишој наредби, представљаће се "Балканска царица", уочи Нове године, у Подгорици. Дакле, будите сви наредни за пут! Кренућемо одавде трећега дана Божића. Поћи ћемо сви заједно, до Ријеке Црнојевића на колима, а од Ријеке Блатом (тј. преко Скадарског језера)!

- Хоћемо ли?

- Хоћемо!

- Његово Височанство милостиво узимље на себе сав трошак. У Подгорици постараће се нарочити одбор за станове и храну чланова нашега друштва.

- Хура! - викнуше глумци.

Цетиње ни о чему него о путу двора, дипломације, војвода и добровољаца у Подгорицу.

Трећега дана Божића смјести се тевабија у сва цетињска кола, а придружише се тридесетак оних којима бијаше мило бесплатно путовати и проводити се. Опустјеше канцеларије, школе, државна штампарија, дућани и радионице. Књажев "вапорић" прими путнике на обали Ријечкој. Матавуљ и Костић бијаху цијело вријеме заједно.

Путовање преко Ријеке одушеви све. Цио овај крај, сличан талијанским крајевима, бијаше пун историјских успомена. Костић стајаше на палуби, утонуо у мисли, очито под силним утисцима сјеновитога тимора и каменних гора. Послије је причао скупу око себе:

- Некада је српски језик владао не само свуда око Скадра и Језера, него и даље. Послије пропасти наших држава, наш је језик био сузбијен, али, хвала црногорским побједама, он данас допире скоро до старих граница и свакога дана шири се и снажи. До вас је, да оружјем просвјете освајате старе крајеве. Ваша мисија историјска је - говораше Костић, миран пун осјећаја.

На прагу Подгорице дочека госте силан свијет. Грађани, већином у турској ношњи, неизмјерно се чуђаху и, проматрајући их у токама и јелецима, ударише у смијех. Један запита Матавуља:

- Вјере ти, јесте ли ви чочеци?

Један Подгоричанин, очито хришћанин, видећи да Матавуљ као да не разумије питање, објасни му шапатом:

- Ови наши људи чули су да ће књаз овђе дати неку забаву, а како они не могу замислити какву другу забаву, осим оних што их дају пеливани, рвачи и тркачи, које они све скупа зову "чочецима", чуде се сад, што је већина вашега друштва у црногорском одијелу и ваљда, за вас у уским хаљинама мисле да сте прави чочеци!

- Јесмо чочеци! Матавуљ ће поносито неком крупном Турчину, који је над њим разглавио вилице - ја сам рвач, први најбољи рвач ћесарске земље, па ево сам доша да вас све редом чикам, вас Зећане најјаче, да видите колико ће ми се који одржати у рукама.

Ударише у смијех. Неки заврти главом.

- А да што је овај? - упита Мујо, показујући Лазу.

- Овај нишани! - рече неко из гомиле.

- Овај човјек диже зубима најтеже ствари, по двјеста ока, ако ће - одговори Матавуљ.

Уто се Костић насмија и вићеше му се ситни и пушљиви зуби, а гомила удари у кикотање.

У томе се прогура до Матавуља стасит и лијепо одјевен млад човјек, у црногорској ношњи. Скиде капу:

- Ја сам Лукачевић, овдашњи трговац и члан одбора за дочек гостију. Извините, ја сам вас одмах тражио, али се, ето, изгубисте. Дакле, ви ћете у мене на стан и храну - ви и још један, по вашем избору.

- Нас двојица ћемо заједно! - рече Костић.

Стара Подгорица, са кривим улицама и неједнаким кућама, са шареним капијама и решеткама на прозорима, са дрвећем у двориштима, минаретима и живахном шареном чаршијом, бијаше права слика турске вароши, далеко од свакога утицаја ванјске културе. Стара Подгорица дијелила се на махале, у којима живјаху братства. Није било ништа необично да су братства имала двије вјере, православну и Мухамедову. Братственици живљаху у лијепом дослуху и поред разлике у вјери, и за вријеме турске власти муслимани су увијек штитили и бранили своје хришћанске братственике, а буле се нијесу криле од својих ђевера хришћана. Овђе свуда вла-

даше витешка трпљивост и Црна Гора је била у то доба једина земља на свијету, да је друг губио главу бранећи част свога друга. Питање вјере бијаше врло осјетљиво, јер сваки сукоб ради вјере изазивао је крвопролића и страшне похаре. Тада је била и експанзија вјере. Експанзија политичкога престижа, и толеранција као глас етичке културе подржавана је по вољи обију страна. Иако Ислам не имађаше културну снагу Рима и не иступаше претензијама високе културне мисије, православље је и према католицима било толерантно, па и ондје гдје се то с правом не би очекивало. Тако сви Ришњани бијаху православни и у цијелој вароши знала се само једна католичка кућа. Како да се њој даде прилика да обавља своје вјерске дужности?

Деси се јединствен случај: У православној цркви постављен је један олтар, гдје је католички свештеник, из Пераста, нећељом и празником служио мису! Под једним кровом вршиле су службу Божју двије вјере! Тада је, додуше, Рисан био под Млечанима. Доминираше високи дух вјерске трпељивости у овим крајевима, гдје веће разговоре вођаху пушке и ножеви него људски језици. Лаза Костић, упућен у многошта, свестране и солидне културе, с великим је интересом гледао око себе, не могаше се доста начудити стварима које није никада чуо ни знао. Сјетио се Вукове тврдње у књизи „Црна Гора и Црногорци, допринос познавању европских Тура- ка и српског народа" која је изашла још 1837. у Штутгарту: "За чудо је како је у Европи досад мало напредовало знање о овом народу. Већина научника и дипломата боље знају шта се догађа на Нилу и на Еуфрату, како народи тамо живе и како се зову, него нпр. у Херцеговини и у Црној Гори. Француски посланик Виала, који је 1813. године обишао Црну Гору, вели за црногорски језик, да је дијалекат - грчкога!" Ова брда тешка и непроходна бијаху ризница за историју јужне Европе, за језикословца, фолклористу и пјесника. Сви трзаји словенске расе овђе долажаху до пуна изражаја, и ако игђе, Црна Гора бијаше чувар прастарих словенских особина. Костић је прије него је својим очима видио Црну Гору, познавајући је само по јуначким пјесмама и нечувеним бојевима, назирао у њој словенску особитост и није чудо што је свој пјеснички дух посветио значајним радњама о прошлости Црне Горе.

"БАЛКАНСКА ЦАРИЦА" У ПОДГОРИЦИ

Дан прије представе стигоше књаз, књагиња, њихова ђеца, зет, књажева мајка, сви дипломати, сви министри, цио сенат, сви војводе и сердари од Катунске нахије и - дворски пјесник Сундечић. Дочека их сва Подгорица и готово "сва Седмора Брда" с Кучима и Братоножићима, банови, велика и мала властела.

Дочек бијаше буран.

За глумиште је била одређена пространа приземна дворана у згради у којој је некада била турска болница, а послије освојења, основна школа. Млади Цетињани - слагачи, калфе и млади чочеци - са много мара и труда лијепо уредише и окитише позориште.

Јован Сундечић - дворски пјесник

Друге вечери приказана је "Балканска царица" пред гледаоцима, какве је тешко и замислити. Већина неписмених уопште још није виђела позориште. Када се подигао застор и на сцени са живим бојама почеше гласно говорити јунаци - многим застаде дах у грлу, а неки зинуше и остадоше тако до краја. Никада Подгорица не виђе толико царскога сјаја, толико господства и раскоши. Књаз је очито хтио да покаже својим новим подани-

цима како им је наклоњен, а ваљској штампи, да лично судјелује у просвјећивању свога народа.

Послије првога чина заори одобравање, а онда неколико подгоричких младића, који сјећаху у првоме реду, започеше из властите културне побуде неку чаршијску пјесму са рефреном:

Дере, дере - дере,
Ко ти ноге пере?
Некад тата, некад мама,
Некад и ја сама!

Једва их уђуткаше и ствар забашурише.

Утицај комада бијаше силан. У дворани владаше неподношљива запара. Тешке хаљине посташе права мука одушевљеним Подгоричанима. Старе хоџе и аџије отираху великим рупцима зној са чела, а браде им изгубише сјај свилена повјесма. У том тешком ваздуху, угријана машта људи који још не виђеше живу сцену, стваралаше фантастичне приказе и свјетове тајних снова разигране људске душе.

Садржај комада испрва је пустошио душе. Зеђански мухамедовци бијаху на први мах пренераженi, забезекнути, слушајући Матавуља како слободно, заносно величаше Ислам пред господарем и већилима толиких краљева, пред Брђанима, Кучима, Братоножићима! А када он сам, господар, и сви великаши стадоше одобравати његове ријечи, онда настаде прави лом, онда многе очи засузише и кроз буру вике, зачуше се ријечи: "Како смије! Чу ли га, Бога ти? Јест из његове главе!"

Многи мишљаху да глумци говоре из главе и да прекројише књажеву пјесму да му се освете.

Дође перјаник за Матавуља, а он пође за њим онако у турској ношњи, са големом чалмом око главе. Прође кроз густе редове, праћен злим и милосним погледима и дође књажевој трибини. Звао га је књаз, да му, тобоже, даде нека упутства, а уистину да покаже правовјернима, да се не срди ради његових ријечи. Када се враћаше кроз гомилу, муслимани кликтаху, а један га загрли.

Три вечери давана је "Балканска царица", изазивајући увијек нова одушевљења и поклике раздраганих гледалаца.

Одмах послије свршених представа, двор и главари вратише се кући, а тиха Подгорица, већ уморна од галаме и радости, врати се у свој мир. Матавуљ наговори Лаза да се њих двојица врате на Цетиње преко Љешанске нахије, на коњима, да виде један дио праве, оригиналне Црне Горе. Нађоше два коња и поведоше два момка, слагаче државне штампарије.

Вријеме благо, али небо облачно. Костић, најбољи пјешак и јахач, држао се како тако док не прије̂ђоше равницу, али кад се дохватише крша, по коме знаду само брдски коњи корачати, ствар постаде неугодна. Уто поче и киша, најприје ромињати, а онда пљуштати. Попевши се на врх некога брда, уђу у непознато село - Кокоти. Сјашу пред малом крчмом - колибом.

Дочека их громадни старац, јак, силних бијелијех брчина, накостријешених вунастих обрва, још ватрених очију, пун оружја за силајем. Донесе им хљеба, сира, јаја и вина.

- Одакле си ти, јуначе? - упита Матавуљ.

- Ето, с Кокота, господине! - крупним, но звонким, гласом одговори старац.

- Имаш ли Обилића?

- Валај немам, иако сам посјека турску главу!

- А што то?

- Нијесам је ни тражио.

- Е?

- Нијесам, тако ми светога Петра!

- Не разумијем те, јуначе.

- Ето, посјека сам Турчина у мраку и не видјех да је био мој побратим.

Умукоше.

- Да платим.

- Наполион!

Костић и момци узбунише се.

Матавуљ положи наполион на сто, па ће:

- Ваистину, да си заискао и два, да бих ти, али, Божја ти вјера, за ово ће знати господар, знаће како дереш његове љекаре!

- Аман! - викну јунак запрепашћен, и обрати се момцима: - Јесу ли, Бога ти и светога Петра, ово књажеви љекари?

- Јесу, како нијесу! Што учини, болан?

- Их! - ухвати се јунак за затиљак.

- Валај дереш!

- Аман, господине, збунио сам се! Трошак је три ванцике!

Јунак врати златник, прими пет цванцика, а за вишак даде двије боце вина за напојницу. Путници се спремаху за одлазак, а у собу

уђе повисок старац дивно мисаоних очију, пажљиво засукана брка, под оружјем, добро одјевен, пун медаља на прсима. Поздравивши, радознао проматраше незнанце.

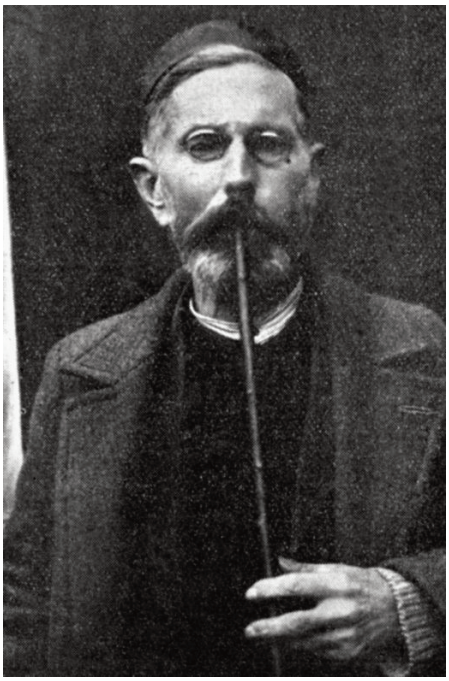

Пуниша Вељов Поповић-Дрекаловић, народни историчар

- Одакле ти, Пуниша? - упита га крчмар.

- Од војводе.

Пуниша Вељов Поповић из Куча, човјек без школе, али велики народни историчар, бијаше познат као човјек необичнога памћења и познавања прошлости.

- Од којега војводе? - упита Костић.

- Откад умрије војвода Миљан, остаде нам само један војвода - Пуниша ће - а и тај, јер је преваљан, препоштен и превелик, удари на руњав нос.

- А који је то војвода Миљан?

Пуниша подиже обрве као два бедема.

- Мој господине! Ви нијесте Црногорац?

- Нијесам!

- Јесте ли Србин?

- Јесам, јуначе!

- И нијесте никада чули за војводу Миљана? Па зар ви немете уши?

Костић се уозбиљи. Овако још нико није с њим говорио, но свлада се.

- Имам ја уши, но Миљана имаде више!

- Има, има, али војводе Миљана Вуковића имаде само један на бијеломе свијету!

Костић је добро познавао најљепше ствари из прошлости Црне Горе, док је српску историју знао одлично.

- Тако ти говори, јуначе, да се разумијемо! Јест, право да величаш, Миљан бијаше прави војвода и великашки сој - продужи Костић. - Он је отео Шабанагића нахију Турцима, припојио је Црној Гори и прозвао Васојевићи. Јунак је он био! А који је то други војвода?

- Војвода Марко!

- Како још?

- Војвода Марко има само један!

- Војвода Марко Миљанов на Медун! - јави се крчмар.

И о њему је Костић чуо много тога. Марко Миљанов био је широм Српства много популарнији него војвода Миљан, јер његове побједе над Турцима свратише пажњу цијеле Европе на Црну Гору. По Црној Гори и Албанији ориле су се о његову јунаштву и витештву прекрасне народне пјесме, а слијепи гуслари уз гусле су пјевали о њему на сајмовима и црквеним саборима.

- Чуо сам за њега, јуначе! Па нијесмо ми преко ваших граница глухи за све што се овђе збива. И у нас бије српско срце!

- А оклен сте ви, господине?

- Онамо, из Бачке, Баната!

- Аферим! Ви онамо сити сте пшенице бјелице, а нама овамо и качамак је мрс! - кликне Пуниша.

- А познајеш ли ти војводу Марка? - упита Матавуљ.

- Па, чоче, ја сам Куч! - нагласи Пуниша.

- Нисам га видео на Цетињу! - Костић ће.

Пуниша се трже и оштро га погледа.

- Валај, и нећеш!

- Што? Да није болестан?

- Па и није! Него они на Цетињу су болесни!

Костић испрва не схвати куд Пуниша гађа.

Распреде се лијепи разговор, топал и у повјерењу. Пуниша се открио као књажев непријатељ. Осуђивао га је што је постепено укинуо племенске аутономије и све подвргао под своју власт.

- Па зар ви је прије било боље? - упита Костић.

- Јест, у толико што смо били своји, а сада смо књажеви пашалуци! Војвода Марко је проширио и ослободио велик дио Црне Горе,

а мјесто да ужива плодове свога рада и да му је књаз захвалан, одбачен је као стара котлина и на Медун живи сам.

- А велиш да од војводе Марка нема бољега?

- Нема, а неће га ни бити! Право је река Шуто Радованов: "Ако је Бог са каквом женом има посла, то је мора имат са мајком Марка Миљанова!"

Ове ријечи се разлију душом Лазе Костића као мелем.

- Много лијепо говориш! - Костић ће и наручи опет вино.

Разговор потече.

Пуниша је много причао. Величао је старе прослављене витезове у крвавим борбама са Турцима, њихова племенита срца, њихово чојство и господство душе, али се увијек зауставио код војводе Марка.

- Војвода Марко већ је као дијете био јунак. Његова крв бијаше жестока. Када му је било непуних четрнаест година, служио је код некога Куча и чувао му говеда. Између Куча и арнаутскога племена Хота постојао је заједнички водопој у планини. Уобичајним уговором било је утврђено: она стока, која раније дође, да се прва напоји. Због тога су често букнуле свађе између Куча и Хота.

Једном Марко напојио своју стоку и повео је у један шумарак на пландиште. У тај час дође Марку веома виђен Арнаут којега он није познавао. За појасом му двије сребрне леденице, а о рамену џевердар. Марко је завидио Арбанасу на његово оружје и одлучи да га убије. Од оружја имао је за појасом само малу пушку. Премишљао је, ако га пушка изневјери, да Арнауту рече, да је хтио да опроба његово јунаштво, па да је на њега омакнуо празну кумбурлију; јер није вјеровао да ће му пушка прихватити. Напосљетку, опали своју пушку и Арнаута убије.

Овај арбанаски првак био је син хотскога барјактара и звао се Пренк Гиља.

Кад су Хоти чули за његову погибију, одмах су пошли да међу Кучима потраже убицу. Кучи су се међусобно испитивали ко је ово убиство извршио, али нијесу могли дознати.

Једном на скупу гласно ће Марко, ђетић:

- Ја сам убио Пренк Гиља! Ево, ово сам оружје скинуо са њега!

Кучи извијесте Хоте, да је Пренк Гиљу убио ђетић Марко Касомовић.

Стари Гиља одреди награду од стотину ђеса и своје оружје ономе ко убије Марка и освети његова сина. Марко чуо и склонио се у Пипере, код Пилетића.

Пренк Гиља оставио је иза себе мушко дијете у колијевци.

Послије овога догађаја, на једну годину дана, разбоље се Пренкин отац и жалосно ће својим рођацима:

- Гле, ево ћу да умрем и понесем дуг са собом, јер ми син остаде неосвећен!

Упути два младића из свога братства, да пођу Марку и однесу му тврду арбанаску бесу, да слободно може доћи Пренкину оцу, који је на самрти и жели да га види.

Марко се био једва довио младићских година, под носом му тек маховина из које израстоше брци као два овнујска рога, опаљен од сунца, ишибан горским вјетровима, дивних жарких очију као у млада лава, узвитлане чврсте косе, саслуша их.

- А велите - беса?

- Беса!

Марко је повјеровао у арбанаску бесу, пође са улацима и понесе са собом Пренкино оружје. Кад су стигли пред Гиљину кућу, Марко испразни обадвије Пренкине пушке, као доказ да вјерује у њихову бесу.

Стари Гиља прими Марка најљубазније и исте га ноћи побратими са својим унуком, Пренкиним сином. У Гиљиној кући скупило се скоро читаво његово племе. Настаде пјесма и весеље. Неки Хоти попријеко гледаху Марка: крвник им у шакама, али стари Гиља, чим је то опазио, гласно ће, са пуно пријетње:

- Марко је ка мој други син и смрт Пренкина већ ме не боли, јер је погинуо од јунака.

Други дан отпраћен је Марко из Хота са пуцњавом пушака и дошао здрав и читав у своје племе!

Такав је био Марко ка ђетић! - кликне Пуниша. - С њим су се већ онда братимили стари јунаци. А послије, кад је већ одраста, обасја је црногорским небом ка звијезда. Али, да, та је звијезда била прејарка оним танколозовићима и блудницама из Бајица, и оћераше је у Медун, да им не смета, да својим зракама не открива Црногорцима поганштину и лажно владарство.

Костић и Матавуљ лецнуше се и плахо озру.

- Не бојте се, господо! - стари ће крчмар. - Овђе, под овим кровом дише само истина, а Пуниша је митрополит истине. Зато не смије ни примирисат Цетињу. Не воле га виђет. Мрзак им је.

- Ријеч Марка Миљанова - настави Пуниша - вриједи ка ријеч императора! Зна се, његова је паметна и увијек народу корисна. Осим Турака и Бајица, Марко није у Црној Гори имао душманина. Сви су га увијек поштовали, јер је свакоме само добро желио. Њему за вољу, јунаци су чињели што не би никоме. Причаћу вам, још једну, да видите какав је Марко био.

Кад је Перо Јокашев, прије десетак година, пао у немилост код књаза, одлучи да са својим братством напусти заувијек Црну Гору. Дознаде за то војвода Марко, који је био Перу велики пријатељ, па пође на Цетиње и упита књаза:

- Је ли истина, господару, да из Црне Горе диже Перо Јокашев са својим братством?

- Јест, Марко, нека иде куђ га ноге носе!

- Ада с ким мислиш остат у Црну Гору, кад ти онакви из ње бјеже?

- Ја са Црногорцима.

- Грдно се вараш, господару, кад онакве ћераш из земље!

- Ја га, ваистину, не ћерам.

- Кад га не ћераш, могу ли га задржат?

- Можеш, и ја ћу ти захвалит - прихвати књаз.

Марко смјеста пође на Цеклин и нађе Пера ђе се већ припрема за одлазак.

Рече му:

- Перо, чуо сам да хоћеш да дижеш из Црне Горе, па сам доша да се с тобом опростим и да те ка доброга пријатеља замолим да ми учиниш једну љубав.

- Хоћу, Марко, све што је у мојој власти!

Марко брзо ограби:

- Перо, да не идеш из Црне Горе!

- Превари ме, Марко! Нијеси лијепо учинио, али те, ето, морам послушати.

Марко истрчи пред кућу и опали у знак веселља двије леденице. Кад су Цеклињани чули пуцањ леденица, одмах су схватило у чему је ствар и похитали Перовој кући, шенлучећи.

Такав вам је, господо, био војвода Марко.

- А данас? - упита Матавуљ.

- Данас у Медун живи ка краљ Куча и Арбаније.

Пуниша је још много причао о борбама и чојству и слободи, којом Црногорци иступаху пред господарима.

- Ми Црногорци, господо, носимо благослов слободе у нашој крви. Наш свијет тресне књазу у лице истину, па ма одмах био мушкетан. Ту слободу није мога угушит ни ови садашњи књаз. Сјећам се згоде када је Стеван Перков кресао књазу Данилу, крволоку, у образ, да смо ми сви стисли зубе.

За вријеме књаза Данила, долазили су најугледнији момци из свих црногорских племена на Цетиње, ради витешких утакмица. Бацали су се камена с рамена, скакали из мјеста и у вис и трчали. У таквим играма нарочито су се истицали Петар Вукотић с Чева и Миљан Вуковић из Васојевића, доцније црногорске војводе. Књаз Данило, гледајући Црногорце како се натјечу, упита Стевана Перкова:

- Реци ми, Звиздо - тако га је обично звао - која су се два Црногорца данас најбоље показала у овим играма?

- Најбоље ова два моја ђетића.

- Добро, Петар је твој, а који је то други?

- Миљан Вуков из Васојевића.

- Како то, Звиздо, забога. Миљан је Васојевић, а Петар Катуњанин, па обадвојица твоји синови?

- Тако, господару! Васо и Озро били су два рођена брата. Петар је од Озрове крви, а Миљан од Васове. И да је ова наша држава мало пространија, они би по своме племству и породици, требали да буду и господари.

- А ђе бих ја, Звиздо

- Тамо ђе ти и отац!

Данилов отац био је трговац.

Књаз спусти нос, намршти чело и - ни бијеле!

Тако је у нас, господо! - заврши Пуниша.

Костићу се свиђела бистрина овога Црногорца без школе и много га испитиваше.

- А теби, јуначе, као да је позната српска историја?

- Како не?

- Ајде, да видимо! Ко је, Пуниша, најприје покушао да уједини Словене?

Пуниша се уозбиљи, подиже руку да га Костић сачека, извуче дугу симсију из силаја, напуни је, задими, па ће полако:

- Најприје још године 1002. цар Самојло, али он умрије године 1014. Његова сина,

цара Радомира, убије му брат од стрица, Владислав, и зацари се. Владислав је убио и царицу, Радомирову жену, да му не би сметала да влада, па и краља Владимира, господара Зете, за којим је била Косара, кћер цара Самојла.

- Кад је умро Бодин?

- Умро је године 1001.

- Кад је сишао Немања са пријестола?

- Године 1196. а пријесто је предао млађему сину Стевану, брату светога Саве.

- Кад је умро цар Душан?

- Године 1355. и то кад је напунио четрдесет и шест година живота.

- Кад је била битка на Марици?

- Године 1371! - одговараше Пуниша сигуран, одбијајући густе димове.

- Кад су се Балшићи одметнули од цара Душана?

- Године 1367. откад су владали Зетом и сјеверном Албанијом и били због самољубља први главни кривци распада Душанова царства.

- Кад је умро Ђурађ Балшић?

- Године 1379. кад га је наслиједио брат Балша Други!

- Од кога се оженио Ђурађ Балшић?

- Он је имао за жену Јелу, кћер кнеза Лазара, и са Зећанима је био у боју на Косову. А кад је Ђурађ био у ропству године 1396. од његове се државе одметну зетски властелин Радић Црнојевић и присвоји скоро цијелу државу. Али године 1396. Ђурађ освоји Зету од Радића и у том бојu и Радић погину. Знам да је године 1404. умро Ђурађ II и пријесто Зете наслиједио његов син Балша III са мајком Јеленом, кћерком кнеза Лазара.

- Откуд, Пуниша, све то знаш и погађаш ка на длаку?

- Знам од војводе Марка, а он од Павла Руса Ровинскога!

Матавуљ и Костић бијаху одушевљени.

- Радо бих упознао војводу Марка, али не смијем! - отворено ће Костић. - Ја сам, знаш, један од оних који сам сваки дан с књазом. Али поздрави војводу Марка, лијепо га поздрави, поручујем му да га много поштујем и дивим му се. Он је понос Српства - нагласи Костић.

- А који сте ви, господине?

- Ја сам др Лаза Костић, уредник "Гласа Црногорца"!

Пуниша устаде и заузме као неку достојанствену позу.

- Јесте ли ви, господине, онај наш српски пјесник и књижевник?

- Јесам, јуначе! - насмијешен ће Костић.

- Аман, та за вас ми је причао војвода Марко, да вас је онај Бајица домамио на Цетиње!

- Није ме домамио, јуначе, но сам ја дошао да упознам Црну Гору и будем јој од користи, ако могу! Реци војводи да ја имам очи и да умијем да гледам и видим, и да мене нико не може превести жедна преко Зете и Мораче!

- Та ти ваља, господине!

Опроштај бијаше срдачан.

- Вас је, господине, пољубила вила у колијевци - Пуниша се на растанку обрати Костићу - зађите мало у Зету стару, обиђите споменике старе славе, упознајте јунаке и њихов живот, и наћи ћете градива за славна дјела!

- Хоћу, јуначе!

* * *

"Глас Црногорца" и далматински листови донесоше исцрпне извјештаје о подгоричким представама. То је био почетак литературе о "Балканској царици", која се послије развила у огромну хвалу на свим европским језицима. Очито је да је реклама за ту књажеву драму инспирисана из Цетиња са сврхом да се омаловажи вриједност "Горскога вијенца", а књаз се уздигне као богомдани пјеснички геније. Савременици оштроумна погледа схватили су о чему се ради:

Књаз је опјевао Црну Гору као самосталну државну заједницу, а Петар Његуш борбу Српства са Османлијама. Док је "Горски вијенац" био протагониста јединствене српске националне мисли, књажев спјев бијаше отворена алузија на Црногорштину као сепаратну државну организацију. Уједињење Српства - коју мисао је све јаче почела истицати млада Црна Гора, бијаше књазу опомена, да се почне бринути за своју династију. Оријентални деспотизам Петровића бијаше страшна опрека демократској владавини у Србији. Када Србија постаде уточиште црногорске емиграције и Мека свих црногорских слободоумних духова, искрсну династичко питање. Тежња црногорске емиграције за уједињењем Српства, била је повод многим

неразумљивим потхватима књаза Николе. Књаз у своме спјеву величаше црногорску самосталност и покуша да на тај начин популаризује своју идеју. У почетку је та идеја заиста блъеснула и заслијепила очи Црногораца, па чак и Јужних Словена, који су у књазу гледали недостижива јунака, пјесника, родољуба и Црногорца. Но наскоро југословенска идеја и уједињење Српства оборише књажеве намјере, и на самом Цетињу и Приморју.

Млада се генерација подсмијевала књазу, цитирајући из "Балканске царице":

"Ко црногорству не био вјеран,
Богом и људима свуд био ћеран!"

"Оваквог хљеба, оваквог сира,
Нема, вјере ми, чак до Мисира!"

Људи од знања и широкога схватања напосљетку увиђеше да пусти камен слабо храни народ, и да је Црна Гора запуштена, без икакве пољопривредне политике, без путова, без жељезница без школа, болница, уређених судова и школованих људи, земља осуђена на пропаст, и да је слављење благостања у Црној Гори плод лукавства, крвопије и дахије, пијесак у очи, безочно заваравање старих бораца - твораца слободе и Црне Горе.

Књажевим обећањима и лијепим ријечима подлегоше у први мах највеће главе Српства које књаз употребљаваше као блиставу декорацију својих потајних планова.

Послије представе у Подгорици, изађе први број "Црногорке", првога црногорскога књижевнога листа. Књаз је представи у Подгорици дао нарочито значење. Стога је и повео са собом цио дипломатски кор и све своје "племство", у ствари неписмене и нешколоване војводе, сердаре капетане и друге одличне Црногорце. Они су били, несвјесно, потврда исправности књажеве политике.

У првом броју "Црногорке" писаше Павловић:

"На своме рођеном земљишту, у питомој пријестоници стародавне Зете, на неколико корака од Мораче и Рибнице, одиграна је ове године 'Балканска Царица', драма Њ. В. Књаза Николе…

Расположењу нашем придавала је још вишу свечаност и та околност, што је представа 'Балканске Царице' у Подгорици сама за себе прави догађај, пун дубокога смисла и значаја, догађај који је подобан да испуни највишим одушевљењем и заносом срца и духове свијех Срба, ма гдје они били. Јер ова представа, у колијевци Немањића, у расаднику српске државе, гласник је васкрса а претеча обновљеног задатка оне Зете, из чијег се крила родио, израстао и прославио народ српски са својом државом."

У новосадском "Јавору" писао је о представи у Подгорици П. А. Ровински.

Највећу сензацију изазвао је Костићев приказ у "Neue Freie Presse". "Presse" бијаше тада најугледнији лист у средњој Европи, много читан и уважаван.

Красним њемачким језиком високога књижевнога стила писаше Лаза Костић о књазу и његовој драми ово:

"Да се један владар попне на Парнас, и то на његов највиши врх који над свијетом влада, на коме је драмска вила своје пријестоље намјестила, то је од идилских времена Цудре, краљевског писца веселе игре 'Мрчакати', колико ријетка, толико занимљива појава. Али и у тим ријетким случајевима били су писци махом филистарске, миролубиве ћуди, мирни грађански владари, који су покушали да накнаде недостижне јуначке вијенце бескрвном пјесничком лавориком. Али, по моме знању, још се досад није десило да се владар једнога, у еминентном смислу ријечи, ратничкога народа, након два крвава рата, чије је муке и опасности он са својим ратницима лично дијелио, и који је једну од најзнатнијих побједа својим војводским талентом ријешио, да се он, пошто оружје почину и пошто се мир у његову државу врати, међу свима дјелима културе, баш свом душом предао драмској поезији!

Никола I од Црне Горе досад је први и једини представник те владарске особитости. Додуше, један од његових предака, његов ђед, Петер Петровић Његуш, посљедњи владика-господар црногорски и најславнији између српских пјесника, објавио је четрдесетих година драмски спјев 'Горски Вијенац'.

Изгледа да је наклоност пјесништву насљедна у дому Његуша, али владика Раде, како га народ зове, нити је какав знатан рат водио, а још мање какву побједу извојевао. Ни један листић побједничкога вијенца не реси његов пјеснички вијенац. И - последњи,

али не најмањи, његов 'Горски Вијенац', осим диалошкога облика, нема у себи ништа драмскога, а књез Николина 'Балканска Царица', која је овдје приказана први пут уочи Нове године, прави је драмат, права трагедија. Дакле првенство неоспорно остаје књазу драматичару.

Доиста је чудно и достојно признања, што се такав владалац, он главом, упутио тијем путем, а од тога се не нада свој углед оснажити ни доље међу својим народом, ни горе међу својим моћним крунисаним друговима. Иако његови поданици припадају једном пјеснички високо надареном народу, из чије средине још једнако ничу народни барди, ипак ти поданици увијек више цијене јунака, него најбољега гуслара. Папа међу европским владарима не би могао стећи већега поштовања него што га већ има - ни онда, када би његова вила све остале краљеве пјесника у свјетској књижевности оставила у засјенку."

Приказујући садржај комада, Костић је врло добро преводио неке стихове.

Књаз се топио од милине. Страни посланици долазили су у двор да му честитају. У Цетињу су држали да ће овај чланак у "Neue Freie Presse" донијети Костићу сенаторство, али он остаде и надаље само "conseiller poetique", како га прозваше дипломате.

Упркос заносних чланака у "Црногорки", она послије неколико бројева поче опадати. Очито је да је, и поред добра садржаја, овај књижевни лист патио од превише наглашене званичности и превелике близине књазу. Он бијаше у неку руку гласник званичне књижевности на челу са књазом, а то наиђе на отпор...

ЈОКЕ БЛАЖА ПЕТРОВИЋА

У близини књажева двора живјела је Јоке, рођена Ђурашковић, жена Блажа Петровића, блискога књажева рођака и личнога ађутанта и сама, преко мајке, у сродству са књагињом. Она је била типична црногорска љепотица, да су и странци дошавши на Цетиње застајали очарани њеном појавом. Када је славни чешки сликар Јарослав Чермак дошао 1869. на Цетиње, и одлучио да обради слику "Херцеговачко робље", замолио је Јоку да му буде модел. Она се одазвала и тако је њена љепота овјековјечена на тој познатој слици. Јоке је она жена која на слици стоји с ланцима на рукама и истиче се својом изразитошћу и љепотом, и обучена у народно црногорско одијело у црно, очајна проматра силеџију и своје другарице робиње.

Јоке је, као жена личнога књажева ађутанта, често залазила у двор, но тога дана дође када је њен муж био одсутан у Андријевици ради некога државнога посла. Књаз је сједио сам у оџаклији, и опазивши је кроз прозор, похита вратима и отвори их:

- Да дођеш, Јоке! - зовне у ходник.

Јоке, дивно насмијана, уђе у оџаклију.

- Када ће се вратити Блажо, Ваше Височанство? - милим, ванредно мелодиозним гласом упита љепотица.

- Е, нећемо тако, Јоке! Ја ћу тебе да питам, а ти да одговараш! Виђи ти женске послове! - срдачно ће књаз и ухвати је за руку.

- Заповиједај! - насмије се Јоке и свине у пасу као јела у олуји, оставивши своју танку, бијелу женску руку у крупној и грубој књажевој.

- Дакле, слушај, Јоке, да ми говориш истину што ћу те питати, јер ћу наредит перјаницима да те претуку! - књаз ће тихо грохоћући, а из очију му врцају варнице.

- Дакле молим, питајте, Височанство! - Јоке ће и пали погледима књаза као муњама.

- Јеси ли слаткокрвна?

- Како, како? - намршти мраморно чело Јоке, а на црвеним усницама дршће осмијех дивне женске обијести.

- Слат-ко-крв-на!

- Јесам, али за Блажа, господару! - уозбиљи се Јоке и зачас наоблачи.

Она бијаше права расна Црногорка, осјетљива и срдачна када јој се ко приближи части.

Књаз јој чврсто стисне руку.

- Јоке, нема у Црну Гору жене ка ти што си! - шапне књаз и почне гутати. На подбухле образе пробије бљедило, немир, а очи му утонуше у чело, и из дубине се цакле као у звијери у заскоку.

Јоке застрепи, озре се и повуче руку, али је књаз не пусти.

- Господару! - запрепашћена простења Јоке.

- Јоке, да те окусим! - шапне књаз, и задахтан као да је дуго трчао, загрли Јоку, но она га снажно удари у прса љевицом, отрже се и

потрчи вратима. Књаз, онако подебео, скочи као тигар, зграби је обадвјема рукама за рамена, окрене је и обухвати око витка паса.

- Господару! - врисне Јока, и, увијајући тијело као змија, замахну и паде женска шака на нос и образ.

Књаз, распаљен, побијесни. Наста гужва. Јоке, видећи да ће је свладати књаз јак као вепар, хотице обори ногом столац и грозан, продиран врисак разлијегне се оџаклијом, продрије кроз врта и улети у уши перјаника у ходнику.

У трен ока, перјаници притрчаше у собу.

Насред собе стоји књаз задихан, блијед, ознојен, а два корака од њега Јоке, разбарушене косе, без даха, бљедилом мрамора у лицу.

- Вуц отолен! - рикну књаз.

Перјаници искочише из собе, а за њима Јоке као вјетар очаја и бијеса. Похитила је кући и брзојавила мужу да се одмах врати, јер је важна ствар по сриједи. Трећега дана, дојури Блажо на уморном и запјењеном коњу. Улеће у кућу, пун црних слутња.

- Јоке! - ступи у собу, а она му се плачући баци на груди.

- Јоке, Јоке, срце моје, што је, говори! - трепће глас у снажна Блажа, и он, храбар, хитар и неустрашив, савладаваше сузе.

Када се Јоке смирила, све му исприча.

Блажо слушаше без ријечи, само његово лице постаде бијело, тврдо, пуно опасне одлучности.

- Ја ћу све Црногорке да заштитим од самовоље онога вампира! - хладно ће, језиво, и, опипавши револвер, пође - но врата се отворе, а на прагу застаде ситна појава његова рођенога брата, војводе Божа.

Без ријечи измијенише погледе, и час два, стајаху тако оком у око.

- Остани код куће, Блажо! - благо ће Божо.

- Не! - заори урнебес разјарена, побјешњела грла и Блажо зграби брата за рамена, да га макне с прага и крену, али га Божо одгурну у собу. Блажо полеће на брата.

- Блажо! - цикне Јоке и објеси му се око врата. - Блажо, слушај Божа!

- Не слушам никога, него закон части! - грми Блажо.

Настаде дуго објашњавање, мољакање, мирење.

- Убићеш пса, што и заслужује а упропастићеш Јоку, себе, мене, ископаћеш ми кућу. Прогутај то ради нас, Блажо!

- Добро! Али док влада овај гад, мене нема у Црну Гору!

- Можеш, али свладај се сада.

Војвода Божо отишао је одмах у двор. Књаз га је затекао у оџаклији како виче на насљедника пријестола Данила, младића двадесетих година, обучена у униформу црногорских официра.

- Такве бруке да више не буде! - викаше књаз.

Знало је Цетиње.

Књагиња Милена добила на поклон из Америке два овећа грумена непрерађенога злата, које је увијек држала на столу у својој соби.

Принц Данило, у оскудици новца, дигне једнога дана ова два грумена злата и дадне их Јовану Арапу, дворском златару, да их растопи и окали, што овај и улини. Насљедник тако прерађено злато пошаље у Беч и прода, а новац у ноћним оргијама списка.

Послије неколико дана, опази да јој нема злата и посумња да су га узеле дворске слуге, па њих седам на брзу руку истјера из службе.

Јован Арап, чим је за ово чуо, пође до насљедника Данила.

- Знаш ли да је због тебе остало седам домова без хљеба, а седам људи без части? Ако најдаље до сјутра не буду сви повраћени у службу, ја ћу казати књазу и књагињи да си ти злато дигао и продао.

Насљедник стаде Арапа грлити, молити и преклињати да то не учини. Али Арап остаде упоран. Напосљетку, када је видио да ће ствар бити пријављена књазу, пошао је мајци и све признао.

Нато су слуге поново враћене у службу.

Књагиња је књазу одала насљедников чин. Иако, на очи, блага и мирољубива, не уплитајући се у политику и дворске интриге, посљедње вријеме бринула је муку, видећи насљедника Данила и брата му Мирка да ударише злим путем. Ова двојица бијаху увијек на крваву зубу. Хватања за гуше, разбијање глава и пребијање ребара столицама, штаповима и тањурима, била је обична ствар. Ова два "руфијана и калцакана", како их називаше цетињска чаршија, имађаху већ као младићи своје присталице и повјерљиве лу-

де, да би узајамно могли контролисати ко коме припада. Данила познаваше Цетиње само као Дангубу, јер дању и ноћу узнемираваше мирне улице својим калешином или пијаним друштвом, а либералци и напредњаци који залажаху у Локанду, прозваше га Враноловцем, јер из досаде се скиташе по цетињским брдима, убијајући чавке и вране.

Књагиња је све то знала и виђела, као и то да је развратан живот расточио живце и отровао крв њена првјенца. Бојећи се књажеве грубости, није му казала низ какву стрмину пође необуздани насљедник и како поткопава углед династије, него је муку своју затомљивала тражећи у послу заборав. Али је све казала својој свекрви Стани. Стана, одрасла као обична црногорска сеоска ђевојка уз овце и копајући кртолу, вољела је работат, па је једнога дана, пуна црних брига о судбини својих унука, пошла у дворску башту и у једном углу засадила купус. Када је књаз видио што је учинила, разбијесни се. Зар да она сади купус и брука му дом? Позове неколико Црногораца, поведе их у башту и упита је:

- А што радиш, Нане, ако великога Бога знаш?

- Ето, засадила купус, па га залијевам!

- Нане, да Бог да јаки да се прије два дана осуши то зеље!

Црногорци протрнуше! Књаз прокле купус!

Истога дана навече нареди књаз Перу Сердареву, перјаничком капетану и своме рођаку, да узаври два-три котла воде, па да ноћу, у највећој тајности, залије том врелом водом сваки стручак купуса. Сјутрадан позове оне исте Црногорце и пође с њима и с мајком Станом у башту да виде купус, а оно купус увенуо.

Црногорци забезекнути и престрављени, почеше се крстити и зурити у књаза као у неко биће божанске силе и моћи…

...

Биђу добар папа! - потихо ће Данило.

- Грдило си ти!

- Могу ли ићи, папа?

- Чекај, књаз ће подераним, тешким гласом и, подигавши стиснуту песницу, замахне њом по зраку. - Чујо сам да шкрабаш по зидовима којешта, пази што радиш, јер ћу те послат у свијет!

Што би?

Данило се подао најбезочнијем разврату. Његов гркљан и хрптењача бијаху већ нагрижени од сифилиса. Јавно се пред Црногорцима хвалио како му "не може остати читава никаква жена коју само једанпут очима види". Недавно је ноћу на зиду велике куће на чаршији недалеко од двора написао крупним угљеном срамотан и погрдан пасквил на адресу једне лијепе и врло честите ђевојке, која му је за око пала, а која га презираше. Изјутра је окупио око себе своју пратњу и пошао на шетњу кроз Цетиње. Дошавши до куће, на којој је писао угљеном, зачуђен стаде:

- За Бога, шта је ово? Ко је ово написао?

Његова пратња, Тато и Томо Баица, Јошо Перуновић, Нико Дубовичанин, Ђуро Грађанин, Јошо Цуца, Перо Сердарев, Јошо Штитар, Нико Пејановић, Наше Гојков, Радоје Милованов и Мишо Јабучанин - гледају се, на уснама им прска смијех, јер по рукопису и погрјешкама знаду ко је писац, но одговоре:

- Ко је, да је, истину је написа, наше огријано сунце!

Послије тога се ова пратња размилила по Цетињу као стјенице, причајући "у повјерењу" како је та и та ђевојка непоштена, како се ноћу скита којекуда и све већ оно што прља ђевојачки образ.

...

Шта би шкраба, папе?

- Знам све! Иди, али се поправи!

Данило оца војнички поздрави и пође, а књаз тек сада опази у покорном ставу војводу Божа Петровића. Онако већ ускипјеле жучи, наслути зашто је дошао, и, више од нестрпљивости и бијеса неголи од страха, сруши се у столац и ухвати за срце.

Сједи тако и не миче се. Војвода Божо стоји и чека.

- Ови ђетић - простење књаз - ако 'вако продужи, свима ће ни много јада задат. Да, данас навече сазваћу савјет. Доћи ће нам у походе аустријски ћесаровић, па да све уредимо за дочек.

Војвода Божо бијаше у муци како да књазу саопшти да се неко вријеме чува Блажа, и не слушаше његове ријечи. Стојећи, проматраше велике слике у широким златним оквирима, сребрно турско оружје, тешке персијске ћилиме, и не опажајући како га књаз мотри испод ока.

- Ћесаревина је јака и пријатељ нам је. Морамо све учињет да се не осрамотимо. Пођи ћеш, Божо, Илији (војни министар Илија Пламенац) да одмах дође амо. Ваљаће нешто војске уредит.

Војвода Божо слушаше као кроза сан и, увјерен у озбиљност ствари ради које је дошао, коракне одлучно према књазу.

- Господару…

- Приредићемо у џардину…

- Господару, чувај главу! - избаци војвода Божо.

Књаз опази страву у војводину лицу.

- Што, јадан?

- Чувај главу! Блажо се помамио! Не знам што му је, но једва га заустави да ти не утрчи у двор и испуца у тебе левор!

- Што је побенавио?

- И јест! Не знам што си му учинио, но видим, човјек је спреман на све.

- Ако ми мисли срамоту, расхладићу га у "Гувернадуровици"!

- Неће, ваљда, до тога доћи, јер је наумио селит у Србију!

- Ха! - скочи књаз и крв му навали на образе и само да не прсне из избуљених очију - овим путем мисли да отвори капије на Теразијама, и да се на ови начин додвори оним гејацима, скоројевини и танколозовини, је ли?

- Ништа не знам но да у њему нешто цикну, а ти, да отклониш бруку, буди дан-два на опрезу.

- Хоће Блажо да му она роспија буде министреша и дворска госпођа! - церекаше се књаз. - Нека иде! Није ми ни онако никада ваља!…

- Немој тако, господару! - узе Божо брата у заштиту. - Блажо ти је увијек био један од најваљанијих.

Књаз мрко погледа војводу.

- Сви сте ви једнаки! Дозови Илију - рече и устаде.

Други дан отселио је Блажо Петровић заувијек у Србију.

БРУКА ЗА БРУКОМ

Аустријски престолонасљедник Рудолф обилазио је са женом и пратњом све европске дворове. Посјетио је и Београд, гдје бијаше царски дочекан. Књаз је сазвао сједницу министарскога савјета и радостан нагласио част коју велика ћесаровина исказује малој Црној Гори шаљући јој у посјету престолонасљедника.

- Када један велики цар ка ауструјски шиље к нама свога насљедника, онда нам признаје да смо велики иако смо мали! - говораше књаз.

- Тако је, господару!

- Аустрија је наш пријатељ, и то не смијемо заборавити!

Одобравање постаде мање.

- Аустрија је наш пријатељски сусјед, и ми ћемо њеном високом насљеднику показати да знамо цијенити пријатељство.

Одобравање постаде још мање.

- Је ли тако? - грмне књаз.

Тајац.

Књаз се трже и брзо закључи сједницу, а војводе и савјетници без ријечи изиђоше.

И онима највјернијима постаде ова превелика књажева оданост Аустрији сумњива. Књажеви посљедњи испади против Српства у прилог "Швабе" бијаху свима мучне успомене. Послије херцеговачкога устанка, књаз би, да ублажи страшан поступак према Херцеговцима, по свим правилима српске националне солидарности, морао прекинути сваку срдачност према Аустрији, да не изазове сумњу у шуровање с њом на штету Српства. Право рече један стари сердар у немилости, чувши о великим припремама за дочек аустријског насљедника:

- Брука је то! Мјесто да Црну Гору, коју створисмо крвљу и мукама, учинимо устаничким логором српскога народа, ми данас највећега душманина Српства обасипамо цвијећем и пјесмом топова! Брука!

Доушници су пришапнули књазу, да се тајно рогобори против Аустрије, на што књаз одмах сазове министарски савјет, тобоже, да још вијећају о дочеку, али у ствари да нагласи реченицу: "У Црној Гори ја владам и заповиједам! Коме се не допада моја владавина, ено му границе!"

Тих дана су стари борци освјежавали тешке успомене 1863. и 1878.

Херцеговина је својим првим устанком извојевала право аутономије под Турцима, одакле је корак до ослобођења. Цетиње, мјесто да је подупирало тај велики успјех, уложило је свој - вето: или Херцеговци црногорски поданици или туђе робље! Овај вето

без подршке било једне велесиле, донио је друго рјешење: Мјесто турске власти, дошла је друга, опаснија - аустријска.

У Устанку Херцеговаца 1878. Цетиње је играло још жалоснију улогу. Када су се Херцеговци обраћали књазу за савјет, он им није никада дао тачан одговор, само је настојао да их успокоји изјавама да он мисли о њима. На то су Херцеговци зашли дубље у Херцеговину, формирајући чете ради отпора Аустрији.

О томе жалосном времену писаше Рус Ат. Васиљев у својој књизи "Среди народних страданија":

"Један од војвода отишао је код Стоца и поставио се на чело чета. Могуће да би тај покрет порастао и узео за Аустрију грозне размјере, али у јуну кнез позива на Цетиње херцеговачке главаре и под разним изговорима задржава их до окупације Херцеговине. Чак су били изаслани у унутрашњост Херцеговине књажеви перјаници, да у име књаза позову команданте чета да дођу на Цетиње. На тај начин је задатак аустријске окупационе војске била знатно олакшана.

Кад је Херцеговина била коначно окупирана, црногорске власти предале су Аустрији цјелокупну херцеговачку војску у потпуној ратној опреми."

Новосадска "Застава" доноси, описујући овај страшан догађај, да су 16. септембра сви херцеговачки командири добили ову наредбу:

"Господине командијеру! По највишој наредби наше високе владе, кажи свакоме војнику твога батаљона да је готов, и будите сваки твој војник и ти пред њима у прву суботу у Билећу: сваки војник треба добро да се очисти и спреми своје оружје, и сви под оружјем и с барјацима будите прве суботе у Билећу! Извијести свакога твојега војника, да, ако који не дође у одређени дан на одређено мјесто, тај више никада неће имати приступа ондје, гдје се купе браћа, зато што ће у Билећу доћи сви херцеговачки главари и сва херцеговачка војска под оружјем и барјацима. Будите здраво! Грахово, 16. септембра 1878. Сердар Саво Јовићевић".

Даље пише Васиљев:

"Због тога се сва херцеговачка војска скупила одређеног дана у Билећу, гдје је чекао сердар Јовићевић, који нареди да се преноћи у Билећу, а изјутра рано да се иде у Требиње, гдје је требало извршити њену службену предају аустријским властима. Али, херцеговачкој војсци није био познат циљ тога похода, штавише, Хецеговци су били увјерени да их воде против Аустрије".

Батаљон за батаљоном кренуо је у узорном реду из Билеће, а код Јасена, сат од Требиња, дочекао их је војвода Петар Вукотић, књажев таст, и одвео их на Горицко поље, које лежи под самим Требињем.

На крају Горицкога поља срео је војску ђенерал Јовановић са својом свитом и војном музиком. С музиком су извели све батаљоне на Горицко поље и тек сада су виђели у чему је ствар:

На једном крају је била аустријска војска у пуној ратној опреми, са запада зијала је брдска артиљерија, а са истока опсадна-градска!

Кад је сва херцеговачка војска изведена на Горицко поље и постројена, проговори јој војвода Петар Вукотић ово:

"Браћо Херцеговци! Као што видите, Херцеговина је припала бечкоме ћесару. Ви, као храбри и вјерни синови своје отаџбине, треба да признате ћесарову власт, ви сте часно војевали за своју слободу и нека је слава вашим јуначким подвизима! Знадите, да књаз и ћесар живе у љубави, као чланови једне фамилије! Бит ће вам добро. Предајте остругуше овђе, а обично оружје које су носили ваши очеви и дједови, носите и ви. Послушајте ме, војници! Таква је наредба свијетлога Господара књаза!"

Кад су чули храбри витезови да треба да предаду оружје, сви су били као громом погођени, и чуло се међу војском страховито роптање. Тада изиђе пред војску командир невесињског батаљона Бошко Гузина и рече:

"Господо, за име Божје! Ево три године откад се бијемо с Турцима и гинемо за своју част и достојанство, и ви нам сад одузимате оружје - то једино добро наше! Познато је колико смо муке и биједе претрпјели, колико смо крви пролили! Сваки је од нас изгубио и неки брата, неки оца, неки сина, а сви цјелокупно имање своје, остали смо без куће и кућишта; и једино што нам је досад остало неповријеђено, то је част и свијетли образ међу браћом. Не дирајте нам их сад, господо!"

Тада искочи сердар Јовановић и рече:

"Ви предајте оружје као храбри војници по наредби нашега врховнога команданта, и то за вас није никакво понижење, а тим ће те доказати преданост ћесару".

Војска се мало умирила и упрла погледе на своје конамдире. Тада изађе војвода Петар Вукотић и рече командиру Тому Томашевићу да нареди своме батаљону предају оружја, али Тодоровић одговори:

"Војводо, војничка част не дозвољава предају оружја док се међу војницима вије алај барјак. Од њега треба почети!"

На то Вукотић са својом свитом приђе невесињском батаљону и позва алај-барјактара, да преда заставу. Али барјактар, Јовица Зиројевић одговори војводи:

"Војводо, као што знате овај алај-барјак дао ми је из својих руку свијетли Господар на Црном Куку, на збору цијеле црногорске и херцеговачке војске, прије почетка рата. Господар ми тада рече: 'Јуначе, ево ти алај-барјак, носи га часно и не предај другоме док ти срце бије!' Досад сам га часно носио у свима биткама у Херцеговини. Много је моје браће пало око њега. Потоком је крви проливено да се сачува част овога алај-барјака, која је, у славу Божју, била очувана, ма да је многа невесињска мајка у црно завијена! И онда: је ли право, је ли часно, да га ја сад мирно предам у туђинске руке? Није! И ја га не смијем дати, јер би ме тада проклињале мртве кости оних соколова који су пали око њега. Ако је суђено да се данас растајем с њим, онда ћу га дати само у руке Петровића!"

Тада приђе књажев рођак и са сузама у очима узе алај-барјак.

Послије предаје алај-барјака сви батаљони предали су своје остратуше и остало оружје.

Бошко Гузина први је изломио о камен своју остратушу и већина војника слиједила је његов примјер. Гузина је ломећи пушку викнуо: "Није ми је дао ни књаз ни ћесар, ја сам је купио и не дам је никоме!"

Овако приказиваше Рус Васиљев највећу срамоту што је доживје српско оружје откад се бори за слободу. Под оружјем се, издајом књаза, морадоше предати седам хиљада бираних војника!

И сада, сада долази књазу у посјете ћесарски насљедник, "као члан једне фамилије", долази на Цетиње, и ту ће му црногорска војска одати почаст! Брука!

Алајбарјактар Јовица Зиројевић

На двору се дочуло да је долазак ћесарског насљедника учинио мучан утисак у народу. Књаз се уплашио и на двору подвостручио стражу. Разаслао је у брда повјерљиве људе, да чују што говоре стари ратници, а на херцеговачку границу потајно је послао два батаљона да вјежбају. Осигуравши се са свих страна, одреди припремање за свечани дочек. Био је много нерасположен. Неприлика са насљедником Данилом и случај са ађутантом којега је волио, избацише га из дебела мира.

Примивши јутарње извјештаје, пође у џардин, сједе у хлад и прелиставаше стране новине да дозна што пишу о посјети ћесарскога насљедника Цетињу.

Међу перјаницима имађаше књаз и једнога муслиманина из Подгорице, човјека вјернога и поузданога, али простога.

Алија је тога дана дежурао, и, видећи књаза како с интересом чита новине, приступи му ближе, завири у новине, па упита:

- Има ли што ново у те џериде (новине), господару?

- Има! Узми ту капицу, па иди у Подгорицу!

Тако Алија изгуби перјаничку службу.

* * *

Иако је војвода Марко живио у Медуну врло повучено, и ријетко је слазио на Цетиње, ипак је остао средиште свих критичких мисли, и као неко екстериторијално мјесто, гдје је могао свако испразнити огорчено срце, да му олакне.

Многи странци и одличници посјећивали су га, информирали се о свему, а понајвише о ратовима који су створили Црну Гору. Многи јунаци расути по тешко приступачним и удаљеним брдима, који ратоваху под његовим вођством, посјећивали су га, слушали га, а онда се опет замишљени враћали кућама, да продуже живовање на високим испасиштима.

Долазак аустријскога насљедника на Цетиње брзо се дочуо и у најудаљенијим брдским закуцима и високим кланцима, и људи, не вјерујући књазу због издаје херцеговачких бораца Аустрији, посумњаше није ли и овај посјет нека замка. И околишна арнаутска племена узнемирише се. Тих дана бијаше војводина кула на Медуну, опсједнута многим посјетиоцима.

Војвода Марко чуо је да ћесарев насљедник долази књазу у госте. Ћутао је. Он је најбоље познавао књажеву политику и њене сакривене смјернице. Он је, ратујући и берући ловорике, мислио створити друкчију Црну Гору. Да је мало здравији, присилио би књаза да скрене крмило, али, овако миран, промatраше што ће да буде.

Једнога јутра много га обрадова долазак двају херцеговачких устаника. Дошли су преко високих и тешко пролазних гора, да избјегну сусрет са књажевим људима. Бијаху то високи и снажни горштаци, дивни ликови народне срчаности. Онај виши бијаше у раменима шири, јакога мушкога брка, отворена и смиона погледа, обучен у пошироке чакшире од грубога неуваљаногa сукна и лаке опанке испреплетене опутом. Преко црвенога вуненога појаса припасао силај, за који зађену малу пушку и велики нож. Преко рамена пребацио струку. На лавовској глави сјела мала херцеговачка капица. То бијаше гласовити алај-барјактар у другоме херцеговачком устанку, Јовица Зиројевић.

Његов друг нешто слабији, но још увијек као громом одваљени комад херцеговачких брда.

Војвода познаваше Јовицу.

- Помага Бог, војводо! - поздраве Херцеговци пуним гласом.

- Добра ви срећа, јунаци! - хитро устаде војвода. - Јовица! - викне, и пружајући му обје руке, пође му у сусрет.

Пољубише се.

- Јеси ли здрав, војводо? - Јовица ће насмијана погледа.

- Још јесам, иако ми стомак нешто брбља.

- Ово је, војводо, мој друг, Бранко Чалета, из мојих је брдина.

- Добро дошли, добро дошли!

- Стефо! - викне војвода жену.

У собу уђе лијепа жена у замамној црногорској ношњи, блага погледа, црних очију.

- Да те упознам са браћом Херцеговцима - весео ће војвода - а онда принеси да нешто поједу и попију. Људи прегазише много брда док падоше под моју кулу.

Херцеговци бијаху два дана војводини гости. Тек другога дана загризе Јовица у ствар ради које је дошао.

- Што, војводо, мисли књаз?

- Што он мисли? Тешко је то рећи. Ништа он не мисли, или боље, не мисли црногорски! - одрјешито ће војвода.

- У наша брда улеће велики немир. Брука за бруком долази од њега. Ево му ћесарова сина у госте, је ли то истина?

- Посигурно је!

- О, бруке над брукама!

- Јест! И још више! Када вас је 6.750 херцеговачких соколова предао под оружјем, гладним борбе, највећем српском душману, онда тај душманин има рачуна да му по сину поручује хвале и шиље му касе пуне дуката!

- Па зар је он Србин? - кликне Јовица.

- Није, када је с аустријским ћесаром "једна фамилија" како вам на Горицком пољу рече онај прежderани развратник с Чева!

- А што си ти наумио, војводо?

- Тешке ме ствари питаш, Јовица!

- Сва су ова брда твоја! Ја ћу ти довести тридесет хиљада Херцеговаца, а још више имаш ти својих соколова. А колико ће Србијанаца полећет да заиграју крваво коло, то се и не зна. Ми много пропатисмо вјерујући књазу, а он учини да и херцеговачки Турци

веле: "Обрука вам образ, она лажљива Црногорчина!" Војводо, о теби се и данас могу чути арнаутске пјесме од Вучитрна на Косову, па до Албасана, Скадра, Плава и Гусиња, а у Херцеговини свако је огњиште уз тебе. Говори, војводо!

- Полако, Јовица! Да књаз не мисли добро Црној Гори, сигурно је. Отворено се бацио у ћесаров наручај. Он се боји српскога уједињења. Помаже му ћесар у свему што је на штету уједињења. Књаз је стално радио за Аустрију. Она ваша брука на Горицком пољу није његово прво издајство српске мисли о слободи. Ено је послао Ђузу Вукотића Кривишијанима да устану на оружје. Тако је радио и с вама. Обећава им је сву помоћ, а онда и све црногорске пушке. Кривошијани насједоше лијепим књажевим обећањима и устадоше листом да се ослободе, а књаз мјесто да према своме обећању притекне у помоћ, он црногорском војском посједне границу дуж Боке и Херцеговине и тако запријечи прелаз устаника у Црну Гору, или прелазак слободне браће у помоћ устаницима.

- Ух! - уздахнуше Херцеговци.

- Слушајте, другови! Упамтите што вам причам. Зна књаз што ради. Све је у њега прорачунато. Дакле, мјесто обећане помоћи устаницима, књаз одреди свога повјереника да са аустријским изаслаником, баруном Сауервалдом поведе преговоре о предаји.

- Ох, црне ли работе! - кликне Јовица.

- И што би? Устаници бијаху ка овце у торини, не могаху никуда. И тако предадоше оружје ка и ви 1878. Ћесар за ову издајничку работу баци књазу у раље четири милијуна круна - ка бива ратну оштету.

- Ух, ух!

- Е, мајстор је наш Никола у предавању и продавању наоружаних Срба Аустрији. Ово прво издајство успјело му је, па је онда издао и вас Херцеговце. Колико је за то добио, не зна се, али биће много више.

- Ух, ух! А што на то поштени Црногорци?

- Оно што и ти и твој друг и твоји Херцеговци!

- А Русија?

- Русија, Русија је већ повукла руке од Цетиња. Види Русија куда је Никола забраздио. Ето, што Никола учиње са Албанијом. Ја сам много пута говорио књазу да паметно ради с брђанима Албаније. Ови султански одметници на Балкану највише цијене јунаштво Црногораца, а житељи сјеверне Албаније сматрају себе једнокрвне са Васојевићима, Кучима, Братоножићима, Пиперима и Бјелопавлићима, јер су и поред католичке и турске вјере задржали наш језик и обичаје. Не дају се, Јовица, избрисати древне везе сусједства и са онима у турској граници почевши с околином Тузи, па све до Гусиња, Плава и Берана. Никола је пропустио склоност Арнаута Црној Гори, а Аустрија, видећи да може бити ћара и да ће лако спустити коријене своје политике, послала је паметно своје агенте у Албанију, и то са три стране: Од Босне преко Санџака, од Медове и Скадра с југа на сјевер, и од Скопља к средини. Али ни Италија није мирно гледала што се ради.

А што је радио наш главоња? Доста је рећи да је неколико хиљада Албанаца имало црногорске пушке, а добра десетина хиљада црногорске револвере. Ово оружје било је уперено на српску рају у старој Србији.

Поп Мило Јововић

А колико је знаменитих Црногораца својим бајичким језиком нађерао у смрт. Попу Милу Јововићу, из Марковине, запјева:

Попе Мило, ни вода ни вино;

а његови брату, Луки:

Попе Лука, моја десна рука!...

Мило рече књазу: Да лаже ка пас, па у сав кас, са исуканом сабљом, на турску тврђаву, те - лудо изгуби главу!...

Ево, видите, штогод је Цетиње радило, радило је зло. Књаз није Србин, јер Србин не може ка он! - завршивојвода узбуђено. - У њега је велик језик, који умије да заглуши ријечима, а језик је калајџија, а дјела су мегданџија. Сад сам ви каза како ја и сва пошћена Црна Гора судимо о књазу и његовој работи, па причајте то својој браћи у Херцеговини.

- Хоћемо, војводо, хоћемо! А што да се ради?

- Спријечити долазак ћесарева сина на Цетиње, више се не може. Али ја мислим да је сада мање ред на пушки и устанку, но добра прилика и разумна работа треба да освоји. Сада није час да ја ма што учиним против Николе. Увиђеће његови главари да му не ваља работа, и мораће скренут на прави пут. Ако не, виђећемо што ћемо и како ћемо!

Послије озбиљна разговора пријатељи ударише у шалу.

Херцеговци причају о свом путовању преко тешких брда.

- Вереш се, вереш, а никада стићи! Дању исплази језик, а кад пане мрак, само што се иње не хвата о брке. Кроз шуму сусрећеш међеда, и да не бјежи он, морао би ти. О вуцима да и не говорим. Сада нијесу гладни, али зими, валај, тешко да би могла двојица проћи овај пут. Него, требало би, ви Црногорци, да заратите на вукове. Има их и у нас, у Херцеговини, али они долазе од вас, из ваших шума и планина. Нас двојица срели смо барем педесет. Један је читав дан трчао за нама ка пашче. Чине ли у вашим торинама много штете?

- Не питај! Кољу, кољу у нас све што стигну!

- А што им се не освећујете?

- Освећујемо се, али што је то, када их има много! Добро им се осветио Илија Бјелопавлић. Било то још за књаза Данила. Пред саму јесен извео Илија Бјелопавлић три стотине оваца у планину. Уредио плужину и торину и на сама врата тора привезао за тешки гвоздени синџир великога торнога пса, Шарова. Дође му глас из села да му је мајка на умору. Спрати овце у тор, остави их на Шарова и сађе у село да обиђе мајку. Кад се у цик зоре вратио, нађе у торину страховиту касапницу: Три стотине оваца поклане и наслагане једна на другу, ка ловац кад наниже рибе. У котац, наврх гомиле, заклан положен ован који је носио звоно-чактар пред овцама. А у дну торине, испружен вук, велик као добар јунац, исплазио језик за читаву педу и од крви које се напио дахће ка урањен бик на илинско сунце, отежао и пошто је стадо поклао, није могао да прескочи тор. Илији се стеже срце, засузише очи, занијеми језик, задрхташе и ноге и руке, стоји као да се скаменио, гледа укоченим погледом у торину и премишља што да ради.

Одједном тргне се и као рањен лав ускочи у тор, скине звоно са закланог овна, притрчи вуку, притисне га и набије му звоно силом на врат, отвори тор, вук скочи и ка помаман, праћен звеком звона и повиком чобана и урликом паса, одјури гором и планином. За дан и ноћ, сав искрвављен, гоњен и преплашен, прешао је преко свих црногорских планина и нашао се у Србији. Тамо су га гладна дочекали и убили сељаци моткама и пушкама.

- Их, их! - чуде се Херцеговци.

- За ово чудо - настави војвода - прочуло се кроз сву Србију. Дође глас до Михајла Обреновића, који нареди да се донесе мртав вук. Када је видио да је убијен са звоном о врату, нареди да се пронађе човјек који је могао објесити вуку звоно. У читавој Србији таква човјека није било. Сјети се да би то могао бити Црногорац и јави књазу Николи не би ли га пронашао.

Одмах се сазнало да је то Илија Бјелопавлић. Кад је дошао у Београд, пошто је књазу Михајлу исприча какво му је зло вук учинио, он га упита:

- А зашто га, Црногорче, ниси убио?

- Зар три стотине и једну главу да наплатим једном? То не би било право. Па сам премишља, да за крвника пронађем тежу казну од смрти, а то је звек. И пронашао сам је.

- И јеси! - одобри му књаз. - А колико су ти вриједиле овце?

- Да их брат брату продаје, вриједиле су, господару, три стотине талиера у злату!

- Ево ти три стотине талира, двадесет за путнине, што си дошао до Београда и медаља за храброст.

И тако Илија прими дар, пољуби књаза у руку, поклони се и задовољан врати у Црну Гору - заврши војвода.

- Их, баш је ово, војводо, лијепа ствар! - кликне Јовица. - А ну, а ну причај, војводо, што си ми причао када се задњи пут виђесмо, како онај исповиједи и причести жене!

- А да! - насмија се војвода. - Има, има у нас добријех комада. Пошао Живко Пулетин у Манастир морачки да се исповиједа и причести. На пут срете неколико старијих жена.

- Куда ћете?

- Код игумана да се причестимо.

- Задоцниле сте.

- А да нијеси ти поп?

- Јесам.

- А ми смо шћеле да нас исповиједаш и причестиш, и донијеле смо ти свака по чарапе на дар.

- Добро, кад сте донијеле чарапе, ја ћу вас и овђе исповиједит, а сјутра ћете доћ на причешће.

Бабе посједају на сред пута, а Живко, онако како је умио и чуо од попа, поче да исповиједа.

- Да сте благословљене, па сјутра рано на причешће.

Растане се Живко са бабама и однесе кући пуне бисаге чарапа!

Сви се насмијаше, а њихов смијех бијаше глас простодушности и веселости, ведра јека непомућених душа. У њима живљаху оне ћетиње доброте, које ћеци дају чар небеских штићеника и љубимаца…

* * *

Цетиње плануло у заставама. На двору лепрша велика црногорска државна и црножута ћесарска застава. Двор је искићен тешким бршљановим вијенцима. Пијаца је чиста и умивена. Дан је ведар, топал… Рано ујутро крену велика поворка према Котору, одакле ће доћи високи гости. Поворку је водио књаз у богатој црногорској народној ношњи. С њиме кренуше у фијакерима и на коњима министри и сенатори, војводе и сердари те читава чета бираних перјаника на запјењеним хатима. На челу свечане поворке јашу два стасита перјаника, носећи десни ћесарску, а лијеви црногорску заставу.

Књаз је био одлично расположен. Возио се у дивној кочији, дар ћесарев, коју вуцијаху два виловита вранца мађарске крви, дар бискупа Штросмајера. На боковима сједијаху два наочита перјаника, два расна Црногорца у лијепој ношњи. Око кочије пропињаху се коњаници, све слике јунака. Гласници су били у вези са поворком и дојављивали по коњаницима гдје се налази ћесаревић који је кренуо из Котора, праћен својом пратњом у десет кочија.

Недалеко од границе аустро-црногорске поворка стаде, а књаз и пратња му изиђоше из кочија, које се одмах сврсташе за повратак. У сјени горе књаз је на челу чекао часдва, кад затрубише трубе и прасну из перјаничких пушака поздравни плотуни. На цести искочи иза завоја кочија са четири бијелца и стаде.

Из ње лако и еластично скочи обучен у генералској униформи младић у најљепшим годинама, њежне ђевојачке пути и плаве потстрижене брадице. Владари насмијешени пођоше у сусрет испружених руку.

Опет плануше пушке, а са Ловћена загрми топ.

- Живио! - викнуше сердари и војводе, откривши главе.

Владари се срдачно поздравише. Разговараху француски.

- Сретан сам да на груди јуначке Црне Горе могу поздравити понос и наду наше пријатељске земље! - рече књаз, а са Ловћена опет рикну топ, а сердари и војводе закликташе.

Принц Рудолф рече:

- Велико је моје одушевљење што ступам на тло јуначке и красне Црне Горе.

Горштаци проматраху критички младога ћесаревића, финога ђевојачкога лица и рекоше: "Е, види се царски сој!"

Приступи ћесаревића жена, Стефанија, која одушеви горштаке својом једрином и складном појавом, и одмах јој прорицаху много порода.

Са ћесаревићем је дошао и надвојвода Иван Тоскански, каснији познати Иван Орт, средњега стаса и чврст.

Владари представише наизмјенице своје пратње. Ћесаревића праћаху два генерала из Далмације, три из Беча, неколико личних ађутаната, осам дворске послуге, једна ви-

сока дама и неколико аустријских аристократа. Све је прошло у неусиљеној срдачности и без строге етикете аустријског двора.

Одмах се сврстала поворка. Напријед перјаници, барјактари, коњаници, кочија са ћесаревићем и књазом, жена ћесаревићева са дворском дамом, надвојвода Иван са попом Илијом Пламенцем, војним министром, војвода Петар Вукотић, таст књажев са аустријским послаником, престолонасљедник црногорски Данило са војводом Божом Петровићем, а за овима још шеснаест кочија, које закључише осам перјаника на коњима. Поворка бијаше живописна. Сваких стотину корака стајаше црногорски војник под пушком. Когагод сретоше на путу, перјаници кликнуше: "Живио ћесаревић, живјела Аустрија!" Књаз и ћесаревић много разговараху насмијани и задовољни.

Око подне стиже поворка на Цетиње. На улазу у град стајаше огроман славолук искићен са црногорским и аустријским заставама и са свјежом боровином уоквиреним поздравом: "Здраво млади ћесаревићу!" С обију страна улице нагурао се народ и клицао, звона ударише у звоњаву, а топови запјеваше громку поздравну пјесму. Клицању и махању капама не би краја. Ђевојке бацаху у кочију принцесе Стефаније велике руковети шареног горскога цвијећа и клицаху: "Живјела!"

- Алај је лијепа! Права вила! - падаху ријечи.

Пред двором се сврстали учесници службеног дочека. Цио трг бијаше опкољен војском у ратној опреми. У првом реду, одмах до двора, стајаше цио дипломатски кор у гала одорама, високо свештенство, доглавници, војводе, сердари, а онда војска и школска ђеца те силан свијет. По књажеву налогу дођоше из далеких брдина стари одликовани ратници и народ у живописним ношњама и многи бегови из Подгорице. Небо се проломи од клицања.

Цесаревић салутираше врло усхићен и када се клицање претвори у олујни крик одушевљења, он живахно махаше руком.

Књаз представи цесаревићу војводе, сердаре, црквене достојанственике, а онда цесаревић приђе дипломатском кору, пруживши сваком посланику руку.

Вријеме до обједа испуни се примањем дипломатскога кора и прегледавањем града, манастира и више женске школе. На свечаном обједу бијаху само чланови двора, а на вечери цио дипломатски кор и сви одличници.

Здравице се нијесу измјењивале.

Преноћивши, цесаревић се са женом врати други дан истим путем у Котор уз исту пратњу. Надвојвода Иван и онај аристократа остадоше. Рано пополдне књаз позове Сима Матавуља.

- Остаде овђен архидука Јован, хоће да се мало прође. Паметна си глава, и ја те додјељујем њему као вођу. Смисли што ћеш и како ћеш, да га позабавиш да му не буде досадно.

Матавуљ се забрине.

- Господару, ако може да ме мимоиђе ова чаша части? - осмјехом ће Матавуљ.

- Не може, Симо, но упрегни мозак, па да све ваљано урадиш - књаз ће положивши му руку на раме, знак велике милости.

Матавуљ одмах пође двору насљедника Данила, гдје је одсио високи гост. Био му је већ приказан, но он му се поновно представио.

- Хвала вам на љубазној пажњи, господине професоре, мене много занима лијепо Цетиње и ваш надасве интересантан народ, и понуду прихваћам врло радо. Из којег краја је господин?

- Ја сам, Ваше царско Височанство, прави Далматинац.

- А! То је красно! Далматинци су урес на царској круни. Далмацију познајем добро и кадгод ми је вријеме допуштало, обишао сам је. Та земља пуна је неописивих чара. Бољега поморца нема од Далматинца. Што се умјетности и науке тиче, Далмација опет предњачи свима земљама царевине. Ми, Аустријанци, боље смо обавијештени о њој него она о нама. Али много су криви лошем и слабом познавању Аустрије вјештачка дражења и несавјесна пропаганда. Надам се да није далеко вријеме када ће Црногорци бити "Аустријанцима браћа по оружју". Мислим да схваћате куда нишаним.

- Мислим да разумијем - несигурно ће Матавуљ.

- Да, погађате, Босфор је труо.

Док је надвојвода са Матавуљем сасвим слободно разговарао, у другој соби сједјаше на столици стари гроф, превишња пратња, тип великашкога развратника, мршав, испијен, ћелав, пушећи дебелу цигару и пјевуцка-

јући. Надвојвода погледа у собу, презриво омјери старца, и извадивши из стола фину кутију, отвори је, и извади из ње повелики сребрен византијски крст.

- Како вам се допада ова стварчица? - неусиљено питаше Матавуља.

Матавуљ узе крст у руке и размотри га.

- Врло лијепа и укусна ствар, Ваше царско Височанство. Зналачки је изабрана.

- То ми је драго. То је мој дар манастиру. Ви - обрати се грофу - можете остати овђе или поћи куд вам је драго, а ја одох са господином. Молим вас - одмах ће Матавуљу - пођимо најприје монсињору митрополиту, а онда ћемо његовој екселенцији војном министру.

Идући манастиру, Матавуљ поче причати о његовој историји, али се брзо увјери да надвојвода све добро зна. Затим се свратише на ћипурске развалине и заобиђоше Биљарду, а онда Матавуљ саопшти гдје су министарства, велики суд, гимназија и перјаничка касарна.

- Гдје је музеј?

- Музеја још немамо, али уредићемо га кад се сврши Зетски дом.

- Не питам то, него гдје су они славни стари трофеји, што се одавна негђе чувају?

Матавуљ то није знао. Чуо је да је ограбљено турско оружје негдје смјештено, али гдје, није знао рећи.

- Информисаћу се о томе и извијестити Ваше царско Височанство.

Када се приближише манастиру, надвојвода стаде и проматраше стару грађевину.

- Веома интересанто! - рече.

Митрополит дочека надвојводу смјерно и срдачно.

- Цијеним вас као родољуба и храброга војсковођу - надвојвода ће, и са много топлине проматраше сугестивну појаву митрополита. Онда зажели потанкости о одбрани манастира Мораче. Митрополит скрсти на груди руке и у својој скромности рече да то није вриједно ни спомињати, јер је он бранио Морачу као што би сваки Црногорац. Нато надвојвода, на чудо митрополита и Матавуља, исприча потанко цио ток борбе, као да ју је изблиза проматрао. Онда пређе на посљедње ратове, на друге војсковође, показујући необично тачно познавање црногорске прошлости. Из дворнице отиђоше у ризницу, да разгледају старине, нарочито књиге из ободске штампарије. Надвојвода је у свему показивао велико познавање и схватање.

Матавуља је међутим мучила сумња да ли војни министар зна да ће га походити надвојвода. Док је овај био у разговору са митрополитом, улучи прилику, и рече једном младићу:

- Трк брзо попу Илији и реци му да ће му, на ови час, ови ћесарев рођак у кућу!

Прегледавање цркве продужило се. На повратку, када минуше двор, а оно се поп Илија помоли иза угла своје куће и пође надвојводи у сусрет. Надвојвода убрза кораке и рече Матавуљу:

- Реците његовој екселенцији да сам се упутио да га походим.

Матавуљ то свечано преведе:

- Његово царско Височанство долази да посјети вашу екселенцију!

На то ће поп Илија, умивајући руке на сухо:

- Фала јој! А ја сам баш поша к њој, да јој понудим, ако заповиједи мало маневрице.

- Како... што? - не разумије Матавуљ.

- Чоче, ка што бјеше, кад је био Батемберг, знаш, маневре у брда! Биће ка једна фортица, те ће се бранити, а друга војска...

- Ах, да! - сјети се Матавуљ.

Утврдише, да ће "маневрица" бити око четири сата по подне, и оставише министра, јер је било вријеме ручку. Надвојвода је брзо свршио с ручком, па ће Матавуљу:

- Дакле, господине професоре и вођо, што ћемо сад?

- Височанство, можемо прегледати Зетски дом, град, можемо у Локанду, па...

- Свакако, свакако, све то можемо, али бих најприје двије ствари. Хтио бих виђети оне ратне плијенове и свратити у какву обичну црногорску кућу!

Матавуљ отрча без душе војводи Пламенцу, па у једној кровињари, код једнога сиромаха и нареди да кућу доведе у ред, што боље може, а да се не чине вјешти е знаду да ће доћи ћесаров рођак.

Војвода, Матавуљ и један перјаник отпратише надвојводу у Биљарду. Уђоше кроз мала предња врата, иза којих бијаше перјаничка соба која, нажалост, бијаше отворена и високи гост прегледа је једним погледом, и пође да види и гимназијске собе. Са влажнога доњега ходника попеше се на горњи бој, прођоше покрај државнога савјета и свих ми-

нистарстава и уставише се на крају горњег ходника пред једном собом, гдје до врата, али високо, бијаше и прозор. Туда је Матавуљ пролазио небројено пута, мислећи да је ту какав архив, а оно, ту бијаше - музеј!

Перјаник тури кључ у браву, па шкрг тамо, шкрг овамо - и никако да отвори! Коначно се досјетише да кључ није од ове собе. Али перјаник бијаше досјетљив! Попе се на леђа фамулусу, који бијаше дошао за њим, разби шаком прозор, па ускочи и изнутра разврну врата.

Уђоше и имађаху се чему чудити:

Барјаци, сабље, наџаци, копља, штитови, стријеле, кубуре, пушке, леденице, ножеви, све то бијаше разбацано и помијешано, а на свему природни сиви покровац - дебела прашина!

- Погани од погани - плану поп Илија, војни министар - зар то нијесте знали сложити! Све би вас требало мушкетати!

- Па нико нам никада не рече! - простодушно ће перјаник.

- Коњетино, зар ти се мора казати да све мора бити чисто и уредно?

Надвојвода се доброћудно смијаше.

- Бисер остаје увијек бисер, био он на полици или на тлу! - рече и с великим интересом разгледаваше занемарене музејске драгоцјености. Одатле отиђоше у Зетски дом, који бијаше већ под кровом, али унутра празан. Иако то бијаше обична већа зиданица, без нарочитих архитектонских красота, надвојвода се занимаше за све.

- Овђе ће бити позориште, читаоница, књижница и музеј - објашњаваше Матавуљ.

- Позориште? - зачуђен ће надвојвода.

Матавуљ исприча досадашњи глумачки рад чланова Читаонице, те успјешне представе на Цетињу и Подгорици.

- Врло похвално. Читао сам о необичном успјеху у Подгорици. Врло лијепо писао је о томе у "Neue freie Presse" непознати писац - рече високи гост.

- То је, Ваше царско Височанство, писао уредник нашега "Гласа Црногорца", велики пјесник Лаза Костић - рече Матавуљ, очекујући да ће гост пожељети познанство са миљеником муза, што би много поправио вјероватни утисак о примитивности и културној заосталости Цетиња, али гост ће:

- А сада пођимо у кућу обичнога сиромашнога Црногорца.

Свратише у ону сиромашну кућицу, гдје затекоше све у најљепшем реду а укућани одлично одиграше своје запрепаштено изненађење ради посјете "ћесарова рођака".

Најпослије крену низ поље, под Заграбља, гдје је војни министар приредио "маневрицу". Однекуд им се придружи стари гроф, а за њима се натисну гомила босе ђеце.

На брду залепршаше двије црногорске ратне заставе. Један дио цетињскога батаљона "уметеризио се", а други се опремио за напад. Маневром управљаше командир Бошко Мартиновић.

Матавуљ преведе надвојводи војводино објашњење што ће све бити, иако је свакоме ђетету у први поглед било јасно о чему се ради. Војвода подиже руку, на што запуцаше пушке, и нападачи уз вику и потцикивање јуришним трком крену према метеризу. Њихова застава час је тонула међу расјелинама, час се истицала на висовима, храбро напредујући. Лакоћом дивокоза скакаху војници преко страшних расјелина и оштрих гребена као да пролазе равним пољем. Док човјек невјешт ходу по таквом терену, не би одмакао ни пет корака, они су напредовали стотину корака, узбрдо, градском човјеку непроходним тереном, као да пливају ваздухом.

Надвојводи се зажарише очи. Сав је дрхтао. Ова ратна вјештина, необична војсци на западу, бијаше пуна чара и пружаше наслуту о успјесима црногорске војске над оријенталним аскерима. Тај јуриш бијаше поплава снаге и срчаности. Многи војници падоше и окотрљаше се низ стрмине, да се зачас дигну и појуре гоњени заносом вреле ратничке крви. То бијаше за свако војничко срце незабораван призор.

Надвојвода као у Огњици подврне ногавице, узе сбљу у руку и потече уз оне љуте кршеве.

- Их, ма лети ка прави Катуњанин! - осмјехне се војни министар.

Стари гроф и Матавуљ запањени се погледаше. Што то значи? Надвојвода, човјек вичан на паркету и меке сагове, скаче по камењу!

- Сакрамент, то је добро за апетит! Али неће донијети читаве потпетице - рече гроф.

Поп Илија, министар, пљесне рукама.

- А, виђи га, виђи, ако Бога великога знаш! - клицаше.

- Као младић! - гроф ће.

- Е, што ти је сој! Бадава, сој се не да скрити!

Када се бој најжешће развио, стиже надвојвода до нападача и помогне им да освоје тврди град. Побједници клицањем објавише побједу. Са тврђаве силажаху надвојвода и командир први, за њима побједници и побијеђени. Доље на пољу војска се сврста и ода почаст. Пред њом иступи надвојвода, изговори неколико похвалних ријечи, рукова се са командантом, обдари јунаке и уз пуцњаву, клицање и пјевање сви се вратише на Цетиње.

Доље, у граду, већ се прочуло за надвојводин трк и судјеловање у освајању тврђаве и маса свијета поздрављаше га, сматрајући за нарочиту част што ћесаров рођак помагаше у маневрима.

Пред својим станом надвојвода се опрости са попом Илијом, а Матавуља позва у собу, гдје му се срдачно захвали на друштву, и поклони му на успомену драгоцјену иглу за огрлицу.

Сјутрадан са црногорском пратњом оде преко Никшића у Херцеговину, а Цетиње опусти, препричавајући још дуго о свечаностима.

"ДАЈ МИ ПРУЖИ РУКУ"

Књаз је ову посјету ћесаревићеву увијек наглашавао као нарочити успјех своје политике. Штавише, једном рече војводи Божу Петровићу:

- Да није мене, сви би слијепо вјеровали руским обећањима, а овамо би нас аустријски ћесар помало подгризао, да нас онда једнога дана заувијек прегази!

На то се војвода Божо усуди, па ће:

- Не вјерујем ја Шваби, господару!

- А шта ти знаш, бестијо! - одмахне књаз руком.

- Немој тако, господару! Треба би барем твоје најближе и највјерније помало питати, па би чуја штошта што би ти добро дошло.

- Ја нијесам никога пита како ћу створити слободну и јаку Црну Гору, а најмање своје козаре, и створио сам је! Јесам ли, Божо?

- Јеси, господару, али бојим се да си изгубио најбољега пријатеља.

- Русију? - подиже књаз главу.

- Јест!

- Слушај, Божо! Ја најбоље знам како нас Русија воли. Не сумњам у императора, али његови кнежеви и бољари, шћедоше од Црне Горе да направе своју губернију, а то ја не дам, ја сам господар Црне Горе!

- Боље руска губернија, него аустријска раја!

- Муч - викне књаз и сав се накостријеши. Као сви људи нечисте савјести, и он је плануо на сваки приговор, стрепећи пред јавним негодовањем народа о својој политици.

- Господару - не даде се војвода Божо - да не би братске Русије, сви би ми данас носили чалме.

- Не би! - кликне господар. - Ја сам без Русије одбио Турчина и потресао силним отоманским царством!

- Јест, господару, али са руским пушкама!

- Божо, вуци се! - зловољан и љут ће књаз, а војвода Божо прописно поздрави и врло озбиљан оде.

У оџаклији остаде књаз сам. Узевши са стола грумен злата који потјецаше од сабље цара Душана, бацаше га из руке у руку и тихо звиждаше ходајући из угла у угао. То је био знак да га подгриза брига.

Уђе перјаник.

- Господару, доша је они, они Милош - спетља се перјаник.

- Који Милош, мазгове!

- Они, они Милош...

- Ма - заурла књаз...

- Господару, господару, знаш они, они - Милош Милетин Меденица! - брзо ће перјаник.

- Доведи га! - књаз ће и сједе. Пребацивши ноге, намрштен, чекаше улазак Милоша Милетина. Позвао га је на тужбу игумана Морачког манастира, који као безглав дотрча недавно у оџаклију чупав, нахерене камилавке, сав прашан, узнојен и усплахирен. Дошао је да тужи Милоша Милетина.

А што?

У близини Морачког манастира има поток Скутла. На њему је сграђен мостић од неколико брвана. Мјесто је сјеновито, ваздух оштар, тишина. Свакоме се ту по нешто привиђа. Била скупштина у Манастир. Тројица свештеника крену кући свога друга Ника да преконоче. Пратио их игуман. Милош Милетин Меденица, знајући да ће наићи попови на

Скутлу, направио крошњу, протурио један колац између брвана моста, па му доњи крај ставио у воду, која је била доста јака, а на горњи набио крошњу. Скрио се у шумарку близу пута, да види што ће бити од попова. Како је вода јако ударала у колац, то се крошња тресла и врћела.

Попови са страхом прилазе Скутли. Хтједоше на мост, али видећи како се крошња тресе, ужаснуше се, док један повиче из свега гласа:

- Ко је Морачанин, натраг! - и крстећи се, нагнуше трком што их ноге служе у Манастир.

Милош из грмена урликну:

- Овамо, црномантијаши, да видимо је ли бољи Христос, али Сатана!

Попови и не окреташе главе, но као бијесни трчаху ка Манастиру, све губећи камилавке са накострјешених глава.

Милош Милетин изађе из скровишта и приближи се Манастиру, а оно се на прозор набиле поповске главе зиркајући у уклету крајину.

- О, јунаци попови - грохоташе Милош Милетин - црн вам образ био, зар се тако брани од душманина свети Манастир!

- Ма, ма - игуман ће, то ти је, то ти је они погањевић, пасји син и Сотонин брат, Милош Милетин Меденица! - зграби се бијесан за браду и јурне из Манастира као повампирен преко озлоглашеног потока гдје духопире нечисте душе, па равно књазу на Цетиње.

Улетио у двор, одгурну перјаника који дежураше пред вратима, и без куцања упаде у оџаклију. Књаз се лецнуо и букну:

- Што насрћеш 'вако, ка' прасе на корито?

Игуман без даха исприча господару што учиње Милош Милетин Меденица, "да Бог да се разгуба и помамио".

- И сада ће, као да се ђаволу обештао и убезобразио, причат народу што учиње, и брука ће пасти на Манастир, наше српско светилиште.

- А што бјежасте ка зечеви? - грубо ће књаз.

Он уопште није волио црквене људе, увјерен да залуђују народ варкама о чудотворству, иако се и он често послужио посљедњим да учврсти и повећа свој углед власт. С друге стране, црногорско свештенство било је од реда вјерно српској завјетној мисли: ослобођењу и уједињењу свих Срба. Ваљало је лукаво бродити. Боље имати попове мирне и послушне, него раздражене и против себе, па да народу и цркви и црквеним зборовима говоре о уједињењу и потреби братскога и заједничкога рада са Србијом.

- Господару, бјежасмо, дабоме бјежасмо, не знајући да ли се јавио небески дух, ја ли сатански!

- Тако је! - мирно ће књаз. - А што псу не потпрашисте кубурама, када гони спрдњу са светим стварима?

Игуман се окрену, огледа по соби, приклони господару главу па ће потихо:

- Хтјели смо ми да га умлатимо, но кукавица побјеже.

- Казнићу Милоша! Углед цркве и свештенства мора свакоме бити свет! Забранићу му да икоме прича о томе, а ако не слуша, предаћу га перјаницима да га опамете.

- Хвала ти, господару! - смјерно се поклони игуман и пољуби књаза у руку.

- Како, оче игумане, у Манстиру? Може ли се?

- Тако, тако, господару, народ је сиромашан. Више Манастир даје него прима. Само Божјом милошћу сачувасмо ово народно светиште слободи црногорских синова, а све у славу Божју и православља св. Саве!

Књаз суне руком у џеп од гуњине и извади два златна дуката:

- Ево, оче, у славу Господњу!

- Бог те благословио, господару! - клањаше се игуман и оде.

Књаз је тада дуго размишљао о овом случају. Он је цркву сматрао великим и јаким ослонцем у народном животу. Знао је да је духовни отац српскога православља и народне цркве, чувар свих националних традиција, био св. Сава, и да су све православне цркве у Црној Гори духовно подизале народ као насљеднике св. Саве. Црква је подешавала свој рад у духу традиције св. Саве, дакле, изван граница Црне Горе, онамо гдје почиваху кости великога свеца, духовнога патријарха цијелога српскога народа у Србији. Господар је неосјетно уздизао култ св. Петра и св. Василије, као врховне духовне заштитнике Црне Горе, и народ је према њима доиста гајио велико поштовање, клео се у њих и молио им се. Цркени старјешина српскога православља бијаше један патријарх, који је био истовре-

мено чврста спона за све снове о уједињењу свих Срба. Требало је ослабити утицај св. Саве у Црној Гори и супротставит му друге духовне великане. Св. Петар бијаше нарочито подесан светац, и већ је као нарочити заштитник Црне Горе био од цијелога народа уважаван. Народ ће се с временом посве приклонити заштитнику, пред чијим ћивотом може ужећи воштаницу, завјетовати се и молити. Носилац православља међу Црногорцима бијаше тако заслугом владике Рада и књажевом постао Св. Петар, али још није био дошао час да се Црна Гора сасвим одвоји од светосавске цркве и буде јаки ослонац у изграђивању Црне Горе као посве самосталне духовне и материјалне цјелине Црногораца.

Тога се сјетио господар, када је морачки игуман споменуо "православље св. Саве", но из својих политичких обзира одобравао му је, па га чак и наградио као проповједника светосавске православне цркве.

...

Књаз је упро очи у врата.

Уђе Милош Милетин Меденица, висок човјек, снажан, паметна и проницива погледа, дуга црна брка, добро одјевен.

- Помага ти Бог, господару! - громко ће Милош Милетин, поклони се, приђе смионо великим кораком књазу и стаде, очекујући да му књаз пружи руку на пољубац.

Књаз га одмјери од главе до пете.

- Што радиш ти са оним лудим поповима? - викну.

Милош бијаше човјек необично ведре душе. У њему увијек клицаше радост. Чисте савјести и бистар као горски поток, не познаваше препад и страх.

- Господару, немој 'вако, тако ти ћивота св. Петра, но дај ми пружи руку ка поштену Црногорцу, да учиним како је ред.

- Не дам! Нијеси заслужио! - раздрије се књаз, у души много блажи симпатичном појавом паметна горштака.

- Ма, господару, неко ти је напунио уши! Ма, немој тако, жив ти мени био и цијелој Црној Гори. Ништа ја не бих тебе нажао учинио. Ето, увијек сам био твој, та нијесам изио ни осамнаести Божић и посјека сам турску главу на Фундину. Два моја сина погибоше за тебе, Турци ми двапут ископаше огњиште и похараше торину, па господару, тако ти светога Петра и светога Василије, буди и ти уз мене, а не уз оне лажне богомољце! Знам, тужио ме игуман, што је са три попа дао петама вјетар, када им је зашуштало грање, а ја, ето, нашалио се, да видим попове када треба стиснути. Господару - дивно насмијешених очију и топлим гласом Милош ће - пружи ми руку да буде реда!

Књаз упре очи у Милоша.

- Не баљезгај! Што радиш? Брукаш Манастир!

- Господару - викне Милош - нећу да говорим о томе, док ми не пружиш руку!

Књаза брзо расположи оваква простодушност и повјерење и свлада осмијех.

- Чиниш бруку, и раструбиш је на велико звоно, и сада народ неће више к Манастиру ка прије.

- Никоме ни ријеч, тако ми светога Петра! - викне Милош. - Нећу више зинут - опрости ми! Ајд' сврши господару!

Књаз скупи уста, али преко њих претрча осмијех. Милош буљи у њега, очи му се смију од радости, и сав расте од топле милине, кад виђе да је пробио лед. Књаз се опет уозбиљи и - пружи му руку. Миош зграби руку, стисне је и пољуби.

- Тако, господару! Ма добар си ти, само некако тврд, када ти оне сите попетине напуне главу.

- Милошу, с ким ти говориш? Заборављаш се! Зар се тако говори са господаром? Хоћеш ли да ти ударим двадесет и пет брстина? - уозбиљи се књаз.

- Валај нећу, господару! кликне. - Него, да ти нешто кажем - расположен развезао Милош.

- Завежи! - љутито ће господар.

Милош се смије. Види, објешењак, да књаз није љут, но се само такав причиња.

- Не смијеш ти, Милошу, овакве спрдње правит с поповима - снизи глас књаз. - Игуман се грдно жали на тебе. Па који те ђаво нагна да то чиниш?

- Ко, господару? Срце!

- Тако би ти изругива и св. Петра!

- Не бих ја, господару, та ми очи усахнуле! Свети Петар је наш црногорски богоугодник. Много нам је помога. Да није њега било, господару, мислим да би балије шетали по Цетињу.

- Тако је, Милошу!

- А светога Саву?

- Свака му част и слава, господару, но ми имамо нашега св. Петра!

- Добро збориш, Милошу! - све задовољније ће књаз.

- Црногорци имаду св. Петра, а Србијанци св. Саву! Ми смо…

- Аферим! - упаде књаз Милошу у ријеч. - А кога народ највише поштује?

- Највише св. Петра, господару! Ја кога ће?

- Тако, тако!

- Ми смо Срби, Црногорци, али имадемо своје црногорске свеце, а Србијанци њихове. Тако је право!

- И јест! Паметно збориш! А што ови попови? Коме се они клањају?

- Коме? Њима је сваки светац добар, био он овђе или у Србији. А ја кажем не ваља тако!

- И не ваља! Ми смо Црногорци!

- И остаћемо Црногорци! Зашто смо се крвили са Турчином, господару?

- Еееее, видиш, Милошу! А наши неки људи хоће да се ујединимо са оним гејацима и да не будемо више своји. Црна Гора треба да нестане ка самостална држава. То хоће наше усијане главе. А ја велим, нијесмо се ми Црногорци борили за нашу браћу Србијанце, но за себе!

- Тако је, господару!

- Видим, Милошу, с тобом се може паметно разговарат, много паметније него ли с нашим поповима и игуманима. Они, видиш, хоће да се ујединимо, њима је св. Сава милији но црногорски св. Петар.

- Помамили су се, господару!

- И јесу! Видим ја, прави си Црногорац и да хоћеш да Црна Гора, за коју погибоше твоји синови, буде твоја.

- Тако и никако!

- Паметан си. Треба да кроз народ развезеш разговор о томе и да људе увјераваш да Црна Гора припада Црногорцима!

- Хоћу, хоћу, господару!

- А што си оне попове рашћера ка мишеве, халал ти памет! Имаш ли ђеце?

- Имам ђетића од дванаест година, господару!

Књаз се маши џепа и извади златни наполеон.

- Ево ти, Милошу, ово је за твога малога јунака!

- Хвала ти господару! Жив нам био.

- Али пази! Ако би ко пита како испаде твоја давија с игуманом, реци да сам те испсова и кастига.

- Хоћу, хоћу, господару!

- А сада - кући! - устаде књаз добре воље.

Милош књазу пољуби руку, поклони се и задовољан изађе из двора.

"ЈЕЛИ БЕСА ВОЈВОДО"

У Медуну узаврели Кучи. Опет Клименти прекорачили границу, плијенили овце Зарије Пантића, Куча, убили му сина и запалили пастирску колибу. Послије подужега мира се распламти пожар старога непријатељства. Скупи се чета најбољих Куча да освети главу и Зарији врати толико климентских оваца колико му опљачкаше. Али прије него пођоше да крв свете, јавише се војводи Марку. У чети осветника бијаше и стари Живан Томић. Зарија му је био рођак, па је дужан по неписаним законима Куча да освети зулум.

Војвода забринут слушаше огорчене Куче. Опет ће да заигра крваво коло. Осим тога, књаз је строго забранио осветничке упаде у арнаутска погранична племена, јер је доказивао Европи да је у Црној Гори мир и ред. Рачунао је и на неки зајам за инвестицију јавних радова, а сваки крвави сукоб са сусједима могао би осујетити намјеравани зајам. Војвода се бојао и тога да књаз не пошаље у Куче и на границу нешто војске и тако јавно оправда своје насиље над Кучима. Лукав бијаше стари лисац! А што га највише забрињаваше, бијаше његово увјерење да ће књаз сву кривицу свалити на њега, којега се бојао и ништа му не вјеровао.

Војвода Марко ватрен присталица уједињења свих Срба, идеје, коју је књаз мрзио и бојао се, јер је знао да она у себи носи пропаст његове династије. Србија је већ јавно иступала као носилац уједињења. Она је као мученике примала политичке емигранте из Црне Горе и била упућена у све намјере књаза Николе. Књаз опет није волио виђети у својој земљи Србијанце, јер им не вјероваше.

Становиште војводе Марка бијаше књазу познато. Иако није никада с њиме расправљао о томе, ипак му је војвода дао знати што хоће. Јер му је приликом посљедњега сукоба отворено рекао да ће поћи код књаза србијанскога "да испуни српску дужност". Књаз је добро упамтио те ријечи, па и дружење Мар-

ково са Томом Ораовцем тумачио као њихову потврду.

Ради свега овога био је војводи Марку веома неугодан нови окршај са Климентима. Узбуђење је међу Кучима расло. На Медун дођоше људи из Рашовића, Стјепова, Будеза, Папрати и Мужечке, сви наоружани. Традиција освете бијаше јача него сви закони и нема те силе која би их могла одвратити од наумљене провале у Клименте.

Око стотину и двадесет наоружаних Куча скупише се пред кулом војводе Марка. Сви су спремни гинути. Презир смрти укочио се на њиховим лицима. Пред догађајима који се назиру као црни облаци, војвода Марко ћути забринут. Клименти су срчани, на кучки напад одмаздит ће троструко. Кучи ће вратит мило за драго и још додати неколико мртвих глава - букнуће стара страшна крвљења, палежи, отимачине. У борби ће сигурно судјеловати и млади Рамо, соко са неугашеним болима у души ради губитка Неве; осветним бијесом јуришаће у највеће гужве, да свети незацијељене ране и порушене наде. Борба ће се изврнгнути у међусобно дивљачко клање и повратит ће се времена када се Кучи и Клименти клаше као дивље горске звијери. Неко вријеме није било дана без крвавих глава и палежа. На пазару у Подгорици, гдје су долазили Клименти, свакодневно су праскале кубуре и падали убијени трупови о камену калдрму; а када је Климентима забрањено долазити у град с ватреним оружјем, бљескали су оштри ножеви. Све то, зачас пролети кроз војводину мисао, и бјеше му теже но икада да се мијеша у сукоб.

Али док је Вук Илијин, као гранати храст снажан Куч, стојећи на станцу камену говорио јунацима о одмазди, дојаха до војводине куле Ибро Бегић, свима Кучима познати подгорички Турчин, касапин, мирољубив човјек, плаве браде и плавих очију, са свиленом жутом ахмедијом на глави. У вријеме турске власти, он је држао са Кучима и помагао им, јер имаше међу њима неколико побратима.

- Мерхаба, Ибро! - викне један Куч.

- Мерхаба, здраво!

- А које те виле донијеше?

- Доћи ће војводи у походе један Француз.

Ибро је дошао ради Француза и ради друге ствари.

- Помага Бог, војводо!

- Добра ти срећа, Ибро! - зачуђен ће војвода.

Бијаше он још снажан, широких гвоздених рамена, али помало просијед. Два, готово бијела, објешена брка, љескаху се на препланулом лицу као двије сребрне рибице.

- Је ли беса, војводо?

- Коме?

- Гаљи Смаилову Лекочевићу!

Војвода оштро погледа Ибра.

Гаљо Смаилов Лекочевић, Климент, бијаше један од најугледнијих Арнаута. Као одваљен комад арнаутских планина, с облаком обрва поврх крупних црних очију, тешких брчина, руку и ногу као кладе, бистар, пун чисте арнаутске витештине, "трим дракуе" - јунак змај као и Марко Миљанов, важио је код Арнаута као непобојни судија у свима племенским споровима и примирјима са Кучима. Војвода Марко био је прије десет година код њега у Албанији, дочекан са великим почастима.

- Поручио ми Гаљо да би до тебе, али тражи бесу - потихо ће Ибро.

- Када мисли?

- Кроз неколико дана и да јавиш Кучима бесу.

- Хоћу.

- Онда, војводо, сјутра ће да ти дође један Француз, да те обиђе.

- Може!

- Онда могу кући.

- Можеш! Да попијеш каву, Ибро?

- Хвала, војводо!

Војвода је са Ибром попио каву и мирно разговарао о разним стварима.

Тек се у даљини изгубио топот Ибрина коња, војвода уздахну и изађе пред своју кулу. Кучи, чим га спазе, скупе се око њега.

- Браћо! Ми Кучи смо сој који ће све за образ, а образ ни за што!

- Тако је!

- Ми нијесмо никада били нељуди, него људи!

- Јесмо!

- Дао сам бесу Гаљи Смаилову Лекочевићу!

Гаљу су познавали сви Кучи. Загледаше се.

- Ми не бисмо дали, јер не би добро учињели, а ти си дао и добро си учинио!

- Ако ја не уредим ствар са Гаљом, јавићу вам, а ви онда 'нако, како то ми Кучи већ од памтивијека радимо.

- Добро је, војводо!

- Пођите кући и јавите свима бесу. Гаљо ће доћи за два-три дана. Срећан ви пут, Кучи! - повишеним гласом заврши војвода подигнувши руку и стајаше тако час-два као неограничени и обожавани владар.

- Живио војвода! - загрми скуп, запраскаше пушке и сви се разиђоше.

КУЛА МАРКА МИЉАНОВА

Монсиер Јеам Болие, политички уредник париских новина, велики пријатељ балканских Срба, човјек мршав и живахан, црне масти и немирних очију, дојахао је у Медун око једанаест сати прије подне, на старој кљусини, у сивом туристичком одијелу, а отвореним свијетло-жутим сунцобраном, праћен одрпаним и босоногим водичем из Цетиња. На улазу у Медун стао је, зурио у војводин орловски замак кроз доглед и нешто неразумљиво мрмљао. Очито се дивио неприступној кули гласовитога војсковође и јунака. Он је већ неколико пута пропутовао Србију и Црну Гору, Босну и Херцеговину и већ пуних десет година проучавао те крајеве, и научио доста добро српски језик.

Кула војводе Марка Миљанова је сва из тврда камена, у подножју самога града Медуна и изгледа као његов саставни дио. Има само један приступ са сјевероисточне стране. Као права ратна тврђава, бијаше тешко приступачна, јер је сграђена наврх градске литице, и као високо орловско гнијездо господоваше с својом громадом камена дубоко испод себе. Са источне стране куле пружа се велико двориште ограђено високим каменим зидом. Из зида зјаху црне јаме - пушкарнице, мала окна за одбрану куле. У дворишту једноспратна кула, слична својим архитектонским облицима средњовјековном ритерском замку. Састојаше се из подрума, приземља и првога спрата. У подруму мироваху запечаћене бачве пуне жаркога дољанскога вина, старога десет и више година. У приземљу касарна перјаника, док је био у сили и власти, а сада у њој становаху слуге и само неколико перјаника. У првом спрату становао је војвода. Стан је имао: оџаклију (соба са камином), трпезарију, салон, спаваћу собу и кухињу. Цио стан је сличан музеју. Крцат разним врло финим и старинским намјештајем по укусу средњовјековних витезова који су у свему имали обиље укуса. Посуђе све из мједи и сребра, гломазно и тешко, одсијеваше сталним маром неужурбана чишћења. Од свих соба салон је најинтересантнији. На средини необично велики сто из тешке тамне храстовине, способан да буде подножје тешка топа, прекривен зеленим чоханим столњаком. У средини стола велики албум, пун слика царева, краљева, књажева, војвода, књижевника и пјесника. У албуму се нарочито истиче слика Ђура Кастриота-Скендербега, од кога, по војводиној тврдњи, потјечу Дрекаловићи. Један дио зида украшен је дивним и скупоцјеним оружјем, све трофеји из многобројних војводиних побједа над Турцима. Бијаше ту кратких златних мачева, џефердара са драгим камењем, прекрасних ножева, јуначких диљки са сребрним кундацима, разних турских, арменских и малоазијских сабаља чудних облика, кубура украшених драгуљима, те много леденица славних везира и паша, бегова и ага. Нарочито бијаше красних примјерака турских војничких ножева, башибозучких јатагана, сабаља турских командира и старих турских острагуша.

Друге стране салона заузимаху ормари са књигама, историјске и умјетничке слике. Цијела соба обложена је драгоцјеним свиленим турским ћилимима, пуним раскошне оријенталне орнаментике. Богатим намјештајем и отмјеним распоредом наликоваше овај салон царским одајама.

Са сјеверне стране куле и авлије, сграђена је округла тераса, звана "војводино гувно" са промјером од осам метара. На средини терасе сто од камена. Са терасе се не види само гласовита Ћафа медунска, него и оба Медуна и скоро два дијела племена Куча.

Ту живјаше витез побједа, понос Куча, градитељ нове Црне Горе. Ту је дочекивао и примао своје пријатеље, странце, Куче и све одличнике. Иако улаз бијаше свакоме допуштен, па и Турцима и Арнаутима, који често приступаху војводи тражећи савјета, нарочито Црногорци у својим тешким племенским размирицама, у ту кулу улажаху сви са осјећајем да улазе у дворове неокрућена владара.

Монсиер Јеан Болие нашао је војводу на тераси са књигом у руци. Бијаше обучен у своје свакидашње одијело:

Црногорска капа без грба и иницијала Н. И, свилена кошуља, џамадан са рукавима - сви-

лена тканина, звана "турска јантерија", димије са златом извезеним шпаговима, чизме, свилени појас, иза појаса револвер бијелих корица. Свечано војводино одијело бијаше: златом извезена долама и његова омиљена дечерма или златни џамадан.

Војвода Марко Миљанов-Дрекаловић

Лијева страна широких војводиних груди бијаше увијек окићена тешким златним орденима, али не са свима, све носаше само у свечаним згодама.

Војвода присукао педесету. Црте његова лица отврднуле, све у лицу бијаше камен и стијење. Најљепша слика мушке изграђености, прави прозори душе бијаху војводине очи дивна, оштра, озбиљна и мисаона погледа. Ванредно заокружене главе, густе, просиједе, увијек усплахирене косе, већ бијелих спуштених бркова, од којих десни бијаше мешто тамнији, освајаше својом сугестивном мушком љепотом. Кучи говораху да војвода Марко Миљанов својим погледом скида својим душманима оружје.

Војвода живљаше у кули са својом другом женом, Стефом, тихом, милоликом и благом женском душом, кћерком Луке - Мујице Даниловића, Херцеговца. И тај лав, вјештак у одрубљивању турских глава, који небројено пута скакаше први у турске шанчеве са голим ножем у руци и стваралаше херојску епику у дивном гримису вјечности славе и народна поноса, украшен нераспадљивим светокругом народнога јунака, љубљаше своју жену њежношћу сентименталнога љубавника и не скриваше ту њежност. Љ. Ковачевић, у исцрпном предговору војводиној књизи "Племе Кучи у народној причи и пјесми" у издању Задужбине Илије М. Коларца, Београд 1904. писаше о тој њежности: "У свему другоме потпуно народни човјек, који ходи путем народних обичаја и потреба, у овоме питању, у држању према жени, гдје се најбоље може приказати право витештво, позната витешка служба госпођама, он је одступио од конвенционалности, макар и уске црногорске, и, као сваки великан и геније, једним кораком учинио размак од сто година, без обзира 'на плетење безумне скупштине'. Стога је његова удовица најсрећнија Црногорка, на коју је један Марко Миљанов, прекинувши с предрасудама, излио милошту своје витешке душе. Којему је Црногорцу тако што могло подријети, да, без икакве силе и господарске власти, прекине са старим обичајима и временима, па не само да му се за тај 'гријех' не замјера, било то и шапатом, него да му се броји у 'аферим', то је доиста народни првак и, по правој милости Божјој и по правој вољи народној, најбољи Црногорац".

Монсиер Јеан Болие корачаше достојанствено према војводи, и на размак од пет корака стане и поклони се. Војвода одложи књигу и устаде.

- Помага Бог, гос-по-дин! - наклони монсиер.

- Добра ти срећа! - одздрави војвода и пружи руку. - Добро ми доша!

Монсиер се представи и причаше да, путујући кроз Црну Гору, не могаше пропустити да не посјети и поклони се - поносу Црне Горе. Војвода, вичан на ласке странаца, пречује ријечи и поведе га у салон. Француз само што не зину од чуда. Размажени западњак, очекујући да ће наћи примитиван дом балканских велможа, нађе се у царској одаји. Разговор се брзо развије. Монсиер говораше доста добро српски, али са погрешним нагласком. Хвалио је љепоту и дивљу романтику Црне Горе, те кулу на орловској стијени. Када је почео говорити о политици и Источном питању, војвода га пажљиво слушаше, не ода-

јући било чиме своје одобравање или опречно мишљење. Страна штампа често је доносила приказе о војводину замку и разговорима с њим, и врло често лажне и измишљене политичке изјаве, које нарогушише Цетиње. Војвода је сумњао, да само Цетиње инспирише такве дописе и бијаше, као рођени војсковођа, опрезан.

- Војнички успјеси Црне Горе посљедњих година убрзаће идеал свих Срба - рече монсиер, а војвода ће:

- Јесте ли, господине, били код Његова Височанства кнеза Николе?

- Јесам и био сам врло лијепо примљен. Његово Височанство као француски ђак умије врло ласкаво говорити о Француској.

- О, да, да, зна он, зна - насмија се војвода. Вријеме је ручку.

- Господин ће бити мој гост...

- О, хвала, хвала на части, господин војвода! - клањаше се монсиер.

Војвода узе са стола турски нож који употребљаваше за резање папира, и удари с њим по красном бакреном штиту, а одајом се разлијегне топал звук гонга.

Дотрча уредно обучен перјаник.

- Изволи, војводо?

- Нека се простре на "гувну" за четворо и пођи Живану Томићу да дође на ручак.

Кад перјаник оде, војвода викне: "Стефо!"

Уђе повисока, још млада жена дивних очију, са бијелим лицем посвећеним неодољивим осмијехом задовољства и спокоја срећне женске душе. Обучена у фину црногорску народну ношњу, бијаше тип праве црногорске бољарке.

Француз скочи:

- Ово је Стефа, Монсиер Болие, Француз, велики новинар, дуго путује по нашим српским земљама, па зна и нашки.

- Добро нам дошли - насмијеши се војвоткиња, пружи монсиеру танку бијелу руку и расвијетли цио призор бјелином својих зуби.

Монсиер галантно пољуби војвоткињи руку.

- Хвала! - као у неприлици, тако ће жена и летимице погледа војводу.

- Господин је, Стефо, наш гост, а послао сам за Живана.

- Лијепо, лијепо.

- Позвао сам Живана Томића, правога Куча, да упознате чисту крв и јунака - војвода ће госту.

- Благодарим, благодарим! - клањаше се монсиер, очито врло сретан и задовољан.

Монсиер је за вријеме ручка с великим занимањем разговарао са Живаном Томићем, старим, бјелоглавим орлом. Записивао је у биљежницу многе приче о ратовању и обичајима Куча, не могавши се доста надивити. Живан је дошао свечано обучен, са свим одличјима и под оружјем. Знао је да га војвода зове да га прикаже каквом странцу као прави примјерак Куча. Монсиер је са дивљењем проматрао седамдесетогодишњега старца, жустра, витка и окретна као младића, тврдих жилавих руку, паметних очију и предивна доброћудна осмијеха.

Живан је био одличан приповиједач. На молбу је причао о многим бојевима, а нарочито, у танчинама, о боју на Фундини. Француз је без даха слушао, на махове буљећи у војводу, као да не вјерује, да суочелице њему сједи побједник на Фундини.

- Величанствена је ваша прошлост! - кликнуо је усијаних очију. - Овако се није борио ниједан народ на свијету. А јесте ли који пут били рањени?

Живан погледа војводу и насмјехну се.

- Јесам - нагласи - двадесет и два пута!

Рече, разгали њедра, и укажу се груди пуне тешких и великих зараслина. Засука рукав, а рука пуна ожиљака.

- То су турска слова, тако пишу Турци!

Монсиер под утиском занијеми.

- Нас, господине, не очува европска дипломација и туђе чете са модерним оружјем, но овакви Живани Томићи! - не без поноса нагласи војвода и ухвати старога ратника и друга за руку.

- Јест, они и ви, војводо, ви и виша стратегија и ваша храброст - надода Француз.

- И још много пута све би боље испало, да смо имали доста џебане.

- Чега, чега?

- Џебане! Фишека, праха и олова!

- Каткад се дијелило толико фишека, колико се рачунало да имаде Турака!

- Ах, ах! - монсиер ће, скочи са стоца и опет сједе.

- Причаћу вам, господине, један случај, да видите како смо се ми тешко борили: Дође-

раше два млада момка на мазгама с Цетиња на Љуботињ стотину нових ножева и револвера. Љуботињски главари чекаху пред саборном црквом војводу Петра Вујовића-Дериглаву, и разгледаваху оружје, препирући се колико ће која чета добити. Ту бијаху и војници који чекаху на диобу.

Дошао војвода, поздравља се и љуби с главарима и прилази постројеним четама:

- Помага Бог, браћо Љуботињани!

- Добра ти срећа, стари!

Војвода се прокашља ка увијек када ће нешто крупно рећи. Око њега се прибише главари.

Војвода баци оштар поглед на све чете и подиже глас, да га је могла чути сва гомила љуботињска:

- Љуботињани! Ту неки дан пита ме господар: "Колико ће панут мртвих Турака од Љуботињана, ако се скоро задије бој?" - "Таман онолико, колико ми будеш да нових ножева и револвера да раздијелим Љуботињанима" одговорих му. - Ето, сада, браћо, ко се узда у себе да ће првога дана посјећ жива Турчина без ране, нека се јави за нож. А ко се узда да ће га убит из револвера, ево му револвер!

Настаде јагма за ножеве и револвере, јер је тешко било признат и најгорему да неће убит или посјећ Турчина.

Тако се раздијелише ножеви и револвери!

У првоме бојуу, они који не погибоше, убише и посјекоше. За оне који погибоше прије него ријеч испунише, њихова браћа и рођаци узимаху са мртвих ножеве и револвере све дотле док они не посјекоше главу или не убише Турчина.

Бијаше, господине, велики зазор и срамота за цијело братство, ако је неко узео нож и револвер, а није њима ни посјека ни убио Турчина.

Ево, тако смо се ми борили, господине из Француске! - сврши тари Живан и отрије брк.

- Красота! Красота! - клицаше монсиер и узе брзо нешто да запише у своју биљежницу.

- Крваве красоте су наше црногорске красоте!

- А знате ли коју ритерску, не јуначку, него како ви кажете "чојску"?

Живан мало размишљаше, уздахне, па ће:

- Док је владало примирје између Бјелопавлића и спушких...

Војвода Петар Вујовић,
вјенчани кум књаза Николе

- Што то, "спушких"?

- Спуж, град Спуж, спушки Турци! - протумачи војвода.

- Оуи, оуи (да, да)!

- Између Бјелопавлића и спушких и никшићких Турака, Турци су слободно пролазили долином Зете, ради трговине, за Спуж и Никшић. Бећир Љуца Пишљак из Никшића јаше парипа. Бисаци пуни гроша и чакмака. Упутио се Спужу да тргује. Кад је дошао на Слап, није пошао правим путем, лијевом обалом Зете, већ Дукљановим путем, шумом преко Вучице.

Још од Вражегрмаца, ишли су за њим стопу у стопу Мијајло Бећиров Перовић, момак једва од осамнаест година, и Кадовић из Вражегрмаца, нешто старији од њега. Чим је Бећир Љуца разминуо Гукош и зашао дубоко у шуму, стигну га, нанишане и даду огањ. Бећир паде рањен с коња.

- Ај, има ли игђе икога? - јаукну.

Вражегрмци побјегоше. Једноме у бијегу отпане опанак с ногу. У близини је била колиба Гаша Рњова Павићевића, стотинаша. Чим је чуо поклич, наслути зло, истрча на пут и нађе рањена Турчина. Призва брата Мило-

сава, дигоше рањеника и на рукама га унијеше у колибу. Исти час пошље свога другога брата, Радивоја, у Загараче код Бојице Вукотина Стаматовића, народнога видара, да одмах дође.

Бојица дошао и прегледао Бећиру рану.

- Аман, што је? - застења рањеник.

- Нема ти лијека, Турчине, зрно ти пробило водењак!

- Аман! Аман! - стењаше Бећир.

Гашо и браћа налијеваху рањенику ракију у уста да му олакшају болове; отирали му хладним отирачима зној са чела, намјештали га да лакше лежи и окретали подглавак, а трећи дан Бећир умре.

Његов леш пренијеше и предадоше браћа на граници никшићким Турцима. Коња и цио новац, нађен у бисацима, Гашо предаде Бећирову сину Смају Љуци. Том се приликом и побратимише.

Дође Крцо Петровић с Цетиња да извиди случај и по врчманицама, пријеплету од опуте на изгубљеном опанку, пронађе убицу Бећира Љуце. Убица је мушкетан на граници између Црне Горе и Никшића.

Када смо 1887. водили рат с Турцима, Сулејман-пашина војска продре низ Бјелопавлиће, палећи и рушећи све пред собом. На лијевој обали ријеке Зете није остала ни једна колиба. Из турске хордије откину се лаконог младић и прије него су Турци ушли у село Рсојевиће, у трк стигне пред кућу Гаша Рњова и, држећи двије леденице у рукама, подвикне:

- Који се Турчин усуди да стави угарак под кров ове куће, моја ће му пушка срце изгорети!

Нико није ни покушао. Тако је на лијевој обали ријеке Зете остала неопаљена једино кућа Гаша Рњова.

Тај млади турски војник бијаше Смајо Бећиров, син Љуцин - исприча Живан - и, видиш господине, и у ратовању имаде господства и чојства.

- Много ти хвала, много! - сав узбуђен говорше Француз, журно биљежећи Живанову причу.

Монсиер је с правом помамом гутао сваку ријеч и био разњежен од одушевљења. Војвода је точио дољанско и црмничко вино, и угријани гост много говораше. Иако је било касно по подне, није ни мислио на одлазак. Пред залаз сунца уведе војводина Стефа у собу Неву. Монсиеру искочише очи. Још не виђе такву љепоту-ђевојку.

Доиста, Нева бијаше лијепа. Њене црне очи у бијелом лицу, дадоше неодољив чар њеној виткој појави. Лијепо обучена, као млада властелинка, одмах затрави госта. Упознавши је, рече, да је Црне Гора земља љепотица.

Војвода устаде и принесе столицу.

- Сједи, ђевојко!

- Како си, војводо? - тихо упита Нева.

- Када те видим, увијек сам радостан. Стева, понуди Неву да ослади уста!

- Ма што ће их још сладит, зар ова уста нијесу ‘нако прелатка? - добаци Стева и загрли ђевојку.

Насмијаше се.

Пао је сумрак, а монсиер се подиже.

- Покасно је. Затећи ће вас ноћ на путу. Преноћите, имате ђе - војвода ће.

Тако монсиер остаде. Наврну се разговор на народне пјесме и приче. Сагласише се да Црна Гора имаде најбоље барде. Ускоро перјаник отрчи за Луку Томова Поповића, који дође са јаворовим гуслама. Он бијаше лијеп, крупан, постарији Куч. Попи чашу вина, засуче бркове, накашља се, прислони ухо струнама и загуди, загуди, и отегнутим гласом развезе “Удар Турака на Куче”.

Живио, живио, живио! - викаше монсиер. - А је ли то све истина?

- Јест, господине, то је историјска истина. Сваки крупнији догађај у Црној Гори народ је опјевао. И чим се неђе појави нова пјесма, она брзо путује од вечерњега посјетка до вечерњега посјетка, из куће у кућу, из села у село, и за кратко вријеме прошла је читаву Црну Гору.

- Велите, сваки крупнији догађај? Онда су сва ваша славна ратовања, господине војводо, овјековјечена у народној пјесми?

- Господине! - јави се стари Живан љескавих очију, понешто узбуђен и уморан - војвода Марко Миљанов сав је опјеван. И нико ка он. Ја сам чуја најмање неколико стотина пјесама о војводи. А колико пјесама имаду тек Арнаути? О војводи пјевају Грађани, Хоти, Затријепчани, Клименти, Малисори, Мириди, па и Турци, Турци!

- Хелада, словенска Хелада! - клицаше монсиер. - Толико сам видио и чуо да ћу напи-

сати књигу да на словенском југу и данас стварају своју Илијаду. Пјесник као израз етичкога одахнућа овђе је потреба као со и хљеб, и свака готово кућа има свога пјевача. Да знаде наш Виктор Хуго што је Црна Гора, он би сигурно свој геније посветио да овјековјечи најљепше манифестације људске душе. Своју слободу није нико тако фанатички бранио као Хелени и Црногорци. Имате и ви мана, али оне се губе пред вашим витештвом, јунаштвом и чојством. Ви и сада живите у херојском времену, и сваки ваш дан доприноси величини ваше епике. И ваша ношња, и то је епика. И ваша кула је епика. И ви сви сте епика, и ова ђевојка - монсиер ће погледавши Неву, но снизи глас, на очи му паде сумор уздаха - но, ова ђевојка је - лирика!

Војвода, необично расположен, гласно се насмија.

- Ето, Нево, чујеш ли што ти припијева ови Француз?

Нева и други нијесу то разумјели, али се насмијаше.

- А зар је млада дама - монсиер ће, не могавши откинути поглед са Неве - увијек тако блиједа и тиха?

Живан погледа војводу, а војвода махне руком:

- Сваки цвијет, свака травка, свака шума и планина имаде свој мирис и свој дах.

- Како, како сте то рекли, господине војводо? - монсиер ће и маши се своје биљежнице.

- Када би млада јунакиња хтјела рецитовати коју пјесму, онако како је ђевојке пјевају...

- Питајте ђевојку - војвода ће.

- Бисте ли ми хтјели говорити коју пјесму, вашу ђевојачку пјесму? - обрати се монсиер Неви.

Нева се насмијеши, обори очи, а дуге трепавице баце у засјенак дио њена бијела лица. Погледа оца и војводу.

- Ајде, Нево, нека господин чује! - јави се Живан.

- Али без пјевања!

- Молим, молим, макар без пјевања.

Нева ће потихо:

Ој јаворе зелен боре,
Благо тебе, усред горе:
Зими теби зима није,
У љето те град не бије,
Сасред тебе челе лете,
Са врха ти бисер капље,
Из жила ти вода тече,
И на води коњ зеленко,
И на коњу гојно седло -
И на њему уписано:
"Благо томе ко је сретан,
Ко је сретан и весео!"

Француз запљеска. Неви на образима прасну румен и она сухо закашља.

- То је бисер, чисти бисер!

- Ову пјесму пјева свака ђевојка, - усмјели се Нева:

У јаблана високога
Доста лишћа зеленога
И цвијећа шаренога.
Под њим овце пландовале,
А ђевојке ладовале.
Лист јаблана проговара:
"Б'јеле овце препродајте,
А ђевојке поудајте,
Једну мене оставите,
Која б'јела и румена,
Која танка и висока,
И којој су очи црне,
Очи црне, коса плава,
Да на моме срцу спава!"

Монсиер запљеска рукама.

Нева настави:

Коња кује Алил-бего
У обору под пенџером,
На пенџер му злато сједи.
Алил-бег јој ово рече:
"Бјеж' отале, злато моје,
Док ја коња не окујем,
Нећу моћи путовати."
А она му одговара:
"Ја баш зато Бога молим
Да не можеш путовати!"
"Иако ћу путовати,
Нећу тамо много стати,
Нећу стати три године".
"Ој за Бога, господаре,
Очи ће ми испанути
Гледајући кроз планине,
Чекајући три године".

Монсиер скочи и пољуби Неви руку, а она запрепашћена погледа оца, па војводу, порумени и проблиједи.

- Ово је у име Француске Републике! - кликне монсиер. Угрижан од вина, поче величати црногорску народну душу и онда прећи да

слави Црногорке. Ви сте најдостојније жене словенских Ахилеја, свећенице женске части и дуплири јуначке славе. Дајући тихо и предано овоме кршу нове почасти, Црногорка подржава вихоре одмазде и даје своју крв и млијеко да прошлост буде посвећена епопејом вјечности! У славу Црногорке, у славу најдивније пјесникиње крилатих орлова, који знаменом крста насмијаним бијесом јуришају на душмане огњишта слободе - слава, слава! - свечано говораше монсиер све више падајући у занос вина. - Понос црногорски, говор је непокваренога дијела људскога рода. Када би звијезде могле похађати земљу, највише би ходале по Црној Гори и друговале са Црногоркама! Бити славитељ и трубадур Црногорке, значи "лежај на иглама", како наш неумрли Бауделаире означује праћакање и клицање душе немогуће да даде потпуни израз благородству жене. Слава!

Много топлине и срдачности бијаше у говору одушевљена Француза. Онда испитиваше војводу о његову садашњем животу, и чиме се највише занима.

Војвода му одговори:

"Свака м' рђа по пепелу чепље,
Главарство ме никакво не веже,
А шуто ми међу очи пише".

- Красно, красно! А, а, што значи ријеч "шуто"? Нисам је још чуо? - питаше монсиер.

- То значи, да мучим, ћутим, и да се противу ничега не смијем бунити.

Заноћало је, када су Живан и Нева пошли кући.

ПОСЛАНИЦА СЕРДАРУ ЈОЛУ ПИЛЕТИЋУ

Књаз у оџаклији намргођен читаше неку малу књижицу. Ноћас је лоше спавао. Касно синоћ донио му је један повјерљив човјек, коју је читао до у прве кокоте. То је била Посланица, коју је 1882. војвода Марко Миљанов писао сердару Јолу Пилетићу, који сит књажевих поганштина и незахвалности, остави заувијек Црну Гору и све до своје смрти живљаше у Нишу, а издао ју је у Београду 1883. Томо Ораовац, такођер емигрант. Србија је била пуна Црногораца који побјегоше од књаза и његова насиља. Марко Миљанов не хтједе отићи. Из пркоса је остао, живио у ратничкој кули, и дочекивао са свих страна странце и великане, као неки владар, а књаз је роптао од бијеса, бојећи се дирнути у њега. Књаз имаше већ много непријатеља, али и немирну савјест и зеца у срцу чим падне мрак. Они који га оставише и напустише Црну Гору, бијаху најбољи јунаци, неустрашиви неимари ослобођене Црне Горе. Од њега се одбише Марко Миљанов, Јоле Пилетић, Пеко Павловић, Радоје Контић, Мићо Љубибратић, Драго Обренов, Стојан Ковачевић, поп Мило Јововић, Јовица Зиројевић, Милош Грујичић, Милован Перишин, Новак Рамов и многи други, а ови бијаху најбољи Црногорци, који личним јунаштвом побиједише велико отоманско царство. Књаз их је мрзио, јер бијаху поносни, и не дадоше да их вријеђа.

Народ је те јунаке поштовао, славио их у прекрасним пјесмама и о њима говорио у храмовима, црквама, народним зборовима, сајмовима и посједцима. Његови широм Црне Горе раштркани дошаптачи јављали су му увијек расположење народа, и тако је дознао, да нпр. Кучи уопште не говоре никада о господару и књазу, него само о војводи Марку, као да је он њихов господар. Знао је да спорове са Арнаутима рјешаваше само војвода Марко, јер га Арнаути сматраху владарем Куча и сусједних Братоножића. Стога је књаз, не вјерујући војводи, пратио све што ради и ко га посјећује, што говори и снује.

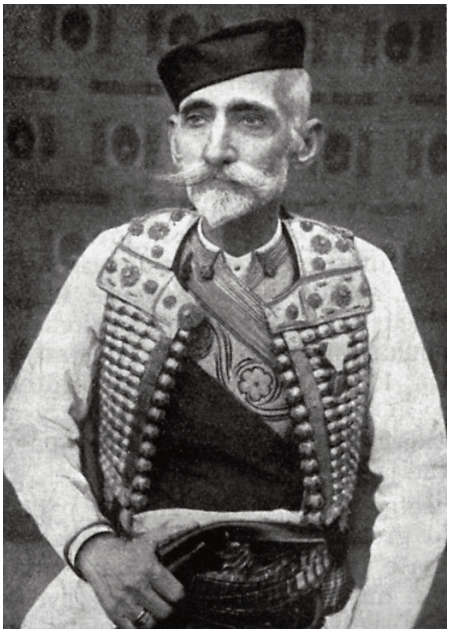

Радоје Контић

Сада му је дошла до руке војводина Посланица, која откриваше да је и он присталица уједињења свих Срба и да о томе подржава везе са Црногорцима из Србије. Војвода Марко био му је најопаснији, јер имаше уза себе Братоножиће, Куче, Зету и сва албанска племена, а осим тога много присталица по цијелој Црној Гори. Књаз од почетка своје владавине не презаше од засједних убистава, ако се радило о његовом престижу, али мегдан са војводом Марком бијаше му најтежи. Да га убије, питање је да ли би народ остао миран, а ставити на коцку свој живот, а евентуално и опстанак своје династије, то се није усудио. Да је престолонасљедник Данило разуман и хладнокрван, упутио би га у опасност која прijети свим Петровићима од војводе Марка, али необуздана и неурачунљива његова нарав могла би починити бруку и све покварити.

Прочитавши неколико пута Посланицу, заустави се код имена издавача, Тома Ораовца. Тога сањара и вјетрогоњу пустио је када га је држао у шакама, а сада му се осветљује. Издао је ову војводину Посланицу да покаже Србији солидарност свих највећих и најпопуларнијих Црногораца у питању уједињења, и истакне њега, књаза, као највећега противника ове велике идеологије. Осјећао је да нешто мора подузети, да обузда овај издајнички рад према својој династији, јер црногорска емиграција не мироваше.

Дуго је шетао по оџаклији. Вани је падао тежак дажд и грохотали су громови по планинама, вјетар је махнито хујао, све бијаше увијено у неугодну таму и напуњаше душу злослутним мислима. Иако све одређиваше самостално и не поднашаше приговора, он би, у часовима малодушности, страха и колебања, питао за савјет свога таста, војводу Петра Вукотића. Не зато, јер би му овај било у чему могао дати савјета, него да само чује што он мисли, јер му његов положај као књажева таста бијаше највише мио.

Дошао је војвода Петар.

Сада је нешто постарао, али још увијек бијаше наочит и привлачан.

Када је дошао у оџаклију, књаз сједе.

- Сједи! - рече тасту.

Војвода се полако спусти у фотељу која застење.

- Мора се нешто учињет - полако ће књаз машући књижицом у руци. Ето, допанула ми у шаке Посланица коју онај Арнаут са Медуна писаше лудоме Јолу у Србију. Да чујеш:

Питам тебе, смије л' Ерцеговац
Или Бошњак гусле доватити,
И пјевати по навици старој?
Чему Турчин против није био,
У том га је Швабо заступио!!!
У свој Босни и Ерцеговини,
Сломи Шваба српско јеванђеље,
Сломи гусле - прекиде веселье.

- Е - прекиде књаз, погледа војводу Петра - што велиш?

- Видим, видим, на што ће изићи, али читај даље.

О Србине да л' ти није жао,
Кад си себе туђину продао,
Што постаде рода издајица,
Ко светињом својом да се руга!

- А знаш ли, ко је та издајица? - упита књаз.

Војвода мало зажмири.

- Ти! чоче, ти!

- Тако и ја схваћам. Слушај даље:

Немој гледат десно ни лијево
Него скочи хајде да умремо;
С ким је правда и Бог му помаже
Ко прегиње и добити мора;
Без прегнућа добит је далеко,
Прегнемо ли добит је у руке.
Кад прегнуће слога подупире,
Једну миса кад сви заузмемо,
На пут станут је ли ико кадар,
Да не дође народ до својега?!
Ја се никад начудит не могу,
Какву миса Срб под капу њиви!
Да смо какви горостасни народ
Дијељење би нас ископало,
А не Српство један народ мали…
Дијеле се Срби на комаде -
Један каже: "Ја сам Црногорац",
Други Бокељ или Ерцеговац.
Трећи опет да је Бошњак каже,
Далматинац или Старо-Србин:
Сви смо ђеца једне исте мајке.
Сад би треба велики Намања,
Да зајоса по српским земљама,
Да пробуди успаване душе,
Да оживи срца увенула,
Да уништи ситничарске мисли,
Да прекине раздор и неслогу.

Да о круни не мисли толико,
Родна срећа да је круна њему,
Ко је Србин да свакога љуби;
За мир дотлен да нигде не знаде.
Једном мишљу док Српство опоји,
Док не створи народно јединство...?

- Слушаш ли?
- Слушам!

Не требује Србима трвење,
Трвењем се бруче пред свијетом,
Брука бит ће оном на огњиште,
Ко' огњиште српско раскопава.
Као што смо радит започели,
Ја се срећи не могу надати.
Каквој срећи - каквој лакрдији?!
Кад не боли Срба српско "јао",
Злотвор нам се у срце увука,
Гвозденијем опаса обручем,
Црну Гору са свакоје стране.
Усијани жиг, ето, постави,
Између нас и брацке Србије,
Један другом да не дамо руку
Ако би кад дошло до потребе.
Ако брзо не дамо лијека
Смртној рани што створи неслога,
Слобода ће српска пропанути,
Срб ће слуга вјечно останути!

- То сам хтио да ти прочитам. Јеси ли чуо?
- Јесам.
- Па што велиш на ову работу?

Војвода узме у руке књижицу, погледа је, пролиста, врати књазу, па ће:

- Марко Касомовић хоће да ужди српски династички рат!

- Таааако је, и ја бих то рекааа - зацери се књаз - али оштрић ћу ја јарца прије него забичи. Бургија, бургија црни Арнаутин. Посјећују га разни људи, шаље своје гласнике оним гејацима у Београд и нешто црно рује и снује.

- Хоће Касомовић народно јединство, и то је доста да припазиш на њега. Треба га ка Турчина имат увијек на око.

- Ту треба поступит оштро и одлучно! - устаде књаз.

- Треба поступати паметно!
- Позваћу га амо и питат га што је наумио.
- Тако да!
- И то одмах!
- Одмах!

Послије три сата стигао је књажев ађутант, на коњу, са десет стаситих перјаника, пред војводину кућу у Медуну. Војвода је сједио на гувну и писао, те одозго видио долазак књажева изасланика са пратњом. Слутио је књажево насиље и наредио слугама и перјаницима да се наоружају и буду спремни за најљући бој. Знајући да на двору владају паклене интриге и подвале, подиже се, наоблачи и скочи у пропањ стари непобједиви витез, спреман да за образ губи главу.

- Дошао је књажев ађутант! - дојави перјаник у војничком ставу.
- Уведи га у салон. Ће је његова пратња?
- Сви су с коњима доље пред капијом.
- Ни један перјаник не смије у град!
- Разумијем!
- Ако хоће на силу, палите!
- Разумијем!
- Опрез!
- Разумијем!

Послије пет часака, војвода Марко уђе у салон, држећи руку на револвер. Ађутант, красан човјек, пунокрван куњић, разгледаше салон, а када војвода уђе, војнички га поздрави, али ведар и насмијан.

- Помага Бог, војводо!

- Срећно, пружи војвода Марко руку књажеву човјеку. - Сједи! Да се не гонимо ка будале, отворено кажи: Шаље ли те књаз?

- Да, војводо! - одмах призна ађутант, иначе велики поштовалац Марков - и све ћу ти рећи. Слушај ме мирно, да свршим! Ја сам под твојим кровом, и знам што је твој кров. Да и нијесам, ја знам ко си и што си, и запамти, никада ја своју руку небих подига на тебе, па ма ме стало главе. Дакле, слушај! Књаз те зове да одмах дођеш у двор. Књаз ми рече: "Ако неће, на силу га доведи! Поведи чету најјачих перјаника, јер он мора до мрака бити овђе!" Ја сам повео перјанике, али сам их оставио изван твоје куле. Јер знам да си паметан човјек, знам да нећеш доћи, али, реда ради, велим ти: војвода Марко, зове те господар, да одмах дођеш у двор!

Војвода Марко устаде, упре хладан поглед у ађутанта, да овај у души зацепти, па ће:

- Добро!

Ађутант се трже, а очи му се исколачише.

- Војвода Марко! - престрављен ће.

- Тешко оном ко се књаза боји! - рече, зовне перјаника, па ће му строго: - Оседлај

ми Арнаута, на Цетиње ћу. Са мном ће два перјаника и Вуле. Сви под оружјем! Одмах!

- Војводо - снизи ађутант глас - и књаз и ти, вруће сте крви. Не вјерујем да ти књаз ишта смије, али не иди!

- Ја се не бојим погибије. За мене нема опасности, али ако књаз хоће са мном ка са Томом Ораовцем и да ме ка Митра Петрова Поповића опасује врелим гвожђем, онда му је куцнуо задњи час! Ја сам Марко Миљанов, чоче, зар то још Никола не зна! - јаким гласом избаци војвода.

- Ух! - ухвати се ађутант за чело.

- Сад ћу ја! - војвода ће и зачас изаће. Наскоро се поврати љепше обучен, са најљепшим одличјима на прсима, достојанствен и одлучан. Сиђоше у авлију, гдје већ стајаше оседлан Арнаут, машући главом, у богатој орми, одморан. У кубурлуцима су два револвера. Арнаута држи вјерни Вуле, сав под оружјем, искусан ратник. Два перјаника као два млада храста држе три коња.

Војвода Марко појаше, а ађутант изађе из авлије.

- Чујеш! - зовну га војвода. - Твоји перјаници јахаће пред нама, по два у реду, онда ти, ја и Вуле у једном реду, а моја два момчића за нама!

- Како желиш!

Тако и би.

Чудна поворка крену кроз Медун. Видећи обожавана војводу како као витез над витезовима, поносан и красан, сједи на горопадну Арнауту, који лепршаве гриве и усрпљена врата скакуташе, Кучима заигра срце. Иако не знаваху куда ће, довикиваху му: "Срећно"! Из своје авлије виђе га стари Живан Томић. Зачуђен, проматраше чету и викне: "Не дај се, војводо!"

У први мрак стигоше коњаници на Цетиње. Ту се десише неки Кучи и виђевши његов долазак, посумњају у нечисте послове књажеве и пођоше у Локанду, да прискоче у помоћ, ако би дошло до борбе.

Војвода пред двором сјаше, извади из кубурлуја још један револвер, па ће Вулу:

- Ти остани овђе са једним момком, а други нека одведе коње у хан и нахрани, јер ћемо одмах натраг чим свршим посао.

Перјаници пред двором прописно поздраве, а и они у ходнику пред улазом у оџаклију. Војвода Марко покуца, први уђе, а за њим ађутант.

Књаз преблиједи. Када је послао ађутанта на Медун, размишљао је о свему и увјерио се да војвода Марко неће доћи. Бојаће се, јер нема чисту савјест, а оно - ево га! Исти је као и прије, поносан, тврд, достојанствен. Погледа га стојећи крај ормара, а војвода њега. Њихови погледи бијаху сусрет људи који се никако не разумију.

- Доша сам, иако знам да ми ништа паметно немаш казати, но да покажем да те се не бојим! - гласно ће војвода Марко, гледајући књазу у очи. Књаз је занијемио, а војвода надода: "Постара си!" Њих двојица нијесу се виђели неколико година, а прије су били често заједно.

- Добро, доша си - промукло ће књаз. - Зва сам те - ти можеш ићи рече ађутанту, и причекај, ако ми што затребаш.

- Нека остане овђе, да буде свједок! - мирно, а тврдо ће војвода Марко.

- Остани, остани, када жели - блаже ће књаз јасним дрхтајем у гласу.

Завлада тишина. Књаз сакупљаше мисли.

- Овђекарце је твој свједок, а ја хоћу свога. Реци - ађутанту ће - перјанику да одмах дозове овамо војводу Петра.

- Па што је то? - узбијесни војвода Марко. - Зар ћу ја ту чекати ка жбир?

- Не бијесни, сједи!

Марко сједе на столицу уза зид, да су му леђа заштићена и да има поглед на читаву оџаклију.

Дође војвода Петар Вукотић. И не погледа Марка, сједе недалеко од књаза.

- Сада да чујеш! - књаз ће војводи Марку. Узе у руку књижицу, прелиста је, па ће: "Овди је твој ученик Томо Ораовац штампа твоју Посланицу коју си написа и посла доброме Јолу у Србију. Што велиш на то?"

- И зато си ме зва? - намршти се војвода Марко.

- Зато!

- Стра те? - осмјехне се Марко.

- Не њега, ни да Бог, но тебе треба да буде стра! - јави се војвода Петар.

- О, зар си још жив, зар још нијеси закопча гаће? - грлато ће Марко, с висока, изазовно, презирно.

Војвода Петар прогута ријеч и осу Марка погледом страшне мржње.

- Није мене стра, но ако је ова работа поштена, онда…

- Поштена је, Марко Миљанов није никад учинио поганштину! - викну Марко.

- Ти ту причаш о некаквом народном јединству - продужи књаз - а ја ка владар Црне Горе, јал ти право ил није, имам права да знам какво ти то јединство мислиш.

Војвода Марко стисне очи и дуго гледаше у књаза, па ће, зачудо тихо:

- Књаже! Јунаци Црне Горе нијесу ишли у бојеве ка стока. Они су знали за што се боре. И ти то добро знаш, само сада нећеш да знаш. Али казаћу ти, да не мислиш да ме је стра. Ми Црногорци нијесмо се борили само да учврстимо твоје владарство, него да побијемо великога непријатеља цијелога Српства и ослободимо српске земље, а онда да те земље ујединимо у једну државу, да цијело Српство окупимо око једнога пријестола. То је завјет свакога поштенога Србина. Наше српске земље још држи Турчин и не треба се братимит с Турчином, док нам не врати ђедовину. Само нас је Рус помага златом и пушкама, а Швабо одувијек нишани на Балкан. То сви виде, само ти не видиш! Млада Црна Гора виче на тебе, јер си окренуо леђа српској завјетној мисли.

- Мој дом, мој дом, Марко Касомовићу, створио је Црну Гору! - књаз ће церећи се.

- Твој дом створили су црногорски јунаци, књаже, и данас ако само хоће, проћераће те низ Ловћен! Ка највеће поштење народ сматра онијема људима, који о поштењу и доброчинству других говоре, а своје заборављају, ка да га ни било није. Нијесу Црногорци, књаже, дали своја огњишта и животе да их харају Турци, да тебе за твој дом буде добро и бириħетно, но да уједине српски род. И до тога уједињења ће доћ, макар те и Швабо помага својим ордијама. Проигра си, књаже! Већ данас те неће велики дио Црне Горе, а не можеш их присилит да те фермају ка свога државнога оца. Проћера си из твоје државе прве јунаке, а сада хоћеш да те народ у свему слуша. Ето, сад си чуо што си хтио!

Тишина.

- И ти помажеш оне танколозовиће на Теразијама!

- Нијесу оно танколозовићи, књаже, но људи и јунаци, ка Црни Ђоко и Вељко, а за Синђелића да и не говорим, јер његова примјера нема у нашој историји, и, ако ћеш продужит како си почео, валај, прегазиће те они танколозовићи.

- За тим ти и идеш! - заурла књаз и полети према војводи Марку, блијед, диваљ.

Војвода Петар сав се потресе и подиже руку према књазу да се стиша.

- Живиш у моју државу, једеш љеб моје земље...

- Полако, књаже! Ја једем љеб земље коју сам ја одбранио од Турака, док си ти ту на Цетињу товарио у свој бураг кастрадину и залијевао је препеченицом. Ја сам господар своје земље, а не ти! Али ти једеш љеб земље коју сам ја на мачу освојио!

Војвода Петар Вукотић застења, стисне песницу и притисне је на држак револвера у силају.

- Слушај ти, Касомовићу - осорно ће...

Војвода Марко баци руку на свој револвер.

- Макни ту кукавичку руку са силаја! - викне војводи Петру - и не говори тако са Марком Миљановим!

Војвода Петар закрвави очима, скине руку са свога револвера, прогута гуку у грлу и заћути. У њему је цептио сваки живац, као да је на мукама.

- Не смијеш ти, стари сладострасниче, да говориш тако са Марком Миљановим! Нијесам ја жбир и перјаник у ови црни палац! Ја сам ти да ови кров на Цетиње, тебе и књазу. Ако мрднем, имаћеш Арнауте, Куче и Братоножиће за два дана овђе, а ако хоћу пустићу Турчина да својим ордијама провали на Цетиње и заувијек вас проћера одавлен! Ја, Марко Миљанов, то могу, а нећу, јер ми је српска ствар света. Света ми је, и зато ни ским не шарам. Ко то тврди, а то тврде лижисахани и жбири у твоју кућу, тај је поган и лажац! Ја никада нећу издат српску ствар. Да сам хтио, данас бих био владар у већу земљу него што је Црна Гора. Али нећу, да знаш, нећу! Кад Енглеска почне рјешавати Источно питање, ондак ћемо ујединит српске земље. Сад си чуо што си хтио. Хоћеш ли још нешто знат?

Књаз је ћутао и замислио се. Наједном, тргне главом, па ће Марку:

- Слушај, Марко! Даћу ти сву част, ради опет са мном!

Војвода Марко устаде. Главом му пројури стотину мисли.

- Никада!

- Исправићу много шта и бићеш задовољан.

- Проћера си најбоље Црногоце, мене нијеси мога, па сада хоћеш да мене пошљеднјега купиш за нешто пишљивих ордена!

- Јест, проћера сам свакога ко је хтио да нада мном влада! Али тебе нијесам, иако си ме вријеђа, јер сам те волио.

- Не можемо, књаже, нас двојица више заједно! Уио си ме за срце, и ми смо готови заувијек!

- Не мораш кад нећеш - уздахне књаз. - Ја сам мислио најбоље!

- Не вјерујем ти ништа! И не зови ме више, јер нећу дођ!

- Иди, али пази што радиш на Медун!

- Пази ти, књаже, што радиш на Ћипур, да не буде прекасно, јер ја те, валај, више спасават нећу! - Марко ће, окрене се и брзим корацима изађе. У ходнику се судари са - Вулом. Држећи руке на револверима, стајаше вјеран чувар пред вратима, не вјерујући никоме.

Опрезно, осврћући се, прођоше кроз мрачне улице до хана, ту се окријепише, а онда у оштром касу кренуше кроз мрак према Подгорици.

У оџаклији је горјело свјетло дубоко у ноћ. Војвода Петар задријемао је на столицу, књаз је, наслонивши главу на руку, замишљен зурио у мрачни угао, а ађутант је, као живи ступ постранице, проматрао почетак трагедије прођердана народнога повјерења...

"ДОШЛА САМ ВОЈВОДО"

Гаљо Смаилов Лекочевић, јунак арнаутских кршевитих брда, кољеновић, дојурио је, на дивном турском хату и са пратњом од два младића, на Медун око десет сати прије подне. У осам сати долетио је на коњу први гласник да најави долазак, у девет сати други, а у десет је стигао Гаљо. Дојаха до војводине куле, нагло стаде, а из авлије дотрче два перјаника да му прихвате коња и уведу у стају. Један га слуга одмах уведе у кулу војводи.

Војвода Марко је добро говорио арнаутски. Дочекао је госта на прагу.

- Ожболден! - пружи војвода руку силноме Гаљи, а овај је прихвати, нешто промрмља и уђе у собу. Сједе на столицу, огледа се по соби, погледа војводу и климне главом.

- Како си путовао, Гаљо?

- Добро. Дошао сам на бесу.

- Хвала Богу.

- Све ти је познато, Мар-Миљан!

- Јест. Немојмо сада тражити ко је крив. Кучи тврде криви су Клименти, а Клименти криви су Кучи. Је ли тако, Гаљо?

- Јест!

- Оставимо то, но да гледамо да толики народ не гине! Кучи и Клименти дали су доста мртвих глава за образ. Имају га и једни и други, и јунаци су, но да народ умиримо!

- Зато сам и дошао, Мар-Миљан!

- Клименти су остали дужници.

- Што мислиш да је право?

- Повратит три стотине двадесет оваца, а попаљене куће платит.

- Неће тако ићи.

- Онда ћу ја повест моје Куче да наплате сву похару, Гаљо!

- А мртве главе?

- Било ух је и још ће их бити и с наше и с ваше стране. Овога пута испаде много зла, баш ка у стара времена.

Гаљо је имао граорасте, неугодне, хладне очи, као створене за мрак и помрчину ноћи, а када је размишљао, оне су му утонуле у широко чело. Зурио је у војводу као да не зна што ће.

- Не би ли Кучи нешто попустили?

- Гаљо, Кучи су попустили, када су спремни да оставе неосвећене мртве главе.

- У нас је ријешено да се овакви упади не смију више чињет.

- Кучи одлучише, ако буде још једна похара, да побију и похарају пола Арнаутлука!

- Састадоше се на ћупријици двије козе, стадоше, па ни једна не попусти! - насмије се Гаљо.

- Гаљо! Још код Кућа трају подушја, и много је кад уопште пристају да углаве мир.

- Мар-Миљан! Колико је неосвећених Климената!

- Кучи су опет јаки, Гаљо, и нијесу за умир крви. А што мислиш ти?

Гаљо се замисли, па ће:

- Мислим да се вратим кући и још разговарам са људима.

Војвода Марко био је искусан судија у таквим споровима. Одмах је знао да Гаљо нема моћи и овлашћења да попусти преко одређених граница, па га није ни наговарао.

- Добро, Гаљо! Реци Климентима да ја хоћу само што је право и нека буду људи. Кучи су и сада запјенушени и хоће да јурну, а ја их заустављам. Доста је било крви!

- Хвала ти, Мар-Миљан!

На гувну је војвода почастио изасланика кавом и ракијом. И шалили су се та два крвна непријатеља под голим небом. Нико није задао толико јада Климентима као Мар-Миљан, па ипак су Клименти на својим збориштима говорили: "Иако је Мар-Миљан наш непријатељ, нека дуго поживи, јер он је и добар јунак и велики човјек!"

Марко је Гаљу испратио до авлијских врата. Гаљо брзо узјаха, ободе коња и суне вратоломном брзином низ стрмину, а за њим као два вјетра два млада Климента. Војвода Марко волио је добре јахаче и гледаше за њима, но наједном наднесе руку над очи и забоде поглед у једнога од пратилаца. Бијаше као млади лав, витак, главе као у младога грчкога јунака - Рамо!

Већ су јахачи измакли његовим погледима, а он је још увијек гледао правцем куд одјурише. Онда жустро уђе у кулу и пође на гувно, одакле пуца широк видик на брда и долине. Јахачи одмицаху вијугавим путем дижући иза себе облак прашине…

Зашто је дошао? Зашто му се није јавио? Да ли се јавио Неви? Зар се одрекао ђевојке? Не, не, ко заволи Неву, не може је се никад одрећи! - говораше у себи. Викне перјаника.

- Док је Гаљо био код мене, ђе су били његови момци и што су радили?

- Један је, војводо, био увијек код коња.

- А други?

- Други, један ка кољеновић, само је сједио код атова и буљио у сијено ка да снује зло.

Отпустивши момка, војвода се дубоко замисли. Нева је била његова љубимица. Волио је ту ђевојку као своју рођену кћер. Желио је да буде срећна, умијешао се у њене ђевојачке ствари, хтио је да уклони сметње дивном браку љубави. Већ је све пошло добрим путем, кад у младим људима букну осјетљива част вјере и племена. У ствари, он не бијаше начисто да ли се млада љубав разишла, док, с друге стране, Нева на очиглед вене, а Рамо буљи у сијено, пати и гине. Био је ганут што није могао да споји два чиста срца, он који разбијаше читаве војске! Рачунао је на старога Живана, који у побратимству гледаше највећи степен родбинства, више од брата, јер брат је по оцу и мајци, а побратим је по Богу и Божјој љубави. А Живан ћути и драго му је што му јединица одби прошњу иновјерца и кучкога душманина.

Војвода дуго сједаше на гувну, утонуо у тужан догађај у коме судјеловаше и не чу да неко долази.

- Војводо! - зовне тихи ђевојачки глас.

Војвода се лецну:

- Нево!

У лицу бијела као калуђерица, посвећена благим спокојем одрицања, погледом Богомајке када највише љубљаше, благослови војводу осмијехом.

- Дошла сам, војводо, дошла сам...

- А ђе је "Помага Бог"?

- Помага Бог, војводо! - насмијеши се ђевојка.

- Добра ти срећа, Нево! Сједи!

- Морам одмах кући. Но, дошла сам, дошла сам… да те питам, овај знаш, војводо… да ли је они Француз записа оне пјесме које сам му кажевала?

Војвода проматраше тужну љепоту у немиру срца, и уздахне.

- Јест, Нево, он је био! Препозна сам га!

Ђевојка застрепи, спусти руке и стајаше као окамењена ђевојачка туга, а низ лице се почеше точити бисери.

Војводи клоне глава на прса. Узаври у њему искрена туга, која својом дубином, својом бескрајном величином бијаше лијепа и слатка као срећа…

ХЕРОЈСКО ДОБА

Војвода Марко сједио је на гувну и радио на своме дјелу "Племе Кучи у народној причи и пјесми". Ово дјело засновано је на широкој основи и на њему је дуго радио. Иако је знао многе догађаје из народнога причања, морао је још доста истраживати, а без потребних приручних књига, био је упућен на стогодишњаке, који му по сјећању причаху о прошлости Куча и о њиховим борбама. Најславније херојско доба свога племена он је лично доживио и ствара га, и тај дио књиге већ је набацио на папир. На гувну, на висини с које орловаше далеко наоколо и гледаше велики дио Куча, камено стијење и зелене брегове шума и испасишта, лако се је досјећивао о

појединостима безбројних бојева и догађаја. Сједећи тако при послу, помути мир громки:

- Помага Бог!

Озре се, устаде, намршти лице, а онда се насмија и брзо пође у сусрет дошљацима.

- Добра ви срећа! - кликне војвода, пружи руку просиједом Црногорцу танких црних бркова и чврсто је држећи у својој гледаше оштро у његове очи, а онда се јунаци пољубише.

- Боже, благослови! - кликне други дошљак, Пуниша Поповић из Медуна.

- Пауне, Пауне - климаше војвода жалбено главом - освоји старост.

- Хвала Господу и на тој! - Паун ће са сузама у очима.

Посједаше, а војвода одмах дозва жену Стефу, која дотрча на гувно.

- Дођи да видиш једнога мога друга, којега нијеси никада виђела - радостан ће војвода.

Стефа, која је знала да Марко ријетко кога назива другом, поздрави се са Пауном и пољуби.

- Сједи, Стефо, да ти испричам, зашто овај мој друг, све откад си ти дошла за ме, није долазио у моју кућу. Али најприје окријепи ми ове драге људе.

Стефа је донијела ракију и нарезала пршута, вина и лука. Један перјаник застро је сто.

- Слушај, Стефо, да чујеш о Пауну и војводи! - поче Пуниша.

Паун Милетин био је најбољи јунак Братоношки. За вријеме битке на Фундини, он је као командир батаљона од реда пуштао војнике да пођу кући и донесу тајин и друго.

Војвода Марко, који је заповиједао на Фундини, приговорио је Пауну:

- Како пушташ војнике да иду кућама, кад не знаш час кад ће нас Турци напанути?

Паун му је одговорио да ће сви његови војници, у случају напада, бит на својим мјестима, јер нијесу тако далеко од ратишта.

Паун је ћутао и поступао као прије.

Војвода Марко дозва га:

- Пауне, можеш нам одсуством војника све покварит. Не допуштам да и један војник иде кући. Сваки час може Турчин заћест бој и сваки војник је потребан.

Паун је рекао:

- Ја познајем своје људе! - и отишао.

Други дан опет је неколико војника пустио кући.

Војвода се зајапури и опет га дозва:

- Ако и даље будеш пушта војнике кућама, одузећу ти командијерство.

- Командијерство можеш, али не можеш чојство! - одговори Паун.

Сјутрадан Паун је и даље дозвољавао војницима да обиђу своје куће.

Војвода ускипи, ждере га бијес.

- Пауне! - строго ће - одузимам ти командирство над батаљоном. Повуци се међу војнике. Командирство ћу предат другом. Ако још не послушаш, мушкетаћу те! Запамти! Одступ!

Паун ни ријеч. Скиде командирски грб и преда га војводи.

Исти дан започе старашан бој на Фундини. Кучи наткрилише Хомерове јунаке. При најжешћем боју, Паун је, иако није био командир, посјека петнаест турских глава.

Послије велике и славне побједе, књаз Никола постави Пауна за поткомандира. Војвода Марко, љут на Пауна, одузме му и тај чин, јер га Паун уопште није слушао, него је према њему био ратоборан и тврдоглав.

Али Братоножићи, поносни на Пауново јунаштво, као за инат војводи, изаберу га путем гласања за батаљонског барјактара.

Овај чин није му војвода могао одузети, но смрче се и утоли бијес. Послије славних ратовања, војвода и Паун никад се не сусретоше и не виђеше… Године су пролазиле и Паун остарао. Дође тако под старост код мене. Ја сам желио да га измирим с војводом и доведох га на Медун!…

Када је Пуниша испричао Стефи војводин сукоб са Пауном, сви заћуташе под утиском старих успомена.

- Је ли све тако било, Пауне?

- Јест, све!

- О, Господе - уздахне Стефа.

- Још један вијек да ми се продужи, ја не бих никада мога бит мучитељ људи ка војвода Марко! - рече Паун Стефи.

- Не било ти просто, кад си оваквога јунака прогонио! - Стефа ће војводи.

Војвода Марко задржао је Пауна код себе пуних петнаест дана. Паун бијаше жива историја Куча и Братоножића.

Једне вечери исприча војвода Пауну једну причу коју је унио у своју збирку "Примјери чојства и јунаштва".

- Знам ти, војводо, и ја таковић прича.

- Причај, Пауне! - радостан ће војвода. - Ја, знаш, сакупљам такве приче, хоћу да потомству сачувам успомену на наша чојства.

- Прича си, војводо, синоћ, како се близикају и траже један другога племена у Стару Србију и Брда и Црну Гору. Тако се дичи свој са својијем, не гледајући што су им вјере раздвојене, те више пазе нас превјерна браћа у Стару Србију, но ми њих. Прије би они ризикали да учине што за нас, но ми за њих. Они се чак могу и свадит, прегонећи се чија је боља својта. Ево, да ти причам како се својта пази:

- Турчин неки у Стару Србију убио је и посјека Куча, па је прича друштву. Ондар Мурат-ага Галић, поријеклом Куч, припита га:

- А, Бога ти, кад га посијече, рече ли ти што тај Куч?

- Рече ми само једну ријеч - одговори Турчин ладно.

- А која је то ријеч? - упита Мурат-ага.

- Рече ми: "Не посијеци ме, ја сам Куч, имам браће Куча који ће ме осветит!"

- Па није те лажа! - рече Мурат-ага - ја сам му брат - па ужди кумбуром насред прси.

Турчин паде мртав, а Мурат-ага утече у гору, те је много страда од суда турскога. Али он се дичио доклен је гођ жив био што је осветио Куча којему није ни имена зна, само је зна да је Куч! Мурат-ага био је послије забит у Беране и Бијело Поље. До скора је живио.

- Тако се цијела племена око својте могу свадит, ка Берушко племе око Куча, које живи у Ђаковици, Призрену и Пећи, Гашко око Бјелопавлића, Кастриницко око Васојевића и многи други - војвода ће и запише на папир неке податке.

- А јеси ли чуо ону о Крцу Лазареву, војводо?

- Не сјећам се.

- Слушај! Крцо Лазарев, Куч с Биоча, идући у чету с дружином би претечен од Турака на мост од Цијевне и рашћеран пољем. Крца одвојише од дружине, да не може бјежат ка Кучима, но да мора у Подгорицу међу Турке, ђе га грозна погибија чекала. Уочи најпрву кућу турску која га срета; јер близу су за њим истргнутијем ножевима трчали. Роза, Лекина кћер, чувши пушке ђе пучу, у зору, близу њене куће, искочи да види шта је и брзо се врати опет, говорећи:

- Ево људи ђе ћерају чоека! Један што му је најближи, виче: "Стан мој си!"

Лека из постеље рече ђевојци:

- Отвори врата томе што бјежи, а затвори томе што ћера! - па се диже из постеље.

У то Крцо уђеже у кућу, а ђевојка затвори врата. Они што ћерају лупише у врата, вичући:

- Отворите врата, да убијемо крвника, који је убио нашега брата!

На то ће Лека:

- А нијесте имали ђе да га убијете и брата осветите, но сте дошли на моје огњиште?! Натраг! Е ће сви, сад, да гинете!

И викне Лека брата и сина, који су већ били на ногама, готови с оружјем у руке. Сва тројица уфатили су своја мјеста. Лека је чека на врата од куће, а брат и син на двије листре, како би вишину убили у час кад Турци ставе угарак у њихов кров, јер сва је Подгорица наоружана викала: "Дај хајдука, јер ћемо заждит кућу, са свом фамилијом да изгорите!"

Стара Лекина мајка трчкарала је кроз кућу, од једнога до другога, кликујући два сина и унука, бојећи се да не ослабе и пуште Крца Турцима. Бојала се да јој се синови не осрамоте, а није да јој погину. Држећи се објема рукама за своје дојке, говораше синовима:

- Удрите синови, тако ве не губало млијеко с којијем сте се одавлен одранили! Недајте свога пријатеља, којега ви је Божја судбина послала, да се ваш огањ утули с његовом и вашом крви заједно помијешаном, а не с његовом самом! Удрите, ђецо, Бог је зар река да ми немамо више вијека, но се свршава наша, теке да Бог с образом!

Турци, пошто виђеше што баба чини, нијесу наваљивали да врата отворе, а видећи да се мора гинут, ојдоше да кажу пашама који те послат низаме да гину и хајдука ограбе. Двије паше кад чуше за то, одмах послаше војску да дигне опсаду, говорећи: "Лека је мудар чојак, он ће нама предат тога хајдука, јер ије царев љеб, па ће га и предат царскоме суду, а не Подгоричанима!"

Паше отправише заптије, да им Лека преда хајдука, али Лека рече:

- Кад мене код њих виде, та' мах те и хајдука, а вама га не дам!

Заптије кад казаше шта је Лека река, онда паше окренуше војску на његову кућу. Лека је знава што ће бит, па је пријеким путем, с

братом, сином и пријатељем утека и сретно ижљега из Подгорице, како се није нада.

И на кућу дође војска и опколи је. Низам зваше Леку, да излази на вјеру царску.

Чујући мајка Лекина, рече из куће:

- Нема Леке овђен!

- Камо га? - Турци ће.

- Ено га у шехер.

- Шта чини тамо?

- Затворио се у једну кућу, да бије из ње Турке, и ту јуначки да погине, да свак зна како Лек-Иван гине бранећи свој ар! - мајка ће.

- Хајде пред нама, да кажеш ђе је та кућа!

Баба крену пред њима, водила их по вароши, да их заговори, јер се бојала да не окрену Турци за Леком, па да их пофатају пријед но се удаље. Пошто се увјерила да су одмакли из Подгорице, рече им:

- Хајте, Турци, дома, да ве не варам више, јер је Лека с дружином у Куче.

Турци гракнуше.

- Аман, лупешка посла! - и поведу бабу пашама, тако и жену Лекину с ђецом и сву фамилију.

Паше наредише да их све оћерају у Цариград, да се освете Леки. Но ту се нагна Лек Шабан, поглавица грудских Арнаута, и рече пашама:

- Жене и ђеца не смију се ћерат у сургум, јер би се сва Арбанија дигла на оружје. Но треба људе уфатит, да плате, а жене нека на мир сједе!

И тако су Турци људе ћерали, а нијесу их уфатили, а жене оставили на мир.

Лека је Крца здраво дома отправио и себи дичну побједу међу Арбанасе добио, а Лекиној мајци честитали су Арбанаси јуначко прегнуће, што из дубине душе хоћаше све своје дат, тек да сачува част, с којом се Арбанаси толико поносе и диче.

- Аферим, Пауне, та ти ваља! Чуја сам ја некад о томе, но сам заборавио. Али забиљежићу - војвода ће и одмах раствори дебелу свеску и у њу дуго записиваше.

- Ево, још једна, војводо!

- Ајде, ајде, Пауне!

- Раду Вукашинову, Пиперу са села Близне, посјекоше оца двојица: Шћепан Јанков и Дмитар Јанков, оба из Куча, са Лијешти. И ка пакосни зликовци, понесоше му главу скадарскоме везиру, да приме бакшиш. Послије неколико времена, побише се Кучи и Пипери с Турцима. Пушка турска уби Шћепана Јанкова. Турци јуришају да га посијеку, но Раде Вукашинов искочи ограби Шћепана прије Турака и понесе на рамена. Многи су му говорили:

- Баци пса бездушнога! Знаш да ти је оцу главу на Скадар понио!

- Знам - Раде ће - али не могу гледат да Турци с главом његовом себе ћеф чине!

- И ова је добра, Пауне! - кличе војвода и куца се.

- Ајте, пијуцни, пијуцни!

- Имам ја још једну, војводо! Еле, слушај: - Неда, жена Ђура Мартинова с Медуна, а кћер Стевана Кркелина из Лутова, имаше четири сина. Овога потлашњега рата и она је била са синовима на војску, доклен се војевало на Медун и Фундину. Млого бјеше стара, али није војску оставила.

У један бој убише јој два сина, Милија се рани, а Јован на мртво. Кад метнуше Јована у гроб, браћа проплакаше за Јованом, а мајка их оштро погледа великијем очима црнијема, које се бијаху удубиле у главу, па им рече:

- А што плачете? Зар сте мислили да ми сваки здрав дома дођете? А, душе ми, ако још који не погине, боље да ве нијесам ни имала!

Још је ту говорила, а била је говорница и тужбарица. Купили су се око ње кад тужи ка око добра гуслара. Бјеше крупна раста, доста груба, на очи, приличнија мушкоме но женскоме. Послије, кад су јој жене говориле: "Што учини, Недо, зла ти срећа, те прекори синове да ти пријед погину?"

- Кад сам вићела турске лешине е су гору притисле, душе ми, у оне гомиле мртвијех Турака, који је од мојијех синова погинуо, ка да се родио - одговори Неда.

- Богме си, Недо, без срца, кад синове не жалиш! - рече јој друга.

- Муч, бруко од бруке, да жалим синове кад се царство дијели! А да за кад ћу их штећети!? - оштро ће Неда. - Ја мислим да ми од старости кашљу на упрет код жена!

- Добро си, кад мож' без синова! - добаци трећа.

- Кад сам вићела турску погибију на Медун и Фундину, што нијесам мислила да ћу то икад вићет, сад да су им прости и они на Косово, а не мари што су моји погинули! С турском погибијом сви да ће ми погинут, ка да

би ми се посветили. Па ено од оне два старија нека ђечица! - одговори Неда као из неке дубине.

- О, зла ти срећа, кад остаде без онаквије синова!

- То и хоћу, да се зову синови и да гину, јер, кад не би гинули, бише се звали кћери а не синови, оста би укор на њин траг! - Неда ће. - Ето, војвода, то је непознати јунак са Фундине! Њено ордење је њено срце.

- Јест, благословљено јој млијеко материно!

ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ

На Цетиње је стигао Валтазар Богишић. Донио је "Црногорски имовински законик" који је израђивао цио низ година. Али законик не имађаше још дефинитивни облик, јер му недостајаше црногорски народни дух, терминологија. Стога је дошао на Цетиње, да од главара и народа, из старих црногорских сентенција и повеља, а нешто и од интелигентних Црногораца, покупи, изабере, протријеби, а за невољу и скује чисте црногорске ријечи за правне појмове.

"Госпар Балдо" како га зваху у Дубровнику, изабра професора Беару и Сима Матавуља, да му буду на помоћи. Он им сваки дан читаше по неколико сати законик, тражећи објашњења за многе ријечи.

Књаз је према "госпару Бајду" био врло милостив. Често га је позивао у двор и с њиме расправљао. Када је законик довршен, Богишић постаде министар правде. Нови законик имао је установу о ванбрачној ђеци, по коме је погрешилица морала и доказати с ким је зачедила. Да види како су капетани народу протумачили установе о ванбрачној ђеци, Богишић пође лично да обиђе капетаније.

Дође тако у Морачу, код капетана Мрдеље Радовића.

- Ајде, реци ми, како си ти протумачио народу закон о ванбрачној ђеци? - упита га Богишић.

- Ја ваистину лијепо! Позвао сам све женске из моје капетаније од десет до педесет година, и казао им: "Досад се свакој вјеровало кога гођ је казала, да је са њиме копиле имала. А одсад богами, већ није тако, да знате, па свака нека - стисне!"

- Ти си једини који си закон правилно протумачио - Богишић га насмијан потапша по рамену.

ОДЛАЗАК ЛАЗЕ КОСТИЋА

Лаза Костић боравио је неколико мјесеци у иностранству, а када се повратио, најаве му Новосађани да се на велико спремају за прославу 400-годишњице Ободске штампарије. Међутим, Лаза Костић пао је прије у немилост. Откад се повратио са стране, био је стално раздражен. Очито је књажева политика према Србији разочарала великога Србина. Он је друкчије замишљао књаза и Цетиње.

У то дођоше на Цетиње два енглеска књижевника и одсједну у Локанди. Разговарали су о приликама у Црној Гори и другим социјалним питањима. У увјерењу да присутна публика не разумије енглески, они су безобзирно критиковали заосталост народа и књажеву владавину у духу оријенталног деспотизма. Један од Енглеза случајно се упозна са Лазом Костићем и зачуди се када је Костић почео говорити енглески као рођени Енглез. Виђеше синови Албиона да је Костић свјетски човјек. Разговарајући о енглеској литератури, увјерише се да је Костић боље познаје од њих.

Брзо се спријатељише и Костић им искрено призна да је у Црну Гору дошао одушевљен, али да је сасвим разочаран, јер књажева политика води земљу у пропаст. Разложио им је српску завјетну мисао и велике жртве коју допринесоше Црногорци за општу српску ствар, а данас гладују, немају путова, болница, уређену администрацију и судове. Енглези гутаху сваку његову ријеч и показиваху велико схватање европске политике, а најпосле оне јужних Словена. Ради Костића остадоше Енглези још два дана на Цетињу, а онда одоше задовољни и обећаше доћи у Црну Гору на дуже времена, да упознају велике борце.

Књаз чувши за Костићев повратак, одмах га позове по ађутанту.

Чим је Костић ступио у оџаклију, књаз ће:

- Како сте, господине Костићу? Јесте ли били у Београд?

- Нисам, Ваше Височанство, али сам био у Бечу.

- Па јеси ли се састао с нашим бјегунцем? - трпко ће књаз.

- Па наши бјегунци су сви у Србији, а ниједан у Бечу, Ваше Височанство. Не воле они Беч, а то је и разумљиво.

- А што је то баш тако разумљиво, Костићу? - раздражен ће књаз, спреман на кавгу.

- Па, Ваше Височанство, Црногорцима су ближа браћа у Србији.

- А, да, да! - пакосно ће књаз - браћа, браћа. А реци ти мени, Костићу Лазо - књаз ће, приступивши Костићу посве близу и положивши му обје руке на рамена - а како ти се допада моја политика?

- Ја, Ваше Височанство, нисам политичар! Ја волим само културно-просвјетну политику, јер сматрам да њени успјеси обликују политику политике.

Књаз, насмијешен, проматраше Костића.

- Паметан си ти, Костићу, само нијеси политичар! Видиш, и књижевност мора бити у служби политике.

- О, не, не! - одлучно ће Костић - књижевност…

- Чекааај, шта си се сасуо ка пита!

- Не, не, Ваше Височанство! У том се никада нећемо сложити. "Политичка песма је лоша песма" - рекао је Гете, и то вриједи за сва времена и све државе.

- Ето га, ма слушај. Ајде реци, је ли моја "Балканска царица" литература!

- За мене је "Балканска царица" красна политичка литература!

- Е, онда се ваистину не можемо никада сложити - уозбиљи се књаз. - Ја сам држа да сте ви мој присталица.

Костић хтједе одмах нешто рећи, али је претечен:

- А јеси ли био у Новом Саду?

- Јесам, Ваше Височанство.

- Па јеси ли им прича о Црној Гори, о мени, о мојој политици?

Костић је био независан и смион интелектуалац, противник свакога терора, а поготово ропскога додворавања било коме. На овај књажев упит, поцрвени.

- Па и нисам! Нико ме није питао за Црну Гору, па онда нисам ништа ни причао! - и смјело Костић гледаше у лукаве књажеве очи.

- С каквим си то Енглезима друговао ових дана на Цетиње?

- Била су то два књижевника, који кроз Херцеговину путоваху на Котор преко Црне Горе.

- Јесу ли питали о свему?

- Разговарали смо о књижевности.

- О црногорској?

- Нема црногорске књижевности, Ваше Височанство, него само српске! - нестрпљиво ће Костић, спреман на велики лом.

Књаз скупи уста, па ће, привидно миран:

- Ајде, Костићу, одмори се, па да лијепо пишеш у "Глас".

Костић се наклони и разбарушене главе испаде из двора.

Послије мјесец дана дошао је на Цетиње велики илустрован енглески часопис, доносећи опсежан и оштар чланак о приликама у Црној Гори и на уводном мјесту слику Црнога Врха на Ловћену, а што бијаше сензационално, на првој страни бијаше и слика Лазе Костића! Чланак приказиваше Црну Гору као спахилук балканскога деспота и упозораваше британску владу да боље прати развој црногорске политике, која може данас-сјутра Европу изненадити.

Књаз је одмах добио те новине и дуго их прегледао…

...

Други дан, у први разданак, кренула су прему Котору кола са гологлавим путником висока узраста, размршене косе. Путник бијаше немиран и често се осврташе и огледаше као да се боји засједе… На челу титанских мисли сјећаху бриге и зловоља, болно разочарење и безнађе. Остављаше заувијек ову земљу јуначке смрти, сиромашна богатства, богате сиромаштине. Овај забринути земаљски путник жива погледа и пјесничке главе бијаше пјесник Лаза Костић.

Дан бијаше надвијен облацима, невесео… Са брдина насртаху студени вјетрови, а врхови планина овијени тешким облачним копренама, пуни пријетње. Када је путник овим истим путем на истим колима и са истим кириајашем, Јованом Митровим, кретао на Цетиње, дан се разгалио, праскао ведринама, све заливено јарким свјетлом, из свакога камена пробијаше млада горска зелен, топал вјетрић попухиваше, а на зеленим узвисинама мекетаху бијела стада јагањаца. Кретао је са ускрсним расположењем на Цетиње, у пријестоницу косовских ратника који у теш-

ким брдима настављаху косовску борбу и узгајаху птиће ждраловиће за лавовске осветнике, чувајући аманет Лазара, цара честитога, као жижак у кандилу прађедова. У њему хосанаху осјећаји родољубља. Долазећи из крајева гдје национална мисао прожимаше душе свих житеља и морално и материјално бладостање стваралаше велике вриједности, намјераваше у Цетињу развити културан рад, подићи на југу Словенства кулу светиљу, и помоћу књаза-пјесника да препороди земљу на нов живот, способан за довршење велике народне мисли.

Наишавши на много воље и способне људе, дао се свом душом на рад, али наскоро удари на отпор, на отпор човјека који свој опстанак подржаваше само деспотијом и примитивношћу народа. Под обликом модерне државе, бијаше Црна Гора застарјела словенска оаза која, без веза са браћом по крви, хтједе преузети улогу Пиемонта у ослободилачким настојањима јужних Словена. Запловивши у воде несловенске политике, изврга ваше се опасности да постане плијеном грамзљивих великих сусједа и тако проигра борачку крв и патње свих генерација послије Косова. Узевши у своју службу проминенте словенскога духа, Цетиње је хтјело њиховом помоћу да забашури своју замисао, али не успије.

...

Кола се приближаваху Ловћену, граници црногорско-аустријској. Костић сјећаше замишљен, а кочијаш, који га је ономлане возио на Цетиње, не усуди се да га ма шта пита. Таман на граници стајаше мали камени ступ покрај зелена жбуна. Костић осјети у утроби нелагодност. Рече кочијашу да стане. Изађе из кола, пође иза жбуна и брзо спусти гаће.

Кочијаш хм-каше, извади из уста лулу, пљуне, па ће:

- Ово је требало, господине, да учиниш прије, када си путова на Цетиње!

ПРЕСТОЛОНАСЉЕДНИК

Цетиње је све више добијало лице пријестонице. Књажева ђеца довише се младеначких година. Уз престолонасљедника Данила, бијаху ту принчеви Мирко и Петар, и дивне књагињице у цвату младости. Кроз цетињске улице пролажаху елегантни калешини возећи их и озвањаше калдрма од топота бијесних хатова, који ношаху принчеве, ађутанте и перјанике. Све се уклањаше с пута, скидаху се капе и шешири, а трговци остављаху тезге и дочекиваху на прагу високе пролазнике дубоким клањањем. Али, када се принчеви дохватише момачких година и праснуше у необузданост ситих и моћних бољара и све што бијаше у двору иступаше бахато. Цетињани, мирни и покорни, клицаху у души, видећи напредну црногорску омладину, како с презиром пролазаше мимо принчева, не удостојивши их ни скидањем капа. На улицу изађоше представници неспојивих идеала: принчеви и омладина. Први, безбрижни нерадише, кицоши, гладуни, неодговорни ноћни разбијачи, некавалири, с манирима аустријских каплара; а други, млади поборници нових погледа, пионири демократије и народне слободе.

Принчеви су знали за ту омладину, и према њој бијаху охоли.

Једном, у споредној улици, сјећаху пред кавaном два омладинца, и не устадоше и не поздравише насљедника Данила који, укекечен у тијесан мундир, заврцканих црних брчића, пролазаше сам са штапићем у руци.

Насљедник стаде пред младићима.

- Који сте ви? - осорно ће.

- Цетињани, а да ко? - одврати један од њих.

- А знате ли ви ко сам ја?

- А знаш ли ти ко смо ми? - устаде младић, у лицу вас блијед.

- Ни брига ме, али...

- Ми смо будућа Црна Гора, ми смо ђаци на високим школама!

- А ја сам насљедник пријестола Црне Горе!

- Нека си!

Насљедник се угризе за уснице и фицкаше штапићем, премишљајући што ће, но предомисли се и пође даље, без ријечи.

Принц Данило не уживаше симпатије Цетињана. Његова ноћна банчења и скандали, разблудни испади патолошких размјера, омразише га, и стари Црногорци са стрепњом гледаху у будућност Црне Горе...

* * *

Митрополит Митрофан Бан, насљедник Божјега слуге митрополита Висариона, сјећаше у Цетињском манастиру, сједишту митро-

полије, са једним старим цетињским грађанином. Дуго су разговарали о приликама на двору и били забринути. Овај је грађанин имао преко рођака везе са неким људима у двору и бијаше тачно обавијештен о свему што се у њему збива. Тако је између принчева Данила и Мирка дошло у двору до тешких физичких обрачунавања, и то се тако такло старога Црногорца, да је дошао митрополиту и све ми испричао.

- Ех, несреће наше! - уздахне митрополит. - Изиђите незапажено из Манастира, а ја ћу из ове стопе у двор.

Иако без школа, али са ширим видиком као Приморац из Грбља, доста отресит и лукав, позван је из манастира Савине, као обичан калуђер, да преузме управу манастира Мораче и ту се прославио у одбрани манастира од Турака, нашто је доведен на Цетиње за администратора митрополије. Ко сви његови земљаци, био је двору слијепо одан, и у служби цркви и двору није знао граница. Много је читао и учио, да накнади школе и постигао је лијепу наобразбу, а запажен је и као црквени писац.

Пола сата иза одласка свога посјетиоца, митрополит је ушао у оџаклију. Погнутих плећа, стого озбиљан, укочена и продирна погледа, одаваше велику бригу.

- По вашем изгледу, Високопреосвештени, мора да је нека велика невоља! - рече му књаз, дајући му знак да сједне.

- Невоља, господару, тешка невоља! И најмања невоља Вашега Височанства пада на душу вашега захвалнога слуге као станац камен, а камо ли чегрст у дому у који сви очи упиремо.

- Не разумијем ништа! Исповиједите се без увијања! - гласније ће књаз.

- Ја се не исповиједам јер сам исповиједам, и сад баш долазим с исповиједи једнога од највјернијих ваших поданика који ме је обавијестио о завади, и чак о тучи боцама по глави, између ваших синова, књаза Данила и књаза Мирка, па сам...

Као убоден ножем, књаз се трже и тресну шаком о сто тако јако да се на њему све испретурало.

- То није истина! - викну. - То је богомрска лаж коју сте сигурно чули од којега теразијског галијота!

- Од вашега најоданијега слуге који је све то својим очима гледао - мирно и покорно ће митрополит.

- И то је лаж! - груне књаз.

- Молим Ваше Височанство да вјерује да сам дошао из најчистије и најбоље намјере да вам, као духовно лице, помогнем да угасите пожар, ако га има, јер ја никада не могу заборавити милост којима ме обасипате.

- Не, не, не, не! Од свега тога нема ништа. Погански су вас лагали, јер кад вам ја дајем царску ријеч, да веће слоге и срдачније братске љубави не може бити, него што је баш између Данила и Мирка, онда треба да мени вјерујете, а не дошаптачима којима звецкају динари по шпаговима...

То рече, устаде, а за њим и митрополит. Дубоко се поклони, тихо изађе и, замишљен, упути се у свој манастир.

- Ово је све Ђаво црни понио! Нека иде како иде, а ја да пазим свој посао - мрмљаше у браду повријеђени душобрижник...

"ТУ ПЈЕСМУ СВИ ПЈЕВАЈУ"

Књаз је у џардину читао новине. До њега на малом столчићу флаша грчкога коњака, који је све више пио. Послије примања под Бријестом, отишао је зловољан. Ријешио је неколико давија ка на мачу и чуо неколико грубих простатлука својих горштака. Некада су му приступања под Бријестом била најдражи час разговора с народом. Ту је владало поштовање, али и велика духовитост и јуначка отвореност. Међутим, од некога времена као да је сам Сотона ушао у људе. Постадоше раздражљиви, непокорни, а многи и не приступаху руци, дрзовито га гледаху. Принчеви и принцезе причаху му, ако овако пође даље, неће смјети пролазити кроз Цетиње. Или неко мути народ, или се он сам буди.

Приближи се перјаник.

- Господару, дођоше неки Црмничани да приступе.

- Нека се вуку!

Перјаник оде.

Књаз је ноћас до зоре картао са руским грофом Владимиром Иљићем Шереметом, који је дошао у посјете руском посланику. Много је губио и пио, па бијаше неиспаван. Будан је био до разданка, па више није ни тренуо оком.

Размишљајући тако, сјети се да му је неки дан јавио војвода Божо, да младићи по цетињским крчмама и каванама пјевају неку пјесму о сердару Јолу… Име сердара Јола за књаза је било страшило, јер је он напустио Црну Гору као незадовољник и отишао је у Србију у средиште црногорске иредените. Одмах је издао наређење да му се та пјесма донесе.

Још исти дан донио ју је војвода Божо. Књаз је чита:

Што си сјетан, сердар Јоле?
"Невоља је, Господаре:
Докле Јоле млад бијаше,
Џевердар му циктијаше
Око Спужа крвавога,
И вароши Подгорице,
Јоле главе сјецијаше,
И књазу их доносаше,
А књаз њега дариваше:
Бритком сабљом и ордењем!"
"Дај ми сабљу, сердар Јоле!"
"На ти ово тупо гвожђе,
А сабља је сердар Јоле!"

- А који му никоговић ово испјева? - питаше књаз.

- Не знам, али, господару, ту пјесму пјева народ по цијелој Црној Гори, а Ујко Кирин, Арнаутин, касапин у Подгорици, вели да се та пјесма може чути по васцијелој Албанији.

Књазу је у подгрлу запео крик бијеса.

Али, размишљајући о тој пјесми, наслути, да је она израз народнога негодовања против његова поступка са сердаром Јолом. Пјесму је испјевао народ - тако му је тумачио професор Беара.

- Народ, Ваше Височанство, увијек даје у пјесми одушка својим осјећајима. Ти осјећаји не морају бити оправдани, али су искрени. Црна Гора вјерује да сте према сердару Јолу били неправедни!

- Е, е!

- Црногорац је чудан, Ваше Височанство! Ето, колико је већ година прошло од како је сердар Јоле отишао из Црне Горе, а тек сада се појавила пјесма. Требало је доста времена док је глас о Јолову одласку дошо до посљедње пастирске колибе по планинама и дубодолинама, док је обишао све посјетке, допро до ушију слијепих гуслара, док је случај прошао кроз народни суд - и онда се наједанпут појавила пјесма.

- Ко, ко ју је спјева? - нервозно ће књаз.

- Ко? Народ, Ваше Височанство! Већ први стих "Што си сјетан, сердар Јоле?" одаје ауторство народа као колектива, јер постоји народна пјесма која има исти стих.

- Која је то пјесма, нијесам ја за њу чуо, Беара!

- Имам ту пјесму написану, јер сам је чуо од наше момице ће пјева!

- Донеси је.

- Одмах?

- Одмах!

Стари Беара похитио је кући и донио пјесму.

- Да ну читај!

"Прилика ме нанијела
Пут Гусиња питомога
И извора студенога.
На извору вода враше,
Ја се сагох воде пити
И мало се одморити.
Мало сједох на камену,
Метнух капу на колъену.
Ал ево ти цура млада,
Право иде пут извора,
Носи кацу од јавора.
Добар дан ми зборит поче:
"Што си сјетан, младо момче?"
"Прођи ми се, цуро млада,
Иако смо непознати,
Моје срце тешко пати"
Цура оде у кавану,
А ја пођох војном стану,
Па се молим капетану
Да ме пусти у механу,
Да изл'јечим срцу рану
Рујним вином и ракијом,
Том најљепшом љекаријом!"

- Тако ти о тој пјесми, Беара, а ја ћу да ти кажем, да је та пјесма дошла из Србије!

- Не знам, Ваше Височанство.

- Ја знам! Црногорци већ не почитују мене и моју владавину! - викне књаз.

Одмах је министру унутрашњих дјела наредио да најстрожије забрани ту пјесму.

- Пошаљи свим капетанијама моју заповијед!

Књазу је глава шумјела и у хладу гранатога бријеста у себи је распредао своје неуспјехе. Све му је већ дозлогрдило. Види да се не да овако даље. Мораће дати устав и скупштину… На крваве очи пада дријем…

- Господару! - тихо се јави собар, младић фина изгледа, његован.

- А? - рукну књаз.

Књаза је сваки дан бријао Шан Хоти, препреден Албанац, чист и намирисан као апотекар. Књаз се нечему досјетио.

- Нека дође!

- Добро јутро, господару! - клањајући се, прилази бријач, носећи малу кожнату касету. Та касета са алатом за шишање и бријање бијаше књажево власништво и није никада ношена из двора.

- Али брзо, галијоте!

- Хоћу, господару! - смијеши се лукавац.

Собар је донио тежак столац са високим наслоном за главу, намјештао га да се не љуља, обрисао га и отишао. Књаз тешко устаде, корачи до бријачкога стола и ували се у њега. Шан Хоти окретно поче сапунати. Књаз подигне упаљене очи и заустави их на бријача.

- Коначила два Црмничанина код Стојана и окомила се на нове таксе.

- То је тек почетак! Нема џабе ништа!

Машо Паунов разбио Јовици Петковићу нос, јер му рече да ће замало постати војвода.

- А што Јовица?

- Однио нос кући.

Машо Паунов био је најстарији књажев перјаник, вјеран и поуздан.

- Даље!

- Они ђетићи, они Марко Бајићев, Стојан Вујин и Бајро Ибричин, пролазили у разданак пјани покрај двора насљедникова, па иако су сви пенџери били затворени, они поскидаше капе и клањаху се, ка да виде насљедника.

- Пси!

- Код удовице Стане Костићеве ноћио је сердар Новак.

- Баш лијепо!

- Код Потапова ноћас картали до зоре. Министар Србије пјевао је уз гусле.

- Коју пјесму?

- Разне пјесме.

- Је ли пјесму "Што си сјетан, сердар Јоле?"

- Ту пјесму данас сви пјевају!

- Зашто?

- Па, господару, пјесма је лијепа. Прије се чула она Змај Јовина "Нема љепше луле, нема љепше буле", а сада само о Јолу.

Књазу задрхта брк.

- Пази на свакога ко ту пјесму пјева.

- Господару, ту пјесму сви пјевају.

- Лажеш! Ко ту пјесму пјева, бунтовник је.

- Чуо сам, господару, да је и један Петровић звиждука!

- Завежи!

Плахо приступи перјаник.

Господару, Грујица Богданов, хоће силомице у џардин.

Књаз је волио Грујицу. Био је јунак, бистар и одан.

- Пусти га.

- Помага Бог, господару! - ускоро се проломи тихим џардином.

- Са срећом! Што је, Грујица?

Грујица бијаше оријаш. На широким набреклим грудима звецкају медаље. Засукао широке брчине поврх великих дебелих усница. Видећи да се господар брије, устукну.

- Послије ћу ја, господару!

- Остани. Што је, Грујица?

- Доша сам, господару...

- Пјеваш ли ти, Грујо, ону пјесму о Јолу?

- Сви ми ту пјесму пјевамо.

- И ти, Грујо?

- Јакако!

- А што?

- Па, господару, Јоле је био чојак од ока!

- Чојак од ока! Али тај чојак од ока оставио је мене који сам му ваља, и поша да служи туђега господара.

- Ни да Бог, туђега господара, господару! Поша је другом брату!

Књаз обрише лице и нервозно ће Хоту: "Ајде, ајде!"

- У Србију је поша!

- Ја, жив нам био и срећан! - простодушно одговараше Грујо.

- И велиш, баш добар чојак?

- Ја!

- А који су онда најбољи људи, Грујо?

- Бога ми, господару, од како се ово побркало, тешко је знат! Знам, у прва времена бијаху најбољи они који су били добри јунаци и добри људи. А сад су најбољи они који су својта и тебе мили, па не ваљали ни симсију дувана!

Књазу се зацери и искриви лице од бијеса.

- Метни ту капицу на главу, Грујо, и граби корак у корак, док те перјаници нијесу оковали! - крикне књаз, не могавши више зауставити вулкан бијеса.

- Господару, немој...

- Бјежи, док нијесам пустио псе на тебе!

Грујо, час зачуђен, проматраше господара и, замишљен, изађе из ћардина.

"ДАЋУ ТИ ПИСМО"

Књаз остаде сам. Лијеваше у себе коњак, да утоли разбјешњелу крв. Хтио је цијело пријеподне да остане овако сам, али сваки час долетио би перјаник.

- Господару, много и' дошло и чекају!

- Зовни ађутанта!

Дође. Стоји као кип, стасит, мужеван.

- Реци људима да сам болестан. Ако који има што важно, нека теби каже.

- Господару, има их неколико које би мора примит. Изабраћу их!

- Баш морам! Пожури!

- Првога ћу пустит конамдира Панта.

- Којега Панта? - лецну се књаз.

- Панта Цемовића.

- Зар ону вртикапу? - уздигну књаз главу.

- Остави, господару, ваља ти је. Болестан је и постара.

Панто Цемовић

Књаз је замишљен оборио просиједу, месната главу. Међу њим и Пантом дошло је једном до оштра сукоба. Да не би Станка Радоњића, пукла би кроз Црну Гору брука да књаз млати своје официре. А опет су спор изазвали они гејаци.

Командир Панто Цемовић, људина да на плећима понесе Ловћен, бијаше од оних непобједивих бесмртника који су палили турске куле кроз кишу танади, и као оружани вјетар летјели од Андријевице до Херцеговине. У бици на Морачи 1877. чињаше чудеса. У највећој гужви и сјечи, гдје не бијаше рањених, но само мртвих, истицао се његов горостасан лик, који махаше ножем, зовући клицајима борце на угрожене положаје. У њему је врела неутољива мржња на Турке, и никада се неће знати колико их је побио. Иако Васојевић, неко је вријеме живио у Беранама, док бијаху у турској власти. Ту је био заштитник раје и страх и трепет Турака.

Једнога дана сједио је у механи, кад дотрчи рођак и избаци без предаха:

- Панто, погибе Анто!

- Боме ће сад и Панто! - загрми, мислећи да му је погинуо брат.

Видећи да му није погинуо брат, него неки сељак, скиде пред мртвацем капу. Около по ћепенцима сједе Турци подвијених ногу, гладе браде и уживају гледајући мртва душманина.

- Јесте ли га за курбан, никаква вјеро, да вам... матер балијску смрдљиву? Коња ми! - Појаха и стријеља очима Турке.

- Држ'те се, Турци! И миша ћу ви у дувар спалит, Мухамеда вам килавога! - па зажди низ чаршију, а испод гвоздених копита калдрма јечи и врцају искре. Турци шкрипе зубима, очи им залила крв и тресу се у осветничком бијесу, гледајући за њим како, у лијепој црногорској хаљини, са леденицом и јатаганом, језди и ћера цијелој чаршији страх у кости.

- Аман! - залелекаше Турци паши. - Не море више да се издура. Крмски син ударио на пророка, аман јараби! Честити пашо, да нам га скинеш с врата.

- 'Оћу, 'оћу - циједи се из разблудних пашиних уста - скројићу му тијесне гаће.

У то вријеме бијаху Берани варош крви. Није било дана да се вјековна мржња крста и полумјесеца не судари у покољу и свађи.

Позвао паша муктаре што убирају порезе од раје. И Панто је ту.

- Пасковићи! Гдје су порезе?

- Честити пашо, Панто је наша мајка, па како он каже, ‘нако ћемо - јави се један кмет.

Паша ошину крвавим погледом Панта, па ће му:

- Родио се бик, чија ће снага све да страши, да уђера страх у пете, и да ви ојади мајку! Јесте ли чули, рајо?

Панто порасте, сав стрепи од снаге, шија да прсне од крви, а мишићи се стежу као гвоздене споне.

- Пашо - грми он - остала је азгин удовица, ево, пет стотина година, па ће му поломити зубе и рогове!

Паша раји махне руком, а раја јурну на врата.

- Ти остани! - запјењен ће паша Панту.

- Зашто не бих?

Тресли се зидови од муња и громова језика, а доље испод пашина конака чекају Турци да чују прасак пашине кубуре, или да кроз пенџер излети Пантова глава. Мјесто тога, уђу паши десет кршних аскера са лисичинама, и послије урнебеса псовки, изводе Панта разоружана, раскрвављених усница, сапета гвожђем, и одведу га.

- Е, Панто, матер ти крмску, потурчиће те паша! - викну један Турчин, ганут од среће.

- Па и неће, магарци пророкови, но кад вас у Беранама побијемо ка дивљу прасад, ја ћу да вам на мунару набијем крст! - грми Панто опкољен аскером и креће далеко, далеко, у сургум, у интернацију чак у Јемен…

Када је књаз, 1886, наговорен од своје околине, хтио да обори краља Милана и своју династију наметне Србији, позвао је све славне војводе на договор. Сјетио се и Панта, који је Црној Гори учинио непроцјењиву услугу и много пропатио за српску ствар.

Дошао је ослабљен, пун тешких ожиљака по лицу и глави, тром, угасла погледа.

- Што је, господару?

Књаз му исприча и растумачи о чему се ради.

- Господару, ‘оћемо ли да се бијемо са Србијанцима, када мислимо да срушимо краља Милана?

- Оћемо, Панто! - одлучно ће књаз.

- Добро, господару, ја ћу покупити онолико Васојевића колико ми наредиш, само се Богу молим, да прва српска пушка опали мени џигерице, па онда свакоме моме војнику, и да друге не буде!

Књаз је као разјарен бик јурнуо на Панта, али га заустави Станко Радоњић:

- Пусти га, господару, тако ми Бога, истину ти је рекао!

Књаз је видио да је његова паклена намјера ударила на јаки отпор и договор је прекинут без икаква закључка.

Тога се сада сјетио књаз, када му ађутант јави Панта. Одонда се њих двојица нијесу видјели. Панто је, уморан од борба, повучен живио у својој кући на Бучје и није се мијешао у јавне послове. А сада, ето, долази му. Како да га дочека? Оно, може му још ваљат, ако има снаге и ако је промијенио мишљење, али виђеће.

Долази измучени борац лаганим кораком. Лијепо је обучен, груди му пуне медаља… Уштапљује се … Плећа, Пантова плећа, погнуше се, од горостасна храста поста - окресани дуб…

- Јеси ли ти то, Панто? - викну књаз.

- Помага Бог, господару.

- Добра ти срећа, Панто! Сједи! Постара си!

Панто сједе, отре зној, скиде капу и - вади симсију.

- Тако, тако, Панто! Е - викне књаз - е, ђе је који ђетић. Ђе сте?

Дотрча перјаник.

- Узми Пантову симсију и напуни је мојом скадарлијом.

- Хвала ти, господару.

- Не би те дуго, Панто! Јеси ли још бандоглав?

- За Турке нијесам никада бандоглав, но сам доша, господару, да ми додаш оно рало пјескуље што је упрла у моју кућу, ниже потока. Стоји тамо, нико је не дира, а веле твоја је.

- ‘Оћу, Панто. Мислио сам онђекарце подићи млин, али ето, узми ту пјескуљу, па сагради ти млин. Ваља си ми, иако нијеси био увијек уз мене!

- Ја мислим док је неко против Турчина, да је уз тебе, господару - осорно ће Панто. - И ја ћу да саградим мало млина. Тешко је живјет. Не да се. Само се ратовало, а ништа стекло. Дошла малаксалост, а немаштина продрије кроз прозоре и врата и паде у празне вериге.

- Па како си ми онда још, Панто?

- Ондак, господару, да ми дадеш какво писмо на ту пјескуљу.

- О, Панто, Панто! А имаш ли синова?

- Господару, да ми дадеш писмо на пјескуљу.

- Јеси, Панто, јеси ваља на Морачи, а на Беранама си јуначки заступа црногорске интересе.

- Писмо, господару! - викне Панто.

- А пратиш ли, Панто, што ради она танколозовина у Београду?

- Не пратим ја више ништа, но да ми даш ћаге на пјескуљу, господару, тако ти светога Петра! - готово викну Панто.

Књаз насмијешен показује хргаве зубе и одсијева задовољством.

- Да смо онда, Панто, побили они изрод у Београд, данас би хода у војводском џамадану.

- Мени је и ‘вако добро, господару, но дај ми писмо!

- Ма не махнитај, добри Панто! А како ти оно би у сургуму?

- Зло, господару! Кајише су ми гулили с леђа, пасји синови! Али ништа, опет је глава читава!

- Тако је, Панто! А ко ти је да ову медаљу од Обилића?

- Да ми је краљ Милан!

- А ха-ха-ха-ха, краљ Милан! Па нека ти, добри Панто, он даде и пјескуљу! Ха-ха-ха-ха, добри Панто!

Панто, иако ломан, нагло се подиже, истресе симсију, сјури у књаза два гавранова ока, али књаз, слутећи прасак, брже ће:

- Даћу ти писмо.

Махне руком перјанику.

- Зовни Божа.

- Дохита Божо.

- Напиши Панту писмо да је пјескуља на Бучје, до његове куће, ниже потока, његова и донеси га амо!

Божо оде да изврши заповиједь, а књаз ће:

- А, оно, Панто, коме раја у Беранама дише?

Панто навуче густе, вунасте обрве над црне очи.

- Слободи!

- Безбели, али коме, ја л’ мени, ја л’ оним гејацима?

- Ономе ко ће је прије ослободит!

- А ко ће то бити, Панто, што ти мниш?

Панто лукаво зажмири и насмијеши се књазу, а књаз њему. Састадоше се двије проницаве главе да се надмудрују. Нема међу њима јуначка дослуха но турске лукавости и окретна подваљивања.

- Е, Панто? - смијеши се књаз.

- Е, господару! - смијеши се Панто.

Дође Божо са писмом и преда га књазу. Књаз маше писмом

- Ондак, добри Панто, којему се привољујеш царству, ја л’ ономе на Теразијама, ја л’ моме?

Гледа Панто у ћаге.

- Е, Панто, добри Панто?

- Твоме царству, господару! - Панто ће, а књаз му тутне у руке писмо - али само ондак ако нијеси против браће у Србији.

- Ха! - прасне књаз - враћај ћаге!

Панто стрпа ћаге у њедра.

- Валај, само ако ме убијеш! - викне.

- Амо, де! - заурла књаз.

- Ако ме такнеш и зовеш псе да ме млате, сасуђу ти, господару, ову леденицу у прса, па онда да и ја гинем!

Панто стоји раскорачен, спреман да изврши што рече. Перјанику што се створи, књаз ће, модар у лицу:

- Одлази!

- Ја сам, господару, заслужио оно мало пјескуље иако не дувам у рог српскога издајства! - Панто ће и крене. Послије неколико корака стаде и окрене се:

- Више се нећемо виђет, господару, јер ја, валај, више нећу на Цетиње. Но, ипак ти хвала на пјескуљу.

И оде нарамљујући Панто, добри Панто…

“НЕ МОГУ ПРИМИТИ ТУ ЧАСТ”

Рано зором дојездио на Медун Гаљо Смаилов Лекочевић на хату. Прате га исти пратиоци. Перјаници га с поштовањем дочекују.

- Војвода још спава. Али овдје је соба за госте. Изволи, па се одмори. Коње ћемо у шталу. Има и сијена и зоби - распричао се млади перјаник.

Сунце је већ одскочило када је војвода устао. Одмах је на гувну дошекао Гаљу.

Руковаше се. Гаљо бијаше круто озбиљан.

- Хоћемо ли, Гаљо, моћи свршит?

- Можемо, ако ти хоћеш!

- Слушај, Гаљо! Колико тебе слушају Клименти, толико и мене моји Кучи. Не могу ја све, а било би ми жа да не славимо умир крви. Овога пута, ви сте започели!

- Подуго се вијећало, војводо. Ја сам река што ти тражиш - потихо и као замишљен ће Гаљо - али…

- Не хтједоше пристат! - брзо ће војвода. - До мене нема кривице. Од сад опет ће ко кога стигне!

Гаљо спусти обрве у косо.

- Ја сам, Гаљо, прав! - нагласи војвода, и у тај час сјети се Рама. Као да му је душом дануо свјежи освитни вјетрић. Зачас му мозгом пролеће све могућности измирења и заустави се код женидбе између Рама и Неве. Био је међу племенима обичај да се тешки и крвави сукоби свршавају умиром, а за учвршћење вјенчали су се момак и ђевојка из завађених племена. И Клименти и Кучи желе мир и сигурност. Можда би његов приједлог да брак Неве и Рама буде залог даљњему пријатељском сусједству, наишао на одобравање обају племена. Али, сјети се, вјера, вјера је по сриједи! Да није ње, ова би лијепа љубав нашла већ своје срећно рјешење. У овом случају, Нева би морала узети Рамову вјеру, потурчити се! Што би Кучи на његов приједлог? А Нева? Клименти јој побише браћу, ископаше дом! Она као да се и помирила са својим злим удесом.

- Гаљо, морамо смислит нешто!

- Мар-Миљан! Никада ка овај пут Клименти нијесу били својеглави. Знам да ти нећеш криво. Човјек си, јунак и витез.

- Покушаћемо!

Војвода је позвао Живана, као угледнога, старога Куча. Живан је у овом сукобу био на старни оних који су предлагали навалу на Клименте и крваво разрачунавање. Задане ране од Климената бијаху непреболне. Остао је без синова. Али њега везаше са младим Климентом побратимство. С тим је и рачунао и војвода Марко као са још једином искром наде. Живан је познавао Гаљу и с њим се пазио. Штавише, Живан бијаше један од ријетких Куча који, у свако доба дана и ноћи, па и у вријеме најтежих сукоба, могаше без опасности прећи границу и заћи међу Клименте, јер они уважаваху побратимство као светињу.

- Како си, Гаљо?

- Како си, Живане? - руковаше се јунаци.

- Докле сте дошли? - упита Живан.

Војвода и Гаљо не одговоре.

- Овога пута ка да неће бити добро! - Живан ће.

Војвода Марко скочи са столице као бачен у зрак. Живан и Гаљо устукнуше. Виде људи: плану лав!

- Живане! Закључај срце, разум нека збори!

Живан поцрвење као посрамљен.

- Ти си свидио своје рачуне и немаш Климентима ништа да спочитујеш. Знаш зашто си Раму дао побратимство! И - ту је Рамо, ту доље, код коња! Није се ни мени јавио! Побратим, па се не јавља! Ће смо ми? Куда срљамо? Зар нам образ није више свет ка ћивот? Зар цикну старо вино? Ми са Климентима мрсимо ножеве одвајкада, па увијек дођосмо до умира крви. А сада? Зар сада не можемо?

- Па неће они! - оштро ће Живан.

- Хоће! - Гаљо ће.

- Како? - упита Живан и погледа војводу.

- Ви остадосте код посљедњих приједлога? - обрати се војвода Гаљи.

- Неће наши друкчије!

- Да за главе нађемо други излаз!

- Који?

Војводи Марку закуца срце. Дошао је час, који ће одлучити о Невиној срећи.

- Нека једна женидба између Куча и Климената запечати мир!

Сви се погледаше.

- А ко ће наћи младе? - Гаљо ће.

- Ту су! - груне Марко.

- Моји би, мислим, пристали - рече Гаљо - но треба…

- Што ти на то, Живане? - ухвати војвода Живана за руку.

Живан обори главу.

- Говори! Сјети се што ти је учинио! Спасио ти главу! Јунак је, витез!

- Јест, војводо, али бојим се, да она неће!

- Хоће! - викне Марко.

- Не знам!

Гаљу искочише очи.

- Живанова кћер и твој Рамо бегенишу се! - громовито ће војвода Гаљи, а Рамо је Живанов побратим!

- Па ондак, Мар-Миљан! - одобровољен ће Гаљо - половина је готова.

- Неће ђевојка! - викне Живан.

- Јеси ли је пита? - букне војвода.

- Чуо си и ти што је казала! Неће да се потурчи!

- Ако ђевојка неће, шта можемо? - Гаљо ће разочарано.

- Звађемо ђевојку! - Марко ће.

Дошла Нева. Опазивши одлична Климента и оца, застане.

- Оди, ђевојко! Слушај што ми хоћемо. Погађамо се, ми Кучи и Клименти, да се споразумијемо - поче војвода. - Споразумјесмо се за овце, али не за мртве главе. Да и то свршимо, хоћемо да спријатељимо Куча и Климента, и тако да се помиримо. Отац твој, стари Живан, пристаће на оно што ти хоћеш. Слушај, Нево - задршће војводи глас - хоћеш ли поћ за Климента Рама?

Нева зјапи у војводу и стајаше без капи крви у лицу. Па и уснице проблиједише, постадоше тање. Угасио у њој млади живот. Хоће да проговори, али грло пресахнуло, а прса не дају даха.

- Говори, ђевојко - благо, очински, топло ће војвода приступивши Неви и узе јој блиједе, мртвачке, хладне руке.

Хоће ђевојка да говори, уснице се мичу, али грло опет замуче. У њој је замро живот, врели ђевојачки живот, живот чежње и уздисања. Дуго она у себи затомљиваше бол, дуго се надаше, и сада је дошао час да искаже своју одлуку. А проговорити није тако лако. Срце је ђевојачко снага и много подноси. А она је у дугим ноћима, у бесненим ноћима, размишљала у тишини. Претресала је крваву и тешку прошлост свога племена, свога очинског дома. Сјетила се своје благе мајке. Кроз душу је претакала узвишене ријечи многих светогораца о ђедовској вјери и Христовој жртви за спас гријешнога људског рода. Пред душом јој никну у очеву дому - икона св. Никола, под којом отац на Никољ дан жеже кандило, крсти се и клања. Ову икону донио је очев шукунђед бјежећи послије косовске битке. Све је оставио, а светињу је понио. Прокрадао се кроз кланце и гудуре, окрвавио ноге на оштрицама крша, и сретно је донио у ова брда слободе… И она као ђевојка, нигђе се није могла тако усрдно молити као пред том иконом…

- Јеси ли смислила, ђевојко? - трже је војводин глас и на њу паде војводин поглед, пун очекивања.

Ђевојка се сабра. У њу се врати снага, очи опет запламе, у образима се насмијаше руже, зачас постаде жива младост, јунакиња срца.

И ђевојка рече мирним гласом:

- Хвала вам што сте изабрали мене да платим крвнину… али ја не могу примити ту част. Не могу да бацим под ноге икону под чијом заштитом ме дојила мајка и наш дом се сачува кроз вјекове и вјекове. Када бих напустила вјеру отаца, не бих ‘нако била сретна, јер би ме Бог кажњава, а има би и право. Била сам луда ђевојка када сам бегенисала Рама, и данас видим да из тога не може ништа бити. Опростите ми што сте рачунали на мене. Има ђевојака које ће можда пристати на ваше рачуне, а ја не могу жива.

Нева је говорила мирно, без дрхата у гласу, без туге.

Тишина… На њој почивају очи Гаља, оца и војводе. Стари Живан креше трепавицама сузе, војводи Марку сломи се соколов поглед, а Гаљо задивљен буљи. Ником ваљана ријеч на уста, но стегну мир који боли. Први проговори војвода. Затакнуо десницу за пас, погладио чело, па ће:

- Било ти је да бираш и бирала си!

- Знам! Бирала сам како ми је душа говорила - потише ће Нева, и као да се губи дивна снага којом отворено исповиједаше одрицање од среће, опет јој на младе образе сједе бијели мрамор гроба.

- Е, тако онда! - не без поноса ће Живан војводи и Галу.

Ђевојка још једном све погледа и - осмјех светице прескакута хрлошћу птице ђевојачким лицем, па ће:

- У здравље - и мирним кораком изађе из гувна.

Оде ђевојка, а јунаци - ни ријечи.

Војвода сједе као поражен. Буру мисли у његовој глави надгласа Гаљо.

- Ако неће ова лијепа ђевојка, наћи ће се нека друга!

- Не могу ти, Гаљо, више осигурат умир. Док се нађе други пар, треба времена, а у срцима мојих Куча букти огањ освете - озбиљно ће војвода.

- Тхе, учињели смо све што смо могли! - Гаљо ће. Да је до нас двојице, ишло би без мртвих глава.

- Нема благослова у народу ђе се глава не плати главом! - задовољно ће Живан.

- Не би то смио рећи ‘вако матор! - гласније ће Гаљо, а глас му трепеће - јер ти си се доста насјека глава.

- Јесам, валај, и ђевојка ми спасла образ братства, па сам сада смирен.

Војвода Марко устаде, а доље у авлију плану пушка, дрмну зидовима, пропе се гром у висини и разлијегне грмљавином. Гаљо и Живан скочише, очи трију јунака састадоше се у запрепашћењу, и руке им несвјесно падоше на дршке кубура у силајима.

- Што је? - војвода ће и полеће зиду да погледа доље у авлију. У то извише куле затутња друга пушка, а цестом што вијуга испод куле и слази у долину, језди на побјешњелу хату коњаник држећи на седлу - ђевојку. Јунаци укочени прождиру очима дивну слику отмице.

- Господе, господе! - оте се Живану.

- Војводо! - без даха дотрчи на гувно перјаник - они један млади Арнаут нешто је говорио Неви када је сишла са гувна, а онда је зграбио, довука је до оседлана хата, појахао, понио је себи, дига је у седло, и када сам видио што ће, он је кроз отворену капију полетио и ухватио цесту.

- Ко је да огањ?

- Први ја, а други мој друг! Прекинули су бесу и могли смо...

- Не лај! - рикну војвода Марко. - Силази, затвори и замандали капију! Почеше штектати пушке са свих страна. Коњаник лети цестом, хвата даљину и изгуби се.

- Повући ћу све кучке коњанике за пасјим сином! - шкргутну зубима стари Живан.

Загрмјеше поново пушке, а цестом затутњеше копита. Дивље језде десетак младих Куча.

- Мар-Миљан - тешко говораше Гаљо - ето, брука је то, а ја сам ту прав ка сиса материна.

У војводиној глави врцале су мисли самилости и бијеса. Зашто је Рамо то учинио? Зар је помахнитало срце?

- Ја ћу да кренем, Мар-Миљан! Жа ми је што не палисмо кубуре веселице, а за оно што учиње Рамо, и не знам што да кажем. Не ваља пренаглити. Није требало да баш сада тако уради. Ако га стигне пођера, погинуће, а и ђевојка може да страда, ако је осумњиче да је с њим споразумно бјежала од рода, да је потурчи.

- Војводо, доље је поп Илија и још неки Кучи - јави перјаник.

- Оседлај Арнаута, припаши кубурлије, напоји коња - брзо, нервозно говораше војвода. - Ја ћу с тобом Гаљо, до границе. Причекај!

Војвода брзо сиђе доље.

У авлији чекају поп Илија и четири бирана Куча.

Војвода им исприча све што се десило.

- Нева је јунак, убиће га у седлу! - један ће.

Војвода не хтједе рећи да неће, јер је знао да бегенише младога Арнаута, но ће:

- Ја ћу да отпратим Гаљу, до границе. Док се не вратим, не замећите кавгу с Климентима.

У авлији копаше ногом Арнаут, оседлан, одсијевајући од руке његе и пжње. Гаљов коњ, бијесан бијелац, дивље гриве, богатих кајаса, опасан свакоме кога не познаје.

За час затутњи цеста од коњаника: Војводе, Гаља и његова момка и два перјаника. Кад одмакоше од кућа, војвода ће:

- Треба да стигнемо Рама или барем Куче. Удариће мо пријеким путем, који је тежи, али много краћи.

Војвода ободе Арнаута и полеће, а за њим Гаљо и момци. Подиже се облак прашине, врца камење као танад. Са цесте скрене Арнаут на узак пут… Војвода се не осврташе, но потицаше Арнаута да језди дивљом брзином. Ваља спасти младе животе… Арнаут, као да схваћаше о чему се ради, све већом брзином моташе пода се камену узвисину и прескакаше опасне провалије лакоћом дивокозе. Када се пут спусташе у дубодолину, Арнаут се не дотицаше земље… Из жвала му процурила пјена, сав се купа у зноју, пуши се… Још не смалаксаваше, но све луђе прескакаше вратоломне јаруге и с висина громом и вјетровима обаљено камење… Војвода чврсто сједи у седлу, реже погледом даљину и - у њему зацикта старо јуначко срце: на зеленој узвисини полагано јаше тражени јахач… Коњ му је смалаксао… Не види се нигдје потјера, јер и Рамо је ударио овим вратоломним путем и замео Кучима траг…

Војвода ободе коња, да извади из њега посљедњи остатак снаге, а коњ њисну и двоструким бијесом брзине стиже у густу оморичну шуму, гдје стари дивови чуваху вјековну тишину планинских висина… Испод ниских покрова тешких зелених грана дуваше хладан вјетрић, пресићен мирисом студена камена и сјенатих шумских дубина… Овђе је

пут раван, прекривен сочном горском травом... Топот копита престаде, затоми га трава... Послије оштрога завоја, војвода опет угледа Рама... Олакнуло му... Нема опасности од разјарених Куча, који отмицу ђевојке сматраху највећом страхотом непријатељства, и досад то не учињеше ни они ни Клинемти... Војвода се озре, његове пратње нема, застала је... Рамо, удаљен једва пола пушкомета опази војводу, ободе коња, који потече, но убрзо стаде и стајаше час, два, а онда окрене коња и, на војводино чудо, у лудом касу полеће према њему... Војвода, не знајући што ће да буде, полегне кубуру, а у тај час указа се за Рамом чета Куча. Затутњи гора...

Војвода зацепти... Кучи преварише лукава Климента... Запраште кубуре... Убиће ђевојку... Војвода подиже руку, а десетак метара пред њим Рамов коњ суне у вис, стаде и клоне предњим ногама... Рањен... Војвода скочи са коња и тек што је дошао до Рама, опколе их гонитељи.

- Не! - цикну женски глас... Нева, бијели лијер, стаде раширених руку пред Рама, који с кубуром у руци чекаше час смрти..

- Станите, Кучи! - растолегне се шумом и планином војводин глас. - Кубуре за силај!

Страшан, продиран, урнебесан глас владара Куча, заустави све руке у покрету. Коњи се пропињу, уздахтали, подивљали... Све врви, ускипјеле снаге хоће да се сруче на нешто, да разарају, убијају... У то затутње коњска копита. Кучи бијесно гледају у војводу. Не смије ни једна рука да посегне за кубуром... Дојаха Гаљо, за њим перјаници... Коњи почеше скакати, подивљала у њима крв...

- Мир, Кучи! - урла војвода.

- Гаљо је наш! - грме млади Кучи.

- Ја сам дао бесу!

- Коме, зар и овоме скоту што краде ђевојке? - пита оштро млади Куч.

Војводи се следи грло... што ће да одговори? Не знаду они ништа о Раму и Неви, о намјераваном помирењу Куча и Климената.

- За њега нема бесе! - викне један Куч, скочи с коњем према Раму, потегне кубуру...

- Ја сам му дала бесу! - заори глас ђевојке што раширених руку стајаше поред млада Арнаута. Из њежна цвијета постаде опасан крвав трн. - Нико да га не такне! - јечи глас. - Ко не послуша, ја ћу да му судим! - и у бијелој руци нађе се Рамова кубура. - Ја сам кучка ђевојка! - Благе очи кошуте постадоше очи змије, што погледом скида птицу са гране и пржи цвијеће на тимору...

Сви занијемише. Красота младости и јунаштва сапе чету у налету. Рамо стоји усправно, поносно, без страха... И коњи се скаменише... Нађулили уши и слушају...

- Ови јунак није така у мој образ! - говори ђевојка и стријеља очима око себе.

О, гдје су борци осветници? У распаљена срца зацари се кроткост.

Јави се војвода:

- Имаш ли још што рећ, ђевојко?

- А сад свако к себи! - она ће, преда Раму кубуру, погледа витезове смрти на коњима и - сунце златним зракама проби црне олујне облачине - на ђевојачком лицу прхне и дане санен осмијех задовољства.

Војвода појаха.

- Коња убите ако није да се лијечи; моји коњи, један ђевојци, други Раму, па - кући! - викне. - Гаљо, да се нађемо ка пријатељи!

- Да Бог да!

Чете се раздијелише. Рамо појахао... Поглед му мутан... Војвода подиже руку... Сврсташе се... У првом реду војвода и Нева.

- Убите коња - викне Рамо, а усне му трзају, - ја нећу.

Тек дорече, Гаљо испали тешку кубуру у коња што немоћан лежаше на земљи. Чета суну, коњи се ускомешаше... Нева се окрену... Усне су јој блиједе... Очи блуде... зауставе се на Рама... Он као окамењен сједи и забо поглед у ђевојку... гледа се дивна и јуначка младост... А сада? Вјечна чежња, вјечно сањарење о срећи, која више никада неће доћи... Започеће опет крвави окршаји, отимачине, Кучи, да се освете за све нападе, клаће у Климентима што им под руку дође, а нарочито ће вребати на њега, на Рама... А нико неће знати да ће њено срце у грудима стрепити и јецат од страха и бит у немоћној жалби ради разорене младости... Дуге трепавице почеше лепршати, пеку очи... Вриснула би на судбину што се не може откинути од чете, полећети к њему и заувијек остати код њега...

- Надај нам се, Гаљо, ускоро - достојанствено ће племенски пвак.

Чете кренуше свака на своју страну... Планином се проломи пјесма и шенлук: Кучи, у

незнању, слављаху црну судбину своје најљепше ђевојке.

Чету воде војвода и Нева… Војвода ћути, пребире у мислима све што се догодило… Несхватљив му је Невин поступак… Оно, јест, била је велика и јуначка, али што ће сад? Погледа је… Она сједи у седлу као момак, праска од обиља красоте, држи се усправно као прави витез, али, што то?… Војводи дође да гласно зајауче... На Невину лицу сједи бескрајна туга… Очи јој преливене стакловином сањарења…

- Ђевојко - потихо ће - сама си погазила своју срећу.

Нева га гледа, као да га не разумије.

- Да си ондак шћела, могла си бити његова, јер отац је пристао да бираш.

Нева поникне очима, тужно се насмијеши, погледа војводу па ће:

- Тако је морало бит!

- Могло се све крваво свршит. У беси се не смије тако поступат.

- Он није да бесу.

- Није да бесу - оштрије ће војвода и поче се кострушити стари ратник - али он је доша са Гаљом, па смо међусобно дали бесу.

- Када је са мном летио на коњу, заклињала сам га и богорадила да ме остави, јер нећу никада бити његова, па да ће погинут од кучке пушке, што у беси зулуми, а он рече, да он није да бесу.

- Што балезга? - викне бојвода.

- Он не лаже! - дода ђевојка.

Војвода је, љут, погледа.

- Погријешио је. Нема више отмица. Одучили смо ми и Турке од тога. Мога ти је врат сломит, а могла те и кучка пушка убит. А нијеси ниђе рањена? Да те није озлиједио?

- Није, но ми је уста љубио!… - ђевојка ће тихо и обори главу…

"ОСВЕТИЛО МУ СЕ ПОШТЕЊЕ"

Књаз Никола и даље је радио да учини Цетиње средиштем политичке идеје о првенству Црне Горе у ослободилачким настојањима Балкана. Славне побједе над Турцима осигурале су му симпатије свих дворова, и било је познато, да је енглеска краљица Викторија обасипала Цетиње доказима склоности. Унутрашњи мир у земљи, услови за привредни напредак, осигураше Цетињу страну помоћ. Политичка емиграција, иако немирна, није тако лако могла умањити књажев углед. Династија је била осигурана и породом. Књаз је народу дао нове изданке овим редом: Зорка, Милица, Стана, Марија, Јелена, Ксенија, Вјера, Данило, Мирко и Петар.

Књагинице, све лијепе и расне, у жару младости, учинише двор живахним средиштем забава и дотицања ванъских посланика изван службене дипломатске прагматике. Дворски џардин бијаше често пун одличних званица и извор тајних и далекосежних дипломатских сукоба и комбинација. Књаз дорастао само финим дволичењем оријенталних деспота, много пута је довео велесиле у неугодан положај и колебање. Док је дуго времена руски посланик као доајен дипломатскога кора био најупливнија личност на двору, послије осамдесетих година његов је уплив умањен, а и срдачност којом је дочекиван у двору све више је имала службени облик. Српски посланик, дипломатски представник братске земље, дочекиван је без нарочите пажње, штавише, каткад несрдачно. У њему је књаз гледао дошаптавача Србије и Русије, увијек опасна његовим плановима. Али зато је аустријски посланик био дочекиван нарочито срдачно, и често је књаз с њиме дуго тихо разговарао постранице од дипломатског кора и обасипао га исказима нарочите наклоности и пријатељства.

У дипломатском кору много је коментарисан немио случај у џардину. На поподневној забави играо се тенис, трошила се увијек богата и бирана закуска, даме дипломата забављале су се са принцесама. Често је заорио смијех истинског расположења, кад се неопажен приближи књаз, и баци међу високе званице шаку дуката.

- Ко што ограби, његово је! - викну насмијан.

Посланици и даме похиташе уз урнебесну вику да купе дукате, само српски посланик остаде на свом мјесту и с осмијехом проматраше јагму својих колега. Ова демонстрација није избјегла књажеву оку и свим дипломатама, али књаз се понашаше као да то није ни опазио. Други дан сви су дипломати извијестили своје владе о овом догађају.

Главну ријеч у дворским и дипломатским круговима водила је књагињица Ксенија. Проницава, наоружана ванредним даром опажања, а примамљива интелигентним мис-

лима, рано је почела улазити у књажев владалачки посао. Књаз је пустио да временом постане његов најупливнији савјетник. Необично лијепа, имала је много просаца, али њен живи дух није се задовољио са просјечним главама европских принчева. Она је тражила самосталан и мужеван дух, и када га не нађе, предала се државним пословима. Била је боље упућена у све тенденције европске политике него сви црногорски министри, знајући увијек у прави час да спасе књаза од неуспјеха. Она је од свих принцеза највише распредала са посланицима и одређивала када ће бити позвани. Једна група црногорских политичара, чак и министара, који су били у нарочитој милости код ње и своје положаје покривали благодарећи искључиво њеном благоволењу, ковала је неко вријеме планове како да је прогласе за регента црногорскога пријестола.

Једном је књаз у свом кабинету, забринут ради ноћнога бећарења насљедника Данила, рекао Божу Петровићу:

- Да је Ксенији никло мјесто пукло, само би ме она могла замијенити на пријестолу, јер је и паметнија и лукавија од сва три моја сина.

Бијаше самостална и својеглава, не презајући да задовољи свим својим женским прохтјевима. Браћу принчеве млатила је у политичким полемикама као сабљом.

Хватао се први сутон топле мајске ноћи, заношљиве, опојне.

Пред крчмама и каванама, наспрам књажева двора, начичкани сто до стола. У сламеним столицама извалили се и испрсили у сребрним токама, златним јелецима и душанкама, зеленим доламама и чоханим гуњинама: војводе, сенатори, сердари и барјактари, са леденицама, кубурлијама, револверима и ханџарима за појасом и кривајлијама о бедрима. Строги, суморни, намргођени, озбиљни и натуштени као ловћенски хриди. Час чибукују оштрим погледима цетињске делије и фићфириће, који поред њих пролазе немарно, охоло и са заједљивим осмијехом, на махове пиљећи са страхопоштовањем у двор. Чекали су кад ће се појавити господар у вечерњу шетњу. Они би му онда приступили, опколили га, климајући главама на сваку његову.

Испред њих пројури као мећава младић, витак, гибак, поносан, горд, висок, прав и здрав као планински бор. Лијеп, мужеван и насмијан као пролетни дан. "Црн му перчин био врат претиска". Књаз га је зва и показивао одличним гостима као класичан примјер чиста Црногорца. У лијепој црногорској ношњи, бијаше жеља цетињских ђевојака. По љепоти Црногорке му дадоше име Одабер.

Књагињица Ксенија

Улеће поред страже и без пријаве право у двор. Они пред каванама буље за њим, но ништа не рекоше, бојећи се један од другога. Тек ће, послије неколико часова, стари сердар Јово Грујин:

- Ене га, Одабер, ка вјетар. Јади га не знали, жустар ли је!

Господара још није био оставио поподневни сан. Пошту и важне ствари прима Ксенија. Млад човјек, цензор, куца на врата кабинета.

- Слободно!

Младић тихо уђе.

Ксенија се намјерно испружила на канабеу, прекривеном свиленим персијским ћилимом. Зид прекривен дивним гобелином: дар аустријскога ћесара. Тешке завјесе спуштене су, у кабинету полутама и запара. У бијелој зефирној кошуљи из јапанске свиле, пркоси љепотом стројна тијела. Коса црна, сјајна, размршена је од лежања… Прсата је, бијеле, алабастрене пути, руке као у нинфе, сва је пожељна, слаткокрвна… "Ваљају јој очи Цариграда, а обрве Шама и Мисира". Поред ње мали столић. На њему флаша Бенедиктина и лектира: "Декамерон", на талијанском, и Балзакове "Голицаве приче", на француском.

Младић застаде, видећи принцезу у неглижеу.

- Останите, Одабер! Што се бојите? Зар нијесте јунак?

- Не могу ја, ја, Ваше, Ваше Височанство, остати овдје, ако...

- Остани! - оштро ће ђевојка, промешкољи се и осмјехну. - Узмите чашу, двије, од ове моје ракије.

Красник послуша. Попи. Прођоше га жмарци, забруја крв!

- Доћи ћу послије, кад устанете, Ваше, Ваше - и полеће к вратима, али ђевојка скочи, једним скоком стиже га, падне руком на његово раме:

- Стој! Зар си таква кукавица? Жене се бојиш? - шапће ђевојка с огњем у очима.

- Ваше, Ваше...

- Не бунцај! Знаш што је жена и грли! Буди мој!

- Зар у ови свети дом? - шапне наивни младић, оте се, и, без поздрава, излети из кабинета, стрча низ мраморне степенице, као да га авети гоне и нађе се пред двором. Дубоко замишљен, жури покрај каванских столова, а војводе и сердари, увјеренин да му је књаз повјерио какву крупну државну ствар, понизно га поздрављају, а он, не види...

Сјутрадан, рано јутром, зове га министар полиције.

- Е, јуначе, знаш ли што сам те зва?

- Ваљда имате да ми саопштите какву важну ствар! - младић ће, вртећи црногорску капу у рукама.

- И још какву!

- Молим!

Покупи оно мало хаљиница што имаш, па да те довече нема на Цетиње!

- А што, тако вам Господа?

- Не питај, него стругни, док није пукла оштрија.

- Ма...

- Ћути и - да те не видим!

Младић тешко дише, срце му крвари, гоне га, а он не зна зашто...

- Ма, ја...

- И баш не знаш?

- Тако ми живе мајке, не знам! - свечано ће младић.

Министар приступи младићу, па ће повјерљиво, у четири ока:

- А што би синоћ са Ксенијом?

Младић поцрвење, а онда од јарости проблиједи. Сјетио се: Осветило му се поштење!

- Идем - одлучно ће. - Тако проћерасте због "дебељке" - како је господар називао Милицу - и Душана Пипера. Али, нека га! Ја сам остао - поштен!

И оде.

КРАСОТА ЧОВЈЕК

Право говораху Србијанци: славу Црне Горе подигли су сами Црногорци, а славу књаза Николе, подигли су највише Новосађани. Боравак Лазе Костића на Цетињу много је допринио великој пажњи, занимању и интересу Војвођана за Црну Гору. По приказима српске и стране штампе, бијаше Црна Гора велико гнијездо витезова и јунака, тиморје које чуваше херојску романтику и слободу. Књаз, јунак над јунацима, владаше сретно над задовољним ратницима, чувајући љубоморно свету традицију Лазара, кнеза честитога... Негативне приказе о приликама у Црној Гори, не сматраше сита и културна Војводина истинитима.

На прославу четиристогодишњице Ободске штампарије Новосађани су у великом броју посјетили Цетиње, желећи да се поклоне јуначкоме књазу и господару. Иако су Лаза Костић, Симо Матавуљ, др Светислав Симоновић оставили Црну Гору разочарани и огорчени, ипак су на ту прославу дошли на Цетиње, разликујући лични режим књаза Николе од црногорскога народа. Осим њих дошли су из Новога Сада још многи угледни културни радници, као: др Јован Велимировић, Хаџи Гавра Плавшић, Јован Грчић, професор и уредник много читанога "Стражилова", Стеван Лекић, професор и писац уважене Латинске читанке, Александар Сандић, професор и познати пјесник - панегиричар, који је и за ову прославу написао пјесму, др Ђорђе Дера, професор, путописац и познати моралиста, др Илија Вучетић, вођа аутономне политике Војводине и адвокат Матице Српске, и Арса Пајевић, књижар и ратни дописник "Заставе" на црногорском фронту, у чији су се дом у Новом Саду навраћали сви угледни Црногорци на пролазу.

Госте је дочекивао Михајло Савов Вукчевић, матурант новосадске гимназије, и дао им све потребне упуте. Новосађани су дрхтали од одушевљења што ће рођеним очима ви-

ђети црногорскога књаза, јунака, пјесника! На дан прославе, Цетиње је освануло у заставама. Књаз је нагласио приређивачима да нигдје не забораве истакнути да Црна Гора није само крваво разбојиште, него и земља просвјетнога настојања, гдје није олово употребљавано само за танад, него и за штампарска слова.

"Глас Црногорца" изашао је у повећаном и свечаном руху. Донио је чланак о књажевој просвјетној политици, која васпитава велики број младих Црногораца на високим школама, да што прије уведе модерну администрацију и школоване суце. У прослави судјеловаху све војводе и сердари, Новосађани завиђаху земљи толику једнодушност у раду око опће просвјете.

На дан одређен за примање, Михајло Вукчевић увео је Новосађане, у цилиндрима, црним салонским капутима и бијелим оковратницима у дворски парк, до Доњега Поља. Укочени, свечаним корацима, пролазили су Новосађани кроз парк и опазе на великом пропланку између смрча ближе једном малом водоскоку, необично романтичну слику: у богатом витешком одијелу, окићен красним орденима, окружен јуначком пратњом у златним јелецима, тешким душанкама и разнобојним доламама, у раскошном оријенталном оружју, стоји књаз Никола у ставу самодршца, поносан, горд,, а Црногорци се као робље залијећу с капом у руци, покорно и са страхопоштовањем цјеливају му руку и клањајући се враћају се полако натрашке, увијек с лицем према књазу.

- Шта је то? - изненађен упита др Илија Вучетић, а Новосађани зинули.

- Како што? - у неприлици ће млади пратилац.

- Па ово је турско метанисање! - опоро ће Вучетић.

- Обичај је код нас, да код сваке веће свечаности приступају Црногорци господару.

- Како поступају? Зар су то јунаци са орловских тиморја? Тако код нас шокачке цуре љубе руке своме владици.

- Боме, ово је баш онако некако као нејуначки - убаци Стеван Лекић и искриви лице у негодовање.

Гледају даље и ћуте, снебивају се.

Књаз Никола у напону снаге

Дошле делегације из Далмације, Босне, Херцеговине, из свих крајева и земаља и сви се сврсташе, да редом књазу љубе руке.

- Да му је ја не пољубим! - први је Стеван Лекић.

- Баш ни ја - прихвати Илија Вучетић.

- Боме ни ја! - готово викне Јован Велимировић.

- Ја досад нијесам ниједном мушкарцу љубио руку, па нећу ни црногорском књазу - мирно ће др Дера.

Још бијаше у пуном јеку негодовање Новосађана, а пред њима се појави - књаз. Крупам, кабаст, јаких маркантних бразда у жутом лицу, свинута месната носа, просијед. Све на њему блиста и одсијева. Корак тром и доста тежак.

- А ово? - књаз ће, махнувши полукружно руком на Новосађане као на стадо оваца, упита Слава Ђурковића, бившега капетана "Јарослава", којега је примио за ађутанта, пошто је Русија злоупотребљавану лађу примила натраг.

- Ово су, Ваше Височанство, наша браћа, господа из Новога Сада.

Књаз тргне главом, уоштри поглед и приђе ближе.

Из групе се издвоји др Илија Вучетић, стаде пред књазом, дубоко се наклони, усправи и као ступ се укочи:

- Част ми је представити се: Доктор Илија Вучетић, адвокат Матице Српске.

- Мило ми је, господине Вучетићу! - књаз ће пружи му полако тусту, тешку руку, упорно му гледајући у лице. Вучетић брзо прихвати пружену му руку, елегантно се поклони, а књаз по свом обичају, подиже руку до Вучетићевих уста и - ћук - пуче пољубац.

Тек што Вучетић спретно корачи унатраг и постави се у ред, књаз пође погледом на Стевана Лекића. Лекић се брже поклони до земље, да му репови салонскога капута залепршаше као два црна крила.

- Стеван Лекић, професор.

- Мило ми је, господине Лекићу! - па рука под нос и - ћук.

За овима се клањаху редом: Плавшић, Велимировић, Грчић, Сандић и Дера, сви без иједне ријечи и питања или разговора, па - сви послије "Мило ми је" - ћук.

Посљедњи ће:

- Арса Пајевић, књижар.

Мјесто "Мило ми је - господине Пајевићу" - само шака под нос за пољубац, онда полукруг и полазак за примање других.

Корача господар жустро, за њим лепрша и таласа се фина зеленкаста долама, а Новосађани избуљили очи и гутају чудну слику чудна владара и занијемили.

- Ајдемо сада, господо, на другу страну дворског парка, да видимо мало изближе црногорске прваке, војводе, сердаре, барјактаре - јави се насмијан матурант и пође, а Новосађани као нијеми за њим. Вукчевић је Новосађане повео тако, да су пролазили покрај великих група црногорских првака, који су ћутећи стајали као жива декорација, пуни самосвијести и јуначкога поноса. Као комад средњега вијека стајаху црногорски витезови у раскошним одорама, оптерећени разноврсним медаљама, крстовима и златним звијездама. Новосађанима се мијешаше у глави од шарене раскоши дивних епских ликова.

Пошто су виђели цио парк, Вукчевић изведе уморне и замишљене госте и одведе их у Локанду. Знао је да се овђе налази војвода Марко Миљанов, који је дошао да се поздрави са многобројним знанцима, а није се ни издаље примицао двору. Војвода Марко много држаше до беспријекорна одијевања. Овога пута је дошао на Арнауту у своме најљепшем и најраскошнијем војводском одијелу, са свим медаљама. Сједио је пред Локандом за столом сам, јер се нико не усуди да му приступи, иако су га сви из поштовања и респекта поздрављали. Његов епски лик са маркантном, необично лијепом главом, и његово царско држање, дјеловаше сугестивно. Сједио је замишљен и није ни свраћао пажњу на групу коју је водио Вукчевић.

- Онај тамо, што сједи сам, Црногорац је - рече Новосађанима - који најдостојније представља стару, јуначку Црну Гору.

- Јест, богами, красота човјек! - заносно ће др Дера.

- То је војвода Марко Миљанов, најславнији Црногорац.

Ућоше међу столове. Вукчевић приђе војводи:

- Господине војводо, радо би вас поздравили неки Новосађани.

- Ко, ко?

- Господа из Новога Сада.

Војвода скочи као младић, погледа и одмах упозна књижара Арсу Пајевића. Разведри се, готово скочи до Пајевића - и добри знанци загрлише се.

- Нијесам мислио да ћу те виђет! - кликне војвода насмијан.

- Ово су, господине војводо - Вукчевић ће - друга господа.

Војвода чврсто хваташе пружене му руке, кости пуцају.

- Добро ми дошли у Црну Гору, господо! Сједите, жељан сам честитих Срба. Де, ђетићу - обрати се живахно Вукчевићу - побрини се за окрепу. Ко дође овамо, увијек је жедан и гладан. Сад је скинут с ражња млад угич, нека га донесу одмах за наш сто. Да пођемо унутра, да нам очима чаршија не лиже чаше и тањире; али не! Хоће господа да гледају - распричао се војвода као младић.

Новосађани критички посматраху црногорскога првака, о коме су много чули од Лазе Костића.

- Много смо срећни, господине војводо, што смо имали част виђети вас и упознати - рече др Велимировић.

- Господин Арса мој је добар пријатељ - војвода ће. - Ми смо већ ријечима ујединили

оно што ће се послије ујединити помоћу пушака и топова.

- Па како вам се, господо, допада овђе? Е, није то Војводина, океан свакога Божјега бирићета. Ово је Црна Гора, камен, висина, пећина, али наше је и нама најљепше. Ми смо овђе у камену сачували праунуке косовских бораца, а ви сада, културни и учени, спојите све под један кров. Уприте ви одозго, а ми ћемо овамо одоздо.

Новосађани бијаху упућени да на Цетињу не говоре о политици, јер би могли доживјети неугодности и они избјегаваху јасне одговоре.

- А је ли вас примио књаз?

- Јест, врло милостиво нас је примио - одговори др Дера.

- Лијепо, лијепо!

Разви се преугодан разговор. Новосађане много занимаху бојеви у којима је учествовао војвода. Послије обилне вечере, Новосађани се одобровољише и почеше војводу салијетати разним питањима. Невични пушци и ножу, далеко од Турака, турскога зулума, живећи кроз вјекове у сређеним приликама грађанскога мира, мученога малим политичким борбама, ужаснути од клонућа и укочености у сусрету са крвавим ножем или окрвављеном главом, слушаху војводу са великим очима ђеце кад им бака крај топла запећка прича о змајевима и дивовима. Док се Војводина својим недогледним мисирским пољима развила у културно и политичко средиште српске завјетне мисли, покапајући посљедње ветеране четрдесетосмашкога револуционарнога доба, Црногорци се још увијек налажаху у рату, бијући сваки дан на турској граници бој са жестином непомирљивих расних и вјерских традиција.

- Како, зар још и данас има зулума од Арнаута и Турака? - кликну зачуђено професор Сандић.

Војвода им причаше како су Клименти прије четрнаест дана провалили у његово племе Куче, палили куће, убијали и отимали и како се сада спремају Кучи да освете главе и врате благо. Новосађани увидјеше да се налазе у друштву неимара херојске епике, а када дознадоше од младога Вукчевића да војвода нешто пише, ударише у одушевљене поклике.

- Живели, живели!

- А што пишете, господине војводо? - живо ће професор Сандић.

Војвода им ванредно бистро излагаше да хоће да спасе од заборава потомству јуначке згоде њихових отаца и ђедова, да виде и знаду да су црногорски јунаци били људи и онда када су мрсили ножеве и палили пушке, а не дивље звијери.

- А то су приповести?

- Нијесу, но кратке, али истините приче. Но ја штогођ народно пишем, све је скучено и украћено, јер немаћах школе младијех година, ни расположења садашње старости. Но тек да напоменем синовима мојијех другова, који су по нашијех села и планина, дако би се и с оволико примјера послужио и увјерио. Прости народ пази и живи доброчинство у њему. То му остаје потонству! Добри ће се и с оволико примјера и приговора помоћ, да је бржи на поштење и доброчинство и далеко од неваљалога. Ја, ето, тако мислим иако многи збори: "Удри добро да је боље, удри зло, да је горе!"

Новосађани као зачарани слушаху говор потомка косовских банова, говор пун звукова древности, говор сладак, прађедовски. Пред њима се отвараше нови непознати свијет под тешким средњовјековним условима живота, гдје првотно занимање бијаше ратовање, а тек друго и треће обрада земље и тимарење стада. Тврди и неосјетљиви на све недаће живота, лијегајући и устајући са кубуром и ножем за пасом, стално на нишану турских пушака, чуваху режањем вучице огњиште и иконе за нова покољења у слободи.

- Ви сте српски понос, господине војводо, ви сте највећи јунак наш! - кликне искрено др Вучетић.

- Живели, живели!

- Драга ђецо, нијесам ја најбољи јунак. Сви смо ми једнако јунаци, који се гој одлучимо да пођемо у бој; пој у бој, то је само собом велико јунаштво; што један оволико, а други онолико учини и посијече глава, то је или случај или вјештина, а јунаци смо једнако сви!

На поновљено мољење, војвода је Новосађанима испричао један примјер чојства и јунаштва.

- Нијесам ја велики писац, но народни човјек, па не знам 'есам ли добро да оно што сам хотио. Па ондак слушајте:

Морачани убише Дрљевића, братанића Века Илинчића. Веко је био јунак и чојак од најбољијех у његово вријеме; такви је био и Перута Дрљевић; зато је и тражио Веко да убије најбољега Дрљевића, Перуту, јер не би се осветом мога пофалити без њега. Такви је обичај био и слабог свога с најбољијем да свети, јер ако би рђавога убио за освету, ругали би му се говорећи: "Види се да се није узда у себе, да ће убит доброга, но је ухита на штогођ да се у поса нађе, тек чапру за чапру да освети!"

А добри помишља: "Боље је никад се не осветит, но рђавога за освету убит!"

Стога је Веко заумињова друге, а тражио Перуту. И тако му западе једном. Перута дође с неколико дружине ђе га Веко чека. Веко осијери пушком у њега, гледајући га преко пушке. Дође му друга миса, па окрену пушком с Перуте на другога Дрљевића, и уби га.

Кад су Века корили што не уби Перуту, ка што су свуђ мислили е ће се осветит ка њега што приличи, а сад ти се свак руга. Веко рече:

"Осветио сам се баш ка што треба: Убио сам онаквога, ка што је мој био, а Перуту сам оставио да кукају буле и Турци колашински од њега још, а племе морачко да се дичи њим!" - сврши војвода и погледа Новосађане, који се, опијени жарким пићем хероике из древних буради косовских винограда, упријеше жедне погледе у његове усне и остадоше тако и послије приче.

- Живео! - груну поклик и разњежени Новосађани навалише на војводу, и почеше га грлити и цјеливати.

- О, ђецо! О, ђецо! - клицаше војвода.

Устаде професор Сандић:

- Господо, добротом војводе Марка Миљанова срknули смо из путира вјечне српске славе небеско пиће и - хвала му! Ми Војвођани, ступивши на ово тло непобједиве српске страже, клањајући се неувелим ловорима српских витезова, поздрављамо првога витеза црних брда, најбољега и најкраснијега орла ових дивних српских врлети, орла који и данас у јуначкој десници, поносан и непобједив, високо диже крсташ бранећи аманет цара Лазара и Немањића!

- Тако је! - викнуше омладинци који заузеше цио недалеки сто.

- Ову чашу диже Војводина у здравље господина војводе Марка Миљанова - све јачим гласом говораше професор Сандић, већ добро загријан тешким брдским вином - дичи се с њим као цијело Српство и кличе му - на многаја!

Заори клицање, проломи се цетињска пијаца. Око Локанде нагрнуо свијет послије примања у дворском парку и, чувши клицање, застаде. Сви столови бијаху запосједнути гостима и изасланицима, разви се бурна забава, братимљење, груне пјесма и слављење братства. Око поноћи донесоше перјаници из двора преко стотину флаша француског шампањца.

- Његово Височанство - викне кабадахија, као гора висок момак - жели господи добру забаву.

- Живео! - рукнуше одушевљени гости, и доскора се војводе и сердари помијешаше са господом у црним салонским капутима и потече неусиљена забава дубоко у ноћ, а чепови шампањских боца праскаху.

Послије поноћи дође до буре.

Омладинци се ватрено забављаху за својим столом, и послије здравица разбијаху чаше и падаху у распојас. Кад у Локанди сва друштва утихнуше, гледајући на Орловом Кршу ватромет, подиже се диван, сонoран баритон и запјева:

"Што си сјетан, сердар Јоле?"

Као да пјевају брда, разлијегне се пјесма код стола омладинаца да се тресао ваздух, а јека снажних грла луташе по пијаци и разлијеваше се у смирене и мрачне цетињске улице. Гости, не знајући да је та пјесма строго забрањена, бурно одобраваху, но најједном са свих столова, као по договору, демонстративно се подигоше војводе, сердари, официри, сенатори и барјактари и напустише Локанду. Остаде само - војвода Марко Миљанов.

- Што је? Што се десило? - уплашено ће Новосађани.

- Ова се пјесма не смије пјевати! - рече млади Вукчевић.

- А што? Зашто? - наваљиваху питањима.

Уто омладинци почеше клицати:

- Живио сердар Јоле, живио војвода Марко Миљанов!

- Нуто, нуто, чувајте, ђецо, грло за лијепе пјесме, да наши драги гости слушају! - викне војвода насмијан.

Омладинци запјеваше, а Вукчевић укратко растумачи уплашеним Војвођанима да су сердар Јоле и војвода Марко у немилости књажевој, први да је оставио Црну Гору и живи у Србији, а војвода Марко није хтио то учинити, него живи изван свакога судјеловања у јавном животу у својој кули на Медуну.

- Ко пјева пјесму о сердару Јолу, књажев је непријатељ, тврде министри и дворски жбири, лижисахани, кукавице, џелати, удворице, убице, сплеткари, коцкари, лупежи, блудници, безмозговићи, родоскрвници, мокригузице, злурадовићи, скидокапе, уличаревићи, доушници и изроди - сасу сав запјењен млади студент Вукчевић, сав накострушен, сијевајући очима као мућама за црногорским главарима који се разбјежаше - а сердар Јоле и војвода Марко идеали су нас црногорске омладине! Живио сердар Јоле, живио војвода Марко Миљанов, побједник на Фундини - загрми младић, а омладинци прихвате поклик урнебесним одобравањем.

Новосађани проблиједише и потајно се гледаху. Ни криви ни дужни, упадоше међу опасне жрвњеве. Доктор Вучетић, бојећи се неугодних сукоба, предложи да пођу да спавају, кад сви столови у Локанди занијемише. Од двора оштро корачаху према Локанди три горостасна перјаника са кабадахијом. По одлучном корачању, видјело се да носе наредбу, а можда ће и хапсити.

- Мајко моја, биће крви! - тихо закука Арса Пајевић.

Војвода Марко сједаше миран, заваљен на столицу и властелинским смијешком чекаше што ће да буде. Столови - ни ријеч. Гости у сто неприлика укочише се.

Перјаници уђоше мрки и стадоше пред столом омладинаца.

- Ви одмах да се губите кући - загрми кабадахија, да се гости лецнуше.

- А зашто? - скочи један младић са бујном гривом на складној глави.

- Не питај зашто! - заурла кабадахија и маши се револвера.

Гости поустајаше, и запрепашћени промат-раху сукоб.

- То је моје право, грађанско и државно, да питам зашто ме гоните кући? - закријешти младић и испрси се, спреман да се као тигар баци на кабадахију и изазове крваву гужву.

- Не знам ја! Но тако заповиједа министар полиције!

- Поздрави га, нека ми поручи зашто?

Кабдахији од бијеса паде мрак на очи и зграби младића за раме као гвозденим клијештима:

- Не лај, и са мном!

Младић груне кабадахију шаком у прса да је затетурао, у рукама перјаника зинуше револвери, кад се у гужви једним скоком створи војвода Марко. Као накостријешен орао, снажним рукама растави борце.

- Натраг, пасковићи! Зар се тако поступа пред гостима? - викне страшним гласом.

Перјаници устукнуше.

- Заповиједа је таква, војводо! - промуца кабадахија у покорном ставу.

- Зар се овако извршава заповиједа, коњу од коња? Зар зулумит оће пред гостима кад је Марко Миљанов присутан? Марш!

Перјаници занијемише, не знајући што ће.

- Кажи твојему министру полиције да сам вас ја оћера.

Сукоби се државна власт са отпором. Перјаници попустише. Кабадахија војнички поздрави војводу и оштро оде са пратиоцима. У Локанди нико ни ријеч. Гостима из питомих крајева смрзнуше се језици. Тихо сви посједаше, а војвода врати се столу, па ће омладинцима гласно:

- Доста је, ђецо, лијепога пјевања, но да пођемо на спавање.

- Тако је, живио војвода Марко! - заори замрлом пијацом.

За неколико часака, остаде Локанда пуста.

Пролазећи мрачним сокацима на коначиште, Новосађанима се открави крв.

- Бесни су ови Црногорци! - потмуло ће др Вучетић. - Волијем ја моју Војводину. Овђе још све мирише на ножеве и крв, а код нас на румену прчевину и фрушкогорско вино. Волијем бити уз вране него уз орлове.

- А јеси ли ти, Илија, понео са собом фришка веша? - упита Грчић.

- Зашто?

- Па требаће ти фришких гаћа.

Улицом замрије смијех.

- Добро се све свршило! - одахне др Дера.

- А видесте ли тога војводу Марка? Диван је ко Бог! Не зна тај што је страх! Какве су му

само очи! Сама ватра! Па брк, ка у Синђелића! - говораше Велимировић.

- Мислим да је добро што дођосмо. Да нисмо ништа видели, него само тога Марка, богами, много смо видели! - причаше др Вучетић. - Он је још увек средњовековни ритер. И станује тамо у неком утврђеном шлосу. Други је то сој него ми.

- Што мислиш, да не би војводе, да ли би дошло до крви?

- Него што? Перјаници би пострељали петшест омладинаца, па ником ништа! Тако се ради у Црној Гори.

- Ух - јади те не снашли! - кликне др Дера. Смијех.

- А што ће сад да буде?

- Ништа! Онај млади Вукчевић рече ми да књаз не сме дирати у Миљанова.

А вићесте ли тога младића како се разлајао ко бесна вашка. Брани Јолу и војводу Марка. Беше сав ватра. Види се, мрзи двор и све око њега.

- Е, нова генерација!

- Не знамо ми прилике у Црној Гори. Кад у данима културне прославе долази до таквих сукоба пред многобројним гостима, што се ту ради у обичне дане, мајко моја?

- Слушајте, браћо! Како би било да ми сутра спакујемо наше кофере па ватамо маглу низ Ловћен у Котор. Боље да будемо дан-два у Котору, него да видимо како ритери ваде црева са ханџарима један другом!

- Идемо, идемо! - сложише се уплашени Војвођани. Други дан Новосађани рано јутром оставише Цетиње.

НАСЕЉАВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА ПО СРБИЈИ

Прошле су свечаности на Цетињу. Заставе су бачене на таване. Цетиње је чисто и умивено. Гости и изасланства су отпутовала и потече опет стари живот. Пред двором корачају перјаници, а пред Локандом сједе као и прије ђаци и стари борци, мудрују и разговарају. Случај са пјевањем пјесме о сердару Јолу и иступом војводе Марка против перјаника бачен је у заборав, штавише, ни омладинци нијесу позвани на одговорност.

Наједном пијаца оживље. Група омладинаца води неколико ђеце, у раздртим, прљавим кошуљама, чупаве, ушљиве, на неразвијеним скелетима виси кожа изгладњелих тјелеса. Лица су им блиједа, очи гладне, из њих бије јад проклете и незаслужене судбине. Ђеца боса, трче и не могу хватати корак младића. Устрашена зуре као у гвожђе ухваћена звјерад.

- Даће вам наш добри господар све што ви треба, не бојте се, ђецо! - говори гласно један омладинац, а глас му дршће као да плаче. - Ви сте ђеца црногорских јунака, црногорских Обилића, господар ће дати новаца, хаљина, нахраниће вас, отрће вам сузе, он је сиротињска мајка.

Ђеца слушају и трче. Пред двором стадоше. Као из земље изникли, скупише се Цетињани.

- Куд ћете с том ђецом? - викну стари сердар Јовићевић.

- Господару, ја да коме? То су његови бијели циганчићи!

- А што, јади те не снашли?

- То су она ђеца коју је господар населио у Србију. Ево му његове колонизације! Од орлића, ево, бијелих цигана!

- Шта је то? - оштро ће перјаник.

- Води ту ђецу господару. Нека их сад он храни! - креше омладинац.

- Не прави комедије!

- Није то комедија! - виче младић. - Гледај ту сирочад! Зар је тај јад комедија? Зар су изгладњела и пропала ђеца комедија? Затекосмо их у вароши како просе хљеба и дознадосмо ко су и што су. Та су ђеца без родитеља. Ка да су пси, нико о њима не води рачуна! Има их још, око тридесет побјегоше!

Сакупи се цијела пијаца Цетињана. Рогоборе, скандализирају се, испитују.

Случајно, књаз изађе на балкон двора. Угледа гунгулу и полунагу ђецу.

- Што је то? - викне с балкона.

Цијела се пијаца трже, запрепасти, скиде капе. Младеж опази књаза.

- Господару, ова гладна ђеца тебе траже! Утекоше из Ханана ће си их био послао! - виче младић неустрашиво, а књаз махне руком и оде с балкона. Изађе пред двор ађутант. Сви очекиваху ватру, а он ће благо ђеци:

- Ајте, ђецо, у џардин; господар ће ви нешто дат!

- Тако, да, и нека им господар дадне нове мајке и очеве! - викнуше младићи.

- Марш, погањевићу! - осјекне се ађутант, пограби ђецу и угура их једно за другим у двор и затвори врата.

- Добру ли су мајку нашли! - загрохоташе језиво и пркосно младићи, и изгубише се кроз мноштво које остаде још дуго на пијаци претресајући необичан случај.

"Глас Црногорца" донесе други дан кратку биљешку, да ублажи гласно негодовање Цетињана и разне тврдње, како је књаз угледао из двора неколико босе и гладне ђеце, да их је позвао и нахранио, обукао, обдарио обилно новцем и пустио кући.

Знаде се поуздано да је књаз ради тога случаја дивљао, напао министра полиције и заповиједио да се криви младићи затворе и сваком удари двадесет и пет тољага. Узалуд је била свака потрага за омладинцима, не нађоше их, али српске новине донесоше оштре чланке о овом случају, штавише, један је књаза назвао "тирјанин и гробар јуначке Црне Горе". Посљедица ових чланака бијаше да је књаз подвостручио дворску стражу.

Овај јавни сукоб постаде трагичан епилог неуспјелога шаховскога потеза књаза Николе и његових савјетника и бијаше један од најцрњих листова у књизи књажевих династичких борби.

Књазу додијаше безбројне молбе старих ратника за помоћ: "Помагај, господару, помријесмо од глади!" Поче са брдина силазит народ и гомилама миљети ка Цетињу. Досјети се да ту јадну сиротињу расели. Куда? И то треба да му буде од користи. У Србију! Прво: Курталисаће се голаћа, а друго ојачаће тамо црногорски елемент који ће му добро доћи у случају да поновно подузме тајну акцију: рушење Обреновића у Србији и запосједнуће српскога пријестола у Београду.

Ова књажева намјера почела се остваривати већ 1885-1886. Послужио се страшном борбом радикала и напредњака у Србији. Као што је црногорска емиграција нашла уточиште у Србији, тако је српска емиграција тражила заштиту у Црној Гори. У Црну Гору пребјегоше најжешћи радикалски борци, поп Милан Ђурић, Маријан Бијелић, Теодосије Јанушевић, Милоје Лечић, Стеван Жугић, Пера Ђоковић, Владимир Лазаревић и Павле Радовановић. Ускочише у Црну Гору и пријавише се књазу, који их срдачно дочека. Одмах му отворено рекоше да хоће да сврнгу Обреновића и на српски пријесто доведу династију Петровића. У оџаклији су одржаване тајне ноћне сједнице и план се усавршавао. Књаз Петар Карађорђевић боравио је у то вријеме на Цетињу и пред њим је све скривано, јер празан српски пријесто припао би њему. Али један откриje књазу Петру цио план. Јер у династичким борбама нема сентименталности. Платио је невјеру животом: нађен је сав разбијен и мртав на обали хладне Мораче.

Да се осигура пасивност књаза Петра, књаз га позове у кабинет, па ће му у четири ока:

- Да знаш о чему се ради! Ја и ови Србијанци на Цетиње спремамо ти пријесто у Београд. Ти ка унук Црнога Ђорђије, који је први устао против турскога дахилука, треба да владаш Србијом и зато ћемо да скинемо с врата народу онога неваљалца. Ми смо ставили већ ка неки проглас на народ.

- О тој работи ја нећу да знам! Како одлучи народ, онако ће да буде! - и, не поздравивши књаза, изађе из кабинета.

- Показаћу ти прокламацију! - викне за њим књаз, али Петар оде.

Тачно у једанаест сати ноћу пошао је дежурни за књаза Петра, који је већ спавао. Он се невољно дигао, обукао и пошао у оџаклију. Ту је било сакупљено читаво друштво. Петар је одмах осјетио мирис алкохола. Чим је ступио у собу, књаз га ласкаво предусријета.

- Сједи Пијеро!

Петар хладно проматраше сједничаре и сједе. Настаде подуља тишина, кад ће књаз:

- Пијеро, ови поп Милан и његови другови, што су дошли код нас из Шумадије, причају ми како је тамо настало несрећно стање, и народ већ не може да трпи краља Милана, који иде на руку напредњацима, те ови муче горе но дахије. Сад је настала згодна прилика да ону сплачину - Милана - збацимо, а тебе прогласимо за краља. Мени поп прича, а ево га оће што ће и пред тобом посвједочит да је он послат од свега народа, радикалнога, да тебе доведе у Србију.

- То је истина, иконе ми и јединства српскога! - заносно ће поп.

- Нама треба - настави књаз - сад предузети озбиљне кораке и не оклијеват. А и то да знаш, овај је план скопчан са великим трошковима, зато треба да ти уложиш 20.000 форинта, а и ја ћу толико, па даље да радимо

што треба. Сад здрав да си ми, зете и краљу српски!

Куцнуше се завјереници, искапише, а оџаклијом одјекну: "На многаја љета".

Књаз Петар не трену ни трепавицама. Сједи као из камена исклесан. Поносна глава постаде разбојиште тешких мисли.

- Прокламација на народ готова је. Изволите је прочитат - смјерно поп Милан Ђурић преда Петру исписану хартију.

Сви упрли очи у њега. Без ријечи, књаз Петар прими хартију и поче је тихо читати. Проглас свршаваше:

"Као што је Божје провиђење послало Кара Ђорђа Петровића, да збаци ропски ланац са врата Србије, тако је, ево, опет данас послало унука бесмртнога Кара Ђорђа да спасе народ, кога су напредњаци у вртлог пропасти бацили."

Петар прочита прокламацију, врати је попу као безвриједни папир и - занијеми. Сви, као ужаснути, чекају што ће рећи, јер он размишљаше. Тада, негда, он ће мирно, тврдо, сталожено и сабрано:

- Народ српски има толико храбрости, да устане противу неправде и да збаци Милана, и тек кад би то учинио, па ме позвао на престо, онда бих дошао, а овим средстима служити се - ја се не надам успеху, јер Србијанци су чудновати људи. Ја чак не могу веровати, да је поп Милан послат од народа са овим друштвом, може бити да народ ни не зна кад су пошли, нити којим су путем загребли. Зато бих ја био мишљења да ми останемо неутрални, па да пустимо народ српски да он сам себи срећу кује, и ако буде у Србији тако запето стање, народ ће сам без ичијега уплива тражити одушка. И кад би се проузроковао бунт, онда би се могло нечему надати, јер пословица каже: "Гдје се два свађају, трећи се користи". Народ је српски храбар. Још под мојим дедом, са малом снагом, тресну је о земљу ропске ланце, а камоли данас. Дакле, пустимо тај народ нека сам буде ковач своје среће, јер је тешко круну носити кад није с народним благословом. У Србији се само радикали буне противу краља Милана, е, али где су напредњаци и либерали, они су готови сви изгинути, а не пустити круну Обреновића. Кад бисмо ми побунили народ, онда би ту била страшна револуција. Пало би хиљадама жртава, реке би крваве провреле, а ја не бих рад метати на главу круну коју бих из братске крви извадио. И - тако!...

Књаз Петар заврши, подигне главу, пређе мисаоним очима по утихлом скупу, устаде, пружи књазу руку и полаганим, а чврстим корацима изађе.

У соби гробни мук.

- Сјутра увече опет оће - књаз, мрк, устаде. Прилазе му сви редом и цјеливају руку.

Други дан у одређени сат сви су у оџаклији. Дошли су са разних страна, кроз главна врата, кроз парк, преобучени у перјанике и сељаке. Књаз ће одмах:

- Чусте ли, људи, што синоћ рече Карађорђевић?

- Чусмо, господару!

- Ваистину Божју, нијесам зна каква је сплачина! - гласно ће поп Милан.

- Стари Кара Ђорђе се изродио! - упаде Јанушевић.

- Да ли ти, господару, сумњаш у наш успјех? - пита поп.

- Не ја, светога ми Петра, него као сад да очима гледам, ће ми ти пружаш круну и благосиљаш је као митрополит српски! - одговори књаз.

- Ја не могу бит митрополит, пошто имам жену - упаде учтиво поп.

- Ти, ваистину можеш, и ја чим дођем на пријесто Обреновића, поставићу те за митрополита, па макар десет жена да имаш!

- Јест, али забрањују канони! - поп ће.

- Ће сам ја, ту ти не вриједе канони, ни устав, ни закони, него и закон и устав и канони, све лежи у господаревој вољи! Колико сам ја Црногорки и за живих мужева дао онима што је мене воља!

- Живио, господару!

Теодосије Јанушевић не кличе. Сједи замишљен.

- Шта ти штудијераш, Еро? - упита га књаз.

Јанушевић уздахне. Устаде.

Винуо сам се, господару, са мислима у Златибор, и сјетих се мога друштва, које је остало хајдукујући, па мислим, имају ли хране и џебане. Њихови јатаци добри су људи, радикали су, али се бојим, да их не издају.

- Како би било да им одредимо какву помоћ, и да им пошаљемо? - књаз ће.

- Живио!

- Стеване Жугићу! - окрене се књаз Стевану.

- Заповиједај, господару!

- Ајдуцима у Златибору одређујем 2.400 наполеона годишње. Ову ћу им суму четворомјесечно шиљати, а ти ћеш их вазда носити. Ево ти 800 наполеона, па сјутра полази на срећан пут и поздрави ми те соколове.

Жугић прими паре, пољуби господару руку и оде.

Те године носио је Жугић три пута у Златибор по 800 наполеона.

Тек је Жугић изашао, настави књаз:

- Попе Милане!

- Заповиједај!

- Ако добро почнемо, добро ћемо и свршит.

- Тако је, господару!

- Знаш ли ђе су Пашић и Ђаја?

- Знам, господару!

- Пиши им нека дођу у Бар, ђе ћу их ја чекати, да се нешто с њима споразумијем. Дан доласка у Бар да ми преко тебе саопште.

На Цетињу није нико ни слутио о чему се ради. Књаз је све оштре духове запослио својим књижевно-просвјетним радом, а онда изненада отишао у Тополицу код Бара. Послије неколико дана књаз је дошао у Бар, а истога дана у шест сати поподне искрцаше се у Бару радиклске вође. На пристаништу их је дочекао поп Милан Ђурић. Послије срдачнога љубљења кренуше књажевом Тополичком дворцу, гдје их књаз дочека на тераси. Пошто се одморише један дан, поче засједање.

Књаз је радикалским првацима прегледно саопштио цио свој план.

- Сада ми ви изволите приказати ваше мишљење, господине Пашићу.

Пашић бијаше висок, елегантан, дуге, мало просиједе браде, висока чела и благих насмијешених очију.

- Господару - Пашић ће тихо - пре свега треба у Србији бунт, а пошто се народ дигне, онда треба да упану Црногорци и појачају снагу.

- За бунт требало би претходно наоружати народну војску, а пошто су напредњаци одузели народу оружје, то о бунту не може бити ни говора - упаде Ђаја.

- Е, а што онда? - зачуђено ће књаз.

- Треба оружја! - тихо ће Пашић, гладећи браду.

- Ако га треба, онда га мора бити! - нагласи књаз.

Послије дугога вијећања закључено је да књаз добави неколико хиљада острагуша и довољно муниције, што би све црногорска војска на српској страни додала радикалима и с њима сјединила убојну снагу, а онда да се заједнички удари на магазине и убојна слагалишта и наоружа све који немају оружја. Владимир Лазаревић обећа да ће он као бивши српски наредник који познаје све позиције, моћи са мало жртава одузети магазин ужичке муниције на Шупу. Књаз је обећао писмено саставити нацрт упада и саопштити га Пашићу и Ђаји, а они свима поузданим радикалима.

Сједница је довршена.

У Црној Гори тајно се радило. Књаз је добавио 1.600 острагуша, нешто са стране, а нешто из црногорских магазина, те ћебану, и све послао у Андријевицу. Затим је одредио свима командирима, да од сваке чете изаберу тридесет и пет најбољих момака, са изговором да ће се одржати десетодневна војна вјежба на граници Црне Горе и Турске, а онда замоли Порту да му дозволи миран пролаз преко Турске у Србију, и ту је успио.

Треба објавити да ће се у Подгорици држати представа "Балканска царица" 1. јануара 1886. и позва на њу све војне командире, капетане, барјактаре и друге угледне личности, напомињући да ће се истога дана открити споменик војводи Мирку и осветити нова варош. Све се развијало по плану. На одређени дан стигли су чланови Читаонице из Цетиња да се приправе за представу, стигли су сви командири, освећена је нова варош, а онда је књаз позвао на сједницу неколико достојанственика и поузданих команданата и одредио дан упада у Србију, који се има одмах дојавити радикалним вођама.

Распоред је био овај:

1. 5.000 острагуша раздијелиће се Васојевићима и другим Србима који су под Турцима, а који ће бити путовође црногорске војске.

2. Два батаљона војске кренуће под командом књаза Петра Карађорђевића, Марка Петровића и преко Васојевића на Сјеницу, а одатле на Јавор.

3. Послије 24 сата кренуће истим путем ординанс официр Саво Ивановић са "Балканским батаљоном".

4. Стеван Пекић и Ђуза Вукотић водиће један батаљон турском границом покрај Пљевља према Јавору, гдје ће се сви састати.

5. Сваки црногорски војник понијеће по четири острагуше и шеснаест теста убојних метака, које ће оружје уручити радикалима који ће доћи усусрет на Јавор.

6. Сваки црногорски војник понијеће два пара опанака.

7. О дану поласка имаду се обавијестити радикалне вође, да скупе 10.000 војника народне војске, која ће потајно доћи на Јавор и ту сачекати црногорску војску.

8. Ниједном црногорском војнику не смије се казати циљ похода док се не пријеђе црногорска граница, а онда им се мора прочитати прокламација.

9. Ни један црногорски војник не смије путем галамити, него ћутећи морају један ићи за другим.

10. Ко галами, буни се и уноси неред, биће стријељан. Јер црногорски војник није, крај толикога оружја и стрељива, могао носити још и "таин", то је за сваки црногорски батаљон одређено у име трошка 1.000 наполеона.

Све је било на одређени дан спремно. Против цијелога плана енергично су се одупирали Божо Петровић, Станко Радоњић и бан Новица Церовић, али узалуд. Тачно на вријеме црногорски батаљони кренули су на пут. Али на црногорско-турској граници зауставише их - Турци. Што је? Порта не дозвољава прелаз преко свога земљишта! Командири се згледаше. Што сад? На силу не смију, и не преостаде им друго, него да војску врате.

Непознати пријатељ Обреновића обавијестио је о свему аустријску владу, а она је смјеста протествовала код Порте против прелаза црногорске војске преко турскога земљишта.

Први план није успио.

Књаз не попушташе. Када је краљ Милан предао круну сину Александру, почеше га радикали наговарати да успостави искрене односе са Црном Гором, штавише, расплетоше све мреже да дође до брака између једне књажеве кћери и младога краља. Али посљедњи Обреновић, као да је слутио црне планове, измаче замкама.

Књаз изгараше од бијеса.

Настави даље ковати планове. Овога пута требало је радикално министарство израдити код краља и скупштине да одобре наоружање народне војске, а онда да Радикали дигну револуцију. Радикали су обједручке прихватили овај план. Преко реда дошло је пред Народну скупштину на дневни ред наоружање народне војске. Без дебате приједлог је усвојен. То је краљу било мало сумњиво, и када је скупштински закључак поднесен краљу на потпис, краљ га је ускратио.

Пропаде и тај план.

У исто вријеме примио је књаз из Београда ову пријетњу: "Не напријед, тирјанине! Знади добро, чим првом ногом станеш на српску земљу, прснуће ти чело!"

Ни послије овога неуспјеха књаз не остави мисао на српски пријесто. Она је у њему ровала и копала, и гдјегод је требало нешта помоћи, што би ослабило Србију, он је помогао. Упркос привиднога мировања, он је плео тајне мреже и био забављен мислима о владавини над Србијом.

Када је у Црној Гори народ изнурен ратовањима, био врло оскудан, дошао је на идеју о насељавању Црногораца по Србији. Дуго је о томе размишљао. Неколико стотина црногорских породица населити у Србији значило би за десет година имати јаки ослонац својих земљака, а за двадесет година читаву војску. Ако ти Црногорци не би могли бити њему од користи, а оно би били његову насљеднику. И књаз поче оживотворавати своју замисао.

Крајем 1889. обнародује тако занимљив оглас да га један црногорски политички емигрант овако духовито приказиваше:

"У Србију, у округу топличком и врањском, теку четири ријеке: Једна од меда, друга од шербета, трећа од млијека, а четврта здрава планинска вода. Све извиру из подножја Копаоника и сливају се покрај Прокупља, па даље цијепајући округ, теку упоредо покрај Врање. На све стране докле човјек може догледати, пружила се велика недогледна равница, коју по гдјегдје пресијецају планински повијарци, и мала брдашца засађена родним виноградима. Равница се зелени од густих шљивика кроз које се бијеле дворови арнаутских ага и бегова, које су напустили, изнена да побјегавши испред српске војске у посљедњем српско-турском рату. Из кућа нијесу ништа изнијели. Ту још виси над ватром бакрач пун меса, а у тепсији пита и чека новога господара, да чим дође, засједне за готову

софру, прекрсти се и почне ручати. Собе - камаре - Бого мили, све застрте финим ћилимима турске тканине, а виши број и чувеним пиротским ћилимима. Уз дуварове наслагани: јоргани, душеци, јастуци - по турском обичају - и прислоњени чибуци, а у симсијама - лулама - најфинија турска јаниџа, коју сам Султан пуши, кад нови господар руча, да само дохвати чибук и да се на лакат наслони, на оне дебеле душеке па да ужива. У обору волови при стогу, а код њих наредан плуг. Око куће све амбарови пуни разноврсног жита. Таквога добра нигдје нема!!! Ја сам израдио код српске владе да се то све даде црногорској сиротињи!"

Позив књажев Црногорцима, оним оскудним, што живе у високим брдима на голом и тврдом камену, упућени на неколико овчијих вимена, бијаше доиста необично примамљив. Онда оде наредба свим капетанима, да попишу најсиротније у својој капетанији, оне који немају од чега да живе. Нагрну народ капетанима да их упишу у попис исељеника. Обећани Мисир у књажеву позиву изазва јагму међу народом. Било је богатих људи који су својим пријатељима давали потврде на велике своте које им тобоже дугују и с тим потврдама долазили су капетанима да докажу своју презадуженост, само да тако дођу у попис и могу отићи у обећану земљу. У најкраће вријеме капетани пописаше 500 пријављених породица. Исељеницима бијаше забрањено продати њихове земље, да за случај неуспјеха имаду куда да се врате.

И једнога мутнога и облачнога дана крену из мале јуначке Црне Горе пет стотина породица на далеки пут, обучени у најљепша одијела. Један очевидац рече: "Од кукања и пјевања небеса се проламаху". Они који не остављаху родбине у дједовини, клицаху и пјеваху, а они, који остављаху ђедовско огњиште посвећено јунаштвом и добротом даве се у плачу грлећи се и љубећи. Они пак који не могоше ући у попис исељеника кукаху над црном судбином што им не досуди обиља обећане земље. Тежак бијаше растанак брата с братом, рођака с рођаком, кума с кумом, пријатеља с пријатељем, сусједа са сусједом. Тако се не растајаху ни полазећи у бој и крвави пир, јер гинути за ту сиротињску земљу дужност је свакога Црногорца, јуначки погинути славно је и сваки је сретник ко гине у бојy. Оплакује га братство, жали га племе, халали му цијела Црна Гора, а на подушју сретају се сви са душом покојника и зборе о њему славећи му душу и витештво. Ова чета путника тешко се растајаше од рођене земље, коју хиљаду пута оросише својом крвљу.

Када поворка наљеже кроз Никшић, војвода и гувернер Шако Петровић нареди свим црквама да ударају жалобна звона. Он је знао куда путује несретна поворка и што је чека. Хтио је да им света звона у родној земљи отпјевају посљедње "Свјати Боже". Нико се није досјетио зашто на црквама звоне сва звона, у једну страну, јер нико није ни могао сањати да мудри и далековидни војвода Шако Петровић изјављује са гласним звоновима бол Црне Горе на пропасти несрећних путника, него људи мишљаху да звона брује у славу Бога, што овај сиромашан народ креће срећи и благостању.

Војвода Шако дуго је гледао за тужном поворком пуном невине ђечице и сузе му навријеше на очи: знао је, и био увјерен да ће ова јадна ђечица бити жртве нечовјечне амбиције и да ће као ђеца дивних јунака и горских лавова пред црквама просити као циганчад.

На српском тлу уморне су путнике дочекали народ и влада са много братске срдачности и пажње. Све је учињено само да се народу олакша пут до обећанога краја. Народ им је ставио на расположење теретна кола, а гдје су починули, клали су се волови и јагњад, носила ракија и хљеб, а механџије, трговци и чиновници дочекивали су их пред кућама са читавим бурадима вина и ракије. У неким селима палиле се прангије и звонила звона, а урнебесни "живели!" разлијегао се долом и гором, и на проласку их натоварише месом и вином. Сузе облише сиротињу крша од толике братске љубави, и поворка теда негда стигне радосна и пуна наде у обећану земљу.

- Ту, ето, ударите ограде, подижите огњишта! - рекоше им водичи и одоше.

Тек што се одморише и очистише, почеше разгледати. Гледе, гледе људи. Што то? Нема ту оних непрегледних равница, него око њих све неке велике снијегом крунисане планине. Мјесто густих шљивика, све стародревне букве, јеле и оморике обрасле древном вуненом маховином, а по њима пали гавранови и гракћу поздрављајући незнане путнике и

дошљаке. Мјесто родних винограда, угледаше густу грабовину, трње и коров. Мјесто угојених волова код полудивљих арнаутских кућа дивље свиње, дивокозе и другу звјерад. Мјесто раскошних и величанствених палача арнаутских ага и бегова, српски војници помогоше им те ископаше својим бајунетима трапове у земљи. Покрише са бујади и пласама. И у те мрачне, влажне, подземне рупе усели се измучени народ, жељан одмора и одахнућа.

Тек се смјестише, ударише кише, па стисну студен. Људи побољеваху, слабљаху, а онда почеше харати и косити страшне епидемичке болести. Препуштени сами себи, далеко од људских насеља и лијечничке његе, немоћни против циче и зиме и дебелога снијега, помријеше за неколико мјесеци двије трећине ових мученичких црногорских бескућника. У мрачним траповима кукају жене. Под тешким оловним небом лете јата црних гавранова и сабласно гракћу као на крвавим разбојиштима славе и јунаштва. Умиру јунаци, мајке, ђеца, несмиљена смрт нађе обилан и диван плијен. А снијег пада. Хуји и уји вијавица, затрпава сиротињске јазбине.

Стиснула страшна студен, ноћу се језивим грохотом разлијева урнебес букава што пуцају и ломе се од незапамћене студи и мраза. Чопори гладних вукова завијају око људских настана, ударају шапама у врата и луњају дивљи око угашених огњишта. Сваки дан износе престрављена чељад из својих рупа по којега укоченога јунака, каткад по два, до пет. Ори се кукњава и јадиковање… Умиру без прићешћа, без опијела, без покрова, без пратње. Од брига и јада обезглављени људи копају у смрзнутој земљи плитке гробове, набацају нешто тврде грумени, навале бреме шушња. Проклетство пада на цио крај.

Полудивљи пси што по планини хватају звјерад, у бјеснилу глади нањушише под шушњем месо, одгрћу и разбацују помоћу вјетра грање са гробова мученика и раскубаху људске трупове. Разносе руке и ноге. Навали и друга звјерад. Цио крај пун је остатака меса и мишица, небројено пута окађеним тамјаном јунаштва на олтару слободе непобједиве Црне Горе… По бијелој, пустој, смрзнутој крајини леже оглодане лубање јунака, на њима сједе гавранови и кљуцају црним кљуновима угасле очи, које су некада са висова црногорских стијена бацале ватрене погледе према Стамбулу и Албанији…

За неколико мјесеци нестаде крилатих орлова, покупи их "бијела Госпа", а остадоше жене удовице, кукавице сиње, осташе сирочићи гладни, уплашени, осташе мајке самохранице, сестре безбратнице у страшној и непрегледној пустињи прекривеној тешким бијелим покровом… У многим траповима покупи смрт све одрасло поштеђевши за веће зло ђецу без мајчине заштите и његе.

Када попусти зима и откравише се са укочених грана тешки мосури леда, букну и пропе се у дјечјим душама страва и јаки инстинкт за одржањем. И ђеца, полугола, боса, чупава, крмељавих очију и расчупаних и ушљивих главица разбјежаше се по двоје троје, ноће по рупама и сјеницима, прехлађена и црвених краставих носница, чекају пред црквама и пружају смрзле ручиће. Ходају од дућана до дућана: "Дај, чича, пару!"

Србијанци зуре, виде - циганчад нијесу.

- А откуд ви, ђецо?

Ђеца шуте, страхују, шмрцају. У ручицама држе дренове тољаге да се бране од паса.

- Одакле сте?

Ћуте ђеца јуначких брдина, разбаштињени орлићи непонижених отаца, не знаду откуда долазе, камо иду, туђе улице хране изгладњеле утробе… И приме по коју пару и лутају даље, журе у лопорима као пилићи без квочке. Сеоска ђеца на овакве гомиле набацују се за њима камењем и вичу: "Стан', бијели циганине!"

Расуше се по Србији, Турској, Албанији. Нико не води о њима рачуна. Испадоше соколићи из мајчина гнијезда и немоћно кликћу… Нека се ђеца сама пребацише уз брда и падине преко границе. Упадоше у Турску, размиљеше се по махалама, развеселујући Турке на чаршији.

- А чији сте ви, ђецо? - пита их Осман-ага, сједећи подвијених ногу на ћепенку. Пред њим ибрик с кавом, затутумио из дуга чибука и зури. Сумњива су му. Ратовао је по Црној Гори. Палио је црногорске куће, као царски аскер набадао је на нож ситну ђецу, да им, када поодрасту, не скидају главе. Познате су му те црне главе, те живе црне очи.

- Да ви нијесте из Црне Горе, ђецо?

- Јесмо, чича - одговори блиједо цурче и гледа у агу као купина великим црним очима.

- А - ха - ха, аман! А ко из орлића учиње почупане врапчиће? Е, ајде, ево пару, па купи шећерлему.

Подиже се ага, уђе у полумрачан дућан, нешто погнут шушка, а онда зовне:

- Ајде ти, цурче, даће ти ага и нануле да не крвариш ноге.

Али цурче не улази, стоји и сумњиво гледа у крваве агине очи. Као кроз сан, осјећа опасност. У потсвијести се јавља мајчина пјесма о Турцима и зулуму, о црногорском робљу, и оно се уплаши, натисне у бијег, а за њом чопор малих гладника.

Као вођена невидљивом Божјом руком, нешто их приједе српско-турску и турско-црногорску границу и вратише се кроз пакао страдања у ђедовину и, не знајући ни рода ни имена, размиљеше се по цијелој Црној Гори тражећи милостињу. Они несретни трапови, гдје на животу остадоше само дванаестогодишње и млађе ђевојчице и које у паници страве одјурише главом без обзира из проклете пустиње глади, студени и смрти, многе се као звијери склонише у арнаутске куће и отуда више не изљегоше. Оне пак лијепе цурице, којима у црним очима већ тињаху искре ђевојачке крви и под танком кошуљицом дануше први знаци ђевојачке красоте у бијелим њедрима; оне, којима на блиједим лицима почиваху црте ђевојачкога поноса и испод модрила на прозеблим усницама сниваху дивне слутње о црвеним јагодама, намијењене још у колијевкама да рађају косовске осветнике, намамљене су у беговске конаке. Ту остадоше; а неке се потурчише и не виђеше више никада свој род. Док оне несамосталне, попустљиве и неискусне, постадоше плијен бозаџија, салепџија и хамала по турским касабама.

О овој трагедији почело се шапутати по Црној Гори, када биједна ђеца, прекорачивши црногорско-турску границу, ућоше у црногорска села… Неука, измучена не знадоше одмах испричати све, али с временом Црна Гора дознаде да је књаз био гробар пет стотина црногорских породица. Страној штампи која огорчена приказиваше Голготу недужних црногорских породица, забрањен је улаз у Црну Гору. Многи пријатељи двора поколебаше се у вјерности књажевој политици.

Омладина говораше о књажевој колонизацији са крвавом пјеном на устима, а она, која се преко љета враћаше у Црну Гору са страних универзитета, слободоумна и критична, јавно иступаше против књаза. Књаз је успио некима "зачепити уста хљебом", али већина одби то и неустрашиво се испрси пред насиљем, спремна и погинути, а не попуштати.

...

Када су, неколико дана послије прославе годишњице Ободске штампарије, долуњала на Цетињу полугола црногорска ђеца, дознадоше омладинци ко су и што су, и догоди се онај случај пред двором. Тих дана причали су перјаници, да је књаз плакао грлећи сирочад и говорио својој околини:

- Они скот на Теразијама, навлаш је пушта да ми изгине у Србију најљепши цвијет црногорски, трава му кости проницала!

ПРОРОК САВО ПОЧЕК

Сукоб Куча и Климената још не бијаше ријешен. Кучи су чекали, јер се војвода Марко није осјећао добро и лежао је у постељи. У посљедње вријеме много га мучио желудац. Неке траве које му донесоше кучке баке нешто му испрва помогоше, али онда опет поче мука. Био је немиран јер му не бијаше драго што са Климентима ствар не стајаше добро. Иако је Гаљо поручио да ће наћи излаз без крви и молио га да заустави Куче, бојао се да их неће још дуго моћи задржати. Приликом подушја дошло је међу Кучима до оштра сукоба и умало да не запраскаше кубуре. Млади Кучи приговараху старијима да су млакоње и да се боје да освете мртве главе. Само војводин углед запријечио је крвопролиће.

Књаз је преко својих жбира био тачно обавијештен о најновијем сукобу Куча и Климената и послао је нешто војске на албанску границу, али је и знао да је војвода Марко неограничени владар у Кучима и да би га омаловажио, наредио је да војска поступа самосталније него икада.

Насљедник Данило и принц Мирко мрзјели су војводу Марка, јер их је у сусрету презирао. Стално су наговарали књаза да буде према њему безобзиран и да му најстрожије забрани свако мијешање у јавне послове. Књаз је умирио синове обећањем да ће учинити што треба, а онда није ни макнуо прстом. И књагиња Ксенија, која је иронички звала војводу Марка арнаутским бегом, утицала је на оца да стрпа војводу у "Гуверна-

дуровицу", јер омаловажава државну власт и цио двор. Чак ни њој, коју је увијек послушао, књаз није насио, знајући да би га сваки оштар иступ против Марка могао стати главе. Тако је војвода и даље мирно живио на Медуну као владар Куча у сукобима са пограничним арнаутским племенима.

Марков поступак са перјаницима на недавној прослави узбунио је цио двор. И књаз, чувајући хладнокрвност према Марковим поступцима, овога пута се разгоропадио.

- А што га не убисте? - викаше на кабадахију који га извијести о случају у Локанди.

- Господару, Локанда бијаше пуна господе и није се могло пуцати.

Војни министар поп Илија Пламенац изашао је из двора тужан и невесео. Књаз му је рекао да је кукавица и да се боји "онога циганина са Медуна". Свакако, требало је нешто предузети да Кучи увуку рогове. Томе се досјетише млади принчеви. Када је принц Мирко испричао књазу што ће учинити, књаз се намијао.

- А смије ли Саво у Куче?

- Смије! Вели да ће право на Медун.

Књаз поновно прасне у грохот.

- Виђећеш, папо, да ћу ја најприје укротит оне јунаке!

Саво Почек, лажни пророк, пустолов, мамипара, скитница, варалица и пропалица, био је најмилији гост принца Мирка. Био је полуписмен, са цетињским дошаптавањима и сплеткама наоружани сељак. Обиљежен као лудак, добро је послужио као тајни дворски жбир. Био је специјалиста у варању жена нероткиња. Водио их је по манастирима, стазама, путовима и раскрсницама, голе их свлачио и у посту и молитви с њима преноћио. Као да се судбина смилује пађеном народу, често царским и краљевским дворовима прикрпи наоко безазлене и добре људе, а у ствари разараче царскога угледа и поткопаче династија. Саво Почек је у очима свих поштених Црногораца пробисвијет који, већ ни као просјак, није смио ући у честите цетињске домове. Кадгод је улазио у двор знало се да се кује каква неправда, срамота или ће принчеви да баце у свијет какву лаж.

Носио је мачку у торбици и неуки свијет лагао да је то светац који се не смије цио открити, говорећи:

- Ко га пољуби, гдје ја ставим свој пророчки прст, тај ће постић све што жели!

Имао је чудне очи, сугестивна погледа, и неуки свијет је вјеровао у његову пророчку снагу.

С том врећом о рамену, кренуо је из двора принца Мирка међу витешке Куче. Ту је лагао кучке жене, а врсни кучки главари, чисте душе и богобојазни, падали су на кољена и са страхопоштовањем прилазили Саву и торбици и цјеливали мачку под реп. У зао час, приступи врећи и стари Живан и хтједе као и други пољубити врећу гдје је пророк Саво ставио свој прст, кад се међу њих залети Нева и повуче оца.

- Зар не видиш да овај пробисвијет прави с вама спрдњу? Ко је још видио свеца у врећи?

- Ђевојко, проклећу те! - свечано подиже светац руку у вис, широм раствори очи.

- Е, јели те већ потурчио онај балија климентски? - викне огорчен један стари Куч.

- Губи се отолен! - други ће.

Нева у прави час побјеже. "Срамота, срамота!" говораше у себи и бесвјесно хиташе према Марковој кули, улеће кроз капију у двориште, и, на чудо перјаника, попе се у први спрат и бане без даха у собу у којој лежаше војвода. Војвода не доспје да ишта рече, јер га претече Нева.

- Срамота је, војвода!

- А што?

- Они галијот Саво Почек доша у Медун са врећом о рамену, и наговара људе да цјеливају врећу. Вели у врећу је светац, а у њу је јазавац или мачка!

Војвода, онако болестан и жут у лицу, скочи. Хтједе потећи, али предомисли се и зове перјаника.

- Ухватите Сава Почека, свежите га, и доведите овамо!

Три перјаника полећеше низ кулу, питаху људе гдје је Саво. Претражише цио Медун, а Сава као да је земља прогутала.

- Нема, војводо, Сава више у Медун! Биће да је видио ђевојку када је пошла до тебе и дао петама вјетар.

- Нађи ћу га ја! - бијесан ће војвода.

- Оседлај!

- Војводо! - чудом ће Нева.

- Нађи ћу ја Николина скитача!

Војвода узјаха Арнаута па у трк за Савом Почеком.

- Их, баш војвода прегони! - један ће Куч из скупа свечевих љубитеља.

- Остави, Јоване! Осрамоти нас!

Дуго је Медуном одјекивао топот Арнаута и двојице перјаника. Сава Почека стигоше на помолу Дољана. Помоћу два чобанина ухватише перјаници свеца и пророка. Изнојен је од бјежања. Добро је обучен, а о рамену му торба.

- Што носиш у тој торби? - војвода ће.

- Ту су, војводо, свете моште богоугодника и свеца који ће и теби помоћ ако га цјеливаш! - преврћући очи Саво ће, и поче се крстити.

- Вићите шта је у торби!

- Не! - викне пророк. - Ако се такнете торбице, онај час ћете помријет!

- Лупи га по њушци и дај амо торбу!

- Не, не, тако ти свеца у торби! Тако ти живота! - не даје пророк торбу.

Перјаници му отеше торбу, а пророк скочи и као зец поче трчати.

- Држ'те скитачину!

Као вуци натиснуше се чобани за бјегунцем и за час га шчепаше. Доведоше га војводи.

- Ево ти твога свеца! - громко ће војвода и извуче из торбе мачка. - Вежите лупежа, Николина брата, па за мном на Медун!

- Не, неба ти небескога, војводо!

Стигоше у Медун. Скупили се Кучи. Многи су мрки. Не ваља што војвода не поштује свете ствари.

- Ево да ви, Кучи, покажем свеца којега сте цјеливали - под реп! - викне војвода и извуче из торбе мачку за реп.

- Их!

- Овога безобразника из Доњега Краја послао је Никола Станин са бездушним синовима, да нас Куче обешчасти и обрука!

- Није, није! - опире се пророк.

- Ево ви, Кучи, Николина свеца! - војвода ће и торбу с мачком баци међу Куче. - На, узмите ту торбу, па је баците у Морачу или Рибницу, а оној Николиној скитачини одвалите по голоме тијелу педесет шипкових брстина! Свежите му чактар о врату, лупите га по репу, па нека иде господару свих лупежа!

- Удрите! Удрите! - потцикују млади Кучи. - Обрука нас!

С планина се у дубодолине спуштао вечерњи мрачак, а са свих страна разлијегао се мекет јагањаца, када је пророк Саво Почек, држећи руке на стражњици, тешким кораком кретао према Цетињу.

"ТО ТИ ЈЕ, ТАКО МИ БОГА, ЂОКО, ИСТИНА"

Књаз је у посљедње вријеме дао много новаца за разне установе, и, бојећи се да му министарство финансија не остане празно, позове преко министарства строгом окружницом све племенске капетане, који су вршили и дужност порезника и наплаћен порез лично њему предавали, да у најкраћем року поберу од народа заосталу дацију.

Племенски капетани увијек су се одазивали таквим налозима, јер књаз је у погледу пореза био строг и безобзиран. Примајући дацију, књаз се у исти час занимао за прилике у народу, за разговоре на посједцима, за мишљење народа о његовим поступцима и раду.

Стари капетан Рајо Лабан, из Васојевића, први је прикупио дацију и кренуо на коњу на Цетиње, напунивши бисаге разним новцима: цванцикама, грошевима итд. и донио право у књажев двор.

Књаз, као увијек, сједи у оџаклији.

- Помага Бог, господару!

- Са срећом, Рајо, стари вуче! Како си?

- Донио сам ти дацију, господару! Ево ти је! - и баци бисаге.

- Хвала, капетане Рајо. Ти си и овом приликом први који си донио дацију. Јесу ли сви платили?

- Сви!

- Је ли који балезга?

- Балезгају сви, господару, када морају откидати од свога, али сви дају! Лакше им је одвајат уз псовку. Па и тебе, господару!

- И јест, богами, Рајо! - насмија се књаз, узе бисаге, завуче руке у новац и извуче, па пружи капетану:

- Ево ти за трошак.

- Немој, господару, ја сам већ узео сам колико ми је требало за трошкове, а ово је твоје.

- Добро, Рајо! А како моји храбри Црногорци живе?

- Валај, зло, господару!

- Ни да Бог, Рајо!

- Зло, зло, господару!

- А што то, Рајо?

- Ето, господару, нема више жита из Русије, нема ваљевине, не бијемо се с Турцима, земља не да, испасишта спржена, и народ стење.

Књаз се замисли.

- Мораћемо онда осигурат народу жито за зиму.

- Јакако! Онима уз границу, знаш, полакше је, јер кад им нестане, они прећерају преко границе по које стадо, али ми овамо подаље од границе, богами, пожељесмо и кртоле!

- Објави људима да ћемо се побринути за зиму. А што моји Црногорци много траже, о чему се распреда на посијелима?

- О чему? О томе како не пухће скроб у пињату!

- Па нема глади, Рајо, није баш тако.

- Господару! Црногорци су свега гладни! Закона, љеба, школа, болница, устава.

- Чега? Устава? - лецне се књаз.

- Хоће Црногорци да они судјелују у власти, хоће да имаду своје посланике.

- А што ће им то? О мој Рајо! А што мислиш да устав не стоји пара? Да Црногорцима дадем устав, морали би дати дације десет пута више. То им реци!

- Хоћу, господару!

- А коме не ваља у моју земљу, ево му границе.

Оде Рајо и сретне у хану Ђока Вукашинова, Куча. Дошао и он на Цетиње послом, а како је Рајо имао удату кћер у Кучима и одлучио да је на повратку обиђе, кренуше заједно. Стари Црногорци тога времена када се састану, ако се нијесу дуго виђели, почну спомињати ратовања с Турцима и јунаковања. Иако то бијаху тешка времена, а оно увијек је било пуно плијена. А сада? Књаз прођера славне ратнике, а многи су помрли и - доба које долази нејуначко је, приморава јунаке да копају земљу, да саде кртолу и зијевају чувајући овце.

- Бојим се, Рајо, да је наше било па прошло!

- И јест тако, брате, можемо кубуре побацат за пепељак!

- А опет, има још много наше браће под Турцима!

Посједаше у хлад.

Они су ратни другови. Заједно су се борили на Фундини, на Грахову, под побједничким заставама гонили су турску војску, сјекли турске главе, добивали медаље и са сузама у очима били поздрављани од ослобођене раје. О њима је Европа много писала. А велики Гледстон, чувши за јунаштва и побједе какве још не забиљежи историја човјечанства, о народу чије мајке кукају и чупају косу ако им синови не гину јуначки у бој или гину, а не посијеку турску главу, хладнокрван мајстор на шаховској табли свјетске политике, пјеваше потресен величајношћу хероике малена народа у црним брдима:

Још'те нигђе било није
Таквог соја од јунака,
Нит је досад игђе било
Таквих лава од горштака.

Прођоше славни дани, крвави крсташ замијенише мотиком, леденице рђају, ножеви, гладни боја, спавају...

- А што си, Ђоко, доша на Цетиње?

- Да ти право кажем, иша сам оном потурчењаку.

- Попу Илији?

- Ја!

- Која те невоља нагнала да идеш томе лисцу?

- Мора сам.

- А не обави ништа, је ли?

- Не!

Био је говор о попу Илији Пламенцу, дугогодишњем војном министру, који је у свему држао тај портфељ - педесет година, и умро стотину и дванаест година стар. Свако дијете на високим испасиштима знало је да је Илија Пламенац био издајник. Тешке године 1847. ступи са својим стрицем Маркишом у службу скадарскога везира, Осман-паше. Овај га посињује, даје му турски барјак и турску војску, да удари на Црну Гору. Илија обећа паши да ће Црну Гору попалити, а владику господара Црне Горе, Петра II, да ће жива ухватити и довести у Скадар. 10. априла 1847. провалише у Црну Гору жарећи и палећи. Црногорци клонуше пред многобројном турском ордијом. Једна чета затвори се у Ђуришића кулу, одлучивши да се брани до посљедњега човјека. Заклеше се да се неће предати, него да ће са ножевима у рукама испасти из куле и бацити се на Турке, кад им изненада стигне у помоћ један батаљон под командом Ђорђија Петровића, а из ријечке нахије 1.500 ратника под командом сердара Филипа Ђурашковића. Тек забијелила зора, провалише јунаци из куле, истурише пушке и са јатаганима у руци улетјеше међу Турке. Турци се

усколебаше, онда окренуше леђа и, што у бијегу не би посјечено, побјеже у Скадар.

Упркос издајства, књаз је Илији Пламенцу све опростио и примио га у своју службу. Тајна је, зашто?

Познато је сваком Црногорцу, да је књаз 1877. када је Сулејман-паша провалио у Црну Гору, добавио велику количину неупотребљиве муниције - од стотину матака је десет упалило. Пријетила је опасност да Турчин падне на Цетиње. Књаз се налазио у Богмиловићима и страховаше. Војводи Петру Вујовићу слао је у Цетиње брзојав: "Шаљи другу џебану крнкова система, ова не ваља. Црна ми Гора пропаде". Када су црногорски топови почели рикати са Шуматога Пода, и први меци падоше у турске редове и комору, у Турке улеће паника и они ударише у бијег. Да је црногорска војска имала метака, турски пораз био би страшан, као онај на Фундини.

Тога се сада сјећаху стари ратници под сјенатим гранама букве.

- А што је код вас, Куча, ново? Чуо сам да се опет гушате са Климентима?

- Тако, тако помало! Вратисмо отете овце и уграбисмо пет глава, ка и они нама, па сад, ако ће да наставе, ми ћемо ка и прије.

Путем иђаше Вуле Миљанов, добричина, познат код Куча, Братоножића и Васојевића, да све одобрава што му се каже, говорећи: "То је, богами, истина!"

Поздравише се.

Ђоко му поче причати невјероватне ствари, а кад заврши, Вуле ће:

- То ти је, Ђоко, богами истина!

Ђоко намигне Рају и продужи причати ствари немогуће, све крупније лажи и невјероватности, а Вуле увијек: То ти је, Ђоко, богами, истина!

Другови се споразумијевају очима, Ђоко одвали такву лаж и глупост, да би се и дијете на то окомило, а Вуле: То ти је, Ђоко, богами, истина!

У Ђока прекипјело. Коса, обрве, брк, све му се најежило. Не говори, но виче:

- Чујеш, Вуле, све што сам ти до сада прича, све сам те лага!

- То ти је, тако ми Бога, Ђоко, истина! - потврди Вуле, поздрави и спокојно крене за својим послом.

ПУЦАЊ НА КРАЉА МИЛАНА

27. јуна 1899. рано јутром стигао је на Цетиње брзојав који књазу јављаше да је 26. јуна у 6 сати послије подне атентатор Кнежевић пуцао на краља Милана и да је краљ остао неповријеђен. Књажевом вољом раширила се вијест по Цетињу и околини мућевитом брзином. Књаз је разаслао перјанике свим војводама и сенаторима, и у оџаклији оџао сједницу. Иако самодржац, привидно је хтио да се посавјетује какав став да заузме према Београду у овим бурним часовима политичкога живота, и да чује мишљења црногорских првака. Није дознао што је хтио, јер сједничари, навикли на одобравање свих његових мишљења и приједлога, били су овај пут нарочито закопчани. Једини војвода Петар Вукотић, књажев таст, усуди се да изрази своје мишљење.

- То је све работа радикала!

- Неће тако бит! Има ту прсте неко други.

Сви зинуше у књаза.

Он бијаше ведар, готово задовољан. Владао је над овим скупом супериорношћу свога духа и лукавошћу којој нема премца.

- А што би било да је погинуо? - упита гласно и оштро погледа сједничаре.

Нико ни ријечи!

- Неће народ више дахилука Обреновића - одлучно ће војвода Петар Вукотић.

У оџаклију уђе непријављена млада књагиња Ксенија са пакетом списа у руци. Сви устадоше. Она не погледа сједничаре. Достојанствено прође до књаза, сједе до њега и проматра појединце својим дивним продирним очима. Обучена у елегантну хаљину западних династичких кћери, много његована, не без монденских акцената, бијаше сва у опреци са овим скупом древности и старине.

Тек је Ксенија сјела, уђе пријестолонаследник Данило. Опет сви устадоше. Без икакве отмјености црногорских колеоновића, тип сеоског кицоша, кратких момачких црних брчића, у немарној официрској униформи, нездраве боје у лицу, сједе до Ксеније.

- Да наставимо! - књаз ће и обрати се Ксенији:

- Мисле оће да они пуцањ на Теразијама свима кажује да је народ сит Миланова дахилука.

Ксенија погледа књаза.

- Да није некоме, папа, дојадио пријатељски однос Миланов са којом државом и некоме сметају радикали?

Књаз доброћудно погледа Ксенију.

- Са Аустријом! - избаци, мрк, Данило.

- Тако ће и бит! - потврди војвода Петар и с висока погледа сједничаре.

Ксенија размота списе. Сједничари буље.

- Атентатор се зове Кнежевић. Живко Анђелић, окружни начелник у Шапцу, био је глава завјере. Ухапшени су прваци радикалне странке Коста Таушановић, Никола Пашић, Стојан Протић, Љуба Живковић, пуковник Влатко Николић, и прото Милан Ђурић - читаше Ксенија. - То су све познати народни борци. Треба другдје тражити повод. Коста Таушановић причао је прошле године у Загребу, на Змајевој прослави, неким својим знанцима да краљ Милан припрема црне дане радикалима. Ето, обистинило се.

Књаз се насмијеши.

- Краљ Милан мрзи радикале! - нагласи књаз.

- Ако се докаже да је атентат удешен, онда Србија иде у сусрет тешким данима - рече Ксенија.

Сједничари само ћуте.

- Ти, папа, мораш бити на опрезу. Ако дође до револуције, ти, као владар Црне Горе, дужан си да спасеш ономе народу мир - настави Ксенија - поготово јер они народ много рачуна на тебе.

- Јест, тако је! - јави се војвода Петар.

- Тако је! - огласе сједничари.

- Ја ћу увијек чињет што треба - књаз ће, затакнувши палце обију руку у шарени цариградски трамболос. - Мисија Црне Горе не престаје код њених граница, а док је мојих црногорских соколова ја ћу вавијек бранит част братске Србије.

Сједничари ударе у бурно одобравање.

- Живио, господару!

- Још ћу ви нешто рећ! Обреновићи нијесу пријатељи народу!

- Тако је! - груну скуп.

- Сјутра у то доба опет на сједницу!

Сједничари поустајаше, приступише књазу, пољубише му руку и одоше.

Други дан бијаху сви у одређени час на окупу.

Ксенија је донијела хрпу брзојава и одмах је почела извјештавати.

- У Београду је проглашен пријеки суд. Када је Кнежевић пуцао на краља, он је бијесан скочио из кола и гласно рекао: "То ће ми радикали платити!" Важно је ово: сви они који су почели износити доказе да је атентат удешен, преко ноћи нестају. Изгледа да је заиста атентат дјело краља Милана.

Сједничари зинуше.

- Радикали су највећи пријатељи Црне Горе - нагласи књаз. - Али, ето, упада у очи и ово: српска позоришна дружина дошла је у Шибеник. Грађанство је жељело да приказује моју "Балканску царицу". Али њима је српска власт забранила да приказују било који црногорски комад, и вођа глумаца није хотио удовољити жељи шибенскога грађанства, јер се боја да ће на повратку у Србију страдат. Ради тога Шибеничани оћераше глумце и раширише по граду летке са стиховима:

Гр'јехота је народима да за цара зеца царе,
Ал' при зецу просто имат за главара и магаре!

- Ха - ха - ха! - јави се војвода Петар.

Сједничари не прихватише, јер књаз је био озбиљан.

- Треба народ преко капетанија обавијестити да краљ Милан не мари Црну Гору и да је у Србију увео дахилук!

- Тако је!

- Е, то сам ви хтио рећ! А Ксенији хвала што је ка ваљани дипломат ови пуцањ на Терезијама добро рашчињела и схватила.

- Живјела!

Сједница је довршена са цјеливањем руку.

"САМО САМ ЈА ПЛЕМИЋ"

Поп Никола Симовић, Куч, који славно управљаше пушком и ножем у свим крвавим окршајима са Турцима, дошао књазу на Цетиње. Перјаник га не пушта.

- Да те пријавим, попе!

- Познају мене све Седморо Брда! Марш отоле, жабо! - грми поп и уђе у оџаклију.

- Помага Бог, господару!

Књаз није волио превелику самосвијест својих поданика. Зачуђен, погледа попа што уђе непријављен.

- А што ми улазиш ка у торину, попе? - грубо га дочека.

Поп Никола Симовић, командир

- Ако ће и даље ‘вако, моћ ћеш све Црногорце сађерат у једну торину, па подај им још добра пса да их чува, и таман све ка и орлово гнијездо!

- Што блебећеш.

- Не блебећем ја, господару, но ми срце плаче!

- Говори! - нестрпљиво упада књаз.

- Оде ти из Црне Горе опет један јунак!

- Па ако!

- Јакако, имаш их превише када не мрсиш ножеве и не пјеваш са пушкама, а када ваља окрвавит ови камен за слободу, ондак их је премало.

- Ја никога не ћерам!

- Ћера их глад и - срамота!

- Глад?

- Раде Милованов поша са синовима, самим соколовима, љепшим једним од другога, да узоре Црквени До. Како знаш, година је гладна и народ се пати. Снаха Милева донијела ручак. Раде са синовима добро огладнио и поједе цио ручак и њој ништа не остави! Снаха је већ неколико мјесеци гладовала и поче плакати.

- Што је? - пита Раде снаху.

- Ништа - она ће и брише сузе.

- Што ништа, говори зашто плачеш?

- Остави, биће боље.

- Хоћу да знам зашто плачеш! - заори се гором и долом.

- Гладна сам!

- Плачеш, јер си гладна? - преблиједе Раде, смрче се и викне синовима: Уставите волове! Синови послушаше. Онда дохвати сјекиру, приђе једном волу, скине му јарам, објеручке замахне сјекиром и једним ударцем расколи му главу. Одреже добар комад меса и даде га снахи: "Ето, испеци то, ватра је још добра!" Нахранивши снаху, врати се кући, натовари све што је има на једнога вола и оде у Херцеговину, а Црквени До поклони чевској цркви. Ето, господару, тако остаде пуст један црногорски дом! Слава је, ако бој с Турцима ископа једну црногорску кућу, али је срамота ако глад то чини!

Књаз је ћутао.

Уђе војвода Вујовић. Дубоко се поклони, приступи књазу и пољуби му руку.

- Што је, војводо? Јеси ли што добра донио господару?

- Валај, јесам!

- Јеси ђавола! - избаци књаз. - Нека ти исприча поп што ми је он донио.

Поп Никола исприча војводи случај Рада Милованова.

- И зато си доша да иједиш господара?

- Доша сам да му кажем да Црногорци који су створили ову Црну Гору бјеже из ње због глади! То сам и каза! - викаше поп Никола, висок, сух човјек четрдесетих година, тамне масти, црних усијаних и вјечно немирних очију.

- А што је отиша мимо господара? Господар је још свакоме помага!

- Да, господар је још свакоме помага, али је срамота, умни и разумни војводо, да у Црну Гору има глади! - изјави поп Никола.

- Отиша је и - готово! - заврши књаз разговор. - А што је још ново код вас Братоножића и Куча?

- Има свашта, господару! Ено, оболио нам војвода Марко.

Војвода скочи:

- Није Марко војвода, и ти не смијеш да тако говориш, јер је господар забранио.

- А да ко је онда војвода у Српство, ако није он? Но си ми ти војвода, погани једна! - цикну поп, зграби војводу за прса и поче га дрмат.

Војвода се отимаше вичући: "Пуштај, попетино гадна!" а када га чврсте попове руке почеше дрмати да му се глава на крупном трупу клатила као празан клас, маши се кубуре, но у то скочи књаз међу њих и зграби свакога од њих за раме.

- Престаните!

Борци задахтани, усплахирени, ужарених зјена одступише.

- Не можете вас двојица бити више у једну камару. Нека један од вас оде.

- Ја ћу! Због, господару. Не заборави што сам ти каза! - поп ће и без поклона и рукољуба бучно изаћи из оџаклије.

- И то ми је поп! - тешко дишући ће војвода. - Овај поп, господару, не вјерује у Бога но у пушку.

Књаз се насмија гледајући дежмекастога војводу како му са избочена месната чела цури зној.

Перјаник најави:

- Доша је, господару, Мило Радов!

- Доведи га! А ти, војводо, стишај крв. Ваља ми је поп Никола, па ако каткад и не збори ка поданик, а оно, он не мисли зло!

Бришући зној са чела, војвода пољуби књазу руку и на вратима се сударе са Милом Радовим, капетаном.

Мило Радов приступи књазу у војничком ставу, поклони се, но не приступи руци.

- Помага Бог, господару!

Књаз леденим погледом паде на Мила, и као да га упијаше у себе, подуго тако остаде. Присјетио се зашто је звао Мила. Сјети се: Марко Драговић почео писати историју Црне Горе, па му он наредио да не смије ни једном братству у Црној Гори дати назив "властелински", јер да властеле у Црној Гори није ни било послије бјегства Црнојевића, осим Петровића. На то ће му покорно Марко Драговић:

- Добро, господару! Али ето, колико јуче, дође код мене капетан Мило Радов Вујовић с Љуботиња и исприча ми да су његови преци из Љуботиња, Трнова и Комарна поријеклом од војводе Вука - властелини. Вјерује се да је тај Вук, којега су звали још и "манити", градио међу око Црне Горе за вријеме Ивана Црнојевића, да државу брани од Турака. По паду Црнојевића, одметнуо се и крио по шумама у данашњи Љуботињ под именом Вујо. И та је шума по њему названа Манити Крш, а вода у њој Манита Вода. У њихову братству био је још један Вујо, звани Други, иначе спахија, који је по свом шукунђеду добио надимак Вуко.

- А коме ти памет солиш? Нека Мило Радов дође код мене, па ћу му ја реч ко су ти његови "властелини".

И, ето, дошао је сада Мило Радов.

То је висок човјек, снажан, дивна држања, поглед му јак, мужеван.

- И доша си, Мило?

- Позва си ме, господару!

- Не зна се, Мило, да ли твоји Вујовићи воде поријекло од некаквога Вуја, који се доселио на Љуботињ за доба Иванбегово, или некаквога Вука који се доселио у доба цетињскога кнеза Вука.

- Ми добро знамо, господару, да су се наши стари доселили из Вучитрна и да водимо поријекло од Војиновића! - одрјешито ће Мило.

- Ето на! Све сами племићи!

- 'Нако је, како ја велим!

- Нема од тога ништа! Само сам ја племић и нико други у ову земљу!

- Баш тако, господару?

- Тако!

- Баш, господару?

- Ја!

- Ето, кад велиш, и буди! Али, тако ми свете Богородице, то ти Црногорци, кад се у четири ока разговарају, не признају!

- Како не?

- Не признају ти, господару!

- Ја сам Његош!

- Како се узме! Ти велиш Његош, а неко вели Његуш, па чак и Његус, отуд однекле из Африке - од праземана - Индије!

- Еее, мој Мило, мислио сам да си ти мој, а оно...

- Ја сам, господару, твој уколико си ти поп Истине! - креше Мило и гледа књазу отворено у очи.

- Хвала ти, Мило, и тако! - попусти књаз. - А што је у народу ново? С ким си доша на Цетиње?

- Доша сам са попом Лазаром Бошковићем.

Крв Бошковића бијаше јуначка. Војвода Ристо син је Лазаров. То је сој којему Седморо Брда немају што да пришију.

- А што прича добри поп Лазар? Држи ли се још?

- Ка да му је тридесет година, господару. Оној пећини ка не смије ни смрт близу.

- Хвала Богу! - књаз ће, а на врата поп Лазар.

- Помага Бог, господару! - одјекну оџаклијом широк, пун, звучан глас, а собу испуни горостас. Као да се храни храстовима и пије само крв, сав брекће од силине. Црне му очи два огња, брци као репови у арапских вранаца, обрве да се под њима гнијезде ласавице, а ручетине као рипиде.

- Како си Лазо, добри Лазо?

- Хвала ти, господару, још ме Бог чува, а земља храни - приступа поп руци.

- Е, нека га!

- Доша сам, господару, да те нешто замолим.

- Добро! Ка да сам ти већ одобрио. Нећеш ти криво!

- Ни да Бог, господару. Али морам те ипак замолит.

- Е?

- Ако ти, господару, дође један Бобичић да ти се потужи на мој суд, ишчибукај кукавицу и још му удари десет тољага!

- А што по Богу?

- Слушај! Свађали се Павличићи и Бобичићи. Ковитла се врела крв па зло! Мало је ко остао да није рањен и искрвављен. Елем, саставио ја племенски суд.

- Ко је крив? - питам.

- Сви су криви који су се били! - један ће од Бобичића.

- А гдје си ти био?

- Ја сам се измака у главицу и гледа како који којега удара.

Ја пресудим:

- Сви који су се били, нека им је просто, а ти што си гледа како се бију, да платиш тридесет талијера глобе!

- Зашто, попе Лазаре, ако Бога знаш? - цикну јунак.

- Зато што си био нејунак и кукавица!

- Добро си судио! - кликне књаз. - Добро је, и ја бих тако!

- Добро! Али сада тај Бобичић није задовољан. - Зар, ја се не био и да будем кривац? Валај, нећеш попе, одох ја господару? И, сада ће ти дођ, па господару, немој да ми порушиш осуду!

- И нећу, но ћу да му још придам осам дана апса!

- Тако, тако!

- А што се јунаци побише?

- Због неких извора!

- Због извора је у Црној Гори потекло више крви но што воде дају! - узвикне књаз.

- И јест, господару! Народ је брз на пушци и ножу. Требало би да сваки владар Црне Горе обиђе све заједничке изворе у Црну Гору и ту заувијек утврди право.

- Готово!

- Ено, они извор Смоковац у Бјелопавлићима скоро искрви племе, а кад ствар пресуди владика Петар I, све би како треба.

- Како то?

- Ја ћу ти причат, господару! У атару вражегрмачком натапају чувени извори Смоковац, у Бјелопавлићима баштине у свако доба године, и влажна земља под жарким сунцем даје годишње по два обилата плода. Дракуловићи, наспрам Острога, грдно се заваде и закрве са својим племеницима, сусједима, око натапања баштине. Ту увијек праскаху кубуре и мрсаху се ножеви. Сви млађи, ка жешћи и луђи, већ изгинуше, а старији се свете сигурно и редомице.

Пролазио преко Вражегрмаца владика Петар. Народ га замоли да подијели воду на десет дјелова. На сваки дио дођоше по десет домова за натапање. Тако је сваки десети дан и ноћ мога појединн домаћин да натапа своје њиве.

Владика народу објавио и објаснио подјелу.

- Је ли право тако?

- Јест, владико свети! - једногласно прихвате давуџије и клањају се откривених глава.

- Добро! Да Бог да, ко ову моју пресуду прескочио, од њега трага не остало! Рђом капа док траја! Анатема га било!

- Аман, да Бог да!

- Отад, господару, па све до данас, нико се о пресуду није оглушио. Ето, осамдесет година наводњавање се врши у свему како је свети владика река.

- Али он је био - свет! - рече Мило Радов.

- Не, него народ је признавао главарство! - поп ће.

- Тако је, попе! Народ је признава главарство и владарство. А данас народу буче којекакви магарци о слободи, о праву, о неким модерним законима, сваки циганин хоће да иде у школу!

- Народ је жељан знања! - Мило ће.

- Остави, Мило! - свлада се књаз. - Ето, завршисмо.

"ЗДРАВИ КУЧИ ВИТЕЗОВИ"

Књаз је са више страна чуо да војвода Марко поболијева. У посљедње вријеме чуо је много приговора да је од себе одбио све јунаке који су стварали Црну Гору, и како је потребно да опет ухвати везу с најбољим племенима. Ксенија га наговори да пође у Куче, и то баш болесном војводи Марку. Дуго је премишљао. Да се осигура, протури по својим повјерљивим људима да се по Кучима почело зуцкати да ће књаз доћи на Медун у госте.

Препиру се људи и нагађају.

- Не смије он доћи, јер се боји да га Кучи не убију и освете 1856. кад је његов отац Мирко са Староцрногорцима попалио Куче и поклао ђецу и старце, поплијенио цркве и опљачкао куле и колибе - један ће.

- Па, мучно му је доћи - други ће - због војводе Марка, коме је на правди Бога одузео бригадирство и војводство, па га даде Васу Брацанову, добру и поштену чојку, али по свему и свачему Маркову непарњаку.

- Не дају му Староцрногорци да дође, но га плаше и варају - трећи ће.

- А требало би да дође. Ми, Кучи, имали смо ради њега највише подушја. Ће се најгушће крвило, ту смо били ми, ће се највише гинуло, били смо ми. Највише јунака дали смо књазу ми! - приговори четврти.

- А како би било да упитамо војводу Марка шта он мисли о томе?

- Та ти је паметна.

Одоше војводи Марку. Он на гувну сједи и пише.

Упиташе га, а он ће:

- Оне улизице и кукавице које клече око господара и бране му да дође у Куче, заборављају да су Кучи Срби и људи који се спремају да освете Косово, а не нечојство књаже ва оца, војводе Мирка. Ви Кучи, мушко и женско, старо и младо, ако дође господар, дочекајте га и испратите као српскога владара са највећом љубављу. А што ја лично имам са њим, то су наше работе!

Ове Маркове ријечи одмах је чуло Цетиње, и двор наговијести књажев долазак.

Сва кучка гора устала је на ноге, да би дочек био што бољи. Предсједник одбора за дочек бијаше великосудија Јован Лазовић. На дан дочека скупило се море Куча. Дошли су и Пипери и Братоножићи. Од Подгорице до Стубице, од Стубице Доњијем Медуном па све до медунскога града пружио се непробојни ланац народа. Лепршају барјаци, сјају токе и оружје, праште пушке и ори се пјесма.

Књаз је дојахао на бијелом хату. Сав је у злату и сјају. За њим престолонасљедник Данило у седлу на ватреном жераву, сједи равно као бор. Ори се топот хатова књажеве тјелесне пратње. У првим редовима пратње, у турском одијелу, са капом кићанком на глави, кривом сребрном сабљом о појасу, истицао се Турчин, намргођена лица, великих густих обрва, кратка врата, широких рамена, осредњега раста, јаше витку бедевију у китњастој орми са красним посребреним уздама и - не окреће се ни десно ни лијево. То је био гласовити јунак Мурат Криви, који је многе црногорске мајке завио у црно и витешки се борио све док Црногорци нијесу освојили Подгорицу 1878; управо, њему је било право име Мурат ага Хаџи Муковић, али су га и хришћани и муслимани звали само Мурат Криви, по нози коју су му сломили Љешњани у Фармацима, при опсади кућишта.

Громогласни покличи проламају брда и долине. Из хиљаде грла ори се : "Онамо, онамо, за брда она!"

Књажев бијелац усрпио врат, поскакује. Књаз сигуран сједи у седлу, смијеши се, маше руком одушевљеном народу. Јаше право кући војводе Марка Миљанова која је одређена за господарев починак. Из пушкарница куле праште пушке. Ђеца вичу, машу рукама, пјевају.

Војвода Марко сачекао је књаза на самом гувну. На њему је свагдашње одијело: Црногорска капа без грба, џамадан са рукавима, димије са златом извезеним шпаговима, за појасом револвер бијелих корица.

Књаз се с војводом руковао.

- Здрав, домаћине! Све ти здраво што ти мило било! - гласно ће књаз.

- Помози Боже и овесели Боже! - војвода ће и по обичају принесе со и хљеб.

- Што је Марко, чујао сам да поболијеваш? - књаз ће сједајући на чело дуге камене трпезе.

- Начела ме Она, Она велика која ће и тебе!

Књазу с десне стране сио је војвода, а слијеве Мурат Криви.

- Како си, Мурате? - упита војвода.

- Шућур Алаху! - озбиљно ће Мурат.

Војвода Марко и Мурат Криви тражили су у свим окршајима један другога, али се не могаше срести. У посљедњем загону Куча на Турке у борби на Фундини, војвода је опазио у задњи час да на њега нишани Мурат, брзо се сагнуо, а тане прозвиждало поврх главе. Одмах је испалио за њим све метке из свога револвера са бијелим корицама, који је и сад имао за пасом, али Мурат се изгуби у вреви крваве гужве. Одонда га све досад није видио.

- Не мишљах, Мурате, да ћеш икад ломит хљеб под мој кров.

- Валај ни ја!

На друго чело стола смјештен је насљедник Данило, а по реду и старјешинству пратња. Почео је ручак. Књаз је мало говорио с војводом, а више с Муратом. Доље у двориште и изван куле народ пјева, пуца из пушака и потцикује.

- Како ти народ? - пита књаз војводу.

- Горе од свих других племена! Много је ратовао и гинуо, запуштио земљу и кућу.

- Вјерујем. Кучи су понос моје војске.

- Марко је саградио пола Црне Горе! - јави се грубим гласом Мурат.

Књаз на то не одговори. Перјаници носе велике послужавнике изабраних јела. Тихо се разговара. Сви гледају у књаза. При крају ручка устаје књаз, прилази крају гувна са чашом у руци, на видик народу и наздравља:

Ево данас тек испуних
Жељу стару, жељу давну,
Да посјетим, да поздравим
Покрајину ову славну.

Здрави, Кучи витезови!
У час добри овђе сио,
И со и хљеб из рука ви
Јуначкијех ја изио.

Здраво моји соколови,
Крајине ми јужне крило!
У ваше се љуто племе,
Част и свако добро вило!

Ја бих много говорио
И уз чашу и без чаша,
Набрајати борбе многе
И јунаштва многа ваша.

Но се зађех о онима
Што душмански мач посјече,
Па се бојим да ми суза
Која данас не утече.

Суза која међу вама
Да у очи сине моје,
Кад овакве осветнице
Око мене чете стоје.

Када мили Ловћен гледам
Преко наше Подгорице,
Кад ме с њиме не раздваја
Ни градови ни фортице.

Вјечна памјат умрлима
Дрекалова храброг јата,
И кучкога племеника
И осталог сваког брата.

Бог вам муке накнадио,
Небо ви се насмијало,
А оружје и јунаштво
За увијек ваше сјало!

Књаз заврши, испије и махне руком, а народ закликта: "Живио, господару!" и кубуре почеше громовима пјевати. Књаз се врати к столу, а послије свршенога ручка, обрати се војводи Марку:

- Да Марко пођемо заједно на медунско утврђење!

- Ја сам на град изаша и у њега уша кад бијаше пун Турака. Из њега их јуришом ишћера, и више нећу да идем - гласно одговори Марко.

- Ајде ти, Мурате Криви!

- Господару, онога дана када ме војвода из градске тврђаве ишћера, да сам јемин да тамо више нећу долазит, 'нако кад бих мора и ја њега ишћерат! А наше би, и прође.

Књаз у себи свлада прасак бијеса.

- Па ћу ја сам! - рече и пође, а за њим перјаници. Успон на град врло је напоран и готово су га на рукама изнијели. Вративши се са тврђаве, рукова се с војводом без ријечи, па, уз пратњу свих главара и народа, врати се преко Подгорице на Цетиње.

У Медуну је народ много причао о књазу. Послије одласка високих гости, упита војвода Марко Ђура Петровића, гласовитога јунака из Куча, који са гувна проматраше књажеву поворку на повратку:

- Како дочекасмо господара?

- Ја мислим лијепо и да не може бити љепше! Али ме чуди она његова лијепа здравица, и не знам да ли је онако и мислио како је говорио?

- Ево да ти кажем! Стари је оно глумац и трговац! Он хоће да од свога танкога конца исплете дебели уривак, па с њим да повеже цијело Српство за себе. Послије тога да са Српством тргује како он хоће. Отуд је и постала она његова пјесма: "Онамо, онамо". Он је њу спјева послије моје свађе с њим, када сам му река: "Не радим ја да Куче одвојим од Црне Горе, већ да их поведем онамо, онамо, за брда она и да неослобођену браћу ослободимо и ујединимо!" Стари је лисац и то искористио! Он је и пјесму за Љубовића спјева само да придобије Херцеговце и Босанце за себе. Тако и нас Куче 'оће да затрави оном здравицом. И никад онако не би река, да се не боји да ћу се ја прогласити књазом Албаније, и Куче одвојит од Црне Горе. Али ја мислим да се бар данас увјерио да Кучи, ка и сви остали Црногорци, теже да створе велику државу. Но је велико зло што господар увијек тежи и мисли само за себе. Српство му је само на језик, али, богами, мало на срце.

- Од Бога платио кад је такви! - уздахне Петровић.

- И 'оће данас сјутра! - заврши војвода.

ПОП ЈОВАН И ЕНГЛЕЗИ

Једно друштво Енглеза чувши о брђанима који надчовјечним јунаштвом одбише инвазију великих турских ордија, допутовало у Црну Гору преко Котора и управило, право мимо Цетиње, у богату бјепопавлићку равницу, гдје остаде неколико дана обилазећи и проучавајући сва њена љепша мјеста. Патријархална витештина и гостољубивост освојише и загријаше хладне Енглезе. Послије повратка из манастира Острога и испод Планинице, са главе ријеке Зете, друштво се задржа у Даниловграду. Поп Јован Чобељић, који је био начелник, настојао је и трудио се да друштву омили сваки кутић мјеста и околице. Енглезима запе око за Ланџу, велики простор обрађенога земљишта, који заузима око пет стотина рала и налази се одмах до Даниловграда, у једном вијугавом лакту ријеке Зете, налик правом полуострву.

Поп Јован, заљубљен у свој родни крај, поче га уздизати:

- Оваквога претилога бубрега нема нигђе под капом небеском! Још кад би ваше знање и богатство њим управљало, било би све љепше и од самога раја. Оваквих полуострва има од Планинице до Спужа на стотине! Народ нема моћи да ту мртву ријеку искористи за натапања. Кад би овђе прорадиле ваше фабрике, нигђе на свијету не би боље зарадиле, а кршна и моћна Црна Гора имала би хљеба изобиља!

Енглези се замислише.

- Куд ћете капитал боље уложит него овђе? Море је близу, па сте зачас на броду, народ је добар, радна снага јефтина.

Енглези ћуте и слушају.

- Ви бисте били први који свој капитал уносите у Црну Гору. Сви бисмо ви били при руци. Погонска снага чека искоришћавање. Не зна Европа што ту лежи. Ви сте случајно набасали амо.

Енглези се погледају.

- Уложени капитал исплатиће се још прве године, а тога више нема ни у Америци! Црна Гора је још стручно наистражена. Какво све благо лежи сакривено у њој! Погледајте ове долине, ове горе, па зар ту да нема у изобиљу рудна блага? А Енглеској требају сировине за њене фабрике! Црна Гора, још нетакнута рударским рукама, чека спретна и честита Енглеза, док још није дошао бахати Нијемац.

Енглезима се зацаклише очи.

- Вама требају златне нити, а овдје вам лежи рудник. Не пропустите сада прилику! Будите ви први! Одлучите се!

Поп Јован позвао је Енглезе својој кући на окрепу.

Наједном ће мистер Џон Белдин, висок, сух, вас обријан, господин, миран, сталожен, мисаон, рачуница:

- Ми рефлектирамо на Ланџу. Дајте нам господине начелниче концесију, и ми ћемо своје капитале уложити у разне нове индустрије.

- Хоћу! - кликне поп Јован. Пружи мистер Џону Белдину своју жилаву десницу. - Све што желите добићете, јер ми прижељкујемо туђе инвестиције. Црна Гора нема још ни једне индустрије, нема фабрика, нема извоза, она живи као прије пет стотина година. Она је пуна благослова!

Енглези се смијеше. Поп Јован позове Енглезе на ручак. Попадија позвала цио комшилук да јој помогне. Мекећу јањци под ножем, квичи прасенце, ускокодакале се кокоши, у подруму попадија отвара нову бурад. Из ор-

мара се ваде најљепши столњаци. Чисти се најфиније посуђе. Попадија обукла нову хаљину, народну, и донијела гостима стару ракију, жуту као дукат, ону коју је чувала у запечаћеном дудовом буренцету, и чашице им донијела, оне са златним рубовима, вјенчани дар од митрополита, - и како да неће, поп Јован јој шапнуо: "Свануће народу!"

Поп Јован саставио брзојав књазу на Цетиње, велики брзојав, најавио нову епоху у привредном животу Црне Горе, и затражио одобрење. Похитао на пошту и из свога џепа платио депешу. Вратио се дубоко срећан. Он је био од оних попова који живе и умиру за народно добро. Када је требало бранити земљу од Турака, он је био онај који је скакао у турске шанчеве са ножем у десници, а са крстом у љевици и клицао: "За Бога и господара!" Послије ратова посветио се својој паству и гдјегод је могао помагао је. Ето, сада му је успјело пробити пут за индустрију.

Вративши се, затече Енглезе, како пишу велике рачуне и задовољно се смијеше.

- Господине начелниче! - рече му симпатични мистер Џон - ријешили смо да дионичку главницу утврдимо са 10.000 енглеских фунти, и то раздијељену у двије хиљаде дионица по пет фунти по номинали. Уважавајући вашу велику сусретљивост, привремени одбор закључио је да вас упише међу прве дионичаре наградивши вас са десет дионица, и тако сте ви, господине начелниче, први Црногорац који је члан енглеске индустрије. Честитам вам!

Поп Јован укочио се од среће. Успјело му је о чему је дуго сањао. Цио крај процвашће, народ ће одахнути!

Послије обилна ручка, поп Јован наздрављаше Енглезима са толико схваћања привредне политике, да су Енглези раздрагани клицали. Усред најсрдачније забаве, донесе момак од поште брзојав.

- Одакле?

- Из Цетиња!

- Ето, господо, све је у реду! - кличе поп Јован, дрхтавим рукама отвара брзојав и чита на глас:

"Мале јасли нијесу за много коња.
Поздрави странце, нека иду дома.
Ја знам кад ћу подизати фабрике.
Никола I"

Поп паде на столицу.

- Господе, Господе! - шапташе, блијед, клоњуо, безнадан.

Енглези чули што је јавио књаз. Као да није ништа ни било, захваљиваху се попу на доброти и гостољубивости и предаду му десет фунти за цркву и одоше задовољни и раздрагани.

Отпративши Енглезе, поп Јован је дошао кући, срушио се на столицу и гласно зајецао.

СИТА МАЧКА И РИБА ЦИЈЕЛА

Црногорски великошколци, који су се образовали у Београду, издали су били брошуру уперену против тираније књаза Николе и његове управе. Млада генерација удари на средњовјековни систем владавине, тражећи устав. Поручиваху књазу да се одрекне пријестола у корист насљедника, јер да је Црна Гора најреакционарнија земља у Европи. Књаз је био навикао на критике стране штампе, али овако оштру критику и нападај домаћих синова још не доживје. У први мах запјенушио се од зла и освете и нареди да се сви омладинци, као црногорски поданици позову да им суди цетињски суд. Књаз је очекивао да ће се омладинци оглушити позиву, па да онда у новинама исмијава кукавичлук нападача, али се превари: Омладина, на челу с Марком Даковићем, одазвала се судском позиву и дошла на Цетиње.

Сва Црна Гора упрла је очи на Цетиње и ослушкивала што ће бити. Немир, буна и нервоза. Видјело се, та младост хоће борбу са старим самодршцем и не боји се, а ко се не боји, свакоме је опасан. Ова омладина је књазу трн у оку. Студирала је у Београду, гдје је много виђела и чула и била на удару нових назора и идеала. Њена смјелост одаваше једномишљеност младога нараштаја, дакле клицу јаке струје против његове деспотске владавине.

Дочувши да су омладинци стигли на Цетиње, књаз се поталаушио. Покајао се што је пренаглио и премишљао је што да ради. Знао је да, не само Балкан, него и сва Европа ослушкује звоно са Цетиња. Позвао је у свој кабинет принцезу Ксенију и дуго с њом вијећао, а онда позвао предсједника суда и наредио му да омладинце не дира. Да ствар посве изглади, позове и омладинце у двор.

Ови дођоше. Води их висок, мршав младић, црних и бурних очију, поносан, тврд. Његово

лице изразом непопустљивости и одлучности бијаше пуно пријетње. Са њега одсијева самосвијест и мисаона свјежина духа.

- Е, ђетићи, а што ви радите? - упита их књаз благо.

- Хоћемо - грлато поче млади Даковић - да у Црну Гору...

- Пссст, ђетићу! - умирује га књаз. - Не мора намах цио свијет да зна што разговарамо.

- Нека зна! - не попушта глас младога борца.

- Што ви хоћете, ђецо?

- На нама ће остати Црна Гора! - оштро ће Даковић.

- Као синови ове крваве земље, имамо право да водимо бригу о њеном напретку. Ово, како се данас овђе влада, ово је срамота и за Црну Гору и Европу!

- Немој тако, ђетићу! Не може се све наједанпут! Ја сам већ дуго намјеран да дадем Црној Гори устав и много шта преудесим.

- А с киме да то преудесите, Ваше Височанство? Зар са вашим неписменим војводама и сердарима? Зар с тим стадом мамелука да препородите земљу? - оштро говори Даковић и стоји с књазом око у око, неустрашив, пун дивне младалачке борбености.

- Ето, сад ћете да свршите школе, ви ћете ми помоћ! - благим, понешто уздрхталим гласом говораше књаз. - Ви сте моји будући сарадници. Не могу ја са старом Црном Гором стварати нову.

Омладинци заћуте, што да одговоре на овај вјешти књажев одговор?

- Хтједосте нас осудити ради наше критике, али ми се не бојимо! - јави се Даковић.

- Хотио сам, ђетићи моји јуначки, да вам свима кажем да не рушите углед своје земље у иностранству, када је та земља пред великим промјенама које ћете баш ви сами проводит у живот.

Опет вјешти ударац. Младићи ћуте. Толико су тога смјестили у главу да истресу пред књаза, а сада немају прилике.

- Неће дуго проћи, и Црна Гора имаће много школа. Народ је дозрио за лијепу просвјету. Староцрногорци изумиру, долазе нова покољења, моја млада Црна Гора, и она ће уживати све плодове демократије. Обавезну наставу основне школе увешћу одмах послије устава и одредит велике резерве за стипендије, јер мало је породица које могу своју ђецу слат на високе школе. Ми смо, ђецо, до јучер били у рату, па није се ни могло уређиват, но се водила брига само о боју и џебани. Ви то све знате, и што ћу ви о томе причат!

- Ви сте, Височанство, средњовјековни апсолутист! - избаци пркосно Даковић.

- Ма што брбљаш, ђетићу! Какав апсолутист! Ће нема скупштине и ће владар влада по савјетовању са главарима, тамо се, вели се, влада апсолутистички. Онда је и наша мајка Русија апсолутистичка држава, а њу народ носи на рукама!

- Руски царизам срамота је за Европу ка и Црна Гора! - изазива Даковић и све ближе приступа књазу.

- И Русија ће да народу даде устав. Нека народ и сам судјелује у владању, нека и он носи тешку одговорност за владање. Ја сам, хвала Богу и светоме Петру, уздржа да сачувам Црну Гору, а ада ћу да предам народу да влада.

Младићи ћуте, под ногама им гори.

- Тако, ђетићи моји, па ви брже свршавајте школе, да вас одмах намјестим, јер све нас чека велика работа. Потрошили сте се путујући на Цетиње, па ево ви свакоме путни трошак до Београда.

- Нећемо паре, на суд! - викне Даковић.

- А што на суд? Зашто, ђетићу? Зар ми нијесмо сложни? Ја сам вас изложио трошковима пута, да се с вама само поразговорим, па вићесте ли да се ми слажемо? - књаз ће и тура Даковићу у њедра хиљаду динара.

- Нећу ја паре! - виче Даковић и отима се.

- Немој, Марко, јадан, сви сте ви моја ђеца! Ово ви је само путни трошак до Београда. Учите, ђецо, учите, треба вас земља, требате и мене, ви ћете препородит ову јадну земљу!

Књаз свакоме гура у шаку по хиљаду динара.

- Хоћеш да нас купујеш! - галами Даковић.

- Остави, Даковићу! Не могу се куповат дични млади Црногорци. Но то ван је ка мала стипендија, јер сте радини и ваљани! А што галамите, то и треба, нека се знаде да водите бригу о домовини. И треба да водите, ваши очеви и ђедови крваво је сачуваше.

- Не сматрамо, Височанство, да нас овај путни трошак обвезује на обзир према тирјанским испадима вашега владања! - Даковић ће још увијек усплахирен.

- Нема то ничесове везе са мојом владом. Ви сте слободни и хвала ви што сте дошли. Чим који доврши школу, нека ми дође. Исти дан добиће љеба. А сада сретно, ђетићи моји!

Младићи изађоше из двора, а људи се међусобно почеше запиткивати:

- Како се ово сврши?

- А ето како: Сита мачка и риба цијела!

МИТНИК И СЛАДОСТРАСНИК

У дворцу књаза Мирка бучно веселје, свирка и музика. Родио му се други син. Насљедник Данило позеленио од зависти, склони се у Бар, да не присуствује честитању. Мирко се оженио Наталијом Константиновића, прелијепом и отмјеном Србијанком, из прве српске породице.

Књаз Мирко

У чело трпезе сио и забанио Мирков најмилији гост, "пророк" - Саво Почек. Мирко уфитиљио два дуга, танка брка, која су му скоро падала на суха и угнута рамена. Малога раста. Змијоглав. Спицоногаст. Свелих, узаних и коритастих груди, на којима је испод златнога џамадана, да би изгледа прсат, увијек носио нарочито свилено јастуче. Иначе жив, окретан, са прирођеним лукавством свога дома. Мајстор у потказивању, ковању лажи, свађа и интрига. Митник и сладострасник. Изразити тип цетињскога ђилкоша. Површан, без школскога знања и темељнога самообразовања. Поред свих тешких мана, са више срца, духа и чојства, како од старијега брата Данила, тако и од млађега Петра, који је био толико зао, пропао, лакокапаст, размажен и разуларен, да су га цетињске праље и пиљарице, звекне и каштиганице називале "фастак и галијот", јер се често враћао крваве главе из њихових шпиља и појата.

Накривио Мирко самур - капу са златним бригадирским грбом од ромаче међу вјеђе. Сви гости сједе гологави као на молитви, пију, мезете, устају и наздрављају. Радују се његовој срећи и величају памет, храброст и љепоту.

- Видите га! И глава, и стас, и очи, и глас, и брци, и џера ка у ђеда му војводе Мирка!

- А генијалност владике Рада!

- Он је не само велики пјесник, него и композитор, већи од Мокрањца, па и романописац!

Натјечу се дворски ласкавци у славопојкама. Он се кокоти, шепури, подиже обрве и баца мрк поглед час на ђедов, час на владике Рада портрет.

Улази висока родиља са кнежевићем у наручју, са нарамком пјенасте вилене красоте и раскоши. Покотрљаше се флаше, поломише чаше, сви устадоше као бичем ошинути и потрчаше да виде најмлађи изданак славне куће Петровића.

- Цар Душан!

- Милош Обилић!

- Марко Краљевић!

- Стеван Синђелић!

- Благо Црној Гори данас већ па довијек! - проламао се дворац од усклика раздраганих честитара.

- Што ти велиш, Саво, чију ће круну наслиједит? - пита поносно отац.

- Ти цара Душана, а он твоју!

- Из твојих уста у Божје уши! - сви ће гости у један глас.

Родиља, књегиња Наталија, врати се с новорођенчетом у своје одаје, па ће тихо и за себе:

- Оваквога ропскога народа нема на свету!

"НАЈЉЕПША СИ МУШКА СЛИКА"

У своме граду, у Медуну, лежи војвода Марко болестан. Године 1893. обишао је са својом вјерном Стефом Србију и Војводину. Свуд му исказиваху велику почаст, а краљ Александар му дарова скупоцјену пушку. Његов херојски лик освојио је Београђане и омладина га је кличући понијели на рукама кроз Теразије. Тада је одржао свој гласовити говор о пушци и њеном значењу за ослобођење Српства. Повративши се на Медун, не осјећаше се здрав. Године 1897, отишао је у Бар, Улцињ и Дубровник, да се лијечи, али болест крене на горе. Гвоздени организам растакаше рак у желуцу и војвода поче копнити. Да му буде лијечник при руци, пресели се у Подгорицу, али, послије неколико мјесеци, врати се опет на Медун. Уљеже у њега немир тешка болесника.

За сунчана дана смјестио се удобно на гувну и замишљен проматрао дивне долине и горе. Ту је примао своје посјетиоце и с њима расправљао, ту је и довршио своју књигу "Племе Кучи". Народ је видио да војвода болује и много је пропиткивао, мање га посјећујући, да му не смета.

Био је топао и ведар прољетни дан, ведрих гласова… Све је процвјетало, а испасишта планула јарком зелени, озвањајући од блекања јагањаца и пјесме пастирских грла. Војвода се неколико дана осјећао боље и боравио је преко дана на гувну, сунчајући се.

- Доша ти је, Марко, гост, честитар - дође Стефа на гувно. - Хоћеш ли га пуштит?

- А ко је?

- Лијепи честитар! - насмијана ће Стефа.

- А ну, не мучи ме!

- Нева!

- Пушти, пушти! - живо ће војвода. - Њу увијек пушти, сирота је она.

Уђе Нева са великим нарамком бујнога горскога прољетнога цвијећа, које истицаше увенулост њених образа и посљедњи плам сретне ђевојачке младости у црним влажним очима.

- Честитам ти, војводо, да ти Бог да да оздравиш и будеш срећан и задовољан! - блаженим осмијехом приступи ђевојка војводи.

Војвода испружи руку:

- А што честиташ, ђевојко?

- Рођендан!

Био је 25. април!

Војводи сузе на очи, прихвати ђевојку за руку.

- И нијеси заборавила, добра ти! Хвала ти.

Ђевојка му пољуби руку, а он њу у чело. Она сједе сучелице њему, заћута и загледа се у далеку сунцем обасјану крајину. Војвода је мотри: Нева, Нева, капља росе, најљепши цвијет, комска вила, све је прошло, оде ђевојаштво, оде младост, а блиједило и бескрвне сухе уснице бијаху знаци разорне болести којој нема лијека. Нева је венула, венула је и сушила се… Прошло је срећно доба младости… Задњи пропањ њена живота бијаше вратоломија на Рамову коњу и - одрицање од љубави и наде… Не другујући са вршњакињама и не залазећи на веселе и обијесне посјетке ђевојака и момака, повукла се у кућу и предала домаћинству: шта више, није полазила ни храмове ни цркве… Домладовала је и покопала снове и гледаше сада са гробљима у души у ускрслу природу. Док из планина допираху жубор кристалних прољетних вода и гласови млада живота, она, Нева, бијаше без нада, без среће, и посјећиваше тешко болесна јунака, коме повјераваше све тајне свога срца… Војводу обузе тешка жалост, проматрајући драгу ђевојку у почетку распада и клонућа…

- Кх, кх! - закашље ђевојка сухо и ухвати се за прса.

- Прехладила си се! - војвода ће. - Прољеће је опасно.

Ђевојка погледа војводу у очи и нетремице дуго тако.

- Знадеш ти, војводо, добро, ђе сам се прехладила! - она ће мирно - па нека га, нећу ни ја дуго.

- Не којештари!

- Војводо, моја прса увенуше! Војводо, нема дана да не пљунем крв! Баба Миле Богданова дала ми неку аришову воду да пијем, а не зна како се ја осјећам спремна да мрем. Мени не треба љекова, но сам требала дати срцу храну која му припада, и не бих, сада, чекала док ми плућа искида црв, комад по комад.

- Прехладе су то, ђевојко!

- То је сушица, војводо!

- Ће ти је отац, Живан?

- Мука ми је само што он много пати гледајући како ме сваки дан све мање бива.

- И отац се нешто тужио на здравље, како му је?

- Ка мене и тебе, војводо! Ка да није суђено да гледамо у ови Божји свијет. Али ти си живио! Учинио си више него један. Славан си јунак, љуби те народ, љуби те жена, а младост ти је сва била борба и цјеливи.

- Престани, Нево!

- Мене си много учинио, јер си све радио да будем срећна, док моји најближи нијесу за моју срећу ни прстом макнули. А ипак, сви веле да сам била најљепша ђевојка, не само у Куче, него у све Седморо Брда.

- Што ти је, ђевојко, данас?

- Све сам ти увијек повјерила што ми је било на срцу, а зашто да престанем сада, када се спремам под плочу? Паметан си ти, војводо, и разумјећеш како је ђевојци која умире, гладна среће.

- Остави, Нево, тешко је то слушати!

- Тешко слушат, а мене није тешко умират, жељна среће? Нијесам ја, војводо, једина што остадох ка суха грана. Ено, Милица Богданова из Врбице, умире за Јусуф-бегом Кадићем из Подгорице, Аница Стојанова из Лијешта умире за Турчином Зеђанином, а ка мајка Божја, лијепа Стана Петрова из Ледињана, само што није издахнула за лијепим Мустафом из Затријепча. А још нас има таквих, има много, и све ми дадосмо младост и љепоту и славу материнства за образ братства и племена, јер нас узгајасте да је турска вјера поганска и ђавоља.

- Ја сам, ђевојко, увијек гледа...

- Јеси ти, војводо, али хиљаду других нијесу! Када сам завољела Рама, ја сам тебе слушала, и ти си ми једини река да то није срамота, и био си прави витез кад си био уз моје ђевојачке уздахе. И што оно отац рече пред Гаљом Лекочевићем да слободно одлучим, ја бих одлучила по срцу, али познајем оца. Виђела сам по његову брку, да би био несрећан, и ја, ка његова кћер, јер је ʻнако у животу има много несреће у свој дом, нијесам шћела да га уцвијелим. А видиш, када сам рекла "не", река је, пошто сам отишла: "Хвала Богу, очува ми кћер образ!" То ми је река Рамо, када сам у његову наручју леђела преко гора и долина, а њему момак и његов друг, који се узвера уз кулу и слуша ваш разговор.

- Мене је жа, ђевојко, и ја сам...

- Знам! Јеси, све си ти чинио, ти си најбољи јунак на свијету и најљепша си мушка слика; ти си, војводо, био и мој сан када сам била цурче и у планину чувала овце, и треба да знаш да ћу ја мријети, не са сузом на очима, но са стиснутом песницом што наши ђедови и очеви нијесу били паметнији, када су већ живјели измијешани са Турчином. А Рамо је био већи од мога оца. Он му је спасио главу, њему, Кучу, с којим је увијек ратова, јер је волио мене. Он је ради кћери свога непријатеља спасао главу своме крвнику. Онда је постао његов побратим. Помијешали су крв. Када је дошло да мој отац буде прави побратим, онда је оставио своју кћер да гине. Упропастио ми је сан и младост, уништио је срећу моју и Рамову, и вјерује да је чинио добро. А ето, како је добро чинио! - покаже Нева на прса тешко дишући, блиставих очију и упаљених образа од плама унутрашњих немира и борби - а ја остадох ђевојка, која умирем несрећна ка ђевојка. Била сам јака и спремна да рађам осветнике и помирујем звађену крв вјекова и поднесем све јаде жене јунака. У мени цикташе крв љубави и огањ жене, а све то погаси ратничка лудост наших очева. Сву сам младост провела у тузи ђевојачке душе, у молитви и надању дочекивала сам разданке, увијек вјерујући у наше свеце, а што ми дадоше ти наши свеци? Што сам ја чињела да сам грјешница недостојна милости и земаљске среће? Коме да се сада јадам, када ме оставише недужну наши ћивоти? Коме да причам како боли мријети без љубави и среће? - све гласније, све са јачим дахом бијеса и очаја западаше ђевојка у јарост - ко је мени добар да ме схвати, ко може да осјети моје боле! - провали Нева у промукло викање и ридање. - Поносили сте се, Кучи, са мном, а онда ми отели срећу, о којој су у Кучима сви шапутали. И данас ме туга ђевојачка оборила. И ја падам у гроб. Младост је моја догорјела. Зар ме чувасте за несрећу? Зар не бијах вриједна смиловања? Љубав је дао Бог и она је света - кх, кх, кх - провали ђевојка у тешко кашљање, с напором хватајући дах, а онда проблијеђе, мукло цикне, ухвати се за прса, а на блиједе уснице навре врела црвена крв.

- Нево, забога! - викне војвода. - Стефо, брзо, Стефо!

Нева клоне као цвијет и војвода прискочивши задржа је да се не сруши на камени под. Долеће Стефа.

- По Богу, што, зар...

- Донеси леђен с водом и отирач!

Стефа је ђевојци отрла крваве уснице, чело јој натрла ракијом и посадила у велики војводин столац, пун душека. Блиједа као на одру, почиваше Нева заклопљених вјеђа, мироваше, и послије пола сата полако се подиже и, као покајница, пође поникнуте главе и оборена погледа кући...

КЊАЗ И ПОДАНИЦИ

Господар је на Цетиње добре воље. Јављено му је да војвода Марко већ неколико дана стење у постељи. Вријеме је ведро и благо и књаз радо раније устаје и сједне на столицу на тераси пред двором, одакле види свакога пролазника и зовне који му треба, а највећи великодостојници, по реду и дужности, пролазе, поздраве господара и чекају.

Тога јутра бијаху готово сви ту који станују у Дворској улици или у доводним: Војвода Божо Петровић, предсједник књажевске владе, војвода Петар Вукотић, књажев таст, војвода Гавро Вуковић, министар спољних послова, поп Илија Пламенац, министар војни, сердар Раде Туров Пламенац, великосудија, војвода Ђуро Церовић, предједник Великога суда, Нико Матановић, министар финансија, сердар Јагош Блажов Радовић, великосудија, Перо Митров Јовићевић, књажев теткић и великосудија, ађутант, и неколико перјаника.

Књаз је осалио, увалио се у фотељу и задовољан зирка. У толико ће од куће попа Илије, десном страном и готово чешући зидове десним раменом, наићи Лазар Перовић, професор, идући у Биљарду - у гимназију, да одржи своје часове. Био је бацио поглед, издаље мало, на господара и на круг великодостојника око њега, па пустио главу и, чинећи се свему невјешт, чак и капу не скидајући, кад је био према двору, извадио је из шпага неранџу, сљуштио је и почео сладит кришку по кришку.

Књаз га проматраше, насмијешен.

- Зовни га! - мигне перјанику.

Сви се око њега погледују, радосни у очекивању некакве господареве угурсуштине.

- Господине професоре, зове господар!

За трен се великодостојници размакоше, да отворе господару поглед. Дохита Перовић, а господар га заустави руком:

- Наука је, господине професоре, крупна работа! Она хоће да види све: морске дубине, небеске висине, земљину утробу, мисли живих и мртвих, а ситнице око себе: куће, путове, шкрке и кршеве, људе, па ни господара, не види, но јој то све смета и иде даље... Ја се радујем што су се Црногорци почели бавити науком, и жалим само што смо слаби па не можемо уклонит све оно што им у послу смета. Али ако не могу свима њима помоћ како бих желио, тебе јединоме могу и хоћу: Нећу више да се спотичеш по Цетињу, летећи за високим мислима. Ових дана довршио сам једну нову лијепу кућу за тебе и твоје другове учењаке, па сам наредио да се за тебе остави најљепша камара, ђе ћеш по вољи бавити се књигом, науком и мислима.

Видећи већ и по смјешкању присутних великодостојника да господар мисли на, тих дана довршену лудницу, дом умоболних, код Даниловграда, Перовић ће, клањајући се:

- То мене, господару, скромнога радника и од незнатна рода, танколозовића, не може запаст испред оволико биране господе главара! То је за њих ка и досад свака ваша милост, а ја ћу се мучит као и досад!

Господар се нагло надме, рукну, трамболос само што му не прсну од надимања, а онда прште у смијех, устаде и готово побјеже у двор, а великодостојници гледају за њим, па у Перовића, па један у другога.

- Поган ти је језик, Перовићу - јаросно и строго ће војвода Божо.

- Ни да Бог, војводо, но се ја ка учевњак бавим науком.

- Ако ти је језик бржи од мозга, требало би га истољагат да не хита! - полагано ће поп Илија, војни министар.

- Е, мука је, војводо, што ми језик није у попису твојих војника!

- А што ти је данас? - осорно ће великосудија, сердар Раде Туров.

- Ништа, брате, но да се угледам у добру вољу нашега господара - и професор задовољан крене, оставивши скуп зачуђених великодостојника.

Перовић оде, а књаз се врати озбиљан, мудар. Опазио је да се под Бријест сакупило неколико Црногораца, надајући се њему, и он

се полако упути под Бријест. Перјаници зачас донесу столицу. Књаз сједе, погледа великодостојнике који се у полукругу сврсташе око њега. Из свих страна пијаце почеше миљети Црногорци и Црногорке и с поштовањем приступати Бријесту.

Књаз заустави поглед на красном Црногорцу који чекаше да дође на ред. Бијаше силан као планина.

- Ајде ти амо! - покаже књаз прстом на њега.

- Помага Бог, господару! - ори се пијацом.

- Што би?

- Доша сам да те, господару, замолим да ме примиш у подофицире - грми људина као да брдо говори.

Књаз одмјери човјека зналачким погледом.

- Ти си Бошковић?

- Јесам, господару, Богдан Вековв!

- Но не знам окле ти оно бјеше мајка?

- Од Кадића, господару! (Тодор Кадић убио је књаза Данила).

- Мога би ти бит и капетан брода, али се тијем бродом нећу возит ни ја ни ти! - оштро ће књаз и махне руком.

- Ајде, готово! - повуче перјаник Богдана за рукав.

- Е, Јоване, јеси ли ти то? - викне књаз.

- Јесам господару, жив и здрав нам био! - приступи књазу и руци му Јован Ђуров Радуловић, а за њим његов сусјед Брацо Новосељанин.

- Давијаш ли се?

- Ја не, господару, но ови мој сусјед попе ми се на грбачу.

- А што ти би? - књаз ће сусједу.

- Река ми Јован да сам коњ!

- Јеси ли, Јово?

- Не, но сам му река да је кобила!

Господар се насмија, па ће Новосељанину:

- Ево ти наполеон, и толико би некако Јован платио да га је капетан осудио, и ајде с милим Богом! - насмијан ће књаз.

Давуџије се поклоне:

- Живио, господару! - и задовољни пођоше.

Приступи Мурат Криви, сав набрекнут од снаге као вепар, турски јунак из Подгорице, који је посјекао многога ваљанога Црногорца. На њему је богато турско беговско одијело и шарени цариградски пас. Њега се држи други Турчин, одлично одјевен. Мрк, црна танка опузла брка и забринута погледа зури у земљу. То је Џафер Хаџић, потурица из Подгорице.

- Што је, Мурате? - викне књаз.

Мурат приступи и поклони се. Уз њега све Џафер Хаџић, али не клања се, но зури.

- Довео сам друга, господару!

Књаз је знао који је тај друг, јер га је подгорички капетан већ извијестио о чему се ради.

Џафер Хаџић био је црногорска потурица. Био је велики Турчин и све српско смрдјело му је. "Каурин од каурина", "прашче прашчев", "скот од скота" - били су обични називи за хришћане. И други су муслимани на сличан начин говорили, али Џафер је псовао не уз ријеч, него да увриједи, да уједе, да покаже да је царство турско, и да Срби, раја, никад главе неће дићи. Имао је жену Хајрију, љепотицу по причању.

Ђоко Љаковић, народни љекар из Подгорице, добар родољуб и у Подгорици уважен као учен човјек, много се шалио на рачун Турака. Сједећи са пријатељима пред дућаном Неша златара, псоваше Џафера Хаџића:

- Вала ми је досадило то његово подупирање пропале турске царевине, али нека га, нека он мисли о султану, а ја ћу му кућу превртнути. Видите ли ону ђевојку што иде? То му је кћер Рукија. Сад слушајте - рече дижући се испред радње.

- Рукија, ево ти грош да купиш халве, поздрави мајку и реци јој да ће довече доћ они чојак што је синоћ доходио. Немој заборавит!

Дијете узе грош, трком до бозаџије за халву, па кући! Утрча као без душе уз чардак, држећи халву. Затекла је оца и мајку у разговору.

- Је ли ти дајко-ујак купио халве? - пита мајка, грлећи јединицу.

- Није дајо, но они чојак што је синоћ доходио, и поздравио те да ће и навече доћ.

Кад чу Џафер-ага што мала рече, ђипи и зграби пренеражену Хајрију за рамена, гурну је у харемлук, и пошто је изудара, врати је исте ноћи родитељима. Све молбе, објашњења и увјеравања не помогоше. Брак је разведен. Хајрија се брзо преудала за бољег.

И Џафер-ага се поново оженио, али, завађен са пола Подгорице, био је осрамоћен, понижен, гњеван и киван на цио свијет. Суровост према недужној жени одби од њега Турке, а Срби га и онако имађаху на зубу. Не мо-

гавши више опстати у Подгорици, одлучи да се пресели у Турску. У Подгорици му не дадоше пасош и он пође књазу. Замоли Мурата Кривога да га поведе на Цетиње. И тако сада дођоше.

Књаз се учини невјешт, па ће:

- Што? Да му није, ни да Бог, учињено криво?

- Ово је Џафер Хаџић, господару, Подгоричанин ка и ја, моли те за пасош у Турску - благо ће Мурат.

- У Турску? - чуди се књаз.

- У Турску, господару! - плахо ће Џафер.

- Мој вјеран поданик, па да неће више да живи у моју државу? - чуди се књаз. - Да ти није ко учинио што нажао? Ако је тако, да му ја судим! Е?

Џафер ћути, игра се прстима и буљи у земљу.

- Не ферма га више нико у Подгорици, господару - Мурат ће и гледа сажаљиво друга, много нижега од себе.

- Ко га не ферма?

- Ни Турци ни Црногорци! - говори Мурат.

- Ни Турци? Е, да, док су били султанови, тресли су им се турови пред миралајем, а сад у моју државу им је предобро, узобјеснили се и дигли виле на товиље! А који су то?

Мурат и Џафер ћуте. На муке су.

- Е, не иде то тако! 'Вако добра, поштена Турчина ка ти, не могу да пуштам из моје државе. Увијек си за султанова вакта ферма све српско, а сада да бјежиш? Ти нијеси никада ка други Турци назива Србе: "прашче прашчев", а богами ни "скоте од скота", но увијек "брате", и сада је ред да те ми чувамо.

Џаферу испод феса цури зној, крупан као грашак.

- Никад ја нећу заборавит како си нам ваља за турског вакта. Биће зато да те сада Турци не фермају. Али њима ћу ја шаку у перчин, па да те фермају!

- Па да му, господару, дадеш пасош - замоли Мурат.

- Не могу, Мурате! Нека Џафер остане у моју државу, па да му вратимо мило за драго за све оно што је добра нама учинио. Је ли то право? - обрати се књаз народу око себе.

- Право је, право, господару!

- Или да му дамо пасош и изгубимо добра Турчина?

- Не можемо!

- Ето, Џафере, чујеш ли? Нећеш прецрћ ако се вратиш. Спусти мало брчине, па мало и леђа сагни, немој да превише нахериш фес и биће добро. Куд бих ја доша, кад би ме оставили 'вако вјерни соколови ка ти? Ајде дома, узми авдес, клањај у џамију, буди добар и вриједан и сви ће те опет фермат.

- И ондак ништа нема, господару? - Мурат ће.

- Нееема, Мурате!

- А да ја тражим пасош, господару, би ли га мене да? - пита Мутат.

- Намах, Мурате!

- А што?

- Док је Подгорица била султанова, вика си на рају "каурин од каурина", "прашче прашчев" и "скоте од скота". Нијеси нас ферма, па не фермаш нас ни сад - смијеши се господар и лице му се расквасило као погача.

Мурат је разумио све, поклонио се и одступио са Џафером.

Приступи необично лијеп младић, стасит, озбиљан. Сав је испечен од сунца. Очи му горе.

- Помага Бог, господару! - наклони се момак и пољуби му руку.

- Чији си?

- Ја сам, господару, Ново Маркичић, из Микулића.

- Што ти дође Марко?

- Ђед!

Књаз се уозбиљи. Поникне главом и утону у размишљање. Сви ћуте, зауставили дах, да не буне господара. Књаз, послије некога времена, подиже главу, отре свиленим рупцем заплакане очи, уздахне, па ће својој околини, болним, осјећајним гласом:

- Да ви причам нешто, што не знате! А ти, ђетићу, ако погријешим, исправи ме. Изнад самога Бара, у подножју Румије, налази се, како знате, село Микулићи. Данас је у њему сам Црногорац. Но када су били турски поданици, били су присиљени да се турче. Само три куће: Маркичићи, Андровићи и Перочевићи, задржали су вјеру прађедовску. Напослетку, додијао турски зулум и Перочевићи се почеше турчити. Посљедњи се потурчио Марко са цијелом породицом. Он заведе и свога сестрића Пера Маркичића те се и он потурчи. Ти Маркичићи су били велики хајдуци и јунаци. Међу њима био је најгласитији Илија, који је опјеван и у народним пјесмама. Марко

Маркичић, ђед овога ђетића, а рођени брат потурченога Петра, киван на ујака, што потурчи и себе и брата му, пође и убије га на његов кућни праг. Турци захалакаше, а Марко побјеже у Румију. Турци врше сахрану убијенога, а Марко се прикрада и уби хоџу. Турци заплашени побјегну, распрше се и оставе отворен гроб. Похиташе забиту, да од паше затраже чету војске да га опколе у планину и ухвате, но Марко се опет прикраде и уби свога потурченога брата Смаила. Тако је редом убијао ђе је стизао. Преко неке ђевојке из Шестана, Турци преваре Марка и ухвате га заједно са његовим другом Јовом Загором. Загору убију, а Марку сломе ногу, да не може бјежати, свежу га и понуде му да се потурчи и да ће му живот опростити. Он одбије. Присиле његову мајку, да га закуми млијеком да преврне вјером, али он не шћеде. Одведу га на Бискупију и набију на колац.

Марко стисну зубе и грчи се у мукама. Опазивши Турчина ђе носи крчаг воде, стане га преклињати да му принесе крчаг да се напије. Турчин му пружи крчаг, а он, онако смртан, прихвати га и размахне га по глави. Стропоштао се мртав. Марко рече:

- Пасја вјеро, то вам је деветнаести, што од моје руке погину!

Књаз заврши са узбуђењем. Примири се и тихо ће:

- Како ти је име оцу?
- Драгиша.
- Жив?
- Освајао је Бар и уби га турска пушка.
- Имаш ли икога свога?
- Имам сестриће, али ми нијесу добри.
- Имаш ли земље?
- Немам.
- Што желиш?
- Да ме узмеш у перјанике.
- Хоћу! Одсад си мој перјаник. Имаш ли коју медаљу од ђеда и оца?
- Немам!

Књаз скине са својих груди Данилов Крст, извади из шпага наполеон у злату:

- Ево ти медаља у спомен и славу јунаштва твога ђеда и оца, мојих вјерних Црногораца, а ови дукат, да купиш што ти треба. Одступи и причекај ме.

Младић као пијан одступи, заборавивши поздравити.

Остаде још један постарији Црногорац.

- Како си, Преле?
- Хвала ти, господару.

Никола Преле из Добрскога села не приступа, но стоји и гледа.

- Ајде приступај, Преле!
- Нијесам доша да приступам, господару, но сам доша другијем послом на Цетиње, па ‘нако ту сам да те гледам.

Никола приступа, љуби књазу руку.

- Је ли ти земља понијела?
- Па ‘нако, господару, превише да скапам, а премало да живим.

Књаз се удобровољи.

- Је си ли много дужан, Преле?
- Јесам, господару, и то ми не да мира ни по ноћи, ни по дневи.
- Колико?
- Није ту зларад много, да се имају ће зарадит - сто цекина.
- Ја ћу ти то одужит.
- Бога ми, ове моје нећеш, е сам ја за њих ријеч дава, а не ти, и на моју су ми вјеровенцију људи дали паре, а не на твоју - но ти можеш слободно привезат добро у тоболац те цекине!

Књаз, насмијан, погледа око себе.

- А ћеш ли примити десет цекина, да их попијеш данас са људима на Цетиње?
- Е, то је нешто друго! Ово ћеш чашћават, а не поклањат ми; а што је твоја чаша дубља, но кога другога, тако и треба да буде, јер је то владарска чаша, а и ја бих таман тако учинио, да сам на твоје мјесто! - Преле ће и ухвати се насмијан за брк.

Књаз се гласно насмије, извади десет цекина и пружи Прелу.

- Било ти у здравље, добри Преле!
- И у твоје, господару! Живио!

Књаз брзо устаде и пође у двор, а народ га допрати до улаза.

“ИДИ, ЛИЈЕЧИ СЕ”

Војвода Марко лежао је по цијели дан на гувну. Оронуо је. Његове очи, које увијек праскаху од снаге и живота, почеше се гасити и навлачити неким болним жутилом. Није се тужио. Увијек је прегледавао рукописе своје књиге, исправљао текст и читао, или је по читаве сате проматрао живописну крајину. Више није излазио у село, само неки дан посјетио је старога Живана Томића. Први пут у свом животу понио је мјесто револвера за

пасом - штап, штап за поштапљавање, за подупирање корака, тијела, ногу, јер га мука у желуцу спопане изненада и онда клоне.

Стефа је хтјела да га прати, али он је то одбио и пошао у пратњи једнога перјаника.

Живана је затекао на прагу кућних врата. Сједио је и погнуте главе гледао у земљу.

- Помага ти Бог, Живане!

Живан спази војводу, скочи и полеће му у сусрет. Очајнички га ухвати за руку, прислони грчевито своју сиједу главу на војводина прса. Војвода му положи руку на главу, миловаше је и остадоше тако другови вјерни часдва у предивној тишини дубоке људске туге.

- Доша ја, Живане - тихо ће војвода, готово шапатом - доша сам, док могу још ногама корачати.

- Она већ и не силази са постеље, и - загрцну стари Живан, али се одмах свлада.

- Могу ли до ње?

- Биће јој драго. Много те воли.

У понисној собици са једноставним покућством, собици свијетлој и уредној, лежала је Нева. Када је војвода кроз притворена врата тихо ступио у собу, Нева је лежала склопљених вјеђа, бијела. Плава коса преплавила бијеле јастуке. До ње на столици здјела за искашљавање.

- Спава ли што? - тихо пита војвода.

- По цијелу ноћ кашље и избацује, зној се и стење, јадна моја Нево и јадна моја старости!

Чувши мицање, Нева полагано отвори очи, строго их забоде у војводу, а онда се нагло разгали смијешком и пружи према њему обје руке.

- Здраво, ђевојко! Доша сам - прекиде се у војводину грлу глас.

- Доша си, војводо Марко, добри мој војводо, да ме још обиђеш прије но умрем. Хвала ти! - јасно, разговијетно и пуна ведрине изговори Нева. Дај, тата, столицу!

- Не, не, сад ћу ја дома!

- Ах - кликне Нева, угледавши војводу са штапом, и у исти час опази да војвода нема оружја. - Зар је с нама већ дотле дошло, војводо?

- Хвала Богу, ђевојко! - туробно ће војвода.

Неву је говор умарао и замукла је. Њене црне очи су горјеле и изгарале. Војвода и Нева погледима су разговарали.

- Обилазе ли те пријатељи?

- Нико! - заклима Нева главом и закашље и избаци у здјелу, отпи мало млијека, уздахну и опет сустави поглед на Марка.

У дворишту заблеја јагње.

- О, моје овце! - безгласно ће ђевојка.

- Е, видио сам те, па у здравље!

- Здраво да си ми, војводо! - пружи Нева суху, бескрвну руку - нећеш заборавит на мене?

Војвода поникне главом, онда покаже Неви штап.

- А нећеш ли ти заборавит на мене?

Нева се тихо насмијеши.

Војвода се полагано предвече враћао кући. У сусрет му дођоше рођаци Пуниша В. Поповић и Стојан Н. Поповић и послије поздрава почеше му нешто важно говорити. Војвода је слушао опрезно корачајући, а када се опет нашао на своме најдражем мјесту, гувну, доведе Пуниша три турска првака из Ђаковице. Дошли су на коњима с јаком пратњом и сјахали пред Медуном, да не узнемире село и да их не опазе дошаптачи. Војвода их је срдачно дочекао, а онда остао с њима насамо.

Турски прваци остали су код војводе шест дана. За то вријеме није допустио да му ма ко други у кућу дође.

При поласку, војвода испрати госте за двадесет корачаја ван своје авлије, мимо свој обичај.

По одласку Ђаковчана, дошли су Кучи да посједе код војводе као обично. Али он је госте и даље пратио очима, док су далеко одмакли и био дубоко замишљен, а онда ће, више ка за себе, али гласно:

- Зашто ме спријечи, Јудо, да ти даднем Албанију ка пешкир из шпага? Чак ми наметну да хоћу да оцијепим Куче и Албанију, ради своје славе, да бих се прозвао њихов књаз! Остави Албанију у туђе канџе, на штету словенскога народа. Да Бог да платио од Бога и народа и ти и твој траг!

Сви око војводе ћутали су, а када га почела клати мука у утроби, блијед и жут у лицу, опрости се од свих и легне у постељу.

Мир којим се војвода Марко увијек одликовао све више нестајаше. Осјећао је да га издаје тјелесна снага, јер не подноси храну. Одлучи да потражи лијека у иностранству. Али му недостајаше новаца. Народ му је много дуговао, и то људи који не бијаху танки. Стога затражи од власти у Подгорици да му

наплати дугове, али видећи да одуговлаче, позове свога рођака Пунишу В. Поповића.

- Слушај, Пуниша, мени треба лијека.

- И треба!

- Моја болест, ако већ није прекасно, тешка је. Ја хоћу у Беч, да ме онђе прегледају љекари.

- Хвала Богу, Марко. Ти си...

- Стани! Имам код народа нешто новца. Идем књазу да нареди властима да ми одмах накуџа дуг!

- Добро је. Књаз је у Крушевцу крај Подгорице.

- Е! А што тамо ради?

- Ето, жваће кастрадину и залијева је препеченицом.

Одмах други дан војвода је кренуо са Пунишом на Крушевац. Књаз га је доста срдачно дочекао.

- Ти мени, Марко? Лијепо. А што си ми пожутио ка лимун?

Марко исприча своју болест. Књаз га саслуша, а онда поче да прича о боју на Фундини, питајући неке Куче и Братоножиће, који су били присутни, како се битка развијала.

Војводи, који бијаше нестрпљив, то је било криво, па ће Петру Вукотићу, тасту књажеву:

- Аманати, војвода - је ли те ови чо'ек икада пита о бојевима које си ти предводио?

- Не, тако ми Бога! Но је вазда пита оне грђе од мене.

- Ни мене никада, но онакве, ка Илију, Милоша и Новака.

- Ја с вама не говорим! Ви можете повести другу причу, јер сте више и украли - добаци им књаз храпавим раздраженим гласом.

- Ти најбоље знаш, господару, да највише краде онај коме се не смије рећи да краде! Ја нијесам доша да расправљамо о бојевима, већ да те замолим да наредиш ономе твоме Џаку (предсједник окружног суда Џаковић), да наплати оно што ми народ дугује, пошто се морам лијечити. Ти знаш да ја намем добара, осим нешто готовине што ми је жена трговином зарадила тако вјешто, ка да ти је кћер!

Књаз је без ријечи слушао, а онда послао перјаника у недалеку Подгорицу, да Џаковић одмах дође.

Дошао Џаковић.

- Ће ти је канцеларија?

- У Подгорици, господару.

- Имаш ли прибора и све што ти је потребно за рад?

- Имам, у твоје здравље, господару.

- И у здравље Марка Миљанова! - громко ће књаз - јер да није њега било, не би ти судио ђе судиш. Хоћу да, у року од 24 сата, наплатиш све што се дугује Марку Миљанову, и крај!

Сви се згрануше.

- Је ли тако право, Марко!

- Јест, господару, и хвала ти.

- И теби хвала!

Присутни само гледају. Што то? Зар стари противници вратише мачеве у корице.

- Лијечи се, Марко, Црној Гори још си потребан.

- Не знам баш! Но мислим, доша је час да промијеним свијет.

- Даће Бог, Марко! Иди, лијечи се. Не дура се заувијек, а најмање они којима је више мрцало но свитало! Да ручаш са мном?

- Хвала ти, господару! Хитам дома, рђаво ми је.

- Ако ћеш да се лијечиш изван Црне Горе, срећан ти пут!

- Хвала!

Књаз оштро погледа војводу и пружи му руку. Војвода је не прихвати.

- Због ви сви! - рече присутнима и, уз помоћ штапа, остави књажев двор у Крушевцу.

"А КОМЕ ЋЕШ КУЧЕ ОСТАВИТ"

Послије неколико дана подгорички је суд наплатио све војводине дугове и он се спремао на пут у Беч. Иако то није никоме рекао, њега је распињала велика туга. Не само ради свога разорена здравља и неиздржљивих болова, него и ради Невина догоријевања и промашене среће. Њему, и у најтежим часовима ведру и насмијану, све се причини жалосно и безнадно. Уљеже у њега страшан осјећај пролазности и ништавила, и у тим очајним тренуцима потмуло је стењао и уздисао. У страху да нагло не ослаби и да не види Беч, брже све своје ствари спреми, написа тестамент, затвори га у свој сто, и одлучи други дан на пут.

Предвече му дође без даха стари Живан. Војвода је одмах слутио на зло.

- Војводо, Нева те моли да дођеш.

- Да није крај?

- Зло је, да не може бити горе, но још није живот на увиру.

- Хтио сам и онако до тебе, Живане, јер ћу на велики пут, у Беч, да потражим докторе и лијека. Ето, да покушам - али од смрти лијека нема!

- А коме ћеш Куче оставит?!

Нева је војводу дочекала у постељи, очешљана, уређена, са њежношћу лијерова у образима, но пламом тихе огњице у очима. Њена љепота надвладала је подмуклу болест и разгалила се неописивом снагом. Као дјевица, сва у чару надземаљске милине, као сан заљубљене младости, и краљица ђевојаштва, која замијени постељу са златним пријестолом, бијаше нијеми протест против суровости природе.

- Опрости ми, војводо, причала ми је Стефа да ћеш на пут, знаш, па сам се бојала да те више нећу виђет!

- Еее, ђевојко, па како бих ја отиша, а да не дођем својој Неви? Ја кад одем, и онако не знам хоћу ли се вратити жив. Осјећам и видим да ћу умријет.

И заиста, војвода, некада снажам као цар каменита крша, много је оронуо. Образи му жути и улекнути, а очи, иако оштре и држање усправно и поносно, одаваху да тај орловски лик вене и копни од смртне бољетице која ће га лећи у гроб.

Нева као да својим полуугашеним зјеницама упијаше војводин лик.

- Како је тебе, Нево?

- Ето, као нешто мање кашљем и знојим се, али ми почеше ноге отицати. Баба Анђа вели да је то од лежања, а ја мислим да се ноге спремају на пут без повратка.

Живан изађе, а Нева ће тихо:

- Знаде ли Рамо да умирем? - и блиједим лицем прелије се талас сањиве ђевојачке туге.

- Мислим, не зна.

- Ја сам се помирила с Богом и људима, војводо, и жа ми је што се јадан намјерио на мене и утрошио своју младост у уздахе, мјесто да нађе ђевојку у Арнаутлуку и рађа јунаке, ка и он што је.

Војвода је ћутао.

- Ти ћеш, војвода Марко, на пут?

- Хоћу.

- Онда због! - уздахне Нева и пружи му руку. Он је прихвати и задржа у својој. Очи у блијеску заноса упише се у војводу, усне дивно сведене почеше се трзати у борби са плачем, а онда се разведри осмијехом жалости. - Младост је моја имала тебе, војводо, за другa, и није ми жа што умирем. Усрећио си ми душу твојим витешким благороћем. Хвала ти! Ако постоји други свијет, молићу се за тебе. Још ми је жа што одлазиш; а да те више нећу виђет у твоме богатом витешком одијелу, са леденицама, са твојим царским медаљама, у достојанству кучкога јунаштва… Такав си био мојој души дражи од брата… Онда, знаш, војвода - сли се тихи говор у слатки шапат светих ђевојачких тајни, и она мало подиже главу - знаш жа ми је што још једном не виђех њега, Рама… Моје га је срце много волело и данас га воли… Отићи ћеш, а кад се повратиш, обиђи Невин гроб… Брате мој, ти ћеш виђет Рама, кажи му да сам умирала са његовим ликом пред очима. Жалим његову поштену и јуначку младост коју је протугова зарад мене… Али, тако нам је било суђено… Ево, брате, војводо, пријатељу лијепи, предај му нешто моје душе, предај му ово - и Нева загрли војводу и спусти на његово лице леден пољубац. А теби, друже орле, хвала на свему што ради и покуша да ме усрећиш. Ако има на небу мјеста за људе, тебе чека златна столица са царским вијенцима, јер ти си био пресилан за ови људски род. Због ом, због ом, орле мој, и ево ти, ево ти - задрхта шапат, ђевојка се придигне, обухвати му главу и загледа се у њу дивним заносом чисте љубави, спусти дрхтаве, блиједе уснице на војводино лице. Зачас утону у заносу жељене смрти, а онда га пусти и паде на узглавље, преливена блаженством срећна опроштаја…

Војвода бијаше блиједа. Устаде.

- Због ом, Нево!

- Због ом, војвода Марко! - одговори Нева заклопљених вјеђа.

Доштапа до куће и зовне Стефу. Рече да неће сјутра на пут. Изађе на гувно, преда се својим мислима… Устаде, прошета, опет сједе. Онда сиђе у авлију и уђе у коњушницу. Момци иду за њим и чекају заповиједи… Он ништа не говори, но приђе Арнауту… Коњ зарже и положи ноздрве на господарево раме… Војвода изађе и зовне првога момка… У својој соби подуже је са њим разговарао. Спустио се и мрак, када је момак стрчао низ кулу, оседлао Арнаута, појахао га и кроз ноћ

јездио према Климентима... Војвода је, загрнут кабаницом, дуго сједио у ноћ на мрачном гувну...

Тек је на истоку забијељела зора, војвода је дошао на гувно. Ноћас је мало спавао. Нагризао га и мучио бол. Срце му је било немирно и душа забринута... Осјећао је да у свакој ћелији плућа носи злотвора који му сише крв. Са много љубави проматрао је буђење дана... Када је сунце одскочило и из кланаца се тргале бијеле копрене магле пловећи у горским зрачним струјама на запад, зачуо је топот ватрених хатова... У њему заигра срце и поврати се снага... Готово притрчи на ограду и угледа дубоко доље на путу два јахача... "Они су, они су!" - прошапта... Први јахач одмицаше као вјетром ношен, а други га у стопу пристизаше... Јест, они су...

На гувно бане - Рамо. Обучен у свечано одијело као да ће у сватове, застане... Војвода га ухвати у поглед: Рамо, млади јунак, с мућама у очима, с олујама на челу, а планинама у раменима, слика мушке младости, бијаше блијед, испод очију зјапе црни колути, а прса - бурна прса јуришне снаге - улекнута; рамена, Рамова рамена снажна да понесу терет планине, уздигоше се... Горостасан храст поткопала болест, усукале се зелене гране, не пјева на њима птица, но гракће црни гавран и зове нарикаче да буду спремне... Звоно гласа распукло је, промукли звук опустошених плућа, јавља се:

- Ожболден!

Руковаше се.

- Је ли жива? - упита разбијен глас.

- Још је жива.

- Јектика?

- Јест!

Рамо клоне главом, онда, слаб и уморан од пута, сједе. На њему је богат џамадан са рукавима, свилена бијела кошуља, фине чакшире са свиленим појтама, опасан са жутим рупичастим силајем са златном кубуром. На њему је све ново...

- Јектика - тужно ће. - Жалба за младост и севдах уби је... Неву ми уби севдах, ка и мене...

- Како ти?

- Како? Ето лежим већ два мјесеца!... Слаб сам... Кад се вратим, лећи ћу и ја, и више се нећу дићи... А јављаш ми да ме се ужељела?

- Јест! Не зна да ћеш доћи...

- Моја Нево! - клону Раму глава.

...

Над Медуном се љескају ведрине, озаравају се распламсале планине и јутарњи повјетарац њише гране... Неви паде кроз прозор прамен сунца и запљуска киту цвијећа око које играју два бијела лептира... Ноћу су код ње бдјеле три жене... Придржавале су је, јер је испрекидано дисала... Стари Живан, без ријечи, тврд као камен, хода по кући... Набавио је велику воштаницу, позлаћену, и, сакривену под џамадан, донио у кућу...

Када је разданило, Неви олакну... Дисање јој бијаше лако, угодно... Спокој дубока задовољства почива на њеном мраморном лицу... Ништа не пита, ништа не жели... Мисли још све јасно обухваћају... Нема ни врућине, ни кашаљ је не мучи... У њој влада тишина планинске црквице, а срце пламса као воштаница на олтару прије него гасне... Замолила је жене да је оперу и навуку на њу чисто рубље, пресвуку постељу, и сад лежи сва чиста, мила сестрица неубрана божура...

Кроз сунцем обасјани Медун корачају два витеза, тешко, полагано... Један је као овца био, а други млад... Наочити су... Кучи очима прате и поздрављају свога војводу... На њему је властелинско одијело... На грудима два највеће одликовања: Крст Ђорђевски и Обилића медаља... Све трепери у злату... Обријан је... Бијели јаки брци висе му... За пасом најљепше оружје... Уштапљује се и - туго! - уштапљује се и младић који иде с њим... Орлови поломљених крила... Уђу у Живанову кућу... Дотрча старац из дворишта... Угледа два витеза у злату и свили, ухвати се очајно за главу, но убрзо се прибра.

- Жељела је да нас овакве види!

- Хвала ви, јунаци!

Жене у предсобљу поређаше се и поникнутих глава пропусте војводу и Рама.

Војвода узе Рама за руку и уђе у собу... Врата шкринуше, Нева отвори очи... Пред њом су двије живе слике, које је гледала у мислима... Рамо, Рамо! И - војвода, њен војвода, витез над витезовима... Очи се широм растворише... Што су у злату?... Онда се сјети, све разумије... То је он учинио, њен војвода, јер је то жељела... И као мућа пролеће јој душом свијетла мисао: ради витешке доброте ваља живјети... А ови њени витезови најљепши су и најбољи... Само је она имала срећу у жи-

воту да другује са царевима планина... И они су њу волъели... И Нева се придигне, сва бијела као лабуд на језеру. Испружи обје руке:

- Рамо! Марко!

Пружи сваком руку... Гледа их... Смијешак блажене среће и тронућа над судбином њих троје раствори јој уснице као чашке цвијета...

- Хвала ви, витезови! - изговори, на блиједим усницама нешто задршће, изви се, прелети нешто као благи дах, једва чујно прошуми, она полако повуче руке, спусти се у лежај - и задржа дах. И још један грч. И још један трзај. И још једном бљесну бисер у устима и кресну варница у очима. Ропац... Живан јој затвори очи, скрсти руке, пољуби у чело, шкљоцну вилицама и стрмоглави се на пријеклад - бијелијех очију.

Војвода клекне... Његова рамена стрепе... покрио је очи и плаче... Рамо стоји миран као камен и гледа, гледа Неву... Уђе жена у црно завијена и запали двије воштанице: Живану и Неви. Селом се разлеже лелек...

Војвода и Рамо изађу... Не говоре. Војвода тешко корача... На чело му пао бијели чуперак косе... Обухватио је Рама испод руке... Дођоше у двориште куле и Рамо отре са чела зној...

- Коња! - викне.

- Остани, одмори се, а ако можеш прилегни, нијеси цијелу ноћ спава...

Рамо ћути... У њему се претаче цио јад младости... Момак изведе хата... На њему седло, богато... Хат поскакује, копка...

- Ах - застење Рамо, покрије руком очи...

Препукло у њему, види војвода, ухвати га око паса...

- Де, ђетићу, де, горе ћеш отпочинут.

- Ах - цикне Рамо као у грчу, стиште песнице, тресе се. Није више ни ријеч говорио.

- Због ом! - кратко ће.

Јунаци се гледају држећи се за руке... Чврсти су, тврди... Знаду, више се никад неће виђети... И они ће скоро...

- Због ом, ђетићу! - храбро ће војвода.

Рамо принесе војводину десницу устима... Откиде се, зачас се узви на коња, погледа још хладно војводу, и као ратник са танетом у грудима, са два скока нестане из авлије...

...

Војвода Марко није могао на Невин и Живанов погреб... Лежао је у мукама... Послије два дана спремио се за пут у Беч... Стефа га опремила... Кучи, много њих, дошли су пред његову кулу, напунили авлију... Хоће да кажу "због ом" своме војводи... Многи ће да га прате... Озбиљни су и тужни... Арнаут је већ оседлан... Два момка натоварили на своје коње два мања ковчега... Они ће право у Котор... Тамо ће се војвода укрцати... Марко, у пратњи заплакане Стефе, изађе у авлију... На степеницама стаде и гледа своје Куче... Сви поскидаше капе... Блијед је и слаб... И он скиде капу да се опрости од својих Куча... С њима је четрдесет година дијелио добро и зло... С њима је стварао недостижна јунаштва, херојску повијест свога племена... Слути да се неће жив повратити... Стоје Кучи, ћуте, чекају...

- Кучи - гласно ће - ако се видимо, због ом, до виђења. А ако се не видимо, због ом заувијек! Немојте мислити да ишта имам да жалим на ови свијет. Што сам могао учинио сам, што нијесам, себе не кривим. Само жалим што нема попа да му се исповиједим.

- Немаш ти гријеха! - јави се оштар глас из кута. Сви се озру - био је старац Рашко у сузама, овога дана баш стотину година стар.

- Онда, због ом Кучи, јунаци!

- Због ом, срећно, Бог те пратио - загради у авлији.

Момци помогоше путнику да узјаше... Слаб је и све га боли... Арнаут је миран и као суморан... Кучи се размакну... На степеницама стоји Стефа као кип туге... Зазвечаше копита о плоче у авлији... Дуга поворка крене... Са гувна озвања јецање жене... Узлетјеше голубови са куле...

"МИ СМО БУДУЋИ МИНИСТРИ"

Пред Локандом сједе дипломирани студенти... Поднијели су молбе за службе и већ два мјесеца чекају... По цијели дан критикују, гледају у чаршију, свакоме пролазнику пришију нешто и - воде рачуна о свакоме ко улази и излази из двора... Шеће се пред двором стари сердар Нико, дебео човјечуљак, са дугим трешњевим чибуком у руци, никакав јунак но лукави галамџија... Избјегава Локанду, сметају га ти језичави младићи...

- Ене га, старога Ника, не смије амо! - један ће омладинац.

- А чусте ли ви, браћо, како је Нико дочекао Љубу Ненадовића?

- Не!

- Елем, слушајте! Дојахао Љуба Ненадовић на Цетиње, уморан и ознојен. Био је он стара шалџија, необична духа и проницљивости и одмах потражи свога друга од пера, Лазу Костића. Срете он овога вола, што ту сада ваздан смрди пред двором "шердара" Ника.

- Молим вас, гдје бих могао наћи господина Лазу Костића?

Нико се раскорачио, наоблачио, ка јунак који треба да зна што заправо тај "лацман" хоће на господареву Цетињу.

- Питаш ли за онога лудога те вазда иде гологав и џомбоца уз ловћенске куле и литице ка дивокоза?

- Да! Професор Лаза Костић! - збуњен ће Ненадовић.

- Није оно професор но ајван и балабан ка појединац, прави беспрешњаковић!... И ено ти га ће, и без пртене робе, ка Ђаво, лише крста, скаче и котура се по једној камари у Локанди и никад се не раздваја од онога нашега сметењака и манитова Ива Вране! - и стари сердар показа прстом на Локанду.

Младићи грунули у смијех, ори се пијаца.

- Слушајте даље! - Љуба Ненадовић одпрући преко пијаце и за трен ока нађе се пред Лазином собом. Покуца, ослушну:

- Слободно! - чу се иза врата.

Љуба опрезно намоли кроз врата главу и збиља: шета Лаза горе-доље по соби, црн, куштрав, перчин заплео се и сручио у прамење као смрковина, а оштрим погледом, кроз отворене прозоре, претуца и пљује Цетиње. Љуба се лекну, зашкрину врата и кроз зубе проциједи: - Ево, сад ћу одмах!

Погледаше се, праснуше у смијех и братски ижљубише!

Пијацом заори кикот младића, чује га пô Цетиња. Сердар Нико љут застаде и шиба очима Локанду. Да га још више раздраже, запјеваше један аријy "Што си сјетан сердар Јоле?", али промијени текст:

Није нико, шердар Нико,
Но је Нико шердар нико!

Сердар нађули уши, замахне чибуком према Локанди и изгуби се. Разлијеже се грохот безбрижне и обијесне младости.

Из двора излети перјаник као из топа, прелети пијацу и стаде пред Локандом.

- Да се не смијете тако гласно!

- Бога ти? А што, поштени витеже?

- Спавају још у двору.

- Бога ти? Десет сати, а Височанства још спавају? Да нијесу опет ноћас трошили дацију? Виђи, виђи, Бога ти? А ко то тебе шаље, будући "шердаре"?

Младићи опет у грохот, још гласнији, још бурнији, као нека лудачка пјесма, јер неки и рокћу, цичу и вриште. Перјаник је у неприлици.

- Не бој се! Ми смо будући министри.

- Остави шалу на страну, но стишајте се!

- Ајде, ајде, док нијеси потрчао - један ће, а перјаник забринут оде.

Младићи и даље сједе и причају. Долазе у Локанду неколико црмничких првака. Свечано су обучени.

- Да ви нећете господару? - пита омладинац.

- Хоћемо.

- Ваљда тражите нови пут?

Црмничанин греда - не човјек, с брдом црне косе под малом капицом, мрк, ослухну.

- Не!

- Ваљда бистијерну, да не пијете онај муљ са говеђим балегама?

- А не!

- Е, сада знам! - досјећа се угурсуз - тражите школу. Доста је било ратовања, ваља народ просвјећиват.

- Мани ме се, какву школу! Што ће ни школа?

- Виђи, виђи! Е, али сада ћу погодит! Тражите да ви господар пошаље сточнога доктора, да вам не поцркне сав ајван!

- Ни то, Бога ми, но дођосмо по тешкој работи.

- А што?

- Затворише ми сестру.

И - Црмничанин исприча зашто је дошао. Случај не бијаше необичан, но скуп, западе много глава:

Срио Црмничанин кћер свога сусједа, чија му је жена била запела за око, па ће је запитати:

- Чија си ти, мала?

Она му каже очево и мајчино име.

- Је ли ти мајка дома?

- Јест!

Он ће као у шали:

- Реци јој да ми пошље они црни наглавак.

Ђевојчица, чим је дошла кући, одмах безазлено повиче с врата:

- Мама, поручио ти је Јован Марков да му пошљеш они црни наглавак!

Муж слуша, најежи се, зацикта очима на жену, скочи, плане:

- Жено, што ти је то? Пери образ како знаш, или нијеси више моја жена.

- Кумим те Богом и светим Василијем...

- Ћут!

И - жена заћути. Била је невина. Срце се у њој грчи и поче се опет правдати, заклињати, али без успјеха.

На Вир сајам… Обијеђена жена у највећој гомили сретне Јована Маркова, тргне куђељу испод зубуна и удари га по лицу. У тили час настаде страховита грмљавина револвера с обадвије стране.

Тога дана падоше на царски пазар због "црнога наглавка", поред Јована Маркова, још четири бирана Црмничанина…

- Жена што замахну куђељом, сестра ти је?

- Ја!

- И господару ћете? Он, он је крив што се крвите ради беспослених језика. Четрдесет година није за вас ништа учинио, но све за себе. Да вас је поучио о животу и потребном раду, не би млатарали језиком, но били ваљани и разумни - говораше младић.

- Их!

- Тако је - други ће. - Но нека та жена дохвати куђељу и млатне господара по лажљивим жвалама!

- Ма, завежи човјече! - уплашен ће Црмничанин и с друговима се откиде од Локанде…

"АЈДЕ, АЈДЕ, ДЕБЕЉКО"

Књаз је у оџаклији прегледао списак свих свршених црногорских великошколаца. Крај њега стоје војводе Петар Вукотић и Божо Петровић. Није волио ту школовану генерацију. Она је донијела на Цетиње нови дух, дух гласне критике, а тога досад не би. Досад је сваки критичар његове обијести и дахилука постао "питомац Гувернадуровице" или протјеран био преко границе; а сада већ не смије тако поступити, јер би цикнула штампа цијеле Европе. С друге стране пустити им да се пачају у његове владарске дужности, значило би поткопати свој углед.

- Има их деветоро. Сви су правници - књаз ће.

Толико молба донио му је јучер министар правде.

- Што велиш ти? - обрати се тасту, војводи Петру Вукотићу.

- Јади их снашли, све је то сумњиво! Све је то: пуштит вуке у торину.

- Били смо досад без њих па смо одржали Црну Гору - дода војвода Божо.

- Ах! - махне књаз руком. - Не можемо вавијек ка досад. Но, треба знати зачепит им уста.

- Бачи им што у кљун, па ће ћутат - Петар ће. - Ако и онда буду лајали, лако ћеш их ка издајнике, у "Гувернадуровицу"!

Нешто шушну код улазних врата. Књаз погледа и сав зацикта од радости. Дошла је снаха му - Милица, жена принца Данила, Њемица, дражесна плавуша, увијек ведра и насмијана. Књазу се много допадала и обасипао ју је скупоцјеним милоштама, а она лукава испрсивала се пред њим, пред "папом", увијала у пасу, а каткад га и загрлила, да је бајичка крв у већ постаралу тијелу ускипјела и ударила у главу. Милица бијаше принцеза њемачке лозе Мецкленбург-Стрелитз, Германка по гласу и стасу, оку и боку.

- Ајде, Дебељко! - пође јој књаз у сусрет, а војводе се повуку и унатрашке изађу из оџаклије.

- Дошла сам, папа, она ће француски, и, упознавши раније свекра као насртљивца и сладострасника, не приближи му се - јер сте рекли, да ћете ми нешто даровати што ће ме врло обрадовати.

Књаз се смијеши, очи му влажне, месната тешка глава поче се димити као варена тиква.

- Ви сте ме, папа - брбљају румене уснице иза којих бљескутају бијели зубићи - увијек угодно изненађивли вашим укусом.

- Ајде, Дебељко - он ће, прилази столу, из доњега шкафа извади дугу уску шкатуљицу, отвори је и покаже снахи.

Она прилази и занесе се од дивљења: дивна бисерна огрлица, крупних зрна, скупоцјена. Таквих бисера нема ниједна њемачка принцеза.

- Папа!

Књаз ужива… Гута очима врцасту Њемицу, пуну, облу… Тај бисер даровао му је још Абдул Хамид када је био у Цариграду. Даровао му је двије такве огрлице, једну за књагињу, а другу за најстарију књагињицу. Књагињи

Милени дао је једну, а другу је сачувао, да тајно усрећи жену која ће му распалити крв.

- Е, Дебељко?

- Папа! Зар то мени?

Он климне главом, сјуривши на њене груди пожудне погледе. Она прискочи, сретна, насмијана, прихвати шкатуљицу, а књаз је не пушта из руке.

- Папа, папа! - мази се Дебељка.

Књаз пусти шкатуљицу, једном руком обухвати снаху око паса, а другом јој суне у пуна млијечна њедра и поче у њима гњечити стидну красоту младе жене.

- Папа! - цикне снаха, одскочи и прекрије рукама очи. - Папа, зар ви тако? Папа - проплаче - срамота!

- Ајде, не плачи, ући ће ко! - тјеши је свекар задахтан, ознојен и устаде.

Она брже обрише очи, но, сјетивши се бисера, насмијеши се.

- Хвала, папа - полети свекру и пољуби га у главу - само да нисте тако зао.

- Ајде, ајде, Дебељко! - књаз ће сретан што мину опасност и брзо помирење не одузе му наду на посјед младога тијела. - Даће теби папа још тога. Има папа за своју Дебељку свега.

Снаха се смијеши, просипље бијелу цакловину зуби кроз румена уста, царствује у њој срећа, јер стари имаде за њу још тога, и она ће то све добити, па макар морала пустит староме да јој рује по њедрима и пипка јој стегна, а онда се од муке зноји и пирја као месо под поклопцем…

УМРО ЈЕ ВОЈВОДА МАРКО МИЉАНОВ

Цетињска пијаца пуна је људи. Разговарају у групама. На Влашкој цркви пјевају сва звона. Цетиње се трже. Што је? Да није нешто у двору. Господар је подебео, тежак и лако ће га изненадна смрт. Ускоро се рашири вијест: умро је војвода Марко Миљанов. Цетиње бијаше један уздах жалбе. Вијест јурне у брда, у Зету, према Скадру, у Куче… Народ се крсти, скида капу: "Бог да му душу прости!" Жене плачу, а они који ратоваху под његовим заповједништвом и бијаху свједоци његова витештва, чојства и праведности, осјетише да је умро један од стваралаца Црне Горе, понос црногорскога јунаштва. Војвода је био у Бечу. Прегледали су га стручњаци и установили да је рак у стомаку толико пустошио да је свако лијечење безизгледно. Преписали су му и дали неке љекове и упутили га кући.

Иако слаб остао је у Бечу десетак дана, а онда је кренуо на пут. У Херцег-новом нагло му позли. Препознавши га, сви Стефи понудише услуге. У гостионици пренесоше га на постељу. Тешко је дисао. На очи му паде стакловина. Није ни ријеч говорио. Смртне муке бијаху кратке… Послије неколико сати тихо је издахнуо. У Херцег Новом насељени Црногорци скупише се око гостионице, брзојавише на Цетиње и положише га на красан одар… Црногорке у лијепим ношњама чуваху стражу… Око одра поче се гомилати донешено цвијеће, вијенци… Све више се истицаше јуначки лик неумрлога војводе… Све приредише за превоз тијела на Цетиње.

На Цетињу му се припремаше величанствен погреб. Грађани и омладина покушаше да од тужне свечаности створе манифестацију слободоумља. Но, када је на Цетиње наишао ковчег са мртвим витезом и унијели га у цркву, министар полиције забрани свако присуствовање спроводу. Настаде узбуна. Дошли Кучи, много њих, и прваци и други, ђевојке, изасланства Васојевића, Пипера, Ровчана, Бјелопавлића, Морачана, Братоножића, Црмничана, Зећана, Љешњана, из Боке и Паштровића, из Херцеговине, стигоше Гаљо Лекочевић, Климент, неке хоџе и имами, главари из свих арнаутских племена, изасланик скадарског паше, све хрли да се поклони највећем витезу црногорских брда.

Чувши што Цетиње намјерава, књаз изда наредбу министру полиције и попу Илији Пламенцу па се одвезе са кнежевићима на Ријеку Црнојевића. Престолница проври од дошљака. Пијацом пролажаху стари јунаци без руку, стари орлови са тешким ожиљцима од ножева на мрким лицима, старци који већ двадесет и више година нијесу долазили на Цетиње, сви се спустише са камених висина и кршева, и под оружјем прошлих побједничких борба хтједоше да одаду почаст војводи Марку.

Омладинци, кад сазнаше за забрану сваке свечаности, јурнуше министру полиције. Он их не прими, него им по секретару поручи да се покоре наређењу, јер ће их све похапсити. Омладинци пођоше војном министру, попу Илији Пламенцу.

- Што је, ђецо? - увијек насмијешен ће стогодишњак.

Разложише му све.

- Цио свијет згрануће се ако чује да је власт забранила да одамо достојну почаст највећем сину Црне Горе.

- Е, што ћу ви ја, ђецо? Господар тако рече, а ја не смијем против његове!

- Срамота је то!

- Рекох вам!

- Брука!

- Не знам, но послушајте!

Одоше омладинци, псујући на глас "тиранију дебелога дахије".

Међутим покојников је ковчег положен у Влашкој цркви, око њега постављене воштанице у високим сталцима, безбројне вијенце иките цвијећа цетињске су ђевојке укусно распоредиле и почеше људи упркос забране улазити у цркву. Дођоше војници, растјераше их, и забранише звоњење.

Овакав поступак разбијесни Црногорце. Толики свијет дошао по студени и снијегу на Цетиње, па да се врати? Зар се тако поступа са заслужним синовима Црне Горе? Цетињски трговци, огорчени почеше у знак жалости затварати своје радње, али у тили час разлеђеше се перјаници и прогласе наредбу: ко затвори радњу, допануће три мјесеца затвора и поврх тога велику новчану глобу. Омладина дивљаше. Да изазове власт, пјеваше на глас "Што си сјетан, сердар Јоле?", а када не успјеше, пјеваху ову арију са текстом:

"Јеси л' срећан Миљанове,
Што остави курјакове,
Да ти кољу стадо твоје,
Што ти поје славопоје?"

Али изостаде хапшење. Народ је ноћ пробдио по хановима и каванама. Други дан утихнуше улице. Јаросна студен стисну и многи оставише Цетиње и размиљеше се по околини кроз коју ће проћи покојниково тијело на Медун. Успркос страже пред црквом, многи су у њу ушли тајно, да цјеливају руку мртвоме витезу. Трећега дана изнесу ковчег из цркве и положе га на кола. Зачас се скупе омладинци и нешто слободоумних грађана. Већ ће кола да крену, иступи Милош Шаулић, бивши министар, неустрашив противник режима, и сред смрзнуте тишине гласно изговори;

"Ајде због, Марко Миљанов! Као што не би траве било да јој влаге није, као што земља не би могла рађати, да јој сунчане топлоте није, тако ни српско племе не би могло бити на оној висини на којој је да јој Марка Миљанова било није. Слава му!"

- Слава му! - мукло се озва скуп и поворка полагано крену. Са цркве се јави мало звоно.

По жељи Марка Миљанова, имао се закопати наврх самога Медуна, у цркву, али, по наредби Цетиња, укопан је пред црквом. За посљедњим витезом херојске Црне Горе носиле су у Кучима жене и ђевојке короту…

Милош Шаулић

ТРЕЋИ ДИО

"СЛУШАЈ ДАКОВИЋУ"

На Цетињу узбуна. Марко Даковић свршио студије и са неколико другова дошао и галами против безакоња владе и управе. Позове га министар полиције:

- Шта ти радиш овђе?

- Свршио сам студије и још ништа не радим, него сам тек почео да проучавам рад ваше блажене владе.

- Како си почео, нећеш далеко доћи!

- То ви мислите! Ја не мислим тако.

- Сушај, Даковићу! Познат си као галамџија. Ја ћу лако с тобом свршит. Гледај да се губиш из Цетиња.

- О не! Никако! Ја сам слободни грађанин! - викне млади Даковић. - Тужићу европском суду јавности ради абдулхамидовскога поступка.

- Можеш, само пази што ћеш и како ћеш. Иди!

Даковић је три пуна дана скоро завијао као вук, кад га позове господар.

- Мене? Мене господар зове? Немам ја ништа посла с господарем.

Није ишао.

Долети секретар министра полиције.

- Ајде, Даковићу, не будали! Зове те господар.

- Зашто?

- Рече ми да дођеш, јер хоће да ти даде службу!

- Реци господару, нека дође најприје устав, а онда можемо да разговарамо.

Тих дана оде са друговима у Подгорицу. Одсјели су у хотелу "Европа", код Јована Бугара. Сједе за посебним столом и разговарају како да одрже, мимо дозволу власти, јавни политички збор. За другим столом сједе официри. Даковић говори гласно:

- Прошло је вријеме мучких убистава, перјаничких месарења у "Гувернадуровици", пљачке државних милиона, неодговорности народу. Неће се више у овој земљи дуго владати без парламента као у малоазијским покрајинама! У овој земљи морају владати два фактора: Народ и књаз. Књаз је само репрезентант државнога и народнога суверенитета, а не смије бити паша у вилајету. Неће се више дуго цјеливат у руку која дави и гњави!

Официри за сусједним столом слушају и мрште се.

- Али ми нећемо устав по коме ће владати један "по милости Божјој". Таква уставна одредба каже да владар прима власт само од Бога, па према томе само Богу и одговара, а не народу.

Међу официрима сједи и Јован Вукотић, по женској линији рођак Даковићев, чији је стриц, сердар Јанко, био стуб владе. Он устаде и, држећи руку на револверу, поче да се натреса:

- Оваква брука не смије се говорит ђе ја чујем. Тражим задовољштину!

- Увијек сам ти је готов дати на којој год хоћеш пољани! - подиже се Даковић, не држећи руку на свом револверу.

- Откад су официри постали жбири и перјаници? - добаци један омладинац.

Плану галама с обадвије стране. Сви чекају кад ће одјекнути револверски метак. У тај час устаде Ахмед Жунић-Лукачевић, муслиман из Подгорице, богат трговац, у чијим очима књаз Никола није био мањи од султана, и повиче из свега грла:

- Господо и браћо! Помирите се за ајтар Божји! Нека цијела кавана пије колико може на мој рачун. А ја ову чашу наздрављам Марку Даковићу, другом Обилићу, а и господара нека Бог поживи!

РИСТО САВОВ СВЕТИ СВОЈУ ЧАСТ

Гласно незадовољство више се није могло спријечити. Млада Црна Гора, подупирана страшним нападајима интелигентне емиграције, присилила је књаза да је 1905. дао устав. Чим је устав проглашен - настаде пљачка. По овом уставу, књаз је и надаље оставио врата самовољи. Формираше се у двије партије: Клубаши-опозиција и Народна странка са господаром као вођом. Изборни терор бијаше страшан. Сваки опозиционалац проглашен је непријатељем владара и државе. Омладина се разлећела по брдима и планинама, тумачећи народу уставна права и демократију. Паде дугогодишња влада војводе Божа Петровића, а први предсједник министарства постаде Лазар Мијушковић. Он је имао да ликвидира прошлост неуставнога живота. Осигуравши у првој скупштини ог-

ромну већину, напредна омладина која студираше у Београду сруши га генијалним шаховским потезом, натоваривши му на врат деликатну аферу са представницима старога режима из противничкога табора. Другу уставну владу образују напредни елементи са Марком Радуловићем.

Политички живот почео је да ври. Адреса народне скупштине констатовала је неплодност тридесетгодишњега мирнога живота Црне Горе, и потребу сагласнога вођења спољне политике са краљевином Србијом. Књаз је за вољу смирења духова, прогутао овај захтјев. Влада је настојала својим опсежним програмом да умири незадовољнике, иако је сама наишла на отпор господара који се не могаше помирити са уставним границама своје власти. Односи између клубаша и владиноваца бијаху све опаснији, док не прасну у крвавом обрачунавању у Подгорици.

Године 1906, бијаше у Подгорици обласни управитељ бригадир Јово Мартиновић, по природи паметан човјек и један од најшколованијих црногорских официра.

Било је познато да се сва Подгорица тресла од снаге, зора, маха и бијеса барјактара Ристa Савова Пејовића, Љешњанина, који ни у чему није покорио свога оца, чувенога јунака Сава Павићева. Снажних лавовских груди са вучјим погледом, проносио је кудгод је пролазио, страх и трепет. Волио је живот, пјесму, свирку, коња и пиће. С бригадиром Мартиновићем био је добар пријатељ, но раздвоји их политика. Бригадир, бранилац владе и књаза, а барјактар неустрашиви борац за народну слободу. Предсједник народнога клуба, опозиције, војвода Шако Петровић, знајући за његову мушкост, упутио му је тих дана ову депешу:

"Ти си прави барјактар и неустрашиви јунак мисли и жеље народнога клуба. Твоја застава уздигнута је високо. Под њом се купе сви народни борци за грађанске слободе Црне Горе. Такав витез није могао ни одабрати други пут. Испод твоје заставе нас чека побједа. Твој Шако".

Мало иза тога, дођоше с Цетиња у Подгорицу прваци народнога клуба, а међу њима и неколико активних министара. Починули су у хотелу "Обилић", окружени пријатељима и присталицама. Послије разговора заорила је пјесма "Што си сјетан, сердар Јоле?", коју је власт сматрала пјесмом бунтовничком и забранила је пјевати.

Чим је забрујала пјесма, оштро уђе Марко Газивода, шеф полиције.

- Ова пјесма забрањена је! Разиђите се! - викне држећи руку на револверу у пасу.

Опуномоћен са неограниченом влашћу потребном за чување неповредивости ауторитета наредаба власти, успије, и хотел је за кратко вријеме остао празан. Али, бојећи се да се пијанка и весеље не наставе, Газивода затражи преко обласнога управитеља Мартиновића да му пошље подофицире из војнога стана, ради сигурности. Кад су дошли подофицири у друштву са жандармима, а на челу са Газиводом, у хотелској кавани нашли су само барјактара Риста, који је сам сједио за столом и очима стријељао гомилу жандарма и подофицира, који су крстарили испред хотела. Љут на клубаше што су на први приговор напустили хотел, а нешто загријан и пићем и својом урођеном ратоборношћу, чим виђе Газиводу, назва га "копиле". Газивода, без ријечи, изађе но, послије неколико минута, ненадно ускочи у собу кроз отворени прозор, а жандармерија са подофицирима, склепета га с леђа и одведе.

Не зна се, остала је тајна, ко је приликом спровођења ошинуо барјактара канџијом, да ли обласни управитељ Мартиновић, да ли Газивода, тек зна се да је барјактар кликнуо:

- Оца вам вашега, не ударајте ме женски с леђа, него сприједа, јер су ми бар ноге слободне!

Сва је Подгорица била у страху да ће се барјактар крваво осветити. Када је пуштен на слободу, није шест дана преклапао око на око. Сјетан, невесео, сам је шетао и намрштен стално држао руку на своме тешком шестоперцу.

Немој мене, пушко, преварити
За око те нећу ни молити!

Душа увријеђенога и пониженога човјека створила је план за освету. Хтио је, и желио, да истодобно убије не само Мартиновића и Газиводу, него и Васа Ђиканова, управника злогласне тамнице "Јусоваче", Мартиновићева рођака, за којега је вјеровао да је сва ова срамота, коју је претрпио, његово масло.

Увелико се разданило. Силним бахатом корача Ристо подгоричком чаршијом, мрк и наоблачен. Ушао је у зграду обласне управе, и

у канцеларији у првом спрату нашао је управитеља Мартиновића и шефа полиције Газиводу, гдје сједе и разговарају.

- Добро јутро! - он ће и вади револвер: - Ево, овако Ристо Савов свети своју част!

Одјекнуше два метка - Газивода паде мртав, а Мартиновић смртно рањен. Кад се спустио низ степенице у доњи спрат, грмнуо је плотун и барјактар Ристо је са осамнаест рана пао на леђа у ходнику обласне управе. Из краткога кожнога капута куљао је дим. У тај час наишла је Љубица, супруга бригадира Мартиновића, да обиђе погинулога мужа и, угледавши мртва барјактара, погледала га и рекла:

- Људи, утулите капут овоме човјеку!

Народ је говорио:

"Црквене су дахије,
По наредби књаза пустахије,
Риста Савова из Љешанске нахије,
Анатемисале,
И ван сјена цркве закопале!"

Али ни раскошна гробница сина јединца Василије Марковића, подгоричкога гавана, није била тако начичкана вијенцима и вештаницама као усамљени гроб Риста барјактара.

Док је народ још претресао крвави догађај и на Цетињу вијећали како да се ублажи мржња завађених табора, јер се било бојати терористичких испада огорчених клубаша, народ је у потаји пјевао:

"Откад море скаче у колаче
И Морача стрмоглав корача,
Није мајка родила јунака,
Као Риста, храбра барјактара:
Јова уби и главу изгуби!...
Подгорица као кукавица
Закукала што је дочекала.
Док Цетиње језа разапиње
Од јунака и од народњака,
Што се буне и кваре рачуне
Ћипурскога скота и деспота"..."

Пуних десет година, жена у црно завијена, без обзира на буру и зла времена, похађала је сваки дан гроб свога сина. Плакала је и проклињала убице слободе и правице:

"Ристо сине, војводо истине,
Нек је проста твоја мушка глава
Кад је пала за народна права!
Дођ ће доба кад ће с твога гроба
Синут муње и сагорет трње!
Спавај, сине, докле Бог с висине
Не ошине псине и сплачине,
Казни Јуде и подигне људе!"

КЊАЖЕВА ИЗБОРНА АГИТАЦИЈА

Црна Гора поче мрмљати и - напуњати "Гувернадуровицу" на Цетињу, "Јусовачу" у Подгорици, и све друге страшне затворе по Црној Гори. За сваким ћошком, у сваком мраку и буџаку, по свим каванама, хановима и гостионицама размиљеше скривени и преодјевени доушници, жбирови и перјаници, и сваки бунтовни глас насилно је угушен. Опозиција роваше потајно. Статус емиграције је све већи... У страној штампи говораху црногорски емигранти громовитим проклетствима о безправљу у Црној Гори. Борба започе. Не бираху се средства. "Главни одбор црногорске емиграције" издао је још поприје први свезак омашне књиге "Неколико крвавих слика из албума Петровић-Његошевог дома", строга анализа свих злочинстава књаза и његових претходника, износећи језовите детаље и сабласне слике из приватнога живота књаза и његове породице. Књига је прокриомчарена и у Црну Гору. Књаз је прочитавши ову грозну оптужбу зашкрипао зубима и одредио строгу преметачину домова најугледнијих клубаша, не би ли гдје затекао књигу и тако прибавио легитимацију за још оштрији притисак.

Уочи избора књаз је лично обилазио Црну Гору са својом пратњом и агитовао против клубаша. Дошао је на Даниловград, да пред народом изобличи народне посланике из Бјелопавлића, који су припадали клубашкој странци. Бригадир Блажо Бошковић нареди да се сви, мали и велики, скупе пред књажевим дворцем.

Против наредбе нико не писну.

Све врви од дошаптача, перјаника, официра.

Окружен војводама, излази књаз на балкон. Праваши, његове присталице, ударе у повлађивање. Перјаници пазе ко не пљеска и не одобрава. Бура се стиша. Књаз почиње:

- Кога ми посласте, Мартинићи, у скупштину?

- Ми Андрију Радовића, господару!

- Знате ли ви, Мартинићи, да сам ја од балавога Андрије направио био човјека и сматра га ко свога четвртога сина. А он, кад се

нариљао, почео да преврће корито и да ради противу мене и Црне Горе. Мислите ли, Мартинићи, да ми га и опет шиљете у скупштину?

- Не, ни да Бог, господару! Доље с њим! - букнуше громогласни узвици.

- А кога ми ви, Петрушиновићи, посласте у скупштину?

- Ми Спасоја Миркова, господару!

- Знате ли ви, Петрушиновићи, да је Спасоје тражио да се разоре манастири светога Петра и светога Василије, светога Стевана Пиперскога и светога Арсенија? Мислите ли га и опет шиљати, Петрушиновићи?

- Не, ни да Бог, господару! Доље с њим!

- Кога ми ви посласте, Павковићи?

- Ми Милију Радивојева, господару.

- Милију ни од пеће ни од ромаче, је ли? Зар не могасте наћ од њега бољега Павковића?

- Нећемо га више гласат, господару!

- А кога ви посласте, Вражегрмци?

- Ми доктора Марушића, господару.

- Марушића, је ли, који је цијело вријеме буруликао у скупштини ка во?

- Нећемо га више никад шиљат, господару!

- Сад како хоћете! Ја сам ви да слободу, а ви ако хоћете да шиљете љуђе који су против мене, а ви шиљите!

- Нећемо, нећемо!

Др Милован Марушић

- Онда ишћерајте моткама свакога ко ви дође да наговара против моје странке!

- Хоћемо, господару - живио!

"КО ШТО УПРТИ НОСИ ДО СМРТИ"

У Цетињу се води тајна борба да се књаз одрече пријестола. Данило, као неподобан и неспособан, да се искључи од престолонаслеђа, а књажевић Мирко да се прогласи за књаза. Овај покрет имао је јаких присталица и заузимао је све већи опсег. Умјерени кругови забринуше се видећи књажево изигравање устава и продужење крваве методе обрачунавања са противницима, и покушаше на овај начин да спасу земљу. Краљ хтједе пошто пото продужити заосталост Црне Горе на свим подручјима народнога живота, а то је ударило на опасан отпор. Постарао, навикао на самовладу и патријархално насиље, не бијаше дорастао тешком задатку да претвори из средњовјековне државе модерну уставну кнежевину, док се с друге стране појављиваху озбиљни гласови о уједињењу свих српских земаља под једним српским краљевским жезлом, али не у руци династије Петровић-Његош.

Борба се водила огорчено, подмукло и тихо. Данило је, преко својих људи, будно пратио овај покрет. Тако је династија Његош имала у своме крилу три странке, непомирљиве и спремне на крв и борбу. Страна посланства била су упућена у ову борбу и држаху се по страни - те ствари нека ријеши сама династија. Све конце овога покрета држао је у својој руци Живко Драговић, државни савјетник, учитељ и политички савјетник Мирков.

У то вријеме славио је Драговић јубилеј свога просвјетно-књижевнога и политичкога рада. На дан јубилеја, његова кућа била је од ранога јутра пуна честитара. Међу првима је дошао књажевић Мирко са својим ађутантом.

У салону су сједјели Драговићеви једномишљеници, неке војводе, сердари, млади официри, свештеници, државни савјетници, народни посланици, српски, бугарски и руски посланици и неколико омладинаца, и живо расправљали. Знало се да ће око једанаест сати доћи књажево одликовање. Очекивало се да ће му га предати министар просвјете, кад се врата нагло отворише, а у салон, ненајављен, ступи престолонасљедник Данило.

Сви, изненађени, устадоше осим књажевића Мирка, а Данило застаде на прагу врата и мрким погледом ошине све честитаре. Онда уђе, пође према јубиларцу, извади из џепа Данилов крст другога степена, и гласно ће слављенику:

- Његово Височанство књаз Никола, уважујући Ваше заслужно и предано дјеловање у служби књажевском дому и Црној Гори, благоизволио је одликовати Вас орденом Данилова крста, срдачно Вам честитајући јубилеј!

Драговић прими орден, дубоко се поклони, па ће:

- Захваљујем Његовом Височанству на части и указаној ми милости и обећајем да ћу и даље бити вјеран интересима миле нам Црне Горе. Живјело Његово Височанство, књаз Никола I.

Сви прихвате поклик.

Слављеник принесе Данилу на тањиру окрепу. Он брзо испије чашицу ракије, наклони се и журно изађе, да га ађутант једва слиједио.

Груну тежак тајац.

- Живио Живко Драговић! - викне један омладинац и - успостави опет живахан разговор.

Књажевић Мирко сједио је удно салона, немарно, подижући руком свој десни брк, не устајући ни онда када се подигла здравица његову оцу.

- А како ово би? - приђе му Живко Драговић и тихо га упита.

- Ко што упрти, носи до смрти! Кад је мука, не гледа се брука! - одговори одлучно књажевић Мирко.

СЈЕЧА БРИЈЕСТА НА ЋИПУРУ

Књаз је, видећи све жешћу борбу између Данила и Мирка, почео стрепити за свој живот. Опкољен тјелесном стражом и шпијунима, пратио је сваки њихов крет и памтио сваку њихову ријеч. Да буде дорастао као врховни заповједник војске своме задатку, образовао је из редова млађих и нешто школованих официра комисију, да изврши "препис" цјелокупне црногорске војске. Комисија је радила неколико мјесеци и њени чланови, случајно све происталице Данила, много су расправљали о потреби сасвим новога система у владању и промјени владара. Придобише за своје становиште и већи дио старијих официра, закључе: Да се смијени војни министар и сви стари бригадири и замијене младим људима који су на њихова мјеста годинама намигивали. Осим тога, да и сам књаз, као врховни заповједник, преда пријесто Данилу.

Питање пријестола носи у себи крв и покољ, зато умјерени чланови ове завјере предлагаху да се склони књаз на добровољни прихват њихова плана, док непомирљиви и они вруће крви, предлагаху да се књаз на силу одведе преко границе, а, ако треба, и смакне. Опште незадовољство у Црној Гори бијаше сваким даном веће. Клубаши дознавши за ову завјеру, посредно је помагаху, иако Данила сматраху морално пропалим типом, недостојним да ступи на чело државе, која плаче за препородом, јер главно им бијаше да макну књаза, а с њим и стару гарду војвода и сердара.

Закључено је да неко од официра донесену одлуку прочита књазу или усмено саопшти.

- Хоћеш ли ти, командире Јанко?

- Бих све друго, али не могу посљедњу тачку.

- Да сиђе с пријестола?

- Да!

- Па то је главно, човјече Божји! Без тога нема промјена! Хоћеш ли ти, командијере Митре?

- Не могу, јер сам, као што знате, с господаром у блиском сродству.

- Па ко онда хоће и смије?

- Ја ћу! - рече командир Блажо Бошковић.

Сви одахнуше.

Један дио чланова комисије пође свечано у двор. Књаз као да је знао што ће све бити, дочека их супериорним смијешком.

- А дану, причајте што сте урадили, људи?

Бошковић излагаше извјештај о стању војске и неке статистичке податке.

- И тако се, господару, указала потреба да дође до промјене у официрском кору, јер стара официрска гарда није више способна да схвати дух народне стратегије.

- Е, е! - смјешка се књаз. - Даље, даље!

- Стари бригадири треба да одступе, а на њихова мјеста да дођу млађи људи, који су свршили војничке школе и схваћају војску друкчије него старци без школа и науке.

- Даље!

- Мјесто војводе Лазара, да буде бригадир Јанко Аџић, мјесто војводе Михајла - ја - и тако редом набрајаше командир Блажо Бошковић све старе који одлазе и нове који долазе. - А ти, господару - настави Блажо - да предаш власт престолонасљеднику Данилу, да се, док си ти још јак и снажан, под твојом контролом упути у све државне работе.

- Има ли још што? - књаз ће оштро и подигнутим гласом.

- Нема!

- Идите за мном.

Књаз изађе из двора и пође под Бријест и ту стаде. Сви за њим.

- Скочи за предсједника општине Мића Баровића. Нека дође и поведе неколико радника с алатом за сјечу! - заповиједи кабадахији.

Комисија ћути, кришом се погледа, а књаз стоји пред њом, звиждука, и удара шпањолском трском по сарама десне чизме.

Дохита предсједник са радницима, дубоко се клања.

- Сијеците! - покаже књаз руком на дивни, гранати Бријест.

Људи се збунише и зачудише.

Овај Бријест на Цетињу између Ћипура и двора бијаше комад историје, нијеми свједок правосуђа књаза Николе. Под њим се годинама, прекрштених ногу у столоначи, изрицала правда "сиромаху као богатоме, а сираку као братству јаку". Без овога стабла, под чијим се гранама јавно подржавала веза између књаза и народа, није се дала замислити правда, и предсједник и радници бленуше у господара.

- Сијеците!

- Господару, велиш ови Бријест? - промуца уплашени Баровић.

- Њега сијеците! Он је мене и ближи и дражи, него свијема вама, али тако мора бити!

Звекнуше сјекире, врцају иверi, дршће силан труп развијена стабла. Бријест се нагне, застење као да плаче и уз страшан шум и ломот грана стропошта се на земљу.

Свима се заледи дах на уснама.

- Сада осијеците оно најдуже, најглачије и најљепше стабло од Бријеста и посадите га на исто мјесто!

Опет ударају сјекире, падају гране као удови тијела и ускоро се укаже дебло без грана. Ископаше људи дубоку рупу, посаде у њу труп бријестов, набацају земљу и набију је.

- Готово, господару!

Књаз без ријечи полако крене, као да шета, до средине главне улице, а поворка послушно за њим и чека што ће да буде. Књаз стаде, окрене се и рече:

- Погледајте сви пут двора и реците како сад изгледа оно танко и глатко стабло, мјесто онога великога, дебелога и гранатога Бријеста?

- Шуто, господару, није вајде! - одговори скуп.

- Било би много шутије, кад би доша Данило да влада Црном Гором и вама, мјесто мене.

Зинуше.

- Идите дома, - викне - од "преписа" нема ништа! Нека све остане како је и досад било!

Рече и упути се достојанствено у двор, а комисија застаде неколико часака насред улице, не знајући камо ће и што ће, баш као стадо коме отеше овна предводника…

БОМБАШКА АФЕРА

Никшић постаде у то вријеме центар политичкога покрета и јавне штампе. Овамо су стизали безбројни летци црногорске омладине из Београда и Америке, уперени против режима и дворске камариле. Лист "Народна мисао" бијаше ради бунтовнога писања под строгом цензуром. Војне власти вршиле су дужност полицијских, а полицијске дужност судских власти. У Цетињу свако зло приписиваху праваши клубашима, а клубаши правашима. Књаз је неуморно судјеловао у свакој правашкој акцији и закулисно ровао гдје је могао.

Крајем 1907. дошао је министар унутрашњих дјела војвода Лакић Војводић раније у министарство него обично и одмах се упутио у собу Стевана Лопичића, првога секретара. Војвода је био човјек седамдесетих година, једва писмен, али ванредне интелигенције и напредних мисли, као какав младић. Бијаше у њему поноса правога колоњеновића. Он је био један од ријетких који није на сваку књажеву рекао: "Амин".

Уђе у собу секретарову, сједе и замишљен ће:

- Чини ми се, Стево, имаћеш овога пута много посла! Јутрос рано закуца ми неко на врата од собе и не спах. Мишљах да је који од ових просјака васојевићких, те ми не даду

Оногошт - Никшић

из куће изаћи, и викнух: "Вуц се отоле, што ми досађујеш! Ето ти министарство!" У толико ошкринуше се врата и појави се једно црнопурасто момче у уску робу и црни капелин. Поклони се скидајући капелин и назва добро јутро. Питам га: "Ко си ти и одакле? Што тражиш? Хајде у министарство ако што имаш!" Он на то продужи: "Ја имам нешто лично да вама саопштим, и то врло важно."

- А што је та важност?

- Ја сам донио бомбе.

- А какве бомбе? Зашто ће ми то? Ће су ти? Носи их код Мила Крстова у Обласну управу.

Он нешто пробрбља да их је донио из Котора, да има некакво друштво и оде. То ме је јутрос дигло овако рано, некако бјех иједак и не обрнух се на то, па се бојим да ми чесове погани какву подвалу под старост не учине. Кад свернух у Обласну управу, збиља, оно момче донијело бомбе, ето их на тавулин! Свернух у министарски савјет, и знаху већ за то и чини ми се ево звек некакав! О овоме немој ништа зборити, док се не види што је.

Војвода оде, но око једанаест сати прије подне врати се. Сједе.

- Оно је момче из Цетиња, а родом Косијер. Дошло је с нашим ђацима из Београда и отуда су донијели бомбе, како прича, да убију господара, и да је с њима у друштво много клубаша из Црне Горе. Прича да је од њих украо у Котору ове бомбе и донио да друштво изда и - што ти та поган није напричала! Савјет се на чудо нашао, не зна шта ће да чини, ма сад дође Лазар Мијушковић и Јово Поповић па рекоше да ће се о томе споразумјети са насљедником и господаром, па ће се виђети. Чини ми се, да ће и тебе довече или сјутра звати у Савјет, јер ћемо купити ноћас у сједницу достину, и без нас министара.

- А гђе је то момче? - упита секретар Лопичић.

- Шеће слободно у пјацу, док се види до сјутра шта ће се с тијем!

На Цетињу се већ истога дана шушкало да ће свашта бити. Тога дана праваши уздигнуте главе корачаху по пјаци, а клубаши се погнули слутећи зло.

Секретар је навече позван у двор. Ађутант га је увео у споредну собу.

Књаз је сједио на средини великога стола, с десне стране књагињица Ксенија, а с лијеве књажевић Мирко, на челу насљедник Данило, а до њега с једне стране Лазар Мијушковић, а с друге Јово Поповић, министри и неки државни савјетници. Секретар се поклони.

- Какав је, докторе, ови младић? - обрати се књаз др Л. Томановићу, министру предсједнику.

- Добар је, Височанство. Спреман и расположаже способношћу колико иједан наш млади човјек.

- Не само што је спреман, господару - дода сердар Јанко - него је енергичан и вјеран пријестолу и отаџбини колико иједан Црногорац.

- Мило ми је, богами, ђетићу, што ми тако за тебе веле. Буди такав и унапријед, па те неће господар заборавити и хајде због!

Други дан притворен је Стеван Рајковић, доносилац бомба, и смјештен на другом спрату зграде Обласне управе, у соби са лијепим намјештајем, до које се налазила соба за истрагу. Када је Лопичић позвао Рајковића, овај се понашао доста непристојно, кад уђе сердар Јанко Вукотић и рече пред Рајковићем:

- Поступај с њим лијепо, не као са окривљеником. Нека му се редовно доноси из хотела "Рајнвајн", ујутро бијела кава с хљебом, све порције ручка и пола литра вина, а тако и вечера.

Секретар је без чуђења примио ово на знање.

На протоколарна питања Рајковић је одговорио, да је прије краткога времена отишао у Београд у друштву Стевана Ћурчина, уредника "Београдских новина", да се упознао са црногорском омладином на Великој школи и да је, у договору са истима, пристао да заједнички дођу у Црну Гору и бомбама распраше црногорски двор и његове чланове као и Народну скупштину; да је од Тодора Божовића у његову стану примио бомбе гдје је био и Ђорђе Настић, који је такође примио извјесни дио, као и капетан Васо Ћулафић. Бомбе које је примио Ћулафић смјештене су у један мали закључан ковчег, да их однесе и преда Милосаву Рајичевићу и Михајлу Ивановићу, како ће их први употребити за дизање Васојевића на буну, а други Куча.

- Кључ од тога куфера ево код мене и предајем ви га. Ухватите Ћулафића па ћете вићети угађа ли се ови кључ у тај куфер. Он је преко Турске пошао на Васојевиће. Настић говораше да ће своје бомбе донијети у Босну и тамо их употребити, а ја у друштву са Марком Даковићем, Тодором Божовићем, Јованом Ђоновићем и другима, донио сам ове до Котора, ђе смо заједно починули у хотелу Пухаловића.

Лопичић је био опрезан. Већ чињеница да истрагу води министарство инутрашњих послова и да књаз лично учествује у истрази, стално у вези и договору са најистакнутијим члановима владе, изазвала је у њему сумњу у инсценацију читаве афере. Већ у првим исказима Рајковић је био недосљедан. Час је тврдио да их је опазила полиција и они се разбјегли, а онда опет, да се користио њиховим тренутним одсуством и с бомбама утекао и донио их на Цетиње, да прокаже цио подухват.

Свршивши с Рајковићем, Лопичић је одмах преслушни записник однио у двор. Ту је нашао књаза и насљедника Данила, окружене владом.

- Дану, Лопица, прочитај што вели тај Косијер - одмах ће књаз.

Чувши записник, књаз је остао мало замишљен, па је лако повукао уснама смијући се.

- А јесте ли упитали Рајковића, има ли у Црној Гори дружине која је противу династије и ко Тодору Божовићу даде бомбе? - упита насљедник Данило, наглушујући сваку ријеч.

- Нијесам доспио, јер је ускратио даљње одговарање до сјутра.

- Има, Височанство, не бој се, таман у Црној Гори, но погански син крије све - ема му неће моћ бит, Божја ти вјера, да све не каже - испрси се сердат Јанко.

Лазар Мијушковић и насљедник шапутали су и тихо се смијали.

- Хајде, ђетићу, па продужи, али пази, лијепо избиркај све и редовно ми доноси све што будеш радио, да ми читаш. Немој питати никога кад ћеш код мене, па то било дању или ноћу - рече књаз.

Када је Лопичић други дан ујутро дошао у Обласну управу, из собе Рајковића изашао је сердар Јанко и рекао му:

- Стутњио сам му га скитачу. Ти с њим једнако лијепо, и све ће казати и свакога ко је уплетен у ову работу!

Када је Лопичић наставио са истрагом, Рајковић затражи да му се купи за круну цигарета. Добивши их, рече прије протоколарних изјава:

- Молим те, рећи ћеш Лазару Мијушковићу, а и Томановићу напомени, да се мене кућа за дуг продаје, и ових ће дана моји родитељи остати без крова, па им реци да то не дозволе, јер сам ја затворен и не могу ништа на

томе радити, а Јанку сам то већ рекао јутрос. Хоћеш ли?

- Добро је, хоћу - мирно ће Лопичић.

- А сада ћу да ти даље причам. Ја сам се предомислио и ријешио се све право да кажем. Рекао сам да сам бомбе донио, али не онако како је било. У Котору нас је полиција опазила, коју смо ми вјешто избјегли. Ја сам пристао да донесем бомбе на Цетиње и да их раздијелим поузданој дружини, да разрушимо дворове и скупштинску зграду и да у њима поубијамо све чланове династије и народне посланике. Дружина моја да упадне у Црну Гору с границе, ђе ће ми се придружити присталице да изведу читав преврат и успоставу новога режима. Кад сам стигао ноћу 21. октобра, обратио сам се у ту сврху неколицини другова типографа, као Блажу Радивковићу и другим, али су ми то одбили. Сам нијесам имао прилике да их употребим, препао сам се да ми се не дознаде, покајао, и сам се и бомбе ујутро пријавио војводи Лакићу и он ми рече да их предам у Обласну управу.

- Ко је та твоја дружина?

- Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђоновић и Петар Новаковић, а за то знаду и на то дјело су пристали Михајло Ивановић, Милосав Рајичевић, Андрија Радовић, Спасоје Пилетић, Гаврило Церовић и други.

Послије поноћи Лопичић је записник однио у двор. Ту је опет била на окупу читава влада и дворски савјетници.

- Ну, ну, читај! - нестрпљиво ће књаз.

Сви су пожудно слушали записник. Послије читања, насљедник Данило запљеска рукама и викне: "Браво!"

- Што "браво"? - књаз ће озбиљан.

- Па јеси ли ти разумио да је признао да је донио бомбе из Београда да нас побије, и да су у томе друштву клубаши прваци?

Књаз ће на то подругљиво:

- Ко да ме убије? Да ме убију Црногорци бомбама из Србије? Ја бих сад у окладу с ким хоћете, да ни једном Црногорцу, и кад би ријешен био на то, не би бастало на мене пружити руку на један корак одстојања од мене; но и кад би бомбу у руци имао, промислио би се, и из руке је испустио. Ја сам вазда међу Црногорцима, и сједим, и разговарам се међу њима, јашем коња по Цетињу и околини и идем колима од вароши до вароши. Кад би хтјели Црногорци да ме убију, не би добављали бомбе из Србије, но би ме кубуром могли убити кадгод хоће и мене и све вас!

- Нијесу ово, тата, Црногорци, но је ово Никола Пашић и наш зет који хоће и нас да се ослободе. А да су Црногорци, тако би било као што ти велиш - љуто ће насљедник.

- Тако је, тако је - одобраваху Јанко, Лазар и Јово.

- Не могу вјеровat, ја још требам Српству и они то знаду, али нека се проводи ишљеђење, па ће се виђети. - Онда се окрене Лопичићу:

- Остани овђе, а ви изађите!

Када су сви изашли, књаз ће:

- Радомир Вешовић с Васојевићима ухватио је Васа Ћулафића у турској граници, и чим дође, добро га о свему испитај, а посебно, је ли био код Пашића и што је с њим говорио. Тај записник немој давати, но га донеси код мене. Одобровољи га, да се не уплаши, он је стари човјек, прост наивчина, све ће ти право казат.

Стеван Лопичић, озбиљан и савјестан судија, правник Загребачкога универзитета био је много нерасположен ради уплијетања двора и камариле у ток истраге, кад му сердар Јанко Вукотић донесе попис свих који су, по њиховом мнијењу, сумњиви. То бијаху тринаестorица клубаша, четрнаест ђака цетињске гимназије, те 48 личности у земљи и седамнаест њих изван земље.

У истрази су судјеловали сви праваши. Лазар Мијушковић отпутовао је у Котор, да од аустријских власти затражи изручење црногорских студената и да аустријски механичари испитају снагу донесених бомба.

Ђаци су се већ вратили у Београд, а остали, они на домак власти, већ су били у цетињској тамници. Гранична стража народне војске била је уређена, да Рајковићева дружина не би упала у Црну Гору. Цијела земља је узбуђена. Звани и незвани наметали су се, ко ће боље да покаже вјерност господару. Из унутрашњости земље долазиле су многобројне корпорације, да изјаве лојалност и гнушају се над Србијом.

По жељи књажевој, Лопичићу је додијељен за секретара Саво Радуловић. Истрага се брзо наставила. Први је дошао на ред Михајло Ивановић. С њим је Лопичић искрено другова у Загребу, јер је био озбиљан и честит. Он је рекао:

- Од свега овога што се ради, не вјерујем да ишта постоји, али вјерујем да може бити врло кобно по мене и све оне који су почели стварати неки прогресивнији пут. Причаћу ти један случај, ти га забиљежи, да ти служи као мјерило при вођењу истраге, да се не би пренаглио, али те молим да ту моју изјаву не прикључујеш списима моје обране. Ево, у чему је ствар! Једне ноћи издвојили смо се ми политички другови и још док смо били у скупштини и отишли код капеле под Доњи Крај, ђе смо се разговарали о организацији наше странке. Неки је од нас опазио да нам се неко у ноћи приближује. Доктор Марушић дигао се на ноге и упутио се тој особи с питањем: "Ко си и кога тражиш?" Незнанац одговори: "Ја сам Лазар Мијушковић". Марушић ће му срдито: "Што ћеш ти овдје и кога тражиш?" - "Тражим вас" - одговорио је.

- Пусти га, пусти га - рекосмо ми.

Мијушковић је дошао к нама и почео да прича: "Ја сам, господо, дошао код вас, да ве братски замолим да ме примите у вашу странку. Ја сам човјек од великога утицаја на насљедника, а овај на господара, и ја ћу вам много помоћи на новом уређењу." Ми му на то одговорисмо: "Богами, Лазаре, нећемо те примити, јер ти не вјерујемо ништа." На то он одмах љут крене, но обрне се и рече: "Не хтјесте ме примити, је ли, а Бога ми ћу ви се осветити" - "Не, но, путуј!" - викнусмо, он оде, а ми се разиђосмо.

То сам ти, Стеване, испричао онако, за тебе, да знаш, а сада што ти велим, то уведи у записник тога Рајковића. Ја тврдим да Стевана Рајковића не познајем, и одбијам његово тврђење као клеветничко за ма какво учешће у завјери против династије, као и да сам икад чујао за то до данас. Мени није по нарави да убијам, и најмање сам анархиста и противу династије. Напротив, оданост наше фамилије династији Петровића утврђује се тиме што су два моја рођена стрица изгорела на своје огњиште за кућу Петровића, и више нећу да речем ништа.

Лопичић у себи свладаваше јарост.

Навече је отишао у двор, по обичају, затекао ту владу и дворјанство, а нарочито му је било мило што је ту био и Лазар Мијушковић, јер није Ивановића послушао, него је његову прву изјаву прикључио његовој одбрани и све прочитао. Послије читања књаз ће:

- Богами, истину вели. Његова су два стрица изгорели за нашу кућу. А је ли тај Ивановић у апсу?

- Јест.

- Пушти га. Нека иде у Медун и нека му се сваки дан даје по талијер, док се ово сврши, или нека стоји овђе - како хоће.

Када је Лопичић изашао из кабинета, стиже га живим корацима Јанко Вукотић.

- Знаш ли ти да и он има срце ка и остали човјек, те си учинио да се пусти један од најопаснијих клубашких ништавчина?

Лопичић ће осорно:

- Е, богами, сердаре, ако мислиш ти или ма ко други да ћу водити ислеђење противу своје савјести, и удешавати записнике како је вама мило, вараш се. А ако вам се не допада мој рад, напустићу га са захвалношћу.

Други дан додијељен је Лопичићу још један члан истражне комисије, Саво Вулетић, члан Главне контроле, гласни "праваш", зет Јабучана. Лопичић бијаше бијесан. Поче у души крварити и критички разглабати цијелу аферу, штавише, настојати да води истрагу тако да све јасније дође на видјело злодјело, ако је заиста по сриједи. Уто је доведен на граници ухваћени Васа Ћулафић. На преслушању је рекао да га је позвао Тодор Божовић у свој стан, гдје су он и Рајковић примили бомбе, а ту је био и један црномањасти момак са наочарима, Србин из Аустрије. Њему је Тодор дао бомбе да их однесе Милосаву Рајичевићу, а пошто је и иначе био при поласку кући, Радомир Вешовић га пресрио у турској граници, ухватио га и одузео му кофер са бомбама, који је насилно отворен.

Лопичића је чудило зашто су хватали Ћулафића на турској граници, кад су могли, под надзором тајне полиције, пратити га све док бомбе преда ономе коме их је носио и тако ухватити једнога и другога. У њему се подиже све веће неповјерење, с тим више што је Рајковић тврдио да је кључ од ковчега код њега и, у доказ тога, предао га је. Лопичић је одмах пробао тај кључ и утврдио да доиста отвара ковчег. У њему узаври: кад је тако, онда се Рајковић, при пријему самих бомба у Београду, спремао да оптужује и доказује! Није ли то све потицало из Цетиња? Млади Лопичић, идеалист, сав се стресе. Зар је то могуће? Зар се јуначка Црна Гора изродила?

- Јеси ли био код Пашића у Београду?

- Само сам једанпут био код Николе Пашића, једанпут код управника града. Код Пашића сам био у канцеларију највише због ђетета које сам са собом повео у Србију кад сам напустио Црну Гору да бих га ђе дао у школу. Господин Пашић примио ме је лијепо и кад ме распитао ко сам и што сам и зашто сам дошао, рекао ми је: "Што си ти, јадан, стар долазио овамо? Тебе је у Црну Гору било лијепо, имаш кућу и имање; био си племенски капетан, а то је лијепо. Ти си прост човјек, ти не можеш овђе добити ништа, до да, под старим годинама, крчиш земљу кад би ти дали. Тебе од књаза није ништа криво, он је добар човјек и добар Србин, него мој добри брате, ти се врати својој кући, код своје фамилије и рођака, јер ћемо ти ми дати два-три пута из диспозиционога фонда по 60 динара, а четврти пут нећемо." То ми рече. А кад сам га замолио да би ми дијете примио у школу, одговорио ми је: "Са тијем располаже министар просвјете, и у нас добијају помоћ само добри ђаци, зато ти не могу помоћи ништа, до једино, ако хоћеш, могу израдити да ти се прими за питомца Подофицирске школе".

- Даље! - нестрпљиво ће Лопичић.

- У Управи града био сам по позиву исте, ђе су ме питали одакле сам, и имам ли каква занимања у Београд. У то стиже Тодор Божовић.

- Шта си још говорио са Пашићем?

- Ово је вас мој разговор са Пашићем и његов са мном! Да, кад бијах у Управи града, стиже Тодор Божовић. По свој прилици бијаше и он позват, јер му управник рече чим уљеже: "Тодоре, ти нешто шврљаш по Београду са непознатим личностима! Пази се добро од каквих петљавина, јер би могао лако оставити Београд!" Тодор се извињаваше и изгуби се. Мене рече управник да што прије нађем посла, јер беспослене у Београду не трпе. Виђех да и у Београду нема опстанка и ријеших се да идем дома. Ухо ме закучи тај Тодор и утовари ми ове бомбе, и сад плаћам ни крив ни дужан!

Лопичић одмах однесе записник књазу и он, по прочитању, рече да се Ђулафићев записник не прикључује осталим истражним списима.

Лопичићу постаде све јасно. Пожури са преслушавањима осталих. Ни један оптуженик није признао оптужбу. Рајковићеви доказ све су рекла-казала. У њему се пропе човјек и он изда налог да се Рајковићу ставе ланци на ноге, тешки 20 кг, и да се одмах баци у тамницу. У Цетињу овај чин подиже читаву узбуну. Клубаши уживаху, а праваши цикнуше. Лопичић исприча члану истражне комисије, Саву Радуловићу, узбуђење у двору.

- Немој се чудити, јер док сам преслушавао Рајковића, више пута ме питао знам ли чији халбцилиндер и салонрок носи. Кад сам га упитао чији је, он рече да је од књажевића Мирка и да је у њему пошао и вратио се натраг.

Сада је Лопичић био увјерен да је читава афера дјело књажевића Мирка и праваша. Званична влада била је само фигура, а у ствари су владали насљедник Данило, Лазар Мијушковић, Јово Поповић, Јанко Вукотић, Мирко Мијушковић, Јован Пламенац и Саво Вулетић, који мржаху Србију и не бираху средства у остваривању својих циљева, доводећи владу пречесто у безизлазан положај.

Довршивши истрагу, Лопичић пође министру предсједнику и затече код њега бугарскога посланика, др Колушева, и министра Душана Вукотића. Расправљали су о томе да ли ће се окривљени у бомбашкој афери предати редовним судовима.

- Било би најбоље да се за суђење окривљених створи нарочити суд за суђење анархистичких злочина. Ми у Бугарској имамо за то закон, и ако желите, ја ћу вам га прибавити да по њему израдите свој - предложи др Колушев.

- Врло добро! - задовољан ће Томановић.

- Будите љубезни и прибавите га што хитније! - замоли Вукотић.

- Драге воље, и, при састављању вашега закона, биће вам на расположењу.

Ухо уђе аустроугарски посланик Кун. Поздрављање бијаше срдачно. Томановић му одмах причаше о чему се ради.

- И у нас нешто ври! - нагласи Кун.

- Дођите по подне што имате - рече Томановић Лопичићу.

По Цетињу се говорило да је цијела бомбашка афера владин фалсификат и да недужни људи страдају у тамници на правди Бога. У Цетињана бијаше осјећај праведности врло развијен и страдање недужних изазиваше бијес и опасност крвава отпора. Тре-

бало је јавност умирити доказима о фактично револуционарним испадима противника књаза и владе и увођењу страховладе.

Истрага бијаше у пуном јеку, кад једне бурне олујне ноћи заори војничка труба, зачу се трка војника, клепет ножева и пушака. Лопичић је дубоко у ноћ водио истрагу и, чувши галаму, изађе на врата да види што је, а оно: густи редови војника јураху горе доље! Што је? Дође шеф полиције, Драго Мартиновић.

- Што је то?

- Запалила се у Бајицама једна појата. Бајице, по обичају запуцали пушкама, а у вароши неко протурио глас да завјереници ударише од Бајица! Засвира труба, те војска и полиција у трк пут Бајица, кад нас они предусретају да им више не требамо, јер да су већ претулили запаљену појату. У толико запуцаше пушке у варош близу Војнога стана, док ће неко рећи: "Ту су појату запалили завјереници да повуку војску и полицију пут Бајица, а ето их кроз шкрке ушли у варош и чују се пушке, но ко је Црногорац да се спасава књаз!" Све скочи на ноге: Бајице, Доњокрајци, војска и полиција - све то за тили час опколи двор књажев, насљедников и књаза Мирка.

- А сада? - љут ће Лопичић.

- Сад осигурасмо господара и све! Установило се одмах, да је пијани капетан Александар Салчић пуцао из револвера пет-шест метака. Позвао сам га.

- Напале су ме четири особе и пуцале на мене, ја на њих, оне бјеж! - без даха ће капетан, показујући танетом пробушену душанку.

- Свуци душанку!

Прегледавах је и установих да је зрно прошло од изнутра напоље кроз крило душанке.

- Не показуј ником "добивене ране!" - рекох му.

Долетјеше четири перјаника за Лопичића да одмах дође господару.

Књаза је срио у ходнику у горњем спрату.

- Забога, што сам учинио Црногорцима?

У кабинету сједаше књагиња, сјетна и замишљена.

- Што је ово, ако Бога знаш, јер овђе неме никога да дође да ми каже? - књаз ће са сузама у очима.

Лопичић полако и прегледно све исприча.

Књаз нетремице саслуша, онда сједе и удари се руком по колјену, а књагиња одахне. Наједном књаз јаростан скочи, отвори врата и зовне шиљбока.

- Дозови Јанка!

За десет часака устобочи се Јанко Вукотић пред књазом.

- Јакша, од ноћас си управитељ Катунскоријечке области и командант катунске бригаде, и за сваки неред, овоме ноћашњему сличан, твојим ћеш ми животом одговарат!

- Господару, народ се побојао за твој живот!

- Хвала народу, а властима ништа!

- Сви страхују за тебе!

- Кад се не бојим ја, нека се и народ не боји! Народ и војска нека се одмах разиђу кућама!

* * *

Крајем децембра упућен је Лопичић у Зеленику ради састанка са Ђорђем Настићем, Србином из Босне и студентом Бечкога универзитета. Упутили у га др Лазо Томановић, министар предсједник, и сердар Јанко Вукотић. Први му је препоручио да Настића добро саслуша о свему што буде рекао и да прими документе које му буде дао, а сердар Јанко му рече да је Настић њихов човјек који им много вриједи.

- А, да види да смо му захвални, ево, предај му ових 300 круна. А ово затворено писмо добро чувај и предај Нику Јовићевићу, официру и рођаку насљедникову и Јанкову, кога ћеш наћи с Настићем.

Лопичић је одмах отпутовао и, сусретљивошћу аустријских власти, стигао је навече без запрека у Зеленику. У хотелу је вечерао и одмах пошао у своју собу. Размишљајући о свему, отвори писмо помоћу чаја и читаше:

"Драги пријатељу, нијесам могао лично доћи по вашему позиву него Вам шаљем Стева Лопичића; можете му слободно предати што имате, према њему будите у причи вазда резервисани да не би схватио вашу улогу, јер је он јако бистар човјек и велики полицајац. Дане (Данило) је много задовољан, ствар је одлично изведена, и много се диви како подвалисте оним воловима (Србијанцима), он те једва чека да му причаш. Кад писмо прочи-

таш, рани га добро да ми га повратиш кад дођеш.

Твој пријатељ, Цетиње, 22/XI 1907. г.”

Тако је Лопичић открио сву замрљаност бомбашке афере.

Други дан састао се са Ником Јовићевићем. Лопичић му је предао писмо.

- Настић има неке тако важне документе да их није хтио ни мени показати, него је лично позвао сердара Јанка, да дође и да му их уручи, али пошто сте ви дошли, сигурно ће их уручити вама.

Пођоше у благоваоницу, гдје нађоше Настића и Сима Јовановића. Упознаше се. Настић бијаше крупан, црномањаст момак са цвикером. Сјели су и наручили бијелу каву. Прво му је питање било: Како се храбри Стеван Рајковић? Лопичић причаше о резултату истраге и колико их је ухапшених, и Настић и другови му бијаху задовољни.

- Имао бих с вама да насамо разговарам - Настић ће Лопичићу и они пођоше у Настићеву собу.

- Па, господине начелниче, како иде? - распиштољио се Настић у наслоњачи и лукаво зирка кроз цвикер.

- Врло добро, господине Настићу! Извели сте посао изванредно.

Настић се замислио, а онда се насмјешио.

- Па ви знате све?

- Како не бих знао, кад сам главни повјереник у овоме послу, јер га друкчије не бих могао успјешно водити!

- Тако је, господине начелниче! Вјерујте да сам имао силних напора док сам успио у Крагујевцу извући оне бомбе. Мене је то стало доста материјалних жртава и вашу сам владу много задужио. Познанства са вашим студентима брзо сам учинио. Ваљани су за момент и даду се загријати, али се некако нерадо лаћају оружја за борбу, и да није стигао Стеван и онај стари, вјерујем да би их Тодор бацио у заход и сва би се наша ствар свела на нулу. Право да кажем, и Ђурчић ми је много ваљао. Тако, господине начелниче - насмијеши се Настић - ви сте на Цетињу без опасности могли чекати бомбе, јер сте о свему раније били извијештени и циљ је постигнут.

Лопичић слушаше одобровољен, док је у њему јецала душа. Зар је јуначка Црна Гора спала на то да се служи оваквим пропалицама и социјалним неманима?

- Јесте ли, господине начелниче, донијели новац?

- Донио сам 300 круна.

- Шта? Ако Бога знате, 300 круна? Знате ли ви да сам ја остао дужан људима скоро 10.000 круна, које сам за ваше ствари ангажовао и које морам исплатити? Ја сам звао баш стога бригадира Јанка и да му уручим један врло важан документ, и ја не знам сад шта да радим? - узшетао се Настић љут. - А не бисте ли ви, господине начелниче, потписали моје рачуне?

- Нијесу ми познати, али говорићу за њих код владе.

- Ето, нијесу вас требали ни шиљати без довољних информација. Молим вас, господине начелниче, рећи ћете господину бригадиру Јанку и господину министру предсједнику да ми упуте новац у Сарајево. Ево, овај сиромах Јовановић, колико је ставио труда и муке, дошао је овдје и без иједне паре мора опет натраг.

- Говорићу о томе.

- Онда ми изволите предати оних 300 круна.

Лопичић му даде новац и од њега добије признаницу. Онда живо прискочи к вратима, отвори их, навири у ходник, опет их затвори и закључа.

- Знате, господине начелниче, ја се вјешто чувам од ове наше швапске полиције. Треба да будемо врло опрезни да нас не опази, јер се морамо журити да се што прије разиђемо одавде.

Онда извади из свога ковчега неке списе.

- Ово је револуционарни статут српских патриота у Аустро-Угарској. На челу те организације стоје браћа Прибићевић, и ја сам члан те организације која се простире и на Босну и Херцеговину, и на вашу Црну Гору, што је све у вези са вашим омладинским покретом. Ово је за вас врло важан документ, који ће на расправи код суда крунисати оптужбу. Е, па реците, молим вас, јесу ли те ствари доплаћене? Ево, изволите прочитајте га.

Лопичић је летимично прегледавао спис.

- Оригинал чува управа организације.

Лопичић је листао по статутима и размишљао, није ли тај статут Настићева подвала, а он аустријски агент, који хоће да црногорској влади подметне тај документ, да га аустриј-

ска влада може преко црногорске употријебити као доказ против Срба у Аустрији. Увидио је судбоносност ове исправе, подмуклост српскога изрода, и дође му да потегне револвер и испали у ову хуљу пет метака, а онда га ногом изгази.

Лопичић се повратио на Цетиње 5. јануара 1908, и одмах реферисао министру предсједнику и саопштио му своју сумњу.

Томановић је статут гласно читао, кад уђе сердар Јанко и, узевши статут пошто га је Томановић прочитао, рече:

- Ово треба одмах предати барону Куну.

- Полако, човјече, ти хоћеш све нешто трчећи! Мене треба на све добро промислити, а ви све грабите! - Томановић ће приљут.

- Ако овај статут изнесемо на суд или га предадемо аустријским властима, даћемо им доказе за прогон свих српских првака! - рече Лопичић и у њему узаври дивља мржња против овога ситога комада старе и бесплодне Црне Горе.

- Таман нека га плаћају, погански синови, што не грде преко новина! - Јанко ће.

- А ако је та подвала само аустријска преко Настића нашој влади да је она искористи у своје сврхе? - упита га Лопичић.

- Тако ми Бога, могуће! - кликне Томановић.

На то сердар Јанко, да Лопичић не опази, даде Томановићу знак да ћути, па ће Лопичићу:

- Ти ми знаш што ће аустријска влада! Стало је њој да нама подваљује!

Утолико уђе др Колушев, бугарски посланик, а пет минута за њим аустријски посланик барун Кун. Тек се поздравише, сердар Јанко, говорећи француски, преда Куну револуционарни статут, а он га прими, срдачно се захваљиваше и ускоро се опрости и оде са др Колушевом. Одмах за њима пошао је сердар Јанко, нашто ће Томановић изван себе и очајан:

- Јеси ли видио што раде ови људи? Ја не знам шта да чиним!

* * *

Црногорско јавно мнијење било је све више увјерено да је бомбашка афера дјело црногорске владе, само није било начисто зашто то чини. Тек када је револуционарни статут био главни основ загребачкога велеиздајничкога процеса против 53 угледна Србина, а послије тога дошла је анексија Босне и Херцеговине, онда је свима било јасно да је Аустрија изиграла и Србију и Црну Гору да, без крви, анексију проведе. У својој дипломатској недораслости, званично је Цетиње помогло Аустрији да га завади са Србијом, издавши тако српску завјетну мисао. Млада и револуционарна Црна Гора придобила је за себе страну штампу и стадоше на књаза и владу падати необично оштри нападаји, оптужујући га дволичношћу према Аустрији, Србији и Русији, и због апсолутизма и тираније каква не постоји у Европи. Устао је Масарук и јавно напао Цетиње, и сва напредна словенска штампа иступаше документарно против књаза, називајући га крвавим пјесником. Крунски свједок на загребачком велеиздајничком процесу, Ђорђе Настић, тврдио је да је револуционарни статут предао сердару Јанку Вукотићу, и да је, од јануара 1908, до јуна исте године, остао у његовим рукама. На то цикну штампа и књаз се уплаши. Зовне предсједника владе др Томановића.

- Чујеш, треба да се бранимо од толиких нападаја.

- Ви, господару, најбоље знате како се можемо бранити!

- Морамо се бранити.

У 32. броју "Гласа Црногорца" од 25. јула 1909, влада се бранила овим чланком:

"Како је већ 'стенографским биљешкама' утврђено, Ђорђије Настић је на Загребачком процесу изјавио да је оригинал револуционарнога штатута предао у руке бригадира Јанка Вукотића у јануару 1908. и да је, од тада до 10. јула исте године, тај штатут био у рукама црногорске владе. Према нашим пређашњим изјавама, ми смо у стању да ту тврдњу, изречену под заклетвом пред судом у Загребу, из темеља оборимо. Пошто је наша полицијска власт одбила понуђене услуге Настићеве, његовим писмом од 8. дец. 1907. из Сарајева датирано, а у Бечу на пошту предато, г. Настић је позвао на Зеленику Обласнога Управитеља бригадира Вукотића ради нових и важних саопштења. Мјесто овога пошао је на Зеленику г. Стево Лопичић, секретар Министарства унутрашњих послова, који је учествовао у полицијском исљеђењу откривене завјере, те који је могао оцијенити

важност тих нових саопштења. Тај састанак био је у Зеленици 23. децембра уочи Бадњега дана 1907, и ту је био дошао са Настићем још и његов друг Симо Јовановић, а случајно се с њима нашао и г. Нико Јовићевић. На том састанку Настић је показао г. Лопичићу један спис, који је имо бити онај статут што је доцније у 'Финалу' штампан; али пошто је тај спис био без ичијега потписа, а не могао, по нахођењу нашега изасланика, помоћи ни одмоћи нашим окривљеницима, г. Лопичић оставио га је у рукама Настића. Да на том састанку Настић и Јовановић нијесу постигли никакву сврху, свједоче и ова два њихова документа:

'П. Н. Господине Генерале. Ја сам нашу ствар схватио озбиљно, ја сам ангажовао људе, они су радили, трошили, жртвовали свој посао да ову ствар изведу на чистину. Ја морам те људе исплатити, стога изволите у смислу мога прошлога писма одредити ми ставове из прорачуна, који ви будете одредили. Ја сам примио од г. Лопичића 300 (три стотине) у име путнога трошка. С нарочитим поштовањем Ђорђије Настић, Зеленика 23. дец. 1907. г'."

Тако се бранила црногорска влада, а у цетињским тамницама испијале су мрак и влага и студен слободоумне црногорске синове.

* * *

Министру унутрашњих дјела стигло је већ неколико пријава од сарајевске владе и аустријских власти у Котору, да је кријумчарење заузело такве размјере, да су потребне најстрожије мјере, јер је увелико угрожен привредни и фискални интерес обију држава. Цетињска влада је примила до знања благонаклоно упозорење и обећала изићи у сусрет. Међутим, није ништа озбиљно учинила. Јавила је пограничним капетанијама да се ћесаровина тужи на кријумчарење и нека упозоре народ да је на границама оштрија пажња.

Мушо Авдић из Билеће био је познат Црногорцима као шпијун. У посљедње вријеме оштетио је народ за много. Вребали су га да га се дочепају, али узалуд. Обрате се Симу Уљаревићу, као познатом и смионом пограничару из црногорске границе, да би на неки начин преплашио Авдића и онемогућио у потказивању.

Пођу неколико њих до њега. Нађу га код куће, прилијепљене о високу стрмогледну пећину, одакле као орао из гнијезда имађаше широк видик. Сједио је пред кућом.

Симо их лијепо дочека. Одмах му разложе да се Мушо Авдић мора што проје онемогућити, јер сада је згодно за претјеривање блага преко граница, а кад удари зима, границе су непроходне ради вјетра и снијежних намета.

- А што ви дођосте баш мени код толико бољих јунака?

- Ти си највећи јунак пограничар!

Симо је размишљао.

- Ми се уздамо само у тебе, и ако ти не помогнеш дочекаћемо зиму празних верига. Народ је сад упро очи само у тебе.

- Народ?

- Народ!

- Хвала му! Знајте ондак, Мушо неће више потказиват! - свечано ће Симо.

Људи, задовољни и утјешени, пођоше.

Симо други дан сишао са пећине и шврља око границе да се сретне са Мушом Авдићем, и среће га послужи.

- Ти си, Мушане, велики сиромах, па зашто не тргујеш да прехраниш себе и своје?

- А како ћу трговати, кад немам чиме ни на бајрам омрсити?

- Ја ћу те научити како ћеш доћи до пара! Велија Мамутовић, богат трговац, помаже сиротињу. Но се постарај па позајни коју пару, добро одијело, сат и ланац, да се пред њим не би показао сасвим фукара, и он ће ти позајмити пара. Дођи код мене па ћемо поћи заједно.

Мушан је у свему послушао Сима. Кад је дошао да преноћи, Симо позове неколико момака на сијело.

- Ја, Турчине, сјутра славим и ово су ми званице. Ти си ми као домаћи, па их послужи цигарима или кавом.

Симо служи госте кавом, а Авдић им нуди цигарете.

- Зашто прескачеш овога? Зашто нијеси дао ватру ономе? - упита оштро Симо и удари га шаком по глави.

- Аман, Симо, немој више, љубим ти златни крст!

- Какав крст, пасја вјеро! - па размахне још јаче, а гостима намигну да изиђу.

- Свукуј одијело, дај сат, ланац и паре! - загрми Симо.

- Симо, брате, Симо! - закука Мушо и склапа руке.

- Немој!

- Свукуј!

Пошто га је здро до голе шије, обуче му женску џупу и стару зубунчину, опаса га узицом и упути касарни, гдје су били финанци, којима је проказивао кријумчаре.

- Упамти добро, Турчине, како Симо Уљаревић свети голу сиротињу, и немо се преварити да још кога шпијунираш, јер ћу ти други пут нос између очи окинути и са живога ти кожу одријети.

Мушан Авдић, онако обучен и накарађен, није се смио јавити у Билећу гдје је живио, него је побјегао у Азију.

* * *

Књаз је све више страховао. Афера са бомбама разорила је мир његових ноћи. Почео је сумњати у све. Иако је одувијек био неповјерљив, сада је и у својим највјернијима наслућивао невјернике. Појачао је стражу и сваки дан примао реферат шефа полиције о ноћним догађајима. У течај истраге о завјери био је упућен боље од икога и имао је своје мнијење о свему.

Када је коначно истрага довршена, књаз позва Лопичића.

- Дану, Лопица, сада ми све искрено реци што ти мислиш о овој завјери?

- Господару, по моме мишљењу, крив је само Стеван Рајковић и нико више! Он је крив у два смисла: као анархиста и као наговорени клеветник.

- А Андрија Радовић, који је побјега?

- Радовић је, господару, побјегао по једном писму књаза Мирка у којему му је рекао да бјежи! Да ли је то било у доброј намјери или да се створи један разлог како би се боље окривио, ја не знам, само знам то да, по оптужби Рајковића, против њега нема никаквих стварних доказа.

Књаз се сневеселио, кашљао, скинуо капицу и почешао се, уздисао и нешто мрмљао.

- Па ти би их све ослободио?

- Не - што их не бих ослободио, него ћу их све пустити осим Рајковића, чим списе спроведем Обласној управи, па суд како хоће!

- Немо то сам учињет!

- Господару, ако обрукамо суд, обрукали смо правду у Црној Гори и постаћемо ругло Европи и цијелом свијету.

И, доиста, истражна комисија све је пустила на слободу осим Стевана Рајковића. У Цетињу одахнуше. Али када је основан Суд за суђење анархистичких дјела, сви су поновно затворени, тешко осуђени и бачени у тамницу "Јусовачу". Црна Гора занијеми ужаснута, а онда започне очајна борба старе и младе Црне Горе. Књаз напуни хиљадама људи црногорске тамнице. Џелати стављаху живе људе на муке. Шпијунажа премаши сваку мјеру, а осветничке пријаве и опадања набујале као поплава. Стара Црна Гора не хтје одступити без крви и борбе.

КОЛАШИНСКА АФЕРА

Емиграција је најавила да ће крвави књаз опет створити какав процес, јер му је потребно да убије неколико људи да застраши противнике; и, заиста, у пуном јеку те борбе, појави се нова афера, крвава и страшна, колашинска афера.

Поручник Ђиновић, слободоумник и поносник, није мислио као они на Цетињу. У Црној Гори је народна војска сваке нељеље и празника вршила обуку у своме мјесту. Послије обуке, враћају се кући као грађани. Једнога дана, послије свршене вјежбе, задржали су се војници на истом мјесту и разговарали о несносном стању у Црној Гори и о хапшењима народњака. Владини шпијуни дочули да се војници обарају на владу и пријавише да се спрема напад на барутану и да се хоће да ослободе похапшени. Ова пријава пуче на Цетињу као бомба. Мобилизирани су сви лојални елементи, настаде хапшење и брутално злостављање и - бијег многих преко границе.

Резултат: пет смртних осуда и 52 осуђеника.

16. новембра 1909, стријељани су у Андријевици Михајло Јојић, Петар Ђиновић и Радисав Рачић, а у Подгорици Илија Петровић и Петар Митровић. Стријељани су на разним мјестима, да бунтовна Црна Гора види како се кажњавају.

Колашинска афера пунила је цио мјесец дана ступце европске штампе, а словенска штампа са револтом писаше о крволоку у Црним брдима. На плотун перјаничких пушака, Црна Гора престаде дисати. Она је само престрављена шапутала и тихо причала на посједцима и скуповима о мученицима, чекајући што ће даље бити. Препричаваху се разни призори о појединим осуђеницима. На дан извршења осуде, у кућама су се тајно палиле воштанице, а жене су плакале. Причали се јуначки и борбени иступи појединаца.

Када је, 1907. уочи избора, позвао књаз велики број Кућа, рекао им је:

- Слушајте, Кучи, што ћу ви рећи! Ако ми у будуће будете слали за народне посланике цигане, као што је Михајло Ивановић, учињећу од вас оно исто што је учинио мој отац, војвода Мирко, 1856. године.

Иступи Илија Петровић:

- Властан си, господару, па чини од нас што год хоћеш, али знај да ћемо бират Михајла Ивановића докле и ђевојке од нас траје!

Овај одговор запамтио је књаз и осигурао младом јунаку да буде средиште ове слике:

Дошла је са Цетиња наредба да се Илија Петровић, Куч, и његов друг, поручник Митровић, Братоножић, стријељају усред Подгорице, и то у пазарни дан, кад је највише свијета, а Михајло Јојић, Петар Ђиновић и Радисав Рачић у Андријевици.

Воде их из "Јусоваче" ка губилишту и сврађају у Обласну управу. Илија одбија причешће. Притисли народ и војска сваку стопу земље. Осуђенике спроводи чета подофицира под командом Николе Радова Ивановића, поручника из Куча. Илија - права момачка делија: млад, висок, витак, прештунуо би га преко паса. На њему нова свитна душанка, свилени појас, свитни џамадан извезен свиленим гајтанима и нови опанци, опутом оплетени. Спустио црну браду која га је правила још љепшим и господскијим. Корача поносно као да ће на вјенчање. Из очију му сијева ватра. Гледа као соко с јелове гране и узима жељу од народа. Не говори но грми:

- Омладино, не клони! Витешки наставите борбу противу тираније онога крвопије испод Орлова Крша! Ваша је будућност. Ја идем да погинем од џелата који су били и давили све што је било часно и поштено, јуначко и карактерно, већ пуних двије стотине година. Црна Гора била је мираз и прћија његушких крвопија. Смрт моја и мојих другова биће сретна за Српство и Црну Гору!

Говорио је све од Обласне управе до Кучкога пазара - губилишта. Сви покушаји поручника Ивановића, извршиоца пресуде, да му забрани говор, пропали су.

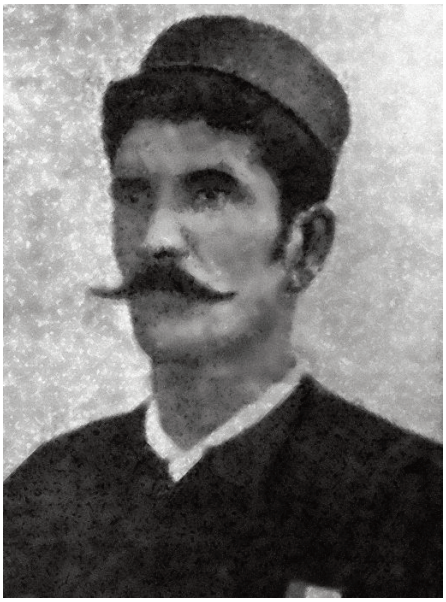

Илија Петровић

Стигоше на губилиште. Народ притиснуо све уоколо и ћути стиснутих зуба. Чита се сентенција. Петровић и даље говори.

Бригадир Велиша Лазовић, обласни управитељ и командант зетске бригаде, такође Куч, приступи Илији.

- Престани, човјече! Забрањено је говорити!

- Марш, стари шпијуне! - кликну и цикну Илија да је цио народ чуо - не боји се Илија Петровић издајничких пушака!

Вод војника држи пушке на готовс.

- Омладино, предајем вам аманет Божји, да се борите до истраге против џелата Николе Петровића!

Поручник Митровић стајаше на губилишту с лијеве стране Илијине, блијед, збуњен и преплашен, рече:

- Кајем се што сам био у завјери, јер имам ђецу.

Петровић га простријели очима.

Поручник Ивановић командује:

- Нишан! П'ли!

Пушке загрокташе, чу се још једном Илијин глас:

- Због ом, омладино!

На земљи се трзају два људска тијела. Из глава цури крв. - Живио господар! - кликне чета.

Нико се не озва… Народ нијем разилази се…

* * *

Плотуни у Андријевици и Подгорици изазваше још јачи плотун: Протест цијелога Словенскога Југа.

У Београду плануше срца.

У Народној скупштини, посланик Триша Кацлеровић усред напете тишине рече:

- Ја сматрам да Народно представништво краљевине Србије, друге српске земље, не сме прећи на редовне послове а да не подигне свој најоштрији протест и осуду ових политичких убистава. Али ако грађани Србије немају могућности да непосредно притекну у помоћ борцима за слободу у Црној Гори и ослободе онај народ од тираније - то ми, народни представници Србије, имамо право да повучемо на одговор владу: Је ли ишта предузела да спречи ово политичко убијање? Ја вам пак, у име политичкога покрета који овде представљам, могу изјавити да злочинци са Цетиња неће никад моћи мирно уживати гостопримство у Србији!

На сједници Београдске општине рекао је Сава Ковачевић:

- Господо, ви сте сви сигурно прочитали данас телеграм у свима новинама како је, у једноме месту у коме се српски говори, у коме живе наши саплеменици, извршен један варварски акт, извршено је оно што нас подсећа на средњевековно доба инквизиције, наиме: Људи који су се усудили изрећи слободно своју мисао кажњени су најсвирепијом казном, кажњени су смрћу, одузет им је живот сејменским куршумима, одузето им је оно што је једино благо свакога живога бића. одузет им је живот само зато што су се усудили да кажу власницима: "Не ваља то што радите, ви чините зло народу!" Господо, ми, као представници центра Српства, ако хоћете тим речима да се изразим, као представници вароши која је најмногољуднија и најкултурнија у Србији, морамо, дужност нам налаже, да најенергичније протестујемо и да изразимо своје гнушање противу тога средњевековнога варваризма.

Митинг универзитетске омладине у Београду бијаше одржан у дупке пуној Коларчевој дворани. Предсједник збора, Љуб. Хаџи-Ђорђевић, узео је први ријеч и завршио:

"… јер да су српско јавно мнење и српска влада предузели кораке за заштиту оних пет, данас већ мртвих, људи, ми не бисмо читали онај страшан телеграм. Али зато што је влади више потребан један кнез, него цео народ, ми смо дочекали да нас Европа третира као варваре, као убице, као земљу модерне инквизиције. Кнез Никола неће много изгубити, јер нема шта да изгуби, али Србија, њен углед, њен нови положај у међународној политици пропао је. И ми студенти улажући највећи протест противу политичких убистава кнежевих, желимо да овај можда и нехотичан покрет противу књажеве личности, добије и свој одређени пут, и једном за свагда прекине са крвавим кнезом!"

Говорило је пет говорника. Михајло Илић, посљедњи говорник, завршио је свој говор ријечима:

"Одвратни Никола срамоти српски народ у моменту кад овај треба да поведе борбу за своје ослобођење. Али у исто време пружа доказ до очигледности јасан: да српски народ борбу за своје особођење треба и мора да води без крунисаних миропомазаника и против њих, јер су они највећа и вечита опасност за слободу! Српски народ срамоту коју му је нанео Никола Петровић мора да опере са свога лица. Он мора овога књаза, највећега велеиздајника Српства, да осуди у име Омладине и у име Човечанства! Око осуде се нема много премишљати. Онај ко се ставио ван закона, донео је сам себи пресуду. Давно је речено, па тако нека буде и овде: Ко сеје смрт, нека и пожње смрт! Владари су само својом смрћу корисни!"

Урнебес је пропратио ове ријечи.

Једногласно је прихваћена резолуција која је, по својој оштрини и одлучности, глас револуционарне омладине.

Одржан је и Грађански митинг са резолуцијом; Управни одбор Адвокатскога удружења изразио је своје гнушање; Универзи-

тетска омладина у Загребу на свом збору усвојила је оштру резолуцију; слиједише протестне резолуције омладине у Бечу, Инсбруку, Минхену, Берлину, Алексиначке учитељске омладине, Црногораца у Топлици и Косовици, Црногораца у Београду, Америчких Југословена, а јавно мнијење на цијелом Словенском Југу попрати убојничке плотуне у Подгорици и Андријевици необично оштрим и борбеним чланцима.

У Београду скоро дође до пада владе.

* * *

Овакво поразном утицају колашинске афере није се надало Цетиње. Иако је Црна Гора за час муком умукнула, књаз је знао да у њој гори бијес. По Цетињу је кружила мисао: да су живи војводе Миљан Вуковић, Марко Миљанов, сердар Јоле Пилетић и многи други побједници на Граховцу, Фундини, Подгорици и другим крвавим бојевима, књаз не би смио потписати смртне осуде. У овај час млада Црна Гора осјећаше одсуство најбољих синова старе Црне Горе… Али када се почело обрачунавати са најопаснијима, камарила одлучи да се ријеши још једнога: мајора Николе Митровића, једнога од првака у борби против насилнога режима. Био је од угледнога братства и сваку његову народ је с побожношћу слушао и врстао се око њега. Камарила се уплаши. Окружи га шпијунима. Знало се да је у писменој и сродничкој вези са Андријом Радовићем који је раније умакао преко границе. Чим је почело хапшење и мучење, и када је требало да му на раме падне перјаничка шака, умаче им испред носа и, да спасе главу, вјешто пређе границу и склони се у турски Скадар.

На Цетињу вриснуше од препасти: Умаче најопаснији! Повјерено је Јовану Пламенцу, да обрачуна са "издајником". И обрачунао је: Нашао је зликовца који је у Скопљу извршио убиство.

Књаз је иза ове жртве одахнуо. Ослободио се противника и револуционара. Али као да га је подгризала тешка брига: у оџаклији је по неколико сати замишљен сједио и на најмањи глас и шум тргао би се и уплашио. У лицу жут и подбуо, влажних очију, наликоваше тешком болеснику. Ноћу је често био будан. Посљедњи су га догађаји бацали у вртоглавицу. Србија, о којој толико сањаше, измакла му је. Идеја о уједињењу свих српских земаља, која заслугом бомбашке и колашинске афере, постаде програмом омладине и политичких партија, угрожаваше опстанак његове династије и стога одлучи да припрема све што је потребно да Црну Гору прогласи краљевином. Краљевина се неће дати тако лако избрисати са лица земље, ако и дође до ослобођења и уједињења Српства. Ова мисао постаде му свијетла зрака у мрачним расположењима устрашене душе, али онда се сјети насљедника Данила, митника и развратника. Хоће ли он умјети да спасе династију ако га запане задаћа да судјелује у процесу уједињења.

- Мићун Микашев! - јави перјаник.

Књаз се трже.

Уђе оријаш са актима у руци.

Мићун Микашев бијаше шеф статистичкога одсјека Министарства унутрашњих дјела и припремио је за штампу први статистички годишњак по узору сличних књига које је издавала Управа државне статистике у Београду. Сада је уједно први пут изнесен на здравој основи попис становништва, блага, земљишта и свега другога у Црној Гори.

- Што је?

- Ево, господару, да даднете одобрење да овај годишњак уђе у штампу.

Књаз прегледаваше рукопис и, видећи да сва Црна Гора према најновијем попису броји свега 180 хиљада душа, наоблачи се, ошину Мићуна Микашева погледом, згужва рукопис и лупну њим о камин:

- Зар ово да штампате и да ме под старост брукате пред цијелим свијетом и Црногорцима, кад мислим да се прогласим за краља Црне Горе?

- Али, господару...

- Носи то и - прст на уста! А не знаш ли - погански сине - да нас и Руса има 160 милијуна?! Вуц!

Мићун Микашев изађе.

Уђе Милош Милетић, капетан бањански. Поздрави оштро, приступи руци.

Књаз га дуго проматраше и не могаше се сјетити његова имена. Он је познавао свакога човјека у Црној Гори, а сада, ето, не сјећа се који је то. Мозак је почео затајивати.

- Који ти бјеше оно?

- Милош Милетић, капетан из Бањана.

- А јеси, јеси! - весео ће књаз, пошто се сјетио. - А што си доша?

- Господару, има сам посла код Обласне управе, па сам доша да ти кажем да је јутрос умро командир Бађо Мићуновић у Штедим.

- Е! Јутрос? Е, Бађо, Бађо! - уздахне књаз. - Био је добар човјек. А колико је оно скрпа ђеце под старе дане?

- Три сина, господару, а сви иду у школу.

Командир Бађо Мићуновић у Штедиму био је сила од човјека и на дивану и на мегдану. Остао је рано удовац. Кћери је поудавао. Имао је онда седамдесет година. Живио је сам на своме великом имању. Жао људима да овај чувени Србенда остане без мушкога порода, па су му често говорили да се опет ожени, али он за то није хтио ни чути.

Једнога дана дошао на никшићки пазар и чуо како му се препиру зетови и својта што ће коме доћи од имања послије његове смрти.

- Треба се Богу молити да брзо изврне папке, па ћемо лако! - рече уздигнутим гласом млађи му зет.

Старом Бађу скочи срце у колаче.

Прокашља се бурно, засуче брк, па ће на сав глас:

- А ја се надам у мога пријатеља, Бога великога, да ће ви свијема бит једнако!

Својти се следи крв и, посрамљена, заћути.

Оде Бађо намргођен, оде равно у Бањане, и запроси красну осамнаестогодишњу ђевојку. Скоро је вјенчао. За прве три године брака роде му се три сина. Дочекао је да их својим очима види да иду у школу. Сада је умро 85 година стар, срећан и блажен.

Тога случаја сјетио се књаз и уздахнуо.

Уђе важно Саво Капичић, управитељ књажева двора. Пажљиво је одјевен, наочит.

- Због ом, Милошу! А како моји Црногорци?

- Добро, господару! - клања се Милош.

- Поздрави ми моје јунаке!

- Живио, господару!

- Што је? - строго се књаз обрати управитељу.

- Овђе, господару, ово писмо морам да ти предам, по наређењу господина Стева Лопичића.

Књаз узе писмо, отвори га, прочита потпис, проблиједи и махне управиређу руком да оде. Да буде сам!

Писмо из "Јусоваче" упутио је Стеван Рајковић на самога књаза. У њему отворено говораше да је преварен и постао жртва прохтјева других и тражи да се пусти на слободу.

Рајковић је ускоро пуштен на слободу и одмах био примљен у службу у Државној штампарији, док су остали и даље чамили у "Јусовачи" - о црном хљебу и води.

ЦРНА ГОРА КРАЉЕВИНА

Књаз је, потпором Аустрије и Русије, успио да европски дворови без протеста признаду Црну Гору краљевином. Са душе му паде камен. Да незадовољницима у Црној Гори покаже да има уза себе Европу и велику Русију који његову педесетогодишњу владавину одобравају и сматрају је корисном, одредио је врло свечане јубиларне дане. Заступљени су готово сви европски дворови са нарочитим изасланицима.

У великом салону цетињскога двора представио је страним посланицима и црногорским главарима свога зета, великога књаза Николаја Николајевића, стрица цара Николе II.

Књаз Никола, као страствен пушач, свакога часа машао се за своју велику дозу, а Николај Николајевић најгалантније га служио ватром. И још једаном краљ извади табакеру и, тобоже, бира цигарете, док Николајевић брже упали шибицу, да га послужи. Дрвце је догоријевало, а краљ је и даље ђаволски и намјерно бирао цигарете.

- Ма зашто га оволико мучи, мука му на живо срце пала? - један ће од црногорских војвода своме другу.

- Зато да му скочи нумера у очима страних дипломата и Црногораца који ће, кад се врате у своја племена, причати на сав глас како царев стриц сагоријева своје прсте служећи краља Николу.

Свечаности су обављене раскошно, топови и звона пјевали су данима, цетињска сиротиња богато је обдарена, јубиларне медаље даждјеле су, шаком и капом, нови краљ хтио је да докаже своју љубав народу; али иако су јубиларним свечаностима судјеловали племенски главари, Црногорац, онај горски лав, још пун рана од окршаја са непријатељима, није сишао на Цетиње. Очекивало се да ће доћи амнестија за све политичке осуђенике; шта више, руски посланик упитао је, прије

јубилеја, хоће ли опростити несрећницима из бомбашке и колашинске афере остатак казне и усрећити преко стотину црногорских породица. На то је краљ рекао да ће о томе одлучити министарски савјет, а овај је рјешавао само оно што је књаз одобрио да дође на дневни ред. И нико се више није ни усудио да што спомене о амнестији - те су жртве на дан јубилеја биле у зидинама тамница. Свакако, у данима свечаности рече своме најужем кругу, да његово срце увијек бије за народ и да му је жао, што на дан свога јубилеја не може ослободити људе заведене мржњом Србије. Присутни су у његовим очима видјели сузе.

На други дан свечаности краљ је сишао на час у оџаклију да потпише евентуално важне државне акте и упитао ађутанта:

- Што је још ново у Црну Гору?

- Шаљски барјактар Лец Ђељоши пребјегао је са својом фамилијом на нашу територију и настанио се у рибничку пећину и живи од своје стоке коју је прегнао. Што ћемо с њим, господару?

Књаз размишљаше. Племена сјеверне Арбаније побунила су се и са Тургут-пашом заметнула оштар бој. Двије године трајала је борба уз чувена арбанаска јунаштва. На крају, подлегоше далеко премоћнијој турској сили и устаници се помирише са Турском и вратише на своја огњишта.

Само шаљски барјактар, јунак Лец Ђељоши, не хтједе се измирити и повратити.

- Ја сам дао бесу мојим племеницима да се жив нећу у Турску враћати, те и нећу. А они и свако ко хоће нека се врне.

И остаде.

- Поручите му да дође!

- Ваше Величанство! Живко Драговић чека да приступи због важних ствари.

Краљ махне главом.

Уђе Живко. Он је, по наредби краљевој, саставио уобичајене одговоре на поздравне брзојаве страних суверена и влада. На депеши из Србије која је доста закаснила и била осјетљиво хладна и кратка, двоумио је како да одговори. Дошао је да пита краља за савјет. Краљ је прочитао честитку, па ће:

- Е, јадници! Не умију боље. Одговори им најљепше што знаш!

* * *

Прошле су јубиларне свечаности. Гости одоше. Заставе су повучене и потече свакидашњи живот. Краљ је био много запослен и по цио дан сједио је у оџаклији. Најприје хтједе да ријеши неугодан инцидент за вријеме свечаности, који је, спретношћу кабадахије, пред многобројним гостима приказан као обичан неопрез.

- Ће је онај галиот?

Уђе Милисав Дедовић, секретар Министарства унутрашњих дјела. Погружен је и замишљен. За вријеме свечаности дошао је у краљев џардин да обиђе стражу. На једном, као да је опазио човјека, тргне револвер и опали пет пута. Узбуна и поклич на све стране. Он држи револвер у руци и гласно виче:

- Ено га, бјежи уз Ћиново Брдо! Дошао погански син да изврши атентат!

Дотрчао краљев ађутант као бијесан.

- Што? Што? Какво Ћиново Брдо и атентат, Милисаве, јадан не био! Ни соко не би кроз њега крила изнио од онолико момака, који су се тамо улогорили, има већ неколико дана!

Установило се да је Милисав на овај начин хтио да се додвори краљу и направи већу каријеру. Кад је краљу све саопштено, страшно се љутио.

- Пошаљите ми поганскога сина!

И сада је дошао. Краљ је стиснуо очи и забо их у јадника. Звиждукао је: знак расположења за немилост.

- А што ти комедијаш?

Кривац оборио главу. Ћути.

- У "Јусовачу" ћеш! - загрми краљ.

- Немој, господару! - пројеца кривац.

- Иди али више нијеси секретар!

Ађутант доведе голема Арнаута, плећата, силна погледа. На њему главарска ношња. Груди му начичкане са три реда медаља. Поносан је, самосвијестан. Танак, црни брк стрши. Из зјене под црним обрвама прскају варнице.

- Ово је, Ваше Величанство, Лец Ђељоши.

- Лец стоји, ћути и гледа у краља.

- Што је? Пребјега си! А ако ми султан затражи да те пребацим натраг, што онда?

- Нећеш господару, да ме враћаш! Шаља ће `нако да буде истргнута из турских шапа - крупним, јаким гласом ће Лец Ђељоши.

- Не зна се!

- Хоће, хоће!

Краљ се насмије. Одобровољила га је вјера у побједу црногорскога оружја.

- Ондак, мислиш се враћат!

- Ја! Кад Шаља буде твоја!

Краљ врло расположен устаде. Приступи Лецу близу и прегледа медаље.

- А откуд, Лецо, толике медаље?

- Од стиснигузиц, господару! - оштро ће Лецо показавши стиснуту песницу.

Краљ се гласно насмије.

- Ево ти и од мене још једна, јер си јунак! краљ ће, приђе столу, и из кутије извади златну јубиларну медаљу. - Ево ти, Лецо! Живи мирно, нико те не смије дират.

Лецу се заискрише очи.

- Живио, господару! Кад освојиш Шаљу, онда ћу натраг! - кликне и тешким, неспретним корацима изађе.

- Има ли још што ново? - упита краљ ађутанта.

- Отпутовао је Јово Мишов - шапне ађутант.

- Је ли, сјеме му се затрло! - одахне краљ.

Јово, син некада свемоћнога Миша Јабучанина, с обзирим на "крвне везе" о којима је мало ко зна, могао је у Црној Гори бити што је хтио. Носио је разне чиновничке титуле и вукао плаћу, а ништа није радио. Навикао на раскош, уживање и путовање по монденим ривијерама, трошио је силан новац, приказујући се свагдје као црногорски великаш. Прокоцкао је огромне своте и издржавао у Ници и Паризу по неколико бјелосвјетских дроља. Засићен бурна живота, навраћао се на махове на Цетиње да се одмори и у мирноћи смири живце. А када би опет пожелио жена, ривијера и коцке, дошао би под бријест своје куће, у главној улици недалеко од двора, и почео млатарати језиком по двору и господару, да га сви чују.

За тили час његов глас допро је до у двор, а господар, у страху да Јово не би још што теже изговорио, послао би к њему трком човјека који би му шануо у ухо:

- Прекини, за свету Госпођу, па дођи сјутра у двор и узми колико хоћеш!

И Јово би други дан са безобзирном смионошћу дошао у двор и за неколико часака изишао набреклих шпагова, да други дан остави Цетиње и упути се на француску ривијеру.

Чувши краљ да је Јово отпутовао, уздахнуо је и замислио се. Сјетио се једноставности и патријархалне прегледности своје дворске околине у вријеме наступа своје владавине, а сада, сада је био сав испреплетен тајним обзирима и обавезама увијек на нишану подлости камариле, никада сигуран да неће постат жртва рођених синова. Заплетен у дипломатске неугодности ради своје дволичне политике, омражен од свих јужних Словена ради крвавух прогона својих политичких противника, жигосан као издајник Српства, мучки убица, родоскрвник и крадљивац народне имовине, сумњао је хоће ли моћи да издржи бреме владавине које постајаше несносно. Велики ратни успјеси који га учинише популарним, спомињаху се све мање, јер стари јунаци редом умираху и свједоци старе ратне славе бијаху све малобројнији. Велике побједе Миљана Вуковића, Марка Миљанова, Јола Пилетића, Новака Рамова и других, извојеване су готово без топова и митраљеза, већином личним јунаштвом са голим ножевима јуришем на непријатеља, а сад и Турци располажу са новим пушкама, са митраљезима и брзометним топовима, а његова војска има старе зарђале пушке, нема топова, опреме, ништа! Данило, насљедник, несклон свакоме уставном животу, отворен непријатељ демократије, лакоумник, беспосличар и луетичар, проиграће и свргнути династију ако преузме владавину у тешким часовима као што су сада, кад идеја о уједињењу лебди као Дамоклов мач над његовом династијом, која је непромишљеном политиком чврсте руке према новим идејама много изгубила од своје популарности. Штавише, сада служи као узор апсолутистичке монархије! Његов ауторитет као краља није ни у чему побољшао став његових противника према њему. Осим тога, посљедњи крвави процеси и јавно мнијење напредне омладине јужних Словена тешко да ће његову круну сматрати сметњом уједињењу, јер ће велики дио Црногораца, огорчен на њега, подупирати Србију која им је била једино уточиште и прибјежиште.

Напољу је падала киша; пјевао је у камину вјетар. Забранио је свакоме приступ. Донесоше му замашну пласу кастрадине и "бјелошке воде" - добрске препеченице. Дуго је замишљен жвакао и нечујно гутао. Још у први мрак наручио је флашу "Метаксе", а око поноћи испразнио је трећу овога ватренога пића. У њему се подиже самосвијест, нестаде

страха и малодушја. Пушио је цигару за цигаром и дворске руске папиросе које му је донио зет књаз Николај Николајевић. У прве кокоте те мрачне а вјетровите ноћи, изненада је посјетио књагињу Милицу, своју Дебељку. Настала је урнебесна вика и очајно гушање. Дворска стража и послуга, навикнута на овакве сцене, стављајући длан на уста, пакосно се смијала и весело церила.

Он је скоро зашао у седамдесету. Угојен као мачвански бик. Црвен од црмничкога вина и грчкога коњака - ко да је са ражња побјегао. Она, једва навршила тридесету. Пуна, једра, набијена, са дивним бијелим вратом и црвеним влажним усницама. Очи цакле и сјакте и озаравају пуно, сочно, округло и ружичасто лице. Бреца снага из свакога дамара. Као - бездјетка. На старчев насртај, побјесни, зграби га снажно као вучица и тресну с њим о под, а он час-два остаде на поду испружен као ужирени вепар. Крвав и испребијан, вратио се посрћући у двор. Легао је и сам привијао хладне облоге на ћелаву главу.

Из полутаме чу се болан, испрекидан и полугласан шапат старе краљице:

- Губала те моја крв, со и хљеб, што обрука и живе и мртве!

Тек праскозорје. Капа Ловћена бјеласа се у провидној сумаглици. Дворски ауто јурио је дивљом брзином преко Бајица. Шофирала је сама Милица. Предња сједишта запремала су два набубрена кожна ковчега у које је, малочас, нервозно и на брзу руку, спремила најважније драгоцјености и, као чистокрвна и частољубива Њемица, одлучила да коначно остави Данила, свекра и Цетиње.

- Не дај, Мишо, за светога Петра! - јеца старац.

Први господарев ађутант ускоро је сио у дворски ауто и вратоломном брзином појурио према Котору. Стигао је Милицу на граници и, послије једносатнога кумњења, богорађења и љубљења руку и ногу и тла под ногама, успио је да је поврати…

Цетиње је, успркос највеће тајне, бучало од срамотне приче…

"ЛИЈЕПО ЛИ САМ СЕ ИСКОПА"

Данило, суженица, дволичан и кукавица, смјешкао се, ћутао и спремао освету. Никада никоме, па ни својој најближој околини, није смио дати отворено и јуначко мишљење о људима и догађајима. Бојао се као смрти сплетака и интрига свога борбенијега брата Мирка, доживотнога претендента на црногорски пријесто. Никад није имао духовне снаге и смјелости да јавно прими и најоданије своје пријатеље и државнике на збор и договор, за које је иначе знао да нијесу за промјену престолонаслеђа. Његов први јавни и тајни савјетник бијаше Саво Дубовичанин, собар, сељак из Доњега Поља, којему је била врховна дужност: Да тајно пази ко улази и излази из Миркова двора.

Данило је боље познавао све пасмине паса, мачака, кучака, све врсте птица, жаба, комараца и других инсеката но најбрчније Црногорце из унутрашњости. У таквој менажерији, он је проводио своје бесплодне дане. Отуд му народ и даде име: Дангуба!

Престолонасљедник Данило

Преко својих пажева и љубискута, вјешто је протурио глас да неће да се мијеша у спољну и унутрашњу политику све док не преузме пријесто. Безазлени и лаковјерни Црногорци у то су вјеровали па се чак и ласкаво изражавали о његовој мудрости. Но та је самообмана заувијек нестала онога дана кад је, као ватрен присталица Њемачке и

Аустрије, одмах у почетку европскога рата, умакнуо из Црне Горе, под видом болести, да се у њу никад више не врати.

Послије господарева јуриша на снаху, Саво Дубовичанин је, наоружан до зуба, са два перјаника дреждао дан и ноћ на вратима престолонасљедникова двора, јер он је оправљао на Тополици своју јахту. По његову плану, у јахти се је налазила направа с помоћу које се могло невиђено управљати. Када се отац опоравио од "прехладе", позвао га је у госте. Дошао је. Грijала је мјесечина.

- Тата, виђи како је лијепа ноћ. Чека нас готова јахта, да мало прошетамо заливом.

- Не, не, глава ме боли! Узећу аспирин и лећи - одговори "тата".

Замка је пропала. Други дан вратио се на Цетиње...

* * *

Треба да краљ сазове Скупштину... У двору узбуђеност... Краљ је позвао неколико људи у које је имао повјерење, а међу њима и Стева Лопичића, истражнога судију у бомбашкој афери.

На скупу су били насљедник, влада и камарила.

- Звао сам те, ђетићу, да сједиш и слушаш што ћемо читати и да ништа не збориш!

Почела се читати пријестона бесједа. Кад је дошао онај дио да су односи са балканским државама добри, а са Србијом братски, и дио да су односи са великим силама добри, а са вјековном покровитељицом, Русијом, вазда непромијењени - устао је насљедник и тражио да се то измијени и да се не истиче братство са Србијом.

- Виђели смо то њено братство кад нам је хтјела 1907. кућу превртнути, него нека стоји за све балканске државе једнако. Тако исто да се не истиче покровитељство Русије, јер ни она није ништа учинила. Да смо били са неком другом великом силом, на пр. са Њемачком, данас бисмо били много већи!

Насљедник је говорио одлучно и борбено. Када је довршио, настаде тајац. Нико се не усуди да противрјечи. Тешко се подиже краљ, смрче се и, играјући нервозно прстима десне руке, рече:

- Није то тако! Србију и Русију не можемо изједначити ни са једном државом у Европи, и српски народ не смије ни да зна, ни да осјети, што имамо ми династије међу собом; а што говориш за Русију, треба да знаш и ти и свако, као што ја знам, да није ње било, Црне Горе не би било, и сви бисмо данас носили фес! Ја боље познајем политику него ти, и читав сам мој рад посветио спољној политици, те Црна Гора има глас ка једна велика држава. За унутрашње уређење земље нијесам водио онолико рачуна колико је требало, то сам оставио био на моје главаре, и вјерујем да су доста гријешили. Не треба заборавити да се свака моја ријеч у свијету цијепа на десеторо, и ја хоћу да остане онако како сам рекао!

На то насљедник љут устаде и оде.

Сједничари се загледаше и престадоше дисати.

Краљу би неугодна ова демонстрација. Запали цигару, мало пођути и изађе. За пола часа вратили су се заједно и сјели. Насљедник је био весео, из чега се виђело да је побиједио, док је краљ био невесео. Послије мале паузе, краљ ће:

- Чудни сте ви, млади људи! Ја сам остара и висим ногама у гроб, а све рђаве посљедице оваква рада сносиће насљедник ка будући господар Црне Горе. Он вели да је боље да остане онако како је он предложио, и ја сам попустио и нека се тако исправи!

Ова пријестона бесједа у Скупштини била је предмет жива нападаја цијеле словенске штампе на краља Николу и његову владу. Нападоше их због небратскога одступања од Србије, коју ставља на исту листу са Бугарском и због одступања од вјековнога покровитељства Русије.

Осим тога, ово одступање од Србије и Русије краљ је отворено потврдио својом посјетом цару Фрањи у Беч, и то баш оних дана када је у Москви свечано откривен споменик цару Александру III. Напредни духови у Црној Гори виђели су да је стари краљ немоћан да се одупре политици насљедника који бијаше отворени србофоб и велики германофил. Дознавши, на повратку из Бечa, како је цијела словенска штампа примила његов пут у Беч, краљ је уздахнуо и забринут рекао:

- Виђи, какав ми је пород, у њега ми гром ударио! Лијепо ли сам се ископа!

* * *

Односи између краља Николе и руског војнога аташеа на Цетињу, генерала Потапова, бијаху даномице напетији. Потапов, прозријевши спољну политику краљеву, постаде његов најопаснији непријатељ. Мићун Микашев одржавао је пријатељске везе са Потаповом и, успркос поруке из двора да дигне руке са тога односа, Мићун је без страха продужио пријатељство. Краљ је дивљао, сумњајући да Мићун повјерава Потапову све дворске тајне. Немајући разлога да му одузме хљеб, тражио је начина да га било како смакне. А када је Мићун 1911. отворено симпатисао тадашњој опозицији и кандидовао се за народнога посланика у своме племену Пјешивцима, краљ је на ту смјелост урликнуо од бијеса. Уочи и на дан избора, разаслао је перјанике од села до села и од поселице до поселице. Тамо, гдје су нашли меко, наређивали су јасно и гласно, а гдје им је било тврдо, шапатом на ухо:

- Заповиједио је господар, ко год буде гласао онога пса из Дола, да ће му кућу ископати.

Перјаницин су најзад дошли и у До Пјешивачки, родно мјесто Мићуново, и продужили "изборну тактику" у име господара, међу његовим рођацима и братственицима.

Бајо Ибров, познати јунак и слободњак, када је видио о чему се ради, устаде и рече:

- Поздравите ви господара, да му Мићун не бјеше пас кад нападаше нас, што не слушасмо влас'. А сада му је пас кад подиже глас за народни спас. Ми ћемо њега, а господар кога хоће!

Мићун је на изборима пропао. Побиједио га је краљев и владин кандидат, барјактар Перуновић.

Кад су дошли народни посланици на Цетиње, једнога дана краљ је срио Мићуна, који је ту живио као чиновник, па ће му иронички:

- Кад ћете у Скупштину, господине посланиче?

Мићун набусито одговори:

- Пси у њу не улазе, а кучке могу вазда! Но свакако, ако не дођох ове године, доћи ћу догодине!

Краљ га је ошинуо погледом и кренуо даље.

БАЛКАНСКИ РАТ

Краљ Никола живљаше у одличним пријатељским односима са Турском. Султан је тај однос плаћао сухим златом, рачунајући да ће Црна Гора, у случају рата Турске са Србијом, бити неутрална. Турски посланик на цетињском двору лукаво је подупирао краљеву политику удаљивања од Србије, која посљедњих година бијаше предмет најжешћих нападаја јужних Словена. Краљ као да је забора- вио на могућност ратовања. Он није имао уопште никаква плана, какав би став заузео у случају оружана сукоба Србије са Турском. Објава рата на Балкану затекла га је неспремна. Двор је изгубио главу. Учесташе сједнице министарскога савјета. Руски аташе Потапов отворено је рекао краљу:

- Ако се Ваше Величанство колеба што ће у часу када започиње борба да Балкан постане словенски, ја ћу за 24 сата оставити Цетиње и могу вас увјерити да је Русија заувијек завршила са Црном Гором.

Да не открије карте, краљ је рекао:

- Црна Гора није никад учинила вјероломство словенској ствари - и исти дан прекинуо је са Турском дипломатске односе и придружио се Србији.

Тога дана праштале су по цијелој Црној Гори пушке радоснице: дошао је час да Црногорци, праунуци косовских бораца, освећују стари пораз и погибију цара Лазара. Краљ је са балкона двора држао народу дирљив говор о Српству Црногораца, о Косову, Видовдану, пропасти старе српске државе и заробљеном народу, који чека слободу. Народ је дивљао од одушевљења. Заборавио је на краљево безправље и крваву владавину. Са високих планина и кршева сиђоше на Цетиње стари и прокушани борци, све носиоци Обилића медаља, дођоше под својим старим оружјем, јер глас о освети Косова узбунио је душе и потресао срце. Престолонасљедник Данило, непријатељ ратовања, када је чуо да је српска војска јурнула на Турску као огњени змај и освајала стопу за стопом беспримјерним пожртвовањем и одушевљењем, готово је оболио од зависти.

"ПОГИБЕ НОЋАС БЛАЖО"

Похиташе Бјелопавлићи под командом бригадира Блажа Бошковића да први заузму Де-

чић и продуже пут за Скадар. Улогорила се војска на Ћемовском пољу код Подгорице. Дошао насљедник Данило и, по краљевом наређењу, држи Бјелопавлићима говор. Не иде му од срца. Његов пискави глас и меке ријечи нијесу могле никога одушевити. Послије њега узе ријеч Блажо Бошковић, који је својим громогласним баритоном и мушком појавом зачас електризирао цијелу бригаду тако да су војници горели од нестрпљења да што прије крену даље и дођу на турску границу. Док су на Данилов говор клицали само официри, Блажов говор урнебесно поздрави цијела бригада.

Насљедник стиснуо уста и ћути.

Војска је продужила поход на Дечић. Била је ноћ бурна и кишовита. У Фундини, између Подгорице и Дечића, дубоко у ноћ, одјекнуо је пуцањ револвера, пет пута редом. Кроз хиљаде пројури стравична вијест: Блажо убијен! Одмах се међу војницима појавио кнјаз Петар Петровић и прогласио себе командантом Бјелопавлићке бригаде.

Војници, запрепаштени, шаптаху:

- Погибе ноћас Блажо!

Стари Бјелопавлић, неустрашиви јунак Радоје Жуњић рече:

- Није он, ђецо, погинуо ноћас, но јучер на Ћемовско поље кад је грмио, а неко сузио!

Војници погнуше главе и кренуше даље…

Дошао и час борбе… Требало је отворити пут на Скадар… Скадар! Скадар на Бојани, води зеленој! На Скадар, одакле паше издаваху фермане раји, гдје многи црногорски јунак остави кости своје… Почеше грактати пушке с обију страна, започе бој… Први погибе Мркан Андријин Мијушковић из Повије, грдосија од човјека, висок преко два метра, мрк и страшан виђети. Био је у Америци. Када се искрцао у Њу-Јорку, око њега се купио свијет као на какво чудо. Дође Балкански рат. Црногорци кренуше листом, оставише своје послове, трговине, породице и ђецу. Похиташе преко широкога океана, отаџбини у помоћ. Међу првима био је Мркан.

Када се сврстао у бригаду, један ће му друг у шали:

- Вала, Мркане, ако ти останеш жив овога рата, биће да се прича, јер некако, брате, много заузимаш простора. Ако те Турчин узме на око мало височије, оде ти глава! Ако спусти пушку, поломи ти ноге! Било како било, ти из овога рата нећеш жив изаћи.

И није! Ето, Турчин га узео "мало височије" и - погодио право у чело.

На Цетињу је врело као у кошници. Дохрлише са свих страна Црногорци, да се пријаве. Дошао и стари Рамо Павићевић из Пјешиваца. Он се преселио и живио у Србији пуних четрдесет година. Жељан уже отаџбине, дошао је о јубилеју на Цетиње, али није могао доћи до господара. Када се заорио ратни поклич за освету Косова, пошао је на Цетиње, да се, иако већ преко шездесет година, пријави господару, да му даде пушку, како се то радило у вријеме његове младости.

Чувши краљ да је старац дошао чак из Србије да се бори у црногорским редовима, одмах га прими.

- А што нијеси, добри Рамо, оста у Србију и поша с њима на Турску?

- Господару, хоћу да се бијем само са својом браћом!

- Лијепо, добри Рамо, али и оно су наша браћа.

- Јесу, жив и здрав нам био, господару, али ближи си ми ти ка брат.

- Е, лијепо, добри Рамо! Па онда, јави се бригадиру Јанку, па ће те уврстит ђе треба. А остах ли ја тебе нешто дужан, кад оно прије у Шумадију?

- Остаде, господару, Обилића медаљу!

- Јесам, богами, и мило ми је што си доша, да ти платим тај дуг!

- А и разлог је већ, господару, послије четрдесет година!

- Како ти је међу тијем Шумадинцима?

- Добро, господару, да не може бити боље! Сланине и погаче имам да мичем иза оба уха, а док сам био у Пјешивце, често нијесам има ни неслана скроба!

- А бјеше ли ти оно нечесов радикал?

- Не нечесов, него међу прве радикале, ево четрдесет година!

- Познаје ли те Пашић?

- Познаје, те још како добро, никад ме није вратио празнијех шака из Београда у Јагодину.

Краљ устаде са столице и изађе из оџаклије, а Рамо викне:

- А медаља, господару?

- Нека ти је даде Пашић!

БАРДАЊОЛТ И ТАРАБОШ

У душама Црне Горе влада свечано расположење: црногорска војска приближује се Скадру. Дух војске бијаше невјероватан - као да иду у сватове.

Иако је снабдијевање за вријеме опсаде Скадра било доста добро, посјећивале су мајке, а некад и жене и сестре, своје на фронту и доносиле им да што боље поједу, попију и преобуку. Често су морале проћи испред турских батерија, и Турци, који су некад према црногорским женама били кавалири - увијек би на њих осули шрапнелску ватру.

Пролазећи тако између Мејгуша и Аштија, Турци осуше на жене са Брдице паљбу.

У први мах жене, као искусне на бојном пољу, поскоче куд која. Али се убрзо снађоше и пођоше погнуте поред ограде, да се склоне од погледа турских артиљераца. Када су измакле ван домака, једна старица која је ходила сину, стаде уз међу, распрти бреме и замоли жене да јој завију руку из које је текла крв.

- А што нам прије не рече да си рањена? - гракнуше.

- Ваистину, ви би се сјатиле да ми помогнете, па би онај поганац уждио међу нас, а овако о мало се прођосмо - а Турци, немали да Бог да, више образа и среће јуначке но ово данас!

У жена се пробудио стари ратнички дух. И оне су пропатиле све тегобе ратовања по тешко проходним крајевима и замјењивале данас већ узорно уређени Црвени крст. Оне су завијале тешке и крваве ране, оне су војсци носиле храну и џебану.

Када су Црногорци, послије освојења Берана и битке на Турјаку, гонили Турке према Рожају, морали су ноћ провести по планинама, које окружаваху злогласно легло. До војничкога логора биле су се настаниле, око једнога стога сламе, жене које су носиле војсци храну и џебану. Међу њима је била и неустрашива седамдесетгодишња старица, Добрица Урошева. Суха, још увијек црне косе, но жилава и неуморна, потицала је жене да свладају умор. Она је ноћу покривала слабије да не озебу.

- Тако, рано моја, да не озебеш! Што би ти јунак да озебеш и, не дај Боже, умреш?

- Узео би другу! - добаци жена.

Тихи смијех.

- О, пас му матер, е, а можда си баш ти друга!

- Узео би трећу!

- Завежи, несрећнице! - љути се Добрица.

Сјутрадан зором, припрема се јуриш на Рожај. Командант доњовасојевићке бригаде, Мило Саичић, рече:

- Што ћемо са овијен пушкама те узесмо од Турака?

- Да их сакријемо до повратка у сламу! - предложи један.

Жене то чуле и јаве се Добрица:

- Нећеш их, вала, остављат док смо ми овђе, него дај да их снесемо у Рожаје.

- Е, кад је тако, ево ти једна и срећна ти била! И на њој барјак!

Ту Мило завеза на пушку марамицу и дода:

- И ти ћеш, Добрица, бит женски барјактар!

- И хоћу!

И жене узеше која једну, која двије пушке и војска се крену, пјевајући:

"Онам, онамо, да виђу Призрен,
Та то је моје - дома ћу доћ'!
Старина мила тамо ме зове,
Ту морам једном оружан поћ'!"

Жене су се спуштале путем низ долину, која води ка Рожајима. Пред њима је увијек била стара Добрица и тако је прва ушла у Рожај, који су Турци напуштали, потиснути храбром васојевићком бригадом…

Ускоро је црногорска војска дошла пред Скадар. Ту стоје двије горе, двије утврде, Бардањолт и Тарабош. Турци их бране тешком артиљеријом и митраљезима… Започе опсада… Обострано уништавање… Црногорци морадоше ући у Скадар, ради историје, ради воштанице да се запали у пашину граду за спас мученичких душа…

* * *

На Цетињу је била јавна тајна, о којој је знао и цио дипломатски кор, преко рускога генерала Потапова, да краљ Никола тражи главу Мићуна Микашева. Сукоб који је прије Балканскога рата избио између краља и Мићуна био је необично оштар. Није га изазвао Мићун, но прилике које су владале у Црној Гори.

Како црногорска војска, тако и црногорски официрски кор били су подијељени у два та-

бора, између два доживотна ривала - Митра Мартиновића и Јанка Вукотића, војних министара краља Николе. Ко је припадао Мартиновићевој групи, био је гоњен од Вукотића и његових људи, а ко је припадао Вукотићевој групи, био је опет гоњен од Мартиновића и његових присталица. Од тога кобнога ривалства, које је било плод краљеве политике, страдали су и народ и држава, а нарочито углед војске.

Братство Павићевићи, из Дола Пјешивачкога, имало је, за дуги низ година, за официра чете човјека из другога села, од братства малобројнијега, које је, по њихову мишљењу, имало мање ратних заслуга од њих. То је Павићевиће и њихов понос необично вријеђало. Редовно су протестовали и код краља и код министра војске, и увијек им је било речено да ће им се дати официр из њихова братства, чим који од њихових младића буде свршио подофицирску школу.

Напосљетку, под владом војнога министра Јанка Вукотића, Павићевићи су добили за официра чете Ђока Павићевића, потпоручника стајаће војске, свога братственика. То је за Павићевиће и њихов престиж био велики догађај и пуна сатисфакција.

Но уочи Балканског рата, када је већ била наређена и дјелимична мобилизација војске, под владом војнога министра Митра Мартиновића, Ђоко Павићевић је смијењен са дужности четнога официра, само зато што се сматрало да више симпатише Јанку него Митру. Тако су Павићевићи опет дошли под команду официра из другога братства, са села Богмиловића, који је био маркиран као Мартиновићев присталица. Овај догађај је био за Павићевиће страховит морални ударац. Били су страшно увријеђени.

Неколицина њих дошли су на Даниловград и упутили брзојав своме рођаку на Цетиње, Мићуну Микашеву, тадањем секретару Главне контроле, да их, како зна, заштити од овога безакоња, иначе ће они лично доћи на Цетиње, и, ако не извојују правду, предати оружје краљу Николи.

Чим је Мићун примио брзојав, одмах је оцијенио тежину цијелога догађаја и био свјестан да ће краљу такав поступак његових рођака добро доћи као изговор да читаву аферу припише њему, како би му се могао осветити. Одмах је рођацима брзојавно одговорио да нипошто не долазе на Цетиње, ни у скупу ни појединачно, јер би то била једна проста врста бунта, већ да се у свему покоре новоме стању ствари.

Међутим, једно јутро дошли су на Цетиње четрдесет Павићевића с пушкама о рамену, са својим уклоњеним официром, да се жале и протествују. Неколицина дошли су у стан Мићунов. Осуо је на њих дрвље и камење и изложио им на дуго и широко што чека њих и њега, али без успјеха: они су у своме тврдоглавству, остали упорни. Наоружани до зуба, тражили су господара и војнога министра. Војне и политичке власти савјетовале су Павићевиће да се враћају кућама и да не досађују господару, јер ће зло проћи. Но све узалуд!

Краљ је дочуо за све и издао заповијед да му се доведе Мићун, који је предосјећао све што ће бити. Био је пошао у шетњу са Живком Драговићем, државним савјетником, испред манастира и жалио му се на поступак својих рођака, због којега ће он испаштати. Они о томе у разговору, кад прилази перјаник и усплахирено виче:

- Мићуне, ајде у двор, зове те господар!

Краљ је био на доњем спрату двора, у канцеларији лијево од злогласне оџаклије, сам, чекајући на Мићуна, док је његова влада била сва на окупу у оџаклији, позвана од краља, ради савјетовања о ратним припремама.

Мићун је ушао у краљеву канцеларију, поклонио се и стао пред њим, не приступајући му руци.

Краљ је устао иза свога стола страховито узбуђен, сав зелен и модар у лицу од гњева и бијеса; примакао се Мићуну закрвављених очију, док су му усне подрхтавале, и страховитим, дрхтећим гласом завика из свега грла:

- Што си, живино погана, побунио оне двадесет богаља из Дола Пјешивачкога, кад ја хоћу да рушим велико Отоманско царство?

Мићун, усправан као храст, још ће јачим гласом:

- Нијесам ја живина, но поштен и исправан човјек! А оно нијесу богаљи из Дола, но синови и унуци јунака и витезова који су с јатаганима у рукама, распалих опанака и пропалих колъена и лактова, о свом брашњенику, са осталим црногорским племенима створили Црну Гору, којој си ти господар!

Краљ запјењен, дрхтав, притрчи прозорима од канцеларије, испред које су стајали начећени перјаници, и затвори их, па се поврати. Примакао се Мићуну, зграбио га бјесомучно рукама за прса и џамадан и промукло рекао:

- Што вичеш толико, кучко безобразна? Хоћеш да те чују Црногорци, је ли? А што лажеш, кад цио свијет зна да сам ја и моји створили Црну Гору? Сад ћу звати перјанике да те претуку као кучку!

Мићун Микашев био је готов на све. Малтретиран, вријеђан и понижаван, био је заборавио на свој живот. Ухватио је разбјешњела старца за обадвије руке, одбацио их од себе и измакао се корак натраг, стао уза сама врата канцеларије, ставио махинално десну руку на револвер и одлучно рекао:

- Тамо руке, господару! Умрло је оно доба кад си ти Црногорце био и давио чизмама. Не смијеш ти звати перјанике да ме бију, нако на твоју велику погибију. Нијесам ја никад кучка био, нити се од кучака подњивио. Има хиљадама виших кучака, којима си ти дао сенатске грбове и наредио им да јашу Црногорце ка робове. Нијеси ти никада могао створити Црну Гору без Црногораца!

Краљ је, блијед и окупан у мртвачком зноју, устукнувши натраг, сио за свој сто и спуштеним гласом рекао:

- Што ћеш то? Ти си манит!

- Нијесам ја манит но здрав и читав, и не могу више да трпим ово мучење!

- Ајде, помога ти Бог, реци онијем људима да иду кућама и да ми не уносе немир у војску.

- Не говорим ни људима, ни богаљима, јер их ја нијесам ни звао. Напротив, савјетовао сам их да не долазе, пошто сам знао што ћу дочекати. Ето ти војска и полиција, па ради с њима што год хоћеш.

Краљ је устао, заморен и погружен, прошао поред Мићуна, сам отворио врата од канцеларије, ушао у оџаклију међу министре, а Мићун Микашев изашао је одмах за њим.

Испаде Мићун из двора, а краљ ће гласно са прозора оџаклије:

- Тако, Мићуне соколе, ка што ти рекох! Реци онијема рођацима да иду кућама.

- Ето ти војска и полиција, па ради с њима што год хоћеш! - гласно ће Мићун и управи преко пијаце.

...

Овај сукоб осветљиви краљ није заборавио. Јер је ратовање Црне Горе омогућивало уклањање двору непоћудних људи на начин који употребљаваше Абдул Хамид на Босфору, краљ је хтио искористити прилику да уклони и Мићуна Микашева, без замјерке и приговора.

Војно министарство одредило је Мићуна као цивилнога чиновника на службу Обласној управи у Бару - ратној зони.

У новембру 1912. краљ је пошао с Цетиња у Приморску област и починуо у Пристану Барском. С њим су били у ауту бивши бугарски министар на Цетињу, Паприков, и маршал краљева двора Душан Греговић. Око краљева аута скупила се маса чиновника из мјеста и лакших рањеника са Тарабоша. Мићун је видио кад је краљ дошао и задржао свој ауто на Барском пристаништу, па је нарочито избјегавао сусрет. Био је удаљен читава два километра, у шетњи са Крстом Поповићем, познатим револуционаром и уредником београдског листа "Напред", иначе Црногорцем из Никшића. Поповић је као војни обвезник Црне Горе такођер био додијељен на службу Обласној управи у Бару. И он је избјегавао сусрет са краљем, јер га је у свом листу тешко оптуживао.

Они у шетњи, кад до њих дотрча краљев перјаник.

- Биће бруке, зове некога од нас! - рећи ће Поповић.

- Биће мене, јер сам га у посљедње вријеме изневјерио. На мене има више пик! - Мићун ће.

- Зове те господар! - перјаник ће Мићуну.

Мићун одлази и прилази краљеву аутомобилу, но не прилази руци.

Мртва тишина. Сва публика упрла поглед у горостасна Мићуна.

- Што си ти овђе? - строго ће краљ.

- На ратној дужности ђе сам одређен.

- Лако је овђе пјевати, но треба оне главице крвљу облити. Иди у Муриђане, јави се ђенералу Митру Мартиновићу, да ти, по мојој наредби, дадне бомбу да је носиш на Тарабош.

- Идем, иако не морам! Бомбе се дају обичним војницима и то свакоме десетом на којега падне шорак. Али знам што хоћете.

- Иди одмах, да те овђе ноћас нема!

Краљева намјера била је јасна: ако Мићун не буде хтио поћи на Тарабош, да га послије може исмијавати као кукавицу и ставит га пред ратни суд ради непослуха; а ако пође и погине, да рече: Виђесте ли ону бестију? Ја се с њим нашалих, а он пође и лудо изгуби главу!

Мићун Микашев отпутовао је истога дана, а краљ је наредио Обласном управитељу, Ику Татару, да преко телефона, у његово име, нареди ђенералу Мартиновићу, да Мићуну дадне бомбу да је носи на Тарабош.

У Муриђанима се Мићун ставио на расположење Мартиновићу за ношење бомби. Мартиновић се лукаво насмијеши:

- Ја ти не бих река да то работаш!

- Ја нијесам дошао својом вољом, него по нарочитом краљеву наређењу, о којему ти врло добро знаш.

- Добро, чекај до првога јуриша, кад се буде почело с бомбама оперисати на Тарабош.

У Мартиновићеву штабу био је руски војни аташе, генерал Потапов, ради контролисања црногорских трупа према Скадру. Чим је сазнао за Мићунов долазак, ставио је у дужност ђенералу Мартиновићу да га одмах поврати у Бар на већ одређену дужност, јер краљ нема права да издаје такве непосредне наредбе, а са бомбама руковаће само обични редови, и то сваки десети из чете, на кога падне коцка. Потапов је Мартиновићу нагласио краљеву мржњу према Мићуну и констатовао да ниједан чиновник његова ранга није одређен за ношење бомба.

Мартиновић не знаде што ће и поврати Мићуна у Бар. Али, обласни управитељ, Нико Татар, није га смио увести у пређашњу дужност, већ га упутио да прати заробљенике са Дечића на Крф.

Послије повратка с Крфа, Мићун је, на тражење Државне контроле, а по одобрењу војнога министра, позван на Цетиње ради прегледа рачуна неких надлештава у којима су откривене злоупотребе. На Цетињу је Мићун избјегавао сваки сусрет са краљем.

Али злодух, који се угњијездио у двору, не мироваше. На први дан послије православнога Божића, 26. децембра 1912. краљ је послао свога перјаника, Мијушковића, у једанаест и по сати ноћу, да Мићуна доведе у двор.

Мићун је пошао, пошто је перјаника пред собом пропустио.

У двору је те ноћи био Ратни савјет због напуштања скадарских позиција од стране српских трупа, пошто се позитивно знало да Скадар не може припасти Црној Гори. Савјету је предсједавао сам краљ, а сачињавали су га: Јован Пламенац, Душан Вукотић и др Секула Дрљевић, црногорски министри, те грчки и бугарски посланици. Министар краљевине Србије био је нарочито изузет.

Мићун је дошао у предсобље. Дежурни ађутант, Владо Зимоњић, јавио је краљу његов долазак. Из побочне канцеларије чуо се глас:

- Нека уђе та чојак овамо!

Мићун уђе.

- Оклен ти сад?

- Са Цетиња.

- Послах ли ја тебе на Тарабош?

- Посла изузетно од свих чиновника Црне Горе!

- Зашто си се повратио?

- Питајте ђенерала Потапова и Мартиновића.

- Треба оне главице крвљу облит, а не овудијен са струком зорит!

- Да су се оне главице, када је требало, крвљу облиле, не бисте вечерас вијећали о чему вијећате!

Краљ заћути. Министри се погледаше испод очију.

Краљ, обраћајући се Душану Вукотићу, заступнику војнога министра, рече:

- Сутра да му даш бомбу и три војника, да га воде свезана до Тарабоша!

Мићун одлучно:

- Бомбу ћу носити, али без иједнога војника, и то само тада, ако ми будете дали писмену наредбу да ме ђенерал Мартиновић мора примити и задржати у логор до дана када се буде с бомбама оперисало. А мене нико не смије везати.

- Ја знам што би ти узвикнуо када би погинуо! - осмијехом ће краљ.

- Ја не знам.

- Ти би узвикнуо: "Да зна човјечанство каквога у мене губи умјетника и пјесника!"

- Такав узвик припада крунисаним главама, а не обичним грађанима.

Министри се опет погледаше, без даха, запрепашћени.

- Душане, сјутра бомбу и стражу, да га води под Тарабош!

- Бомбу примам, али само са вашим писменим наређењем.

- Добићеш и наредбу и - вуц из моје куће!

- Свак је у својој кући господар! - Мићун ће одлазећи.

Када је Мићун изашао из канцеларије, у предсобљу му пришапне у ухо Глигорије Пејановић, писар краљеве канцеларије, да не иде ни једним ни другим путем који воде његовој кући, јер су на оба пута послане засједе од перјаника да изврше мучко убиство. Мићун је изашао из двора и свратио у кавану Биљановића, а одавле заобилазним путем кући, камо је стигао у разданак.

Сјутрадан су црногорски министри позвали Мићуна у Пламенчев кабинет и честитали му на храбром држању и савјетовали му да бјежи куд зна.

- Да сте људи били, не бисте допустили господару да се синоћ онако јавно брука пред страним министрима, поготово кад знате да др Колушев, бугарски министар, знаде добро српски и да је разумио сваку ријеч.

- Њему се димила глава од алкохола и ми му нијесмо смјели приговорити ни једне ријечи.

- Срамота за вас и за њега!

На то ће министар Пламенац:

- Кад нећеш да бјежиш, он ће те више него сигурно послат на Тарабош. Али ти Тарабоша нећеш гледати, јер ће у путу некога одредити да те убије. Но кад кренеш на Тарабош, јави ми се да ти даднем три детектива који ће те пазити. Кад будеш кренуо, даћу ти и писмо на ђенерала Мартиновића, ако случајно жив дођеш на Тарабош, у коме ћу му казати што треба да ради с тобом.

- Нећу ни једно ни друго, јер сте се синоћ сва тројица држали као кукавице!

Мићунова изазовна неустрашивост довела је у неприлику све дворске канцеларије: Мићун је истога дана у десет сати изјутра дошао у двор и затражио писмену наредбу преко дежурнога ађутанта. Краљ није смио издати и потписати такву наредбу.

Али Мићун враговаше: предао је писмену представку, да му се наредба изда.

Није добио ни одговора!

Овај поступак против Мићуна знало је цијело Цетиње, навикло још од Данила и других Петровића на мучка убиства и нечовјечна мучења испрва се мислило да је Мићун готов, кад се у тиху пјеснику осови накострешен лав, први смртник, који се свемоћном господару усуди гласно у лице рећи: Не!

И трећи пут покушава демонска мржња да уништи Мићуна.

Почетком 1913. када се већ знало да је Скадар заувијек изгубљен за Црну Гору, краљ је и даље маневрисао из разних тајанствених разлога и у разне тајанствене сврхе, држећи народ и војску у заблуди да Скадар ипак неће бити изгубљен. У ту сврху наређено је војницима да с Ловћена, звано мјесто Кук, привуку један топ за скадарске позиције. Унапријед се знало да тај топ, већ ван употребе, не би могао, преко вратоломних ловћенских гудура и провалија, а у времену, када је био нарастао снијег за два метра висине, превући до колскога пута ни читав батаљон војске. И када, првих дана, неколико гладних и полунагих војника нијесу успјели да га покрену с мјеста, било је наређено по мигу из двора, да се тим војницима пошљу у помоћ извјесни грађани и непоћудни чиновници с Цетиња, који су били остали да врше своје војничке дужности у позадини. Краљ је нарочито желио да у тој "изабраној војсци" - како је он сам називаше - иглара, ламара, цревљара, воћара, амала и других, пошаље и Мићуна, да вуче топ.

Тако је и било.

Поход за Ловћен и Кук, одмах, уз пратњу жандарма, већ је отпочео. Један дио грађана, од страховите и незапамћене вијавице, леда и снијега, запро је одмах, на другом километру, други је дио остао у путу даље и, до Иванових Корита, премрзао. Два су се грађанина од циче и студи смрзла и умрла. Саво Милуновић, виши банкарски чиновник, непоћудан као клубаш, посрнуо је полумртав и пробљувао крв, због чега је добио тешку плућну болест, од које се годинама лијечио у Швајцарској. Тек њих неколицина, с душом у носу, успјели су да домиле на Кук.

Одмах се приступи вучењу топа. Мићун Микашев теглио је свом снагом међу првима, јер је био свјестан да је ова комедија била припремљена, у главном, да би он био што више понижен пред свијетом и, за случај непослуха, пао под ратни суд.

Официр Ђурашковић, који је командовао овим смијешним и жалосним походом на Кук, без икаква стварнога повода и разлога, док

су њих неколицина теглили топ, бјесомучно и осорно наредио је да се Мићун и Никола Мијушков Мијушковић, чиновник, воде стражарно на Цетиње. Наредба је одмах извршена. Њој је дата мотивација да су њих двојица наговарали цетињске грађане да изостају на путу, како не би ни један дошао на Кук. Стражари, са бајонетима на пушкама, узели су их у средину и наредили да путују. Пошли су свезаних руку наопако, не путем којим су дошли, него другим још непроходнијим и заобилазнијим - цијелим ловћенским хрбатом, од которске стране пут Његуша. Путовали су преко вратоломних рупа и јазбина, тонући у снијег до рамена, очекујући свакога часа куршум у леђа. На њихово велико изненађење, дошли су у први сумрак на Цетиње.

Изашло је мало и велико, старо и младо, да их види свезане, у ставу понижења, оборених глава, међу ђеверима. Како то? Кук је одмах телефонски јавио Цетињу да је заповијест у свему извршена. Иако су били скоро без даха, окупани у леду и снијегу, мокри и под пазухом, пратња им је допустила да се заједно с њом врате својим кућама да се пресвуку и приберу мало снаге. Кроз главну улицу проведени су и притворени у Обласној управи. Обласни управитељ био је Ђуза Ђурашковић, стари краљев перјаник и кабадахија, рођак официра који је Мићуна и друга му спровео. Из Обласне управе спроведени су и затворени у Војном стану.

Ове студене и мрачне зимске вечери на Цетињу се говорило да ће ова краљева офанзива стати Мићуна главе и да је требао бјежати. Припремао се истражни материјал да се стави пред ратни суд. Ти судови формирани су већином из редова старих црногорских сердара, војвода бригадира и командира - све краљевих покорних слуга и миљеника.

Осам дана, у највећој тајности, водила се очајна борба на живот и смрт, беспримјерно лукавим средствима, између краља и Душана Вукотића, заступника војнога министра, да се Мићун оптужи и стави пред војни суд. Душан Вукотић тврд, непопустљив и карактеран човјек, доказивао је своме суверену да се, послије проведене административне истраге, није могао наћи ни један цетињски грађанин који би рекао да га је Мићун наговарао да не иде на Кук и не врши војну дужност, и да стога нема материјала за покретање тужбе.

Краљ је зашкргутао зубима, окренуо главу на страну и нервозно узвикнуо:

- Ти си Душане, велики во!

- Ја сам, господару, поштен и праведан човјек! - одговорио је Вукотић и демонстративно изашао из двора.

Мићун је и трећи пут спасао главу.

Цетиње је одахнуло...

* * *

Ричу топови пред Скадром... Хиљаде и хиљаде Црногораца јуришају у кишу турских танади и граната, падају, дижу се и падају... У том јуришном заносу бијаше много осветничкога бијеса и мржње... Нахрпиле се стотине и стотине мртвих јунака, а борба се настављаше све жешће... Према Скадру полазе жене, мајке, сестре, очеви, носећи ђеци и мужевима храну и одјев...

Пошао и стари стотинаш из Пјешиваца, Бајо Ибров. Космат је, црноблачан, снажан и и добро корача, иако је прегазио сто година. Чуо је да му је на Луарзи погинуо син Иво, официр народне војске, па дошао да му обиђе гроб. На путу за логор срио се у Бару с краљем Николом.

- Куда си кренуо, Бајо?

- Ја да вићу ђе ми је погинуо син. Но ђе су они твоји синови, господару?

- Они су с војском, Бајо.

- Нијесу с војском, но за војском, господару, и то на читавих двадесет пушкомета даљине! Тако се Косово не свети! - мрко ће стари Бајо и продужи пут...

...

Цијела европска штампа доносила је од специјалних ратних дописника многобројне чланке о херојству Црногораца под Скадром. Жилави отпор Турака са завидних положаја продужио је борбу... И једнога дана догоди се оно што нико није очекивао: у Црногорцима јаросно букну вулкан успаване херојске епике, подигоше се дуси ратника и јунака, старих јунака и ненадмашивих бораца, и црногорске чете причешћене спроменом на дане славе и побједа, јурнуше бомбама и голим ножевима на брдо и, кроз дажд олова и растрганих тјелеса, освојише Бардањолт...

...

Опсада се продужује... Дух побједе оснажио је борце... Долази једна млада Брђанка

и међу црногорском војском у селу Гурзи стаде. Лице јој земљане боје, очи упале, убрађена црном крпом. Два црна ока као два жишка у ноћи расипљу ватру. Носила је на леђима торбу… Ћутећи је ушла међу војнике. Помогоше јој скинути торбу. Изненади их тежина. Отворише јој торбу: у торби лијеп, невелик истесан камен са натписом и крстом да гроб обиљежи:

"Овђе лежи Јошо Ивановић, Куч, војник
брдске батерије. Погибе на Скадар
15. III 1913. Рођен 1894."

Један војник принесе руку очима и - заплака се. Другови га гледају. Брђанка стоји нијема.

Овај заплакани војник сјетио се да је ова Брђанка прије мјесец дана дошла овамо своме брату, артиљерцу, његову другу. Донијела му је рубља, духана, пршута и вина. Ушла је насмијана у батерију, није се бојала и тражила је брата. Војници су јој правили мјеста, а онда се од ње уклањали, тужни, замишљени. Она је одмах схватила што је, и проблиједила.

- Јошо је погинуо, куку мене црној! Кад погибе, ђе сте га укопали?

Али не заплака. Скиде бреме с плећи, отвори торбу, наслоњена на топ поред кога јој је једини брат прије три дана погинуо, извади све што је брату донијела и подијели његовим друговима.

Ето, сада је опет дошла…

У тај час дошла је команда, и рикнуше топови и почеше блъувати огањ и дим, само један топ је ћутао. На њега се наслонила млада Брђанка и у тузи ћутала… Другови њена Јоша не сметаху јој у сјећању на брата…

Онда је кроз дим праха пошла на свјежи гроб и истога се дана вратила кући…

* * *

Пошто је, по цијену трагедије десет хиљада Црногораца, довршена комедија са освајањем Скадра, насљедник Данило нашао је неку стару кључину и похитао с њом на Цетиње, да симболички преда Скадар оцу, краљу Николи. Дворски лижисахани побринули су се да се за ту комедију спреми нарочита свечаност. Из болница су изведени лакши рањеници и постављени поред двора, а остали простор заузели су чиновници и цетињско становништво.

Праћен једним одредом војника са заставником на челу, насљедник улази у двор и појави се на балкону двора, на којем га, окружен са свима члановима династије, владом и дворском кућом, прима краљ Никола. Насљедник је нешто говорио, свечано предајући кључ, али га нико није разумио. Стари краљ, три пута је прихватио кључ и обратио се народу читавом бесједом. Славио је заузеће Скадра, сан Црногораца: "Нови крајеви пуни су блага и свакога бирићета, и данас ослободивши браћу, сјетимо се свих јуначких Црногораца који дадоше своје животе" - затресе се и загрца краљ, зајеца и поче брисати сузе. Краљица Милена и књагињица Ксенија узеше га под руку и уведоше у салон. Кад је ушла и пратња, краљ се насмије:

- Јесте ли виђели? - рече.

Пред двором на пијаци стајао је Ристо Поповић, великосудија, најпоштенији и најкарактернији Јабучанин, па ће, да су га чули сви који су око њега били:

- А докле ћеш лагат ове браве и играт на два уривка, Станин сине, од великога Бога платио?!

* * *

У Црној Гори није нико сумњао да освојени Скадар неће остати црногорски. Десет хиљада мртвих Црногораца бијаше добра куповнина за град паша и везира. Иако се знало да је српска војска течајем опсједања Скадра напустила борбу, дознавши пауздано да Скадар неће припасти освајачима, краљ Никола и даље је слао Црногорце у смрт, обманьујући их "црногорским Скадром".

Али када су на Цетињу и краљеви вјерници почели сумњати у чисте рачуне, краљ је именовао чиновнике и заповједнике и слао их у Скадар, не пуштајући лаж до задње карте.

Сокол Бацо, арбанаски првак, био је црногорски поданик и командир народне војске над Арбанасима који су послије ослобођења Подгорице припали Црној Гори. Био је и лијеп и паметан човјек. Носио је увијек арнаутско народно одијело и живио у Подгорици.

Када је заузет Скадар, краљ Никола похита и постави Баца за војводу и бригадира у

Скадру. Долазе Бацу пријатељи и честитају му.

Бацо, паметан човјек, пријекорно их погледа и рече:

- Ко не види кроз решето, очи му испале!

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ

Рат бјесни даље.

Црногорци нагрнули од Пећи и Ђаковиће да помогну браћи Србијанцима у рату против Бугара и улогорили се један километар далеко од Косовске Митровице, баш на гробљу гдје су Арнаути, много раније, убили рускога конзула Шчербину. Кад су митровачки Турци и Арнаути дознали за њихов долазак, дојурили су као избезумљени команданту мјеста, Србијанцу, и зајаукали:

- За Божји ајтар, не пустите Карадаглије у град, јер ће нас резилити и опустити!

- Добро! - одговори им командант и, збиља, одреди да се Црногорци не смију макнути из логора.

Хтједоше Црногорци из логора.

- Не! - викне стража.

- А што?

- Не да командант!

- Што не да, да му... - вриште војници.

- Ето, тако!

- Много су нас задужили Турци и Арнаути, да бисмо кроз Митровицу могли проћи а да их мало не пребиштемо! - грлато ће један големи Црногорац, одгурне са два прста стражу и прође, а за њим цио логор и ућоше у Митровицу да направе ршум и џумбус какав не памти Митровица од свога постања.

* * *

Бијесни српско-бугарски рат.

Илија, син Гаша Рњова Павићевића, стотинаш, као поручник митраљеске чете са четири војника, идући ка Брегалници у помоћ браћи Србијанцима, почину у Митровици у једном турском хану.

На сеџади сједи Турчин са бијелом брадом до појаса и пуши на чибук. Испод дугих трепавица, осматра госте и упита:

- Оклен сте ви?

- Из Црне Горе.

- Видим ја да сте из Црне Горе, но ми реците из којих сте племена?

- Двојица смо из Бјелопавлића, двојица из Пипера, а један из Куча.

- А је ли жив Гашо Рњов?

- Гашо је умро, а ово му је син.

Старац скочи на обадвије ноге, одбаци чибук, приђе поручнику Илији и рече:

- Дигни се, мој по Богу сине, да се пољубимо! Мени је твој отац побратим.

- Који си ти?

- Ја сам Смајо Бећиров Љуца!

Илија устане и наста љубљење као између оца и сина који се нијесу гледали тридесет година. Смајо је одмах послао за своја два сина и упознао их са Илијом. И опет је наступило грљење и братимљење.

На растанку Смајо Љуца пољуби Илију међу оба ока и, са очима пуним суза, кликне:

- Због Бога поша, због Бога тамо доша, сабљу окрвавио и здраво ми се вратио!

* * *

Послије Балканског рата, краљ је много путовао по Црној Гори, да лијепим ријечима, обећањима и даровима придобије народ за себе. Најприје посјети Подгорицу. Јахао је на бијелом коњу, окружен поносном пратњом. Волио је разговарати са Турцима, даривати их и шалити се. Окупи и овај пут муслимане око себе.

- Како сте, драги моји Турци?

- Шућур Алаху, господару, што није горе! - одговара испред свих стари Дервиш-ага Ефовић, угледан првак, висок, танак, бијеле свилене браде.

- Иде ли поса?

- Иде, шућур Алаху, господару, ако је на тезги криви кантар!

Краљ се смије.

- Јесте ли гинули на Скадар?

- Јесмо, господару, кад су нам биле у леђа твоје пушке!

- А јесте ли ми вјерни, Турци?

- Господару, Бог ти дао што говоримо, а не дао што ти мислимо!

Краљ ободе коња и, без ријечи, одјаше.

АВРО ЦЕМОВИЋ

Краљ у оџаклији бијесни.

Авро Цемовић, бригадир, син јунака Панта Цемовића из Беранске нахије, био је командант војске у Санџаку и Метохији. Бистре гла-

ве и увијек независан, радио је све по свом знању и схваћању. Краљ није подносио да у његовој држави ико самостално ради и поручио му је неколико пута да не смије радити по својој глави, но како му он наређује са Цетиња.

Све те поруке Авру у једно ухо унутра, а из другога напоље! Краљ дивља. Поручује му поновно, а Авро не чује.

Краљ призове три официра: Павла Вујисића, Вукашина Божовића и Бошка Бошковића.

- Пођите одмах код Аврa Цемовића и кажите му у брк ово: "Поздравио те краљ и река, да је зна, кад ти је било и пет година, да нијеси ни Србин, ни човјек, ни јунак, но поган!"

Официри пођу и нађу Аврa у Пећи.

Мајор Вујисић приђе Авру са официрима, стаде пред њим и по војнички му изговори краљеву поруку.

- Ово што сам ви саопштио, имате и потписати.

Авро се црвени, узме перо да потпише, али наједном баци перо, скочи, накострuши се и плану:

- Господине мајоре, отпоздравите краља Николу и реците му да је лаж што је казао, и да сам ја знао кад је њему било пет година, да је он и онда био Несрбин, ни човјек, ни јунак, и кад је моја мајка носила муницију у шанчеве да се Српство ослобођава, његова мајка продавала је укљеве у Котор!

Краљеви официри врате се на Цетиње.

- Но? Јесте ли скресали оном поганчевићу и гурбету? Је ли се поталаушио?

- Јест и одговорио је! - у прописном ставу ће мајор Вујисић.

- Е, стиснуо јунак! А што рече?

- Рече: "Господине мајоре, отпоздравите краља Николу и реците му да је лаж што је казао, и да сам ја знао кад је њему било пет година, да је он и онда био Несрбин, ни човјек, ни јунак, и кад је моја мајка носила муницију у шанчеве да се Српство ослобођава, његова мајка продавала је укљеве у Котор!"

Краљ се надме, поче тешко дисати, угризе се за усне и промукло ће:

- Зовните ми ону поган!

Авро дошао на Цетиње. На коњу је, а око њега чета бираних војника. Јаше према двору, калдрма јечи од копита. Пред двор сјаше. Краљ га видио из оџаклије и повиче гласно да је чуо и Авро:

Авро Цемовић

- Не пуштајте ту кучку к мене!

Ађутант двора полети са перјаницима у сусрет Авру.

- Стој, бригадиру!

- Што, стој? - загрми Авро.

- Не смијеш у двор!

Авро рашири рамена, подигне руке, размакне их и уклони:

- Бјежите, пашчади! - тврдо ће и уђе у двор.

У оџаклији краљ стоји крај стола и шушка с папирима.

- Господару, не долази к теби кучка, но српски ђенерал! - јави се већ с врата Авро и намргођен прилази краљу.

- Авро, арам ти мој хљеб!

- Арам тебе, господару, мој хљеб! Јер ја не једем твој хљеб, но ти мој! Ја сам ти са мојим оцем и ђедом освојио по земље, па ти је дао да с њом управљаш и на њу живиш.

- Авро, ти си...

- Ћути, док ти не кажем! Ти си проигра љубав Црногораца, и Турака, и Арбанаса, и прва пушка која пукне да се зарати, срушиће тебе.

- Ајде, Авро, ајде, богами ћеш ми платити то.

- Немој, господару, да се свађамо, јер ако се станемо дијелит, виша ће моја држава бит од твоје, макар један чеперак.

Краљ је занијемио. Сукоб је прешао границе.

- Овако се, Авро, не говори своме краљу!

- Овако се, краљу, не говори својим ђенералима!

- Иди, платићеш то!

- Платићеш и ти то! - Авро ће без збогом, појаха, ободе ата, да јурну у колаче, поскакута пред двором и крене кући у Беране.

Када је Авро Цемовић, јунак, ускоро иза тога умро, у народу се говорило да је отрован...

* * *

Марко Даковић био је краљу Николи трн у оку. Бојао га се. За бомбашке афере срећно је умакао преко границе и пред рат се, помилован, вратио на Цетиње и отворио адвокатску канцеларију.

Његова канцеларија била је скромна: дрвени сто, неколико столица, нешто законика, перо и мастило. Али та соба била је најмјеродавније збориште у Црној Гори. То је краљ знао и настојао је да Марка придобије.

У часу кад су код њега били на разговору Марко Вујачић и Јован Раичковић, отворе се врата и, без куцања, уђе краљев перјаник.

- Јеси ли ти Марко Даковић?

- Јесам! А ко си ти?

- Ја сам господарев перјаник.

- Тако видиш! А што би ти?

- Посла ме господар да одмах дођеш код њега.

- Иди ти, мој јуначе, па кажи твоме господару да ја немам с њиме никаква посла!

Перјаник се забезекну и оде.

- А зашто не пође, Марко? - упита Вујачић.

- Ајде, болан, не познајеш ти краља Николу! Он хоће да се и са мном шеретски титра као и с осталим Црногорцима.

Не потраја дуго, куца неко на врата.

- Ајде, ајде!

Улази капетан Владо Зимоњић, ордонанс официр краља Николе, брат од тетке Марка Даковића. Поздравља војнички.

- Његово Височанство краљ наредио ми је да вас позовем и молио вас да дођете на разговор код њега.

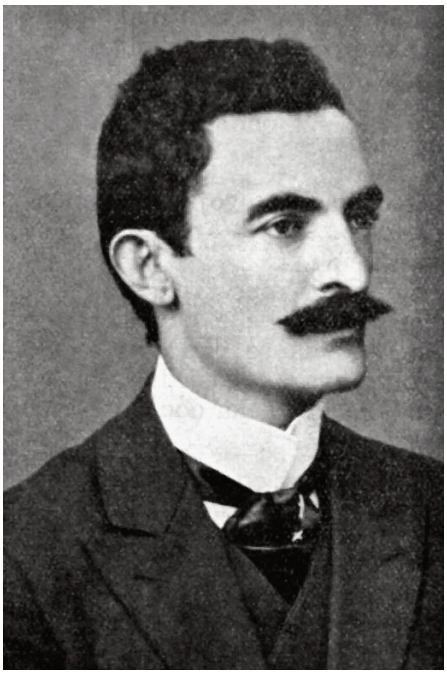

Марко Даковић

Марку би тешко. Сам Бог зна што је мислио. Прошла су и два минута, па је одговорио:

- Сад имам посла! Доћи ћу мало касније.

Попушио је са пријатељима неколико цигарета и, на њихово наваљивање, пошао је у двор. Нестрпљиво су га пријатељи очекивали.

Враћа се и смије.

- Шта би, болан?

- Стари лакрдијаш! У овој земљи никад среће док он по њој гази.

- Ма причај!

- Пренемаже се и куне криво: "'Оћу, Марко, да дам народу слободу. Доста си ме напада, па си зато доста и страда. Ја бих желио да се око мене скупе млади људи којима ћеш ти бит глава и предсједник владе. Има још пуно наших у Србију. Зови их и нека дођу и све ћу им опростит". Ето, то ми је реко.

- А ти?

- Ја сам одговорио: "Старо дрво сломи! - не исправи" и одох.

"БЈЕЛОШКА ВОДА"

Цетиње потонуло у језиву влагу и густу оловну маглу. Из "Гувернадуровице" продиру јецаји сужња са тешким ланцима о врату. Обиједише га да је Ксенију назвао црногор-

ском Антоанетом. Ту већ годинама умире о суху круху и голој води.

У краљевој оџаклији чкиље недогорени угарци. Он се распилавио од "бјелошке воде" и његушке кастрадине.

Чује се топот. Накостријешиле се лисице као прасице послије полокане млађенице. Сви вуку дебеле букове ћепанице, да се нађе ту пред двор, одивичићу у помоћ, ако би какав скитач из Куча или Бјелопавлића покушао, не дај Боже, да га убије.

На капиџик се шуњају један за другим познати цетињски жбири и вампири: Шпиро, Стево, Милан, Стеван, Милован и подносе дневне рапорте. Од зрака до мрака сједјели су у кавane Биљановића, Гвозденовића, Кнежевића и Шкора. То бијаху једине јавне цетињске говорнице, гдје су се свакога дана окупљали вјерни и невјерни: пили, пушили, причали и шапутали о срећи и несрећи својој и туђој. Господареве уходе, ронке и мећикуке, навидале уши, раширile зенице, гледају испод трепавице сваки миг и крет. Пажљиво биљеже, додају и увеличавају:

- Мићун носи златан прстен са српским круном!

- Марко Даковић осванuo код српскога министра Гавриловића.

- Потапов са госпођом Колушев већ двије нељеље није на Цетиње.

- Јован Симонов, откад доби 49 на сав глас блеји да је господар прода Аустрији Дврсник и Метаљку! - гласили су рапорти господареве тајне полиције.

Сердар Раде са прозора осматра поворку народних злотвора, па ће гласно, да су га чули и Шпиро и његов штаб:

- Карадаглије, Карадаглије! Сви ли сте једнаци на своје се масло пржили!

Господар слуша, слуша, па ће заповједнички:

- Илија, свакоме ујаку по једну, а оном франзавцу Шаку двије, али из оне његове одвојене чаше, и реци им нека баче те палице и вуку се у Бајице!

Одоше жбири.

Мало попусти гатњик, распаса тромболос, раскопча колијер, скиде јелек и дубоко хукну:

- Још један кварат "бјелошке воде!"

За трен ока искапи литру добрске препечанице.

Из двора изашли агенти, мало попосташе.

- Прави Жбутига, ка да га је пљунуо! Виђе ли му врат, куље и главурду!

- Није, јадан, богами, но прави Бепи! Виђе ли му носину и баглаве ноге! - разговарају потихо жбири и разилазе се…

Са Орлова Крша монотони глас сове пратио је господарево хркање у дрвеној наслоњачи. Један собар подметну му под главу још један јастук и изгуби се.

Одскочило сунце на попас. Цетиње ври. Оживјело Ђиново Брдо пјесмом и жамором. Јецају звуци двојница и дудука, поред гусала, једине црногорске музике.

Шан Хоти брије господара и бојадише два сиједа и ријетка брка, док га овај глади, млади и чулно голица. У одаји спуштена завјеса… Тајац… Клону старачка рука преко свилена јастука…

Тешка воња бије из трпезарије. На столу се пуши телеће печење и друге ђаконије. Господар прилази тромо и задихано. Помодрио и потколачио. Помамно поче јести и налива винском чашом метаксу.

Шеф дворске полиције чека у ходнику да поднесе рапорт.

- Шпиро, а што ми нијеси каза јучер да је Јован Симонов лаја?

- Мислио сам данас рећи, јер сам још истражива.

По Ћипуру се размиљели Црногорци. Чекају да приступе господару.

- Пуштај их!

Улази око тридесет Црногораца, гологлави, тихо, поклоне се.

- Добро јутро! - господар ће грубо. - Јели ту они галијот Тома Калајџије, који лаје да мене и моју свету кућу Русија издржаје?

- Ево ме, господару!

- Ђуза, два перјаника, па с њим низ Праћиште! - гласила је пресуда.

Заповиједь је извршена.

Господар нешто заћутио.

- Излазите и причекајте!

Црногорци на врата.

- А нијеси још свршио. Де, де!

Шпиро настави:

- Оне сјерепице Шутове и Машанове дигле … на тојагу и сву ноћ јардале по парку.

- Божо Пипер разврнуо вилице, трчи од улице до улице и виче: "Бјежите, људи, да ве не прегази: Господар с калешином, Дангуба

с аутомобилом, Мирчета с вранцем, Ксенија с кароцом! Ето их свако са своје стране. Ко им капу не скине или се не поклони и у њих не блене и не зине, пукла му је срамотна погибија од Драга Малога и осталих дворских тевабија!"

- Удари му двадесет тољага! - викне господар.

Шпиро то забиљежи.

- Даље!

- Јован Николић пао пијан у кунету и сломио ногу!

- Иво Врана зазида Тома Борету у шкрке и од њега ради што и од жене!

- Андрија Пекин јутрос, чим је пуштен из затвора, пришио сенатски грб, припасао сабљу и ставио ордење!

- Јерина избила Гаврила на мртво име!

- Владика освануо код Руже!

- Ха, ха, ха! - загрохота господар. - Хоће попетина мало бијела мрса! Ха, ха, ха! Даље!

- Ћана Нешкова прича да ће је узет Његово Височанство Петар!

- Хоће за ноћ! Упаде господар!

- Сердар Јанко се карта с Јанком Милићем и изгубио стотину златније талијера!

- Ћосо Јоканов удари Вукана Алексина штапом по глави док му је лега!

- Шако Филиповић сломио гвожђа и побјега из Медовине!

- Вимеру се опрасила она џора што је доби из двора!

- Станку Царичића, на двије уре по поноћи, одвео руски министар у Бар!

- Они погански син из Цуца хвалио се Петру Милићу да му је принцеза Ксенија купила златну душанку и рекла да не може без њега живјети.

Господар је слушао, а кад је Шпиро завршио, мрк ће:

- Зови сад ту фукару.

Уђоше опет Црногорци. Ћуте, чекају. Господар их мјери, дуго мјери.

- Има вас и Колашинаца?

- Има, господару!

Господару пао у очи Михајло Ћетковић из села Плане који се издвајао узрастом.

- Који си ти? - упре господар прстом у младића.

- Михајло Ћетковић, из Плане.

- И што би?

- Да ме, господару, примиш у подофицирску школу.

Међу дошлима налазио се и бригадир Драгиша Петков Меденица. Стајао је посве у углу.

- Познајеш ли ти, Драле, овога младића?

- Познајем, господару, ка стару шестицу!

- Какав је?

- Ето такви ка што га видиш!

- А какав му је отац?

- Имао је оца!

- Ајде, ђетићу, у Плане, па даље копај крртолу!

Оде младић покуњен.

- Који си ти?

- Помага Бог, господару! - ори се широк глас.

- Који си?

- Ја, је ли?

- Ти, ти!

- Ја сам Никола Митров, Црмничанин, а дошла сам с овом ту женетином.

Иступи крупна, јака жена горштачке опорости. Потпрегла скуте као да стоји у блату.

- Која си ти?

- Ја сам Мара Станојева. Осуди ме капетански суд, па дошла сам да му оборим пресуду, Бог га убио!

- Што би?

- Слушај! Николин коњ напастова моју кобилу. Она се праћне и коња убије. Капетан ме пресуди да му га платим.

- Ајде причај, Никола, како је то било?

- Ето овако, господару! Ти да си коњ, ја да сам кобила. Ти ме пољушкујеш, ја не попишкујем. Ударим те ногом у главу, и готов си!

Краљ се насмија.

- Идите дома! Никоме ништа! Мушкарац треба да је увијек јачи од жене, па и твој коњ треба је да буде јачи од кобиле.

- За ајтар Божји, господару! - закука Никола.

- Готово! Што би ти, жено?

Ступи Црмничанка.

- Господару, Иво ми је начинио дијете.

- Иво Врана, галијоте и срамото, је ли твоје дијете?

- Јест, господару, у твоје здравље!

- У затвор, смјеста у затвор! Даћу ја тебе да ми увијек срамотиш Црну Гору. Води га!

- Вала, господару, чудо! Убиј чојка, у затвор! Направи чојка опет у затвор! - Иво ће одлазећи.

- Комани, колико вас је ту?

- Има нас тудијер десет!

Тужио их Радоје Спасојевић, да су му рекли тешку ријеч. Људи порицаше.

- Од кога си ти чуо ту ријеч? - пита господар.

- Од Јована Бећирова.

- Добро, дај наполеон глобе!

Плати.

- Од кога си ти чуо, Јоване Бећиров?

- Ја од Милована Бошкова.

- Добро, дај и ти наполеон глобе.

Човјек плати.

- Од кога си ти чуо, Миловане Бошков?

- Ја од Перице Бањова!

- Добро, плати наполеон глобе!

И тако редом деветина платише девет наполеона. Дође ред на десетога.

- Од кога си ти чуо, Марко Мирчетин?

- Ја сам чуо од тебе, господару - рече и не плати глобу.

- Тако! - насмија се краљ. - Ево ти Радоје Спасојевићу за повријеђену част и сада ајте дома!

- Што је, Васо?

- Помага Бог, господару!

- Што ти радиш? Хоћеш да изазовеш рат? Зар не би доста крви? Мушкетаћу те без попа и суда! - викаше краљ.

- Немој, господару, причаћу ти!

- Немаш ништа да ми причаш, мушкетаћу те! - бијесни краљ.

- Када чујеш, нећеш!

- Лај!

Лепосава, сестра Божине Лекића из Васојевића, била је удата за Васа Ђукића, најбогатијега Васојевића. Нијесу имали ђеце. Васо једнога јутра призва жену, осијече јој скут од зубуна, знак развода брака, и рече:

- Више моја жена нијеси. Неротка си, а мене треба пород.

Лепосава се ускоро преудала за Ивана Ђулафића у Полимљу, некада турској граници.

Скупили се неколико Срба и Турака у кући Ивановој и вијећаше да убију Васа Ђукића, који је са мобом тога дана косио ливаду у селу Цецуне, близу Полимља.

Кад је Лепосава ово чула, искраде се и пријеким путем потрчи код Васа.

- Сад ће доћи Турци да те убији - викне без даха.

Васо нађе брже неколико оружаних момака, западе у бусију и причека Турке. Грмнуше пушке и погибоше осам Турака, а двојица побјегоше рањени.

- Ето, господару, тако је то било! Васо је прав, но позови још ону двојицу Турака па да им судиш!

Краљ је ћутао.

- Они Турци, хоће боја, а не Васо!

- Иди, Васо, обласном управитељу, реци му да те ја шиљем и испричај му што је било. За ових осам Турака, ево ти медаља, а што нијеси убио још и ону двојицу, платићеш наполеон глобе за манастирске воштанице - краљ ће и извади из стола медаљу и прими од Васа наполеон.

- Због ом, господару, жив и здрав нам био! - кликне Васо и оде.

- Која си ти?

- Ја сам, господару, Милица Ровчанка.

Краљ је дуго мотри. Лијепа је и снажна. Груди као два бријега.

- Што ћеш?

- Посла ме код тебе капетан… - у неприлици ће жена.

Краљ се сјетио: Наредио је капетанима да мајке незаконите ђеце упуте њему.

- Колико си, Милица, родила досад копилади?

- Само ово једно, у твоје здравље, господару!

- Муч ту, женетино! Не у моје здравље, но у твој печобразлук. Вуц!

Приступи посљедњи Јован Лазарев Пајовић, из Бјелопавлића. Држање му је достојанствено, иако је биједно обучен.

- Што је, Јоване?

- Да ми, господару, даш пасош за Србију.

- Зашто одлазиш?

- Морам, са још тројицом браће, немам ни кучке ни мачке!

- Даћу ти земљу било у Спуж, било у Никшић, јер ми је жа да са толико браће луташ у туђи свијет, а ваша породица задужила је мене и Црну Гору да ви помогнем. Ајде обласном управитељу и реци му да одмах дође к мене.

Јован, сав срећан, приступи краљевој руци и похита обласном управитељу.

Милован Видов Бошковић, кабадахија на црногорском двору, чије братство није трпјело Пајовиће, као такмаце, чим је Јован отрчао обласном управитељу, рече краљу:

- Зашто, господару, даде оној отрови земљу?

- Ма није он отров, човјече!

- Јест, господару, и то каква отров! Да га бациш у Блато, колико је отрован, од њега би се усирило.

- А знаш ли одакле му је мајка?

- Од Никчевића, из Пјешиваца!

- Сада те вјерујем да је такав!

Враћа се Јован, задихан:

- Господару, сад ће управитељ овамо!

Краљ загрми:

- Да ми није због твојих старих, ударио бих ти стотину тољага и да ти пратиоце да те и они тојагају док те испрате из Црне Горе.

- Зашто, господару, ако великога Бога знаш, јеси ли ти они што си час прије био?

- Вуц отоле, да те више не гледам!

Јован проблиједио, но узвиси се:

- И нећеш, док смо ми двојица живи, но ни је ово пошљедњи разговор! - Јован ће и, без поздрава, поносно оде.

Милован Видов Бошковић, кабадахија и један од вођа Херцеговачког устанка

АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ

Као гром удари на Цетиње вијест о атентату у Сарајеву и о нападима на српски живаљ. За тили час напуни се пијаца пред двором људима. Жагор, вика, испрсивање. Борбеност влада. Сви журе у двор, а на њему сви застори спуштени. Ађутанти јуре на пошту и са поште. Телефон у двору без престанка зврчи.

Краљ телефонски разговара са војним министром.

- А што је то, Митре, ако великога Бога знаш? Зар су они на Теразијама полуђели? - пита краљ плачљивим гласом. - А што ће сад да буде?

- Причекаћемо вијести од рускога посланика.

- Не бестијај! - викне краљ. - А Њемачка, а Аустрија? Зар су то државице?

- Виђећемо, Ваше Величанство!

- А што мислиш, Митре, да извјесим црну бандијеру на двор, ка ћесар нам је пријатељ?

- Не забога, Ваше Величанство! Сазовите одмах министарски савјет.

Краљ је узбуђен шетао по двору. Из првога спрата силазио је у оџаклију, па опет горе.

Међутим, црногорска омладина држала је митинг пред Зетским домом. Говорио је Марко Даковић:

- Рашчеречили смо Турску, па ћемо, ако Бог да, брзих дана и Аустрији заврнути шију! - рече Даковић да се ори улицама.

- Доље Аустрија - разлијеже се грмљавина омладине и народа.

Послије митинга ваља се маса, на челу са Даковићем, улицом Баја Пивљанина према аустријском посланству. При крају пута закрчи јој пут шеф цетињске полиције Богдан Вучинић са жандармима. Ухвативши се за револвер, викне:

- У име закона, натраг!

Даковић неустрашиво пролази кроз кордон и презриво погледа Богдана:

- Твоја пушка не пуца!

Продирући даље, на самом углу посланства, препријечи им пут - краљ Никола са сердаром Јанком Вукотићем. Народ се врати споредном улицом и нађе се пред кућом Петка Пајовића. Краљ натисне у ауту за гомилом. Чим спази обласнога управитеља Ђузу Ђу-

рашковића, мане му прстом. Краљ се прокашља и бијесан пљуну ка Ђузи.

Народ и омладина кличу:

- Живио Марко Даковић!

Краљ исколачи очи. Сердар Јанко дотакну краља руком и даде му знак главом, на којем се мјесту у гомили налази Даковић. Краљ чим спази Даковића, повиче пријетећи руком:

- Ово је твоје коло! Ако га не распустиш, платићеш ми главом.

- Вози ти, господару, и не заборави да је ово црногорска омладина која ће побркати рачуне и теби и ћесару! - а онда се обрати гомили и громко ће: - За мном пред Зетски дом!

- Живио Марко Даковић!

- Доље Аустрија!

Гомила све више расте. Ни војска ни полиција нијесу кадре да народ растјерају.

Марко и опет држи говор

- Браћо! Нема страшније ствари за народ и његове слободе, но кад један владар постане жандар, као што је данас постао краљ Никола...

Омладина у страху за Марков живот, нашла се у првим редовима до њега, па чим он изговори тешку ријеч, она запљеска рукама и урнебесно кличе...

* * *

Неколико дана послије атентата у Сарајеву, на Цетињу је завладао тежак мир... Зле слутње обавиле су све душе... Краљу непођудни људи преко ноћи оставише Црну Гору, да се у њу врате послије дуга рата... Сваки дан држане су у двору сједнице министарскога савјета... Догађаји се одвијаху сулудом брзином... Аустријски ултиматум Србији, обострано опозивање дипломатских представника, запосједнуће граница, мобилизација, дажд брзојава Њемачке, Русије, Аустрије, Енглеске... Европа је стрепила... И - пуче на Дрини код Бијељине прва пушка и започе крваво коло...

Марко Даковић још не прескочи границу. Једне мрачне и наоблачене вечери, када се Ловћен огрнуо црним велом тешких облака и све бијаше пуно опасности и пријетње, разлијегала се пустом пијацом орљавина његова гласа... Говорио је омладини која требаше да сјутрадан ступи у војску:

- И ви ћете остати Црногорци! Запамтите, ми угазисмо у историју крвљења, иако још не израдисмо културну историју Црне Горе... Ми смо осуђени да баратамо пушком и јатаганом, док други баратају пером и раде умом... Овај рат ће закопати све злотворе ове земље и никнуће нова Црна Гора... Напријед, омладино, до виђења у новој Црној Гори!

Други дан нестаде Марка Даковића из Црне Горе...

* * *

Књаз Петар

Насљедника Данила затекла је објава рата у његовој тазбини у Макленбургу, у Њемачкој. Није се пожурио кући, да се као будући владар Црне Горе стави на чело војске. Тек послије два мјесеца дошао је на Цетиње са женом Јутом-Милицом и одмах се јавио на лијечнички преглед. У "Гласу Црногорца" објављен је љекарски билтен, да се високи болесник мора подврћи операцији на страни ради опасногa случаја обољења слијепога цријева. Одлазак је био хитан. Са фронта је повучено седамдесет војничких коња и мазги, на којима су, из његових дворова на Цетињу и Бару, пренесене до жељезнице у Митровици најскупоцјеније ствари. Српске војне

и грађанске власти излазиле су од Митровице до Ђевђелије, да поздраве високога болесника, али он се на прозору није ни појављивао. Кад је стигао у Солун, болест је кренула на боље, па је одмах могао наставити пут у Атину, у госте краљу Константину и његовој жени Софији, сестри њемачког цара. Одатле је неуморно путовао по Италији, Швајцарској и Француској, да придобије централне силе за план своје династије: засебан мир с непријатељем.

ЛОВЋЕНСКИ ОДРЕД

Средиште махинација краља Николе била је Будва. Чим су започела непријатељства, евакуисани су Паштровићи, Будва и Грбаљ. Књаз Петар, најмлађи краљев син, постао је командантом Ловћенског одреда, те се са својим штабом и полицијским апаратом настанио у Будви.

Започе страховлада црногорскога краља.

Марко Греговић, акад. сликар из Паштровића из Боке Которске, који је својим очима видио што раде цетињски владари, предаде крвавој историји црногорскога народа и ове редове:

"Сумњичења, оптуживања, злостављања и хапшења била су на дневном реду. Сваки исправни и честити Србин, са ширим погледима на српску и југословенску ствар, био је кињен, гоњен и злостављан. Сваки честити српски дом, који цетињским жбирима и шпијунима није био отворен као кавана, био је оптужен и глобљен. Оптуживали су и глобили људе, Србе, који су у својом домовима држали слике српскога краља, краља Петра и престолонаследника Александра...

За једну лијепу ријеч о Србији ишло се смјеста у затвор. Сви омладинци напреднијега духа и мало слободнијега језика били су хапшени и крвнички, као скотови, тучени... Но најгоре су пролазили они за које су дознали да желе уједињење читавога српскога и југословенскога народа са Србијом. Њих су са њихових рођених огњишта прогонили и слали их у Метохију или црногорски дио Санџака, гдје су их, као какво непријатељско робље, држали под полицијским надзором... Назват се Србином такођер није било лојално. Једном је приликом књаз Петар, рођено дијете краља пјесника, насред будванске пијаце, јавно рекао својим перјаницима: 'Грдне ћу муке имати ја и мој дом док ову приморску бригаду поцрногорчим'.

Будва је била главна филијала цетињскога двора. Цетиње је преко Будве општило са Аустријом. Будва је стајала у непрекидној вези са Котором, а преко овога са Бечом. У Будви су се стално читали аустријски листови као усред Мађарске и Аустрије".

...

Кад је пала Варшава, стара пољска пријестоница, у љето 1915, Будва је била окићена под изговором да су Руси добили једну "велику побједу".

...

Кад је падала Србија, у Будви су ликовали, а кад се аустро-њемачка војска састала са бугарском преко Србије, у Будви су паљени ватромети.

...

Кад су Бугари ушли у Скопље, музика књаза Петра Петровића свирала је бугарску химну.

САНЏАЧКИ И ХЕРЦЕГОВАЧКИ ОДРЕД

Док је у Приморју харачио, жарио и палио издајнички дух дома Његушева, црногорска војска бије битке са нејасним јој појавама испред фронта, и загонетним привиђењима иза фронта. Два одреда војске, санџачки и херцеговачки, херојски се боре и постижу резултате. Ловћенски одред мирује, а његови команданти налазе се у општењу и дипломатским конференцијама с непријатељем, иако су у директној вези с Врховном командом. Војска у неравном судару пробија непријатељске границе, осваја важне позиције, притискује противничке положаје, врши херојске јурише, прима на себе многобројне навале, упорно и несавладиво, проријеђена и касапљена, без попуне и резерве, често под опречним наредбама, често без муниције, а најчешће о свом руху и хљебу, држи ратну заставу од Грахова па до више Сарајева. Одушевљени, одани и неуморни борачки редови црногорске војске у својим одредима, санџачком и херцеговачком, држе све вријеме са својим напорима згомиланога и прикованога, многоструко бројнијега нападача, одолијевају свима оскудицама, пркосе несташицама, односе значајне мегдане и задобијају главне побједе на Гласинцу и Троглаву, на Космачу и Мојковцу, на Крсцу и на Бијелој Гори, на

Дрини и Пиви, на Илијну Брду и Билећи, Гату и Застрму, на Грахову, и на многим другим мјестима, знаменитим по крвавом огрешју.

"Пад Београда и Србије затекао је црногорску војску преко њених граница, храбру и прибрану, још снажну и уздану, свијесну свога задатка, мучену кидањем Србије и у витешкој дужности заштите повлачењу српске војске; одбија насртаје аустријских трупа, који се напорно врше да докрајче офанзивни обухват и униште српску војску. Братски, војнички, пожртвовано и успјешно су црногорски војнички одреди извели свој часни и судбоносни задатак, и добили тада похвалу од стране Србије, да су се достојно одужили и Србији и Косову" - извјештавају нас историјске ријечи.

Љета 1915. стари краљ први пут од почетка рата напушта свој миран живот на Цетињу и почиње обилазити црногорске фронтове. Дошао је на лијево крило херцеговачкога одреда. Смјештао се, ходајући тешким кораком, као ђед који долази љубљеним унуцима. Сви су га дочекали одушевљено. Тада је батаљонским изасланицима на Грахову одржао родољубиви говор. Рекао је:

- Нијемци су Русе присилили на повлачење, али је силан Москов и његова ће бити побједа. Него, Црногорци, немој који истурити пушку на Аустријанце, да му очи не избије. А ја вам дајем краљевску ријеч, да неће ни они на вас!

И истовремено је цетињска влада издавала наредбе обласним и племенским властима да се свуда по варошима и селима објаве наредбе да се ни један Црногорац за живу главу не превари и истури пушку на аустријске аеропланe, који су у то вријеме крстарили по Црној Гори, пратили кретање црногорске војске, бацали бомбе по црногорским варошицама и убијали црногорске жене, ђецу и старце. Тако је једнога дана погинуло у Подгорици преко 120 људи.

...

Док су стари Црногорци свакојако коментарисали наредбу да се не пуца на аустријске авијоне који су својим урнебесним бомбама убијали ненаоружано грађанство, жене и ђецу, Аустријанци су као преко ноћи изградили колски пут од Требиња па све до војничких положаја: Мичимотика, Чешаљ, Бродина и Куле на Високој Главици. Чим су довршили пут, довезли су пет брзометних пољских топова из којих су почели немилице тући црногорске положаје на Граховцу. Непријатељ је располагао са још једним батаљоном војске и четом митраљеза и црногорске трупе биле су изложене очевидној смрти.

Али се пробуди стара црногорска борбеност.

Командант херцеговачкога одреда, дивизијар војвода Ђуро Петровић, формира батаљон војске из бјелопавлићке бригаде и граховскога батаљона, са задатком да крадомице зађе непријатељу за леђа. За команданта одреди капетана Радула Јокичина Драговића, из Бјелопавлића. Ноћу, 30. октобра 1915. батаљон се нечујно повуче испод Омутића, преко Тимора и Покољ-Дола, па између Лисца и Мичимотике, неопажен од непријатељских предстража, изби на Неново поље и Бегова Корита, у само праскозорје 21. октобра извршивши ненадан јуриш на Мичимотику, Чешаљ и Бродине, потуче непријатеља и зароби.

Сам командант батаљона извршио је са ђурилачком четом напад на Кулу, на Високу Главицу, гдје се био ушанчио командант непријатељских трупа.

- Предај се!

Командант зграби телефонску слушалицу и на њемачком језику затражи помоћ. Није ни завршио преговоре о предаји, а већ из Ораховца и Лисца стиже убрзаним маршом батаљон и двије чете војника. Настаде крклањанац и гушање. Од црногорскога комбинованога батаљона мало је ко умакао. Витешки погибе и сам капетан Драговић. Сви су рањеници одведени у ропство.

Истога дана продрле су непријатељске трупе на Застрм и ту нанијеле Црногорцима велике губитке. Тих дана освојише и положај Троглав на фронту треће дивизије.

Краљ Никола био је у Никшићу када је чуо за поразе своје војске. Телефонски је позвао Ђура Петровића и испсовао га грубо.

- Нијесам крив, господару! - правда се војвода.

- Да ми одмах пошљеш двојицу официра да ми испричају све како је било.

Војвода одреди Илију Гашова Павићевића, једнога од најхрабријих својих официра, и капетана Радојицу Андријина Мијушковића.

При поласку, војвода ће Илији:

-Знаш ли ти, Илија, да у мојем одреду нема скоро ни једнога војника који на глас не говори да је краљ Никола прода Ловћен Аустрији; да је његов син књаз Данило, побјега у Њемачку; да краљ редовно извјештава аустријску врховну команду о својој работи која се догађа код наших савезника; да ништа не ради у споразуму са српбијанском врховном командом? Би ли тебе бастало да све ово речеш господару?

- Не смијем, јер ће ме нагрдит!

Војвода призва командире Милоша Радовића и Риста Лекића и капетана Милоша Вујисића и понови им горње ријечи

- Јесте ли ви ово чујали?

- Јесмо, богами!

Затим се окрене Илији:

- Ако ти нико не освједочи да се ово, што сам река, прича кроз војску свједочићу ти ја!

- Кад је тако, ја ћу рећи господару, па макар ме на исто мјесто мушкета!

Истога дана, негдје око заласка сунца, дошли су у Никшић. Господар сједи за једним столом. Пред њим стоје црногорски официри и српбијански пуковници, Бабић и Масаловић.

- Како вам то пуче погибија у Бијелој Гори, Илија?

Илија поче да прича.

- Сједи, па говори! А не вељу ти да сједаш да те стимам, но не могу уз тебе да гледам.

Када је Илија свршио, краљ ће:

- А што се војвода Ђуро није у зли час научио од мене како треба ратовати? Зна ли он да су моје извиднице долазиле чак и до Иванпланине! Наредио сам одступање и спасао војску. А зар на Вучји До не потукох Турке до ноге?

Послије свршенога разговора, Илија се задржао у ходнику да обуче кабаницу. Приђе му пуковник Масаловић и рече:

- Господине капетане, кад би мене волео мој краљ као што вас воли ваш краљ, ја бих се сматрао најсрећнијим официром. Честитам вам! - и пружи руку.

Сјутрадан краљ опет призва Илију. У соби бијаше књагињица Вјера. На столу пред краљем велики чактар са засуканом петљом. Проговори Вјери нешто француски и она изађе. Дохвати чактар-звоно за петљу и поче да брује. Улази командир дворске страже, Ристо Љумовић, стаде на мирно и поздрави. Краљ и даље лупаше чактаром. Дође књагиња Вјера са кожном кесом под пазухом. Зачује се звека новаца. Љумовић нешто француски рече краљу, а он Вјери. Онда понесе кожну торбу у другу собу и врати се са двије стотине папирнатих перпера, пружи их краљу, а краљ Илији и Мијушковићу.

Генерал Митар Мартиновић

Када је Илија изашао из двора, сретне перјаничкога командира, Вука Вукотића, и рече му:

- Упитај господара хоће ли ми допустити да му нешто кажем веома важно у четири ока?

- Упитаћу га, па ако нареди, послаћу за тебе перјаника.

Пододне је капетан Илија приступио краљу.

- А што си хтио, Илија?

Илија му рече све од ријечи до ријечи што му је рекао војвода Ђуро.

Краљу букне глава, лице поцрвени и позелени.

- А ко проноси те гласове кроз војску?

- Највише, господару, они ђаци који су ослужили свој рок у Подгорици, а обучавали их официри и подофициpи из Србије.

- Све је ту крива она поган Милоша Радовића. Он је крив и за погибију у Бијелој Гори. Реци Ђуру да ту поган пошље да га ја погледам у очи. Али не, не! Немој да га шиље код мене, јер га од крви не бих мога гледати, но нека га упути у заточење, у Бар или Спуж. И нека Ђуро командује ка Петровић и ка командант, нека стријеља и вјеша!

- Не може он, господару, више да командује, већ једино да моли. Нарочито не откад су се побунили батаљони Доњокучки и Братоношки. Они одрекоше и послушност. Кад смо пронашли коловође и шћели да их казнимо, одбранише их дивизијари Јанко Вукотић и Митар Мартиновић.

- А што?

- Ја не знам ако ти не знаш, господару! А биће да је ту умијешана и политика, јер су ти батаљони били из редова клубаша и праваша. Јанко брани клубаше, а Митар праваше.

- А ђе су сад ти батаљони?

- Господару, ти си заповиједио да дођу са Грабовца у Никшић. Дошли су и смјештени су по кућама око Никшића. Свакоме војнику дајете по десет перпера дневно. Промијенили сте им и старјешине. Мјесто команданта бригаде, командира Зарије Вуксановића, постависте командира Настадина Ивановића. Мјесто командира Војина Лазовића, капетана Јована Вуксановића. Мјесто командира Богдана Симовића, капетана Видака Ђеловића.

Краљ се још више разгоропади:

- Иди па реци Ђуру да командује ка Петровић!

* * *

Војни суд прогласио је Пера Новаковића кривим што је бунио црногорску војску и тражио њено спојење са Србијанцима. Овакви случајеви кривице у то вријеме рјешавани су по оној: "Да га мрак изије".

Долазе стражари наоружани револверима и брзометкама и хоће да га ноћно прате из Подгорице до Колашина.

- Идем само кад сване и то са шофером Бошком Гргуровићем, јер знам да га нико не може подмитити да не ода тајну, ако ме убијете - оштро ће Новаковић.

Нијесу га могли на силу одвести.

Сјутрадан јурио је Гргуровићев аутомобил са четворицом жандарма и Новаковићем према Колашину. Близу Вјетреника затраже стражари да ауто стане, изађу и почну да пушкама гађају у нишан.

Новаковић и Гргуровић, који су носили сакривено оружје, такође искоче, свјесни какву сврху има ово гађање. Кад су се примакли жандармима, Новаковић скочи и једном жандарму отме брзометку, одскочи, па ће Гргуровићу:

- Сад смо дупло наоружани. Припреми се да се бранимо. Ми двојица, а они четворица, па коме опанци, коме обојци!

Стражари се узврпољише, а један ће:

- Изби, господине Новаковићу, то што мислиш, из главе! Нијесмо ми убице!

- Знам ја што сте, но унутра у кола, док вам није прскао мозак!

Жандарми се покоре.

Када су стигли у Бијело Поље, Новаковића пресрете полицијски чиновник.

- А откуд ви овђе? Ми смо чули да сте побјегли испред страже?

- Е, мој драги! Добро сте смислили, али сте се преварили! Зар не знате да се од сваке птице месо не ије?

ГРАКЋУ ЦРНИ ГАВРАНОВИ

На црногорским врлетима и албанским пустарама гомилају се јата црних гавранова… Гракћу и наслућују људско месо… Једна ненародна политика старога краља води прорачунато цијелу српску народну војску, цвијет народне младости и зреле стваралачке мужеве на Голготу…

Србија је, видећи премоћ њемачких и аустријских армада, слутила могућност тактичкога повлачења, и тражила од Црне Горе да сагради пут Пећ - Андријевица.

Српска војска није била тучена ни на Дрини, ни Сави, ни Дунаву, ни на Тимоку, ни пред Пиротом, ни на Нишави, ни на Морави. Она је своју трагедију доживјела опет на Косову. Тамо је српска војска дошавши пред непролазне арнаутске и црногорске брдине, стала. Без пута за даљње одступање, оставила је неколико стотина хиљада волова, цијелу своју комору, око пет стотина топова, неколико стотина теретних аутомобила, муницију, разне војничке справе и потребе, све, све што је имала! Српска војска оставила је и уништила на Косову разнога материјала у вриједности од неколико стотина милијуна

франака! Морала је то учинити или - капитулирати. Морала је све то уништити, јер није било пута између Пећи и Андријевице. Ријеке Лаб, Ибар, Ситница и Бели Дрим биле су пуне мртвих коња и волова, кола и аутомобила, топова и муниције.

Гракћу црни гавранови…

Званично Цетиње омело је и онемогућило градњу тога пута, који је имао да веже Србију са Црном Гором и осигура одступницу…

Да је био изграђен пут Пећ - Андријевица, не би војвода Путник изгубио на Косову и Метохији 50.000 људи!

Да је био изграђен пут Пећ - Андријевица, не би у црногорским и албанским врлетима помрло од глади и студени преко 50.000 српских ратника!

Да је био изграђен пут Пећ - Андријевица, не би никад дошло до капитулације Црне Горе!

Да је био изграђен пут Пећ - Андријевица, не бу у аустро-мађарско ропство пало преко 100.000 војске из Србије и Црне Горе и не би од Санџака до Валоне оставила српска војска преко 50.000 гробова!

Гракћу црни гавранови!…

У спремљену клопку није пала српска војска. Она је у историји ратова извршила незапамћени тактички потез: уништила је државни војнички ратни материјал, да не мора капитулирати, и кренула у снијегу и студени на трагичан пут преко Дрима и врлетнога Ругова према сунчаним обалама Јадранскога мора!

Видећи стари краљ Никола да се преварио у рачуну, ступио је на позорницу.

Прва армија српске војске под командом војводе Мишића, прешла је преко гудура Проклетије и преко Комова се спуштала према Подгорици и Скадру. Многобројни црногорски војници, немајући више вјеру у свога краља, почели су напуштати своје позиције и придруживати се српској војсци, да с њом подијеле судбину.

Краљ Никола упути, 11. новембра 1915. црногорском народу овај проглас:

"Мој мили народе!

И Црној Гори се спрема исто што и Србији, али, што је записано у књизи судбине, не зна се. Свакоме нека је знано да ће Црна Гора остати увијек вјерна и следствена својим предањима, да је радија смрт него ли робовање, да јој је од свих добара на свијету најдража њена слобода.

Народе драги мој!

Ниједна стопа моје јуначке земље није још до данас ногом непријатељском погажена. Она ће се храбро и крваво бранити, а наступе ли дани још тежега искушења, тада ће нам Бог најбоље помоћи, као што је помагао и нама и нашијема старијема кад су били у мукама. Помоћи ће нам и наши велики Савезници, чим се приберу и понареде. И ми ћемо најпослије добити. Него, ако Бога знаш, немој у првим духом клонути, него буди мудар и присебан и сљедуј упутствима и наредбама које ће ти Моја Влада назначивати. За материјални опстанак и исхрану побринули су се наши Савезници, и ми ћемо је имати у довољној количини. Ти ћеш се, намучени Мој народе, још напатити, али без хране нећеш бити. Ти ћеш из својих скровишта чујати по планинама одјеке нашега оружја и веселе гласе добитника. Сваки јуначки син црногорски удвостручиће се у храбрости кад зна да му је породица обезбијеђена и храном снабдјевена, а у изгледу има снажну помоћ Савезника и коначну побједу. Борба, коју ће тада витез црногорски повести, биће само крвава игра, коју ће свијет са дивљењем гледати и славити име црногорско. Чује ли се глас, да сам се и Ја са Мога стонога мјеста пошенуо, онђе ће бити Мој пријесто - гђе ја будем, на врху које планине, откуда ћу гледати испод Мога барјака чудесна дјела руку Мојијех витезова, које Ми број година смета предводити и пред њима летјети као некада с била на било твојих гора пјевајући пјесму побједничку. Ја вјерујем у тајанствене гласе те пјесме, вјерујем да си ти Богом изабрани народ да будеш друг у подвизима најбољих народа, вјерујем да ћеш побиједити и бити срећан; вјеруј и ти, народе храбри Мој, у Мене и у ово Моје пророчанство, које Ме никад досад није изневјерило. Овом те посланицом очински поздрављам и благосиљам, а као неустрашивом не треба да ти довикнем: Не бој се!

Твој Краљ

Цетиње, 11. XI 1915.

На дан Св. Краља Дечанскога."

* * *

У новембру су Савезници послали Црној Гори велики транспорт хране: 1.500.000 кг. брашна, 250.000 кг. сланине, велику количину конзерве, соли и других животних намирница. Ту су храну искрцали на мауне под Медовом и предали је црногорским војним властима, које су је требале само искрцати на суво и упутити у унутрашњост Црне Горе.

Та храна стајала је четири нећеље недирнута, у маунама, на мору, а 6. децембра 1915. испловиле су из Которског залива три аустријске ратне лађе и - све потопиле!

Нестаде хране!

ОДСТУПАЊЕ БЕЗ КРВИ И БОРБЕ

9. децембра 1915. стигао је на Цетиње предсједник српске владе Никола Пашић, а прије њега, 17. новембра дошао је српски Регент Александар. Пашић је остао на Цетињу до 11. новембра.

21. децембра увече састала се Народна скупштина и захтијевала од Владе да у друштву Савезника води рат до коначне побједе. Влада је то свечано обећала.

25. децембра 1915. непријатељ је напао са 60.000 пушака црногорску војску у Санџаку на фронту Мојковац на Тари - Рожањ и, након тродневне крваве борбе, почео 27. децембра увече да одступа… Истога 25. децембра непријатељ је са 30.000 пушака и 20 батерија пољских брзометних топова напао и црногорску војску према Херцеговини на фронту Автовац код Гацкога - Грахово. Црногорска војска храбро се борила све до 28. децембра, три дана и три ноћи, и није далеко надмоћнијем непријатељу одступила ниједну важну позицију…

26. децембра сједио је бригадир Лука Гојнић, командант црногорске Дринске дивизије, са мајором Љубишом Борисављевићем у канцеларији опште резерве у Даниловграду.

Са Ловћена су грмјели топови.

Уђе телефониста.

- Господине бригадире, зове вас краљ господар на телефон.

Краљ: Лука!

Лука: Изволите, господару!

Краљ: Ма јеси ли ти то, Лука?

Лука: Ја сам, господару!

Краљ: А зар ти тамо на Даниловграду, Лука, не чујеш грмљавину топова са Ловћена, и зар ти тамо нијеси сазнао да је Кук пао, непријатељ Ловћен напао и да моја кућа мој двор - гори, а тебе нема са војском у помоћ да ми дођеш!? Горјела и твоја да Бог да! Разумијеш ли, Лука? Кућа ми гори, двор је у опасности! Рождество Христово ти овако дочекива, Лука!

Лука: Ма, господару...

Краљ: Одмах да си ми прикупио те Куче и Братоножиће и то нешто топова, па да си ми дошао овамо, да ме браниш и кућу спасаваш! Лука! Оваквијех допануо мука, кућа ти горјела да Бог да!

Лука: Разумијем, господару. Војску ћу одмах прикупити и у помоћ на Цетиње доћи.

Недуго послије, пуковник Пешић телефонски је наредио бригадиру Луки да прикупи Кучко-братоношку бригаду и крене на Ловћен.

Та вијест потресла је срца војничка! Бранити Ловћен, па ако треба и гинути са краљем на челу.

Напољу цича, студен… Сјеверњак брије… Генерал Лука јури на коњу у Куче и код села Златице састаде се са старјешинама кучко-братоношке бригаде. Разложио им стање ствари, и они су обећали одмах прикупити бригаду у долини Мораче код села Златице и кренути на Цетиње.

Командант Кучко-братоношке бригаде био је Настадин Ивановић, Куч, шеф штаба капетан Јован Вуксановић, Куч.

Кучи воде! Најхрабрији најхрабрије! Ловћен ће да закрвави…

Командант резерве, бригадир Лука Гојнић, кренуо је са својим штабом са Цетиња на коњима, на Ловћен… Све је под снијегом… Дубоко доље, на југу таласа се море… Бригадир нешто важно говори краљу…

Из Подгорице је кренула Кучко-братоношка бригада.

Штабови стигли на Пресјеку - Ловћен, а на Ловћену - тишина. Ни артиљеријске ни пушчане ватре…

Влада језовита, смрзнута тишина…

Врх Ловћена, Штировник, пропиње се небу под облаке.

Сви стоје, мотре, слушају…

Јави се далеко, потмуло, артиљеријска ватра… На Ловћену ни живе душе. Једно топовско зрно паде на сјеверну падину Штировника…

Краљ сјаха…

На јужним падинама почеше се појављивати неке фигуре, људи, пјешаци у колони… Прећоше гребен са сјеверне стране и почеше се спуштати према краљеву љетниковцу код Иванових Корита…

И, несигурни је ли то непријатељ, оба штаба кренуше и код Иванових Корита дочекаше црногорске војнике, добро наоружане, и ту се помијешају…

Када се измијешаше, наста граја.

Уто ће књажевић Петар некоме из свога штаба:

- Дебакл, потпуни пораз! - и узевши барјак у руке, викне: - Војници! Соколови! Црногорци! Видите ли у чијим је рукама барјак? За мном! - окрене се и пође назад Пресјеци, а генерал Лука Гојнић рећи ће:

- Пардон, Височанство! Гђе је тај непријатељ од кога се ова војска повлачи? Не назад - него напријед, у сусрет непријатељу! Од кога ми хоћемо да бјежимо?

Слиједе противрјечна наређења…

Непријатељ је почео избијати на јаки тактички положај Голеш.

По наредби књаза Петра, зетска бригада повукла се ноћу према селу Бјелошима…

Црногорске трупе разврстане су за најјачи отпор.

Све је спремно да се очајно брани.

Краљ се повратио са Цетиња. Уз њега синови Петар и Мирко, ађутанти, ордонанси, перјаници, двор, пратња, у сјајној униформи, са рукавицама, појавише се на Пресјеку и зауставише се код штаба Ловћенскога одреда…

Један црногорски јунак, свједок овога призора вели:

- Мислимо и очекујемо да ће Његово Величанство краљ Црне Горе и Брда Никола Петровић - Његош, врховни командант црногорске војске, јунак, пјесник, потомак бесмртних предака, са светога Ловћена, изнад колијевке његове династије, на бранику слободе и части Српства, Црне Горе и пријестолнице кршне отаџбине, Цетиња, под ћивотом бесмртнога пјесника, на главном правцу надирања непријатеља, у најсудбоноснијим тренуцима Српства, када се рјешава "бити или не бити", инспирисан духом народнога генија, ближе сјенима бесмртних предака но и један Србин, нама присутнима: његовим синовима, ађутантима, ордонансима, коњаницима, перјаницима, командантима и осталим борцима - да изговори значајне, одушевљене и историјске ријечи, попут хајдук Вељка на крилу Србије: "Главу дајем - Крајину не дајем!" - и све осоколит да полетимо напријед и до једнога изгинемо за слободу, част и образ Српства!

...

Мислимо и очекујемо…

Али краљ ће са коња бригадиру Нику Пејановићу:

- Нико!

- Изволите, господару!

- И ти ме издаде, Нико!

- Нијесам, господару, ни да Бог! Но овај народ, гладан, жедан, го и бос, по овој зими - цичи, снијегу, у овим хладним кршима, кланцима, гудурама, шкркама, без простирача и покривача, изнурен, намучен, уморан, па не може више да се бори… Ови народ, господару… Јест! Јест, ови народ!…

- Не, не! Нико, ти си ме изда!

Краљ сјаше, сјахаше књажеви, сјахаше сви остали…

Гробна тишина…

Краљ пође према непријатељу са узвиком:

- Лука!

- Изволите, господару! - спремно ће генерал Лука Гојнић.

- Папа! - повикаше књажеви и притрче оцу. - Та, забога, папа, куда ћете? - и ухватише га за руке.

Стадоше. Сви се окупе око краља… Тишина… Теку, теку историјски часови…

- Капетане Будисављевићу, молим Вас, реците бригадиру Луки, нека каже краљу господару да се не излаже опасности када није преша! - рече Ристо Љумовић, ађутант официр.

Сви наговараху краља, благо, молећи га, заклињући…

Краљ учини и посљедњи покушај, корак - и стаде. Посљедња краљева стопа застаде на Ловћену…

Мало касније, краљ остави Ловћен и врати се на Цетиње…

Магла се дизала…

Кучи и Братоножићи чекали су на положају Језерскога Врха - око ћивота владике Рада… Около Ловћена чека Црна Гора наоружана да брани сваку стопу земље… Краљ је отишао, а на Ловћену је остао народ…

Започе бој… Праште пушке… Митраљеска ватра постаје све жешћа… Кучко-братоношка бригада јуначки се бори, Ловћен је закрвављен крвљу бораца. Непријатељ се колеба… Усред борбе стиже депеша: "Повлачити се".

Повлачити се на положаје на које је већ наређено - гласиле су одсад све наредбе.

"ВОЈСКА НЕ ПОСТОЈИ, САМО НАРОД"

Врховна команда напустила је Цетиње и отишла у Подгорицу… 29. децембра ноћу уђоше Аустријанци у Његуше… Краљ тражи примирје… Мађарски генерал Кевеш одговара: "Када заузмем Цетиње, онда ћемо разговарати о примирју и миру!"

Опет: противрјечне наредбе, гласине, поруке…

Непријатељ продире без отпора…

Без оријентације Кучи, Братоножићи, Љешњани, Цеклињани и Љуботињани напуштају Ловћен и долазе на Цетиње. Овђе не нађоше ни краља ни владу. Ускипише: "Издаја!" Провалише бијесни у државне магазине, оплијенише и кренуше пут Ријеке и Подгорице…

Опет: противрјечне наредбе другој и трећој дивизији…

На њихово чудо, Врховна команда нареди им да напусте све главне и споредне положаје и одступају према Трубјели и Никшићу. Одступали су и у путу сретали пуна кола хране и муниције. И на Божурову Брду било је у слагалиштима и магазинима све што је потребно за борбу на живот и смрт. Али војницима је било строго забрањено узети и комадић хљеба. Ноћили су на Божуровом Брду. Притисла студен, притисла мука неизвјесности. Кренуше даље. Успут командант доби наређење да посједне положаје у Кусидским Рупама, код Никшића. Прије него је одред стигао на ове положаје, војводи Ђуру стиже наређење од Врховне команде, да с одредом крене на Бјелопавлићку равницу, јер да ће се ту дати одсудна битка. У наредби је било речено да ће трећа дивизија запосјести положаје на лијевој обали, а друга на десној обали ријеке Зете, и да поставе сигурне заштитнице код куће попа Риста Поповића, на путу Чево - Даниловград.

Збрка. Забуна. Одступање без крви и борбе.

Никад Црногорци нијесу одступали - до сада…

30. децембра одред занoћи у Никшићу. Војска попада од умора, кад ноћу наређење од Врховне команде да се трећа дивизија и граховски батаљон, који је припадао другој дивизији, врате и запосједну пријашње положаје, а друга дивизија - бјелопавлићка и спушка бригада продуже одступање. И тако 31. децембра, друга дивизија, на челу команданта одреда војводе Ђура Петровића, пошла је из Никшића, стигла у Даниловград и ту заноћила.

1. јануара 1916. у Даниловграду, осим бјелопавлићке и спушке бригаде, нашло се још доста војника који су се послије напуштања Ловћена враћали без икакве команде. Масе без оријентације стварају саме епику збивања. Прође кроз војску глас да су сви официри примили плату унапријед за пет мјесеци, и то од онога новца који је, рјешењем војнога министарства, био намијењен војницима као њихова плата за август, рачунајући дневно по један перпер, мјесто хране, коју су за то вријеме добивали од својих кућа, а не од државе.

То изазва буку.

Војници почеше пријетити.

Као полудивљи навалише на капетана Илију Гашова Павићевића:

- Дајте наш новац или ћемо вас убит! - упери се цијеви пушака у његова прса.

- На први метак пуцајте у гомилу! - нареди капетан Илија, па ће бунтовницима: - Полако, слушајте!

- Паре амо! - ори се.

Један војник из Вражегрмаца скочи из гомиле:

- Пуштите, људи да чујемо доброга и поштенога капетана Илију!

Граја се стиша. Капетан Илија грми:

- Когоћ каже да су официри друге дивизије примили плате унапријед за пет мјесеци, лаже ка пас!

Гомила се разишла.

Капетан Илија пође одмах војводи Ђуру и исприча му догађај. Војвода, у пратњи официра, изађе на плочник и објасни војсци да новац који траже још није стигао из војнога министарства. У тај час изађе из куће Анђе Петровића, кћери војводе Марка Миљанова, шеф штаба херцеговачког одреда, командир Ристо Лекић, дежмекаст, жилав и строг човјек и груне крупним гласом:

Данилов град

- Што тражите, прасице бјелопавлићке? Новац је код мене, али вам не дам ни ками у зубе!

Гомила прасну, јурну, зграби Риста за руке и повуче га плочником. Притрча Загарчанин и удари га штапом по глави. Отели су му и револвер. Војвода Ђуро полеће да избави Риста, али се не могаше пробити кроз ланац војника. У страху да и сам војвода не страда, притрчаше капетан Илија Гашов Павићевић, командир Милош Радовић и Командир Томан Лакић и на силу га уграбише и унесоше у кућу Бошка Лакића.

Командир Лекић, искрвављен и изударан, склони се код своја два ордонанса, Божине Никезића и Зарије Маљевића, обојице из Кућа. Када се побуњеници опет почеше чопорити у гомилу око Лекићеве куће, ордонанси напунише карабинке, опалише плотун и четири војника убише, а осам ранише.

Гомила се разбјежа.

За тили час нађоше се пред кућом, у којој је био војвода Ђуро, рођаци погинулих војника. Бијесни су, ратоборни.

- Да нам одмах издаш крвника који поубија нашу браћу и рођаке!

- Слушајте, љуђи...

- Да нам га издаш!

На челу ове гомиле бијаше стари перјаник и барјактар Радуле Колев Павличић.

По војводиној наредби, командир Лекић изађе пред њих.

- Ако сам крив, убио ме Бог! - рече и подиже руке.

Чу се грозд пушака и Лекић паде мртав.

Било је десет сати прије подне, 1. јануара 1916, у Даноловграду.

Све је узбуђено.

У два сата пополдне стиже у град у ауту - краљ Никола.

Поред шофера био је учитељ из Бањана.

Чим се ауто зауставио, начетише се војници са свих страна, а краљ, не излазећи, поче:

- Бјелопавлићи издајници, што учињесте? Зар ви је мало што сте ми убили стрица књаза Данила, па сте још владику Рада гађали?

Грмну гомила:

- Лажеш ка пас! Ти си издајник који си продa Ловћен Аустрији! А зар не знаш да ти је, приликом тобоње обране Ловћена, погинуо само један Његуш и по?!

У близини аута стајаше командир Милош Радовић. Краљ га крваво погледа:

- Све си ово крив и платићеш ми срамотно! А ви, Бјелопавлићи издајници, довешћу седам-осам хиљада Француза, па вас све повјешат по овим багремима!

Војска се заталаса, узаври, стотине грла рикнуше:

- Лажеш ка пас!

Из гомиле искочи војник и, ступивши на стопалицу аута, син Нешка Турчинова из Миокусовића, дохвати се снажно обадвјема рукама за ауто и упита гласом страховите пријетње:

- Коме ти то велиш, господару, да је издајник?

- Бјелопавлићима!

- Господару, Вражегрмци су се показали ка јунаци на Волујици, Боровој Глави, а овога рата на Илину Брду, ђе су потукли читави пук аустријске војске. И когођ каже да су Вражегрмци издајници, лаже ка пас!

- Из којега си ти батаљона?

- Из вражегрмачкога.

- Част Вражегрмцима! - краљ ће и, кола одјурише највећом брзином према Орјој Луци, а послије неколико минута, ауто се врати и одјури ка Подгорици.

Догађаји навалише…

Непријатељ је прегазио Кук, Крстац, Ловћен, Буковицу, Цетиње… На Ловћену се вије црно-жута застава… Турци су развијали своје заставе под Бечом, али Црну Гору не прегазише… Кучко-братоношка бригада бори се надчовјечјим напором и узмиче…

Српски официри у црногорклој Врховној команди напустили су Црну Гору и кренули у Скадар, да се придруже српској војсци…

Расуло… Краљ Никола стигао у Скадар…

Начелник штаба црногорске Врховне команде издао је ову

Наредбу

Цјелокупној црногорској војсци

број 128

Подгорица, 8. јануара 1916. године

Данас у 2 сата послије подне добио сам акт од господина Министра војног под број 412, а који гласи:

"Начелнику штаба Врховне команде, господину дивизијару Јанку Вукотићу, Подгорица.

Пошто је Њ. В. Краљ Господар одсутан из земље, то је Краљевска Влада, а на основу чл. 16. земаљског устава преузела власт и ријешила да се војска разиђе са положаја те према томе војска и не постоји већ само народ.

На основу овога и ви се разрјешавате дужности Начелника штаба Врховне команде, а стављате се на расположење Њ. Кр. Вис. Књазу Мирку.

На основу овога наређујем командантима да горње саопштите подручним јединицама и војску одмах распустите да иде својим кућама, а од моје стране изјаве официрима, подофицирима и војницима најтоплију захвалност за јуначко, славно, достојно иако залуду досадашње војничко држање.

Ја из Црне Горе никуда нећу, већ остајем у истој да са мојим ратним друговима заједно сносим све тешкоће које нас очекују.

Препоручујем свима досад потчињенима да се мирно разиђу својим кућама и код истих очекују своју даљњу судбину.

Подгорица, 8. јануара 1916.

Начелник штаба

дивизијар сердар

Јанко Вукотић. с. р.

Ова наредба затекла је непобједиву Кучко-братоношку бригаду на положајима Царева Лаза…

* * *

Црна Гора предана изненада на милост и немилост аустро-мађарској солдатески - занијеми.

Јован Тодоровић, из Горњега Загарача, одметнуо се гори и планини, кад је његов господар побјегао. Онамо гдје се пиштало и кукало под бичевима нових господара, праштала је бомба и цикгала Јованова московка. Затворио је друмове и путове освајачким четама и караванима од Ловћена до Ставора, од Копитника до Гарча и Сађавца. И нађе се небрат - и издаде га непријатељима.

Воде Јована стотину царских катана на губилиште. Тек на други плотун, посрнуо је и заклопио два орловска ока, која дотад нијесу трепнула.

Прилази му мајка, Павуша, са лулом у зубима, без једне сузе у очима, и покрива његове прорешетане груди и унакажено лице струком сингавицом.

- Ко ти је ово, стара? - питају џелати.

- То ми је син.

- А зашто не плачеш за њим?

- А што ћу плакати, ниједна вјеро пасијанска, када ћете сви ка пси скапати, а душа мога Јована цароват и име му се међу људима са чашћу спомињат!

* * *

Окупаторске власти објавише да сваки Црногорац мора предати властима оружје, под пријетњом смрти.

Богдан Синанов Лазовић, из Куча, иако је био јунак првога реда, под старе дане живио је под пећинама од милостиње појединаца. Када је Црна Гора окупирана, Богдан се са својом женом Стаком налазио у једној чобанској колиби у Врмошу близу Гусиња. Дошла једнога дана аустријска патрола и затражила Богдана да предаде црногорски револвер, који је увијек носио за појасом.

- Немојте ми, људи, узимати оружје које носим, ево, цио вијек, пошто ми је то једино имање.

- Мораш га дати!

- Немојте, добри људи, уразумите се...

- Морамо!

- Кад морате, ја вас молим, пошаљите тога вашега старјешину, који вам је наредио, да са њим нешто проговорим и да њему оружје предам. Јер и ја сам био неки првак у племе, па ми се чини ниско да вама предајем оружје.

Жандарми су Богданову жељу саопштили вахтмајстору. Кад је овај дошао, Богдан ће му:

- Немојте ми узимати овај револвер, јер као што видите, живим у овим планинама и ово ми је једино оружје да се браним од звјерака.

- Морам и предај оружје као и сви други.

- Е, кад је тако, баш да вам га и даднем - потегне револвер иза појаса и са два метка муњевитом брзином убије вахтмајстора и цугсфирера.

Жандарми су одмах притрчали и на мјесту убили Богдана и његову жену Стаку...

НА ОГЊИЛО КРЕМЕН УДАРИО

Црна Гора шкргута зубима... Тешко је ропство... Радомир Вешовић, црногорски министар војни из времена пада Црне Горе, уби аустријскога капетана, по народности Чеха и одметну се у шуму.

Када се Вешовић предао окупаторским властима, дође у Подгорицу. Одсио је у хотелу "Балкан". Осим његове пратње, нађоше му се раме уз раме они подгорички трговци и грађани који су лака срца дали ратни зајам Аустрији. У господском одијелу, са дипломатском брадом, поносан као да је освојио Скадар, разлаже својим слушаоцима:

- Ја сам се предао аустријским властима само зато да бих помогао Црногорцима, како онима што су остали на својим домовима, тако и онима који су одведени у ропство. Надам се да ће и други одметници положити оружје кад се састанемо и разговарамо.

И - пође у команду. Сјутрадан нашли су се у једним колима Вешовић с цивилним комесаром Славиком, мађарским пуковником, и у пратњи двије чете војника дошли у Ћурилац, да врше преговоре са народним војводом Видом Ђуровићем.

Долази Ђуровић, силан као цар хајдука, са својим четницима на уговорено мјесто.

У шуми, крај колскога пута, поређане дрвене клупе. Посједали ћесарови главари по реду и старјешинству. У зачељу Вешовић. Унаоколо двије чете војника. Један комита служи госте ракијом. Сви пију осим комесара Славика, иначе Чеха.

Проматра га Ђуровић, па ће строго:

- Пиј сад или већ нећеш никад! Зар ти, никоговићу и кукавицо, заборављаш да су Аустро-Мађари позобали чешко краљевство?!

Славик пије, не једну, него двије узастопице.

Почињу преговори. Вешовић баца удицу:

- Кад сам се предао ја, предајте се и ви! Наша велика заштитница Русија, нема више ни војске ни државе на коју можемо рачунати. Она је закључила мир. Ни Србије ни њене војске више нема!

Ђуровић слуша и кострјеши се. Навали му крв у лице и набрекоше сљепоочнице. Зар да се он преда? А ко ће штитит и освећиват ову разоружану и распасану сиротињу?

- Да ти...! Ако не прекинеш, наредићу четницима да смјеста у тебе пуцају. Зар, изроде један, да обесхрабриш и ово мало људи који, бар по црногорским селима, бране народ од грубе непријатељске чизме? Допустио си да те злотвори воде ка међеда од логора до логора. Нема поштена четника који ће на твоје варке и замке положит оружје!

Вешовић, иако јунак, али "на огњило камен ударио, на јаког се јачи намјерио", види смрт пред очима, па ни да писне. Скиде капу и рече:

- Хвала!

Ћесарови главари занијемише.

Вешовића отпратише у Никшић, а они са Ђуровићем наставише преговоре у Подгори-

ци. Он је упоран, смион, царскога поноса. Његов први услов био је, да са својим четницима иде на Солунски фронт. И остали услови бијаху тешки. Непријатељ их није примио.

- Кад нећете, кајаћете се! И - пазите што радите! Један зулум у овим брдима и ноћу ћу јуришат све вас поклати ка бијесну пашчад.

Вратио се са друговима у шуму и планину, наставио четовање. Гдјегод је народ знао да у његовој близини четује Ђуровић, био је срећан и сигуран.

СОЛУНСКИ ФРОНТ

Док се на Солунском фронту рјешавају питања опстанка великих царстава и ослобођења јужних Словена, тајне силе муте по Америци. Тајни изасланици краља Николе путују по Америци и својатају Црногорце за самосталну Црну Гору. Изасланици Југословенскога одбора агитирају за уједињење. У тој борби зачује се грмљава Црногорца дива: Мићун Микашев капитулацијом Црне Горе придружио се српској војсци, преживио Калварију путовања преко непроходних гора, избио на море, и са српском путницом отпутовао у Америку, да ради за уједињење. Жедан и гладан, основао је "Канадски Гласник", писао брошуре, књиге, држао зборове да отме неупућене Црногорце краљу Николи...

"Нећемо их, па да би донијели Христа на рукама и његова Оца на раменима. Наше душе немају милости за њих, као што њихова срца нијесу имала ни један атом сажаљења за нас!

На камену смо храну сијали и под каменом ђецу његовали. Родом наших винограда богови су умивали ноге своје. Плодом наших њива богови су пунили амбаре своје. Крвавим златом наших синова, које су зарађивали у усијаним творницама и подземним безданицама, и нама шиљали, богови су правили катанце, којима су затварали уста наша. Крвљу наших срдаца и соком наших живаца, богови су хранили миљенике своје, који су скрнавили домове наше и вријеђали осјећања наша.

Гдје је понос наш? Гдје су синови наши? Гдје су кћери наше? Гдје су споменици наши? Гдје су гробови отаца наших? Нећемо их! Проклињу их планине наше! Презиру их жене наше! Вукови су то! Хијене су то! Убице су то! Чуј:

Нећемо их, па нећемо! - шуме ријеке, шапћу планине, стењу дубодолине, јаучу мртви из гробова, фијучу вјетрови, кликћу орлови, вију вуци, цикте птице и кукају кукавице...

У тај глас српскога народа из Црне Горе, чуо се тајанствени акорд из замагљенога обзорја, који је као варнице муње продирао и доспијевао: од села до града, од палаче до кровињаре, од божјака до готована:

"Гњев ваш, гњев је сина мога, који је на крсту издахнуо! Бол ваш, бол је духа мога, који кажњава зло! Не ридајте! Не очајавајте! Искаријот је потписао себи смртну осуду!... Нека живи нови Христос, цар свију Срба, Хрвата и Словенаца, Велики Александар Петров Карађорђевић!"

* * *

Црна Гора потајно се нада... Гласови долазе, да су Савезници још јаки... Окупатори наћулише уши на сваки звек... Страхују... На сваком кораку наилазе на трагове одметника... Размиљеше се по кршу, гдје не може нога окупатора и ту живе и бдију... Свако насиље солдатеске у брдима кажњавају смрћу... Али у редовима храбрих одметника било је и пилићара, поличара, пржибаба и тајних пријатеља Маџара и Шваба.

Трећепозивац са Солуна

Међу одметницима витезовима био је у првим редовима четник војвода Видо Ђуровић из села Грлића, из Бјелопавлића. Преговарао је са окупаторима… Бојали су га се…

Подкрај је рата… Дошла душа у подгрлац… Нешто глад, нешто малодушност, страх, тешка, тешка неизвјесност, лакомост и међусобни црногорски гад, почеше срамотити част и глас ђедова и прађедова: Цетиње поче давати шпијуне и руфијане, Подгорица ратни зајам. Поче брат да брата шпија, сусјед сусједа подводи…

У кршу, у планинама, у горама чами народна душа, чиста као горски извор, далеко од покварености и смрада…

Војвода Видо Ђуровић, у страху да зараза нечојства не поплави и села, кажњавао је смрћу свакога сељака за којега је сазнао да се продао ћесаровим људима. Први је платио главом Лука Бобичић, из села Међице код Ждребаника.

Да би и градове мало отријезнио, по својим људима протури и прилијепи на сваком подгоричком ћошку објаву:

"Морал српских трупа на Солунском фронту одличан је. Савезничке трупе на свим фронтовима напредују. Централним силама дани су избројени. Препоручујем вам, грађани, да сачекате ослобођење и уједињење достојно. Ко год даје пропалој Аустрији ратне зајмове, која тим новцем кује топове и митраљезе и убија нашу браћу на фронту, то је Вук Бранковић и њега чека смрт!"

И друге вароши поплавише овакви плакати…

Као орао пролазио је Ђуровић с једнога краја Црне Горе на други, увијек са шубаром на глави са иницијалима П. I…

Погинуо је од руке небрата Црногорца, таћевине и никоговине…

* * *

Цикта, буја пролеће… По планинама до којих не могаше доћи окупатори расула се сакривена стада… По селима влада ведрина… Вјерују да ће скоро окупатори нестати… На посједцима народ прича слободно… Не боји се више… Стари ратници са Грахова, Царева Лаза и Фундине, храбре и соколе мушку ђецу што граби већ момачке године причама о славним борбама са Турцима… По селима пастирићи и ђевојчице извиле се до зорне младости… Неопажено се појави у планинама ново покољење, здраво - чиста срца и мисли…

Онда вијести: пробијен је Солунски фронт!

Испрва ни гласа чути, а онда високо у планинама ноћу пале се кријесови… Окупатори бијесне, издају строге наредбе… Народ поче силазити с планина и долазити у вароши… Окупатори их нервозно гледају… Онда почеше нестајати… и...

ОМЛАДИНА: "БРАНИЋЕМО ДЈЕЛО УЈЕДИЊЕЊА!"

У Подгорици у згради Монополске управе народна скупштина држи своје сједнице… Сви су осјетљиви, борбени… Води се доста жучљива и оштра препирка… Сви желе да се дјело уједињења Црне Горе са Србијом и збацивање династије Петровића проведе без крвопролића, буре и потреса. Црногорска омладина забринута је. Пажљиво и нестрпљиво прати сваку ријеч. За тили час појавише се у дворани преко четрдесет омладинаца и комита, који су се за вријеме окупације борили против аустро-мађарске тираније. Пред њима барјактар Јован Раичковић са великом сликом краља Петра Карађорђевића у рукама. Омладинац Мило Ђекић, кад угледа слику, притрча Раичковићу:

- А да ну, аманати Божји, пусти ме да га само такнем прстом!

Сви скинуше капе и забруји пјесма: "Боже правде".

- Сви пред споменик војводе Мирка! - чу се поклич из редова омладине.

Као по команди, посланици напустише салу и пођу сви пред споменик. Врви народ са свих страна… Окупило се све што збори и твори.

Омладинци, у некој грозници и невјерици, хтједоше да се на јавном мјесту изврши заклетва. Слику краља Петра прислонише уз споменик војводе Мирка. Јован Раичевић на сав глас позва рођеног брата Крста, народнога посланика:

- Иди на споменик и прочитај цијеломе народу заклетву на вјерност и оданост новој држави и краљу Петру Карађорђевићу.

Крсто је дигао три прста у вис, изговарао ријеч по ријеч. Сав је народ ријечи понављао.

Проломи се ваздух од клицања новоме краљу и новој држави.

Народни посланици вратише се и једногласно изгласаше одлуку о јединству Црне Горе и Србије и збацивању династије Петровића…

Непомирљиви противник краља Николе, први протагониста нових демократских идеја у Црној Гори, стојик и Катон, барјактар нове Црне Горе, Марко Даковић, руководио је цијели процес уједињења. Његова ријеч слушала се као ријеч касације. Миран, мисаон, проницав, ношаше са собом осјећај сигурности и поуздања. Гдје су се унакрстили мачеви полемика пријетећи крвљу, Марко Даковић је ријешио спор.

Уочи Божића покуша раскраљ Никола преко својих људи на силу да поврати изгубљени пријесто.

Народни борац Тодор Божовић крену с четом омладине из Подгорице, да брани Српство и Цетиње. Неколицина људи затворили друме и путове. Једни се улогорили у Рвашима, а други на Метеризима, да препријече продирање омладине на Цетиње.

Дође бригадир Ђуза Ђурашковић, човјек који је остарио уз краља Николу, и на ухо дошаптава вођи омладине Тодору Божовићу важне вијести на штету господаревих људи. Божовић као извидница у пратњи омладинаца Јована Раичковића и Божа Савова Рогошића из Подгорице, пробивши се кроз три патроле, нађе се прса у прса са господаревим главарима из Цеклина и Љуботиња и пита их:

- Јесу ли се ваши очеви, ђедови и прађедови борили за Српство или за његушке бегове и цетињске калуђере?

- За освету Косова и за Српство, а да за кога?

- А ви данас кидисали противу уједињења и њихових аманета?

- Нијесмо ми, ни да Бог, противу уједињења, али се не можемо никако помирити што се Црногорци апсе зато што носе грб господарев и капу са натписом Никола I. Чак нам пријете да не смијемо више носити ни џамадан ни докољенице, ни струку, ни торбицу!

Виђе Тодор да су то ситне зачкољице, беспослице и изговори, устаде, баци поглед на своју пратњу, а руку на монтирану бомбу и рече:

- Немојте, Црногорци, да се лажемо! Нико вам не смета да носите црногорско одијело, али они који се и даље мисле кочоперити са грбовима Николе Петровића издајника, који је предао Аустрији сву црногорску војску, жене, ђецу, старце, оружје и барјаке, па као кукавица побјегао, нека се не варају да ће више јахати свој народ. И наредите вашим људима да нам отворе пут на Цетиње, иначе ћемо преко ваших мртвих глава продријети. И због!

Врати се у логор омладинаца и нареди официру Јовану Вуксановићу да буде готов за покрет. За трен ока марширала је омладина уз пјесму и весеље према Цетињу. На челу Тодор и Вуксановић.

Краљ Николини људи начетили се на Метеризе. Предводи их сердар Јоко Јовићевић. Прилази му Тодор.

- Пут, сердаре, јер ти неста са рамена глава!

Тодорова пратња уперила пушке у сердара и његове другове. Сердар се колеба, дрхти, проблиједио је, муца. Тодор се накостриje-

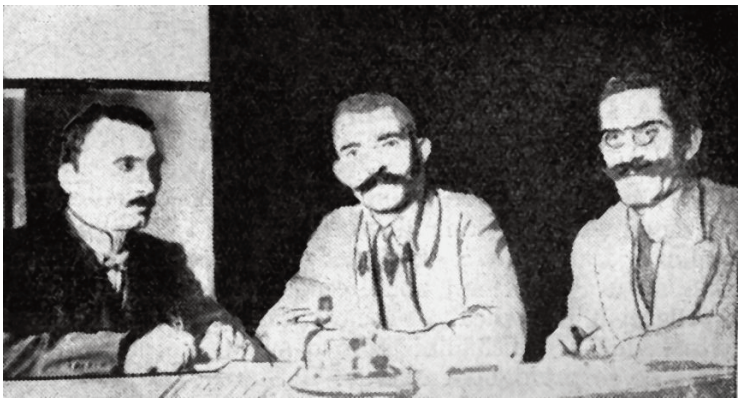

Извршни народни одбор, с лијева на десно: Лазар Дамјановић, Марко Даковић и Ристо Јојић

шио, из уста му ричу топови, да се чује на пушкомет даљине.

- Доље оружје и рашћерај народ, да прођем с омладином и браним образ Црне Горе од твога срамотнога господара! Ил' се склони или се поклони!

Сердар се поталауши и клонуше му руке. За трен ока изгубише се господареве присталице и Тодор с омладином пројури на Цетиње као олуја и притече у помоћ вођи Даковићу и браниоцима дјела уједињења…

Сва је Црна Гора у пламену… Обарају се и кидају све паучине које су се нагомилале у народном животу… Омладина ствара чудеса… Спремна је на крваве жртве… Напаћена од старих присталица раскраља Николе, који окупаторима дојављиваху сваку ријеч огорчене омладине, почеше се сакривати видећи да је вихор одушевљења за уједињењем провалио у села и вароши. Јуре на коњима гласоноше са свих страна, нарочито из старе Црне Горе… Међу првима долазе вјесници из Црмнице: неустрашиви бојовник Јован Томашевић и Драгутин Ђоновић.

- Како је тамо?

- Добро, Тодоре! Јован Пламенац побјеже, а она шака људских очињака разбјежа се.

- И код нас је добро, већ су људи краља Николе: Ристо и Мишо Јабучанин, Петар Ломпар и други с ђеверима доведени и ето их у рукама омладине.

- А што те скотове не претучете и омладину не пошаљете да похвата и онај остатак расходованих бригадира, сердара и беспосличара? Ће је још било револуције без крви? Копајте лешине да народ не куже, јер ако их оставите живе, опет ће да служе народне злотворе!

Лазар Дамјановић, члан Извршнога народнога одбора, нашао се у Подгорици и збира омладину за борбу против господаревих присталица. Нарочито Староподгоричани, чак и православни, а муслимани готово сви, тешко се одлучују "коме ће се привољети царству". У Старој Вароши, у кући Матије Радичевића, омладинца, држи се сједница.

Лазар разлаже:

- Црногорска омладина је најпозванија да својим грудима брани дјело народнога уједињења. Збијајмо се сви у редове да помогнемо Цетињу, које ће бити крваво поприште твораца уједињења и господаревих чанколизаца.

Једна група омладинаца и без тога је већ била готова да полети у смрт. Велики дио још стоји на раскрсници и гледа "како трава расте на увојке, као дојке у младе ђевојке".

- Одлучујте се, људи!

- Вала, и ми ћемо с вама на Цетиње, али засад као "пјевачко друштво", док видимо што ће бити.

- Ће пучу мозгови и грме топови, не требају дипле и свирале. За мном ко паше свијетло оружје!

Полеће и они који су узмицали…

Црна Гора скаче у пропањ…

Држе се зборови, један за другим…

У очи самога Бадњака 1918. у "Дому Слободе" на Цетињу, одмах до канцеларије Народнога извршнога одбора, нађоше се притворени вођи старе Црне Горе, од десечара па до сердара. Доста их је, пуне двије чете. Једва се разданило. Долазе омладинци из Подгорице.

Војвода Стево Вуковић, брат краљице Милене

Дочекује их Марко Даковић.

- Добро да сте дошли, да појачамо убојну снагу, јер су вођи Староцрногораца, они што су на слободној нози намјерни да сјутра оружаном руком освоје Цетиње. Главни им је ослонац талијанска војска, која се већ искрцала и улогорила у Бару и Котору.

- А што си мислио, Марко Даковићу, са том шаком момчадије да нас било није?

- Што и Синђелић! Прије него би дошли господареви људи да нас покољу, отворили бисмо врата и убацили неколико граната међу ове двије чете господаревих уљеза. И за један час не би било ни њих ни нас!

На сами Бадњак притисли Катуњани стазе и богазе око Цетиња. Довели са собом жене, коње и магарад да послије свршенога боја натоваре плијен. Из "штаба" упутише свога вођу, капетана Ђура Драшковића, храбра али лакокапа Црногорца, с писмом на Марка Даковића, вођу омладине

"Ако не напустите Цетиње са том ђечурлијом, сјутра ћемо вам ударити и све под нож ставити" - писаху.

Даковић прочита писмо својим друговима, војводи Стеву Вукотићу и Лазару Дамјановићу, и рече:

- Иако немамо ни војске ни топова, уз нас су духови свих наших ђедова од Косова и бранићемо дјело уједињења док нам траје на рамену глава.

- Немој тако, Марко! Но ти и Лазар, као млади људи, гледајте да како умакнете, јер ћете сјутра бити објешени, а ја ћу чекати и с њима се клати док могнем махати - војвода ће Стево.

Марко и Лазар дочекали су господареве људе огњем из пушака и растјерали их као орао јато кокошака…

Стара Црна Гора побијеђена је…

Море људи и омладине, на челу са својим вођом Марком Даковићем, похрлило је да се поклони гробу вјесника слободе Риста Савова Пејовића, који је прије десет година убио шефа полиције Газиводу и обласнога управитеља Мартиновића, а онда погинуо…

Пред гробом завлада тишина… Поскидаше шешире…

- Барјактаре Ристо - јасним, пуним гласом са дрхатом топлине рече Даковић - дошли смо ми, синови младе Црне Горе, да се поклонимо пред твојим гробом, јер твој пуцањ био је вјесник народне слободе… Тијело ти је убијено, али је идеја побиједила!… Слава барјактару Ристу!

- Слава му! - забрује из хиљаде грла.

* * *

Стари јунак Богдан Ђуров, Куч, корача полако цестом према Зети, голем, сијед, широк, стари храст обрастао бијелом маховином. За пасом јатаган и леденица - као у стара времена… Преживио је најјуначкије доба Црне Горе… У сјечи и гужви био је увијек у првим редовима… Његове груди пуне су заслуженога ордења… Остао је сиромах, али његово поштење уважаваху сва племена… Рат је проживио у Кучима и кучким Комовима, на висинама, на које се не усуђиваху долазити аустријске патроле…

Кренуо је на Сјенице… Иде у важном послу… Иде да за јединца испроси ђевојку…. Живот се стишао, нова држава проходала, полако је освајао ред, сигурност бијаше устаљена, а народ се враћаше са свих страна на стара огњишта…

У Богдана Ђурова син Радош, такмац јаблана и јелена… Када у Сарајеву плануше завјеренички меци, бијаше дјечак, а сада је узрастао, помомчио се, уразумио… Јединац је жељковао Стојку, кћерку Тодора Поповића из Сјеница, родом Куча, а јер је и Тодор загазио у доба када се ваља побринути да се земаљско среди и уреди, бијаше сигурно да ће добро доћи.

Тодора је затекао пред кућом.

Стари пријатељи топло се поздравише и ижљубише. Одмах га уведоше у кућу. Стојка изнесе ракију. Када се окријепио и мало одморио, Богдан ће:

- Пријатељу, дошао сам с добријем часом да насамо с тобом нешто проговорим.

Богдан изговори а чељад на врата.

- А ну?

- Имам сина Радоша, за женидбу је, а у тебе је кћер за удају. Ајде да ова два честита цвијета здружимо!

- Фала ти, брате, на твоје поштене ријечи. Познајем тебе, познајем сина ти - нека буде срећно и бирићетно!

- Срећно! - викне, извади златан наполеон и преда га Тодору.

У кући, плач, смијех. Ђевојка свекра љуби у руку. Милолика је. Лице јој окупано млијеком и ружом руменом.

- Пријатељу - усрдно ће Тодор старом Богдану, да пожуримо са свадбом. У мене улази смрт. Постарао сам много. Знаш, оне тешке ране на Грахову одузеше ми много снаге.

Равно мјесец дана послије одређени су и изабрани: кум, првјенац, стари сват, барјактар, ручни ђевер, други ђевер, пустосват и војвода.

И дође час радости: сватовска трпеза примила је кићене сватове… Послије четири године ово бијаху први сватови… Хиљаде и хиљаде момака, будућих поносних младожења оставише кости по ратиштима цијеле Европе… Као у пријашња времена праште кубуре. Састали се многи знанци и причају… Многи се не виђеше већ четири године… Сватови одсијевају имаштином… Као да су из земље извадили закопано благо, трпеза се савија од бириђета.

Падају здравице… Старосватови сједе на чело трпезе, један до другога… Један од њих је стари Божина Радованов, познати јунак, сиједа, у лицу румен, но снажан… Озбиљан је и на шале и духовитости пустосвата, Мата Крњића, благо се осмјехује…

- Кад се господар прогласио краљем - прича пустосват, виче - састали се Васојевићи на дућану Шаровића у Андријевици и причају.

- Фала Богу, један ће, пошто књаз постаде краљ, ко ће сада књаз бити?

- А да ко но владика!

Смијех.

- Уочи рата 1875. говорили смо: да ни је имат Барско поље, никад глади у нас не би било!

Уочи рата 1912. говоримсо: Скадарско поље да ни дадну, бисмо Велику Русију изјели и опет остали гладни!

Ја мним: не знам бисмо ли могли Русију изјест, али сугурно бисмо могли обрстит турску царевину, каква је данас, а да се не прејемо!

Прасне грохот.

- А слушај ти, младожења, ево и теби једна! Ваљаће ти! Мићо Миличковић из Црмнице, одслужио свој рок ка перјаник, и доша кући у вријеме кад се праши урметин.

- Ајдемо, жено, на прашек.

- Не могу, болесна сам.

Мићо пође на њиву са двије мотике. Прашио, па пошто се уморио, врати се кући. Сунце одскочило на попасак. Жена и даље лежи у кревету.

- Чу ли, жено, да је умрла Крстиња Станкова у Доње Село? Треба да некоје идемо на покајање. Но ти си, ето, слаба, па боље да се ја спремим, макар ни урметин остао неопрашен. Жена скочи из кревета, као да је неко иглом прободе, и рече:

- Мало ми је лакше, ја ћу се спремит!

Мићо сачека док се опреми, па мјесто у Доње Село, одведе је на своју њиву, дода јој мотику и рече:

- Кад можеш ићи на покајање, можеш и копати мотиком. Да ово мало њиве опрашимо, па онда кукај или пјевај, како ти је драго!

Жена виђе да је пала у замку и прашила је цио дан, ћутећи!

Прасне смијех, бука, радост.

- Ајде још једну за старосвате!

- Турцима се допало кад наше жене туже и наричу умрле мушкарце, па кад је умро један виђени Турчин, позову добру тужбалицу да нариче. Жена је била нуждена, без соли, па јој обећаше дати пуну врећу соли само да добро искити Турчина тужењем. Баба се намјести крај мртва Турчина, па поче:

"А што си се извалио, грдни друже?
Те ти пуче црни удес, Богу хвала!
Не бих тебе ни жалила, аџо јадан,
Но ме ћера зло неслано, Бог га клео!
Данас један, сјутра седам, о дај Боже!
Сваки петак по десетак, ја се надам
До године три стотине и још више.
Нек се утре пасје сјеме, о аџијо!
Ти си вазда добар био, тако камен!…
Па нам, ето, данас крепа, кам ти у дом!"

Један Турчин разумио је што она тужи.

- Мичи се отолен, бабо, е ћу те посјећ!

- Натовари ми врећу соли, па да идем одмах!

Смијех завлада.

Почеше падати здравице… Послије седме здравице сватови се спремају да поведу младу… Дигоше се… Још нуде вина на полазак. Устаде стари сват Божина Радованов, и весео љепотом кићених сватова, узе чашу у руке:

Ајде Стојка, срећан ти пут!
Китила се срећом:
Ка пшеница пљевом,
Ка море дубином,
Ка зец брзином,
Ка видра мудрином,
Ка лисица репом,
Ка срна клепом,
Ка море бродовима,
Ка Дробњаци стоговима,

Ка Пивљани овновима,
Ка Грахово Тодорима,
Ка Цуце димијама,
Ка Пјешивци симсијама,
Ка вук зубима,
Ка ђаво мудима!

- Хај! - праснуше кубуре и цикнуше сватови...

На Јеленак, на високој кули Буја Мушикина, чији је отац скапао турским коњима на репове - плач и кукњава: Бења Бујова Брајовић нариче над одром јединца сина:

На кућу ти гавран паде, кућо сине!
Кљуном шљеме преломио,
Сузом огањ угасио,
Крилом врата затворио, празни доме!
Око куће облијећу
Црне сестре кукавице,
А на упрет угашени
Два мрамора без говора,
На путове к дому твоме доме сине,
Већ од данас трава расте без цвијета;
Ти нам оде, ми остасмо - без свијета!...

* * *

На Цетињу бучи... Заказана је велика народна скупштина... Она је уједно манифестација побједе југословенске идеје над мрачним потхватима раскраља Николе... Врви пијаца од свијета... Насред ње постављен подијум... Лепршају југословенске заставе... Омладина ликује... Говори се на глас: "Говориће Марко!" Црна Гора знала је два Марка: војводу Марка Миљанова и Марка Даковића. Оба бијаху глас Црне Горе... Говорница је окићена цвијећем... Долази Марко... Око њега омладина... Пролама се пијаца од клика... Дошли са свих страна да га чују... С планина дојездили стари ратници са турским кубурама у пасу, са дугим чибуцима у руци, бркати, мрки...

Успе се Марко на говорницу... Висок, мршав човјек... Под високим челом горе два жива ока...

Тишина...

Марко се огледа...

- Народна воља је побиједила - поче Марко, јасно, гласно, тврдо - и оживотворила свој дугогодишњи сан: Уједињење Црне Горе са Србијом! Црна Гора, древна врлет слободе, није више спахилук његушких дахија! Црна Гора је слободна! Вјерна завјетној мисли, она се у првом часу своје слободе користила правом самоопредјељења и закључила уједињење са мајком Србијом. Ми, ђеца Косова, враћамо се опет послије пет стотина двадесет и девет година под окриље старе мајке! Ослобођење затекло је Црну Гору босу и голу, жедну и гладну, тјелесно и душевно измучену. Њени владари...

- Доље! - забруји из хиљада грла.

- ... њени владари нијесу водили бригу о њеном моралном и материјалном напретку, него су је перјаничким кундацима приморавали да остане у средњовјековном мраку... Само непросвијећен народ не опире се насиљу и бесправљу својих владара! За владе Петровић-Његуша, црногорски народ није био суверен, него робље! Он је својом крвљу и беспримјерном храброшћу чувао своју слободу, да га његови владари окују у гвожђа!

- Тако је!

- Али млада Црна Гора, сита тирјанских гвожђа и чизама, викнула је: Доста је! Ми смо суверени народ! Ми нијесмо робље!

- Живиооо! - разљеже се пијацом.

- Када је краљ Никола издао Црну Гору...

- Доље!

- ...и побјегао натрпавши своје дубоке шпагове нашим златом, онда је чаша била препуна, прелила се и ми скинусмо са крвавога пријестола недостојнога владара!

- Живјела слобода!

- Али тирјанин није мировао! Он није признао вољу црногорскога народа! Он је хтио преко лешева младе и напредне Црне Горе да се дочепа власти, хтио је опет да влада као Абдул Хамид. Хтио је "Гувернадуровицу" и "Јусовачу" опет да напуни слободним и најбољим Црногорцима и да зароби властити народ!

- Доље!

- Та издајица свога народа писао је ово писмо предсједнику Њилсону. Слушајте, Црногорци, ви млади и стари, како Никола ради! Он пише:

"Предраги и велики пријатељу!

Тешка и неумољива потреба ставља ме у положај да морам да се огријешим о сва правила церемонијала и пристојности. У самом тренутку кад се искрсава велики човјек побједе и свјетскога мира, ја долазим пред њега

као први међу молитељима који траже његову правду и заштиту.

Јучер је у једној од главних вароши црногорских проглашено моје збацивање с пријестола помоћу српских бомба и новца, који је просут у народ умирући од глади. Тако је уједињење моје државе са Србијом одлучено злоупотребом српских војника, и то у тренутку кад је пет хиљада црногорских првака, од којих двије хиљаде официра, било у аустријским концентарционим логорима и кад је њихов краљ од Савезника био задржан у Француској.

Ако се усуђујем да вам пишем, господине Предсједниче, то чиним само из страха од интрига српских и оних који их помажу, да би унапријед задобио добру вјеру највећега човјека у овом вијеку.

Ма како да су били бестидни Срби, ја сам био први да им пружим руку, објављујући први Аустрији рат, премда сам био увјерен да изазивање потјече с њихове стране убиством у Сарајеву и од њихове Црне Руке. Злочинство извршено над престолонасљедником и његовом женом било је узрок зашто свијет данас оплакује двадесет милиона жртава. Страшна помисао, да та земља неће да увиди почињени злочин за који је она одговорна пред човјечанством исто као и Виљем."

- Црногорци! Овакво издајничко писмо пише бивши црногорски владар, и ми синови честите, поштене и напредне Црне Горе, одбијамо такав недостојан чин са презирањем и пљувањем!

- Пи! Доље! - грми пијаца.

- Никола није достојан да икада ступи на свето тло ове мученичке замље!

- Доље!

- Са свргнућем недостојника са пријестола Црне Горе и њеним уједињењем са Србијом, почиње ново доба црногорскога народа. Долази нова ера! На прелому старе и нове Црне Горе, ми, црногорска омладина, ђеца револуције, заточници народне части и достојанства, бранићемо тековине великих народних жртава до задње капље наше крви! Црна Гора стварала је велику епопеју ослобођења крвавим јатаганима, а сада, када је оживотворен њен циљ, она ће да ствара ново доба просвјете и свеопштега напретка!

Данас долази на Цетиње међународна комисија да види да ли је Србија насилно заробила Црну Гору, како то подмеће Никола и његови жбири и перјаници, јер они и данас рују и муте да поруше готов чин народнога уједињења! Али узалуд! Цетиње ће им доказати да је уједињење наша воља, чин наше народне суверености!

- Тако је!

- Живио!

- Црногорци! Бдијмо над овом дивном земљом крви и слободе! Орлови наших тиморја нека се слободно вију у плава поднебесја и кликћу: Живјела слобода!

- Живио! - заори пијаца од клицања и пљеска.

* * *

Дошла је комисија... Када свршише посао, Цетиње гостима припремило весеље. Позваше и Марка Даковића као главу омладине, да дође на банкет и види се са европским главарима.

- Хоћу, како не! - Марко ће, и у свом издрпаном одијелу и војничким цокулама крену.

- Нећеш тако, Марко, ни да Бог! - гракнуше омладинци. - Не смије црногорски Мирабо да дође овакав, па "неко капу а неко доламу", обукоше га ка кађуна.

Набавише три лака бербера:
Један мије, други косу брије,
Они трећи нокте зарезује,
Сину Марко ка на гори сунце!

Марку дадоше мјесто уз француског маршала и почасног српског војводу Франша Депереа. Маршал је знао ко је његов сабесједник, и отпочео је тих, топал и срдачан разговор.

На растанку је маршал пружио Марку обадвије руке:

- Ви сте умно и разумно, поштено и праведно извели и завршили један велики народни посао. Нека вам је част и хвала! - маршал ће и укочи се, скупи ноге и ода војничку почаст.

* * *

Ведар је прољетан дан... Просјале ведрине љескају се, безгласна радост струји гором и долом... По пропланцима диже се дим: пастири у разданку ватре пире... Вратило се доба мира... Вратио се народ дому... Срећеност стално напредоваше...

У Зети подно шумовите планине ваља се долина и наслања с доњим дијелом на поток, што жуборно отиче и жури се са пјесмом идиле... На долини... Пар мршавих коња без потребне опреме вуче стари плуг... Руководи га старац... Висок је, од старости погнут, бијела коса лепрша на вјетру... Мучи се, земља је тврда, коњи су слаби, а и он је слаб... По широким раменима и још увијек лијепом стасу судиш - то је стари јунак...

Томо, Куч, јунак у најтежим бојевима са Турцима, осиромашио под старост, преселио се из Куча и орао земљу у Зети... Смотала га судбина... У младости бијаше се, ради одбране земље од Турчина, одбио од рала и плуга, од сјекире и мотике и крвавио је руке на свим ратиштима, дајући народним гуслама гримизно градиво за херојске стихове... Освајао је комад по комад црногорске земље од Турчина и стварао своју слободну државу... У свим ослободилачким ратовима борио се раме уз раме са свијетлим витезовима црногорских врлети, са Миљаном Вуковићем, Марком Миљановим, Јолом Пилетићем, Новаком Рамовијем, Милованом Перишинијем, Мињом Радовићем, попом Мијушковићем, Петром Радовановијем, и другим многима јуришао је уз орловске кликтаје војвода, сердара и барјактара у крваву сјечу, примајући тешке ране ножева и танади, увијек поносно носећи крсташ косовских прађедова... Цио свој живот орао је јатаганом и јунаштвом срца њиву народне слободе, немајући времена да се брине за земаљска добра за старе дане. А оно орловића, што му у каменој колиби изроди тиха свећеница прегарања, побише Турци и под сиједим праменовима старости спаде слабим плугом на тврду земљу... Седамдесет година у служби јатагана и леденице одвикну га од плуга и мирна огњишта...

Погнут, замишљен, упро Томо у плуг... Подно потока бјеласа се пут, вијуга и губи... Са пута се јаве дјечји гласови... Као птице брбљају ђеца, дјечаци и дјевојчице... О рамену им пртене торбице, а у њима нешто књига и кришка погаче... Иду у школу... Школа је подаље па ваља подранити... Њихови ведри гласови звоне као кристална звона...

Низ чело стара јунака процурио зној... Јављају се звона са далеке цркве... Путем пролази стари јунак поп Јанко.... Иде у школу да учи ђецу вјеронауци. Угледавши стара орача, застаде... Томо!... Душом му прхуји жалба... Стари витез мучи се с плугом... Прођоше времена витезовања... Прођоше времена јунаковања... Извојевавши слободу новом покољењу спаде на нејуначку работу зарђала плуга и мршаве земље...

Поп осјети у себи трзање душе... Скине кабаницу... одбаци оружје на страну и поче Тома жива из гласа лелекати:

- О, леле мене, Томо, јутрос за тобом, па већ за довијек, леле!

Томо се окрену и угледа попа како га оплакује, цикну у себи, пусти коња, баци кабаницу, па и он залелече:

- О, леле мене, Томо!...

Лелечући примакну се један другоме на њиви, и у плачу се загрлише и почеше љубити.

Стегао поп Тома снажним ручетинама као челичним менгелима: никако да га пусти из загрљаја.

- Тако, попе, ми завршисмо пјесму живота и челиком и језиком, а они наши приспјенци нешто почеше Балканскога рата, али Европскога не дочеше како ваља! Боља је и истрага, него рђава натрага! Бојим се - да се сој не извргне у несој!

Кад би устао крилати орао, Јован Милованов, црногорски Обилић са Бардањолта, па видио бескрвницу - данашњицу - свели крин до крина, његова грмљавина небо би проломила и Ловћен са земљом сравнила. И његови најближи не би могли издржати стрелице, нити погледати његове ватрене зјенице!...

И док су се два џина камених планина још држала у коштац, са Ловћена и Комова цикгао је млади дан у мору свијетла и ведрине и прозрачном сунчаном копреном прекривао зетску равницу и Томову ораницу, наквашену сузама његовим и великога јунака - попа Јанка...

- К р а ј -

О АУТОРУ

Мићун Павићевић (До Пјешивачки, 1879. - Београд, 1947.). је у вријеме владавине краља Николе био је народни посланик, секретар Министарства унутрашњих дјела, секретар Државне контроле и врло угледна личност на Црногорском двору од 1900. до 1914. Године 1916. се са српском војском повукао на Крф. Са Крфа је упућен као национални пропагатор у Америку и Канаду. У Њујорку је до завршетка Првог свјетског рата вршио и дужност шефа Црногорске канцеларије за народно уједињење. Послије завршетка Првог свјетског рата радио је неко вријеме у Пећи и Скопљу у управи града. На Цетињу је био шеф Главне контроле. Одликован је 1908. године Даниловим крстом, а румунска краљица Кармен Силва га је одликовала 1911. године својим портретом са својеручним потписом.

Написао је велики број пригодних, патриотских и сатиричних пјесама објављених у неколико књига (Брђанке, Горске руже, Стари мотиви I-III, Апотеоза бесмртницима, Погребна звона: сатиричне пјесме о црногорским управљачима, Пјесме крви и слободе и др.). Поред писања стихова Павићевић је писао и прозу. Нарочито је познат по прикупљању и објављивању анегдота о Црногорцима. Објавио је велики број књига, анегдота, хумора и шала са мотивима из црногорског живота:

- Црногорци у причама и анегдотама, књига I, Београд 1928, издање књижаре С. Б. Цвијановића.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига II, Подгорица 1928, издање Штампарије "Зета".
- Црногорци у причама и анегдотама, књига III, Херцег Нови 1929, издање књижаре Ј. Секуловић.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига IV, Херцег Нови 1929, издање књижаре Ј. Секуловић.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига V, Загреб 1929, издање Забавне библиотеке, с предговором др Николе Андрића, предсједника "Друштва Хрв. књижевника" и пом. мин. Просвјете у пенс. (уз 40 илустрација).
- Црногорци у причама и анегдотама, књига VI, Загреб 1929, издање Владимира Лазовића.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига VII, Загреб 1930, издање Југословенске академије наука с предговором предсједника Академије, др Гавра Манојловића.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига VIII, Загреб 1932, издање Забавне библиотеке с предговором Ђура Виловића, предсједника "Друштва Хрв. књижевника".
- Црногорци у причама и анегдотама, књига IX, Загреб 1930.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига X, уз студије великог руског пјесника К. Бањмонта, др Луја Војновића, др Владимира Дворниковића, унив. проф. и пом. министра Просвјете и Милана Јефтића, Самобор 1931.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига XI, Самобор 1932, с предговором др Ивана Политеа, потпредсједника "Друштва Хрв. књижевника" и публициста.
- Црногорци у причама и анегдотама, књига XII, с предговором др Ника Жупанића, директора Етн. Музеја и бив. министра, издање "Банатског Гласника", В. Бечкерек 1932.

Написао је и роман "На прелому".

ПРЕПОРУЧУЈЕМО

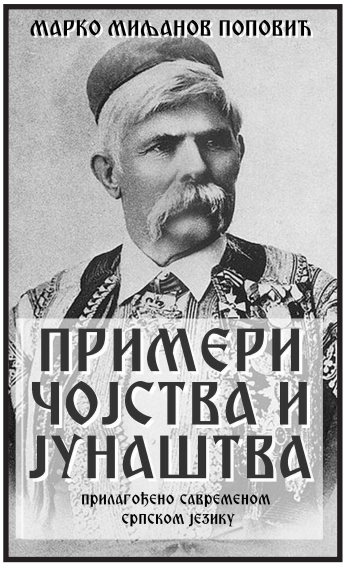

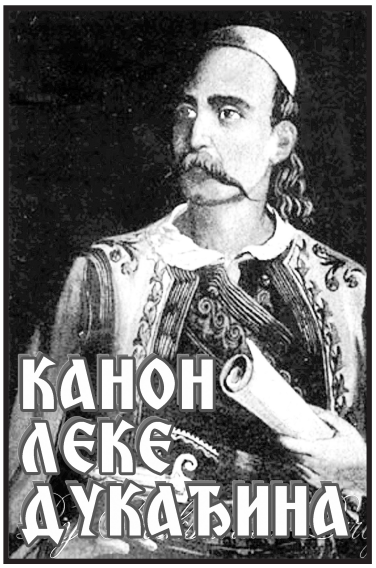

Након више деценија књига “Канон Леке Дукађина” на српском језику, као и “Примери чојства и јунаштва” и “Душанов законик” по први пут на савременом српском језику. Текст књига је праћен коментарима и фуснотама које олакшавају читаоцу да разуме термине који у оригиналном тексту нису разумљиви.

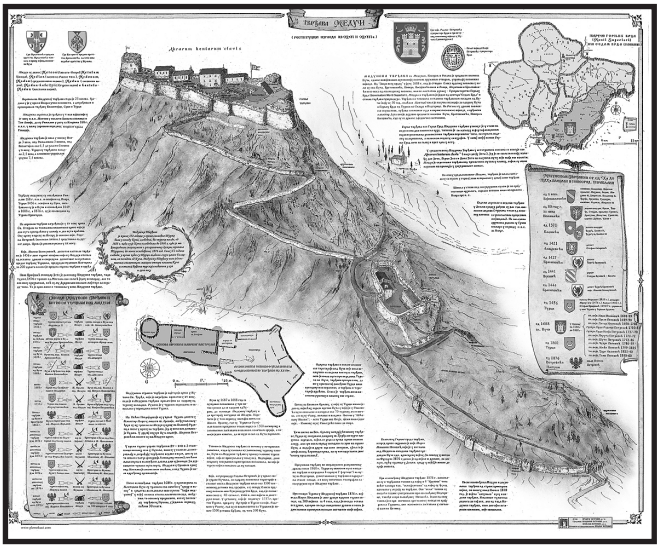

Велика зидна карта српске тврђаве Медун у Кучима, Црна Гора. Тврђава Медун је у периоду од 172 године (1688-1860) била у српским рукама, у време када је цео Балкан био под Турцима. Карта приказује доњу и горњу тврђаву, као и детаљан хронолошки опис свих битака за њену одбрану. Карта је у боји, димензије 80 x 65 цм.

Дистрибуција: 063/732-7738